

BÁN IMRE
APÁCZAI CSERE JÁNOS

500757

Lektorálta
KLANICZAY TIBOR

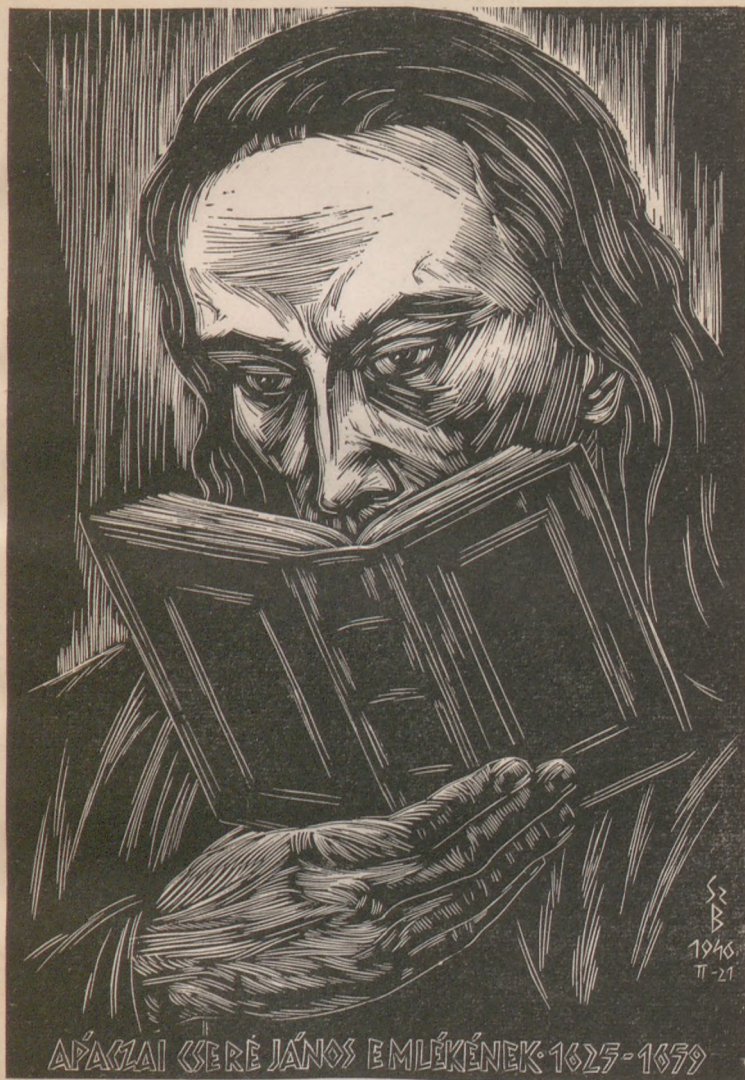

© Akadémiai Kiadó Budapest, 1958

A kiadásért felelős az Akadémia Kiadó igazgatója
A szerkesztésért felelős: Vezér Erzsébet
Műszaki felelős: Horváth Éva
A kézirat beérkezett: 1958. I. — Példányszám: 1500 — Terjedelem: 37 ³/₄ A/5 ív + 9 db melléklet

44539/58 — Akadémiai Nyomda Budapest, V. Gerlóczi u. 2. — Felelős vezető: Bernát György

Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtára 6906/1958.....SZ.

Gy. Szabó Béla: Apáczai Csere János

ELŐSZÓ

A jelen mű azt a célt tűzi maga elé, hogy Apáczai Csere János munkásságát *irodalomtörténeti* szempontból világítsa meg. Nem kevés történt e téren sem azóta — kb. másfél százada —, mióta a felvilágosodást létrehozó gazdasági és társadalmi erők a magyar irodalom nagyarányú kibontakozásának folyamatát meggyorsították, e sorok írójának mégis az a meggyőződése, hogy ezen a téren, ti. a rendszeres irodalomtörténeti, filológiai vizsgálódás terén, történt viszonylag a legkevesebb. Apáczait már a múlt század derekán méltatták mint filozófust, a nemzeti művelődés bajnokát, mint nagy nevelőt (gondoljunk Erdélyi János, Toldy Ferenc és Horváth Cyrill írásaira), egyes pontokon utaltak tudománytörténeti jelentőségére is — pl. Hanák János 1849-ben a magyar állattani kutatások történetének vizsgálata során —, de életműve tudományos forrásainak teljes feltárása, kora szellemi mozgalmaihoz való viszonyának tisztázása mindmáig várat magára. Irodalomtörténetünk napjainkig adós a *Magyar Encyclopaedia* beható elemzésével, édes-kevés történt Apáczai kitűnő beszédeinek megvilágítására; alig foglalkoztunk vele mint íróval; stílusának elemzése senkinek sem jutott eszébe, nyelvteremtő erőfeszítésének lemerésére egyedül Kremmer Dezső tett bátortalan kísérletet.

Megállapításunk nem jelenti azt, hogy Apáczai ne akadt volna nagyszámú méltatóra a múlt és a jelen század folyamán. A források vizsgálata állandóan izgatta az egyes szaktudományok kutatóit, de jellemző, hogy ezeket a vizsgálódásokat nem a XVII. század tudományos mozgalmainak ismeretében, hanem a XIX. század természettudományának szemszögéből végezték, így Apáczai szolgáló kompilátorra torzult pl. Szily Kálmán bemutatásában, vagy a forrásnyomozás félresiklott, tévútra került,

mint pl. Ormándy Miklós és Kremmer Dezső munkájában. Apáczai egyébként mindjobban kikerült a magyar irodalomtörténeti érdeklődés köréből, s a sokrétű, de nagy hiányokat mutató szaktudományi vizsgálódás összefogására nem történtek eredményesnek nevezhető kísérletek. Az a monográfia ugyanis — a Neményi Imréé —, amely az 1925-ös jubileum alkalmával próbált áttekinthető képet rajzolni, mélyen a kor tudományos színvonala alatt maradt.

Meggyőződésünk pedig, hogy az Apáczai-kérdés alapjainak tisztázása, az életpálya alakulásának a rajza, a forrásvizsgálat, Apáczai eszmei kibontakozásának vázolója az irodalomtörténészre tartozik. Egy pereig sem vonjuk kétségbe, hogy a bölselet és a neveléstudomány, sőt az egyes szaktudományok képviselőinek is számos ponton lényeges mondanivalója lesz magyar művelődésünk e nagy alakjának megismertetésében, de az akadályokat az irodalomtörténeti vizsgálódásnak kell az útból eltávolítania. Nem állítjuk azt, hogy pl. a forráskérdés az Apáczai-ismeret legfontosabb problémája, de amíg nem látjuk Apáczai egész életművének tudományos forrásaihoz való viszonyát, mindig ki vagyunk téve a legveszélyesebb csalódások lehetőségének.

Munkánk tehát irodalomtörténeti szintézisre vállalkozik; törekszük ugyan a filológiai teljességre, de nem lép fel a *mindent tisztázás* igényével. Egyes pontokon inkább csak előkészíti a megoldást, mintsem elvégzi. Az anyag rendkívüli sokrétűségéből következik, hogy nem is volna képes ezt minden vonatkozásban megtenni. Apáczai szövegeinek ritkasága, forrásainak nehezen hozzáférhető volta, a modern kiadásoknak szinte teljes hiánya arra kötelez bennünket, hogy mondanivalónkat szövegszerű bizonyító anyaggal lássuk el, a forrásokat terjedelmesebben idézzük. E tekintetben az Apáczai-irodalom éppen nem ment túlzásba, sőt az az érzésünk, hogy pl. a *Magyar Encyclopaedia* sok tekintetben igen érdekes mondanivalója még a szakkörökben is eléggé ismeretlen.

Az ilyfajta tárgy természetéből következik, hogy sokoldalú megvilágításához jelentékeny méretű történelmi apparátust kell mozgósítanunk, amely gyakorta apró adalékok mozaikjaiból igyekszik egységes képet kialakítani. Fokozottan érvényes e megállapítás olyan író esetében, aki, mint Apáczai Csere, nem elsőrendűen szépíró, s munkásságának lényege nem az esztétikai

elemzés oldaláról közelíthető meg. Az irodalomtörténet azonban az ilyen írók életművének vizsgálata elől sem térhet ki, vállalnia kell a vele járó filozófiai és tudománytörténeti részletmunkát is. Legfeljebb effajta könyvek szerzői kénytelenek olvasóik elnézését kérni, ha művük itt-ott nem eléggé „olvasmányos”. Nem tartottuk azonban szükségesnek, hogy az Apáczai-életmű ismertetése elé vázlatos kortörténeti képet rajzoljunk: reméljük, hogy adataink mozaik-szerű voltukban is képesek lesznek a történeti folyamat érzékeltetésére.

A teljes Apáczai-életmű felmérésének nem kis akadályja az egykorú forrásanyag hiányos volta. Apáczai több műve nem maradt ránk, s rendkívül sajnálatos, hogy a XVIII. század végén még Seivert János birtokában levő sajátkezű feljegyzéseinek is nyoma veszett. Apáczai — Szenczi Molnárral ellentétben — végtelenül szűkszavú magára vonatkozó adatok közlésében, életírója ezért gyakorta kénytelen a kortársak és pályatársak életéből vont analógiák alapján következtetni: reméljük, hogy következtetéseink mindig megmaradtak Apáczai korának lehetőségein belül. Egyébként is legfőbb törekvésünk volt, hogy a XVII. század emberét semminő módon ne „modernizáljuk”. Apáczainak nincs szüksége hamis idealizálásra vagy egyoldalú bemutatásra, hogy életművének merészen haladó jellege kitűnjék.

Dolgozatunk meglehetősen szerteágazó tudománytörténeti anyagot igyekszik figyelembe venni, s nem készülhetett volna el számos hazai és külföldi könyvtár lekötelező szívéssége nélkül. Legelső helyen kell említenünk a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárát és a Román Népköztársaság Akadémiájának kolozsvári filiale-könyvtárait. (Itt jegyzem meg, hogy ezeket a magyar kutatás kedvéért a szövegben a régi nevükön nevezem: a volt református kollégium könyvtára jelenleg az akadémiai 2. számú, a katolikus lyceumé a 1. számú, az unitárius kollégiumé a 3. számú könyvtár). Ezek a könyvtárak nemcsak páratlanul gazdag egykorú könyvanyagukkal állottak rendelkezésünkre, hanem hosszú időn keresztül nyújtottak számunkra nyugodt munkalehetőséget is. Ugyanilyen hálával kell azonban említenünk a debreceni Egyetemi Könyvtár, az Országos Széchényi-Könyvtár, a budapesti Egyetemi Könyvtár, a Ráday-Könyvtár, a sárospataki Református Kollégiumi Könyvtár, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, a kolozsvári Egyetemi Könyvtár, a marosvásárhelyi Teleki-Könyv-

tár és a Bólyai Dokumentációs Könyvtár, a nagyenyedi Bethlen Dokumentációs Könyvtár, a Román Népköztársaság Akadémiájának bukaresti könyvtára, az utrechti és a hallei Egyetemi Könyvtár gyűjteményeit és tisztviselőit: mindenütt a legszívesebb barátságot és segítő készséget tapasztaltuk, akár személyesen érdeklődtünk, akár könyvküldeményt kértünk. Szeretnénk, ha dolgozatunk anyagával is szimbóluma lehetne a népek barátságának és testvériségének. Hisszük, hogy ez a kívánságunk Apáczai szellemét idézi!

Debrecen, 1957. évi június hó 15-én.

BÁN IMRE

Az apácai őrtorony délkelet felől

I. SZÁRMAZÁS, IFJÚKOR, ISKOLÁZÁS

Apáca és múltja

Apáca község az Olt folyó balpartján, Brassótól kb. 40 kilométernyire északra fekszik igen szép természeti környezetben. A folyó másik partján Bölön és Nagyajta tornyai látszanak, s figyelmeztetik a szemlélőt arra, hogy Apáca történetének vizsgálatakor sohase felejtse el a Székelyföld jelenlétét. Apácának ma mintegy 3200 lakosa van, 85%-ban magyar.¹ A Román Népköztársaság kormányának gondoskodása folytán a falunak 7 osztályos magyar tanítási nyelvű általános iskolája és 4 osztályos román elemi iskolája van. A jóalakú, szívós és szorgalmas nép túlnyomólag földművelésből él, a fiatalság egy része azonban a brassói gyártelepek munkása, s naponta rendszeresen hazajár. A kitűnő kőanyagból magas cseréptetővel épített házsorok szászos jelleget adnak a falunak, de az oromfalakon mindenhol ott olvasható az építető házaspár magyar neve. A község eléggé terjedelmes, sőt erdélyi viszonylatban nagynak is mondható. Több utcája közül nevezetes a Nagyutca, s a Rabszoros, ahol Csere János állítólagos szülőháza található. A falu határában, az Olt mocsaras árterületén egy ötszögű óratorony romjai állanak. A tor-

¹ BALOGH PÁL: Népfaajok Magyarországon. Bp. 1897. c. műve 733. lapján így ír: „Félszáz év előtt Apáca, Földvár, Rozsnyó szász községek voltak, azóta Apáca (Háromszék átellenében) megmagyarosodott, Rozsnyó és Földvár pedig eloláhosodott.” Mondanunk sem kell, hogy ez az állítás Apácát illetőleg minden alapot nélkülöző tudománytalan beszéd. Apáca lakossága egész története folyamán mindig magyar volt. Orbán Balázs alább idézendő nagy művében igen szép leírást ad a barcasági magyar nép erkölcsi értékeiről (22. l.). — Az Apácára vonatkozó jelenlegi adatokat 1955. jún. 10-i látogatásom alkalmával magam gyűjtöttem. Itt mondok hálás köszönetet Benkő Samu kolozsvári akadémiai kutatónak és Zsizsik Jenő apácai igazgató tanárnak a szíves kalauzolásért és a fényképek megszerzése körül kifejtett fáradozásaikért.

nyon még manapság is olvasható az 1658-as évszám, s a javítatók neve, a falu előjáróié, köztük egy Csere (Czere) György. Az épület azonban a XVII. századnál jóval régiebb.² A helyi hagyomány ide teszi azt az apácakolostort is, amelytől a község nevét kapta. Ennek az állításnak persze nem sok alapja van, az Olt mocsaras és alacsony partja nem igen lehetett alkalmas kolostor megtelepítésére. Egyébként is van Apáca határában elég hátság, maga a Rabszoros is domboldalra fut. Orbán Balázs a község déli részén fekvő romokat tartja a kolostor maradványainak. Ugyanő azonban feljegyzí azt a helyi hagyományt is, hogy a kolostor az őrtoronytól északra levő Remetevölgy egyik előhegyén állott. Itt — Orbán B. szerint — a múlt század közepén még látható volt az építmény alapja. A Székelyföld jeles monográfusa azt is hallotta, hogy a női kolostoron kívül a faluban még férfi szerzetesrend társháza állott, mégpedig lovagrendé.³ Mindennek azonban a legcsekélyebb okmányszerű bizonyítéka sincs. Az persze közismert, hogy a német lovagrend 1211 és

² ORBÁN BALÁZS: A Székelyföld leírása c. művében két ízben is (III. köt., 1869, 19. és VI. köt. 425.) leírja az apácai védőtornyot. Jómagam a mocsár miatt nem tudtam megközelíteni, de nehezen hiszem, hogy nagyobbzsabású erődítmény maradványa volna. Úgy vélem inkább, hogy eredetileg is egy tekintélyes, de magában álló őrtorony volt. Orbán Balázs így adja a torony leírását: „Északkeleti oldala 12 lépés széles, rajta e felirat olvasható: »Soli Deo Laus et Gloria«. Keleti oldala csak 9 lépés, itt több erkölcsi mondat fordul elő, mint például: »Fide sed cui vide«. Legfelül 1658 évszám, alatta e felirat van: »Hoc opus fieri fecerunt cementarii cigraenses Jacobus Sombori, Georg Török, Petrus Szabó.« Délkeleti oldala csak 8 lépés széles és rajta e felirat van: »Tempore Judicis Apa. Joannis Gaspar, cives Valentinus Kiis, Georg Csere, Stef. Kiis Pál, Joan. László, Rec Tor Sch: Martinus p: Csern Apafalvi. — Gondviselő Szabó Péter, Biró János,« végül egy fővel le felé fordított ember és egy korsó durva fresco festvényben. Délnyugati oldala 11 lépés, ez csaknem egészen le van omolva. Nyugati oldala 12 lépés széles. Itt volt a toronyerőd második emeletébe vezető lépcsőzet, melynek szép darázközből épült boltíve még fennáll, felette az ajtó és e bástya egyedüli ablaka. Fala igen szilárd, alól 5 láb széles, magassága most is 4 — 5 öl, de hogy a most is meglévő három emeleten felül eredetileg még egy 4-ik is volt, azt kétségbe vonni nem lehet.” A tornyon az 1658-as építkezés szervezői között a falu előjárói mellett az egyháziakat is felsorolják, s ez arra enged következtetni, hogy a javítás talán egyházi pénzen történt nyilván a súlyos háborús helyzetre való tekintettel. A *Csern Apafalvi* bizonyosan hiba: az iskola rektorát Csernátfalvi Pastoris Mártonnak hívták, tehát pap fia volt.

³ ORBÁN B. id. m. III. köt. 19 — 20.

1225 között II. Endre adományából bírta a Barcaságot, s nem lehetetlen, hogy Apácán is volt valamilyen egyházi épületük. Manapság a hajdani őrtornyot a folyótól a vasúti töltés vágja el.

Apáca nyelvjárásával Erdélyi Lajos foglalkozott 1908-ban: *A csángók eredete nyelvjárásaik alapján* c. tanulmányában. Rámutat arra, amit előtte már futólag Horger Antal is megállapított, hogy Apáca, Krizba, Barcaújfalu „nyelve magánhangzó-rendszerében teljesen különbözik a hétfalusiakétól és tökéletesen egyezik az erdővidéki székely nyelvjárásával”. Így feltehető, hogy a lakosság jelentékeny része az Erdővidékről vándorolt át az Olton. Erre mutatnak az apácai személy- és helynevek is. Erdélyi Lajos Apácán az alábbi személyneveket találta: Bölöni (csaknem fele a községnek), Csere, Gáspár, Varga, Oláh, Bölöni Kelemen, Simon, Orbán, Pál, Kispál, Szabó, Marton, Szentpáli, Baconi, Berecki, Jakab, Péter, Lengyel, Soós, Lázár, László, Szilágyi, Bartha, Imre, Veress, Mátis, Szebeni, Deák, Barti, Darkó, Lukács, Székel, Giró. Csaknem valamennyi székely jellegű személynév. Rab nevű a XX. század elején már nem volt a faluban, de akadtt ilyen a közeli Krizbán, nyilván innen magyarázható az apácai Rabszoros utcanév. A fentebbi neveket viselő családok jelentékeny része ma is virágzik, pl. a Cserék, akiknek több ága él a községben. Érdekesek az Erdélyi Lajos feljegyezte határrész- és dűlőnevek is, ezek szintén székely jellegűek: Vár, Bölönszeg, Fődes palló, Simon szege, Kendőráasztató, Pap mezeje, Küsszög, Bozsony pataka, Uzon tava, Határ patak farsoka, Oláhok főggye, Csere, Küslöget (-liget), Hosszú kertye, Kertek-lábja, Tanór-kapu.⁴

A falu nyelvjárását egyébként Horger az ö-ző székelységhez számítja, Erdélyi Lajos pontosabban azt állapítja meg, hogy Apáca nyelve a homoródvidéki és miklósvárszéki nyelvjárások sajátosságait mutatja, de őriz — különösen tájszavaiban — csángó különlegességeket is. Pl. *paraszt* a. m. bolond, mögparasztul = megbolondul. Jómagam azt a tájékozódási érdekességet tapasztaltam, hogy észak felé Apácán a. m. *lefelé*, dél felé, délre viszont *felfelé*. Oka ennek az Olt különleges folyása, amely Illyefalva alatt könyököt alkotva, Apácánál tényleg észak felé folyik, hogy

⁴ ERDÉLYI LAJOS: *A csángók eredete nyelvjárásaik alapján*. MNyőr, 1908, 1—13, 63—75. — HORGER ANTAL: *A barcasági magyar községek története*. Brassó, 1903, 6.

azután innen kb. 12 kilométernyire északra, Ágostonfalva táján délnyugat felé forduljon. Az apácai ember azonban makacsul ragaszkodik ahhoz, hogy ő Brassóba *felmegy*, viszont *lemegy* Kolozsvárra, ha ott dolga akad. E különös szójárás nem kis nehézséget okoz Apácán a földrajz tanításában. Annak ellenére, hogy Apáca nyelvjárásában akadnak csángó elemek, az apácaikat, s éppen Csere Jánost is csángónak nevezni — mint Stromp László teszi⁵ — nem tartom helyesnek. Kétségtelen, hogy Apáca története a hétfalusi csángó—magyar falvakéval nagy mértékben azonos, de nyelve, szokásai, viselete mégsem annyira a Hétfalival, mint az Olt túlsó partján lakó székelységgel kapcsolják össze.

Apáca község neve viszonylag későn bukkan fel okleveleinkben. Csánki Dezső erdélyi anyagából — mint ismeretes — csak négy megye (Hunyad, Kolozs, Torda, Küküllő) helynévkinései látott napvilágot⁶ s nem dolgozta fel Fehér megyét, ahová a Barcaság és Apáca a legrégebb időtől kezdve tartozott. Rupp Jakab egyházi helytörténete⁷ szintén nem tud adatot Apácáról, így semmi támasztékunk arra nézve, melyik rend női kolostora települt meg ezen a festői vidéken. Azt ugyanis, hogy a falu apáca-
kolostortól kapta nevét aligha lehet kétségbe vonni. A klostrom minden bizonnyal igen korán, talán még az első török betörések idején, Zsigmond alatt elpusztult, vagy lakói elmenekültek belőle. Gondolhatunk Vlad havaselvi vajda 1395-ös támadására, vagy Brassó 1421-es török felégetésére.⁸ A község német neve — Geist — arra látszik utalni, hogy temploma, vagy talán az apáca-
kolostor egyháza, a Szentlélekről (Heiliger Geist) kapta elnevezését. Megjegyezhetjük azonban, hogy a falu német neve elég ritkán fordul elő, még a brassói szász források is többnyire Apacia, Apacije néven emlegetik.

A középkori Fehér megye kialakulásáról Iczkovits Emma munkája⁹ tájékoztat, Apácára vonatkozó adatai azonban viszony-

⁵ STROMP LÁSZLÓ: Apácai Cseri János. Egy csángó fiú története. Bp., 1905. „Egyházunk nagyjai” c. sorozat.

⁶ Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. A négy erdélyi megyét tartalmazó V. kötet 1913-ban jelent meg.

⁷ Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre... I—III. Bp. 1870—1876.

⁸ ORBÁN B. id. m. VI. köt. 123.

⁹ Az erdélyi Fehér megye a középkorban. Bp. 1939. Település és Népiségtörténeti Értekezések 2. sz. Lásd a 79—81. lapon.

lag késői eredetűek, nem régiebbek a XIV. századnál. Annyi bizonyos, hogy a Brassó melletti Hétfaluval, Zernyesttel, Tohányal, Bodolával és Krizbával együtt Apáca is mint Törcsvár tartozéka lép be a történelembe. Töres várát a brassóiak 1377-ben építették újjá királyi rendeletre, bizonyára azért, mert a határvédelemre a régi erődítmény alkalmatlanná vált. A brassóiak ennek fejében bizonyos kedvezményeket kaptak, megnyerték a Brassó közelében fekvő szász falvak birtokjogát, a vártartomány azonban megmaradt királyi joghatóság alatt, a király fenntartotta magának a bárminő nemzetiségű, de elsősorban magyar várnagy kinevezésének jogát, s Törcsvár parancsnokát a székely ispán alá rendelte.¹⁰ Királyaink a XIII—XV. század folyamán magánosoknak is adományoztak birtokokat a vártartomány falvaiból: ilyen adományokat IV. László, Nagy Lajos és Zsigmond egyaránt tettek. Apácára pl. több más községgel együtt adományt nyert 1460-ban Mátyás királytól a Forró család háportoni és szentgyörgyi ága.¹¹ Ebben az időben Brassó városának még semminő iurisdictioja nincs a Fehér megyei várjobbágyság eredetű népesség felett.

¹⁰ Nagy Lajos e fontos 1377-es oklevele olvasható FRANZ ZIMMERMANN—CARL WERNER—GEORG MÜLLER: *Urkundenbuch der Deutschen in Siebenbürgen*. Hermannstadt, II. köt. 1897, 479. — A Zólyomban nov. 19-én kelt oklevél a brassóiakról az alábbiakat mondja: „... nunc non coacti, non inviti, sed sponte, et liberaliter, unanimiter promiserunt novum castrum in lapide Tydrici aedificare, propriis eorum laboribus, expensis praeparare, ac silvam ibidem in longitudine et latitudine iuxta nostram voluntatem incidere, extirpare et deplanare...” etc. — A királyi kikötések így hangzanak: „Declaramus tamen, ut in aevum sive Hungaros, sive Theutnicos, sive alia natione quos voluerimus et elegerimus in eorum comitem, iudicem et castellanum dicti novi castrum et etiam castrum Heltwen (ez a mai Krizba!) praeficiendi habemus et retinemus potestatem.” Hogy a törcsi parancsnok a székely ispán alá tartozott, arra lásd Fejér, *Cod. dipl.* X/2. 307.

¹¹ A királyi adományokra vonatkozólag l. ÁRVAY JÓZSEF: *A barcasági hétfalu helynevei*, Kolozsvár, 1943. 13—14. — Nagy Lajosnak Stanislaus comes birtokba iktatását elrendelő oklevele A hajdani törcsvári uradalom jogi állapotjához. Brassó 1871 e. kiadvány I. sz. függelék. — Mátyásnak a Forrók számára kiállított adománylevele SZABÓ KÁROLY Székely Oklevéltár I. 184. Ugyanitt a II. köt. 23. sz. alatt János király egy 1531. jún. 15-i oklevele olvasható, amelyben elrendeli a gyulafehérvári káptalannak, hogy adja ki hiteles másolatban Brassó város részére azt a levelet, amellyel Háportoni Forró Mátyás kanonokot és testvéreit Apáca és más Törcsvárhoz tartozó falvak birtokába beiktatta.

Bizonyos azonban, hogy a folyton fejlődő város élelmes szász polgársága jókor szemet vetett a vártartomány gazdag földjeire és jövedelmeire. Brassó a XV. század folyamán gazdasági nagyhatalommá fejlődött Erdélyben. 1475-től fennmaradt adójegyzékei igen jól mutatják a benne felhalmozódott kereskedelmi tőke jelentékeny voltát, polgárainak vagyoni teherbírását. A lakosság 1494-ben 3254 forint 44 aspera városi adót fizetett.¹² Ez az összeg szinte megközelíti 100 főúr vagy főpap Werbóczi megállapította vérdíját!¹³ Belőle fizették a Brassóra kivetett cenzust, de külön szedték még az ugyancsak a kincstárnak járó Szent Márton-napi adót (census Martini), valamint a rendkívüli hadiadókat (subsidi). Álljon azonban itt még néhány adat a város gazdasági erejének érzékeltetésére. 1503-ban pl. 713 q borsot hoztak be Brassóba, ennek túlnyomó részét busás áron adták tovább (egy mázsa bors értéke 40—55 forint között ingadozott, amikor egy pár csizma ára 25 aspera volt, tehát egy forintért 2 párt adtak). Ugyanebben az évben 1985 ökröt és 1102 tehenet hajtottak fel a brassói piacra, nagy mennyiségben özönlött azonban a városba a nyersbőr, a méz és a viasz is, főleg Havaselve felől. Nagyszabású volt a textilkereskedelem, egyben azonban a textilipar is. Már Hunyadi János tesz intézkedést a brassói posztógyártás fellendítésére, a XV. században virágzó szűcs, takács, szabó és posztókereskedő céhe van a városnak. 1503-ban pl. 34,031 vég gyapotszövetet szállítottak keresztül a városon nyugat felé, jelentékeny részben havaselvi román kereskedők. A brassói posztó kivitele mellett élénk részt vesznek a város nagykereskedői a becses francia, német és olasz posztó forgalmában is. 1503-ban közel 900 vég posztót hoznak fel Brassó piacára, s ebben nincsenek benne a hazai gyártmányok. Mindennek vámolása igen nagy jövedelmet biztosított a város, továbbadása pedig nagy hasznot kereskedő polgárai számára.¹⁴

¹² *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen*, III. köt. A végösszeg a 775, 784, 787, 791. lapon levő adatok összegezéséből származik.

¹³ *Tripartitum*. pars II., tit. 40. ill. 43. A Kolozsvári—Óvári-féle kiadás (Bp. 1894, M. Tud. Akad.) 222. ill. 225.

¹⁴ FRÁTER ISTVÁN: Brassó gazdasági helyzete a XV—XVI. század fordulóján. Bp., 1930, 28, 47 (a csizma ára), 35 (szarvasmarhák), 36 (viasz és méz), 37—41 (pösztőforgalom), 41 (gyapotszövet). — Itt jegyzem meg, hogy a XV—XVII. században egy mázsa csak kb. 50 kilónak felelt meg.

Az apácai örtorony kelet felől

Egészen érthető, hogy a központi hatalom meggyengülésével, a Jagellók erélytelen uralma alatt a vagyonban és polgári öntudatban megerősödött Brassó kísérletet tesz nagyarányú fekvő birtok, a töresi vártartomány megszerzésére. Próbálkozni már Mátyás alatt kezdtek, erre mutat, hogy Báthory István vajda 1486-ban közbenjár a királynál a brassóiak kérelme érdekében,¹⁵ de eredményt csak Ulászlónál értek el. A folytonos pénzzavarban szenvedő Jagelló 1498. jan. 1-én 1000 forintért Töres várát 10 évre zálogba adja a brassóiaknak, hogy ezek a töresi várnagy zaklatásaitól mentesüljenek. Ugyanezen év dec. 4-én a zálogbirtokra ismét 2000 forintot vesz fel a király, míg végre az 1500. év júl. 24-én újabb 2000 forintért a vártartomány falvait, köztük Apácát is, az erdélyi vajda joghatósága alól kivéve, mind adófizetés, mind katonáskodás szempontjából Brassóhoz csatolja: „... ut ipsi deinceps et in antea tam in solvenda contributione sive taxa Nostra Regia, quam etiam in exercituando in medium Saxonum Nostrorum connumerari, et cum ipsis Saxonibus Nostris etiam exercituare et omnia eo facere debeant, quae alii Saxones Nostris facere tenentur.” Az oklevél tehát kiköti, hogy a vártartomány népei a szászokkal egyenlő jogállásban tartandók, s szolgáltatásuk a királyi taxa megfizetésében és katonáskodásban áll.¹⁶

1508-ban, a zálogidő leteltekor a brassóiak mindent elkövettek a birtok megtartására. Ulászlónál nem is lehetett nehéz dolguk: egy hónap leforgása alatt a király két újabb záloglevelet adott ki (jan. 1-én és 25-én), s ismételt kölcsönök ellenében Töresvárat és tartozékait 25 évre lekötötte.¹⁷ Utódai, a zavaros viszonyok között, természetesen nem tudták a zálogot kiváltani, s az háborítatlanul a brassóiak kezén maradt. A Jagello-korból még egy Apácára vonatkozó okmányt tudunk idézni. Szapolyai János erdélyi vajda és székely ispán 1519. jún. 24-én igazságot tesz a nagyböloniek és apácaiak között, akik az Olton átköborló és tilosba tévedt barmok miatt perlekednek. A vajda oklevele az apácaiakat mint „plebeos homines de Apácza, ad castrum Thurch vocatum pertinentes” emlegeti.¹⁸

¹⁵ A hajdani töresvári uradalom... 8.

¹⁶ Ulászló három oklevele uo. III, IV, V. sz. melléklet.

¹⁷ Uo. VIII. és IX. sz. melléklet. Az utóbbi a királynak egy 1513. máj. 22-én kelt oklevelébe van beiktatva.

¹⁸ Székely Oklevéltár, III. 202. sz.

gazdag emporiumának várostörténeti forrásanyagához kell fordulnunk, hogy a jobbágyközségek életéről némi képünk legyen.

Brassó város legrégebb számadási iratai nem egy Apácára vonatkozó adatot őriznek. A törési várnagy 1504-es számadásában olvassuk a várhoz szolgáló községek feljegyzését: „Nota ipsas villas servientes castro : Badsch falw Torkess falw, Scharnat falw, Langendorff, Seÿsson, Tatrangh, Purkeretz, Appacia, Crispach.”²⁴ Ugyanezen esztendőben Krizba 24, Apáca 21 forint censust fizet. Értesülünk, hogy Matheus Funifex és Nicolaus Kemmel várnagyok Apácán járnak bizonyos székelyek ügyében („ratione illorum Siculorum”), s 15 asperát számolnak el sós halra. 1505 (?)-ben Apáca 22 forint 39 asperát ad censusba, 8 forintot dézsmára.²⁵

Érdekes egy 1514-ből való összeírás: a Kilenefaluban 249 család lakik, de 1500-ban csak 156 volt a családok száma. Apácán 31 adózó családfőt találunk, Vékás, Siket, Nagy, Polgár, Veres, Sebestyén, Sánta, Fábián, Égető, Lukács, Mókus, Nemes, Szél, Bohoncs, Portás, Pálfi, Kerekes, Urbán, Anderkó, Jancsó nevűeket.²⁶ II. Ulászló királynak egy 1515. jún. 4-én kelt és Szapolyai Jánoshoz intézett okleveléből kiviláglik, hogy a Brassónak alávetett falvak lakói részt vettek a Dózsa vezette parasztháborúban, vagy legalábbis vele rokonszenveztek és a keresztiesek elleni hadbavonulást megtagadták. „Miramur populares et colonos illos nostros — írja a király — in pertinentia castri Nostri Thewreh, nunc apud manus civium Nostrorum Brasso-viensium habitu commorantes, quos videlicet Nos eisdem civibus Nostris subdidimus, rebelles factos esse.” A közterheket és szolgáltatásokat megtagadták, a brassói parancsnoknak nem engedelmeskedtek, „nec anno praeterito contra cruce signatos tumultuantes insurgere voluerunt et insuper taxam etiam eorum consuetam... eisdem civibus administrare nollent”. Szigorú intézkedéseket parancsol a vajdának, különösen „si qui ipsorum rusticorum factionem seditionemque aliquam seu tumultum excitare conaretur”.²⁷

²⁴ Quellen... I. 82.

²⁵ Uo. 86, 87, 95. (A legutolsó adóösszeg évszáma azért nem állapítható meg pontosan, mert a törési várnagy számadása az 1504–1513-as évkörre szól.)

²⁶ Quellen... II. 9.

²⁷ A hajdani törösvári uradalom... XI. sz. melléklet.

Egy 1510 körüli zsoldosjegyzékben Apácáról 11 magyar név olvasható, Csere vagy Székely nincs közöttük, holott a többi falvak nevei közt több Székely bukkan fel.²⁸ Ugyanez a helyzet egy 1538—47 közötti összeírásban. A többi falvakban mindenütt vannak Székelyek. Figyelmet érdemel, hogy Apáca 59 családfője között négy *civis* akadt, azaz olyan, aki brassói polgárjoggal rendelkezett: Kis Bálint, Tót Boldizsár, Sebestyén Péter, Polgár Máté. Az adójegyzékekből általában kiviláglik, hogy Hosszúfalu után Apáca volt a legnépesebb község.²⁹ A falvak censust és taxát fizettek, 1544-től török adót is (census turcicus). Az 1541-es adóelszámolásban a következő bejegyzést olvassuk Apácáról: „Census sancti Martini non potuit exigi, quia possessio haec per Moldauiensis hoc anno totaliter fuit combusta ac prius in praedam conversa.”³⁰ 1548-ban azonban már ismét 71 családfő rója le a háromféle adót.³¹ A községben 1550-ben 75, 1551-ben 79, 1552-ben 87 család lakott, számuk 1555-ig némileg csökkent.³² A brassói tanács 1549-ben plébániaház építését tervezte Apácán, egyik falubeli lakos telkét a plébániához is kapcsolták. 1555-ben viszont arról olvasunk, hogy Brassó némely előjárói bölöni nemesekkel történő földesere ügyében jártak Apácán. 1551-ben Zakalas Mihálynak merült fel 8 aspera költsége, amikor az apácai és krizbai kolonusokat táborba vezette.³³ Egyébként a jobbágyfalvak minden fontosabb ügyét Brassóból intézték már a XVI. század folyamán is. 1552-ben, a böjt első hetében tolvajok ügyében nyomoztak Apácán, 1553-ban a kaszálók kiosztásáról van adatunk („lustranda prata”³⁴). Brassó fizette a papokat is, 1555-ben a töröcsvári castellanus a bíró rendeltére 10 forintot, majd a báránytizedből 1 forint 13 asperát fizetett ki az apácai plébánosnak. Ugyanezen évben a brassói hatóság az apácai tanács választására vonult ki, a várnagy a tisztelgő apácaiaknak 1 forintot adott, nyilván az áldomás költségeire.³⁵ A várnagy egyébként a falvak összes jövedelmeit kezelte és pénzügyeiket vezette.

²⁸ Quellen . . . III. köt. (1896) 3.

²⁹ Uo. 42—43.

³⁰ Uo. 38—41.

³¹ Uo. 472.

³² Uo. 473.

³³ Uo. 485—486., 488. és 486.

³⁴ Mindkét adat uo. 487.

³⁵ Uo. 488.

Mindezek az adatok magukban csekély értékűeknek látszanak, együtt azonban jól mutatják azt a szoros alárendeltséget, amely a Hétfalut, Apácát, Krizbát a városhoz kötötte, a szó szoros értelmében jobbágy-földesúri viszony volt ez, és egyáltalán nem csoda, hogy a Brassóhoz rendelt várnépek azonnal tudták, hol a helyük a parasztháborúban. Jellemző viszont, hogy Ulászló 1515-ös oklevele hemzseg a *plebeius, rusticus* megnevezésektől és annak hangsúlyozásától, hogy a vártartomány népeit a király a városnak *alárendelte*.

A jobbágy-földesúri viszonyt nyilván bonyolította a nemzetiségi ellentét is. A szász nemzeti öntudat korai megnyilvánulásaira aligha szükséges okmányokat idézni, de az érdekesség kedvéért megemlíthetjük, hogy Nagy Lajos fentebb ismertetett 1377-es oklevelének 1390-es megújításakor a brassóiak már úgy javították a privilegiumot, hogy a kinevezendő várnagy mindig német nemzetiségű legyen.³⁶ Brassónak ugyan állandóan volt tekintélyes, olykor 30—35%-nyi magyar lakossága, de ez többnyire kisiparos, plebejus elem volt, a vagyonosodás és a patricius rétegbe való feljutás rendszeren az elnémetesedéshez vezetett. Az 1494-es adóösszeírásban Tegzes, Szabó, Bölöni, Incze, Kerékjártó, Tót, Fekete, Kelemen, Kalló, Buday, Víg, Küs, Lacza, Sánta, Márton, Szakálas, Mátyás, „Ferencz djak”, Forgács, Huszár, Hegedüs, Ijártó, Talapas nevű magyarokat találunk.³⁷ Másfelől viszont a szász patriciusok közé szívódott fel a Bánffi, Brassói, Boltos, Czakó, Csonkabonka, Forgács, Lécz és Ördög-család.³⁸ Nevük minduntalan előfordul a város történetében, s ha — mint sok más szász — tudtak is magyarul, magukat németnek vallották. Brassóban a kolozsvári és kassai népmozgalommal ellentétes fejlődés játszódott le, ami a szász-ság ez egyik anyavárosában egészen érthető is.

A nemzetiségi kérdés a vallásfelekezeti megoszlással bonyolódott tovább, színezte a jobbágyfalvak és a város osztályharcát. Brassó és a Barcaság reformációja 1542 októberében ment végbe. Mint a késői krónikás feljegyezte: „1542 wurde zu Kronstadt die päbstische Messe abgeschafft durch Johanem Honterum mit

³⁶ Urkundenbuch II. köt. 481.

³⁷ Quellen . . . III. köt. 654—656.

³⁸ MOLNÁR JÁNOS: A brassói magyarság és ev. ref. egyház története. Brassó 1887, 42—43.

Hülff Johannis Fuchsens den 3. Octobris. In diesem Jahr ist auch die Reformatio der Kirchen in Burzenland durch Magistrum Joannem Honterum verfertigt und in Druck gegeben worden.”³⁹ Honterus említett műve, a *Reformatio ecclesiae coronensis ac totius barcensis provinciae* 1543-ban látott napvilágot (RMK. II. 30.) és Melanchton méltónak tarotta arra, hogy saját előszavával még ugyanazon évben újra kiadja Wittenbergben. Honter utóda Wagner Bálint idejében erős sacramentarius irányzat érvényesült Brassóban; Wagner halála után az akkor már helvét hitelvű Heltai Gáspárt hívták meg a brassói első papságra. Mint-hogy ő nem hagyta ott Kolozsvárt, 1561-ben újra sacramentarius nézetű papot választottak, s a szász lutheránus vezetőrétegnek csak nagy erőfeszítés árán sikerült Amincinust eltávolítania, s Brassó szász lakosságát az evangélikus confessióhoz visszakényszeríteni.⁴⁰ Brassó magyarsága megmaradt a református hitelvek mellett, s egyháza — rengeteg nehézség közepette — a XVIII. század első negyedéig fenn is állott.⁴¹ Ugyanez volt a helyzet a városnak alávetett Kilenccfaluban is, amelynek magyar lakossága az egész XVII. század folyamán jórészt református volt annak ellenére, hogy a városi hatóság mindent elkövetett a református hitelvek elnyomására. A református egyháztörténetírás nem vette észre a Barcaság magyarjainak a brassói szász erőszak elleni küzdelmét: Debreceni Ember Pál Erdélyről nem gyűjtött anyagot, Bod és Benkő pedig már nem is tudnak a barcasági magyar községek hajdani református voltáról.⁴²

³⁹ Auszug aus dem Diarium des Paulus Benckner der Ältere (1421—1693), Quellen . . . IV. köt. 181.

⁴⁰ Brassó reformációjára Fr. JOSEPH TRAUSSCH: Beiträge und Aktenstücke zur Reformationsgeschichte von Kronstadt. Brassó 1865. (Ebben Honterus idézett fontos műve!) — FRIEDRICH TEUTSCH: Geschichte der ev. Kirche in Siebenbürgen. Hermannstadt 1921, I. köt. — Molnár János id. m. 54—55.

⁴¹ A brassói ref. egyház végleges elpusztulására nézve l. Molnár id. m. 76—77.

⁴² Bod Péter nagy műve a *Historia Hungariae ecclesiastica* I. kötete sem a hétfalusi evang. esperességnél (305.), sem az erdővidéki ref. egyházmegeye Nagyajta községénél (291.), mely ma Apáca ref. anya-egyháza, nem említi. BENKŐ JÓZSEF Milkovia, sive antiqui episcopatus Milkoviensis . . . explanatio, Viennae 1781 c. művében az alábbiakat tudja Apáca egyházi viszonyairól az I. köt. 392. lapon: „Alia vero est ratio pagorum hungaricorum in Districtu Barcensi sitorum, quorum nomina sunt: Apátza . . . etc: hi namque civitati Coronensi sunt

Adatunk így igen kevés, inkább következtetésekre vagyunk utalva. Szeli József hosszúfalusi evang. lelkész 1763-ban összeállította ugyan, amit a Kilencfalu történetéről tudott,⁴³ de orthodox lutheránus szellemű írásából, amelyből egyébként árad a Brassó iránti loyaltitás, nem sok hasznosat meríthetünk: még azt a kevés adatot is eltorzította, ami tudomására jutott. Szerinte pl. a hosszúfalusi ekklézsia „dögletes tudománnyal” (értsd a kálvinizmussal) való „megvesztegetődése” 1645-ben kezdődött, holott ekkor már inkább a szász lutheránus ügy győzelméről beszélhetünk. Ebben az évben történt ugyanis Böszörményi János hosszúfalusi ref. lelkész elűzetése. Böszörményi debreceni diák volt, így hívei az ő meghívásával nem csekély öntudatról tettek tanúságot.⁴⁴ Sárospataki diák volt az a Bedő Ananiás, aki Apácán született és 1628-ban lett brassói ref. lelkész.⁴⁵

emti, atque adeo ejusdem dominio subjecti.” — II. köt. 93–94. lapon: „*Helveticae Confessioni addictorum Tractus Sepsiensis nuncupatus, sequentes cum suis filialibus Ecclesias Parochiales habet: I. Sepsi-Szent-György... Ad haec 37 in Bolonia (Bolonya) suburbio Liberae Regiaeque Civitatis Saxonicae Coronensis (Brassó), incolae Hungaricae linguae et Helveticae Confessionis, domum pro oratorio et Pastorem, e Sepsiana hoc Tractu certis diebus ad sese adire solitum habent. Hujus ecclesiae cives censentur paucae illae personae, si quae in Septem Pagis (Hét-falu) Barciae, Confessionem Helveticam sectantur. Vide Transilvaniae meae Tom. II. §. CCXXXV. not. I. m.*” — II. köt. 230. lapon: „*Decanatus seu Capituli Barcensis Augustanae Confessioni addictorum Ecclesiae sequentes florent: I. Cronstadt... 17. Apátza... etc.*” A magyarországi református egyház egyetemes névtára, 1911, 8. lapja szerint Apácán 1814-től van számontartott református szórvány. Érdekes, hogy erről Az erdélyi reformata anyaszentegyház névkönyve 1859-re c. kiadvány még mit sem tud. — Mint katolikus egyház, Apáca Miklósvár filiája. Vö. *Universalis schematismus ecclesiasticus*, 1842/43, 939.

⁴³ Prot. Egyházi és Iskolai Lap, 1862, 1303–10. és 1335–43. — A közlemény tévesen a másoló Barthos Márton munkájaként jelent meg. Vö. ORBÁN B. id. m. VI. köt. 89. 2. jegyz.

⁴⁴ MOLNÁR I. id. m. 60–61. — A debreceni *Series studiosorum*ban 1645 előtt csak Böszörményi Mihály nevét találjuk. Vö. THURY ETELE: *Iskolatörténeti adattár*, II. köt. 1908, 114, 116.

⁴⁵ Uo. 59. — Vö. JOH. SZOMBATHI *Historia scholae seu collegii ref. Sárospatakiensis, Sárospatak 1860*, 121. („Ananiás P. Apáczai, anno 1627, pastor factus.” Idézet a Tsétsi János-féle *Catalogus studiosorum*ból. — Ugyanez *Egyháztörténet* 1943, 121). Tatrosy György önéletrajzi feljegyzéseiből kiderül, hogy Bedőt ő vitte Sárospatakról Brassóba. Bedő (Tatrosynál Beneó) Ananiás atyja, János, apácai pap volt. (Vö. ItK. 1957, 254.)

Halmágyi Dánielt a gulafehérvári főiskoláról hozták a brassóiak.⁴⁶ Református volt az a csallóközi származású Szeli György is — a krónikáiról Szeli József nagyatyja —, aki a Brassónak alávetett magyar falvak visszatérítésének buzgó eszközévé vált.⁴⁷ 1675-ben Apácáról vitték Brassóba magyar papnak Dálnoki Gothárd Jakabot, aki alatt Apáca lutheránussá tétele — úgy látszik — nagyjából végbement.⁴⁸ Sajnálatos, hogy a Kilencfalu egyházi állapotára vonatkozó több adatunk nincs, de a fejlődés irányát ezek is nagyon jól mutatják. Apafi Mihály több ízben próbált segédkezet nyújtani a brassói reformátusoknak, de a szívós szászokkal lényegében nem bírt, sőt fejedelmi rendelkezéseinek nyílt megcsúfolásába is kénytelen volt belenyugodni. Jellegetes példa erre a brassói magyar reformátusok templomépítése. Cserei Mihály *Krónikájá*-ban így ír róla: „Apaffi fejedelem idejében is, tudom a reformátusok számára templomhelyet kérete a fejedelem (holott venni kellett volna tőlük, nem kérti) s nem adának; sőt amely fákat hordottak vala a templom épületére, azokat is egybe vagdalták és elégeték. Megtanította volna őket, ha Rákóczi György vagy Báthori Gábor lett volna fejedelem, de a szászok alattomban kitolák Telekinek és más reform. uraknak a szemét s a fejedelmet megcsinálák, semmi nélkül elengedé nekik ezt a nagy vétket.”⁴⁹

Ilyen körülmények között éltek Csere János ősei Apácán. A szabad várjobbágy nép már a XVI. század során lényegében szolgasorsra jutott, ha talán helyzete kezdetben nem volt is oly sanyarú, mint később, a XVIII. század folyamán, amikor már szabályos úrbéri szolgáltatásokat adott a birtokos városnak. Újólag ki kell emelnünk a barcasági magyarok magatartását Dózsa parasztháborújában. Orbán Balázs ugyan azt óhajtja bizonyítani a fentebb idézett Ulászló-féle oklevélből,⁵⁰ hogy a hadbavonulás megtagadása éppen a Kilencfalu nemességének igazolása, hiszen a pórnép ellen parasztokat nem hívtak volna fegyverbe. Ennek az okoskodásnak azonban nem sok történeti értéke van, bár nem is lényeges a Kilencfalu közjogi helyzetéről

⁴⁶ Uo. 60.

⁴⁷ Uo. 63–67.

⁴⁸ Uo. 66.

⁴⁹ *Krónikája*. Újabb Nemzeti Könyvtár, Pest. 1852, 293. Idézi MOLNÁR JÁNOS id. m. 72.

⁵⁰ A Székelyföld leírása, VI. köt. 94–95.

folytatható vita. A tények valóságában az apácaiak vagy a hosszúfalusiak Brassónak alávetett népelem volt, s folyton növekvő elnyomásukat nemzetiségi és vallási sérelmek fokozták. Osztyáyharcos föld volt ez, s nem csoda, hogy a belőle kiszakadó Csere János a politikai öntudat magas fokára jutott el.

Csere vagy Cseri?

Különös és kevésbé örvendetes, hogy régi magyar irodalmunk nem egy jelesének nevében ma sem állapotodott meg az írásmód. Nem döntöttünk véglegesen, hogy a *Károli* vagy *Károlyi*, *Balassa* vagy *Balassi*, *Misztótfalusi* vagy *Tótfalusi* névalakot tartjuk-e helyesnek. *Szenczi Molnár Albert* nevében megtartsuk-e a *cz*-t (sokszor a kortársak sem használták, sőt maga az író sem!), ragaszkodjunk-e pl. a *Szkhárosi* formához vagy megelégedjünk a *Szkárosi*-val. Ezek közé a vitatott névalakok közé tartozik a *Csere* vagy *Cseri*. E kérdések egy része (Károli, Szenczi, Szkhárosi) pusztán helyesírási, s eldöntése mindenhol történhetik a hagyományos névalak javára. A *cz* például a XV. század első felének kancelláriai gyakorlatában gyökerezik,⁵¹ s helyes ha legalább a tulajdonnevekben tovább él. Nehezebb a döntés a másik esetben, amikor maguknak a szóbanforgó íróknak a gyakorlatában is kétféleképpen fordul elő saját nevük.

Ismeretes, hogy Apáczai családi nevét külföldről való hazatértéig (1653) állandóan *Tsere* (*Csere*) alakban használta, innen kezdve viszont gyakorta elhagyta vagy ha kitette, akkor a *Chierj* (*Cseri*) formával kísérletezett. Kétségtelen azonban, hogy egy nagy magyar író neve nem élhet kettős alakban, még akkor sem, ha bizonyos „helyesírási liberalizmus” nevében külföldi példákra hivatkoznánk is (*Shakespeare* és *Shakspere*). A magunk részéről egészen megalapozottnak érezzük Szinyei Gerzson kifakadását: „... egy kissé bosszantónak, sőt nevetségnek is látszik, hogy egy híres magyar tudós családnevét, egyéni önkény szerint akár háromféleképpen is írhatjuk és csak úgy találgatjuk, mintha ék-írásban maradt volna az utókorra.”⁵²

⁵¹ KNIEZSA ISTVÁN: A magyar helyesírás története. Bp., 1953. 5.

⁵² Adalék Apáczai Csere János életéhez. Magy. Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező, 1875, 178.

A Rabszoros utca Apácán

A magyar tudományosságnak tehát döntenie kell, s ez a döntés az utóbbi időben hallgatólagosan szinte meg is történt a *Balassi* és a *Csere* formák javára. (Vitatott még a *Károli* és *Misztófalusi* név!) Magunk is a *Csere* alakot tartjuk helyesnek és elfogadandónak, s az alábbiakban ennek létjogát akarjuk igazolni. Bizonyításunkban nagy mértékben támaszkodhatunk Neményi Imre művére, aki, ha nem is teljes rendszerességgel, de nagy bőséggben gyűjtötte össze a figyelembe veendő anyagot: munkájának mindenesetre ez a legjobb része.⁵³

Apácza 1648. júl. 22-én iratkozik be a franekerai egyetemre, névaláírásában nem használja igazi családnévét, szülőhelyéről nevezi meg magát, amint az a humanista-akadémikus gyakorlatban általában szokásos: *Joannes Apatzai Ungarus Transylvanus Theol. Stud.*⁵⁴ Leydenben azonban 1648. szept. 5-én már *Johannes Tserius (!) Apacius Hungarus* néven találjuk.⁵⁵ Az utrecht-i egyetem albumában, az 1650. évi 12. sz. beiratkozóként viszont *Johannes Tsere Apaczá szerepel.*⁵⁶ 1650. márc. 23-án és 27-én tartott *Introductio ad philologiam sacram* c. disputációjának nyomtatott címlapján *Johannes Tsere Apatzai Transylvanus* olvasható, ugyane mű Tofeus Mihályhoz szóló ajánlásában pedig *Joh. Tsere Apatza.*⁵⁷ A harderwijki egyetem *Album studiosorum*-ában 1651. ápr. 3-án csak *Johannes Apatzai Transylvanus Th. St.* található, de a *Liber recensorum* már ismét *Joannes Tsere Apatzai Cand. Theol.* névbejegyzést mutat.⁵⁸ A *De primi hominis apostasia* c. doktori értekezésén (1651. ápr. 22.) *Johannes Tsere Apatzai Transylv.* névalak szerepel, a rektori meghívón ugyanígy: *Johannes Tsere Apátzai Transylvanus*⁵⁹ — Tofeus Mihály az elnöklete alatt Váradon tartott *Disputatio theologica de perseverentia sanctorum secunda* c. res-

⁵³ Neményi, 8–14.

⁵⁴ TT. 1886, 608.

⁵⁵ *Album Studiosorum academiae Lugduno-Batavae 1575–1875* Hagae Comitum 389. N. 1. Idézve Gyalui 6.

⁵⁶ GYALUI 6., SEGESVÁRY LAJOS: Magyar református ifjak az utrecht-i egyetemen. Debrecen, 1935, 16. (Theol. Tanulmányok, 44. sz.)

⁵⁷ RMK. III. 1756. — A kolozsvári volt ref. koll. példányát használtam.

⁵⁸ GYALUI 7., ZOVÁNYI JENŐ: A harderwijki egyetem magyar hallgatói. ItK. 1891, 433.

⁵⁹ GYALUI 33., KREMMER 28. — A disszertáció egyetlen sáropataki példányának a második világháború során nyoma veszett.

pondensi értekezést *Johannes Ts. Apáczai*-nak ajánlja (1651. máj. 26.).⁶⁰ — Az utrechti házassági anyakönyvbe 1651. szept. 30-án *Johannes Tzere Apatzay, doctor der H. Theologie* néven írták be a fiatal férjet.⁶¹ Élete főművének, a *Magyar Encyclopaediának* címlapján (1653) *Apatzai Tzere Janost* olvasunk.⁶² Komáromi Csipkés György doktori értekezését (RMK. III. 1850.) kísérő üdvözlő verse alatt ismét csak a *Ts. Apatius* név alakot használja.⁶³

Hazajövetele után hosszabb ideig nem bukkan fel a *Csere*, általában az *Apáczai* nevet használja, mint pl. a *Magyar Logikácska* vagy *Fortius tanácsa* címében (1654), de a *De studio sapientiae* első kiadásának címében (1653) sem fordul elő egyéb, mint *Johannes Apatzai*.⁶⁴ A kolozsvári székfoglaló sajátkezű kéziratában, az ún. Apáczai-albumban olvassuk először az új formát a *Joh. Chierj Apacio* (1656. nov. 20.).⁶⁵ Az 1658-ban Fogarasi Mátyás által előadott *Disputatio philosophica de mente humana* címlapján újra *Joh. Chieri Apacii*.⁶⁶ Baresay Ákoshoz betérjesztett *Akadémiai tervezetét* (1659) *Apáczai Cseri János* névvel írja alá.⁶⁷ Lorántffy Zsuzsannához intézett kérelmén csak az *Apáczai János* név szerepel, de a fejedelemasszony válasza *Clar. Dno Johanni Cseri de Apácza* szól. (1659. jan. 10.)⁶⁸ Állítólag a *Cseri* névalak szerepel a halálára írt gyászversben is.⁶⁹ Porcsalmi András a *Philosophia naturalis* címlapján (1661)

⁶⁰ RMK. I. 764. Az Orsz. Széchényi Könyvtár példányát néztem meg.

⁶¹ GYALUI 8. l.

⁶² RMK. I. 876.

⁶³ RMK. III. 1850. Megtalálható az OSzKvt-ban. Meggyőződésünk azonban az, hogy a Ts. a Tzere rövidítése, a Cseri alakot Apáczai mindig Ch-val írja.

⁶⁴ Vö. RMK. I. 883. és II. 785.

⁶⁵ Jelenleg az erdélyi ref. egyházkerület püspöki hivatalában.

⁶⁶ RMK. II. 918.

⁶⁷ Kiadta SZABÓ KÁROLY: Ért. a ny. és széptud. köréből, III/2., 1872.

⁶⁸ SZILÁGYI SÁNDOR: Vértanúk a magyar történetből, Pest 1867, 132. ill. 143.

⁶⁹ Uo. 148. — Az egykorú nyomtatvány, amelyre Szilágyi hivatkozik, s melynek címlírását közli, ismeretlen a magyar könyvészeti irodalomban. Szilágyi kiadta a Magy. Akad. Ért. I. kötetében, Pest 1860, 496–98. lapon, a címlapot Vértanúk a magyar történetből c. kötetében is, de a helyesírás közlésében teljesen megbízhatatlan: 1860-ban még *Tseri*-t, 1867-ben már *Tséri*-t ad.

szintén *Joh. Cheri Apaci*-t használ,⁷⁰ de Nadányi János *Disputatio juridica de jure pacis* c. értekezésének ajánlásában újra az *Apáczai Csere* nevet olvassuk.⁷¹ Késői könyvbejegyzéseiben vagy csak az *Apácai* alakot használja (*cz* nélkül!), mint a kolozsvári Althusius-kiadvány előzéklapján, vagy a *Cherj, Chierj* változatot. Egy marosvásárhelyi könyvön *Joh. Cherj Apacius*, egy Nagyenyed tulajdonában lévön pedig: *Sum Joh. Chierj Apacii*.⁷²

A felsorolt adatokból nyilvánvaló, hogy Apáczai kezdetben a hagyományos családi nevét, a *Cserét* használja, a leydeni egyetlen *Tserius* adat hitelességét nincs módunkban ellenőrizni, lehet hiba is. Mindenesetre ez az egyetlen korai latinositott alak mutat rá arra a kényszerre, amely Apáczait nevének megváltoztatására ösztökélte. Hosszú ideig — figyeljük meg! — elkerüli családi nevének a declinálását, a *Csereus* (*Tsereus*) alakot ugyanis nehéz hajtogatni, barbár hangzása van. Ahogy a latin *Julus* mellett kifejlődik a *Julius*, úgy formál Apáczai *Csere* nevéből latin *Cseriust*, s ebből magyar *Cserít*, ami annál könnyebben megy, mert a *Cseri* név is eléggé ismert. Párhuzamként idézhetjük Kálmán francia nevének kialakulását. A közfrancia *Chauvin*, pikárdiai *Cauvin* alakot latinositja *Calvinus*-ra, s ebből a közhasználat elvonja a francia *Calvin* névformát. Érdekes az, hogy az új *Cseri* formával együtt Apáczai letér az eddig használt Geleji Katona-féle helyesírás útjáról, s a *cs* hang jelölésére szolgáló *ts* helyett az egészen régies *ch*, sőt *chi* írásmódot kezd gyakorolni. Feltűnő ez különösen azért, mert a protestáns helyesírásban ezzel a jellel csak szórványosan találkozunk (Heltai egyes nyomtatványaiban fordul elő ez a kancelláriai jelölésmód), Pázmány pedig nemrégiben kezdte meg a *cs* hangjelölés használatát.⁷³

Annyi bizonyos, hogy Apáczai családi nevét élete utolsó 3—4 évében — némi humanista különködéssel — *Cserinek*

⁷⁰ A kolozsvári volt ref. koll. könyvtárában. Fotokópiában a Magy. Tud. Akadémia és a debreceni egyetem könyvtárában is.

⁷¹ RMK. III. 2114. A kolozsvári volt ref. koll. könyvtárában. Megvan a budapesti egyetem könyvtárában is.

⁷² A kolozsvári volt ref. koll. könyvtárának Althusiusa V. 201. sz. A megnevezetlen marosvásárhelyi könyvről SZABÓ SAMU ír Apáczai Csere János Magyar logikája, BpSz. 1863, XVII. 494. — A nagyenyedi volt ref. koll. könyvtár A. IX. 27. sz. alatt őrzi Apáczai egyik könyvét.

⁷³ KNIEZSA id. m. 17. és 19. HELTAI *ch* = *cs* hangjelölése 14.

akarta írni és mondani, mindamellett ez a névalak sohasem honosodott volna meg irodalmunkban Szilágyi Sándor meglehetősen felületes kezdeményezése nélkül.⁷⁴ Apáczeit kortársai közül mindenki *Cserének* ismerte, aki családi nevét tudta, jellemző e tekintetben az 1656-tól külföldön tanuló Nadányi János fentebb idézett könyvajánlása. A hagyományos *Csere* név mellett szól az adatok többsége, főleg a *Magyar Encyclopaedia*, amely írónk nevét halhatatlanná tette. Apáca községben ma is több *Csere* nevű család él, jómagamat is minden különösebb kérdezősködés nélkül figyelmeztettek, hogy őket *Cserének* és nem *Cserinek* hívják. Láttuk, hogy az apácai őrtornyon is szerepel 1658-ban *Georg (ius) Csere*, mint a község egyik előjárója. A név egyébként Apácán kívül is felbukkan: Kolozsvárt 1697-ben egy Csere Jánosnét, 1689-ben Csere Gábornét temetnek.⁷⁵ A kolozsmegyei Szucságon a XVIII—XIX. században egy *Cserei de Apátza* nevű kismemes család él.⁷⁶

Beke Ödön 1935-ben kisebb cikket írt irodalomtörténeti neveinkről.⁷⁷ Szóváteszi benne az Apáczei nevének írásmódjában tanúsított következetlenségeket, majd így folytatja: „E változatok közül egyedül a Csere nevet ismerhetjük el hitelesnek. Ennek van értelme, mert a székelyek a cserfát hívják *cserefának*. Ha tehát írónk pl. a Dunántúl született volna, akkor Csere Jánosnak hívták volna”. E helyes eredményre jutó okoskodással lényegében egyet kell értenünk: maga Apáczei is használja a „csere golyóbis” (-csere-makk) kifejezést (288. l.), mégis úgy véljük, hogy Csere János neve nem, vagy nem közvetlenül a cserfától származik. A *Csere* családnévnek más az eredete. A *csere* ősrégi és a

⁷⁴ Először 1860. okt. 22-én elhangzott akadémiai felolvasásában (Apáczei Cseri János és kortársai) vetette fel a *Cseri* név helyességének kérdését. Vértanúk a magyar történetből c. tanulmányában már egyenesen *Cserit* ír, minden alap nélkül, mert erre sehol, egyetlen adat sem található. Valóban kár, hogy Szilágyi Sándor felületessége szinte iskolát csinált és a *Cseri* névalakot oly jelentékeny kutatók fogadták el kritika nélkül, mint Gyalui, Strop, Hegedüs és Kremmer.

⁷⁵ Veresegyházi István kolozsvári ref. harangozó gazda számadáskönyve a volt Erdélyi Múzeum (a Román Akadémia kolozsvári filialéja) levéltárában. Idézi HERÉPEI JÁNOS: Apáczei Csere, nagyajtai Cserey c. kéziratos cikkében, a 4. lapon. Használatának megengedéséért köszönetet mondok a szerzőnek és Esze Tamásnak, az Egyháztörténet c. folyóirat volt szerkesztőjének.

⁷⁶ HERÉPEI id. cikk 2.

⁷⁷ MNyőr, 1935, 82.

magyar nyelvterületen ma is szélteben élő közszó, cserfa erdőt vagy ligetet, általában erdős, bokros — első renden persze cserfa-erdős — helyet jelent.⁷⁸ Hegyoldalak, határrészek gyakori neve. A *Magyar Oklevélszótár*-ban pl. 1338/1411: Egreditur circa Budachere (Muz.), 1366: Circa nemorem Chere dictum (OL. D. 30, 691), de ugyanitt találunk *Kutcsere*, *Hívvölgy cseréje*, *Zsoldoscseré*, *Kerekhegy cseréje*, *Szőlőcsere*, *Borsoscseréje*, *Varjascseréje* helyneveket.⁷⁹ Árvay Józsefnek a barcasági Hétfalu helyneveiről írt műve szerint Türkösen *Csere*, *Csereláb*, *Csereút*, Hosszúfaluban *Kiscsere*, Tatrangon *Csereoldal* dülönév, határrész található. Bodolán is van *Csereoldal*.⁸⁰ Így nevezik — Arany János szerint — Nagyszalonta egyik határrészét.⁸¹ Debrecen egyik erdős határrészlete ugyancsak *Nagycsere*.⁸²

Mint közszóra szintén számos adatunk van. A *Magyar Nyelvtörténeti Szótár* Heltai, Méliusz, Veres Balázs, Comenius, Geleji Katona, Gyöngyösi, Szathmárnémeti Mihály, Szalárdi, Miskolczi Gáspár műveiből, Thaly *Adalékai*-ból (II. 351.) idézi a *csere* szót. Egyetlen esetben, Méliusznál mintha inkább *tisztás* értelme volna: „A Thabor hegie sikiara vág cyereiere jutandasz, a hol istrasaiok es orszagoc oltalmazo vegbeli vitezi vannac” (Sám. 36.).⁸³ Toldjuk meg ezt még két szép versidézzel.

Balassi Bálint:

Szélllel hogy vadásza én lelkem Júlia egy igen szép cserében

Csokonai V. Mihály:

Itt a magános völgybe' és cserében
Megfrisselő árnyék fedez.⁸⁴

⁷⁸ Vö. Magyar Etymologiai Szótár, I. köt. 966. Csere-cikk. — A csere jelentése: 1. quercetum, eichenwald, 2. silva, nemus, vepretum, forst, busch, gebüsch, 3. quercus, robur, ilex, steineiche, zerreiche. — A szó eredetét tekintve a *csere* fanévnak vagy deminutívuma vagy 3. személyű birtokos személyraggal ellátott alakja.

⁷⁹ MOKlSz. 123.

⁸⁰ ÁRVAY JÓZSEF: A barcasági Hétfalu helynevei. Kvár, 1943, 89, 154, 177. — Nyór, 1908, 72.

⁸¹ ARANY, Ö. M. VI. 1952, 206.

⁸² Magyarország Helységnevtára. Bp., 1952, 74.

⁸³ MNytsz. I. 414.

⁸⁴ Balassi Bálint összes művei. ECKHARDT S. kiad. 1951, 93. l. 49. sz. vers. — Csokonai Vitéz Mihály Összes művei. HARSÁNYI-GULYÁS kiad. Bp., 1922, 1/2. 405.

A *Magyar Tájszótár* ugyan csak Abaújból idézi a *cserét* „cserjés, bokros hely” értelemben,⁸⁵ de az egész Tiszántúl és Erdélyben megtalálható. Ez a közszó a *Csere* tulajdonnév forrása, bár írásos adatunk előbb van a személynévre. A váradi káptalan egy tanuvallomásában már 1290 előtt szerepel egy „Chere filius Filek hospes de Waradyno” ;⁸⁶ az *Oklevélszótár* 1478-ból idéz egy *Lucas Chere* nevű személyt (Muz.). Az érdekesség kedvéért idejegyezhetjük, hogy Cserei Mihály történetíró családja nevét a csíkrákosi *Csere* nevezetű erdős hegyoldaltól származtatta.⁸⁷

Igen figyelemre méltó származtatás lehetőségét veti fel Herepei János. Rámutat arra, hogy a *Csere* családi név tartozhat a *Vásár*, *Ajándok* típusú szolganevek sorába, s ekkor értelme az *elcserelés* fogalomkörébe utalja, ami persze a szolgálival a korai középkorban gyakorta megtörtént és névadó lehetett.⁸⁸ Kár, hogy ezt a szellemes ötletet nem támasztja alá meggyőző okleveles bizonyítás. Az ugyanis, hogy a Marosszéken *Cserefalva* nevű község van, legfeljebb a helynév személynévi eredetét igazolja, azt, hogy a *Csere* név már a XIII—XIV. században élhetett, de éppen nem csak szolganévként, hiszen a falu első birtokosától szokta kapni a nevét. A magunk részéről sokkal valószínűbbnek tartjuk a névnek a *silva*, *vepretum* jelentésű ősi magyar szóból való származását. A régiségben egyáltalán nem volt szokatlan a térszíni formációnak személynévként való használata.⁸⁹

Akárhonnán eredt is, a *Magyar Encyklopaedia* szerzőjének családi neve *Csere* és nem *Cseri*, bár ez utóbbi névalakra szintén vannak példák,⁹⁰ s maga Apáczai is kísérletezett vele. Az is valószínűnek látszik, hogy a *Csere* és *Cserey* nevek között van összefüggés és semmi lehetetlen nincs Herepei János feltevésé-

⁸⁵ MTSz. I. 294.

⁸⁶ WENZEL : Árp. Új. Okm. VIII. 333.

⁸⁷ TT. 1903.

⁸⁸ Idézett kézírata l.

⁸⁹ A MOKlsz-ból az alábbi adatokat idézhetjük 1602: *Erdő* István, *Erdő* András (195. l.). 1438 és 1542: *Agh* Antal (5. l.), 1431: *Virágosberek* János (67. l.). Ismeretes, hogy *Mező* Ferencnek hívták azt a módos tőzsért, aki Szegedi Kis Istvánt a török rabságból kiszabadította. (FÖLDVÁRI LÁSZLÓ: Szegedi Kis István élete, Bp., 1894, 185.)

⁹⁰ Pl. Cheri Balázs bolyi jobbágy 1378-ból: „... bouem blasy dicti de Cheri Jobagionis eiusdem abtulisset”, ti. János macsói bán egyik embere. Zichy Okmánytár, IV., 1878, 50.

Apáczai Csere János szülőháza helyén álló ház a Rabszoros utcában

ben, hogy az apácai Cserék egyike vándorolt át az Olt jobbpártjára, először talán Barótra, majd vissza Nagyajtára és lett az ismert nemesi család őse. Még a történetíró Cserei Mihálynak is volt Apácán fekvő birtoka.⁹¹

Ifjú évek

Apáczai Csere János 1625-ben született a barcasági lapály északi végének e tekintélyes falujában, amelynek történetét fentebb néhány lapon vázolni igyekeztünk. Születési évét maga mondja meg *Magyar Encyklopaediája* 312. lapján, történeti kronológiájában az 1625. évnél: „Ennek a könyvnek írója születetik.” E világos tudósítás ellenére az irodalomban jóideig a téves 1619-es évszám járta. Így közli Ferenczy Jakab, Nagy Iván, Pesty Frigyes, így a Moenich — Vutkovich-féle írói névtár,⁹² nem véve figyelembe, hogy a helyes adatokat Erdélyi János már 1859-ben megállapította.⁹³ Toldy Ferenc nem követi el a hibát, 1864-től megjelenő valamennyi kézikönyvében az 1625-ös évszám olvasható. Hasonlóképpen óvatos Toldy a születés napjának tekintetében.⁹⁴ Ferenczy Jakab írói lexikona (1856) óta ugyanis felbukkan a június 10-e, mint Apáczai állítólagos születése napja. Nem tudtam megállapítani, honnan veszi Ferenczy ezt a pontos dátumot, a régiségben (Seivert, Bod, Horányi, Wallszky) ugyanis semmi nyoma nincs. Nagy Iván, Pesty, Moenich—Vutkovich azonban utánamondják, s e bizonyítatlan adat szinte napjainkig él, még Szinnyei is közli a *Magyar Írók* 1891-ben megjelent I. kötetében.

Apáczai családjának társadalmi helyzetéről is sok vita folyt irodalmunkban. Bethlen Miklós, Apáczai tanítványa ennyit jegyez meg róla: „Apáczai János volt Barca-apácai szegény, ottminémű

⁹¹ HERPEI JÁNOS id. kézírata 4.

⁹² FERENCZY JAKAB—DANIELIK JÓZSEF: Magyar írók. Életrajzgyűjtemény, Pest, 1856, 83. — NAGY IVÁN: Magyarország családai, Pest, III. köt. 1858. 33. — PESTY FRIGYES: A világtörténelem napjai I—II., Pest 1870. (június 10-énél) — MOENICH KÁROLY—VUTKOVICH SÁNDOR: Magyar írók névtára, Pozsony, 1876, 174.

⁹³ Sárospataki Füzetek III. évf. (1859). Akadémiai székfoglalója.

⁹⁴ A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időktől, Pest 1864.

szabadsággal élnek olyan ember gyermeke.”⁹⁵ Kiderül e lakonikus megállapításból, hogy a kancellár Apáczai családját nem tudta ugyan országos nemesnek, de mégis valamelyes privilegiummal élő réteghez tartozónak. Egészen bizonyosnak látszik, hogy Brassónak a tőle legtávolabb eső, s legkeményebb nyakú Apácát sikerült legkésőbbben járomba törnie, s a szabad székely vidékekről folytonosan újabb bevándorlókkal gyarapodó falu kiváltságos voltának tudatát szívósan őrizhette. A falu mozgékony és ekkor még kálvinista lakosai közül nem egy akadhatott, aki a fejedelmi hatalomnak tett szolgálatai fejében személyes nemesiséget tudott szerezni. Báthory Gábor 1612-ben egy Apáczai Mihályt nemesít meg a hadjárat alkalmával végzett hű szolgálataiért, a Nagyutcában Égető Dávid és Nagy Tamás háza között fekvő portáját mindennemű állami és jobbágyi szolgáltatás alól felmenti. Nem valószínű, hogy ez az Apáczai Mihály Csere Jánosunk őse volt, hiszen a hagyomány szerint a Cserék a Rabszorosban laktak, s jórészt ma is ott laknak. Annyi azonban kiderül az oklevélből, hogy az új nemest családi nevén is Apáczainak hívták („strenui Michaelis Apaczai de eadem Apacza”), s ez a család valamiféle humanista hagyományára, iskolát végzett ősiére utal, mert — mint láttuk — a falu törzslakosságában nincs *Apáczai* név.⁹⁶

⁹⁵ Önéletírása, TOLNAI GÁBOR kiad. Bp. é. n. Magyar Századok c. sorozat, 152., V. WINDISCH ÉVA kiad. Bp. 1955, I. köt. 160. Az alábbiakban mindig ez utóbbi kiadást idézzük.

⁹⁶ Az oklevelet Klaniczay Tibor találta a nagyszebeni Bruckenthal-levéltárban R. nr. 175. sz. alatt 1953 nyarán végzett erdélyi kutatóútja alkalmával. A jelentéktelen formai részek elhagyásával az oklevél így hangzik: „Nos Gabriel Dei gratia Transylvaniae, Valachiae-Transalpiniae Princeps, partium Regni Hungariae Dominus et Siculorum comes etc. Tum vero attentis et consideratis fidelitate fidelibusque servitiis strenui Michaelis Apaczai de eadem Apacza, quae ipse nobis in omnibus occasionibus bellicis et expeditionibus pro locorum et temporum varietate, iuxta possibilitatis suae exigentiam, fideliter exhibuit et impendit, ac in futurum quoque exhibiturus et impensurus est. Eundem igitur Michaellem Apaczai ex statu et conditione plebea et ignobili in qua natus est, et hactenus extitit, eximendum, ac in Coetum et numerum verorum Regni nostri Transylvaniae et partium Hungariae ditioni nostrae subiectarum nobilium, annumerandum, aggregandum, cooptandum et adscribendum duximus, pro ut annumeramus, aggregamus, cooptamus et adscribimus . . . etc. Et nihilominus pro ampliori benignitatis et munificentiae nostrae erga eundem declaratione Domum eius in possessione Apacza, in platea Nagyutca vocata in vicinitatibus domorum providi

Sokkal meggondolkoztatóbb az a nemesi oklevél, amelyet Bethlen Gábor Gyulafehérvárt 1622. nov. 5-én adott Chieri (Chiery) Benedeknek és atyjának, Mihálynak, vérrokonainak Tamásnak és Miklósnak, valamint testvéreinek Istvánnak és Györgynek. A megnemesítettek, akiket a fejedelem „e statu et conditione plebea ac ignobili, in qua nati sunt et hactenus exstiterunt,” emelt ki, Nagybölönben, Szepsi széken laktak. Maga az oklevél sehohol sem említést apácai származásukról, az armális azonban átiratban maradt ránk, s a gyulafehérvári káptalan a következő bevezető címet adta neki: „Literae armales nobilium Benedicti, Michaelis, Thomae, Nicolai, Stephani et Georgii Cseri de Apácza ac exemptio domus eorum in possessione Nagy Bölön et sede Sepsi existentis ex originalibus coram nobis praesentatis transumptae.” Nyilvánvaló tehát, hogy a család és a káptalan tudomása szerint a Cseriek Apácáról származtak, s mint nemesek onnan is írták magukat.⁹⁷

Davidis Egetó ab una, ac Thomae Nagi domus desertae partibus in altera, in comitatu Albensi Transylvaniae existentis, sitam, ab omni censuum, taxarum et contributionum nostrarum tam ordinarium quam extraordinarium subsidiisque et luci camerae nostrae solutione, servitiorum quorumlibet plebeorum et civilium exhibitione etc. . . . in perpetuum eximendam, supportandam et nobilitandam duximus. . . . etc. Datum in Civitate nostra Cibiniensi die vigesima mensis (a hónap neve kihagyva!) Anno Domini Millesimo Sexcentesimo Duodecimo. Gabriel princeps. — Az oklevél jelenleg pecsét nincs, a levéltár tájékoztatása szerint megvolt, de leszakadt. — Itt is utalhatunk arra, hogy a 45. jegyzetben idézett Apáczai alias Bedő Ananiás nevében a P = Pastoris szerepel, ami papi származásra mutat.

⁹⁷ Az oklevél az Országos Levéltárban található, gyulafehérvári kpt. lt. Cent. H. 76. sz. alatt. Utal rá TAGÁNYI KÁROLY: Jegyzéke az országos levéltárban a magyar és erdélyi udvari kancelláriák föllállításáig található hercegi, grófi, bárói, honossági és nemesi okleveleknek. Bp., 1886, 6. Ugyanez a nemesítés VASS MIKLÓS: A királyi könyvek székely oklevelei. Erd. Muz. 1900, 225. Átveszi az adatot KEMPELEN BÉLA is: Magyar nemesi családok. Bp., 1911, I. köt. 137. — Az oklevél a megszokott, stereotyp nemesi armális, csak legfontosabb részét közöljük: „Nos Gabriel etc. . . . ad nonnullorum fidelium consiliariorum nostrorum humillimam serenitatis nostrae propterea factam intercessionem tum vero attentis et consideratis fidelitate fidelibusque servitiis nostri strenui Benedicti Chieri de Nagy Bölön, quae ipse ab ineunte aetate sua, tam nobis quam huic etiam regno nostro Transylvaniae juxta suae possibilitatis exigentiam omnibus in occasionibus hactenus fideliter et constanter summa item cum alacritate exhibuit et impendit, ac deinceps quoque se ad ipsum exhibere et impendere velle

Könyvedén napirendre térhetnénk ez oklevél fölött, hiszen nyilvánvaló, hogy az *apácai* születésű Cseré János nem lehetett a *nagybölöni* nemesi familia leszármazottja, ámbátor, a két falu között csak egy jó ugrásnyi távolság van, az Olt folyása. Mégis néhány érdekes megfontolást nem mellőzhetünk hallgatással. Bethlen Miklós említést tesz Csere János öccséről: „... mindketten tudományok által szép állapotra mentenek. Tamás tanulóársam, azután Zemplénben, onnét beszorulván a vallás üldözése miatt, Hunyad vármegyei nótárius, igen szép író volt, de ő tovább nem ehhez az íráshoz való.”⁹⁸ Nos, Apáczai Tamásról egész sor adattal rendelkezünk. Valószínűleg Kolozsvárt tanult bátyja támogatásával, majd csakugyan Zemplén megyébe került, itt szolgabíró lett. Báthory Zsófia ellenreformációs tevékenységével, mint a zempléni nemesség egyik vezető tagja, élesen szembeállt. 1668-ban Báthory Zsófia és I. Rákóczi Ferenc adománylevele értelmében a pataki vár birtokait a jezsuiták kapták; április 17-én a házfőnök, Thorday páter, a megye vezetőit (az alispánt, Apáczai Tamás szolgabírót és négy esküdtet) ebédre hívta meg. Amikor a rendházba megérkeztek, ott királyi és káptalani embereket találtak, s mint kiderült, nekik a jezsuiták birtokba iktatásánál kellett volna tanúskodniuk. A megye felháborodott protestáns vezetői hevesen tiltakoztak az eljárás és a birtokba iktatás ellen, ami persze nélkülük is megtörtént. Az egész

pollicetur, eundem igitur Benedictum Chieri et per eum Michaelem similiter Chieri de dicta Nagy Bölön genitorem, nec non Thomam et Nicolaum carnales ittem Stephanus et Georginum fratres suos couterinos e statu et conditione plebea ac ignobili, in qua nati sunt et haecenus exstiterunt, eximendos et in coetum et numerum verorum atque indubitorum praedicti regni nostri Transylvaniae et partium Hungariae eidem adnexarum nobilium annumerandus . . . etc. . . . duximus etc.” . . . Az oklevél többi részében a címer leírása, a porta adómentesítése, valamint az Uzoni Béli Kelemen székkapitányhoz és a hivatalosokhoz intézett rendelkezések olvashatók. Zárlat: Datum in civitate nostra Alba Julia die quinta mensis Novembris anno Domini millesimo sexcentesimo vigesimo secundo. Az oklevelet a káptalani záradék szerint 1623. máj. 31-én a fehérvári országgyűlésen ellentmondás nélkül kihirdették. — Tagányi Károly adatára Köpeczi Sebestyén József tanár, heraldikus figyelmeztetett Kolozsvárt, neki, valamint Esze Tamásnak az oklevél lemásolásáért hálás köszönetet mondok.

⁹⁸ Önéletírása, V. WINDISCH É. kiad. I. 160. Hogy Apáczai Tamás Hunyad vármegye nótáriusa volt, ez csak Bethlen Miklós Önéletírásának modern kritikai kiadásából derült ki.

esetet Szirmay Antal leírásából tudjuk, aki 1773-ban, a pataki jezsuita rendház feloszlatása alkalmával hivatalos minőségben volt jelen, s a zempléni protestáns nemesség 1668-as tiltakozását eredetiben olvasta a rendház irattárában.⁹⁹ Apáczai Tamás az 1670-es évek kuruc mozgalmainak egyik legtevékenyebb résztvevője volt,¹⁰⁰ az üldözések elől egy időre valóban beszorult Erdélybe s Hunyad vármegye nótáriusa lett. Jeles képességeit Apafi fejedelem is hasznosította: 1671-ben portai követség tagjaként Stambulban járt, feljegyzései reánk is maradtak.¹⁰¹

Apáczai, Tamás szolgabíró egész zempléni szereplése és Hunyad vármegyei nótáriussága arra mutat, hogy nemes ember volt, vagy legalábbis nemesi jogokkal élt. Ehhez nem kellett feltétlenül armális, elég volt a székely származás igazolása, Werbőczy szerint ugyanis a székelység minden tagja nemességgel rendelkezett, s ezt a magyar vármegyék elismerték.¹⁰² Anélkül, hogy az Apáczai Csere családot a fentebb említett bölöni nemesekhez akarnók kötni, annyit meg kell említenünk, hogy a kiváltságos származás valamiféle tudata élhetett a családban. Nincs kizárva, hogy ezzel függ össze — legalább részben — Apáczai János nevének megváltoztatása is. Láttuk, hogy a *Chierj*, *Chieri* névalakok csak 1656-tól, a kolozsvári évek alatt kezdenek feltűnedezni. Apáczainak ifjabb éveiben eszébe sem jutott, hogy ősi nevét másképpen írja, mint ahogyan a földijei között Apácán szokás: *Tsere*. Az 1655-ös üldözések hatása alatt azonban, akár védelműl, akár „eb ura fakó” daczból, mint afféle „kis úr”, kezdte magát Chierj-nek írni. Hiszen elvégre semmi sem zárja ki azt sem, hogy az apácai szülőház ládájában is ott volt az armális.

⁹⁹ SZIRMAY ANTONIUS: Notitia historica comitatus Zempléniensis, edita et indicibus provisa industria Martini Georgii Kovachich, Budae 1804, 214. — SZIRMAY másik művében, a Notitia topographica, politica inelyti comitatus Zempléniensis... edita et indicibus provisa industria Martini Georgii Kovachich, Budae 1803. címűben a 64. lapon említi egy Apáczai nevű kihalt armalista zempléni családot. Adatát átveszi NAGY ÍVÁN: Magyarország családai. Pest 1857, I. köt. 52., s ebből a családból származtatja Apáczai Tamást.

¹⁰⁰ Vö. PAULER GYULA: A bujdosók támadása 1672-ben, Száz. 1869, 3. és 13.

¹⁰¹ TT. 1890, 38–46. 1671. okt. 3. és 26-ika között tartózkodott Stambulban.

¹⁰² Tripartitum, Pars III., tit. 4. A KOLOZSVÁRY—ÓVÁRY-kiadás 383. lapján.

Akár volt azonban, akár nem, a társadalmi valóságon ez keveset változtatott. Az armálishoz birtokot nem adott sem Báthory Gábor Apáczai Mihálynak, sem Bethlen Cseri Benedeknek, nem sok lehetett Jánosunk atyjának sem. Brassó folytonosan erősödő szorításával szemben nem nagyot nyomhatott a latban a pusztá nemeslevél, ha nem támogatta jelentősebb fekvő birtok, s minden romantikus feltevés ellensúlyaként ott van Bethlen Miklós világos kijelentése, hogy nagytudományú mestere apácai „szegény ember” gyermeke volt. Nem is tudnók magyarázni, miért fakad ki Apáczai az *Encyklopédiában* oly keserűen az „egyiptomi szolgaságnál kegyetlenebb” jobbágyors ellen (326. l.), ha ezt egész közlelről nem lett volna alkalma szemlélnie. Ha talán nem is a saját családjában, de a rokonságban, a faluban és mindenképpen az együttérző szemével. Említsük meg azt az ismert társadalomtörténeti tényt is, hogy a XVI század második feléből a századforduló évtizedéig, sőt azon túl, nagy arányban folyt a szabad székelység önkéntes vagy kényszerített jobbágyosodása: e folyamatot Bethlen Gábornak és I. Rákóczi Györgynek honvédelmi érdekből kellett megállítania.¹⁰³ Ilyen környezetben nem túlságosan sok hatálya lehetett egy-egy pusztá armálisnak, bár azt sem állítjuk, hogy teljesen értéktelen lett volna. Apáczai Csere János társadalmi helyzete, ha nem is volt azonos, erősen hasonlított a hajdúivadék, armálissal rendelkező, de azt érvényesíteni sohasem tudó Arany Jánoséhoz.

Csere János családi viszonyairól, neveltetésének körülményeiről jóformán semmit sem tudunk. Régeinek feltüntetett szájhagyomány alapján szokás Apáczai korai árvaságáról beszélni. Neményi is készpénznek veszi ezt a hagyományt, sőt azt is tudni véli, hogy „a korai árvaságra jutott fiú gyámjainak kezén annak kis öröksége is mihamar elolvadt.”¹⁰⁴ Minderre nincs a legesekélyebb bizonyító adalék sem. Gyalui Farkas Apácán a következő történetet hallotta egy öreg embertől a múlt század 90-es éveinek legelején: „... az a híres ember árva gyerek volt, amikor egyszer, hogy-hogynem, a szomszéd Nagyajta községén diákok utaztak át Háromszékből Kolozsvárra. Nagyajtán mulatni kezdtek a diákok, s hát a fiúcska az

¹⁰³ SZÁDECZKY KARDOS-LAJOS: A székelység nemzet története és alkotmánya. Bp., 1927, 222.

¹⁰⁴ NEMÉNYI 15.

ablak alatt hallgatta éneküket, sőt, kedvre kapva, maga is szép hangon beleénekel. A diákok behívták, megkérdezték tőle, hová való, mit csinál. Ő azt mondta, hogy árva gyerek s szeretne tanulni. Erre a diákok magukkal vitték az okos gyereket Kolozsvárra.¹⁰⁵ Az anekdótás elbeszélés magán viseli a népies legendaképzés minden jegyét: az árvaság a nép kedvelt hőseinek családi öröksége, az éneklés, a szép hang, mint egy magasra ívelő pálya kibontakozásának oka Luther életének folklorizált adaléka, nyilván a vallásitanítás révén terjedt el a nép között (ne feledjük, hogy Apáca 1890-ben már két század óta lutheránus község!), végül a mulató diákok rajza s köztük a kis Csere ötletes viselkedése szinte Jókai tolláról származik. Az egész történet egyébként igen kedves és sikerült terméke a népi anekdotakincsnek, de valóságalapja semmi nincs. Sőt a tények ellentmondanak neki.

Fentebb idéztük, hogy Bethlen Miklós Apáczai öccsét, Tamást, iskolatársának mondja. Ez annyit jelent, hogy vele közel egykorú volt. A nagy kancellár 1642-ben született, Apáczai Tamás legfeljebb 1640-ben. Ha tehát az adatokat összevetjük, világosan kiderül, hogy az 1625-ben született János legalább 15 évvel volt idősebb Tamás öccsénél, s nyilván már Kolozsvárt diákoskodott, mikor az új jövevény Apácán meglátta a napvilágot. Hogyan lehetett tehát a 15—16 éves ifjú már kicsiny gyermek korában árva? Az persze előfordulhatott, hogy János és Tamás más anya gyermekei voltak, János lehetett anyjáról árva, de a családfőnek, 1640 táján még életben kellett lennie, s nyilván ő neveltette nagydiák fiát. Nagyon jól alátámasztja mindezt az is, hogy Apáczai János több testvéréről van tudomásunk. 1658. dec. 27-én kelt és Geleji Katona István udvarhelyi lelkészhez intézett levelében azt írja, hogy öccseit húsz tallérral segítette, s ezek egyike négy gyermekkel menekült Kolozsvárra a török—tár pusztítás elől.¹⁰⁶ Mindent összevetve úgy tetszik, János volt az elsőszülött, s alighanem Tamás a család legfiatalabb tagja.

Bethlen Miklós idézett soraiból azt tudjuk meg, hogy a Csere-család — akár armálissal, akár anélkül — szegényes

¹⁰⁵ GYALUI 5. — E hagyományt KOÓS FERENC is feljegyzí Apáczai Cseri János népszerű életrajza. Brassó é. n. c. füzetében, a 6. lapon

¹⁰⁶ A levél kiadva SZILÁGYI SÁNDOR: Apáczai Cseri János és kortársai. Magyar Akadémiai Értesítő I. köt., Pest 1860, s ugyanő: Vértanúk a magyar történetből. Pest 1867, 132. Eredetije a gyulafehérvári Batthyány-könyvtárban található.

körülmények között élt. Bizonyos tehát, hogy az iskolázás a tehetséges elsőszülött számára ha talán nem is személyes szabadságot, de mindenképpen a társadalmi emelkedés útját jelentette.¹⁰⁷ Trivialis alsófokú iskola Apácán is volt, említettük, hogy még 1658-ban is feljegyzik az iskola rektorának nevét a falu előljárói közé a megújított őrtoronyra. Ez az iskola nyilván olyan volt, mint Erdélynek sok más kisebb tanintézete, színvonala mindig a rektor tudásától és szorgalmától függött. Hogy Csere János meddig tanult szülőfalujában, azt nem tudjuk pontosan megmondani, latin nyelvtudásának alapját azonban bizonyára itt szerezte meg.

Érdeemes egy pillantást vetni azokra a megrendítő, feltűnő vagy éppen „szenzációs” eseményekre is, amelyek Apáczai gyermekkorában történtek és amelyeket a brassói naplóiírók megörökítésre méltónak tartottak. A Barcaság földrengés-sújtotta vidék: 1605-ben, 1606-ban, 1620-ban hatalmas földrengések ejtették rémületbe a lakosságot. Az utóbbi háromszoros lökéssel jelentkezett, úgy hogy a nép azt hitte, itt a világ vége. Feltűnő esztendő volt az 1625-ös, Apáczai születési éve. Júniustól szeptemberig oly szörnyű szárazság uralkodott, hogy a szőlő a tőkén összeaszott, a taplógomba leszáradt a fáról, a bor azonban kitűnő lett. Ez év okt. 31-én este 9 óra tájban csodálatos lángoszlop mutatkozott a nyugati égbolton. 1625-ben két boszorkányt égettek meg Brassó városában. 1628-ban tűz, szélvész és földrengés pusztította a várost és környékét. 1626-ban Bethlen Gábor Brassóban tett látogatása, 1629-ben a nagy fejedelem halála, 1630 januárjában fehérvári temetése tartotta hullámvászonban a kedélyeket. Nyilván gyermekkori emléket idéznek a *Magyar Encyclopaedia* következő sorai: „Németországban sok jó savanyú (bor) vizek vannak, mint Erdélyben is, kik közül az erdővidékiek legnevezetesebbek, mellyek mellett a b. e. és mindenfelé tündöklő hírű-nevű nagy Bethlen Gábor halála előtt nem sokkal medicusi tanácsaikból három holnapig mula-

¹⁰⁷ Ismeretes, hogy az erdélyi törvényhozás szigorúan tilalmazta a jobbágyfiúk iskolázásának megakadályozását, az erőszakoskodó földesurat Bethlen Gábor 1624. évi VI. articulusa 1000 forint büntetéssel sújtotta (Erd. Ogy. Eml. VIII. köt. Bp. 1882, 206.). Az *Approbatæ Constitutiones* (Pars I. tit. 6. art. 1.) a tilalmat fenntartja — bár megszorításokkal —, a büntetést azonban 300 forintra szállítja le. KOLOZSVÁRI — ÓVÁRI: 1540 — 1848. évi erdélyi törvények, Bp. 1900, 20. (Corpus Juris Hungarici).

tott.” (123. l.) 1633-ban irtózatoss pestis dúlt Brassóban és környékén: csak magában a városban 2072 személy esett áldozatul a járványnak; a falusi adatokat a szász naplóíró, sajnos, nem jegyezte fel.¹⁰⁸ Mindez — részben persze az idősebbek elbeszélésein keresztül — bizonyítást nyújt a fogékony gyermeki lélekben, de nem maradt rá hatás nélkül szülőföldje tájainak szépsége sem, amelyről a késői krónikás — Orbán Balázs — szinte himnuszt ír. Bizonyos, hogy Apáczai nem esztétikai gyönyörűséget talált benne, hiszen az európai ember a tájszépiséget ekkor még csak az antik poézis tükrében és nem a konkrét valóságban tudta meglátni,¹⁰⁹ hanem olthatatlan hazaszeretetét, a szülőföldhöz való ragaszkodást táplálták benne a gyermekkori képek. Mikor a *Magyar Encyclopaediát* írja a messze idegenben, Erdély említésekor így sóhajtott fel: „Szegény hazám, vajon mikor látlak!” (118. l.), az Olt folyó nevénél pedig szerényen megjegyzi, „melynek partján neveltetem” (126. l.). Egészen bizonyos, hogy az önfeledt gyermeki játék boldog órái e szeszélyes, veszedelmes, de mégis vonzó folyó partján teltek el. A természetjáró ifjú Csere János egyik emléke kap hangot a Vargyas-patak völgye természeti csodájának, a homoródalmási Csudakő barlangjának leírásában is: „Vargyas mellett a Tsudakő, melynek az oldalában egy kerekded lík vagyon, kire nehezen hághatni fel, és osztán oda bé rettenetes üregek vagynak, s denevéreknek

¹⁰⁸ Az adatok mind Brassó városának *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen* c. forráskiadványából valók. A földrengésekre a IV. köt. 44., 48. Az 1625-ös szárazságra uo. 49. („Im Junio, Julio, Augusto und September ist solch Truckenzeit gewesen, dass die weinbeeren an den Stöcken verdorret sind, auch so klein blieben wie Erbesen in diesen Croner Weingärten, auch die Pilzen an den Bäumen verdorret. Auf Siebenbürgen aber sind so Herrliche starke Wein gewachsen, als vormalis in langen Jahren nicht geschehen ist, auch gar viel.” Michael Forgats kalendáriumi feljegyzése) — Az égi jel u.-ott, valamint az 1628-as elemi csapások és Bethlen látogatása is. — Az 1625-ös boszorkányégetést JOSEPH TEUTSCH jegyzi fel. IV. köt. 103. (Az 1633-as pestisre uo. IV. köt. 51. V. köt. 16. és 104. — Az 1718–19-es pestisnek Apáczán 811 áldozata volt, az egész brassói kerület 18,741 lelket veszített. THOMAS TARTLER feljegyzése, IV. köt. 70. l.) Nagy pestis dühöngött 1647-ben is (IV. 231. l.)

¹⁰⁹ Ebben a vonatkozásban csak két igen gazdagon dokumentált művet említnék. E. R. CURTIUS: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern 1948 (2. kiad. 1954) és DANIEL MORNET: *Le sentiment de la nature en France de Rousseau à Bernardin de Saint-Pierre*, Paris 1907.

sokasága; egynehány óráig jártam tizenegyed magammal gertyáknál benne, de végét soha nem érhattük; sok emlékezetre méltó dolgokat láttam benne.” (120. l.)

Családi összeköttetés, patronusi támogatás vitte-e Kolozsvárra a nagyképessegű gyermeket, adatok hiányában lehetetlen eldönteni. Bizonytalan a Kolozsvárra költözés időpontja is. Neményi Imre a *De studio sapientiae* egyik megjegyzése alapján 1639-re teszi. Apáczai ugyanis arról beszél itt, hogy 16 éves korában a latin mondattant, a grammatika második részét még nem értette, noha jól beemlézte.¹¹⁰ Ebből azonban Csere János kolozsvári utazását illető bármiféle következtetést levonni indokolatlan, sőt logikátlan eljárás. Egrész Apáczai csak 1641-ben töltötte be a 16. évet, másfelől pedig semmi értelme sem lett volna 1639-ig vagy éppen 1641-ig az apácai alsófokú iskolában vesztegelnie. Meg vagyunk győződve, hogy az élénk felfogású és vasszorgalmú gyermek igen hamar megtanulta mindazt, amit szülőfaluja iskolájának folyton változó rektoraitól egyáltalán megtanulhatott: legkésőbb 11—12 éves korában, tehát 1636—37 táján, magasabb tanintézet után kellett néznie. Hogy 1643—44-ben még Kolozsvárt tanult, azt viszont maga jelenti ki az *Encyklopédia* bevezetésében,¹¹¹ így itt a középfokú stúdiumokkal legalább 7 esztendő telt el. Azt jelenti ez, hogy a középfokú *cursum* egyes részeit szinte megismételte, de a tudás ilyfajta elmélyítése a XVII. századi laza iskolai rendszerben egyáltalán nem volt különös. Misztótfalusi Kis Miklós a Nagybányán teljesen elvégzett középiskolai tanfolyamot Nagyenyeden újra járta, s erre *Mentségében* büszkén hivatkozik.¹¹² Ne feledjük azt sem, hogy az Alsted-féle tanterv — amelyen, mint látni fogjuk a gyulafehérvár-kolozsvári iskolázás alapult — egy-egy osztály anyagára általában két évet szánt, de a tehetségeseket hamarabb is tovább engedte.¹¹³ Az is valószínű, hogy Csere János Kolozsvárt nem a legelső elemi osztályba lépett be.

¹¹⁰ BARTA JÁNOS — KLANICZAY TIBOR: Szöveggyűjtemény a rég i magyar irodalomból I. köt. Bp. 1951, 560. — HEGEDŰS 108.

¹¹¹ Uo. 544. („... midőn tíz évvel ezelőtt Kolozsvárt a széptudományok tanulása végett időztem...” Ezt 1653-ban írta!) — HEGEDŰS 18.

¹¹² KNER IMRE kiad. Gyoma 1940, 73. BÁN IMRE kiad. Bp. 1952. 118.

¹¹³ SZABÓ KÁROLY: A gyulafehérvári Bethlen-féle főtanoda szervezeti szabályzata. TT., 1879, 803—804.

A reformátusoknak Kolozsvárt 1568-ig, majd ismét 1610-től volt jelesebb középfokú iskolájuk: a közbeeső időszakasz folyamán az unitárius túlsúly elnyomta vagy egészen jelentéktelenné törpítette. Utolsó híres tanára a XVI. században Károlyi Péter volt. Az 1610 táján erőre kapott iskolát az Óvárban találjuk a református — ma ferencrendi — templom közelében. Épületét Bethlen Gábor rendelkezésére vásárolták és alakították át magánházból. Az épület meglehetősen szűk és alkalmatlan lehetett, a deákság pedig állandó viszálykodásban élt a túlnyomórészt unitárius szomszédsággal. Ebbe az iskolába járt Apáczai Csere János, de ebbe iratkozott be Bethlen Miklós, s ezt látogatta még 1654-ben is, míg nem a kollégium a Farkas-utcába költözhetett.

Az iskola történetírói nem sok adattal rendelkeznek az 1630-as, 40-es évekről. Herepei János valószínűleg joggal tételezi fel, hogy Szenczi Molnár Albert tanárkodott az óvári ref. iskolában, a zsolnárfordító azonban már 1634 januárjában meghalt. Ismerhette Apáczai Csanaki Mátét, a jeles orvostudort, aki néhány évig szintén igazgatta a kollégiumot. 1636. dec. 5-én halt meg, s ha igaz fentebbi gyanításunk, s Apáczai 1636 őszén került Kolozsvárra, Csanaki lehetett a kisdíák első tudós mintaképe.¹¹⁴ Pórcsalmi András és a reá gyakorolt igen értékes nevelői hatásokat Csere János már maga emlegeti főműve előszavában. „Hogy ez új munkámról módodban legyen minél gyorsabban ítéletet alkotni, kegyes olvasó, röviden elő kell adnom keletkezését, minéműségét és használatát. Ami az elsőt illeti, midőn tíz évvel ezelőtt Kolozsvárt a széptudományok tanulása végett időztem s mindenek előtt a híres és tudós Pórcsalmi András úr tanítását szorgalmasan és kitartóan hasznomra fordítottam, gyakorta megtörtént, hogy e jeles és mélytudományú férfiú a művészetek és tudományok dicséretére hosszasan kitért, kiváló és ritka tanultságának bizonyosságait (tudniillik csaknem minden tudományagra kiterjeszkedő, magaszerzte jegyzőkönyveit) is bizalmasan, házánál megmutogatta, egyben nyájasan arra

¹¹⁴ A kolozsvári iskola múltjára vonatkozólag HERPEI JÁNOS: Scholabeli állapotok Apáczai Csere János. Kolozsvárra jövetele előtt. Kv. 1943, Erdélyi Tudom. Füzetek 166. sz., 21, 15–16, 17. — Ugyanő: Néhány adat gróf Bethlen Miklós tanuló éveiből, EM. 1938, 294. skk. — TÖRÖK ISTVÁN: A kolozsvári ev. ref. collegium története, Kv. I. köt. 11, 13. skk.

ösztlönzött, hogy idővel jómagam is hasonlóképpen cselekedjem. Szorgalmát bizonyos részben követni akarván, jegyzeteiből sok mindent a magam hasznára kiírtam.”¹¹⁵

Ez a pár sor szép fényt vet nem ugyan Apáczai hivatalos tanulmányaira, hanem egy sugalló nevelő egyéniség és egy kibontakozása útját kereső nagy tehetség termékeny kapcsolataira. Poresalmi azt adta meg neki, amire nagyobb szüksége volt, mint a classisok anyagának magyarázatára, a magasabb cél felé való irányítást és az ösztönző példát. Mindenki, aki szellemi téren az átlagnál többre vitte, őriz emlékezetében egy tanári képet, akiben először csodálta meg a tudás erejét és lenyűgöző voltát. Ez volt Apáczai számára Poresalmi András.

Mint neve mutatja, Szatmár megyei származás, 1617-ben született, a szatmári iskolának 1637-ben mondott búcsút, Gyulafehérvárt Alsted és Bisterfeld tanítványa volt 1642-ig. Közben Hátszegen rektorkodott. A kolozsvári iskolához 1642-ben került, és szolgált hűségesen 26 éven keresztül. Külföldön sohasem járt, típusa volt a honn tanult (domi dictus) teológusnak, ennek ellenére minden tanítványa kiemeli nagy tudását, szeretetre méltó voltát. Bethlen Miklós „hontanult, de igen tudós és jámbor, istenfélő mester”-nek nevezi. Apáczaival különösen meleg viszonyban lehetett, nyilván ő ismerte fel igazában az ifjú nagy tehetségét, s ennek később is önként és szívesen hódolt, amikor Csere János már igazgatója lett hajdani mesterének. A *De studio sapientiae* „antiquus noster et nunquam non laudandus praeceptor”-ként emlegeti Poresalmi, aki lánglelkű tanítványa halála után az Apáczai-könyvek egy részét örökölte, s a *Philosophia naturalist* lemásolta.¹¹⁶

A kolozsvári iskola szervezete egyébként valószínűleg a gyulafehérvári minta szerint alakult, a középfokú *cursus* tehát öt osztályból állott.¹¹⁷ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az öt osztály nem jelent ugyanannyi évet is, s mondtuk fentebb, hogy Apáczai valószínűleg hét esztendeig járt Kolozsvárt. Érde-

¹¹⁵ Szöveggyűjtemény... I. köt. 554., HEGEDŰS 18.

¹¹⁶ ZOVÁNYI JENŐ Cikkei a Theologiai Lexicon részére a magyarországi protestantizmus történetéből, Bp. 1940, 362., TÖRÖK i. m. 25, 27–28., BETHLEN M. Önéletírása, WINDISCH É. kiad. I. 155.

¹¹⁷ Török és Herepei id. műveikben azt bizonyítják, hogy 6 osztályból állott. Ez természetesen lehetséges, Sturm szervezetében is így van.

mes egy pillantást vetni rá, mit és milyen rend szerint tanulhattott, már csak azért is, mert az első rendszeres iskolai benyomások a jövő nagy pedagógus eszméinek kialakulására kétségkívül hatottak is. A gyulafehérvári Bethlen-kollégium reánk maradt rendtartása csak a fejedelem halála után készült el, Alsted és tanártársai 1630. február 10-én nyújtották be Brandenburgi Katalinnak. E tervezet a középfokon öt osztályt irányoz elő. A legelső (a quinta) a latin alphabetum megtanítása után teljes erővel igyekszik Cicero nyelvének megismertetésére: az egész latin alaktan mellett már a vallástant is latinulköveteli („*Quinque capita religionis latine docentor*”). A negyedik osztály lényegében megtanítja a latin nyelvtant, változatos stílusgyakorlatokat végezve. A harmadik osztály befejezi a latin grammatikát („*Grammaticae latinae colophon imponitor*”), megismerteti a római költészet elemeivel („*Rudimenta poesos latinae proponitor*”), Terentiust olvassa és megkezdi a görög nyelv grammatizáló tanítását. A *classis secunda* a logika és retorika elemeivel ismerkedik meg, szorgalmasan gyakorolja a latin nyelvtant („*Grammatica latina diligenter repetitor*”), Cicero *De officiis*-ét és Horatiust olvassa, minden héten stílusgyakorlatokat ír (szerepel közöttük az anyanyelvről és az anyanyelvre való fordítás is), verseket készít. A görögből az Új Testamentum olvasásáig jut. Végül a prima befejezi a tökéletes szónok kialakítását. Érdemes itt szó szerint idézni Alsted elgondolását: „*Praecepta Logices plene docentor, et ipsorum praxis in tractatione thematis simplicis et compositi, nec non in analysi oratorum et poetarum ad oculum monstrator. Rhetorices praecepta plene docentor et variatio rhetorica urgetor.*” Minden héten négyfajta dolgozat szerepel: rövid latin szónoklat, költemény, görög irodalmi és nyelvtani gyakorlat. Részletesen magyaráznak végül egy-egy latin és görög szónokot és költőt. Az auktor bizonyára a tanár tetszése szerint választható.¹¹⁸

Látnivaló, hogy ez a tanterv kizárólag a nyelvi, retorikus képzés szolgálatában áll, a reáliáknak a legcsekélyebb szerepe sincs benne. (Alsted elgondolása szerint csupán a filozófiai

¹¹⁸ A gyulafehérvári szervezeti szabályzat Alsted-féle tervezete kiadva TT. 1879. és 1884. évfolyamában. Ez utóbbi a fejedelemasszonyhoz intézett előterjesztés. Magyar nyelven mindkettő VÁRÓ FERENC: Bethlen Gábor kollégiuma, Nagyenyed 1903; az általunk idézett részeket a 115–116. lapon.

cursusban tanítanak némi mennyiségűt és fizikát). A módszer mindenhol a catechizálás, a szabályok emléző taníttatása s a folytonos gyakorlás (exercitatio) útján való bevésése. A nyelvtanítás sohasem az olvasmányból indult ki, hanem a mesterségesen felhalmozott szóanyagból és a paradigmákból. A tervezetről Alsted és társai azt közlik, hogy a heidelbergi akadémia és a gyulafehérvári iskola régi törvényei alapján állították össze. Heidelberg pedig, mint ismeretes, Melanchton wittenbergi elképzeléseit és rendszerét vették át. Félreismerhetetlen azonban az egész tervezeten Sturm János strassburgi gimnáziumának, a benne folyó tökéletesen egyoldalú szónok-képzésnek a hatása is. Érdekes megfigyelni, hogy Alsted, aki 1630-ra már lényegében második kiadásban teszi közzé a tudományok egész rendszerét felölelő óriási enciklopédiáját (igen sok benne a hasznos és korszerű ismeret is!), meg sem kísérli, hogy belőle valamit is felvegyen a középiskola tananyagába. Ez a lehetőség valószínűleg eszébe sem jut, annyira büvkörében tartja a verbális-retorikus képzés főleg Sturm által megvalósított ideálját.

Így tanult Apáczai János Kolozsvárt, s egy ilyfajta tanterv figyelmes szemlélete érteti meg velünk keserű panaszát, hogy a mondattant 16 éves korában még nem értette, bár jól „bevágta”. A második — a poétai — osztályra céloz itt, ahol a latin nyelvtanból újat már nem tanulnak, de az eddigieket „szorgalmasan ismétlik”, persze értelem nélkül, jobbadán szajkó módjára, valószínűleg gyenge és folyton változó praeceptorok keze alatt. Ifjúkori élményeiből érthető, hogy miért válik Apáczai számára szinte központi kérdéssé a tanítás helyes módszerének megtalálása. Így van ez minden nagy pedagógus reformer — Erasmus, Ratke vagy Comenius — életében, mindenkinek saját keserves élményei alapján kell rájönnie a skolasztikus iskolarendszereiből átörökített formalizmus tarthatatlanságára.¹¹⁹

Amit Apáczai a latin és görög grammatikán kívül tudott, azt nyilván Porcsalmi magánoktatásának köszönhette. A szeretett kolozsvári mestert úgy látszik főleg a *philosophia naturalis*,

¹¹⁹ Vö. THEOBALD ZIEGLER: Geschichte der Pädagogik. 2. Aufl. München 1904, 50, 149–50, 155. Ez utóbbi helyen Comeniusról: „... er die Mängel und die Unnatur des Schulunterrichts seiner Zeit, worunter er zu leiden hatte, von Anfang an mit hellem Auge erkannte.”

a természettan érdekelte, valamennyi reánk maradt jegyzete ilyen természetű, s Bisterfeld előadásai nyomán állította össze őket.¹²⁰ Ezekkel felszerelve indult neki Csere Jánosunk, valószínűleg 1643 őszén Gyulafehérvárnak, a hevesen óhajtott akadémiai stúdiumokra.

Gyulafehérvárt a reformátusoknak 1565 után már volt iskolájuk, de az antitrinitárius előretörés 1569 táján elsöpörte, mígnem 1580 körül ismét lábra állhatott. Újjászervezőjének alighanem a Wittenbergben tanult Ilosvai Benedeket tartjuk, a kollégium történetírói az iskola legrégebb törvényeit is neki tulajdonítják. Báthory Gábor fejedelem nagy jötevője volt az iskolának, a gazdag kelneki dézsma adományozásával anyagi alapját vetette meg. Akadémiai fokozaton természetesen nem állott. Igaz ugyan, hogy már János Zsigmond hívogatta Fehérvárra a híres Ramus Pétert, de ő éppen azért nem vállalkozott a messzi útra, mert a már antitrinitárius jellegűvé alakult tanintézet szellemével nem értett egyet. Az akadémiai gondolat Bethlen Gábortól származik. Ismeretes, hogy már az 1622-es kolozsvári országgyűlés a fejedelem tetszésére bízta, Kolozsvárt vagy Fehérvárott akarja-e az akadémiát megépíteni; Bethlen fejedelmi székhelyén szerette látni szívéhez nőtt kedves iskoláját. Teljes kibontakozását, igazi akadémiai fokra emelkedését a fejedelem nem érte ugyan meg, de hatalmas adományaival biztosította a főiskola anyagi létét, képzett idegen tanárok meghívásával pedig az oktatás színvonalát és tekintélyét tette kétségen kívülé. Veress Endre helyesen mutatott rá, hogy Bethlen Gábort a külföldi professzorok meghívására főként a hazai tanerők áldatlan viszálykodása, fegyelmezetlen magatartása kényszerítette. A kollégium számára összeállított fegyelmi utasításban a rektoroknak és tanítóknak ilyenfajta rendelkezést kénytelen kiadni: „Egymásra ne féltékenykedjenek, ne viszálykodjanak, annál kevésbé támadjanak rút szidalmakkal egymásra; gyűlölködő, konok vetélkedéseket, feleselgetéseket főleg hallgatók előtt kerüljenek; sem egyik a másiknak lakásába, szóbeli vagy fegyveres mérkőzésre ne törjön; sőt tekintélyüket kölcsönösen védelmezzék; gyarlóságaikat szeretettel fődözzessék; s ha valamelyikökön nagy méltatlanság esik magán-elégtételt

¹²⁰ Porcsalminak Bisterfeld nyomán készített természettudományi jegyzeteit felsorolja TÖRÖK i. m. 28.

ne keressen, hanem forduljon vele a feljebbvalókhoz.” Ma már megdöbbsent idegenkedéssel olvassuk, hogy egy tanár kollégája lakására törhetett „fegyveres mérkőzésre”, de a scholaster góg, a pedagógusi mindenhatóság és az egyetemi pennialismus durva századaiban ez egyáltalán nem volt szokatlan jelenség. Mint korjellemző adatot nem árt megemlíteni Bojthi Veres Gáspár „nevelő tevékenységét”. Bethlen Gábor jobbágycsaládból emelte ki, évekig taníttatta, gazdag jövedelmű állásba juttatta, megnevesítette, de unokaöccsének, Bethlen Istóknak — Széchy Mária későbbi férjének! — nevelését el kellett vennie tőle, „mert az gyermeket agyban-főben gyakorta verte”. Mindezt persze a kor nem róttá fel a nevelőnek, legfeljebb a ne quid nimis elve alapján itt-ott sokallotta, maga Bethlen Gábor is jóízű kedélyességgel írja Alvinczy Péternek Bojthi Veres mentségét, „mivel hertelen sora vagyon az barátomnak”. Ilyen tanerők fölé volt szükség a „német gallér” (Bethlen Miklós) professzori tekintélyére.

1628-ban egyébként Maxai Öse Péter volt a főprofesszor évi 500 tallér fizetéssel, s itt működött, mint pedagogiarcha — a középfokú osztályok felügyelője — a jeles Keresztúri Pál, Apáczai egyik elődje és mestere az értelem és a szelídség pedagógiájában. Évi 150 forint fizetést kapott. Ebből az esztendőből való a fejedelem elégedett nyilatkozata is egyik Alvinczyhez intézett levelében: „Jó reménységű ifjak nevelkednek tudományokban, felesedni is kezdettek; vagynak öreg deákok, reméljük 75 vagy talán 80 is.”¹²¹

¹²¹ A gyulafehérvári kollégium történetéről több összefoglalás készült. Legrégibb P. SZATHMÁRY KÁROLY: A gyulafehérvári-nagyenyedi Bethlen főtanoda története, Nagyenyed, 1868. c. műve. Használtuk azt az összeállítást is, amelyet KONCZ JÓZSEF adott A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium története, Marosvásárhely, 1896. c. munkájában (544–555.). Tömörségével legjobb VERESS ENDRE: A nagyenyedi kollégium jegyzői és Nemes Oskolai Tanácsa, EM. 1908. évf. 275–283. Értékes VÁRÓ FERENC Bethlen Gábor kollégiuma, Nagyenyed 1903. c. csonkán maradt műve. — (Idézeteink innen a 104., 2. és 5. lapról.) Sok hasznos adat és utalás található POKOLY JÓZSEF: Az erdélyi református egyház története I–V. Bp. 1904–1905. c. művében. (A II. köt. 91. és 94. lapjain pl. józan kritika alá fogja a Bethlen Gábor adományairól és a mesés tanári fizetésekről terjesztett túlzó adatokat. Érvélese nyomán bizvást elfogadhatjuk, hogy a főprofesszor évi 500, a másik kettő 350–350 imperiális tallért és megfelelő lakást, naturalekat kapott, így Alsted és társai is. Többet, mint Hollandia kivételével Európában bárhol! Az 1000 talléros valóban mesés javadalmat csak Basire

A kollégium igazi virágzása azonban csak a fejedelem halála után kezdődött. I. Rákóczi György, bár egyes kortársainak vádja szerint a Bethlen-adományozta dús jövedelem jelentékeny részét ügyes taktikával megtartotta a fejedelmek kincstár számára, ügyelt az iskola színvonalára s nagy áldozatokat is hozott érte. A kollégium építése a 30-as évek folyamán serényen folyt és nagyjából be is fejeződött. A külföldi tanárok, Alsted, Bisterfeld és Piscator csak 1630-ban érkeztek Gyulafehérvárra, működésük már beleesik Apáczai fehérvári tanulásának időkorébe vagy közvetlenül megelőzi, így itt a helye, hogy őket, amennyire adataink engedik, bemutassuk.¹²²

A híres idegenek között első renden Opitz Márton (1597—1639) kellene említenünk, aki 1622-ben lett a kollégium tanára. Ő azonban oly rövid ideig (kb. egy évig) tartózkodott Erdélyben, s annyira idegenkedett a magyar élettől, hogy Gyulafehérvárt semminő hagyomány nem alakult ki nyomában.¹²³

A Gyulafehérvárra érkező tanárok közül tekintélyre és európai hírnévre kétségkívül Alsted János Henrik (1588—1638) volt az első. Tanári pályája jelentékeny részét a herborni egyetemen töltötte, s rendkívüli szorgalma gyümölesként előállott roppant kiterjedésű munkássága a „sedulus” jelzőt szerezte meg számára. Alsted a memoria embere volt. Munkái nem tűnnek ki önálló felfogásuk, új gondolataik révén, de részletességükkel és a kor színvonalától kívánható megbízhatóságukkal érdekes képet nyújtanak a XVII. század első felének tudományosságá-

Izsák érte el.) — Bethlen akadémia-alapítási szándékának első jelentkezése az 1622. máj. 1—23-i kolozsvári országgyűlés VI. articulusa (*Erd. Ogy. Eml.* VIII. köt., Bp. 1882, 96.) — Gyulafehérvár iskolai rendjét, pedagógiáját szépen elemzi STROMP LÁSZLÓ, Athenaeum, 1897, 265 skk.

¹²² Bethlen Gábornak Alstedhez és társaihoz intézett meghívó levelét KVACSALA JÁNOS közölte Az angol—magyar érintkezések történetéhez, Száz. 1892, 711. — A gyulafehérvári kollégium építkezésére I. Rákóczi György alatt számos adat Pokoly I. id. m. II. kötetében. Ugyanő hevesen védi Rákóczit a Bethlen-vagyon ügyében vele szemben támasztott vádak ellen. (II. 128—131.) — Az országos akadémia dolgával még az *Appr. Const.* is foglalkozik (Pars. I. tit. X. art. II—III.), jeléül annak, hogy a fejedelem és a rendek még nem tekintik befejezettnek az erdélyi főiskola kiépítését.

¹²³ Opitz Márton erdélyi tartózkodására l. JAKAB BÉLA: Opitz Márton a gyulafehérvári Bethlen iskolánál, Pécs 1909, és KOMOR ILONA: Opitz Márton gyulafehérvári tanársága, Fil. Közl. 1955, 334—344.

ról. 1609-től kezdve — mint Kvac sala írja — minden év meghozza a maga 2—3, néha igen terjedelmes Alsted-kiadványát. Legnagyobb művéről, az *Encyclopaediáról* alább részletesen szólunk, itt annyit említhetünk, hogy Gyulafehérvárt latin, görög és héber nyelvtant adott ki, latin szógyűjteményt szerkesztett, s öreg Rákóczi György kívánságára egy nagyszabású dogmatikai műben állította össze az antitrinitáriusok cáfolására alkalmas érveket, ez az 1135 folio lapnyi *Prodromus religionis triumphantis* (RMK. II. 494.). Világnézetét még igen jelentékeny mértékben kötötte a protestáns skolasztika szelleme. Bár gyakorta emlegeti Ramust, tanult is tőle nem keveset különösen a matematikában, Aristoteles tekintélyével szakítani nem tud: első műveinek egyikét (1610-ben) Aristoteles, Ramus és Raymundus Lullus bölcséletének egyeztetése végett írta meg. A tudomány egyébként nála is teljesen a vallás szolgálatában áll: *Triumphus bibliorum sacrorum*-ában (1625) azt fejtegeti, hogy a Szentírás az emberi tudás valamennyi területén iránymutató, s magasan felette áll minden lehetséges tudományos erőfeszítésnek. Figyelmet érdemel, hogy e műve előszavában szembefordul a humanizmussal: saját arrogans és romlott korát a hanyatló római világhoz hasonlítja, amikor „a szerzetesek inkább olvasták a comoediákat, mint az evangéliumokat, a nemes hölgyek szívesebben hallgatták Flaccus lyráját, mint Salamon mondásait, gyakorlottabbak voltak Naso művészetében, mint Pál olvasásában.”

Alsted emberi és tudósi arcképének egyik különleges színfoltja chiliasmusa. Nem sokkal Gyulafehérvárra való meghívása előtt, 1627-ben adta ki *Diatribé de mille annis* c. művét, majd egy évvel később a *Thesaurus chronologiae*-t, ezekben, de az *Encyclopaediában* is Dániel próféta ismert jóslatai (12 : 11—12) alapján matematikai pontosságú számításokat végez az *Apokalypsis*-ben jelzett ezeréves birodalom kezdetének időpontjáról, s azt 1694-re teszi. Hatása e tekintetben igen nagy volt; a XVII. század egész protestáns chiliasmusa Alstedre támaszkodik: Comenius Hernbornban tanítványa volt, Bisterfeld tanártársa és veje lett — mindketten buzgó hívei az apokalyptikus váradalmaknak, így többé-kevésbé Alsted — és persze Comenius! — tudományos tekintélye felelős azért, hogy a század nem egy vezető politikusa (pl. II. Rákóczi György) nem tudta magát egészen kivonni a Poniatowska Krisztina-féle rajongók és a Drábik-szerű álpróféták befolyása alól. Alsted 1638 novemberé-

ben halt meg. Emberi magatartására és tudós göggyére mulatságosan jellemző az a mód, ahogyan utolsó, szerinte tökéletlen munkájának kéziratát — Geleji Katona István egy levelében olvassuk — megsemmisíteni szándékozott. Apáczait nem tanította, de szelleme elevenen élt a gyulafehérvári iskolában, könyvei közkézen forogtak, a *De studio sapientiae*-ben Apáczai említi is Alsted nyelvtanát, mint amelyet 1653-ban is nagy fáradtsággal emléznek a tanulók.¹²⁴

Eszméinek és vezető professzori állásának örököse veje, Bisterfeld János Henrik lett. Apósa iránt érzett minden tisztelete s a tőle kapott szellemi örökség ellenére is sok tekintetben eltért Alstedtől, embernek is, tudónak is másfajta volt. 1605 táján született a nassaui Siegenben, abban a városkában, amelynek Rubens születése kölcsönzött világhírt. A herborni akadémia növendéke, Alsted tanítványa volt, de már fiatalon nagy utazásokat tett Angliában és Svájcban. Korán megismerkedett Bacon bölcséleti rendszerével, s ennek tulajdonítják természettudományos érdeklődését, kísérletező hajlamát, amely Gyulafehérvárt, korai Hatvaniként, az ördögösség hírébe keverte. Alstednél jóval hajlékonyabb, eredetibb szellem volt. Kevesebbet írt, de több önállósággal dolgozott. Hívó lélek ő is, de az az elve, hogy „bonus philosophus facit bonum theologum”, a bölcsélet primátusa felé mutat. Metafizikájában a lét és a gondolat nem különül el világosan egymástól, s e tisztázatlanságot az antitrinitáriusok elleni polémiában ki is használta a háromság létének bizonyítására. Gyakorta beszélt a dolgok panharmonijáról, s ezzel

¹²⁴ Alstedről KVACSALA írt tanulmányt, Johann Heinrich Alstedt, Ungarische Revue, 1889, 628—642. — A Triumphus bibliorum (Frankfurt 1625) Kvac sala összefoglalásában közölt részletének eredetije: „Sed quid ago? Valde metuo, ne hoc seculo arrogante et protervo idem quod post Italiae vastitatem a Gothis Vandalisque affectam accidisse in historiis legimus. Religiosi tum fuerunt attentiores in legendis commoediis, quam in evangelis; nobiles matronae cum maiore plausu audiverunt lyram Flacci, quam praecepta Salomonis; exercitatiores fuerunt in artibus Nasonis, quam in lectione Pauli: illud Damaso pontifici conqueritur Hieronymus, hoc abbati Salmoni Victor Massiliensis.” (A Praefatio vége) — A XVII. századi chiliasmusra vonatkozólag I. KVACSALA JÁNOS: Bisterfeld János Henrik, Száz. 1891, 451., IVÁNYI EDE: Comenius Ámos János élete, Bp. 1906, 230—259. és az ott felsorolt terjedelmes irodalmat. — Geleji Katona 1638. XII. 2-án kelt levelét BEKE ANTAL közölte ItK. 1894, 336. — Apáczai Alsted nyelvtanáról Szöveggyűjtemény I. köt. 560., HEGEDŰS 108.

Leibnitzet előlegezte, aki viszont elismeréssel szólt Bisterfeld filozófiai munkásságáról.

Hajlékony szelleme azonban főleg a diplomáciai tevékenységben érvényesült. Negyedszázad alatt a Rákóczi-ház legbizalmasabb tanácsadója, szinte külügyeik vezetője vált belőle: több ízben járt követségben, fontos tárgyalás nem esett meg nélküle itthon sem, az idegen fejedelmekhez küldött diplomáciai iratok mind Bisterfeld elegáns latinságának köntösében jelentek meg. Különösen a tudós hajlamú Rákóczi Zsigmond herceggel értette jól meg magát. Erősen Róma-ellenes, Habsburg gyűlölő politikus volt, a „Babilon” és az „Antikrisztus” romlását ő is közelre várta, osztozva Alsted chiliasta nézeteiben. Ítéleterejének biztosságát azonban nagyon jól mutatja, hogy a Drábik-féle jóslatokban egy percig sem hitt, s mindent megtett az álprófétának a fejedelemtől való elszigetelésére. Puritánus rokonszenvét nem titkolta, sőt Medgyesi presbiteriánus nézeteinek nem volt nála hívebb pártfogója, de — mint Makkai László szépen kifejti — elméleti radikálizmusa a gyakorlatban nagypolgári megalkuvássá vált.

Apáczaira igen jelentékeny hatást gyakorolt, amint azt a *Magyar Encyklopaedia* bevezetése is igazolja. A fiatalakadémikust nyilván Bisterfeld szellemének sokoldalúsága, hajlékony eleganciája bővölte el, talán előkelő, nyájas modora is, amely őt Porcsalmira, Kereszturira emlékeztette, s oly előnyösen különbözött a Bojthi Veres-féle magyar Orbilius plagosus-okétól. Bisterfeld is az enciklopédikus tudás híve volt, s ezt a követelését, mint Alsted, ő is az írásmagyarázat szükségletével indokolta: „... mind nyilvánosan, mind négy szemközt, szorgalmasan és erős igyekezettel arra törekedett, hogy a tanulódba beoltsa a következő szavait, amelyeket tőle saját fülemmel gyakorta hallottam: »Senki sem magyarázhatja sikeresen a szentírást legalább közepes enciklopédikus tudás nélkül. Semmi sem hasznosabb a szilárd ismeretek megszerzésére, egyetlen út sem gyümölcsözőbb, mint a dolgok összefüggésének, valamennyi tudomány kivonatának emlékezetbe vésése« — írja Apáczai, majd hozzáteszi még, hogy Bisterfeld nem áttalotta többször, és szerinte helyesen, azt is kijelenteni nyilvános előadásai során, hogy 16 éves korában Alsted negyedréte enciklopédiáját egészen a szabályokig pontosan tudta. Itt ugyan még nem az 1630-as nagy enciklopédiáról van szó, hanem csak az 1620-ban megjelent

Cursus philosophicus-ról, de ennek megtanulása is óriási teljesítmény. Bisterfeldnek ez a tanári kijelentése, mint látni fogjuk a *Magyar Encyclopaedia* megszületésének csírasejtje.¹²⁵

Apáczai Gyulafehérvárt az akadémiai tagozat hallgatója volt, s ez filozófiai és teológiai studiumokból állott. A fentebb ismertetett 1630. febr. 10-i Alsted-féle tanterv a filozófiai cursust három esztendőben állapítja meg, s ennek folyamán a hallgatóság némi mennyiségűt és fizikát tanul, főleg azonban a görög és héber nyelvet, mint az írásmagyarázat nélkülözhetetlen segédeszközeit, nem hanyagolva el természetesen a latin retorika szorgalmas gyakorlását sem. Az utasítások előírják, hogy mindkét teológiai tanár tanítsa a héber nyelvet. Ezekután bizonyos meglepetéssel olvassuk Apáczai kijelentését, hogy az ő idejében Fehérvárt nem volt senki, aki a héber nyelvet tanítani tudta vagy tanulni akarta volna, ő is Árkosi Benedek javallatára, „néma mesterek”, azaz könyvek vezetésével fogott hozzá, de nem sokra vitte.¹²⁶

Igaz, hogy a három professzor, Alsted, Bisterfeld és Piscator munkabeosztásáról nincs pontos tudomásunk — Alsted állítólag a filozófiát, Bisterfeld a teológiát, Piscator a nyelveket adta elő —, az is közismert, hogy Alsted halála után újabb külföldi professzor nem érkezett a kollégiumhoz, a héber nyelv elhanyagolása mégis feltűnő, bár Apáczai nyomatékos kijelentése

¹²⁵ Bisterfeldről KVÁCSALA JÁNOS tanulmánya, Száz. 1891, 447—478. és 545—577., valamint ugyanő: Egy félszázad a magyarországi philosophia történetéből. Bp. Sz., 1891, LXVII. köt. 167—172. — Ördögös híreről BOD PÉTER Hist. Hung. Eccl. Lugduni Batavorum 1880, II. 445. („Fuit primum philosophiae professor, qui, dum ingeniose e penetralibus physicae et matheseos abstrusiora produceret experimenta, sinistre apud vulgum audiebat thaumaturgiam ipsius naturalem sequius explicante et vera optices miris fabulis involvente”). — Az a meggyőződés, hogy ezek a szavak adtak alkalmat a Hatvani-monda kialakulására, amely, mint ismeretes, a debreceni *deákság* körében keletkezett. Vö. LÓSY—SCHMIDT EDE: Hatvani István élete és művei, Debrecen 1932, 152 skk. (Bod Péter Bisterfeld-adatáról nem tud!) — Leibnitz Bisterfeldről KVÁCSALA id. h. 571. — Diplomáciai tevékenységéről jó képet adnak a Tört. Tár. 1890. évfolyamában közölt levelei, s a nagy Rákóczi-okmánytárak (Mon. Hung. Hist. I. 23, I. 24.), valamint a kétkötetes Erdély és az északkeleti háború: valamennyi Szilágyi Sándor publikációja. — Apáczai Bisterfeldről Szöveggyűjtemény... I. 554, HEGEDŰS 19. — Bisterfeld és a puritanizmus viszonyára I. MAKKAJ LÁSZLÓ: A magyar puritánusok harca a feudálizmus ellen, Bp. 1952, különösen az 54—60. lapon.

előtt meg kell hajolnunk. Ne feledjük, hogy Apáczai akadémikus éveit alatt (1643—1648) Bisterfeld diplomáciai és közéleti tevékenysége mind nagyobb méreteket öltött. Elég egy pillantást vetnünk külpolitikai levelezésére, s látni fogjuk, hogy időszakonként nem sok ideje maradt az iskola ügyeivel való foglalkozásra. Néha hónapokig távol volt a kollégiumtól, panaszkodtak is miatta, nem egyszer maga Geleji Katona püspök.¹²⁷ Bisterfeld valószínűleg értett volna a héber nyelv tanításához, de nem ért rá, egyébként is a filozófiai tárgyakhoz vonzódott, Piscator Lajos pedig nyilván nem érezte magát elég erősnek a szent nyelv prelegálására: retorikai, poetikai tankönyveket adott ki a középfokú tagozat részére.¹²⁸ Bizonyára így maradt Apáczai számára egyedül a „néma mester”, valószínűleg Alsted címében sokat ígérő, valójában eléggé rudimentárius héber és káld grammatikája (RMK. II. 496.).

Itt kell eloszlatnunk egy félreértést Árkosi Benedek személyével kapcsolatban. Apáczai legtöbb életírója azt állítja, hogy a héber nyelv tanulására Árkosi Benedek unitárius tanár biztatta. Mások Árkosi Tegző Benedeket írják. Ez azonban a tények összezavarása. Egy időben ugyanis három Árkosi Benedek fordul elő Gyulafehérvárt, illetőleg Kolozsvárt. Apáczai barátja az az Árkosi Benedek volt, aki 1647—50 között rektori, tehát középiskolai tanári állást töltött be a gyulafehérvári kollégiumnál, s akit 1649-ben puritánus nézetei miatt állásától felfüggesztettek. A másik, Árkosi Gelei Benedek, 1645-től haláláig főként Kolozsvárt működött, egyébként Paduát, Velencét megjárt jeles tudósnak ismerték. Azt a kérdést azonban senki sem vetette fel a modern Apáczai-kutatók közül, hogy mit kere-

¹²⁶ A *Magyar Encyclopaedia* előszava, Szöveggyűjtemény I. 554—555., HEGEDŰS 20.

¹²⁷ TT. 1883, 521. skk. Száz. 1891, 474—477. — NAGY GÉZA: Geleji Katona István személyisége . . ., Kolozsvár 1940, 11. (Erd. Tudom. Füzetek, 115. sz.)

¹²⁸ Piscator Lajosról jóformán semmit sem tudunk, P. János ismert herborni teológus († 1625) fia volt. Atyja neve egy a lutheránusok által sokat gúnyolt német bibliafordításról nevezetes. (Vö. JÖCHER: *Gelehrten-Lexicon*, III. 1591 és HERZOG—HAUCK: *Realencyclopädie für protestantische Theologie und Kirche* III. 80. és XV. 414—15. l.) Piscator Lajos 1630 és 1647 között működött Gyulafehérvárt, Apáczainak így tanára volt. Tankönyveit l. Szabó Károlynál. (A *Rudimenta rhetoricae* és a *Rudimenta oratoriae* Bisterfeld *Elementa logica*-jával egybekötve megvan a Debr. Ref. Koll. könyvtárában N. 969. sz.)

sett volna Gyulafehérvárt, ahol az unitáriusoknak *nem* volt iskolájuk. Egyébként is furcsa lett volna egy orthodox református szellemben nevelt papjelölttől „az ellenkező féllal”, az unitárius magisterrel való barátkozás, ha erre, ismételjük, fizikailag lett volna mód. A harmadik személy, Árkosi Tegző Benedek, szintén unitárius tanár volt Kolozsvárt az 50-es években, vele Apáczai csak 1656 nyaratól találkozhatott új állomáshelyén.¹²⁹

A gyulafehérvári kollégium teológiai tanfolyamát az iskola történetírói általában egy évesnek nevezik az Alsted-féle tantervnek arra a rendelkezésére hivatkozva, hogy a második teológiai tanár igyekezzék a *loci communes* egy év alatt bevégezni.¹³⁰ Ebben az állításban ismét félreértés lappang. A filozófiát végzett akadémikus a második tanár vezetésével fogott hozzá a teológiai studiumnak a *loci communes*, azaz a rendszeres dogmatika megismerésével. A rendelkezés azt célozza, hogy az előadó ezt az óriási anyagot — tessék megsejmelni pl. Szegei Kis István könyvét vagy Fegyverneki Izsák *Enchiridion*-ját!¹³¹ — ne húzza aprólékos magyarázatokkal per longum et latum, hanem a lényegét ismertetve, engedje feljebb a hallgatókat az első tanár keze alá, aki a bibliai tárgyakat, a rendszeres írásmagyarázatot adta elő. A gyulafehérvári teológiai cursust legalább kétesztendősnak kell tartanunk. Egyébként így mutatja ezt Apáczai tanulmányi ideje is. Nyilván 1643 őszén iratkozott be a főiskolára, s itt 1648 nyarán végzett; 1648. júl. 22-én már a frankeri egyetem anyakönyvébe jegyzi be nevét.¹³²

Van persze itt is egy meggondolkoztató kijelentés, mégpedig az, hogy Apáczai, míg Bisterfeld keze alá jutott, két ízben is szomorú hajótörést szenvedett a tudományokban. Nem gondolhatunk másra, mint közbejött betegsége, amely néhány hónapra megszakította vele a tanulmányokat. Azt a feltevést ugyanis, hogy az iskola abbahagyására tanulmányi gyengeség vagy

¹²⁹ A három Árkosi Benedek kilétét ZOVÁNYI JENŐ tisztázta véglegesen, Cikkei . . . , Bp. 1940, 18.

¹³⁰ SZABÓ KÁROLY : A gyula-fehérvári Bethlen-főtanoda szervezeti szabályzata, TT. 1879, 800.

¹³¹ SZEGEI KIS ISTVÁN : Theologiae sincerae loci communes, Basel 1588. (2. kiad.) pl. 665 in-fol. lap (RMK. III. 772.), FEJVERNEKI IZSÁK : Enchiridion Locorum Communium, Basel 1586. c. műve (RMK. III. 745.) pedig 665 in 8° lap, mindkettő indexek és mellékletek nélkül.

¹³² L. 54. sz. jegyzet.

fegyelmi vétség kényszerítette volna a rendkívül tehetséges és vasszorgalmú ifjút, minden bizonnyal el kell utasítanunk. Nyilván a szorgalomnak az a dühe („diligentiae oestrum”), amelyről *Enciklopédiája* bevezetésében szól, tette beteggé a törékeny testet, hiszen azt is kénytelen bevallani, hogy magára kényszerített munkája csak teste-lelke „óriási fáradsága” árán („ingenti tamen corporis et animi fatigatione”) sikerült.¹³³ Hogy mégis rendes időben végezhetett, azt bizonyára átlagon messze felül-emelkedő tehetségének köszönhette.

Ez hívta fel rá a nagyhatalmú orthodoxus püspök, Geleji Katona István figyelmét is. Apáczai és a püspök viszonyára semmi több adatunk nincs annál, amit maga közölt az *Enciklopédia* előszavában hogy ti. neki nagy pártfogója volt („de me optime merito”), s az egyház költségén küldötte ki a németalföldi akadémiákra.¹³⁴ Ez az „állami ösztöndíj” — nyugodtan nevezhetjük így az államegyház korában! — kétségkívül fényes tanulmányi eredmények jutalmazása volt, s nagy egyházi karrier ígéretét hordta magában. Tanúskodik egyébként Geleji Katona éleslátásáról is: bizonyára egyetlen ösztöndíjasa sem igazolta még úgy, ha nem is a „hozzá fűzött reményeket”, de a tehetségébe vetett bizalom jogosságát, mint Apáczai Csere János. A fiatal teológus és a hatalmas püspök között persze nem sok érintkezés lehetett, bár az sem valószínűtlen, hogy Apáczai, mint általában a kiváló deákok, időnként a püspök kancelláriáján is dolgozott (gyönyörű kézírását bárki megcsodálhatja a kolozsvári Apáczai-albumban!), így esetleg közelebről is volt módjában megfigyelnie a nagy autokrata emberi egyéniségét.¹³⁵ Geleji talán még Pázmánynál is korlátlanabb kényúr volt a maga területén, mert az esztergomi kardinális gőgjét sokszor mérsékelte jezsuita eszély vagy politikai előrelátás — tanú rá

¹³³ Apáczai idézett kijelentései mind a Magy. Enc. bevezetésének elején, Szöveggyűjtemény I. köt. 554, HEGEDŰS 19.

¹³⁴ Szöveggyűjtemény uo.

¹³⁵ Hogy Geleji Katona tartott-e vagy használt-e deákot, arra — bár egészen valószínű — közvetlen adatom nincs. Ismerjük azonban Milotai Nyilas István 1623. II. 23-án kelt végrendeletét, amelyben arról is intézkedik, hogy a nála lakó deák az ő halála után távozzék a háztól. Geleji Milotai Nyilas özvegyét, Szegedi Bátsi Katát vette nőül. (Vö. ItK. 1893, 98—101. és NAGY GÉZA: Geleji Katona István személyisége levelei alapján, Kolozsvár, 1940, 6. Erdélyi Tudományos Füzetek 115. sz.)

éppen I. Rákóczi Györggyel folytatott levelezése —, Geleji Katona nem volt államférfi, országos politikába nem igen avatkozott, de mindig fenntartás nélkül képviselte a maga egyházi (végső elemzésben persze nagyonis a feudális államrend érdekeit szolgáló) célkitűzéseit. Egyéniségének meghatározó jegye a fennállóhoz való ragaszkodás: a rend, a tekintély, a fegyelem megszállottja volt. Érdekes, hogy Pázmány nagy elismeréssel nyilatkozott Gelejről, valószínűleg éppen ezért.¹³⁶ Szívós ellenfele, Medgyesi Pál viszont indokolatlanul sötét képet festett róla, de aligha járt messze a valóságtól, amikor azt állította, hogy Geleji Katona nemcsak a papok bebörtönöztetésének, hanem az iskolamesterek *botoztatásának* jogát is szeretete volna megszerezni magának. Valószínű, hogy ilyen jogával nem igen élt volna, már csak a papi dekórum kedvéért sem, egyébként nem is volt kegyetlen ember, inkább csak korlátlan tekintélyét óhajtotta volna biztosítani ezúton is. A botoztatással való *fenyegetést* olykor leveleiben is használta, igaz, hogy nem egyháziak irányában,¹³⁷ Apáczaira leginkább mint a céltudatos akarat embere hathatott. Geleji Katona levelezéséből Csere Jánosnak még egy valószínű foglalatosságára mutathatunk rá. Egy ízben így ír a fejedelemnek, amikor a gyulafehérvári negyedik papi állás megszervezését sürgeti: „. . . a Deakok is majd szintén kifarnak az értünk való Prædicallasbol . . .”¹³⁸ A kollégium nagy deákjai, s elsősorban nyilván a legjobbak, állandóan helyettesítet-

¹³⁶ Geleji Katonáról két terjedelmesebb összefoglaló életrajz van, egyik BRASSAY KÁROLYÉ a hajdunánási ref. gimnázium 1901/2 és 1902/3. évi értesítőjében, a másik GÁL LAJOS: Geleji Katona István ígehirdetése, Debrecen 1939, Theol. Tanulmányok 60. sz. Mindkettőnek a szemlélete mértéktelenül magasztaló. Ugyanígy ír Gelejről Pokoly József is többször idézett művében. — Pázmány elismerése Kemény János Önéletírásában, SZALAY L. kiad., Pest 1856, 43.

¹³⁷ MEDGYESI PÁL Gelejről a *Doce nos orare* (Bártfa 1650) előszavában, s a *Dialogus politico-ecclesiasticus* (Bártfa 1650) számos célzásában. Az iskolamesterek botoztatásáról egy meg nem nevezett erdélyi lelkésznek Maresius Sámuel gröningai professzorhoz intézett levelében olvasunk, melyet azonban Zoványi Jenő Gelejinek tulajdonít (Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban, Bp. 1911, 213.) — Geleji az enyedi számtartót és kulcsárt fenyegeti botoztatással. Vö. Uj Magyar Muzeum, 1859, 222. — Geleji emberi egyéniségéről több helyes megfigyelést olvashatunk Nagy Gézának a 135. sz. jegyzetben idézett tanulmányában.

¹³⁸ Geleji Katona ez ismeretlen levelét közölte Nagy Géza id. m. 18.

ték Geleji Katonát, de a többi papokat is, a nagy egyházközség szószéki szolgálataiban.

Nem itt van a helye, hogy Apáczai és a puritanizmus kapcsolatairól részletesebb képet rajzoljunk, de nem hagyhatunk említés nélkül néhány tény, amelyek kétségtelenül befolyásolták a fehérvári akadémikus eszmevilágának kialakulását. A Bisterfeld vezette kollégiumban nem került ugyan sor oly radikális újításokra, mint aminőket Tolnai Dali János Patakon életbe léptetett, mégis kétségtelen, hogy az iskola munkájában érvényesülni kezdtek a puritánus eszmék. A 40-es években a középfokú tagozat osztályait jórészt puritánus szellemű fiatal tanárok vezették: Veresegyházi Szentyel János, Árkosi Benedek, Csaholezi János, Bihari Ferenc. A változás kétségbe vonhatatlan jele Comenius tankönyveinek gyulafehérvári használata. A *Januae Linguae Latinae Vestibulum Primum* Piscator Lajos gondozásában már 1643-ban megjelent Váradon, a címlap tanúsága szerint a gyulafehérvári főiskola használatára. Ugyanebben az évben a *Janua . . . aurea* (mint Apáczai mondja később: az „aranyas ajtó”) is elhagyja a váradi sajtót Szilágyi Benjámint István buzgólkodása folytán. A *Januához* készített szótárt, az *Index vocabulorum*-ot 1647-ben adják közre Bihari és Csaholezi: amaz a poétika, emez a logika tanára a gyulafehérvári kollégiumban. Mindez arra mutat, hogy Apáczai akadémiai tanulmányainak idején nem jelentéktelen kísérletek történtek a skolasztikus oktatás áttörésére, ahogyan azt a puritánus reformok követelték.^{138a}

1649-ig a puritán-presbiteri pártnak a fejedelem környezetében is megvolt a nagy támasza, éppen maga Medgyesi Pál, az udvari concionator. Lehetetlen, hogy Tolnai Dali János fellépése, a szatmárnémeti zsinat (1646), Medgyesinek a presbitériumért folyó harca, a puritánus iskolai törekvések, érintetlenül hagyták volna a fiatal deák lelkét. Sőt egészen bizonyos, későbbi írásainak hangja igazolja, hogy mély puritán meggyőződése már ifjúkorában kialakult. Az a kegyesség, a bensőséges vallásos életnek az az áhítása, amelynek jelentkezését a *De studio sapientiae*-ben örömmel dicsérte, az ő lelkét is eltöltötte már az iskola padjai között. Nem kétséges, hogy forgatta a *Praxis pietatist* (1636),¹³⁹

^{138a}) Vö. RMK. I. 748, 749, 792; MAKKAI 96—96, OROSZ 16—19.

¹³⁹ Bayly Lajos műve Medgyesi fordításában 1678-ig hét ízben jelent meg. Modern kiadásban Incze Gábor tette közzé 1936-ban.

s Medgyesi Pál hajlékony, színes és érzelmeiben gazdag egyéniségehez hamarabb utat talált, mint Geleji püspök zordon racionalizmusához. Figyeljük meg, hogy Apáczai, ragyogó elméleti képességei ellenére is, érzelmektől hevített, mély kedélyéletet élő ember. A puritanizmus számára egyelőre nem több a legősintébben óhajtott vallásos elmélyülésnél, társadalmi-politikai horderejét még nem látja át. Az is kevésbé valószínű, hogy az angol eseményekre már ekkor felfigyelt volna, bár az Angliát járt és jól tájékozott Medgyesi Páltól imitt-amott hallhatott egyet-mást. Igaz persze, hogy a hierarchia világában egy szerény teológus végtelen távolságban volt a befolyásos udvari prédikátortól, másfelől azonban az is feltehető, hogy a legkülönbeknek kijáró megbecsülés sok korlátot ledöntött. Bethlen Gábor személyesen figyelemmel kísérte akadémiaját, Gelejiről, Medgyesiről ez még inkább valószínű, sőt az sem regényíró tollára való képzelgés, ha megemlítjük, hogy Apáczai olykor a fejedelmi udvarban is megfordulhatott. Az a meleg érdeklődés, amellyel az öreg fejedelemasszony, Lorántffy Zsuzsánna, Apáczai sorsát kísérte, személyes ismeretségre mutat.¹⁴⁰ Az akadémia vizsgáin, jelesebb disputáción az udvar egyik-másik tagja vagy éppen a fejedelem is megjelent, s egy kicsiny városban, mint Gyulafehérvár, a főiskola egyik első deákját mindenki ismerte. Egészen bizonyos, hogy tanárai, első renden Bisterfeld, el is dicsekedtek vele, mint tanítói munkájuk kitűnő eredményével.

Egyéni életsorsa Apáczainak is olyan volt, mint a többi szegény sorsból jövő, tehetséges deáké. Fejedelmi alumnus lehetett, s ha nem élt is bőségben, tisztességesen el volt látva élelemmel, ruházattal. Nem valószínű — legalább is Gyulafehérvárt már nem —, hogy úgy kellett volna nyomorognia, mint annak a Daniel Nekesch Schullernek, aki 1627-ben iratkozott be Bethlen Gábor iskolájába, s naplójában tanuló éveinek odysseiájáról oly megható és egyben mulatságos képet rajzolt.¹⁴¹ Szinte bizo-

¹⁴⁰ Apáczai még haza sem ért Hollandiából, az özvegy fejedelemasszony már érdeklődik felőle. Vö. A két Rákóczy György családi levelezése, Bp. 1875, 471.

¹⁴¹ Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt . . . IV. köt. 223 — 26. — A 224. lapon pl. ezt olvassuk: „1627 bin ich auf mein Begehren nach Weizenburg in scholam Serenissimi Principis Gabrielis Bethlen überschicket von meinen Eltern und allda flosculos Minervae colligerit under den praeceptoribus, damalen primarius rector Stephanus Galgoeci,

nyos, hogy Apáczai is egész deáksora alatt folyton magántanítványokkal foglalkozott, hiszen ez szorosan hozzátartozott a protestáns kollégiumok szervezeti rendjéhez. A *De studio sapientiae* ajánlásában¹⁴² Vargyasi Dániel Jánost említi, mint pártfogóját, nem lehetetlen, hogy valamelyik fiát már a kollégiumban oktatta, s így a családdal bensőbb kapcsolatba jutott. Kétségtelen azonban, hogy püspöki pártfogás és főúri támogatás ellenére is Apáczai a tanulást, a tanuló pályát aszkézisnek fogta fel és a szellemi ember életformájának a tisztességes szegénységet tartotta. Erről tanúskodik Fortius *Tanácsának* minden sora: éppen azért fordította le később, mert már diákkorában kialakult életelveinek legszebb foglalatát látta benne.

Nincsen rá semmi adatunk, de fel kell vetnünk annak a lehetőségét is, hogy Apáczai szénioroként távozott a kollégiumból. A gyulafehérvári subscriptiós lajstromot, a széniorok sorrendjét, sajnos, nem ismerjük, ilyenek csak a Nagyenyedre való áttelepülés (1662) utánról maradtak ránk,¹⁴³ de a szénior kötelességei már az ún. régi törvényben pontosan körül voltak írva. Apáczai a kolozsvári iskolát oly gyorsan rendbe szedte, s anyagilag is oly ügyesen megerősítette, hogy joggal tételezhetünk fele téren bizonyos tapasztalatokat. Ilyeneket pedig mint fehérvári szénior szerezhett a legjobban, amikor egy nagyjövedelmű iskola anyagi ügyeinek felelős számadója volt. Az Apáczai sugárzó szuggesztív erő, az egyéniségében megfigyelhető szervező és vezető készség a legteljesebb mértékben alkalmassá tette őt ilyen hivatalra, amely egyébként a férfias önállóság legjobb iskolája volt. A régi törvény egyik szakasza így szól a szénior kötelességeiről: „III. A szénior közös javak kezelésében Istennek és a maga lelkiismeretének javallását még inkább, mint a rektorét és a társaságét nyerje meg hűségével és gondosságával; igazságos és méltányos legyen a közpénzek kezelésében és kiosztásában,

secundarius Petrus Maray, tertius Michael Asconius, quartus Michael Bary (?). und auch allda das elende Schulleben in mancherlei Sturmwinden der Mühseligkeit, in Not, viel Mangel, Durst, Hitzt, Frost und oftmals vor (értsd: für!) das Brod die Not, vor das Feuer den Schnee, vor das Bett das Stroe (értsd: Stroh!), alles mit traurigem Gemüt erdulden müssen. Valedicieren davon den 24 Januarii des 1628 Jahrs in publico maiori consistorio Albae Juliensis.”

¹⁴² HEGEDÜS 62.

¹⁴³ VÁRÓ FERENC id. m. 9.

minden személyválogatás nélkül, még utasításon túl is.¹⁴⁴ Ezt mintha éppen Apáczai „impavidum ferient ruinae” egyéniségére szabták volna!

Ha azonban Apáczai széniorágát feltételezzük, némileg meg kell változtatnunk tanulásának fentebb megállapított chronológiáját, s azt kell hinnünk, hogy egy évvel előbb, már 1642-ben fellépett az akadémiai folyamra, aminek persze semmi akadályja nincs, hiszen a középiskolai tanulmányok gyorsításának éppen a legtehetségesebbek számára volt meg a lehetősége.¹⁴⁵

Jóhírének és megbecsült voltának bizonyossága, hogy tanulmányai végeztével meghívást kapott a jelentékeny marosvásárhelyi triviális iskola rektori tisztére. Ezt az 1655-ös emlékezetes vita után tett kijelentéséből tudjuk, s azt is, hogy a meghívást nem fogadta el.¹⁴⁶ Magasabbra tört, s ekkor már bizonyára reménysége volt a külföldi akadémiaák látogatására. Jellemével is ellentétben állott pillanatnyi haszonért vagy kényelemért magasabb célokat áldozni fel.

Magyar irodalom Bethlen Gábor és I. Rákóczi György idejében

Apáczai ifjú éveinek, iskolai élményeinek vizsgálata után vessünk egy pillantást a kor irodalmának képeire, hiszen a *Magyar Encyclopaedia*, mint irodalmi alkotás, szintén nem tengerből kibukkanó vulkán: eszmei, tartalmi, nyelvi előzményei vannak irodalmunk addigi fejlődésében. Szemlélődésünket azonban csak arra az irodalomra kell korlátoznunk, amelyet Apáczai valóban olvashatott, s nagy valószínűséggel olvasott is. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a XVII. század első fele magyar irodalmának egésze nem került bele Apáczai szemhatárába. Jelentékeny műveket nemcsak hogy nem olvasott, de tudomással sem bírt létezésük-

¹⁴⁴ Uo. 101. — A kollégium vagyonaára uo. 72.

¹⁴⁵ Apáczai tehát 23 éves korában fejezte be hazai tanulmányait s utána még három évet töltött külföldi egyetemen (1651-ben doktorált). Figyelmet érdemel, hogy a domi doctus rektorokkal és papokkal is el-töltették ugyanezt az időt a kollégiumokban, s csak nagyon későn, 25–27 éves korukban kerültek állásba. Vö. HERPEI JÁNOS: A gyalui iskola régi mesterei. Kolozsvár 1947, 3–4., Erdélyi Tudom. Füzetek 203. sz.

¹⁴⁶ Szathmári Pap Mihály kéziratos feljegyzése. GYALUI 15.

ról. Egészen valószínűtlen például, hogy a puritánus hittanhallgató komolyabban ismerte volna Balassi Bálint és Rimay János költői munkásságát, vagy később Zrínyi nagy eposzát: irodalmunk világi termékei (históriás ének, szerelmes vers, széphistória!) iránt érdeklődni illetl ugyan a magyar nemességnek, a vitélző rendnek de nem egy teológusnak. A nagy Erasmus — maga is elegáns latin poéta! — sohasem vett tudomást pl. legnagyobb költő-kortársa, Ariosto működéséről, Milton, az *Il Penseroso* és a *Paradies Lost* lánglelkű alkotója ügyet sem vetett Shakespeare remekeire. Még kevésbé vette észre a teológia és a tudomány kategóriáiban gondolkozó Apáczai a magyar szépirodalom termékeit. Annál buzgóbban forgathatta viszont a magyar nyelvű literatúrájának azokat az alkotásait, amelyeket a vallás vagy a tudomány szempontjából fontosnak érzett.

Apáczai Csere János és kortársai még haszonélvezői voltak annak az irodalmi fellendülésnek, amely Bethlen Gábor országépítő, kultúra-teremtő politikája nyomán megindult,¹⁴⁷ s amelyet I. Rákóczi György, ha fokozni nem tudott is, de még életben tartott. Ez a keletmagyarországi irodalom erősen protestáns jellegű volt, a hitvédelem mellett a fejedelmi ház gyakorlati-politikai érdekeinek szolgálatában állott, ennek ellenére művészi értékekben sem szűkölködött. Mindkét fejedelem szenvedélyes olvasó és könyvgyűjtő volt, s bár Bethlen Gábor gyulafehérvári bibliothekája az 1658-as tatárpusztítás áldozata lett, I. Rákóczi György pataki könyvtára az ellenreformáció viharaiban jórészt szerteszóródott, reánk maradt az utóbbinak egykorú jegyzéke, a XVII. század magyar művelődéstörténetének egyik legbecsebb emléke. Nagyon jól látható belőle, mily magyar nyelvű irodalom köti le a műveltek érdeklődését.¹⁴⁸ Mindkét fejedelem

¹⁴⁷ SZEKFŰ GYULA: Bethlen Gábor, Bp. 1929, 200.

¹⁴⁸ HARSÁNYI ISTVÁN: A sárospataki Rákóczi-könyvtár és katalógusa, Bp. 1917. — Apáczai ezt a Patakon őrzött kiváló gyűjteményt nem használhatta, de feltehető, hogy Bethlen Gábor gyulafehérvári könyvtára nem volt szegényesebb, mint Rákóczi Györgyé. A pataki könyvtár egyébként Ozorai Imre, Benczédi Székely István, Meliusz Juhász Péter, Bornemisza Péter, Heltai Gáspár, Telegdi Miklós, Monoszlai András, Kulesár György, Félegyházi Tamás, Károlyi Gáspár, Alvinczy Péter, Pázmány Péter, Balásfi Tamás, Derecskei Ambrus, Pécsvaradi Péter, Lépes Bálint, Milotai Nyilas István, Kecskeméti C. János, Margitai Péter, Veresmarti Mihály, Mihálykó János, Szenczi Molnár Albert, Tasi Gáspár, Pataki Füsüs János, Szepsi Korocz György,

áldozatkészen nyitotta meg erszényét a könyvet kiadni óhajtó szerzők számára, s ezzel példát adott udvara tehetősének is. Bethlen Gábor, a Bethlen-család, Bethlen főtisztjei, udvari papjai, Rákóczi György lépten-nyomon szerepelnek mint mecénások, s az 1613—1648 között megjelent művek ajánlásaiban minduntalan az ő nevük bukkan fel.¹⁴⁹ Elég legyen itt a század első felének legnagyobb protestáns írójára, Szenczi Molnár Albertre hivatkoznunk, aki több munkája előszavában hódolt az irodalompartoló nagy fejedelem előtt.¹⁵⁰

Ennek a vallási, politikai, történelmi, esetleg böleseleti jellegű irodalomnak kelet-magyarországi és protestáns színe-zete éppen nem jelentett elzárkózást vagy szűklátókörű provincializmust. A nagyarányú vallási polémia kötelezte a szerzőket az ellenfél fegyvereinek alapos ismeretére. Pázmány számos műve szerepel a Rákóczi-könyvtár katalógusában, a *Kalauz* egyenesen négy példányban, az 1636-ban megjelent prédikációs kötetét pedig maga Pázmány küldötte meg ajándékolva I. Rákóczi Györgynek, aki figyelmesen végig is olvasta.¹⁵¹ Európa felé is nyitva állott ez a protestáns irodalom, Szenczi Molnár Albert a késői humanizmus legjobb eredményeit közvetítette, de sorra jelentek a korszerű államböleseleti eszmék, a stoicizmus, a puritanus kegyességi törekvések.

A XVII. század első harmadában a protestáns magyarság előtt nem volt tiszteltebb név a Szenczi Molnár Alberténál. Szenczi Csene Péter bámuló hódolattal írja neki: „... nagy a te neved közöttünk, sőt még nyílt ellenségeink körében is.” Rátkay György nagyszombati református lelkész azt közli vele,

Prágay András, Geleji Katona István, Medgyesi Pál, Kereszturi Pál, Laskai János egy vagy több magyar nyelvű művét tartalmazta. Megvolt természetesen az *Erequisie principales* c. híres beszédgyűjtemény, a középkori nagy egyházi írók közül pedig Temesvári Pelbárt és Laskai Oszvát. Ez az olvasott és eleven irodalom a XVII. század elején.

¹⁴⁹ Csak az RMK. I. kötetében felsorolt és 1613—1629 között megjelent művek közül 26-ot ajánlanak a fejedelemnek, családjának, főtisztjeinek.

¹⁵⁰ Neki dedikálta *Secularis concio evangelica* (1618), *Lexicon Latino—Graeco—Hungaricum* (1621), *A Keresztényi Religiora... való tanítás* (1624) c. műveit; a *Syllecta scholastica* (1621) ajánlása Bethlen Istvánnak szól.

¹⁵¹ Harsányi István i. m. 13.

hogy nyelvtenát Forgách kardinális és Pázmány Péter nagy dicsérettel emlegetik. Suri Orvos Mihály szinte a panegyris hangját üti meg levelében; Molnár a magyar keresztyén irodalom atyja, munkássága nyomán égi harmattól termékenyül meg a bölcsesség mezeje. Ki várt volna ily száraz ágról — mint ti. a magyar irodalom — ily gazdag termést? Szenczi Molnár munkásságának emlékezte a századok során csak öregbülni fog! — Asztalos András, a derék nagyszombati polgár, folytonosan hivatja haza, mégis elismeri: „Bizonyára nincs panasz Kegyelmedre mindazonáltal, mert távullétében többet szolgált Kegyelmed az mi nemzetünknek, honnem mint némellyek jelenlétekben meni hasznot tettek az ecclesiában.” Alsted Henrik költői kísérleteit közli vele, bíráló megjegyzéseit várja, s méltatlankodik, hogy bizonyos tézisei Molnár kezébe kerültek: nem méltók ily tudós figyelmére. Opitz még 1630-ban is sürgetőleg hívja fel magyar levelezője Schoedel Márton figyelmét arra, hogy a nemzet nem elég hálás Molnár páratlan értékű munkásságáért. Medgyesi Pál meghatottan idézi emlékét a *Praxis pietatis* előszavában, s elismeri, hogy e művéhez tőle kapta a komoly indítást. A kortársak, s nyilván a közvetlen utókor szemében is, ő a magyar protestáns *literátor*. A szenci és a komáromi gyülekezet, Batthyány Ferenc, Rimay János, Darholz Kristóf, Bethlen Gábor próbálják magyar földhöz kötni ezt a nyugtalanul cikázó életpályát, de soha senki nem tesz neki szemrehányást, ha újra a német egyetemek és nyomtatóműhelyek világába menekül vissza. Szenczi Molnár ott is hazájáért él és magyarul gondolkodik, írói képességei folyton nőnek, stílusa, mint a nemes óbor, a vénség küszöbén, a *De summo bono* fordításában éri el igazi zamatát. Sokoldalú munkássága is példamutató: a szótár, nyelvten, biblia, zsoltár, katekizmus mellett Calvin hatalmas opusa, posztillás-kötet, imádságos könyv dicséri fordító ügyességét; de maradt kedve és ideje humanista elmejátékok közzétételére (*Analecta aenigmatica*), versek gyűjtésére és írására (*Lusus poetici*), vitairatok szerzésére (*De idolo Lauretano*), a XVI. századi magyar irodalom termékeinek (Szkhárosi Horvát András költeményei, Thuri Pál: *Idea Christianorum*) kiadására, pedagógiai tanulmányok (*Syllecta scholastica*) publikációjára. Utolsó művében szinte szépíróként mutatkozik be. Szenczi Molnár műveinek eszmevilága a késői humanizmus legjobb európai forrásaiból táplálkozik, magyar nyelvű művei, de eszméi is, a puritánus

mozgalom kibontakozását teszik lehetővé.¹⁵² Apáczai deákkorának legtöbbet forgatott könyvei lehettek az övéi, a *De studio sapientiae*-ben Molnár neve mindjárt Szegedi Kis Istváné után következik a nagy magyar írók sorában.¹⁵³

A Bethlen-kor hazai nagy írójának Alvinczy Péter számított. Első renden nyilván a vitatkozót, Pázmány ellenfelét, a *Tükör* (1614) és az *Itinerarium catholicum* szellemes és kemény pennájú szerzőjét tisztelték benne protestáns hitsorsosai. Szenczi Molnárnál jóval szenvedélyesebb, erősen politikai érdeklődésű egyéniség volt, Boescai és Bethlen bizalmas tanácsadója, akinek tollából a *Querela Hungariae* keserű panaszai folytak. Meggyőződéses híve volt ugyan Pareus protestáns felekezeteket összehétkötő, irénikus álláspontjának, kassai német kollégáival mégis folyton hadilábon állott. Szívesen ápolta a főrangú családokkal kiépített kapcsolatait, fiát — aki különben sok keserűséget szerzett neki — a fejedelmi udvarban neveltette, s politikai pályára szánta. Nem vetette meg az anyagi javakat. Pázmány azzal vádolta — bizonyára alaptalanul —, hogy Boescai örökségéből „kóborlott marhára” tett szert és „most-is fogason finlenek szép aranyas kargyai.” Úgyes forgolódását mi sem bizonyítja jobban, hogy ő, az erdélyi függetlenségi harcok eszmei indokolója, nemességet szerzett a Habsburg-királytól, s előkészítette családja felemelkedését. Szenczi Molnár Albertnek csak barátai voltak, neki számos ellensége is, kassai rosszakarói még intim és kínos családi ügyeit is kitergették a tanács előtt. Mint író szerette az erősebb színeket. Vitázó műveinek hangján még Pázmány is felháborodott, bár a reánk maradt *Itinerarium...* nem közelíti meg Pázmány vaskos humorát. Annyi kétségtelen, hogy a katolikus papság politikai ellenérzéssel színezett támadása, a kuruc publicisztika és költészet antiklerikális hangja Alvinczy-nál jelenik meg először irodalmunkban, a *Querela* magyar változatának lapjain. A protestáns igehirdetés történetírója

¹⁵² Vö. DÉZSI LAJOS: Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Bp. 1898; az idézetek és utalások a 306., 363., 314., 330., 332., 398. lapon. Medgyesi visszaemlékezése Praxis pietatis, Incze Gábor kiad. Bp. 1936, 13–14. Molnár és a puritánok összekapcsolására TOLNAI GÁBOR: Szenczi Molnár Albert értékelésének néhány kérdése, It. 1954, 161. Molnár és a humanizmus Turóczy-TROSTLER JÓZSEF: Szenczi Molnár Albert Heidelbergben, Fil. Közl. 1955, 9–18. és 139–162.

¹⁵³ HEGEDŰS 102.

Alvinczy prédikációinak oktató jellegét emeli ki. Általában hittételeket magyarul lazán szerkesztett, olykor terjengős beszédekben, de gazdag illusztráló anyaga — példák, mesék, adomák, történeti mende-mondák — gyakorta kölcsönöz szépirodalmi szint előadásmódjának. Úgyesen él a humor eszközeivel is. A biblia mellett a görög—római klasszikusokat, a középkori hagyományt, a humanistákat egyaránt kihasználja. A *Postilla* II. kötetében pl. Boëtiust, Petrarcat, Marsilius Ficinust, Guevara *Horologium principumát* idézi. A verses citátumokat szívesen fordítja versben, így Horatiust is, közben olykor kitűnő hexametereket pattant:

„Mit szerez a boros és titkot kész mondani közre;
Bízta is ő szörnyen, tör nélkül harcra taszít ki.”

Pázmány ellen egyik könyvébe ezt a pentametert jegyzi:

Heu Pazman, patriae pestis amara meae.

Látszik, hogy gyönyörködik a retorikában, s többnyire előkelő hallgatóságát ezzel is igyekszik lekötni. Bethlen jól ismeri nagynevű tanácsadójának retorikus műveltségét s egy ízben így ír neki: „Kgd az deák stylussal elegantiát szerezhet a mi paraszt discursussal való írásunknak.” Alvinczy fordultatos retorikája azonban jól megfér a töről metszett, olykor egészen népies magyarossággal. Egy latin szállóigét: „Quod caret altera requie durabile non est” — pompás népies ritmusú 14-esben ad vissza: Nyúgodalom / hol nincs kölesön, / romlás léssen / ottan. Apáczai ugyan nem említi a kassai főpredikátor nevét, bizonyosra vehetjük mégis, hogy műveit forgatta, s tanult is belőlük.¹⁵⁴

A század első harmadának két nagy protestáns írója mellett egész sor más mű is igényelte a Bethlen- és Rákóczi-kor olvasójának figyelmét. Rangban kétségkívül a teológiai polémia

¹⁵⁴ Alvinczy Péterre RAVASZ LÁSZLÓ: A gyülekezeti igehirdetés elmélete, Pápa 1915, 208—212. (Ref. Egyházi Könyvtár XI. sz.), IMRE SÁNDOR: Alvinczi Péter... Hódmezővásárhely 1898. — Pázmány gyanúsítása Öt szép levél, Egyet. kiad. II. köt. 1895, 578. — A kassai kellemetlenkedések ItK. 1910, 102. A Postillából vett idézetek Ince Gábor szemelvényes kiadásából, Alvinczi Péter, Bp. 1934, 110, 114, 129, 139, 141; 147. — A Pázmány ellen írt pentameter RÉVÉSZ KÁLMÁN: Alvinczy Péter könyvtáráról, Prot. Szemle 1900, 657. — Bethlen szavai SZILÁGYI SÁNDOR: B. G. és a kassai pap, Magy. Prot. Egyház-tört. Monográfiák, Bp. 1881, 20.

állott az első helyen. 1619-ben Enyedi György unitárius püspök híres vitázó műve Thorockai Máté fordításában magyarul is napvilágot látott. Bethlen Gábor református hittudósai nem hallgathattak, s 1622-ben Milotai Nyilas István, udvari „főprédikátor” hatalmas terjedelmű cáfolata, a *Speculum trinitatis* hagyta el Rheda Pál debreceni sajtóját. Milotai „a kegyes olvasónak” szóló előszavában ki is fejti, hogy műve egyenesen Thorockai Máté ellen irányul. Talán nem kellene ez elvont polemikus művet irodalmi méltatásban részesítenünk, ha nem kötné le érdeklődésünket a Bethlen Gáborhoz intézett lendületes „előljáró beszéd”. A nagy fejedelem kultúrpolitikai tevékenységének legjobb összefoglalása ez, amellet a hazaszeretet, a nemzeti öntudat szép megnyilvánulása is: „Ha néz az hazának szeretetinek lobogó fáklyájára, kicsoda volna oly magafeledett fene vad természetű ember, az ki hazájának szeretetivel szintén úgy nem gerjedezne, mint édes szüleihez való kegyességben... Mert az haza, mint valami más Isten, és első s nagy szüle, egyszersmind atya s anya, hogy valaminemű buzgó nagy szeretettel vagy külön-külön atyádhoz és anyádhoz, egyszersmind olyannal az egy hazádhoz, miképpen Soderinusnak is amaz ő intése megmutatja.” Érdekes már csak az a tény is, hogy Pietro Soderininek, a Mediciek ellen harcoló firenzei köztársaság „gonfaloniere”-jének szavait Gucciardini történeti művéből idézi, majd Aquinoi Tamásra és Platonra hivatkozik. A mű Bethlen Gábor költségén jelenik meg, s a szerző főleg azért bocsátja közre, „hogy legyen példa a magyar nemzetben az Fölséged kegyességének és hazájához való szeretetinek jóságos cselekedeti.” Nem érdektelen a fejedelem udvari papjának ez az indokolása: egy dogmatikus-polemikus mű kinyomtatása a mecénás részéről már nem csupán és nem is elsősorban vallási-kegyességi aktus, hanem hazafias tett. Érezzük, hogy az ilyfajta gondolatokban készül a *Magyar Encyclopaedia* bevezetésének szép hazafias eszmevilága.¹⁵⁵

A század első évtizedeinek egyik legtöbbet forgatott polemikus irata Kecskeméti C. János tokaji prédikátor *Fides Jesu et Jesuitarum* c. műve volt (1619). Az ellenreformáció által szorongatott magyar protestantizmus égető kérdése hosszú időre a

¹⁵⁵ Enyedi György Thorockai-fordította műve RMK. I. 494, Milotai Nyilasé RMK. I. 521, az idézetek a₂ verso — d₃ recto és a C 2 r. lapról (Debr. Ref. Koll. H. 824.)

jezsuiták elleni küzdelem maradt: Kecskeméti azokat a teológiai fegyvereket akarta összegyűjteni, amelyek e harcban a lelki tanítók rendelkezésére állanak. A jezsuita iratokat (pl. Canisius katekizmusát) veti párhuzamba a próféták, evangélisták, apostolok és a „páterek” (egyházatyák) bizonyásaival. Maga az éles polémia főleg a Kecskeméti Tiburtii Jánoshoz intézett Praefatio-ban található: a jezsuitákat pl. azokhoz a tisztátalan lelkekhez hasonlítja, amelyek János Jelenéseinek könyvében a sárkány, a fenevad és a hamis próféta szájából kijönnek. Azért lehet őket az itt említett békákhoz hasonlítani, „mert miképpen az békák az ő szüntelen való kiáltásokkal tovább nem mehetnek, hanem csak mind azon egyet kiáltják: azon képpen az ő szüntelen való írásokkal csak ugyan azon egyet mondják, az Pápnak elsőse...” A hosszú előbeszéd egyébként főleg az ordinaria successio és a pápa elsőségének katolikus magyarázatát ostromolja. Prágay András szép Balassi-strófás kísérő verse („Por főnyen épült...”), egyik ékessége a kötetnek. Kecskeméti C. János 1622-ben is, akkor már ungvári prédikátorként, tett közzé három polémikus egyházi beszédet *Az Papisták közöt és mi közöttünk vetelkedesre vettetet három fő Articulusokról* címen. A beszédek tárgya az úrvacsora, a keresztség és az Antikrisztus. Ez utóbbin természetesen a pápa értendő.¹⁵⁶

Legnagyobb népszerűsége és olvasottságra a prédikációs kötetek tarthattak számot. Nemcsak a szószéki készüllet segéd-eszközei voltak, hanem a világi olvasók viszonylag széles rétegei forgatták őket. A prédikáció tág keretei — mint azt már Alvinczynál láttuk — a legváltozatosabb anyag felvételét tették lehetővé, bár azt is megfigyelhetjük, hogy az antik és humanista retorika példa- és közhelyanyaga minduntalan előfordul bennük. Kecskeméti C. János *Három Fű és nevezetes Esztendős Innepekre való Praedikatiok* címen adott ki kötetet (1615), amely a század első felében még három ízben (1621, 1624, 1643) jelent meg, bizonyítva az ilyenfajta könyvek kelendő voltát. Ugyanő *Az Samuel Propheta második könyvenek Huszon Negyedik Részének Praedikatiok szerént való magyarázattyá-t* adta 1622-ben.¹⁵⁷ Igen

¹⁵⁶ A Fides Jesu . . . RMK. I. 484, idézet a)(3 recto lapról (Debr. Ref. Koll. H. 896.), Prágay András kísérő verse kiadva ESZE TAMÁS: Bocskaytól Rákócziig, Magyar Klasszikusok, Bp. 1954, 98. — Kecskeméti másik említett műve RMK. I. 519.

¹⁵⁷ RMK. I. 455. és I. 520.

szorgalmas egyházi író volt az élete végén tiszántúli ref. püspökké lett Margitai Péter: *Az Isten Törvényének az Szent Iras szerint valo magyarazattya* (1617), majd *Az Jonas Propheta Könyvenek magyarazattya* (1621 után *Az Apostoli Credonak magyarazattya*-t prédikálta végig (1624), halála után adta ki Keresszegi Hermán István *Temető Praedikatiok* c. kötetét (1632). Ez utóbbi művét egyenesen papoknak szánta: „... ezek a Temető Praedikatiok nem mindeneknek irattattanak, hanem csak amaz vekony tudomanyu embereknek, az kiknel az Istennek csak egy giracsckaja vagyon. Az tudosok pedig ezek nélkül nem szükölködnek, mert azok ezeknel jobbkat formalhatnak... Annak fölötte ezt-is tudokra adom, hogy en ezeket nem csak így mondtam ki, hanem bővebb beszeddél. Te-is azért amplificallyad ezeket az időkhöz es az halgatokhoz kepest.” Nos, ez az együgyű papi atyafiakhoz forduló prédikáció-gyűjtemény, amelynek anyagát nyilván a falusi nép előtt kellett elmondaniok, ügyes tartalommutatója szerint az alábbi tárgyakat is érinti: „Aesopus kakassa, Alexander Macedo vadaszasa, Anthropomorphitak vaksaga, Athenasbeli polgarok az föl-tamadast tagattak, Athropos isten asszony, Averroes tagadta Istennek gongya-viseleset, Catullus Poëta hamis értelme, Cicero vigasztallya Servius Sulpiciust, Democritus vallása, Epicureusok, Fárat ember az halalt hívja (az ismert ezópuzsi mese!), Hajo az elet (a legrégebbs antik toposz!), Halasz paraszt emberrel vetélkedik, Leo Papa karomkodasa, Ovidius mondasa az Philemille felöl, Phoenix madar, Publican fiait meg eleveniti, Scytak szörnyü cselekedetek.” A XIII. beszéd Theophrastos, a XXI. Seneca-idézettel kezdődik, s ez utóbbiban található egy több sorra terjedő Ovidius-citatum latinul és magyarul. A XVII. század első felének retorikus prózája nem tudott, de nem is akart lemondani az antik ékítményekről még a legegyszerűbb hallgatóság előtt sem. Igazán a néphez beszélni csak a puritánusok kezdettek.¹⁵⁸

A Bethlen-kor irodalmának parádés teljesítménye a Károlyi Zsuzsánna felett tartott halotti prédikációk kettős gyűjteménye volt, az *Exquiarum caeremonialium... libelli duo* és az *Exequiae principales* (1624). Az udvari történetíró, Bojthi Veres

¹⁵⁸ Margitai említett művei RMK. I. 473, 512, 537, 607. Ez utóbbiból az idézet Ad Lectorem, () 5 verso, az index az 512. l. után (Debr. Ref. Koll. H. 910.)

Gáspár által sajtó alá rendezett két sorozat 1622 tavaszán és nyarán hangzott el a fejedelemasszony majd három hónapig tartó temetési szertartása alkalmával. Amit a korszerű retorika a nagy halott apotheosisához felhasználhatott, azt mind együtt találjuk itt a latin és magyar beszédekben, dicsérő versekben és epistolákban. Bethlen Gábor szerette a királyi pompát, s Bojthi a fejedelemhez intézett ajánlásában ki is fejtí, hogy Bethlen e kiadvány közzétételének elrendelésével is kedves feleségét akarta megdicsőíteni. Mindkét gyűjteményt keresett irodalmi mesterkedés jellemzi, a humanista műveltségnek a modern olvasóra szinte fárasztóan ható fitogtatása. Bojthi Gáspár terjedelmes ajánlása háromféle *pietas*-ról beszél: Isten, a haza és embertársaink iránt kötelezőről, s mindhármát bibliai, meg antik példák szédítő felsorolásával mutatja be. Mind a latin, mind a magyar beszédek stílusát gyakran öntik el a színpadias túlzások. A fejedelemasszony halálhírének hatását Bojthi így ecseteli: „Mortis ubi fama percrebruit, Matronarum turba in aedibus excita proximis, atque universa aulicorum manus, Heroenam effuse deploraverunt, virgines autem honorariae, laceratis crinibus, inscripto unguibus ore miserabiliter vociferatae sunt, omnia lamentis laquearia personuerunt.” Az udvari kisasszonyok hajtépése és orcakarmolása annál különösebb, mert a halott fölött tanító prédikátorok nem egyszer kifejtik, hogy keresztyén emberhez méltatlanok a gyász pogányos megnyilvánulásai, a túlzott kétségbeesés. Csakhogy amaz egyik közhely (az antik), emez a másik (a bibliai): mindkettőnek csak retorikai jelentősége van. Geleji Katona István udvari prédikátor latin oratiójában választékos keresettséggel tolmácsolja meghatódottságának és méltatlan voltának közhelyét: a könnyek záporára, cicerói ékesszólásra volna szüksége, hogy ezt az eszteri jóságot méltán elsirassa, s illendően dicsérhesse. Kissé alább újra megismétli ezt a fordulatot: „Tantum enim, tamquam grandem in hac pie defuncta Principissa virtutem conspicio acervorum, ut eas omnes si vel ora centum, totidemque in iis Chabilae suppeterent linguae, si politus mihi, quam Tullio, si tersius, quam Demostheni flueret oratio, non tamen complecti dicendo possem.” E barokk jellegű színpadiasságot fokozzák azok a leírások, amelyeket Bojthi Veres az egyes fellépő szónokokról ad. Bihari Benedekről például elmondja, hogy feketébe öltözve („pullatus”) és szemét a földre szegezve beszélt, az ifjabb Károlyi György pedig könnyektől

ázott orcával lépett a középre, s könnyeit gyengén letörölve, s szemét a földről kissé a fejedelemre emelve kezdte el magyar gyászbeszédét.

A magyar egyházi szónoklatok nem különböznek lényegesen a latinoktól. Keserői Dajka János püspök beszédei a legőszintebbek és a legkevésbé keresettek, bizonyára azért is, mert az ő kötelessége és joga volt a nagy halott jellemképének, életének, utolsó napjainak megrajzolása, s így közelebb maradhatott a valósághoz. Mind május 26-i, mind jul. 1-i beszédében szép, szinte költői részleteket találunk. Dajka szívesen díszíti szónoklatait Balassi-strófákba öntött versekkel, amelyek egyébként e forma ügyes kezelőjének mutatják („Hideg havasokon...”, „Kegyes természetű...”, „Nemzetünk virága...”). Jellemző, hogy a fejedelemasszony geneológiáját Alvinczy Péter kassai „főprédikátor” beszédében kapjuk; elmondja a Miczbán-történetet, mint a Károlyiak származási legendáját. Kétszer is idézi Guevara *Horologium principum*át, de Hermes Trismegistust, Senecát, Hadrianus császárt, Szent Bernátot, Rhabanus Maurust és Natalis Comest is. Alvinczy, az ügyes műfordító, mindent magyarul is visszaad, beszédének elegáns stílusa még ebben a pompáskodó gyűjteményben is feltűnik. Érdeemes megjegyezni, hogy a hosszú temetési *actio* során 42 szónoklat és panegyris hangzott el latinul és magyarul, eszméik, bizonyító és példaanyaguk azonban nagy mértékben azonos: hat ízben halljuk Croesus és Solon történetét Herodotos nyomán („Nemo ante obitum dici potest beatum”), négyszer azt, hogy Xerxes Artabanus jelenlétében sír óriási hadserege fölött, ugyanennyiszor Sesostriis fáraó és a négy fogoly király példázatát. Minduntalan azonos szállóigéket citálnak („Contra vim mortis non est medicamen in hortis”, „Quis sis, quis fueris, quis eris semper mediteris”), ugyanazon auctorokra (Horatius, Seneca, Plutarchos, Herodotos, Suetonius) hivatkoznak. A megszokott, ezerszer elmondott, de mégis mindig hatásos antik közhelyek mellett nem egy szónok törekszik a különlegesre, a meglepőre, bátran mondhatjuk a manierista-barokk jellegű *conceittora*. Szikszai Hollopoeus János nagytállyai prédikátor Aristotelesre hivatkozva ezt mondja az emberről: „... semmi nem egyéb, hanem erőtlenségnek példája, az időnek prédája, az szerencsének játékja, az állhatatlanságnak ábrázata, az irigységnek és szomorúságnak ingadozó mértékje és ezen kívül nyál és sárvíz az ember.” Ugyanő pompás leírást

ad a hangképző szervekről. Czeglédi János ecsedi esperes jóformán nem is prédikációt mond, hanem szinte epistola-szerű elmélkedést Seneca vagy Epictetos modorában. Beszédéből hiányzik is a szokásos felosztás, az „értelem” és a „tanúság”. A stoicizmus hazai befogadásának érdekes példája ez az 1622-ben elhangzott magyar nyelvű oratio. A 40-es évek olvasója — pl. Apáczaink — nemcsak épüléssel, hanem irodalmi élvezettel forgathatta ezt a gyűjteményt, a protestáns késői humanizmus reprezentatív alkotását.¹⁵⁹

Az előkelő halottak koporsójánál mondott beszédek közzétételének gyakori volta nemcsak a kegyes emlékezés aktusa, hanem irodalmi divat is volt századokon keresztül. Figyelmet érdemlő alkotás húzódik meg a *Negy Szep Hallottas Praedikatiok..* igénytelen címe mögött is (1624). A fiatal Bedeghi Nyári Ferencnek, Nyári István 12 éves fiának váratlan halála alkalmával előadott prédikációk ezek, amelyek már csak azért is érdekesek, mert két ízben is szó esik bennük Szepesi Csombor Mártonról, az ifjú Nyári tanítójáról és lelkipásztoráról, aki rövidesen utána szintén meghalt, nyilván ugyanabban az epidémiában, mint szeretett tanítványa. A magasra csigázott retorika szándéka nem lévén oly erős, mint a fejedelemasszony fölött mondott beszédekben, e kis gyűjteményben természetesebb hang, bensőségesebb érzelem uralkodik, de lényegében mégis ugyanolyan művészi eszközök használatát figyelhetjük meg. Érdekes és mozgalmas például a gyermek betegségének és halálának elbeszélése Kovásznai Imre szepesi prédikátor tollából; több valóságérzék rejtezik a szerény falusi pap barokkos lendületű előadásában, mint Gyöngyösi számos művészileg formált, de stereotyp leírásában: „... szava elfogyadván nehéz lehelleteket kezde szedni és maga erejétől job feléről bal oldalára fordulván, az mellyeczkéje nagy ropogással patogni kezdvén, és az alsó fogaczkai felső fogai alá kapezolódván, mégis esze nála lévén, édes iffiabbik Annyának kezét szájához vévé, mint ha megezoklná, azt el boczátván, az két kezét édes szülő Annyának nyakán által vetvén, nagy erőssen fejét ortzájához szoritá, mint ha végh buczut akarna venni, az utra indulo embereknek szokások szerént, megölelte, és így

¹⁵⁹ Az Exequiarum caeremonialium . . . libelli duo és az Exequiae principales együtt jelent meg, de külön címlappal, RMK. I. 539; mi I és II-vel jelöljük. Idézeteink és utalásaink I. 23–24, 30, 31, 48 és II. 33, 137, 150, 162, 140 skk. (Debr. Ref. Koll. H. 826.)

nyelvének szóllásától meg fosztatván, drága nemes erkölcséhez illendő külső emlékezetes utolsó czelekedeteivel, szerelmes édes Anyjának szorgalmatos anyai gondviselését, fel tartását, vele való daykalkodását, oktatását, tanítását megh köszönnén, nagy czendesen elaluvék...” — Kaposi K. István helmeci prédikátor szépen kikerekített retorikus megszólítással kezdi beszédét : „Oh szegény igye fogyot, s külöm külöm féle sok nyomorusághoknak örvényében bé merült édes nemzetünket szörnyü kibeszélhetetlen éhséggel, s keserü mérghes dögh halállal czak nem szintén el pusztító s megh eméztő ezer hat száz huszon két esztendő : Sok édes Atyáknak, Anyáknak személy válogatás nélkül szüveket, meg fonyasztó s kedves virágukat meg hervasztó 1622. Esztendő.” Ugyanez a szónok egy ízben Janus Pannoniust idézi, s e kötetkét éppúgy kísérik Balassi-strófákba szedett magyar versek, mint az *Exequiae principales* Dajka-beszédeit.¹⁶⁰

Nem kell természetesen azt hinnünk, hogy a XVII. század első harmadának minden prédikációja a késői humanizmus retorikus művészi eszközeit, stílusát használja. Van igen sok textuszerűbb, egyszerűbben tanító, bibliás jellegű egyházi beszéd is. Keserűi Dajka János is adott rá példát *Az Tiszteletes... Hodászi Lukácsnak... hidegh teteme fölött tött Praedikatio...* c. művében (1613). A hirtelen halállal, a prédikáló-székben kimúlt superintendens esetét ügyesen állítja párhuzamba Illés próféta elragadtatásának bibliai történetével, de beszédének világos célja nem az elhunyt panegyrisé, hanem a vallásos tanítás.¹⁶¹

A század elejének legjelesebb beszédgyűjteményeivel felveszi a versenyt Kecskeméti A. János *Az Daniel Propheta Könyvenek... magyarazattya* (1621) c. műve. A hajdani pataki pap testes kötetét szerzőjének halála után adta ki „szerelmetes barátja”, Margitai Péter Rákóczi Györgyhöz intézett ajánlással. Ezek sem művészkedő, retorikus beszédek, hanem alapos tudományos ismeretekre támaszkodó, nyugodt hangú fejtegetések, történelmi magyarázatok ; gyakori bennük a biblia tanításait a magyar életre alkalmazó és mindig célba találó demokratikus társadalombírálat : éles gúnyal feddi meg a főrendeket, hogy

¹⁶⁰ A Negy Szep Hallottas Praedikatiok, RMK. I. 534. Szepsi Csomborról D₂ verso és E recto, az idézetek E r – v és E 8 verso, valamint F₂ recto (Debr. Ref. Koll. H. 905.)

¹⁶¹ RMK. I. 438. (Debr. Ref. Koll. R. 681. I.)

fiaik szégyenlenének az egyház szolgálatába lépni; beszél a keserves török kérdéstről; egy ízben felsorolja csaknem az összes magyar nyelvjárásokat; sürgeti az iskolák színvonalának emelését; kifakad a nemesség parlagi műveletlensége és iskolakerülése miatt, de keményen odamond az iskolában lebzselő jobbágy-származású tehetségteleneknek is; elítéli a széltében dívó mágiát és asztrológiát, végül oly kemény hangon leckézteti a hatalmon levőket a jobbágynyúzás miatt, mint a század első felének prédikátorai közül — talán Magyar Istvánt kivéve — senki sem. Kecskeméti Alexics János a puritánusok egyenes elődje, s Apáczaival kapcsolatban nemegyszer hivatkozni fogunk még rá.¹⁶²

A prédikáció-irodalom mellett rámutathatnánk Bethlen Gábor korának kegyességi irataira is, több magyar nyelvű protestáns szellemű ájtatos elmélkedés forgott közkézen: elég legyen azonban csak Debreczeni János *Christianus suspirans* c. művére utalnunk (1615), amely „a négy utolsó dologról” (halál, ítélet, pokol, mennyország) elmélkedik, mint Lépes Bálint nyitrai püspöknek pontosan ebben az időben Prágában megjelenő művei, *A halandó emberi nemzet fényes tüköre* (1616) és a *Pokoltól rettentő tükör* (1617), a vizionárius barokk e legérdekesebb magyar termékei. A német ájtatossági iratot fordító bibliás protestáns szerzőt természetesen nem ragadja magával az ellenreformációs barokk nyugtalansága, elmélkedéseinek, imádságainak stílusa inkább a középkori haláltánc hangulatát árasztja: „El hadlak világ, azért hogy az halando emberek közül senki te hozzád bátorságosan nem bizhatik... El hadlak világ, azért hog te benned (te altalad) soha semmi öröm nincsen haborusag nélkül, semmi bekeseg nincsen vissza vonas nélkül, semmi szeretet nincsen gyanosag nélkül, semmi csendeszség nincsen félelem nélkül, semmi böseg nincsen fogyatkozás es szüksege nélkül, semmi tisztesség nincsen macula nélkül, semmi gazdagsag nincsen az lelki ismeretnek nyughatatlansaga nélkül, es soha csak egy állapot-is nincsen, az kiben valami meg feddesre valo melto dolog ne talaltassek. El hadlak világ, mert a te palotadban az emberek igernek es nem veszik jutalmat, szep szin alat egebekkel mindent el hitetnek, hogy azokat meg csallyak... stb.” Nem barokk ez a stílus, de nem nehéz benne felismerni a manierista

¹⁶² RMK. I. 510. Utalásaink a 3. 24, 27, 28–29, 36, 72–73, 417 skk. Tapra vonatkoznak (Debr. Ref. Koll. H. 823.)

próza ellentétekre építő, „poentirozó” modorát. Jegyezzük meg, hogy szerzője ezt a könyvet is Bethlen Gábornak ajánlotta.¹⁶³

A nagy fejedelem személye körül kialakuló magyar irodalmi fellendülésből kivette részét a történetírás is, Szepesi Lackó Máté, Bojthi Veres Gáspár, Bocätius János, Nagy Szabó Ferenc és mások tollát nyilván ez mozgatta, de műveik rendre kéziratban maradtak, s a kortársak szélesebb rétegére kevés hatást gyakoroltak. Legfeljebb azt kell megjegyeznünk, hogy ez a Bethlen-kori történetírás határozza meg, anyagban és szemléletben egyaránt, a későbbiek: Bethlen János, Kemény János, Szalárdi vagy Nadányi műveit.¹⁶⁴

Volt azonban ehhez a történeti irodalomhoz nagyon közelálló és a kor műveltjeit erősen foglalkoztató olyan politikai, államtudományi könyvtermés, amelyet egyenesen Bethlen Gábor központosító kormányzatának szelleme hozott létre. Ennek az irodalomnak a jelentőségét már eddigi kutatásunk is felismerte, Szekfű Gyula, Kerecsényi Dezső és Turóczy-Trostler József többször utaltak rá, részletes bemutatása azonban még mindig a jövő feladata.

Szepesi Korocz György *Királyi ajándéka* (1612) még nem kapcsolódik szorosabban az erdélyi udvarhoz, jelentősége mégis nagy, mert az európai abszolutizmus kézikönyvét, I. Jakab skót király *Basilikon dörönját* ülteti át magyar nyelvre. A polgári társaság megmaradásának feltételét a királyban látja, a fejedelmet valóságos félistennek mutatja be. I. Jakab már a puritanizmus ellen védekezik, s Korocz hűségesen utánamondja a vádakát — holott a puritanizmus nálunk még nem jelentkezik — „a tűzhöz hasonló prédikátorok” ellen, „kik annyira elhatalmaztanak vala a köznép között, hogy a hatalom és győzödemnek kedve miatt néminemü Democratia, azaz a köznépnek uralkodása felől kezdettenek vala gondolkozni magokban és így a fejedelemségeket hátra akarják vala vetni”, holott a szerző

¹⁶³ Debreczeni János műve RMK. I. 454, az idézet a 228. b. lapról (Debr. Ref. Koll. H. 981.). Forrásához való viszonya nincs tisztázva, nem említi sem THIENEMANN TIVADAR A XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei, ItK. 1922 és 1923, sem INCZE GÁBOR A magyar református imádság a XVI. és XVII. században, Debrecen 1931 (Theol. Tanulm. 18. sz.).

¹⁶⁴ Emlékeztetünk Szalárdi vagy Kemény János Bethlen-kultuszára. Vö. pl. Szöveggyűjtemény... I. 577-82.

nézete szerint „a községnek a fő-fő rendekkel való egyenlő méltóságban való tétele bizonyára minden zuzavarnak nemző oka.”¹⁶⁵

Bethlen Gábor trónraléptével ez a politikai elmélkedő irodalom magyar középpontot és célt kap. A királyi Magyarországon élő Osztrosith János báró még bizonyára nem rá gondolt, amidőn Wittenbergben politikai disputációkat tartott *De maiestatis absoluta potestate* (1616) és *De maiestate* (1616). Szerinte a lex divina mellett a lex naturalis is az abszolút királyság javára szól. Határozottan Bethlen-érdekkörbe tartozik azonban az érsekújvári Frisowitz Boldizsár, aki 1625-ben az oderafrankfurti kálvinista egyetemen értekezik *De virtute principum*, s értekezését Bethlen Péternek ajánlja. Ő úgy látja, hogy az abszolút monarchia veszélyeit a vallás parancsainak követése és a fejedelem igaz virtusa hárítja el: a „virtuosus” fejedelemnek nem kell félnie a „machiavellisták rettentéseitől”. Jellemző, hogy Frisowitz ezen kívül még négy politikai tárgyú vitában szerepelt respondensként.¹⁶⁶

E korszerű politikai irodalom magyar nyelvű termékei közül Milotai Nyilas István *Sz. David huzadik Soltaranak... magyarazattja* (1620) emelhető ki elsőnek: bibliás alapon, de teljesen a bethleni politika érdekében magyarázza néhány prédikációban „a fejedelem és a kösség” tisztét.¹⁶⁷ Jóval jelentősebb Pataki Füsüs János *Királyoknak tüköre* (1626) c. sokat emlegetett műve. A pataki, majd udvari prédikátor szerző Bethlen Gábor rajongó híve, előszavában „szabadulásunk királyá”-nak, Nagy Gábornak nevezi, s természetesen magyar királynak tartja. Ő is az abszolút fejedelem jogait hirdeti, a népet feltétlen engedelmes-ségre kötelezi, hiszen az uralkodó az isteni akarat megtestesítője. A fejedelem abszolút hatalmának korlátja csak az isteni törvény, mérséklői a jól megválasztott tanácsosok. Lényegében mégis csak egy akarat, a fejedelemé, érvényesülhet: „... úgy éljen az király az tanácsosokkal, miképen az fő hajós mester az sok evedzőzőkkel: noha sokan vonszák az hajót, de azért az egész

¹⁶⁵ Szepsi Korocz RMK. I. 436. KERECSENYI DEZSŐ nyomán ismertetem, Fejedelmek órája, Prot. Szemle 1929, 619–22. Az idézetek innen.

¹⁶⁶ Osztrosith disputációi RMK. III. 1182, 1183, Frisowitz RMK. III. 1380, 1381, 1382, 1384, 1398. KERECSENYI id. m. —

— ¹⁶⁷ RMK. I. 501.

hajónak főképen való gondját csak az hajós mester viseli, így kell az királynak az egész országnak és polgári társaságnak kiváltképen való gondját egyedül magának viselni. Mert ha teljességesen csak az tanácsosokra bizza magát és az országnak sok habok közt ingadozó bárkáját, az királynak és az országnak gondviselése nagy fogyatkozások nélkül nem leszen." Nem számít az, ha az uralkodó nem az öröklés jogán jutott trónra. „Isten és az ország rendelkezésének oltalmazójának jóságos cselekedetekkel kell tündöklőnek lenni és nem annyira genealogiájának méltóságával... Az olyan király viszi jól véghez uralkodását, az kinek Isten oly méltóságot ad, hogy az ország örömet bévészi, nem erővel adatik, hanem Istentől küldetik és választatik, mint az országnak földjét, főképen élő vitézit, az hadakozásra megtanító Bethlen Gábor." Ezeknek a gondolatoknak nem annyira a puritánus Apáczaí, a demokrácia úttörője vette hasznát, hanem inkább a magyar abszolutizmus legnagyobb elméletírója, Zrínyi Miklós. Füsüs egyébként szívesen használja az allegoriák korszerű divatját : a király kezében lévő botja a *törvény*, koronája az *igaz vallás*, arany almája az *igazság*. A királyi ékességek, a tizenkét drágakő, egy-egy erényt jelképeznek. Füsüs stilusa ennek ellenére nem mutatja a barokk jegyeit, kényelmesen hömpölygő, lazább, olykor szinte realista próza ez, bár a retorika eszközeit sem veti meg. Már Erdélyi János utalt nyelvének magyaros zamatára, kellemes elbeszélő modorára, leírásainak élénkségére. Íme a haragos ember portréja : „... dühösködik, feni fogát, széllyeltapod, elfordulnak szemei, szíve felgerjed, az erek benne felháborodnak, elméjének szemei meghomályosodnak, tüzes beszédek szarmaztat, kezét tétova illetlenül hányja, lábival nevetségre szokatlanul ugrik, az ki csendíteni akarná, ellene tusakodik és mint szintén az esztelen az ártatlanra rohan. Kajálbajál, de mit mondjon maga sem tudja. — Mint az farkas egyben vetvén fogait agyarkodik, mint az medve másra rohan, szemei mint az kigyónak kidőlyednek, mint az orosz lány felgerjed, mint az vadkan tajtékot túr, mint az majom vonogatván szemöldökét gúnyolódik és átkozódásának porát mint az bika maga fejére hányja.”¹⁶⁸

¹⁶⁸ Pataki Füsüst (RMK. I. 549) alaposan ismerteti SZEKFFŰ GYULA a Magyar Történet, VII. kiad. III. köt. Bp. 1943, 62–64., valamint ERDÉLYI JÁNOS: A bölcsészet Magyarországon, Bp. 1885, 84–87. (Filozófiai Írók Tára) Idézeteink e két műből.

Joggal számíthatjuk ehhez az államböleseleti-politikai irodalomhoz azt a néhány komoly műfordítást, amelyet a Bethlen-korszak tudatos irodalom pártolása hozott létre. Legjelentékenyebb közülük Háportoni Forró Pál *Curtius historiaja* (1619). Előszava kitűnően foglalja össze Bethlen Gábor művelődési törekvéseit: „De azt sem illik az Felséged dicsiretes dolgai közül kihagynom, hogy Felséged az tisztességes deáki tudományokat, melyek az jó dolgoknak kútfejeiknek mondatnak, országában, az mint látjuk, nagy kedvvel és szeretettel gyámolítja. Melyek hogy minden kincsnél az földön drágábbak legyenek, nyilván vagyon; mert ezek az ifjúságot legeltetik, az vénséget gyönyörködtetik, az jó szerencsés dolgokat megékesítik, az szerencsétleneknek pedig bátorságos kifogó helyt és vigasztalást adnak. Melyekhez való nagy szeretetit Felséged ezzel is megmutatta, hogy Gyula Fehérvárt, székes helyében mindenféle böles könyvekkel bővülködő bibliothécát emeltetett, mely dologban Felséged az nagy hírrel-névvvel tündöklő Matthias királynak dicsiretes példáját követte, ki az tisztességes tudományoknak nagy szeretője és becsülője lévén, Budán, régen a királyoknak székes helyekben regnáltában azont cselekedte, mellyel az több jeles dolgai között az tudós emberektől még most is nem kicsid dicsiretet vészen.” Jellemző, hogy a szerző Bethlen Gábor intézkedéseinek kultúrpolitikai tudatosságát egyenesen Mátyáséival méri össze. E tervszerűség mutatkozik abban is, hogy Bethlen Gábor a fordítást hozzáértővel felülbíráltatta, szinte azt mondhatnók: „lektoráltatta.” Háportoni Forró „az kegyes olvasónak” így ír: „Melyhez képest nekem egy vigasztalásul adaték, hogy Urunk ő Felsége ugyan az magam instantiámra az vitézlő Várfalvi Kósa Matthias Deák uramat, az nemes Erdélyország táblájának assessorát adta vala annak cenzurájára...” Azt talán mondanom sem kell, hogy a Curtius-féle Nagy Sándor életrajz, az előszó bevallott szándéka szerint, azért készült el magyarul, hogy Bethlen Gábor harci és politikai érdemeihez szolgáljon párhuzamul.¹⁶⁹

Már Rákóczi Györgynek ajánlva, az ő költségén, de még Bethlen Gábor idejében (1627) készült el Salánki György fordítása *Rotterdami Rézmannak Az keresztyén vitességet tanító Kezben*

¹⁶⁹ RMK. I. 485; idézeteink a):(:):(3 v-4 r. és 0 3 r lapról. (Debr. Ref. Koll. H. 997. k.)

viseleo Könyvecskeie, az első magyar nyelvű Erasmus-kiadvány. Mind ez, mind a Curtius-fordítás világos bizonyossága a humanizmus eredményei jelentékeny magyar recepciójának. Ezt mutatta egyébként a fentebb elemzett egyházi beszédgyűjtemények nagyobbik része is. Nem érdektelen természetesen az sem, hogy Házi János, a fejedelem török deákja egy mohamedán etikai művet is tolmácsolt magyar nyelven, az *Envarul Asikin*-t (1626), s ezt a török viszonyokat oly alaposan ismerő Bethlen Gábornak ajánlotta. Apáczai orientalisztikai érdeklődésének lehetnek ilyen ma már alig észrevehető csirái is. Ide sorolhatjuk Szepsi Csombor Márton *Udvári scholáját* (1623), ezt az érdekes erkölcstanító kézikönyvet, sőt tágabb értelemben a híres *Europica varietast* is (1620). Alig hihető pl., hogy a külföldre induló magyar deákok ne forgatták volna ezt a pompás útleírást, s Apáczai sem lehetett kivétel.¹⁷⁰

Ennek az állambölcseleti irodalomnak a legérdekesebb és legnagyobb hatású műve a Prágay András-készítette Guevara-fordítás, a *Fejedelmeknek serkentő órája* (1628) volt. A hajdani cadizi püspök Marcus Aurelius császár személye köré fonta a XVI. század elejének udvari bölcsességét és illemkódexét, lát-szólag nevelő, etikus célzattal, lényegében azonban a kora szépirodalmi igényeinek téve eleget. Az egész művet álorcás, moralizáló, mégis heves, sőt nem egy helyen perzselő érzékiség járja át, amely szavaiban természetesen a testiség bűne ellen hadakozik. A rómaiság nimbusza, a római történelem dekoratív pompája szintén a hatás egyik fontos eszköze: az antikvitás hiteles emlékei a szerző által kitalált mesékkel, soha nem élt antik személyek viselt dolgainak előadásával párosulnak. Ez a XVI—XVII. század *Gesta Romanorum*a, de már nem a középkor töredékes, barbárnak és tudatlannak ható ókor-szemléletével, hanem a humanizmus gazdag tárgyi ismereteivel. Rengeteg benne a szépirodalmi elem, beleszótt történet, novella, szórakoztató részlet (Marcus Aurelius beszédei, levelei stb.), stílusán pedig a humanista retorika pompás csillogása ömlik el. Már E. Norden kimutatta, hogy az ellentétekre építő, ún. *pointe*-stílus legkiválóbb európai alkotása, az angol *euphuismus* közvetlen forrása. Magyar hatása is rendkívül nagy volt. Második könyve már 1610-ben megjelent Draskovich János fordításában, Rákóczi György az

¹⁷⁰ Az idézett művek RMK. I. 563, 556, 527, 500.

egésznek magyar átültetését rendelte el. Rimay János kitörő lelkesedéssel fogadta megjelenését Rákóczihoz intézett levelében, aki egyébként ajándékkul küldözte ismerőseinek szerencsi prédikátora sikerült fordítását. Alvinczy, láttuk, két ízben is idézi Guevarát Károlyi Zsuzsánna fölött mondott beszédében, de ott találjuk a könyvet a nagyenyedi kollégium 1676-os könyvtárjegyzékében éppúgy, mint Serédi Benedek kolozsvári hagyatékában (1679). Rozsnyai Dávid szamosújvári rabságában (1681) ennek olvasásával szórakozott és saját fordítmánya, a *Horologium turcicum* is e mű címét visszhangozza. Latinul még 1742-ben is megjelent Győrött Streibignél, s ez a kiadás ma is országszerte megtalálható, olykor pl. vidéki plébániák könyvtárában. Meg vagyunk győződve róla, hogy főleg a *Fejedelmek órája* elégitette ki a gyulafehérvári deákság, közte Apáczaink, szépirodalmi igényét.¹⁷¹

E magasabb színvonalú állambölcseleti-politikai irodalom mellett ott hullámozott Bethlen mozgalmas diplomáciai tevékenységének sodrában a napi politikai vitairatok, pamphletek és kiáltványok egész sora magyar, latin és német nyelven egyaránt. Áttekintésüket nem érezzük e könyv hivatásának, inkább csak példaként utalunk a *Querela Hungariaera*, s az 1620-ban kirobbanó Alvinczy—Balásfi-tollharcra, amelyet a rövidség kedvéért Alvinczy első művének címével *Macchiavellizatio*-nak nevezhetünk. Nemrégén mutatta ki Koltay-Kastner Jenő, hogy ebben a vitában bukkan fel először a Giordano Bruno haláláról szóló tudósítás, mint az inquisitio bűneinek egyik példája.¹⁷²

¹⁷¹ A Fejedelmeknek serkentő órája, RMK. I. 566. (1610-es II. könyve I. 421.), a Debr. Ref. Koll. H. 4. sz. példányát használtam, Guevara művére I. különösen E. NORDEN: Die antike Kunstprosa. Leipzig—Berlin, 1909, II. köt. 789 skk. — Magyar hatására RIMAY JÁNOS Összes művei, Eckhardt Sándor kiad. Bp. 1955, 434.; Száz. 1875, 108.; a nagyenyedi kollégium 1676-os könyvtárjegyzéke Marosvásárhelyi Teleki Könyvtár kéziratára, 0383. sz. Aranka-kolligátum; Serédi Benedek könyvhagyatéka MKsz. 1879, 184—189.; Rozsnyai Dávidra Erd. Muz. 1914, 114. — A Horologium győri kiadása pl. a debreceni Egyetemi Könyvtárban és a gyöngyösi róm. kat. plébánián.

¹⁷² RMK. I. 507, II. 399, III. 1280, 1276, II. 400, III. 1281. — Az Alvinczy—Balásfi-vitára I. H. KISS KÁLMÁN Prot. Egyh. és Isk. Lap 1893. és 1894. évf. s RÉVÉSZ KÁLMÁN: Alvinczi Péter könyvtáráról, Prot. Szemle 1900, 656. — KOLTAY-KASTNER JENŐ: Giordano Bruno a magyar irodalomban, It. 1950, 2. sz. 103—104.

Szorosabb értelemben vett szépirodalom nem keletkezhetett Bethlen Gábor udvara körül, de később sem Erdélyben: bibliás fejedelmek, puritán asszonyaik (Károlyi Zsuzsánna, Lórántffy Zsuzsánna, Bornemisza Anna) környezetében nem támadhattak Ronsard-ok, Marot-k, Marinok. Ami szépirodalmi jellegű alkotás felbukkant, az túlnyomólag latin nyelvű, mint Bojthi Veres Gáspárnak még Heidelbergben írt dicsőítő költeménye (1617), a Bethlen Gábornak Brandenburgi Katalinnal kötött házassága alkalmával bemutatott epithalamiumok (kapott ilyen unokaöccse is, mikor nőül vette Széchy Máriát), vagy a fejedelem halálakor szerzett gyászversek gyűjteménye, a *Prodromus funestus*. Igazi irodalmi értékkel azonban csak a *Sebes agynak késő sisak* c. kéziratos verseskötet Bethlen Gábort sirató költeményei rendelkeznek.¹⁷³ A magyar szépirodalmi olvasmány mindamelllett kapós volt a század első harmadában: Debrecen, Kolozsvár, Lőcse sajtóján minduntalan újra jelentek meg a XVI. század legnépszerűbb széphistóriái, az Enyedi-féle *Gismunda és Guisquardus*, Sztárai, Batizi András, Huszti Péter, Hunyadi Ferenc, Szakmári Fabricius, Plosvai verses történetei. Ez a korszak a széphistória divatjának második hullámát hozza. Szerény szépirodalom volt ez, de közkedvelt és magyar, s a humanizmussal kezdődő elvilágiasodás csendes munkálója.¹⁷⁴

I. Rákóczi György fejedelem már nem volt oly irodalomserkentő egyéniség, mint Bethlen Gábor. A vallási irodalomra szívesen áldozott, az *Őreg Gradual*, Alsted nagy művei, Geleji hatalmas prédikációs kötetei neki ajánlva, az ő költségén jelentek meg, de irodalmunk változatos sokoldalúsága Rákóczi uralkodása alatt megszűnt. Szűkebb szellemi látókörű, gyanakvóbb egyéniség volt, mint Bethlen, nem jó szemmel nézte az előkelő világiak külföldi iskolázását, holott ezt a „választott magyar király” szinte megkövetelte. Irodalmi pangás azért nem állott be az ő uralkodása alatt sem, legfeljebb még protestánsabb, méginkább egyházi ihletésű lett az erdélyi literatúra.

A kor prédikáció-irodalmának kiemelkedő képviselői Keresszegi Hermán István és Geleji Katona István. Mindketten

¹⁷³ RMK. III. 1193, 1396, 1399. — A Sebes agynak . . . az OSzKvt. kézirattárában. Vö. Magyar költészet Boeskaytól Rákócziig, Magyar Klasszikusok Bp. 1953. 108–110.

¹⁷⁴ Vö. RMK. I. 487, 490, 541, 542, 562, 564, 570, 571.

dogmatikusok, a prédikáció számukra szinte kizárólag a tanítás és meggyőzés alkalmá: „A hit nem csak szívbéli bizodalom, hanem elmebéli értelem is; mert a'ki mit nem ért, a' felől bizodalma mint lehet? Az értelem viszont vizsgálódással, vetélkedéssel és disputálásval szereztetik; tehát a hitnek és vallásnak dolgai felől való vizsgálódás az üdvösségre szükséges” — hirdeti Geleji Katona.¹⁷⁵ Keresszegi legfontosabb műve, *Az Keresztyeni Hitnek Agazatairól való Praedicationoknak Tar-haza* (1640) a heidelbergi káté hitcikkelyeit fejtegeti, Geleji Katona a *Titkok Titká*-ban (1645) a trinitas-dogmát, a *Váltság Titka* három hatalmas kötetében (1645—1649) pedig a christologia rejtélyeit magyarázza.¹⁷⁶ Keresszegiről ma is aláírhatjuk a magyar protestáns egyházszónoklat régi történetírójának összefoglaló ítéletét: „Tagadhatatlan, hogy a maga idejében nagy hiányt pótol, azonban a sok különböző hittani nézetek, magyarázások halomra idézése, nem annyira az együgyű nép, mint inkább a lelki tanítók felfogásához van alkalmazva, s írómodorában nagy hiány, hogy a nyelv nem tiszta, hanem hemzseg a sok latin mondatok és versek idézésével.”¹⁷⁷ Csaknem ugyanígy jellemezheti a magyar református ortodoxia modern monográfusa Geleji Katona írói egyéniségét: „Mindig az értelemre akar hatni s azt szeretné saját igazáról meggyőzni. Beszédei nem lelkesítő, szívet felemelő igehirdetés gyümölcsei, hanem sivár polémiai, okoskodó és cáfoló prédikációk a »tévelygők« ellen szigorú dialektikával, erélyes fennhéjázó stílusban, de kevés erkölcsi emelkedettséggel és melegséggel. A teológia minden területén jártas, minden kérdésre igyekszik kielégítő feleletet adni. Úgy szól, mint aki az abszolút igazság birtokában beszélhet. Nyelve tiszta magyarságú, szemléletes, gyakran áradozó, olykor drasztikus, kifejezésekben gazdag, bonyolult körmondataival sokszor nehézkes, kissé cikornyás, de erősen egyéni.”¹⁷⁸ Az irodalomtörténetíró legfeljebb annyit tesz hozzá, hogy mindkét „orthodoxus püspök” a korszerű retorika fegyverzetében jelentkezik, Geleji Katona meg éppen kiváló kezelője a manierista stílus-

¹⁷⁵ Idézi SZABÓ GÉZA: A magyar református orthodoxia, Bp. 1943. 39.

¹⁷⁶ RMK. I. 708, 772, 779, 799, 826.

¹⁷⁷ TÓTH MIHÁLY: Magyar protestáns egyházszónoklat történelme, Debrecen 1864, I. köt. 81.

¹⁷⁸ SZABÓ G. id. m. 45.

hagyománynak. Ez az, amit a teológus „cikornyának” érez benne.

Az orthodox dogmatizmus lélektelen tanszerűségével szemben már a 30-as évek elején jelentkezik egyházi irodalmunkban a puritanizmus áramlata. Medgyesi Pál első művei, pl. a *Szent Agoston Vallasa* és a *Scala Coeli* 1632-ből valók. Az utóbbi, már az angol kegyességi literatúra legjellegzetesebb termékéből, Bayly *Praxis pietatis*ából szemelget elmékedéseket, imádságokat.¹⁷⁹ Magát az egész művet Medgyesi 1636-ban teszi közzé magyarul, mint láttuk, Szenczi Molnár ösztönzésére. Ha a dogmatikus államegyház, a magyar református *high church* jórészt a retorika művészi eszközeivel volt összeforrvá, a puritanizmus eszméiben és stílusában egyszerűsége, bensősége, népszerűbb kifejezési módra törekedett. Ne higgyük azonban, hogy — különösen kezdetben — mindjárt lemondott volna a stílus ékítgetésének eddig megszokott módjairól, hiszen első renden a művelteket, a nemességet akarta megnyerni reformtörekvései számára: a *Praxis* ajánlása Lónyay Zsigmondnak szól. Medgyesi e műve ajánlásában kijelenti ugyan, hogy a fordítás egyszerű magyarosságra törekedett, nem udvari piperére, hímezett-hámozott beszédre, ennek ellenére a magyar *Praxis* határozott művészi törekvéseket árul el: nemcsak annyiban, hogy a retorikus stílus összes lehetőségeit (figurák, tropusok) kihasználja, hanem olykor megragadó leírásaival, szemléletes képeivel. Legyen elég egyetlen egy a haldokló emberről: „Feje lecsügged, orcája elszárad, orra elkékül, az álkapcsa leszakad, szeme gyökerei ropognak, nyelve tántorog, lélekzeti rövidek és föld bűzűek, torka és melle úgy annyira hörög, hogy minden lélekzetiben láttatnak a szív előtt való részek elszakadozni és azontúl lelkét kibocsátani.” Erősen közelít ez a művészi stílus Lépes Bálint vizionárius barokkjához, de Medgyesinél csak alkalmilag fordul elő. Nem veti meg ő sem az antik irodalom közhelyeit, de tartózkodóbban él velük, citátumait gyakorta már jegyzetbe teszi.¹⁸⁰ Az igazán népszerű, itt-ott már népies puritánus stílust azonban Medgyesi későbbi műveiben, Mikolai Hegedüs Jánosnál, Diószegi Bónis Mátyásnál kell keresnünk.

¹⁷⁹ RMK. I. 608, 609.

¹⁸⁰ A *Praxis pietatis*, RMK. I. 657. Modern (nyolcadik!) kiadása Ince Gábortól Bp. 1936. Az idézet innen a 70. lapról.

Van a Rákóczi-kornak néhány polemikusa is, főleg Kereszturi Pál, aki *Csecsemő keresztyén* c. műve miatt (1638) került heves tollharcba Hajnal Mátyás jezsuitával, e küzdelem részletei azonban már kiesnek abból a vázlatos képből, amelyet az Apáczai Csere Jánost megelőző magyar egyházi irodalomról adni kívántunk.¹⁸¹

Nem mellőzhetünk azonban hallgatással még egy mozzanatot, a stoicizmus magyar jelentkezését: Apáczai egész szellemi egyénisége azt mutatja, hogy ez a koráramlat hatott rá, sőt bizonyos vonatkozásban erősen hatása alá került. „A Stoa recepciójának második fejezete a belga Justus Lipsiussal kezdődik” — írja Turóczy-Trostler József. Laskai János református pap egyszerre (1641) két művét is átülteti magyarra: *Justus Lipsiusnak a polgari tarsasagnak tudományarol irt hat könyvei* és *Justus Lipsiusnak az Alhatatosságról Irt Ket könyvei*. Laskai maga is érdekes írói egyéniség, e két fordításán kívül több más műve van, s ezek eredeti főnek, jó stilisztának mutatják. Jelenlény mozzanat az *Állhatatosságról* előszavában, hogy a lipsiusi stoicizmust a magyar nemzeti helytállással kapcsolja össze, s valószínűleg ezzel hat Zrínyire és Apáczaira. Az sem lehetetlen természetesen, hogy Apáczai kezén megfordult Schellenberg *Seneca Christianusa* is (1637), mire azonban ennek magyar fordítása (1654) Erdélybe eljutott, a kolozsvári főiskola stoikus jellemű igazgatója alighanem már a házsongárdi hantok alatt pihent.¹⁸²

Nem áltatjuk magunkat azzal, hogy rövid és sok ponton fogyatékos áttekintésünk kielégítő képet nyújtott a Bethlen—Rákóczi-kor irodalmáról. Célunk inkább csak az volt, hogy felmérjük Apáczai valószínű olvasmányi élményeit. Úgy hisszük, hogy az áttekintésünkben érintett művek aligha kerültek el oly kiváló képzettségű, szenvedélyes olvasó figyelmét, aminő a gyulafehérvári akadémia jeles deákja volt. Ez lehetett az a szellemi útravaló, amellyel nekiindult Hollandiának, új tapasztalatok szerzésének, az igazi európai tájékozottság meghódításának.

¹⁸¹ Vö. RMK. I. 678, 704, 722.

¹⁸² A stoicizmus magyarországi hatására TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: *Keresztény Seneca EgyPh.K.* 1937. — Laskai János művei RMK. I. 709, 714, Kéri Sámuelé I. 882.

II. HOLLANDIAI ÉVEK

Az utazás

A harmincéves háború új szakaszának, az ún. pfalzi hadjáratnak során Tilly martalóc zsoldosai 1622. szept. 17-én feldűltek a heidelbergi egyetemet, a nyugat-európai kálvinista tudományosság egyik középpontját, magyarországi református deák-ságunk eddigi vándorlásainak célpontját. Az agg Pareus Dávid, a híres Alting Henrik elmenekültek, az ott időző Szenczi Molnár Albert csaknem halálát lelte az elszenvedett kínzások következtében.¹ Ismeretes, hogy ez a szomorú esemény fordította a protestáns magyarság figyelmét a hollandiai akadémiák felé. Két századon keresztül kálvinista deákjaink ezrei, sőt nem egy unitárius papjelölt, keresték fel e kicsiny, de mérhetetlenül gazdag ország egyetemeit. Feltűnő azonban, hogy ezrekre menő peregrináns deákunktól alig néhány tucat feljegyzés maradt a kiutazás, a „felmenetel” és a „lejövetel” útvonaláról és részleteiről. Misztótfalusi Kis Miklós ennyit jegyez meg a rendkívül hosszú utazás nehézségeiről: „az erejekben virágzó ifjú embereket is meg szokta tántorítani egészségeikben, hogy (ha meg nem sinlené, amint látjuk és tudjuk) nem sok vagyon hosszúéletű közülök, akik azt az utat nyomták.”² Egyébként ő sem közli, merre ment ki, hogyan jött vissza, legfeljebb annyit tudunk meg *Mentségéből*, hogy a hazatérés Lengyelországon keresztül történt. Az utazás lehetőségei és körülményei azonban századokon keresztül azonosak voltak, főleg tengelyen és vízi úton történt, így ha Apáczai Cseré János vándorlásáról képet akarunk alkotni, bátran fordulhatunk más feljegyzések analógiáihoz.

¹ A. THOLUCK: Das akademische Leben des siebzehnten Jahrhunderts, II. köt., 1854, 270. Szenczi Molnár tortúráját A Keresztyni Religiora es igaz hitre valo tanitas, Hanau 1624 címlapján ábrázoltatja saját arcképével együtt.

² *Mentsége*, Bán I. kiad. 1952, 95.

Útiköltséggel és a legszükségesebbekkel tisztességesen felszerelve indult útnak Gyulafehérvárról az 1648. esztendőben valószínűleg június második felében. Pénzének egy részét magával vitte, de az sem lehetetlen, hogy cambiáló levele volt, mint a század 70-es éveiben Pataki Istvánnak. A fejlett bankrendszerrel bíró Németalföldön ezt könnyű volt beváltani.³ Több évre terjedő tanulmányi idejének további költségeit évenként-fél-évenként kapta meg a püspöktől kikerkező honfitársai közvetítésével.⁴ Öreg Rákóczi György birodalmában még könnyen ment minden, fejedelmi parancsal utazott, városi és falusi előljáróságok, sáfárpolgárok mindenhol „gazdálkodni” voltak kötelesek az ország alumnusának, vecturával és egy-két napi élelemmel látták el a deákot.⁵ Fehérvárról Enyeden, Tordán, Kolozsváron keresztül nyilván Bánffyhunynak fordult, s a Királyhágón keresztül érkezett le az Alföldre, Nagyváradra. Útközben az iskolák rektorai, a lelkészek mindenhol készségesen szállásolták el, jártak a kezére. Századokon, sőt szinte egy évezreden keresztül ment ez így mindenütt Európa-szerte. A „bujdosó” deák — mint ezt Szenczi Molnár és Szepsi Csombor írásaiból látjuk — minden tisztességes ember szívesen látott vendége volt. Az egyszerű nép is szeretettel fogadta. Váradról, még mindig a fejedlem országában, Debrecennek vette útját, majd a hajdúvárosokon (Böszörmény, Nánás) keresztül érkezett a Tiszához, valószínűleg a fontos tokaji átkelőhelyen. A Hegyalján, Rákóczi-birtokokat érintve juthatott Kassára, s ezen a tájon kezdődött

³ Pataki István ref. pap naplója, TT. 1887. 145.

⁴ Így intézkedik pl. Bethlen Gábor a Bojthi Veres Gáspárnak és Szilvási K. Mártonnak kiküldendő ösztöndíjrészlet (100 arany) ügyében: „... centumque aureos Reurendo Joanni Keserü, concionatori nostro numerari mandauimus, qui eos occasione quorundam Juuenum Varadino studiorum causa eo proficiscentium uobis quamprimum transmissurus est.” SZABÓ KÁROLY: Bethlen Gábor politikai levelezése, TT. 1881, 307.

⁵ Kolozsvári számadáskönyvekből idéz rá adatokat HERPEI JÁNOS: Bethlen Gábor kiválasztottjai I. Szilvási K. Márton kolozskalotai, majd szilágysági ref. espéres életrajza, Kolozsvár 1939, 19. 99. jegyz. — Ugyanő pontos adatot idéz Sikó Jánosnak, Apáczai barátjának és tanulótlársának 1647 júniusában történt kiutazásáról a kolozsvári sáfárpolgárok számadáskönyvéből: „Tótt János viszen három alumnus deákokat S(alus) C(onductusok) L(évén) B(író) U(ram) P(arancsolatábul) Franciscus Fogarasit, Sinkó(!) Jánost, Szabolai Mihályt Váradig hat lóval. Solvi fl. 9.” (Erd. Muz. 1942, 133.)

számára az idegen világ. A XVII. században a fő kereskedelmi útvonal a Szepességen keresztül és a Tátra alján húzódott, a délebbi útvonalak a török miatt nem voltak biztonságosak, az Alföldnek meg éppen csak a jól felfegyverzett hivatalos követségek mertek nekivágni, ha Bécsbe mentek.⁶

Apáczai nyilván társaságban, kereskedőkkel vagy más kiutazó magyar vagy szász deákokkal együtt szekerezett, s Iglón, Liptószentmiklóson, Rózsahegyen, Zsolnán áthaladva, Trencsén megye nyugati határánál hagyta el a királyi Magyarország területét.⁷ Mehetett volna más irányba is. Szokott volt az Eperjesen keresztül Lengyelországba vivő út. Erre ment Szepsi Csombor Márton 1618 májusában, s a Visztulát elérve Varsóba, majd Danzigba hajózott, s innen tengeri úton jutott Nyugat-Európába.⁸ 1638 március 30-án Debreceni Syderius István így ír Leydenből a nagybányai tanácsnak: „Az felséges Ur Isten utaimat megáldotta, mert kegyelmetektől kimozdulván, három hétre Danczkára jutottam (jól lehet sok nyomorúsággal). Tengerre szállván egy hétre Danczkának Elszinor nevű városában jutánk, az holott sokat kellett várakoznunk... az Ur Isten könyörgésünket meghallgatta, megállította az rettenetes habokot és egészségben Belgiomba hozta (jól lehet kimondhatatlan és megbíráhatatlan nyomorúságokat szenvedtem). Utaimnak pedig végben vitelében tölt el két hónap és egy nap.”⁹ Apáczai előtt nem sokkal, nyilván 1647 őszén vágott neki az útnak Csehi András, Nagybánya egy másik alumnusa: ő is Danczkának ment, majd tengeri úton ért „Frisiának Franequera nevű városába”. Míg a zúgó tengeren volt, eléggé megrostálta „az a nagy otromba hajó a kegyetlen habok hánykódásai miatt közel három hétig”, mihelyt azonban a szárazra kaphatott, „csak olyan lón mind ezelőtt való nyomorúságom, mintha soha nem is lett volna, avagy mintha újonnan születtem volna.”¹⁰

⁶ Az Erdélyből kiutazó deákok itt megrajzolt útvonala sok írásos dokumentálásra nem is szorul, annyira a földrajzi adottságokhoz, útviszonyokhoz alkalmazkodik. Vö. HEREPEI id. m. 7. és 19. s az ott felsorolt irodalommal.

⁷ Vö. Pataki István hazatérő útjával, TT. 1887. 146.

⁸ *Europica varietas*, Lepage-kiad., 1943, 14.

⁹ THURZÓ FERENC: A nagybányai ev. ref. főiskola (Schola Rivulina) története 1547–1755, Nagybánya 1905, 138–139.

¹⁰ Uo. 141.

Apáczaiban azonban nem a tengeri utat választotta, nem is volt rá szüksége, hiszen pénzzel eléggé el volt látva, meg tudta fizetni a jóval drágább szárazföldi útvonalat is. A koldusszegény Szepsi Csombor, vagy a gyengén ellátott nagybányai alumnusok olesósága miatt határozzák el magukat a hosszú tengeri hánykódásra. Bethlen Miklós, az előkelő főúri ifjú persze a legrövidebb úton Bécs felé indult neki Nyugatnak 1661-ben és postakocsin utazott. Minthogy Besztercéről kellett útra kelnie, Szatmár felé haladt, s innen Tokaj, Kassa, Eperjes, Lőcse, Bajmóc, Galgóc és Pozsony érintésével jutott Bécsbe, majd Regensburgon, a Majna menti Frankfurton keresztül Heidelbergbe. Ez volt a birodalmi posta főútvonala.¹¹ Apáczaiban azonban nem Bécsbe és a Pfalzba, hanem a jóval északabbra fekvő Hollandiába igyekezett, annak is a legészakibb tartományába, Frieslandba. Természetes tehát, hogy a magyar határt elhagyva, valószínűleg Moravska—Ostraván áthaladva, Boroszlót akarta elérni. Innen már az Odera volt a vezető, amint azt Bethlen Péter, az „Ulysses Pannonicus” utazásából is látjuk. Az Oderán Frankfurtig haladt, s itt bizonyára alaposabb pihenőt tartott. Majd Berlinen és Brandenburgon át az Elba felé vette útját. Frankfurt és Berlin azért is ajánlatos állomások voltak, mert mindkettő kálvinista város, a magyar deák pártfogásra számíthatott a hitfelek részéről. Az Elba Hamburgig vitte. A hatalmas kereskedővárost megcsodálta, mint Cseffey László, Bethlen Péter egyik nemes udvari embere, de sokat itt nem időzött.¹² Vagy a szárazföldön keresztül Brémán, Oldenburgon, Gröningán át jutott Franekerbe, vagy, ami sokkal valószínűbb, itt már nekivágott a rövidebb és gyorsabb tengeri útnak, s az Elba torkolatából hajón érte el a fríz partokat. Valószínűsíti ezt az is, hogy Gröningában Apáczaiban nem iratkozott be az egyetemre: ha ott jár, bizonyára megteszi. Ő azonban Franekerbe igyekezett. Hogy az itt vázolt útvonal mennyire megszokott volt, bizonyítja Bihari P. Jánosnak 1684. július 31-én Amsterdamban kelt és a nagybányai tanácshoz intézett

¹¹ Önéletírása. WINDISCH É. kiad. 176. és 180.

¹² A Hamburgig tartó útvonalra igen jó párhuzam Bethlen Péternek, a fejedelem unokaöccsének utazása. KECSKEMÉTI K. GERGELY: Ulysses Pannonicus, Franeker 1626. (RMK. III. 1397.), Cseffey László levele anyjához Hamburgból TT. 1881, 193. Vö. még LUKINICH IMRE: A Bethlen-fiúk külföldi iskoláztatása 1619–1628, Nagynyedi Album, Bp. 1926, 79–100.

levele: „Köleséri Uram is elindult Pünkösöd után két héttel praeter Baraszló felé, Hamburgumbul írt vissza Franequerába...”¹³ Ugyanaz a nagy ív visszafelé, amelyet Apáczai odamenet megtett. Utazása gyorsan és zavartalanul történhetett, tudjuk, hogy július 22-én bemutatkozott az akadémia rektoránál, s beírta nevét az egyetem anyakönyvébe. Ez pedig azt jelenti, hogy néhány nappal előbb már a városban volt, szállást talált és tisztességesen kipihente a hosszú út fáradalmait. Új embereket, a magyarországiaktól merőben eltérő gazdasági, társadalmi viszonyokat, szellemi életet talált itt, s ha olvasott, hallott is minderről egyet-mást odahaza, időbe került míg a friss benyomások kábító forgatagában rendet tudott teremteni.

A vendéglátó ország

Apáczai Csere János a *De summa scholarum necessitate* c. kolozsvári székfoglalójában az akadémia szükséges voltának bizonyítására egyik fő érvként a holland példát hozza fel: „Ugyan mi segítette a szárazon és tengeren egyaránt oly hatalmas belga népet a spanyolok túrhetetlen igájának lerázására? Mi adta vissza régi szabadságát? Az akadémia, mondom. Mi tartja folytonosan virágzó életerőben? Az akadémia és főiskolák. És e dologban bizony főleg azt tartottam mindig esodálatosnak, hogy valamennyi akadémiajüket a spanyol háború folyamán állították fel. Megfontolták ugyanis, hogy az ellenség támadását visszaverni, vad erőszakát megtörni, a békét helyreállítani más erővel nem képesek, mint ha a szenátorok gyűlését a jogi és más fakultásokon megkoszorúzott doktorok alkotják.”¹⁴ Van valami meghatározó abban a tiszteletben, amellyel a fiatal professzor a szellem erejére tekint, okoskodása azonban hasonlít a hegyére

¹³ Thurzó F. id. m. 148. — Bethlen Miklós 1664. ápr. 24-től jún. 9-ig utazik Párizsból Fehérvárra a következő útvonalon: Cambrai, Valenciennes, Mons, Bruxelles, Antwerpen, Dordrecht, Leyden, Amsterdam, Franeker, Leuwarden, Gröninga, Oldenburg, Bréma, Hamburg, Berlin, Odera-Frankfurt, Boroszló, Árva, Késmárk, Huszt, Gyulafehérvár. Németországi útvonala pontosan az, amelyet Apáczai számára fel-tételezünk. L. Önéletírása, id. kiad. 200–201.

¹⁴ BARTA J. — KLANICZAY T.: Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból I. köt. Bp. 1951, 568. — HEGEDŰS 128.

állított piramishoz, s éppen az ellenkezője igaz. Hollandia szabadságát nem a doctor jurisok és böles szenátorok szerezték meg, hanem az a páratlan gazdasági fellendülés, amelyet Németalföld északi fele, a hét tartomány a XVI. század végétől szívós kitartással és példa nélküli szerencsével munkált, megalakítva Európa első polgári nemzetállamát.

Midőn 1579. jan. 23-án az utrechti unióba tömörülő hét északi kálvinista tartomány (Holland, Zeeland, Utrecht, Geldern, Overijssel, Friesland, Groningen) erőt szegezett szembe a katolikus tartományok Farnese Sándor ügyes diplomtizálása nyomán kialakult szövetségével, a laza szerkezetű holland állam, az Egyesült Provinciák, lényegében megalakult. 1581. júl. 24-én azután döntő lépésre határozza el magát, Hallgatag Vilmos, a *stathouder* személye körül tömörülve, kimondja II. Fülöp trónfosztását, először alkalmazva Európában a Kálvin tanította ellenállási jogot az esküszegő fejedelemmel szemben. 1609-re fegyverrel is kivívja e határozat spanyol elismerését, 12 évi fegyverszünetet kötve III. Fülöp kormányával. Minderre gazdasági ereje képesíti. Az esztelen spanyol politika megteszi azt a jószolgálatot az északi tartományok gazdasági életének, hogy megsemmisíti a flandriai Antwerpennek a középkor óta szilárdan álló kereskedelmi fölényét, s a Schelde-torkolat blokádjával tönkre teszi a virágzó várost. Ezzel szemben a hollandok, főleg spanyol és portugál szolgálatban, kitanulják a tengeri hajózás minden fortélyát, s az 1590-es években a holland hajózás és kereskedelem valóságos diadalútra indul. Barents 1594-ben az északkeleti átjáró keresésével hatalmas bálnavadász tevékenységet párosít. 1595-ben Cornelisz van Houtman, egy portugál cég hajdani alkalmazottja 9 amsterdami kereskedőtől 4 felszerelt hajót kap, s két év múlva óriási rakománnyal érkezik vissza Kelet-Indiából. Olivier van Noort 1598 és 1600 között körülhajózza a földet, s útleírása hatalmas mozgósító erőt jelent. A század végén Hollandiának 10 000 hajója és 160 000 tengerésze van, kereskedelmének évi haszna legalább 20 millió forint. 1602-ben megalakul az *Ost Indische Kompagnie*, a nagy holland kereskedő cégek egyesülése. A 6 600 000 forintnyi alaptőkét 2000 részvény formájában nyilvános aláírással gyűjtik össze, a részvényjegyzési felszólítást a nagyobb holland városokban falragaszokon hirdetik. Valóban az egész holland burzsoáziának módjában van a nagyszabású nemzeti vállalkozásban való részvételre. A Társa-

ság 1606-ban 75% osztalékot fizet, hihetetlen ütemben halmozódik fel a tőke a polgárság kezében. 1614-től újra működésbe lép az *Északi Társaság* a bálnavadászat kiaknázására, megalakul a *Levantei Társaság*, s a Földközi-tengeren is megjelenik a holland lobogó a 24 ágyús 60 embernyi személyzettel ellátott, remekül épített hajókon, amelyek játszva szállnak szembe az északafrikai kalózok hitvány bárkáival. 1621-ben *Nyugatindiai Társaság* alakul, s hamarosan virágzó brazil gyarmati telepek keletkeznek. 1624-re a holland burzsoázia elég erősnek érzi magát, hogy belékössön az angolokba, s kegyetlen harcot indítson az *East India Company* ellen. Közben a kereskedelem igényeinek megfelelő módon velencei mintára kialakul a holland bankszervezet. Amsterdam városa 1609-ben megszünteti a pénzváltók működését, hivatalos bankot állít fel, mely egész Európában páratlan tekintélyre tesz szert. Utalványai 4–5%-kal többet érnek a holland ércpénznél! A bank és a Keletindiai Társaság szoros kapcsolatban áll, vezetői jórészt azonosak. Megindul az európai szabad tőkék áramlása Amsterdam felé, amely 1620 tájától a világ kereskedelmi központja. Hollandiában, különösen 1618 előtt, tökéletes a gazdasági és szellemi szabadság: akinek pénze van, úgy gondolkodik; ahogyan akar. A spanyol és portugál földről kiüldözött művelt és gazdag zsidóság szívesen telepszik éppen Amsterdamba, s bár a nagyvállalkozó holland polgárság számára komoly üzleti konkurenciát nem jelentenek, tőkéik nem kis mértékben járulnak hozzá a holland gazdasági élet ragyogó diadalútjának kiépítéséhez. Tudósaik elősegítik a magas színvonalú holland orientálistika kibontakozását.¹⁵ Nagyon érdekesek azok a nyilatkozatok, amelyekben az idegenek ünneplik a holland városok ragyogó szépségét és jóléti intézményeit. Szepsi Csombor Mártont, a Keletről idevetődött naiv magyar deákat alább több ízben megszólaltatjuk majd, itt pusztán két német utas-

¹⁵ Németalföld történetének, a kapitalista fejlődés kibontakozásának rajzát HENRI HAUSER kitűnő műve nyomán adom: *La prépondérance espagnole (1559–1660)*, Paris 1940, *Peuples et Civilisations. Histoire générale*, vol. IX., különösen a 114–122, 272–282 és a 282–289. lapról. Ugyanő műve IV. könyvében a 439. laptól (*L'évolution matérielle et spirituelle des sociétés européennes du début du XVII-e siècle à 1660*) plasztikus képet rajzol a holland példa európai kisugárzásáról is. Innen is vettem adatokat. Hauser gazdaságtörténetileg megalapozott módszerének elismerő méltánylását s egyben kritikáját l. LEVÉBvre: *Descartes*, Bp. 1949. é. művében (50.)

ra hivatkozunk, akik a magyarországiaknál jóval polgárosultabb viszonyok közül jönnek, csodálkozásuknak mégsem tudnak határt szabni. Scultetus Ábrahám, a híres heidelbergi lelkész, 1614-ben Frigyes pfalzi választót, a későbbi „téli királyt” kíséri Londonba. Leydenben a város eleganciáját, az utcák tisztaságát csodálja, Amsterdamban főleg a beteg-, az árva- és a szegénygondozást, a dologházakat és elmeegógyintézeteket. Megjegyzi, hogy az ember nem tudja, vajon jótékonyági intézményekről vagy palotákról van szó, ha ezeket a gyönyörű épületeket szemléli. Szinte szószerint ugyanígy nyilatkozik 1618-ban Beck Sebestyén, bázeli teológiai professzor, a svájciak egyik képviselője a dordrehti zsinaton. Ő azonban a kereskedelmi élet roppant élénkségét és az indiai fűszerraktárakat is dicsérettel emlegeti.¹⁶ A magyar olvasót nem kell figyelmeztetni rá, hogy mindezt Csomborunk is észreveszi. Egyik tudós szemlélő 1645-ben így nyilatkozik: „Oppida ad invidiam pulchra, lautissima, florentissima *νησοι μαζάρον.*”¹⁷

Ez a ragyogó gazdasági fejlődés azonban nem leplezi el az osztályellentéteket, amelyek természetesen a vallási ideológia köntösében jelentkeznek. Holland, Zeeland, Overysssel nagypolgársága (amely egyébként a nemzeti jövedelem 58%-át szolgáltatja) saját gazdasági érdekében is, szabadabb szellemben gondolkodik a szigorú kálvini predestinációs tanról, ennek enyhítését kívánja. Vallási képviselője Arminius leydeni lelkész († 1609); az ő tanítványai nyújtják be mesterük halála után (1610 júniusában) a holland rendeknek azt a „remonstratio”-t, amelyben az utrechti unió értelmében a provinciák szabad vallásgyakorlatát követelik. Az arminianus nagypolgárság fő erőssége az agg Olden-Barnaveldt, a köztársaság „advocatus”-a, tulajdonképpen az állam jogi és külügyeinek vezetője, a stathouder természetes vetélytársa. Táborukban találjuk a ragyogó képességű fiatal humanistát, Hugo Grotiust is. Velük szemben áll a kispolgárság, a falusi nemesség és a parasztság konzervatív tömege, akik a kálvini predestináció tanának szigorú értelmezésétől egy vonalnyit sem akarnak eltérni. Szellemi vezérük Gomarus Ferenc leydeni theol. tanár. A vallási viták éles társadalmi harcokká,

¹⁶ Mindkét nyilatkozat THOLUCKnál Akademisches Leben... I., 1853, 309. és II., 1854, 204–205.

¹⁷ Uo. II. 205. (Duve Callixtushoz írt leveléből.)

szinte polgárháborúvá fajulnak, a alkalmat adnak Nassaui Móric stathoudernek reakciós irányú beavatkozására, a maga hatalmának megerősítésére. Az 1618—19-ben összegyülekező dordrehti nemzeti zsinat az orthodox felfogás és a retrográd politika győzelmével végződik: a 72 éves Olden-Barnaveldt verpadon végzi életét, Grotius Hugo csak felesége ügyessége folytán menekülhet Párizsba az életfogytiglani börtönbüntetés elől.

Hollandia társadalmi és szellemi életét évtizedekre befolyásolja a remonstráns-orthodox küzdelem. Ne csodálkozzunk, hogy éppen a predestináció-tan körül robbantak ki a nagyszabású viták, amelyről pedig Engels oly plasztikusan állapítja meg, hogy „a polgárság legjobbaira volt szabva.”^{17a} A puritán kispolgári és paraszti tömegek az arminianizmusban szabadosságot, libertinizmust láttak, éppen annak a kemény disciplínának elhagyását, amely az isteni kiválasztottság tudatában a legnagyobb gazdasági és politikai erőfeszítésre képes. Kétségtelen, hogy a „polgárság legjobbjai” az adott pillanatban Olden-Barnaveldtéek voltak, de az ő gondolatvilágukban már a vallási ideológia lazítása, fokozatos mellőzése ütögeti fejét. A kispolgári tömegek itt még nem tartanak, nekik szükségük van a predestináció ideológiai támaszára az idegen tőkével vívott gazdasági és a nagypolgárság ellen folytatott osztályharcukban. Jellemző, hogy a legnagyobb kereskedő város, Amsterdam gomarista felfogást vall, a separatista-függetlenségi irányzatú utrechti nagypolgárság és értelmiség pedig arminianus. Nassaui Móric magatartása viszont számító politika és nyílt reakció: eredetileg ő is arminianus felfogású volt, a konzervatív tömegek vallási fanatizmusának tüzenél a maga pecsenyéjét sütötte. Mondanunk sem kell, hogy a kálvinista prédikátorok „furor theologicusa” alaposan hozzájárult a helyzet bonyolításához.¹⁸

A gomarizmus győzelmének volt azonban egy közvetlen politikai előnye is, a holland nemzeti egység megteremtése. Erre

^{17a} A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig, Marx — Engels: Válog. műv., Bp. 1949. II. köt. 99.

¹⁸ Az arminianus-gomarista küzdelemre l. HAUSER id. m., HERZOG — HAUCK: Realenzyklopädie für protestantische Theologie und Kirche II. 103—106 (Arminius), IV. 798—802 (Dordrecht), XVI. 635—639 (Remonstranten). Adataiban a legtömörebb a G. KRÜGER-féle Handbuch der Kirchengeschichte Hermelinck — Maurer szerkesztette III. kötete, Tübinga, 1931, 318—322.

viszont égető szükség volt, mert 1621-ben lejárt a Spanyolországgal kötött fegyverszünet, s az Egyesült Provinciáknak újra háborúra kellett készülniök. A most következő háborús válság azonban már nem volt képes megingatni Hollandia gazdasági erejét, annál is inkább, mert a spanyol hatalom csillaga, Olivarez erőfeszítései ellenére, gyors hanyatlásnak indult, s 1624-től megjelent a világpolitika színpadán Richelieu kardinális, aki szívós és sikeres erőfeszítéseivel végleg útját vágta a Habsburg világhatalom kiteljesedésének. Hollandiának csak egy új tengeri nagyhatalomtól, Angliától volt félni valója. Kettejük komoly összeütközését azonban csak az angol forradalom politikája hozta meg, s ennek már Apáczai Csere János is tanúja volt.

Hollandia egyetemi városai

Az Egyesült Provinciák Európában egyedül álló gazdasági fellendülése hamarosan megtermette kulturális gyümölcseit is. A folytonosan növekvő holland polgári jólét magasrendű szellemi igényeket támasztott. A világkereskedelem középpontja sok jól képzett szellemi munkást foglalkoztatott, a tőkebeáramlással szinte párhuzamosan számos szellemi nagyság telepedett meg holland földön, Európának e viszonylag legszabadabb zugában. Az angliai puritánüldözések következtében ide menekült (1610) a nagy Ames (Amesius) Vilmos (1576—1633),¹⁹ Descartes, a kor vezető lángelméje 1629-től, némi megszakításokkal, állandóan Hollandiában élt.²⁰ A kicsiny ország nem elsősorban fiainak tudományos munkásságával — bár volt ilyen is nem cse-

¹⁹ Amesiusra l. HERZOG — HAUCK : Realenzyklopädie I. köt. 447., HUGO VISSCHER : Gulielmus Amesius, zijn leven en werken, Haarlem 1894., KARL REUTER : Amesius der führende Theologe des erwachenden reformierten Pietismus, Neukirchen 1940 és BERG PÁL : Angol hatások XVII. századi irodalmunkban, Bp. 1946. 108—119.

²⁰ Descartes 1629 nyarán telepedett le Franekerben. Vö. KUNO FISCHER : Geschichte der neueren Philosophie, Heidelberg 1897⁴, I. köt. 184. és A. HOFFMANN : René Descartes, Stuttgart 1905, 82. l. (Frommanns Klassiker der Philosophie). K. Fischer szerint kb. huszonnégyszer változtatta lakóhelyét húsz év alatt, hogy az elmélyedt munkához szükséges nyugalmat és ismeretlenséget biztosítsa a maga számára.

kély mértékben! —²¹ hanem inkább a jólét, a haladás, a szellemi szabadság légkörével járult hozzá a modern európai tudományosság megszületéséhez.

A tudósok anyagi megbecsülése terén Hollandia vezetett, egyetemei jelentős tanári fizetésekkel csábították magukhoz a híres tudósokat. A Heidelbergből menekülő Alting Gróningiában kapott alkalmazást, Koch (Coccejus) János brémai német, Geulinx Arnold pedig antwerpeni francia származás volt. Ez utóbbi éppen katolikusból lett kálvinistává, s Heidanus Ábrahám teremtett számára életlehetőséget Leydenben.²² Ismeretes, hogy 1631-ben az amsterdami főiskola 2500 forintos évi fizetéssel és 900 forintot érő lakással csábította el a leydeni egyetemről a nagy Gerhardus Vossius-t. A leyendiek, okulva a kudarcon, azonnal 1700 forintra emelték a professzori fizetést.²³ Voetius Gisbertet 1200 forintos „szerény” dotációra hívták meg Utrechtbe. A gyengén ellátott német egyetemi tanárokkal szemben holland kollegáik valóságos Krózusok voltak.²⁴

A holland alsó- és középfokú oktatásról nincs miért szólnunk: Voetius Gisbert, a híres teológiai professzor egyik beszédében érdekes képet fest róla.²⁵ Apáczeit azonban már csak az akadémiák érdekelték: mikor holland földre lépett, öt egyetem és kilenc *athenaeum* vagy *illustre gymnasium* (filozófiát és teoló-

²¹ Johannes Baptista van Helmont (1577–1644) a modern kémia egyik úttörője. Főműve az *Ortus medicinae* 1648-ban jelent meg Amsterdamban. Vö. W. PAGEL: J. B. v. H. Einführung in die philosophische Medizin des Barock, Berlin 1930. — Fia, Franciscus Mercurius van Helmont, jeles orvos (1614–1699) többnyire nem élt Hollandiában. — A holland tudományosság büszkesége Christian Huyghens (1629–1695) Constantin Huyghensnek, Descartes barátjának fia volt. Első tudományos felfedezései (pl. a távcső) éppen az 1650-es évekkel, Apáczei hollandiai tartózkodásának idejével esnek egybe. Huyghens a newtoni fizika legjelentősebb előfutára.

²² Koch Jánosra HERZOG—HAUCK: Realenziklopädie IV. k. 187., Geulinxre FRANCISQUE BOUILLIER: Histoire de la philosophie cartésienne, Paris 1868³, I. k. 301–302.

²³ A. THOLUCK: Das akademische Leben des XVII-ten Jahrhunderts, II. köt. Halle, 205. és 377. 4. jegyz.

²⁴ Voetius fizetése uo. II. köt. 215. A német egyetemi tanárok alacsony dotációjára uo. I. köt. 70–71.

²⁵ Ez az 1636. március 13-án, az új egyetem felszentelésekor tartott prédikációja volt: *Sermoen van de nutticheydt der academien en de scholen, mitsgaders der wetenschappen en de consten die in de selve gheleert werden.*

giát tanító főiskola) működött, szinte sok is a kicsiny országnak.²⁶

Franeker, ahová Apáczai, mint mondtuk, 1648. júl. 22-én iratkozott be, a kis ország legrégebb egyetemei közé tartozott, 1585-ben alapították,²⁷ s mindvégig számos magyar hallgatója akadt, az első 1623-ban.²⁸ Szepsi Csombor nem járt benne, s mindössze annyit mond róla: „az igaz keresztyéneknek akadémiája benne.”²⁹ Az 1620-as, 30-as években a bibliai nyelvek tanulmányozása terén vívott ki jó nevet: Sixtus Amama és Pasor tanítottak előadótermeiben, itt volt hallgató és itt kezdte németalföldi működését 1636-ban a kor egyik legkiválóbb hebraistája, Coccejus János, s Apáczai ott időzésekor még franekeri tanszékén ült.³⁰ 1650-ben hívták meg Leydenbe. Tudjuk, hogy Csere János a keleti nyelvek iránti élénk érdeklődéssel ment ki Hollandiába, egyben azzal a kemény elhatározással, hogy a kolozsvári eredménytelenséget helyrehozza. Itt már nem kellett megelégednie a „néma mesterek” vezetésével: Apáczai első valódi mestere a héber nyelvben maga Coccejus volt. Igaz, nem sok ideig, mert Apáczai 1648. szept. 5-én már a leydeni egyetemen iratkozott be. Bár a középkori és humanista egyetemek tanulmányi idejét pontosan megállapítani szinte lehetetlenség a hihetetlenül tarka változatosság miatt, nagyjából mégis megvolt a nyári és téli félév. Valószínűleg a százados gyakorlatot szentesíti az az 1744-es tübingai rendelkezés, hogy egyetemi szünet csak Dominica Palmarumtól Quasimodogeniti vasárnapig, valamint szept. 29-től (Szent Mihály) okt. 18-ig van.³¹ Azt jelenti ez, hogy a téli félév október közepétől virágvasárnapig, a nyári pedig a húsvét utáni első vasárnaptól szeptember végéig tartott, Apáczai Franekerben a nyári semester végét hallgatta, s ennek befejezte előtt (vagy itt hamarabb fejezték be!) már eltávozott.

²⁶ SEGESVÁRY LAJOS: Magyar ifjak az utrechti egyetemen 1636 – 1836, Debrecen, 1935, 10. – Egyetemek: Leyden, Franeker, Gróninga, Utrecht, Harderwijk; athenaeumok: Deventer, Amsterdam, Dordrecht, Hertogenbosch, Breda, Middelburg, Zutphen, Rotterdam, Maastricht.

²⁷ THOLUCK i. m. II. 205.

²⁸ TT. 1886, 600 – 601.

²⁹ Europica Varietas, Lepage-kiad., Kolozsvár 1943, 77.

³⁰ THOLUCK i. m. II. 226.

³¹ Uo. I. 125.

Coccejus kiváló filológus egyéniségének hatásán kívül vitt azonban más, mélyebb benyomást is magával a frízek ódon akadémiájáról, s ez Amesius megismerése volt. Az angol puritanizmus vezéralakja 1622-től 1632-ig tanított franekeri professzorként, nagy műveit a *Medulla Theologiae*-t (1623) és a *De conscientia et ejus jure* c. protestáns casuisticáját (1630) itt alkotta meg.³² Több magyar tanítványa hallgatta előadásait, 1632-ben maga Tolnai Dali János is.³³ Nem lehetetlen, hogy a puritánus gondolkozású magyar teológusok révén jutott Amesius-kötet igen korán Erdélybe is, s ha igen, nem valószínűtlen, hogy Apáczai kézbe kaphatott egyet-egyed, mégis először itt Franekerben, a genius loci ihlető hatására foglalkozott vele igazán. Bármily rövid volt is tehát a franekeri tartózkodás (6 hétnél minden bizonnyal nem több!), a puritán teológus és a képzett orientalista itt kapta meg az első indításokat, mégpedig — és ez igen nagy nyomatékkal esik latba — a szakma legkiválóbbjaitól.

Leyden az Egyesült Provinciák központi akadémiaja volt, a Rendek ellenőrzése alatt állott. 1575-ben alapították elsőnek, mintegy jutalmul a város hősiességéért, amelyet a nagy holland humanista Jan Douza vezetett. Ő lett az egyetem első rektora. Efféle esetekre gondol Apáczai János, amikor úgy véli, hogy a tudomány mentette meg Németalföldet a spanyol igától: várvédelmet vezető humanista és hősiesség jutalmaként nyert egyetem! Tegyük azonban hozzá, hogy Leyden védőinek hősiessége ellenére elbukott volna, ha Hallgatag Vilmosnak nem támad az a vakmerően zseniális ötlete, hogy a töltések átvágásával a tengert a város falai alá bocsátja, s a holland hajóhaddal semmisíti meg az ostromlókat.

Az egyetem mindig a legjobb tanerőket igyekezett megnyerni, s tanárai között Jan Douza után olyan nevek szerepelnek mint Justus Lipsius, Josephus Scaliger, Claudius Salmasius (Saumaise), Daniel Heinsius, az orientalista Erpenius és Golius, a botanikus Clusius. Leydeni orvosprofesszor volt az a dr. Tulp, akinek anatómiai leckéjét Rembrandt, a város nagy szülötte, világhírű képén 1632-ben megörökítette.³⁴ Apáczai

³² L. a 19. sz. jegyzetet.

³³ TT. 1886, 603. Március 24-én iratkozott be.

³⁴ A leydeni egyetemre I. jubileumi kiadványát *Album studiosorum Academiae Lugduno-Batavae MDLXXV – MDCCCLXXV*, Hagae Comitum 1875. Itt az egyetem összes professzorainak adatai megtalál-

1648. szeptember 5-én iratkozott be Heurnius Ottó orvosdoktor rektorsága idejében két dán és egy rotterdami ifjú társaságában, négyük között ő volt a legidősebb, az anyakönyv 24 évesnek jelzi. Mint teológus, elsősorban Spanheim Frigyes, Heidanus Ábrahám és Triglandus Jakab előadásait hallgatta. Heidanus új professzor volt, beköszöntőjét október 19-én tartotta a tartomány és a város előkelőinek jelenlétében. Apáczai nyilván ott volt az érdekes akadémiái eseményen, s figyelemmel kísérte a terjedelmes beköszöntő eszmemenetét, amely egyébként a szentírásnak és a szent tudományoknak dicséretét zengette: a világi bölcsesség az Írással szemben gyenge és erőtlen, olyan mint a fecsegő vénasszony a ragyogó ifjú szűz mellett. Apáczai néhány év múlva szintén a *sapientia* értékéről fog beszélni, de nem a kegyes leydeni professzor, hanem Ramus és Descartes szellemében.³⁵

A teológiai leckék bizonyára nem töltötték ki egész foglalkozási idejét. Alig hihető, hogy a keleti nyelvek frissen megkezdett komoly tanulmányozását abbahagyta volna éppen Leydenben, e studiumok középpontjában. A nagy L'Empereur Konstantin alig néhány hónapja (júl. 1-én) halt meg,³⁶ már utóda Golius ült katedráján, de Apáczai Erpenius és L'Empereur könyveit használta, ezeket idézi később gyulafehérvári székfoglalójában is. Valószínű ugyan, hogy inkább Utrechtbe kell helyeznünk azt az időszakot, amikor a „solidior saniorque Theologia” tanulmányozásának áldozni óhajtott, s ehhez érezte szükségét a héber és egyéb keleti nyelveknek,³⁷ mindamellett Leydenben sem hagyta kihasználatlanul az alkalmat. Itt tanított 1648-ban

hatók (Debr. Ref. Koll. S. 2284. sz.) — Jan Douza-nak Rimay János küldi baráti üdvözlését Justus Lipsiushoz intézett híres levelében. (Vö. Rimay János összes művei. Összeállította ECKHARDT SÁNDOR, Bp. 1955. 226.). — Dr. Tulpra I. P. SCHUBRING: Rembrandt, Leipzig 1907, 8.

³⁵ Heidanus székfoglalója megtalálható a Debr. Ref. Koll. Nagykönyvtárában (G. 163. sz.): Abrahami Heidani SS. Theol. Doctoris et Professoris oratio inauguralis de singularibus scripturae. Habita in celeberrimo et frequentissimo auditorio Lugduni Batavorum, die 19 octobris anni 1648... Lugduni Batavorum, 1648, Elsevir. (Vö. ALPHONSE WILLEMS: Les Elzevier, Bruxelles—Paris—La Haye, 1880 157. 640. sz.)

³⁶ L. az i. utrechti jubileumi album XLV. lapján.

³⁷ Magyar Encyclopaedia, Praefatio * 3 verso, BARTA—KLANICZAY: Szöveggyűjtemény... I. 554.

Heinsius Dániel, a görög nyelv, a história és a politika profesz-szoraként. Már Heinsius európai hírneve valószínűvé teszi, hogy Apáczai is hallgatói közé tartozott. A kortársai által szinte istenített nagy filológus, Claude Saumaise (Salmasius) a római irodalmat praelegálta, ismert konzervatív egyház-politikai néze-tei nyilván nem akadályozták meg a puritánus gondolkozású Apáczait abban, hogy időnként az ő tantermébe is betelep-edjék.³⁸ Hosszú időn keresztül tanította a böleseletet Leydenben a kartéziánus De Raei († 1702), 1644-től a hasonló gondolko-zású Heereboort Adorján is: nem tudjuk azonban megmondani, felfedezte-e már Csere János ebben az időben az új filozófiát. Mint teológus az ún. filozófiai kurzuson már túl volt, ami persze egyáltalán nem zárta ki a filozófiai fakultás előadásainak látoga-tását, ha ezek a hallgatót érdekelték. A nyugati egyetemeken nem divott a kis magyar kollégiumok túlságosan merev tanul-mányi rendje, s ösztöndíjas magyar hallgatóikat nem kötötte a magántanítás, preceptorkodás terhe sem, mint odahaza, feltéve, hogy nem voltak egy-egy előkelő magyar úrfi nevelői, mint Bojthi Veres Gáspár (Bethlen István), Tölceki István (Bethlen Péter) vagy Csernáttoni Pál (Bethlen Miklós).³⁹ Apáczai Leydenről semmilyen nyilatkozatot nem hagyott hátra, Szepesi Csombor annál nagyobb elragadtatással ír róla: „Nem hiszem én ég alatt, hogy ennél az természet kívánságára szebb város lehetne . . . situsa igen szép mezőben, noha ez is mind vízbe tétetve fundamentu-mul. Hallatlan szép népe, felette jó vizei, kerítése igen nagy, töltés mint Amsterdamban . . . Minden épülete felette szép, egyik utcát alig ismerhetni meg az másiktól, mert mivelhogy ennek is minden utcáján nagy teherhordozó hajósvíz vagyon. Az víz mellékét az egész városban szép hársfákkal ültették be, az

³⁸ Vö. Claudii Salmasii viri maximi epistolarum liber primus. Accedunt de laudibus et vita ejusdem prolegomena. Accurante Antonio Clementino, Lugduni Batavorum 1656 (Debr. Ref. Koll. G. 828. sz.) A kortársi panegyris hangjára jellemző e mű bevezetésének néhány mondata (pag. III.): „Ut vastissima fuerunt divini illius ingenii pomœria, ita nemo facile iis limites aut terminos Oratione posuerit. Concurrere omnes, non Augures, sed Oratores et heic Eloquentiae vires experimini. Huc stylum, huc ingenium, huc copiam omnem adferre et erit ubi labo-retis plus satis.”

³⁹ A Bethlen-fiók neveltetésére I. Lukinich Imrének a 12. jegyzet-ben idézett tanulmányát, BETHLEN MIKLÓS Önéletírását, WINDISCH É. kiad. I. 176.

házakra pedig az szőlőtöveket felbocsátották, csak az ablakok tetszenek ki. Szép játékos kertek, az fürdőházak mellett labdaházak, sómalmok, számtalan kőhidak . . . Egyszóval: az város paradusus terrestris.”⁴⁰ Aligha gondolkozott másként Csere János is. Mikor kolozsvári székfoglalójában az erdélyi „rongyos városok és piszkos közutak” ellen kifakad, a leydeni utcák hűvös eleganciája és szemet nyugtató tisztasága merül fel emlékezetében.

Meddig tartózkodott Apáczai Leydenben, ezt sajnos, nem tudjuk megmondani. Zoványi Jenő azt állítja,⁴¹ hogy még ez év, tehát 1648 végén Utrechtbe költözött. Erre semminő okmány-szerű bizonyíték nincs, mindössze az *Enciklopédia* egy passzusa alapján következtethetünk rá. A VIII. részben, az akadémiák felsorolásakor Apáczai így nyilatkozik Utrechtől: „. . . holott az ő mind a többi felett való kiességére nézve, csaknem öt egész esztendeje már hogy lakom.” (261. l.) Ez az öt esztendő pedig csak úgy jön ki, ha Apáczai még 1648-ban Utrechtbe költözik. Furesa viszont, hogy Apáczai az egész 1649. évben *nem* iratkozik be az egyetemre. Erről azonban kissé alább szóljunk, itt csak annak a nézetünknek adhatunk kifejezést, hogy a fentebb idézett Apáczai-sorok nem jelentik feltétlenül azt, hogy szerzőjüknek még az 1648. év végén Utrechtbe kellett peregrinálnia. Az 1653. év — amikor Csere János nyilatkozatát leírta — 1649-től számítva akkor is ötödik, ha feltesszük hogy magyar deákunk megvárta a téli szemeszter végét és csak 1649 húsvétja táján vándorolt Utrechtbe.

Az Egyesült Provinciák e legnagyobb történeti múlttal rendelkező városa a legfiatalabb egyetemnek adott szállást. Főiskolája csak 1632-ben nyílt meg, s ez négy év múlva, 1636-ban nyerte el az egyetemi rangot, amikor azután orvoskarral bővítették. Utrecht azonban a rómaiak óta Németalföld szellemi középpontja volt, a VII. század végétől a püspök székhelye, s a „közös élet testvérei”-nek a XV. század utolsó negyedében már jeles iskolája virágzott itt. (Hieronymusschool.) XVII—XVIII. századi magyar útleíróink nem sokat mondanak róla: Csombor elkerülte (nem csoda, hiszen akkoriban még főiskolája sem volt!),

⁴⁰ *Europica Varietas*, i. Kiad. 88—89.

⁴¹ Cikkjei a *Theologiai Lexicon* számára, Apáczai-cikk, Bp., 1940.

Bethlen Miklós ugyan egy évig tanult benne (1662/63), de személyes vonatkozáson kívül egyebet nem örökített meg *Önéletírásában*.⁴² Annál alaposabb Keresztesi József, aki egy teljes iskolaévet töltött Utrechtben (1779. szept. 27.—1780. jún. 2.) és sok mindent följegyzett nevezetességei közül. A város közép-pontja az ősi katedrális, a Szent Mártonról elnevezett Dom-kerke, mellette szabadon áll óriási harangtornya. Keresztesi megjegyzi: „Ez rettentő nagy épület és a Pápastaság alatt igen pompás volt, de már pusztás sok helyen; vagy talán sohase is készült el egészen, e' vólt: a' Püspöki Templom.” A reformáció megtörténte után, 1566-ban hatalmas képrombolás zúzta szét középkori műremekeit, s nyilván ezért maradt „pusztás” sok helyen. Az akadémia közvetlenül a katedrális mellett feküdt, épületei nagy négyszögletű udvarról nyíltak. A káptalan hajdani tanács-terme a XVI—XVIII. században a jogi disputációk, a doktorrá avatások és egyéb egyetemi parádék céljaira szolgált. A *Senatus Academicus*, az egyetemi tanács üléseire más díszterem állott rendelkezésre, ez — Keresztesi szerint — a templomból dél felé nyíló ajtón át volt megközelíthető. A termet „szép olasz kementze” díszítette, posztóval leterített hosszú asztal, a falakon a híres professzorok doktori taláros képei. A renaissance kandalló nyilván megvolt már Apáczai idejében is, a professzori képeket azonban csak ekkoriban kezdték festegetni a jeles holland arképfestők. A filológiai disputációkat egy közelben fekvő kisebb teremben tartották. A fölötte levő emeleti terem viszont orvosi auditorium céljaira szolgált. Az egyetem épületeiről, sajnos, Keresztesitől sem tudunk meg többet: említi még a hortus botanicust, amelyről más forrásból tudjuk, hogy alapítását már 1639-ben elhatározták.

Felsorolja Keresztesi a város többi templomait is. Kiemelkedik közülök a Szent Katalin-templom, „nagy kereszt formára való roppant épület, a' tetején gömbölyü fejer fatorony”. Tudjuk, hogy Csere János itt esküdött örök hűséget Aletta van der Maet utrechti hajadonnak („jongedochter van Wttrecht”). Nevezetes az „Anglicána Ekklésia” temploma is: ez az ősrégi Szent Mária-apátság egyházának közepén deszkával elrekesztett imaterem, ide jártak az utrechti magyar deákok, mert az isten-

⁴² SEGESVÁRY L: i. m. 8–9. Album studiosorum Academiae Rheno-Trajectinae, Ultrajecti 1876. (Az egyetem jubileumi albuma), BETHLEN MIKLÓS *Önéletírása* i. kiad. I. 182.

tisztelet *latin* liturgiával folyt, „Deákul mondván az Ánglus Pap az Ágendát.” A hajdani kolostor gazdag könyvtára becses kéziratokat és ősnymtatványokat tartalmazott. Megemlíthetjük még — Keresztesi leírása alapján — a Jeans-kerke-t is, amely a város legszebb részén feküdt, s a város bibliothekáját is őrizte.⁴³

Pompás leírást ad Utrechtről és főleg környékéről Johannes Georgius Graevius, az ékesszólás professzora 1686. márc. 16-án (XVII. Kal. Apriles 1686.), az egyetem ötvenéves jubileumi ünnepségén tartott beszédében: szinte egy ragyogó holland tájkép elevenedik meg szavaiban. Alig lehet oly helyet találni — mondja —, ahol a Múzsák vidámabban és kellemesebben lakhatnának, mint itt: gazdag, egészséges és elegáns környék ez. A városban mindenütt templomok, templomudvarok, tágas és fákkal beültetett utcák, hajók hordozására alkalmas, mégis igen tiszta csatornák. A városon kívül gyönyörű berkek (Numa vagy Daphne ligete nem volt külön náluk!), amelyekben szabadtéri játékhelyek, labdázók, árnyas sétányok, kocsutak terülnek el. A környéken gazdagon termő szántóföldek, gulyáktól és nyájaktól rakott legelők gyönyörködtetik a szemet. Három folyó szeli Utrecht térségét: az atyai Rajna, amely a város határában szelíd folyású, mintha a Múzsák lakhelyét kímélné, de Leydennél zúgva ömlik az Óceánba; a másik Rajna-ág a Lecca, amely Németország áruit szállítja, végül a csendes Vechta, amely itt születik, s a várost Amsterdammal köti össze: partjain gyönyörű paloták és villák sorakoznak. Az éghajlat májd mindig kellemes, a hegyekből egészséges szellők fújnak, állóvíz, mocsár nincs, friss víz mindenhol nagy bőségben található. A föld nemcsak a mindennapit termi meg, hanem a gyönyörűségre, az élvezetekre valót is gazdagon adja. A nép nyájasságáról, szeretetre méltó voltáról a legnagyobb tudósok nyilatkoznak elragadtatással. Ezt a leírást Csere János a maga szűkszavú szerénységével megerősíti, midőn *Enciklopédiájában* a városnak „a többi felett való kiességéről” beszél.^{43a}

⁴³ Keresztesi József akadémiai utazása a' külországokban, Theologiai Szemle, 1932. 552—555. — A botanikus kertre és a könyvtárra l. Loncq: Historische Schets der Utrechtsche Hoogeschool, Utrecht, 1886. 89.

^{43a}) Johannis Georgii Graevii Orationes quas Ultrajecti habuit, Delft 1721 (Debr. Ref. Koll. G. 892.). A 365. lapon: Oratio XIII. In natalem quinquagesimum Academiae Trajectinae. L. különösen a 372—373.

Ez az a keret, amelyben Apáczai élete csaknem öt esztendőn keresztül folyt, napi útjai az akadémia és a két könyvtár között vezethettek, de lassanként persze professzori hajlékok, Waeseberg János tipográfus műhelye és a szerény külsejű, de gazdagon bútorozott holland polgárházak között is. Lehetetlen, hogy olykor a város környékében is ne gyönyörködött volna. Szállása alighanem valamelyik iparos vagy kisebb kereskedő családjánál volt. Bethlen Miklóst Utrechtben egy derék özvegy tartotta, akinek kisebbik leánya pompásan megtanulta a magyar étkek készítését; Keresztési József egy Gottlieb Dietrich nevű szabónál lakott 44 forintért.⁴⁴

Magyar deákok a holland egyetemeken. — Az utrechti kör

Régóta ismeretes az a jelentékeny szerep, amelyet a magyar protestáns deákok a holland egyetemek életében játszottak. Már rendkívüli nagy számuk is bizonyos kiváltságos helyzetet biztosított nekik: több ezerre megy azoknak a serege, akik a XVII—XVIII. század folyamán a holland — vagy mint régen mondták: belga — egyetemeken megfordultak; 1623 és 1789 között egyedül Franeker akadémiajának 1200 magyar hallgatója volt.⁴⁵ Protestáns ifjaink hollandiai tanulmányainak magyar monográfusai, így Segesváry Lajos, helyesen mutatnak rá, hogy a magyarok sűrű látogatásának okai jelentékeny mértékben gazdaságiak voltak. A kis ország egyetemei versengtek a hallgatókért, különösen kezdetben, elvégre — mint mondtuk — még az igen magas színvonalú holland szellemi élet számára sem kellett volna ennyi főiskola. Kedvező helyzetben egyedül Leyden volt a hallgatóság tekintetében, itt 1626 és 1650 között 5363 holland diákkal szemben 5713 külföldi fordult meg, ami több, mint 400 főnyi évi átlagot jelentett. Az utrechti egyetemen 1650/51-ben 184, 1651/52-ben 193, 1652/53-ban 223 volt a beiratkozott hallgatók száma.⁴⁶ Hollandia ugyan a tudományos élet kozmopolita

⁴⁴ BETHLEN MIKLÓS *Önéletírása* i. kiad. I. 183., KERESZTESI JÓZSEF: *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén*, S. Hoffer Ede kiadása, Pest 1868, 10.

⁴⁵ SEGESVÁRY L. i. m. 10.

⁴⁶ MIKLÓS ÖDÖN: *Magyar diákok a leydeni Staten Collegeben*, Theol. Szemle 1928, 290, LONCQ: i. m. 154.

fórumává fejlődött, ahol a protestáns országok ifjúsága második otthonra talált, az egyetemeknek mégis szinte léte függött a hallgatók számának emelésétől. Az utrechti egyetemnek 1636-tól 1643-ig csak 35 beírt hallgatója volt, s akadt olyan év is (1657), amikor a beíratkozottak létszáma 16-ra esett alá. Igaz ugyan, hogy számosan látogatták az egyetemet inscriptio nélkül is, a létszámot mégis minden eszközzel biztosítani kellett. Erre szolgáltak az ösztöndíj alapítványok. Megjegyezhetjük azonban, hogy magyar deákjaink túlnyomó része a XVII. században még nem vette igénybe a holland polgárság segítségét, hazai patronusok támogatásával tanult, de éppen Utrechtben — ahol a magyarok legszívesebben és leghosszabb ideig tartózkodtak — már 1641-től rendelkezésre állt a Van Frankendaal-féle 25 000 talléros alapítvány.⁴⁷

Tudjuk, hogy az egyetem primarius professzora, a híres Voetius Gisbert rendkívül barátságos magatartást tanúsított éppen a magyarok irányában. Az ő kezdeményezésére jött létre az említett nagy segélyalap, a magyar hallgatókat még a sajátjából is szívesen részesítette támogatásban, kölcsönöket nyújtott nekik.⁴⁸ Bizonyára egyeteme jól felfogott érdeke vezette, a hallgatói létszám biztosítása, másfelől azonban a holland polgárság sem járt rosszul a jótékonykodással. Éppen Apáczaitól értesülünk, hogy a külföldre „bújdosó” deákok három évenként 18 000 tallért (máshol 15 000-ról ír) „takarítanak ki” az országból.⁴⁹ Ennek legnagyobb része Hollandiába özönlik, így a magyar peregrinusok egy évtized alatt szinte az egész Van Frankendaal-alapítványt visszafizetik a holland polgárok zsebébe. Mindenképpen érthető tehát a számukra nyújtott sok kedvezmény.

Ezek közül legfeltűnőbb az, hogy a magyarok a holland egyetemeken beíratkozás, azaz tandíjfizetés nélkül is látogathatták az előadásokat, disputálhattak, disszertációkat védhettek meg. A *Régi Magyar Könyvtár* III. kötete számos olyan respondens vagy doctorandus nevét gyűjtötte össze, aki nem fordul elő az

⁴⁷ Az utrechti adatok DUKKER: Gisbertus Voetius, III. köt., Leiden 1914, 26. 2. jgyz., LONCQ i. m. és SEGESVÁRY i. m. 10–12.

⁴⁸ SEGESVÁRY i. m. 10., THOLUCK i. m. II. köt. 222. l. („Armen ungarischen Studenten, oder solchen, die ihre Wechsel nicht erhalten konnten, hat er Tausenden vorgeschossen, und für sie auf Interessen geliehen.”)

—⁴⁸ Magyar Encyclopaedia 365. ill. 267.

egyetem matriculáiban. Tipikusnak kell tekintenünk azt a gróningai bejegyzést, amely így indokol: „Gratis inscriptus est quia Hungarus.”⁵⁰ Az utrechti városi tanács 1653 februárjában Komáromi Csipkés Györgyöt doktárátusa alkalmával arany és ezüst emlékéremmel tüntette ki, „hogy távol fekvő hazájában a város és akadémia becsületét elterjessze.”⁵¹ Amennyi a tudománynak kijáró őszinte tisztelet, ugyanannyi ebben a kijelentésben az okos holland polgárság jól számító üzleti érdeke is.

Magyar deákjaink egyébként is különleges helyzetet foglaltak el a hollandiai tanuló-társadalomban. Egyetemi kollégáiknál jóval idősebbek, komolyabbak, tekintélyesebbek voltak, hiszen 24—28 éves korukban peregrináltak Hollandiában. A studens életben nem sok részt vettek, egymás között éltek kisebb társaságokban. A holland egyetemeken magyar bursák létezéséről ugyan nem tudunk, de a hazai kollégiumok coetus-szelleme itt is érvényesült bizonyos keretek között. Apáczai Csere János egyik életírója⁵² — Tholuck többször idézett műve alapján — meglehetősen részletességgel elmélkedik a külföldi egyetemek diákságának szabados szelleméről, s nyilván Apáczait is ilyen körülmények közé képzei, mint a depositio és a pennializmus áldozatát. Erről persze szó sem lehet. A holland egyetemeken ritkábban fordultak elő a német, francia vagy lengyel egyetemi városokban napirenden lévő duhajkodások, kicsapongások.⁵³ Panasz volt itt is, főleg az iszákosság ellen — maga a holland hajós nép is bőven élt a szesszel —, de a fegyelmezett polgárság nem is tűrte volna meg a németországiakhoz hasonló jeleneteket és szabadosságokat. Ők az egyetemeket nem öncélú tudományművelésért tartották, hanem azért, hogy onnan az állam számára hasznos értelmiségiek

⁵⁰ Debreceni Prot. Lap 1902, 40.

⁵¹ SEGESVÁRY i. m. 12. — Vö. DUKER i. m. III. köt. 26. 3.

ígyz.

⁵² NEMÉNYI 26—28.

⁵³ THOLUCK i. m. I. 253—279.; K. RAUMER: Die Geschichte der Pädagogik IV. köt. Die deutschen Universitäten, 1898, 433—49. (Főleg a depositio és a pennializmus tárgyalása); FR. PAULSEN: Geschichte des gelehrten Unterrichts, Leipzig 1895, I. köt. 254 (XVI. század), 482. (XVII. sz.) — A lengyel viszonyokról SZEPSI CSOMBOR is ír — Europica varietas, i. kiad. 189. („A skóla nem erkölcsnek gyakorló háza, hanem latroknak barlangja, mert valami gonosztságot, dulást, fosztogatást ők meggondolhatnak, annak bizony meg kell lenni. Az mely gazdára haraguszna, reája mennek, minden marhájában zsákmányt vetnek”).

kerüljenek ki.⁵⁴ Az egyetemek viszonylag szigorú fegyelmének fenntartásához hozzájárult a puritán kegyeskedő közszellem is. (A hollandok „precisitas”-nak, „precisheit”-nek nevezték.) Tessek megnézni a leydeni Staaten College 1631-ből való fegyelmi szabályzatát, s képünk lehet róla, mit kívántak a holland rendek ösztöndíjasaiktól.⁵⁵ Coccejus életének ismerői viszont arra fognak emlékezni, hogy a brémai ifjú éppen azért iratkozott be a franekeri egyetemre, mert nem óhajtott a német deák-élet szabadosságainak alanya lenni⁵⁶. Meglett, komoly magyar teologusaink nem *beanus*-okként (vö. francia *bec jaune*) érkeztek Németalföld akadémiaira, akiknek „ut rite ad publicas lectiones praeparentur, cornua deponenda essent”, hanem szinte pályavégzetten és tegyük hozzá, elismert tekintéllyel. Így hát az egyetemi „gólyákra” kötelező szertartásoknak, amelyeket egyébként még Alsted is hűségesen közöl *Encyclopaediájában*,⁵⁷ alá sem vetették volna magukat.

Magyar deákjaink tekintélye főleg latin nyelvtudásukon alapult, ebben a vonatkozásban messze felülmúlták nyugati pályatársaikat. Érdekes, hogy feudális elmaradottságunk ez ismertető jele mily előnyös glóriával övezte a magyar protestáns deák alakját külföldön. Milton is felfigyelt azokra a komoly férfiakra, akiket Magyarország és Erdély a „hercyniai erdő túlsó oldaláról”⁵⁸ hazájába küldött (a Hollandiában megfordulók tekintélyes része áthajózott a csatornán is!), de figyelemre méltó

⁵⁴ THOLUCK i. m. I. 276. — Sixtus Amama *Antibarbarus Biblicus* c. műve előszavában és *De ebrietate c.* beszédében panaszkodik a deákok részegeskedéséről, de azt is említi, hogy főleg Amesius közreműködésével sikerült a franekeri főiskolát megtisztítani. Vö. BAYLE: *Dictionnaire historique et critique*, Amsterdam—Leyden 1730, I. köt. 174. F. jegyz. (Debr. Ref. Koll. A₂ sz.) — Voetius 1634. aug. 21-én tartott beköszöntő beszédében szintén kemény hangon ítéli el a diák szabadosságokat, főleg a táncot, az ittasságot és a dohányzást. Vö. DUKER i. m. II. köt. 55. jgyz. — A holland viszonyokra l. még W. PH. HENDRIKS: *Van het akademieleven der 17-e eeuw*, *Annuaireum der roomisch-katolicke studenten in Nederland* 1917, 365—387. A katolikus Németalföldre (Maastricht, Douai) I. H.: *Uit het studentenleven in de XVII-e eeuw*, *De Masgouw, Orgaan voor Limburgische Geschiednis, Taal-en Letterkunde*, 1883, No. 191—193, 197, 199, 200, 202—203.

⁵⁵ MKLÓS ÖDÖN i. h. 291.

⁵⁶ HERZOG—HAUCK: *Realenziklopädie* ... IV. köt. 187.

⁵⁷ *Liber XXIV. Scholastica*, 1521.

⁵⁸ *Areopagitica* 31. Idézi BERG PÁL: *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*, Bp. 1946, 80.

több, amit róluk a nagyhírű De Hofstede Péter jegyzett fel elterjedt szatirikus művében, a *Pseudostudiosus hodiernus*ban (1738). Miután alaposan leszólta a szerinte tudatlan és karrier-vadász holland ifjúságot, szembeállítja vele a magyar studentet: „Amint a madarak elhallgatnak, amikor egy ékesszavú éneklő-madár szólal meg, oly esönd támad közöttük, ha egy magyar deák társaságukba lép”.⁵⁹ Nyilván, mert a magyar teologus ékes humanista latinsággal kezd társalogni, ami bizony nehezebbre esik a holland vagy angol polgárfiúnak, dán nemesnek, leginkább még a németek bírják a versenyt, főleg, ha papi házak sarjai. Már Szepsi Csombor elesodálkozott az angol egyháziak nagy „deáktalanságán”, Bethlen Miklósnak pedig olyan magánoktatója is volt — igaz, hogy hadmérnök —, aki még latinul sem tudott⁶⁰. Evvel szemben elég egy pillantást vetnünk Bojthi Veres Gáspár, Geleji Katona István, Komáromi Csipkés György vagy Apáczai Csere János virtuóz latin retorikai készségére, hogy teljes mértékben igazat adjunk De Hofstede elismerő nyilatkozatának. Mily jelentős mégis, hogy legjobb magyarjainkat éppen nem vakítja el a latin retorika számukra annyi dicsőséget hozó nimbusza, hanem a nemzeti művelődés, az anyanyelvűség és polgári haladás minden áldozatra kész harcosai lesznek.

Említettük, hogy Hollandiából a wittenbergi vagy heidelbergi bursához hasonló szabályos magyar deák-társulásokról nincsenek adataink — a XVII. században ezek már nem is időszerűek —, közösségi szellemet azonban bátran feltételezhetünk itt is, különösen éppen Utrechtben, ahol Apáczai Csere is közel öt évig lakott. Nem lehet célunk, hogy valamennyi adat összegyűjtésével teljes képet rajzoljunk a külföldi magyar peregrináció e kevéssé ismert mozzanatáról. Úgy véljük azonban, mégis szükség van arra, hogy Apáczai magyar baráti körét legalább kiemelkedő alakjaiban bemutassuk, többnyire — ha nem is kizárólag — későbbi fegyvertársáról, elvbarátokról lesz szó.

Közülök tekintélyben első Tofeus Mihály, a későbbi nagyhatalmú erdélyi püspök volt. Korban nem sokkal haladta meg

⁵⁹ MIKLÓS ÖDÖN i. h. 308. l. 67. jegyz. — De Hofstede Péterre Realenzikl. VIII. 242–45.

⁶⁰ Europica Varietas i. kiad. 104., Önéletírása i. kiad. I. 182.

Apáczait, 1624 szeptemberében született.⁶¹ Itthon együtt nem tanulhattak, hiszen a székelyhídi származású Tofeus erdélyi iskolázásáról nem tudunk, Debrecen neveltje volt, innen indult külföldre is Apáczai előtt két évvel, 1646 nyarán. Franekerben Coccejust hallgatta,⁶² de a kemény orthodox Maresius Sámuellel értett egyet, Utrechtben is Voetius-tanítványként szerepelt, Leydenben 1649. jul. 20-án szerzett teológiai doktori fokozatot.⁶³ Apáczaiával csakis itt, Leydenben találkozhatott. Utaltunk már rá, hogy nincs perdöntő bizonyíték Apáczai 1648. évi letelepedésére. Nézetünk szerint a Tofeussal való barátsága is arra vall, hogy Leydenben tovább tartózkodott, mint eddig véltük. Hogy a két nagykézsültségű teológus között bensőbb kapcsolat volt, mutatja az, hogy Apáczai 1650 márciusában tartott disputációját (*Introductio ad philologiam sacram*) Tofeusnak, ekkor már a váradai iskola igazgatójának ajánlotta.⁶⁴ Tofeus vizsnozte ezt a figyelmet, s egy elnöklete alatt előadott disputációt 1651 májusában ő is Apáczainak dedikált.⁶⁵ Ez a barátság egyébként némi magyarázatra szorul: Apáczai és Tofeus szellemi iránya ugyanis egymással ellentétes volt. Tofeus teológiai gondolkozását a merev ortodoxia jellemezte, mind Descartes-nak, mind Coccejusnak élete végéig szívós ellenfele maradt. Az 1673. évi radnóti zsinaton hatalmas eszközökkel óhajtotta elnémíttatni a többnyire kartéziánus irányú coccejánusokat, s még 1683-ban megjelent *A szent sóltárok resolutioja* c. prédikáció-gyűjteményében is így ír: „Mind az eget, mind a földet el akarja venni ez az istentelen világ az Istentül: az eget a philosophusok, a földet a világi hatalmasságok... a mostani philosophusok tudományuk azt mutatja, hogy úgy hitték, hogy az Isten nem teremtette az eget, hanem a világ örökké való. Ilyenek: Copernicus, Galilaeus, Hobbes, Gassendus, Carthesius.”⁶⁶ Jegyezzük meg, hogy mindezt akkor fejtí ki, amidőn a kartéziánus tanok már Magyarországon is széltében polgárjogot nyertek; Hollandiában Maresius és Voetius közvetlen közelében, a descartes-i filozófia áttörése idején sem gondolkozhatott másképpen. Jeles készültsége, tudo-

⁶¹ KONCZ JÓZSEF: Tophaeus Mihály erdélyi ev. ref. püspök élete, Marosvásárhely 1893.

⁶² TT. 1886. 607. (Székelyhídi Mihály néven).

⁶³ RMK. III. 1691. és III. 1727.

⁶⁴ Vö. I. fej. 57. jgyz.

⁶⁵ I. fej. 60. jgyz.

⁶⁶ Idézi SZABÓ GÉZA: A református orthodoxia, Bp., 1943, 124.

mánya, jellembeli tulajdonai mégis barátságokat szereztek számára, s nemcsak az Apáczaiét. A kolozsvári ref. kollégium könyvtárában található Tofeus volt könyve Lambertus Velthuysentól: *Specimen refutationis libri Crellii De satisfactione Christi*, Utrecht 1648. A mű előszava Jacques Du Bois-hoz, az utrechti francia gyülekezet papjához szól. Az ajánlás végén Tofeus sajátkezű megjegyzése olvasható: „Lambertus Veltusen jo barátom Ultrajectomban 1648-ban ki maga atta ez irast.” Látni fogjuk, hogy Lambertus Velthuysen, aki e művében az unitárius Crell ellen hadakozik, néhány év múlva éppen barátjával Du Bois-val jut éles polémiába a copernicusi világgép védelmében. Apáczai Velthuysen és a haladás mellett, Tofeus, a hajdani barát, ellene foglal állást. Nem érdektelen megemlíteni azt sem, hogy Tofeus Comenius barátságával is dicsekedhetett. A kolozsvári ref. kollégium könyvtára őrzi a *Gentis Felicitas*nak azt a példányát, amelyet Comenius dedikálva küldött meg neki külföldről neve aláírása nélkül. Tofeus a könyvre jegyezte rá: „Comenius uram küldte.” Apáczai egyébként élete további során aligha találkozott Tofeusszal: mire hazakerült, Tofeus már sárospataki tanár volt, majd Zemplénben, Biharban, Szatmárban lelkészkedett, s csak jóval Apáczai halála után került be Erdélybe Apafi fejedelem udvari papjául.

Az utrechti barátok közül Komáromi Csipkés Györggyel Apáczai hosszú ideig és bensőségesen érintkezhetett, hiszen Komáromi Csipkés 1650—1653 között, kilenc hónapos angliai tartózkodását (1652) leszámítva, kizárólag Utrechtben élt. Összekötő kapocsul nyilván a keleti nyelvek iránt tanusított közös érdeklődésük szolgált, Komáromi Csipkés kora legjobb magyar hebraistái közé számított. Már 1651. febr. 15-én héber beszédben magasztalta a bibliai szent nyelv értékeit, s erről szól az 1653. aug. 8-án Debrecenben tartott professzori székfoglalója is. Idéztük, hogy az utrechti egyetem milyen megtisztelő formák között avatta doktorrá, s ez alkalommal Apáczai latin hexameterekben ünnepelte barátját. A *De sacerdotio Christi* c. dissertatio vitáján Voetius Gisbert volt a promotor, Komáromi Csipkés debreceni székfoglalójában is hódolattal emlékezett meg róla, mint mesteréről. Igen jelentős szerepet kell tulajdonítanunk Komáromi Csipkésnek az angliai forradalmi átalakulás értékelésében is: az utrechti baráti kör számára ő hozott közvetlenül híreket a csatornán túl történt nagyszerű és számukra bizonyára döbb-

netes eseményekről. Komáromi Csipkés a magyar-angol szellemi kapcsolatok igen jelentős alakja, *Specilegium anglicuma* a legkorábbi európai angol nyelvtanok közül való. Komáromi valamivel előbb tért haza, mint Csere János, s a debreceniek, akik eddig is fedezték tanulmányainak költségét, tárt karokkal fogadták, el sem eresztették többé a neves író és tudóst. Minderről őszinte hálával emlékezik meg már 1654-ben Utrechtben megjelent *Schola hebraicája* Debrecen város „konzuljaihoz és szenátoraihoz” intézett ajánló levelében, de egyéb művei (pl. az *Igaz hit* 1669) előszavában is. Komáromi Csipkés György életsorsa szemléletesen mutatja, hogy a polgárosodásnak már az a viszonylag szerény mértéke is, melyet a civis republica a XVII. század folyamán elért, mennyivel alkalmasabb volt komoly művelődési értékek hordozására, mint a hanyatló erdélyi fejedelemség állami és társadalmi rendje. Komáromi Csipkés gazdag írói munkássága a polgári jólét és megbecsülés keretei között hamarosan kibontakozott, a zaklatott életű Apáczai Csere az *Enciklopédia* után (1655) jóformán semmit sem tudott sajtó alá adni. Igaz persze, hogy a célt is magasabbra tűzte, mint hajdani utrecht-i deák-társa.⁶⁷

Apáczai legkedvesebb barátai közé tartozhatott Hollandiában Geleji Katona István, a püspök hasonnevű unokaöccse. Vele Csere János 1651-ben volt együtt Utrechtben. Geleji Katona

⁶⁷ Komáromi Csipkés György életművének feldolgozásával irodalomtörténetírásunk még adós. Műveinek jegyzéke Száz. 1873, 137. és 345. (BÖLÖNI SÁNDOR és SZABÓ KÁROLY közleményei). Néhány életrajzi adatának tisztázása Magy. Prot. Egyh. és Isk. Figy. 1875, 72–82. (SZINYEI GERZSON). Végrendelete 1663-ból Száz. 1875 (BÖLÖNI S.). U.-itt a 281. lapon Kocsi P. Bálint tudósítása K. Cs. Gy. haláláról. Komáromi iskolai elbocsátó levele (1646) a debreceni ref. kollégium nagykönyvtárában (R. 794. — Kiadva THURY ETELE: Iskolatörténeti adattár II. köt. Pápa 1908, 467.), utrecht-i diplomája u.-itt (R. 765.). Angliai útjának időpontját a *Specilegium Anglicum* előszavából lehet megállapítani. Oratio hebraeaja (1651) RMK. III. 1781, doktori disszertációja III. 1850. Ebben található Apáczai Csere János latin üdvözlő verse. A *Schola Hebraica* 1654-ben jelent meg Utrechtben (RMK. III. 1904.). Az előszóban Komáromi érdekes célzást tesz arra, hogy megérkezése előtt Debrecenben hajótörésének híre terjedt el. Polgári önrzetének és független gondolkodásának szép példáját adja végrendeletében, amidőn szembeszáll a werbőcziánus jogi felfogással. — Komáromi Csipkés angol kapcsolataival bőven foglalkozik BERG PÁL fentebb idézett műve. A debreceni ref. kollégium egyik Magyar Encyclopaedia-példánya K. Cs. Gy.-é volt. (H. 1010 a).

István Geleji Gáspár borsodi esperes fia és így Tolnai Dali János sógora volt : puritánus meggyőződése Apáczaihoz való ragaszkodásából is nyilvánvaló. Gyulafehérvárt püspök nagybátyja támogatásával tanult, Arnoldus Verhel elnöklete alatt 1653 júliusában Franekerben tartott disputációját („De bello et pace”) Kemény János fiainak Simonnak és Ferencnek, hajdani iskolatársainak, egy másik ugyanez év májusában kelt vitairatát pedig magának Kemény Jánosnak ajánlotta. Eredeti, gondolkodó fő lehetett, politikai disputációját számos magyar példával világítja meg, a corollaria 10—12. pontjában pedig érdekes megjegyzéseket tesz a székelyekkel kapcsolatban. Határozott történeti érdeklődés nyomai ezek, s figyelmet érdemelnek annyiban is, hogy Geleji Katona hazakerülve csakugyan a székelyek között lelkészkedett, 1659-ben az udvarhelyi egyházmegye esperese lett. Csere Jánossal való meleg baráti kapcsolatát mindvégig megtartotta : Apáczai 1655. júl. 26-án egy görög nyelvű Herodotost ajándékozott neki, sőt, utolsó írásainak egyike is egy Geleji Katonához intézett levél volt. Arról is tudunk, hogy Geleji Katona a híres szept. 24-i vita során megértően támogatta barátját.⁶⁸

⁶⁸ Ifj. Geleji Katona István életrajzi adatai sincsenek megbízható módon összeállítva. Zoványi lexicon-cikkei (1940) nem tudnak róla, holott írói munkásságot is folytatott. Származására vonatkozólag I. BRASSAY KÁROLY : Geleji Katona István élete és munkái, Hajdunánási ev. ref. gimn. 1901/2. értesít. 12. — Disputációi RMK. 1785, 1786, 1834, 1835. Ezek, a második kivételével, megtalálhatók a depr. ref. koll. nagy-könyvtárának egy F. 321. sz. disputáció-gyűjteményében, amely Báthori Mihálynak, Apáczai és Geleji utrechti tanulóársának tulajdona volt. A De bello et pace címen 1654 júliusában tartott disputációjának corollariumában nevetségesnek tartja Bonfininek azt az állítását, hogy a székelyek nevét *profugus* értelemben kell magyarázni, a név a *székből* származik és tulajdonképpen *székhelyinek* kellene neveznünk őket. Nagyot téved szerinte Bonfini abban is, hogy a székelyek Nagy Károlytól való féltükben változtatták meg lakóhelyüket : a székelyek 460 körül foglalták el Transylvániát, Károly pedig 806-ban viselt háborút a *magyarok* (értsd : avarok) ellen ; az oláhok — fejtegeti tovább — Trajanus által betelepített rómaiak és *olaszoknak* kellene őket hívni. — Esperességére I. ZOVÁNYI J. Cikkei . . . 1940, 502. (Udvarhelyi ref. egyházmegye.) — Az Apáczai által neki ajándékozott Herodotos a marosvásárhelyi volt ref. kollégium (ma Bolyai Dokumentációs Könyvtár) gyűjteményében van. Dedikációja : „Clarissimo Stephano Gelei donat Joh. Apacius 1655. 26. Jul. Albae Juliae.” Vö. F. SZABÓ SÁMUEL : Apáczai Csere János Magyar Logikája . . . Bp. Sz. 1863, XVII. 494. Itt Szabó S. megcáfolja Seivert helytelen nézetét is, aki a két Geleji Katonát egy személynek hitte. Itt jegyzem meg, hogy a kolozsvári volt róm. kat. lyceum könyv-

Kitűnő tagja lehetett az „utrechti kör”-nek Enyedi Sámuel, aki teológiai tanulmányok mellett Le Roy (Regius) hallgatójaként orvosiakat is végzett, s 1653. júl. 1-én orvosdoktori oklevelet szerzett. Alistáli Farkas Jakab főleg politikai érdeklődésével vált ki, ő volt az, aki 1654-ben Berckringer Dániel elnöklete alatt erősen polgári felfogással disputált a nemességről; 1652-es respondensi felelete az iskolákról a *De summa scholarum necessitate* egyik forrása. Sikó János és Igaz Kálmán, Apáczai elődei a kolozsvári tanárságban, szintén ugyanebben az időben tanultak Hollandiában, s a puritánus mozgalom lelkes hívei voltak. Rajtuk kívül még egész sorát idézhetnénk a később többé-kevésbé híressé vált neveknek, akik Apáczaival egy időben gyarapították ismereteiket Utrecht fiatal, de máris tekintélyes egytemén. Enyedi Sámuel említett doktori disszertációjának ajánlása pl. Némethi István, Geleji Katona István, Horti István, Diószegi K. Pál, Buzinkai Mihály, Báthori Mihály és Miskolczi Cs. Gáspár tanuló-társainak szól.⁶⁹

Miskolczi Csulyak Gáspár külön említést érdemel: róla ugyanis bizonyosan tudjuk, hogy szemben állott az utrechti kör tagjainak egyházi és politikai szempontból egyaránt haladó felfogásával. Miskolczi Csulyak István zempléni esperesnek, Tolnai Dali János és a puritanizmus szívós ellenfelének fia volt, Sárospatakról 1651 februárjában azért távolították el, mert Tolnai ellen izgatott. 1651 és 1653 között tartózkodott Utrechtben, itt is adta ki 1654-ben híressé vált művét az *Angliai independen-tizmust*. A nagy anyag- és forrásismeretre épülő könyvecskéből árad a puritanizmus elleni rosszakarat, s bár az előszóban két-

tárában rábukkantam Geleji Katona egyik könyvére. Az 54.165. sz. Ramus-kötet (*Dialecticae libri duo scholiis Guilielmi Tempelli Cantabrigiensis illustrati*, Frankfurt 1591.) előzéklapjának rectóján: „Sum Stephani Geleini Katona Anno 1652 Franequerae Frisiorum.” A könyv 1708-ban került jezsuita tulajdonba. Geleji és Apáczai baráti viszonyát alább még érintenünk kell.

⁶⁹ Enyedi Sámuel is végigjárta a hollandiai egyetemeket, de főként Utrechtben tartózkodott. Disputációi RMK. III. 1783, 1784, 1799, doktori disszertációja III. 1851. Alistáli Farkas Jakab politikai disputációját részletesen tárgyalja MAKKAJ LÁSZLÓ: A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen, Bp., 1952. 153. Az iskolák hasznáról szóló respondensi feleletét alább ismertetjük. Sikó Jánosról és Igaz Kálmánról Apáczai kolozsvári elődei között esik majd szó.

színűen kijelenti, hogy independentizmusról ez ideig Magyarországon nem lehet beszélni, nagyon jól tudja, hogy hazai puritánjainkat éppen ezzel a váddal illetik. Miskolczi Csulyak törekvése határozottan a magyar mozgalom befeketésére irányul, ezért célzatosan ügyes csoportosításban mondja el az angol forradalom történetét és állítja egybe az independens szekták külön tanait. „Az gonosz szemű olvasóhoz” intezett gúnyos figyelmeztetése világosan mutatja, mennyire számít a puritánusok, elsősorban valószínűleg utrecht-i akadémikus társai bírálóira, s egyben háta mögött érezvén a hazai hatalmasokat, nyers fölényeskedéssel akarja őket megfélemlíteni: „Másodszor — t. i. arra kérlek —, hogy ez Brunnista köntöst, mely az anglusok nyakához szabott, ingyen reád se vegyed, hogy valamiképpen tenéked is nyakad körül ne illjék ez foltos berhe, és ha mire itt akadandasz is, mely történet szerint begyedet megindítaná, lassan vakaróddzal, hogy ha mi titkos nyavalyád volna, azt el ne áruljad, mert a tetvest vakaróddzásáról, a medvét dorombolásáról könnyű megismerni.” Az utrechtiek a hazai mozgalom nevében fel is veszik a kesztyűt, s Miskolczi Csulyak művével párhuzamosan készül Telkibányai István Amesius-fordítása, az *Angliai puritanismus*. Telkibányai az előszóban nyíltan meg is mondja, hogy írását Miskolczi Csulyak könyve indokolja. „Melyben mivel múlván emlékezik a puritánusok felől is, ezeknek eredeteket és elsőbben jó igyekezettel való felrezenéseket jelentvén, de azonban tudományokat, vagy kiváltképpen való értelmeket, úgymint keze alatt lévő dologhoz nem tartozót elhallgatta, hogy ne láttatnék mint valami felemás állatot azt ezzel egy járomban fogni. Erre nézve szükségesnek ítélttem lenni, hogy én is ezeknek (kiknek nevezetek nemzetünk között is csúfképpen igen fenn kezdett forogni) kiváltképpen való értelmeket rövidesen kibocsátanám...” Telkibányai jóindulatúlag megmagyarázza ugyan Miskolczi Csulyak kétszínű magatartását, de kellő eréllyel és Amesius tekintélyével védelmezi magyarországi elvbarátait. A két mű szinte egyszerre hagyja el Waesberg János sajtóját, bizonyosságául az utrecht-i kör éberségének, hiszen Telkibányai nem is Utrechtben tartózkodik, hanem Franekerből küldi kéziratát, ugyanonnan, ahol Nicolaus Arnoldus professzornak Miskolczi könyve elé függesztett és a haladó mozgalmakat szidalmazó latin ajánló levele kelt. Ilyen apróságok mutatják, mennyi céltudatossággal megszervezett hadmozdulatról van itt szó. Apáczai ekkor ugyan már nincs

Utrechtben, de Miskolczi művének készülése aligha esett meg az ő tudta nélkül.⁷⁰

Makkai László a magyar puritanizmusról írt művében meggyőzően mutat rá a Hollandiában tanuló magyar református deákságnak a század derekán végbemenő fokozatos ideológiai tudatosodására: az angol forradalom egyre jobban érezteti mozgósító hatását. A Miskolczi Csulyak—Telkibányai párharcnak voltak előzményei is, különösen nagy port vert fel Maresius Sámuel gróningai professzornak Szathmári Baka Péterrel 1649 és 1653 között lefolyt vitája. A puritánus elvű bátor magyar deák, a retrográd szellemű Maresius nagy felháborodására, keményen visszaverte a magyar puritánusok elleni vádakát, s végre is hallgatásra kényszerítette a konzervatív egyházi rend védelmezőjét. Apáczaik már Franekerben megismerhette Szathmári Baka Pétert, de összekerülhettek Leydenben is, ahol Csere János — mint már feltételeztük — az 1649-es nyári félévét bejegyezte: Szathmári műveit bizonyára nagy érdeklődéssel és teljes együttérzéssel forgatta.⁷¹

Nem könnyű persze lemérnünk azt, hogy ez a nagyjából rokon szellemű, a hazai puritanizmus élcsapatához tartozó utrechti kör hogyan veszi át a holland életben kapott vagy Anglia felől beáramló szellemi hatásokat. Kétségtelennek látszik, hogy az angol puritanizmus nagyjából és egészében vallási megújodásként jelentkezik tudatukban, a mozgalom politikai hátterét lehetetlen volt ugyan meg nem látniok, de a mélyebb társadalmi összefüggésekre bizonyára képtelenek voltak rányitni. Igen nagy kár, hogy az angol forradalom története csak a reakciós beállítottságú Miskolczi Csulyak egykorú előadásában maradt ránk, Apáczaik, Komáromi Csipkés, Alistáli Farkas vagy Szathmári Baka Péter sohasem nyilatkoztak róla. A viszonylag távol élő Medgyesi — 1630/31-ben járt Angliában — többször és nyomatékkal idézi az angol eseményeket, de mindig a megdöbbenés

⁷⁰ Miskolczi Csulyak életrajzi adatai összeállítva ZOVÁNYI Cikkeiben (Bp. 1940.). Az angliai independentizmus, RMK. I. 893, az idézet a **2 verso lapon; TELKIBÁNYAI Angliai puritanismusa RMK. I. 894, idézet az A₂ verso lapról.

⁷¹ A Maresius—Szathmári Baka vitát nagy részletességgel tárgyalja ZOVÁNYI JENŐ: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. Bp. 1911, 205—246.

hangján.⁷² Jó volna tudni, mint gondolkozott róluk az Utrechben időző Apáczai János. Annyi bizonyos, hogy az *Enciklopédia* IX. részében nem kis ügyességgel állítja össze a legfontosabb eseményeit.

Kétségtelen azonban, hogy ő és barátai ismerték az angol király halála körül támadt röpiratirodalmat. Makkai László utal arra, hogy a Hollandiában tanuló magyar deákoknak feltétlenül kapcsolatban kellett lenniök Hartlib Sámuellel és körével, így Miltonnal is, s a kapcsolat egyik közvetítőjének a már 1644-ben Angliába utazó, majd 1648-ig Hollandiában tanuló Mikolai Hegedűs Jánost tartja.⁷³ Ez egyelőre, adat híján, nem több komolyan figyelembe vehető feltevésnél: itt vannak azonban maguk a művek, amelyek egész Európán keresztül repülve, a fejedelmi Erdélybe is eljutottak; egyikük-másikuk bejárta az európai sajtót, hol itt, hol ott jelenve meg. Hollandia nyilván tele volt velük. Miskolczy Csulyak Gáspár műve forrásaiként a következőket sorolja fel: Johannes Hoornbeck: *De Brownismo*, Claudius Salmasius: *Defensio Regia*, Georgius Hornius: *De statu ecclesiae Anglicanae*, az Alexander More neve alatt szereplő *Clamor Regius ad coelum*, a John Gaudennek tulajdonított *Eikon Basiliké*, valamint a névtelen *Theatrum tragicum Londinense*, *Florus Anglicus*, *Historia Independentiae*, *Elenchus motuum nuper in Anglia*.⁷⁴ Egyéb magyar forrásokból tudunk más röpiratokról is. A *Sylloge variorum tractatum Anglicanorum* egy példányát Rákóczi Zsigmond könyvei között látjuk, *Earles Imago Regis Caroli* c. iratát Zrínyi Miklós és Rákóczi Zsigmond könyvtárában egyaránt megtaláljuk.⁷⁵ E művek csaknem kivétel nélkül királypártiak voltak, néhány közülök határozottan az anglikán *high church* álláspontját képviselte, de megszólalt az independens felfogás is, nem kisebb szellem, mint John Milton tolmácsolásában.

⁷² Medgyesi pontos értesüléseit nyilván a fejedelmi udvar diplomáciai postájából meríti. Vö. *Dialogus ecclesiastico-politicus*, RMK. I. 831, 8–9, 104–105, 173. (Vö. Révész Imre szövegválogatásával, *Református Egyház*, 1950, 23. sz. 20, 21, 23.)

⁷³ I. m. 148.

⁷⁴ **2 verso lapon. — A Morenak tulajdonított *Clamor Regii Sanguinis ad coelum* szerzője Pierre du Moulin. Vö. *Dict. of Nat. Biogr.* XIII, 1938, 479.

⁷⁵ TT. 1888, 193. Harsányi István: A sárospataki Rákóczi-könyvtár katalógusa Bp. 1917. II. 57. és IV. 191. sz., a Zrínyi-könyvtár Kende-katalógusa, Bécs 1893, 62 (II. 32.) sz.

Egészen bizonyosra vehetjük, hogy Apáczai olvasta a Gauden ellen írt *Eikonoklastest* (1649), amelynek I. fejezetében Milton meggyőzően igazolja, hogy az *Eikon basiliké* hitelt nem érdemlő hamisítvány, a király ajkára adott állítólagos börtönima Sidney *Arcadiája* egy részletének átalakítása.⁷⁶ Ugyanő felelt Salmasiusnak is a *Defensio pro populo Anglicano*-ban (1651), s az apagyilkosság (*parricidium*) vádjára felháborodott haraggal vágott vissza: „Tyrannus enim, quasi histrionalis quidam Rex, larva tantum et persona Regis, non verus Rex est”, a zsarnok csak afféle szinpadi király, az igaz király árnya és álarca csupán.⁷⁷ Minderre persze Miskolczi Csulyak nem hivatkozott, de Apáczai aligha feledte el rövid élete végéig. Hogy mennyire népszerű volt Milton röpirata, bizonyítják régi protestáns könyvtáraink: a külföldet járó magyar deákok még a XVIII. század folyamán is folyton vásárolták. A debreceni ref. kollégium könyvtára ma is három példányt őriz a *Defensióból*, ezek egyikét Maróthi György vette Gróningában 1737-ben, a másik genfi eredetű példány, több kézen vándorolva keresztül, 1800-ban Sárvári Pál tulajdonában volt.⁷⁸

Nem állítjuk persze azt, hogy Apáczai nem szemlélte megdöbbenéssel, sőt részvéttel a tragikus londoni eseményeket, főként a király sorsát. Vannak ugyanis olyan röpiratok, amelyek inkább az eseménysorozat megrázó érdekességét emelik ki, de a kiadók célja a szenzációra éhes közönség kielégítése lévén, közlik a forradalmi parlament igazoló lépéseit, kiáltványait is. Ilyen a *Tragicum theatrum actorum et casuum tragicorum Londini publice celebratorum* (Amsterdam, Jansonius, 1649), amely Strafford gróf, Laud érsek, a király perének anyaga mellett, Hamilton herceget, Henrik hollandiai grófét, Poyer ezredesét hozza, de ebben olvassuk a parlament, 1649-es declarációját is, a köztársaság létének és szükséges voltának igazolását.⁷⁹ Miskolczi Csulyak számára a

⁷⁶ The prose works of J. Milton, London 1848, I. köt. 328., az 1893-as kiadásban I. köt. 328.

⁷⁷ A₃ verso

⁷⁸ A Maróthi-példány K. 1093, a Sárvári-féle K. 1516. sz. A harmadik 1790-ben Csernátoni N. Sámuelé volt. (K. 1628. sz.) Az Eikonoklastes és a *Defensio* részletes elemzését l. LUTTER TIBOR: J. Milton. az angol polgári forradalom költője, Bp. 1956, 107—109, 118—122,

⁷⁹ Ez a kötet megvan a debreceni ref. koll. nagykönyvtárában (K. 655. sz.). Az angol parlament 1649-es declarációjából a népfeljegyzés elvének nagyerejű megnyilvánulásait érdemes idézni: „Ea opinione

könyvnek ez a része már nem „forrás”, de az utrechti kör egyik-másik tagját, nyilván Apáczait is, gondolkozásra kényszerítette. Aligha hihető, hogy a népfelség elvének e nagyerejű megnyilatkozása, az angol independensek vallásos köntösben jelentkező politikai rettenthetetlensége hatás nélkül maradt volna rá.

Az angol forradalomnak a kontinensre átcsapó hullámai Apáczai egyébként szinte szemtanúként is figyelhette. Az *Enciklopédia* IX., történelmi részében ezt olvassuk: „1649. Károly Angliai királynak a Parlamentum fejszével véteté fejét. És ez óltától fogva Királyt soha nem akarnak állatni. Ezek után tsak hamar követet küldenek az Anglusok a Belgákhoz, de Károly fia emberei által Hágában megöletteté.” (313. l.) Apáczai ezt az adatot nem forrásaiból veszi át — Alsted és Helvitius nem is vezethették a napi eseményekig, — hanem a maga tapasztalatait sűríti egyetlen tömör mondatba. Milton is roppant felháborodással emlékezik meg *Eikonoklastesében* ⁸⁰ erről a politikai merény-

imbuti sunt (sc. membra Parlamenti), nullo pacto negare aliquem aut posse, aut velle, primum Regis muneris originem atque institutionem apud Nationem hanc manasse ex unanimi consensu et convenientia Populi, à quò consentiente Rex electus est, ut munere regio fungens eos, à quibus electus est, secundum jura concessa protegeret eorumque securitati ac felicitati patrocinaretur.” (267.) „Objicebatur tamen et Rege ipso affirmante dicebatur, omnes eos, qui cum Rege in simili statu et dignitate collocati essent, nemini nisi soli Deo, cujus uncti sunt, actionum suarum rationem reddere debere. Unde nos eam consequentiam promamus, necesse est omnes hujus regionis homines unius et solius ejusmodi viri, Regis nimirum, causa creatos esse, ut ex ipsius arbitrio cuncta quae velit, faciant, perinde ac si omnes nullam aliam ob causam nati essent, quam ut ejusmodi hominis unius libidinem expleant et perversi Tyranni voluntatis victima sint.” (278.) A nép jogosult a zsarnok királyt trónjától megfosztani, „an vero Regimen mutare et in Tyrannidis locum liberum et nullis regibus subjectum statum reponere” (282.). A kiáltvány a római köztársaság, Velence és Svájc mellett főleg az Egyesült Provinciákra hivatkozik, mint a polgári szabadságjogok klasszikus földjére.

⁸⁰ „Chapter XXVII: Entitled to the Prince of Wales... He (the King) exhorts his son „not to study revenge”. But how far he; or at least they about him, intend to follow that exhortation, was seen lately at the Hague and now lateliest at Madrid; where to execute in the basest manner, though but the smallest part of that savage and barbarous revenge, which they do nothing else but study and contemplate, they cared not to let the world known them for professed traitors and assassiators of all law, both divine and human, even of that last and most extensive law kept inviolable to public persons among all fair

letről, amelynek Dr. Dorislaus Izsák, az angol köztársaság holland származású követe esett áldozatul : a Hágába küldött diplomatát 1649. május 12-én este egyik vendégfogadó éttermében, Walter Whiteford skót ezredes vezetése alatt, egy nemes ifjakkból álló társaság gyalázatos módon felkoncolta. A trónörökös, a jövőben II. Károly arisztokrata környezete ugyanis sértőnek találta, hogy a „királygyilkosok” küldötte Hága városában egyáltalán mutatkozni mert. Ha Apáczai ekkor Leydenben időzött, 20 kilométer sem választotta el a nagy feltűnést keltő esemény színhelyétől. Egészen bizonyos, hogy az angol forradalom változatos eseménysorozatából nem éppen *ezt* jegyezte volna fel, ha közvetlen élménye nem lett volna róla.⁸¹ Leydenben készült Saumaise *Defensio Regia*-ja is az 1649. év novemberében, s az élelmes kiadók rendszeren Milton válaszával együtt terjesztették. A nagyhírű tudós az angol királyi család felkérésére dolgozott.⁸² Mindezek a

enemies in the midst of uttermost defiance and hostility.” The prose works of J. Milton, London 1848, ed. by J. A. St. JOHN, I. 479—480. — A Milton említette másik gyilkosság áldozata Asham Antal madridi angol követ volt. Royalista angol tisztek ölték meg.

⁸¹ Dorislaus megölését Clarendon, az angol forradalom főúri történetírója a következőképpen adja elő : „Whilst he was at supper, the same evening that he came to the town, in company of many others who used to eat there, halfadozen gentlemen entered the room with their swords drawn, and required those at the table not to stir ; for that there was harm intended to any but agent who came from the rebels in England, who had newly murdered their king. And one of them, who knew Dorislaus, pulled him from the table and killed him at his feet : and thereupon they all put up their swords, and walked leisurley out the house, leaving those who were in the room in much amazement and consternation. Though all who were engaged in the entreprise went quietly away and so out of the town, insomuch as no one of them was ever apprehended or called in question : yet they kept not their own counsel so well (believing they had done a very heroic act), but that it was generally known they were all Scottish men, and most of them servants or dependents upon the Marquis of Montrose.” History of the Rebellion VI. 297—298. Idézve a fenti Milton-kiadvány 479. lapjának jegyzetében. Clarendonra l. Dictionary of National Biography, 1937—38, X. 370—89. Dr. Dorislaus Izsákra uo. V. 1147—1149.

⁸² *Encic. Brit.*, 1926, XVIII, 486. — Érdemes e műből is néhány mondatot idézni : a hazai reakciónak a puritánok ellen megfogalmazott vádjai ugyanis jórészt Salmasius könyvéből valók. — CLAUDIUS SALMASIUS : *Defensio regia pro Carolo I. ad serenissimum Magnae Britanniae regem Carolum II. filium natu maiorem, haeredem et successorem legitimum, Parisiis, apud Franciscum Noel, viâ Jacobeâ MDCL.* (Debr. ref. koll. K. 1628, vagy K. 1092.) ; „Horribilis nuper nuntius aures nost-

tények azt igazolják, hogy Apáczai Csere János szinte közvetlen szemtanúja volt az angol forradalomnak, mégpedig éppen legkritikusabb szakaszában, amidőn a forradalmi hullám a király kivégzésével csúcspontjára ért, s egyben meg is torpant: Cromwell, a vidéki nemesség és a középrétegek képviselője, brutális erőszakkal számolta fel a plebejus erők, a levellerek baloldali mozgalmát.⁸³ Azon nincs mit csodálkoznunk, hogy Nyugatot járó magyar deákjaink nem vettek tudomást Shakespeare, Milton vagy Dryden költészetéről, nem jutott el hozzájuk Ronsard Rabelais, Corneille, Molière híre, de a protestáns egyházi-politikai jellegű irodalmat igenis számontartották, s ha később — mint Apáczai is érthető okból — nem beszéltek róla, ideológiájuk kialakításában ez az irodalom fontos szerepet játszott.

Descartes eszméi Hollandiában

Az angol forradalom tanulságai mellett Apáczai legnagyobb hollandiai élménye kétségtelenül Descartes eszméinek megismerése volt. Descartes tanai minden más országnál előbb vertek gyökeret Hollandiában: a polgári haladás klasszikus földje legelőször fogadta be az újkor élen járó filozófiáját. Nem ment ez harc nélkül, sőt a XVII. század holland tudományos élete a

ras atroci vulnere, sed magis mentes percutit, de parricidio apud Anglos in persona Regis sacrilegorum hominum nefaria conspiratione admisso. Quoscunque infandus hic rumor attigit, haud secus ac si fulmine adflati essent, derepente his „arrectaeque horrore comae et vox faucibus haesit.” (a₂ recto) . . . Fatendum quippe est, ex quo regium in orbe nomen gubernandis populis natum, notumque fuit ad haec usque tempora, quaecumque in medio saecula fluxere, nullum similē huic factum vidisse, nec audivisse.” (uo.) . . . „Hac ratione quod in Anglia factum facinus cum horrore accepimus, quia exemplo caret, tanto minus ignoscendum, magisque adeo execrandum, curandumque enixius ne hoc ipse tempore penetret ad plures” (uo. verso). A mű szerkezete egyébként a következő: „Simpliciter rem ut gesta est narrare, regem defendere est; . . . primum de facto ipso . . . deinde de iure; . . . an iusta cuiquam subditorum causa esse possit contra regem suum arma ferendi (idque negabitur); . . . postea ostendendum regem Magnae Britanniae supremam in suos subditos potestatem habere; postremo . . . quaeretur an ita vixerit et regnaverit ut cum accusari jure non potuerit, condemnari merito debuerit.” (A₈ recto-verso).

⁸³ Az angol forradalom eseményeinek tömör összefoglalása. M. A. BARG: Cromwell és kora, Bp., 1952.

Descartes eszméi körül dúló irodalmi csatározások zajától volt hangos. Maga Descartes hollandiai tartózkodása során, bármennyire elzárkózott életet élt is, tekintélyes barátokat szerzett. Ilyen volt Renerius (Réneri) Henrik, a fiatal utrechti egyetem tanára (1593—1639), aki elsőként hirdette a kartézianizmus néhány alapelvét már 1638-ban, egy évvel a *Discours de la méthode* megjelenése után. Aristotelest nem vetette el, eklektikus humanista gondolkozásmódja is inkább az ellentétek kiegyenlítését óhajtotta, de a kartéziánus módszer ragyogó eleganciája Renerius óvatos előadásában is megkapta hallgatóságát. Jellemző, hogy hamarosan bekövetkezett halála (1639) kollegájának, Aemiliusnak, olyan gyászbeszéd elmondására adott alkalmat, amelyben Descartes-ot a század Atlasának és Archimedesének nevezte.⁸⁴

Renerius hódította meg Descartes eszméi számára Regius (Le Roy, Duroy) Henrik utrechti orvost (1598—1679), aki az egyetemen is tartott rendkívüli filozófiai és orvosi előadásokat. Kartéziánus módszere akkora lelkesedést váltott ki hallgatóságából, hogy szinte kikényszerítették az egyetem vezetőségétől Regius professzori meghívását. A ragyogó szellemű, heves természetű, vitára mindig kész új tanár Descartes legkedvesebb tanítványa lett, s a mester nem győzte jó tanácsokkal ellátni. A barátság — amint ismeretes — nem tartott sokáig, mert Regius heves és tapintatlan eljárásával maga és a kartéziánizmus ellen zúdította az ortodoxia képviselőit, főleg a félelmetes Voetius Gisbertet. Regiust a város vezetői 1642-ben eltiltották a filozófiai előadásoktól, s oktató tevékenységét csak a legszigorúbban vett orvosi studiumokra korlátozták. Voetius a tanítvány elhallgattatása után magát a mestert támadta meg, s Descartes-nak az 1642—43. év folyamán számos kellemetlen órát szerzett az ellene folyó hajsza, amelyből végül csak a francia nagykövet erélyes közbelépésére sikerült kilábalnia. 1644-től viszont Regius okozott neki újabb gondokat, midőn helytelenítő tanácsai ellenére kiadta *Fundamenta physices* c. híres könyvét (1646), Descartes a *Principia* francia fordításának előszavában (1647) volt kénytelen megtagadni a tanítványát, s figyelmeztetni olvasóit, hogy a Regius által neki tulajdonított elvek jelentős részét nem

⁸⁴ FRANCISQUE BOULLIER : Histoire de la philosophie cartésienne, Paris, 1868, I. köt. 255, 260.

vállalja. Nyomatékosan jegyezzük meg, hogy Regius Descartes-nál jóval bátrabb és következetesebb magatartást tanúsított a természettudományi kérdések magyarázatában, az orvostudományt kizárólag gyakorlati alapon akarta művelni, az emberi elméről kiadott művében (*Explicatio mentis humanae sive animae rationis, ubi explicatur quid sit et quid esse possit*, 1647) szinte Hobbes és Gassendi alig burkolt materialista érveit hirdette. Descartes természetesen Regiusnak e művét is helytelenítette. Lenin, Marx és Engels *Szent család*-ját kivonatolva, a következő tömör jellemzést adja róla: „Descartes még élt, amikor Le Roy az állatról alkotott felfogását átvitte az emberre, a lelket a test moduszának, az eszméket pedig mechanikai mozgásoknak nyilvánította. Sőt Le Roy azt hitte, hogy Descartes eltitkolta igazi véleményét. Descartes tiltakozott.” Ide kívánczik már most az a megállapítás, hogy Apáczai természettudományi nézeteinek gerincét Regiusnak Descartes által elítélt fizikájából vette át. Valószínűnek kell tartanunk azt is, hogy hosszú utrecht-i tartózkodása idején sűrű érintkezésben volt a barátságos Regiusszal, akit arcképe is megnyerő, joviális embernek mutat.⁸⁵ Utaltunk már rá, hogy az utrecht-i baráti kör tagjai közül Enyedi Sámuel, Sikó János és Némethi István orvosi tanulmányokat is végeztek, mindhárman Regius tanítványai voltak.

Az utrecht-i kartézianusok közül megemlíthetjük még Bruyn János nevét (1620—1675), különösen azért, mert kitartó szorgalommal kísérletezett, kutatott, s ilyen irányú ügyességével nem kis hatást gyakorolt. A fizika és matematika rendkívüli tanára azonban csak 1652-ben lett, így Apáczai már kevesebb ideig érintkezhetett vele.⁸⁶

Figyelmet érdemel, hogy éppen Apáczai hollandiai megérkezésének időpontjában a kartézianizmus, legalább látszólag, az egyetemeken tilalmazott filozófia volt. Azok a hangos viták, amelyek Leydenben, főleg Heerebord disputációi nyomán, Ut-

⁸⁵ CASPARUS BURMANNUS: *Traiectum eruditum* . . . , Utrecht 1738, 288—293. 1. (Debr. ref. koll. A. 115. sz.); BOUILLIER i. m. 261—268. — Regius szép rézmetszésű arcképe látható Fizikájának *Philosophia naturalis* címen 1654-ben Amsterdamban Elzevir Lajosnál megjelent 2. kiadásában. Hazai könyvtárainkban rendszeren ez az editio található meg. (Pl. a Debr. ref. koll. N 65.) — Lenin Regiusról *Filozófiai Füzetek* Bp., 1954, 32.

⁸⁶ BOUILLIER i. m. 269.

rechtben pedig, mint láttuk, Regius körül hullámzottak, arra bírták a kurátori testületeket és városi magistratusokat, hogy megtiltsák Descartes nevének pro vagy contra emlegetését; a nagy francia bölcsező tiltakozott is miatta (1647) a leydeni hatóságoknál, s az orániai herceg pártfogását kérte. Ezt a véleményüket azonban az egyetemi hatóságok még 1651-ben is fenntartották, amint Henrik Lajos nassauai gróf felszólítására adott válaszukból kiderül. A herborni egyetem patronusa ugyanis a Clauberg és Wittich által felkeltett nyugtalankodások miatt kérdést intézett a leydeni, utrechti, grőningai, harderwijki egyetemhez és a bredai főiskolához, véleményüket kérve a descartes-i filozófia ügyében. Az egyetemek *hivatalosan* mind a konzervatív-peripatetikus álláspont mellett nyilatkoztak. Leyden, óvatosan, a tilalom kiadásának szükségét az egyetemi béke fenntartásával indokolta. Harderwijk elismerte, hogy Descartes a század, sőt valószínűleg a jövő századok legnagyobb matematikusa, természettudományi tanításai éppen nem megvetendőek, az orvostudományra nézve semmi vagy igen csekély veszélyt jelentenek, metaphysikáját azonban a legnagyobb teológusok „pestist okozónak” (pestiferam) és elvetendőnek ítélték. A grőningai egyetem kijelentette, hogy náluk az aristotelesi filozófiát magyarázzák, de mosolyt keltő „objektivitással” hozzátette: „Amici nobis sunt Socrates, Plato, Aristoteles, Conimbricenses, Suaresius, Ramus, Cartesius, sed magis amica veritas.” Breda is a természet legelméőbb magyarázóinak közé sorolta Descartes-ot, de tanai befogadása tekintetében óvatosságot ajánlott, s csak az „orthodox” vallás sérelme nélkül engedte meg a velük való foglalkozást: így is ez volt az egyetlen szakvélemény, amely nyíltan utalt az aristotelesi skolasztika veszélyeire is.⁸⁷

A hivatalosak óvatosságára ellenére azonban valamennyi egyetem közvéleményét, s főleg az ifjúságét, Descartes tartotta lázban, az akadémiai tilalmak ezt az érdeklődést még magasabbra csigázták. Az említett grőningai vélemény pl. kerülgetés nélkül kimondta, hogy főleg a leydeni és utrechti egyetemen kitűnő és tudós professzorok a hallgatók tapsaitól kísérve („nec sine quodam applausu auditorum suorum”) hirdették Descartes

⁸⁷ JOSEF BOHATEC: Die cartesianische Scholastik in der Philosophie und reformierten Dogmatik des 17. Jahrhunderts, Leipzig 1912, 33–37., valamint 55–58. Az elemzett egyetemi szakvéleményeket l. uo. 151–158.

tanait.⁸⁸ Bátran hozzátehetjük, hogy ezzel a magatartással a tilalom után sem hagytak fel. A következetes leydeni kartézianus, Heerebord Adorján 1648-ban terjedelmes levéllel fordult az egyetem gondnokaihoz és ebben a skolasztika áltudományos módszereinek kemény kritikája mellett Descartes személyének és tanainak lelkes dicséretét zengette, sőt a gondnokoknak valóságos kartézianus kurzust tartott, előadva Descartes egész rendszerének lényegét, s keményen visszautasítva az atheismus vádját, ortodox kollégáinak (pl. Triglandusnak és Stuartnak) okvetetlenkedéseit. „Ha ettől a herostól megtanulnák — írja — önmagunk mérséklését, ítéleteinket megtartóztatnók oly dolgoktól, amelyeknek igazsága nem önmagától világos, elménket pedig minden előítélettől megszabadítanók, akkor helyreállana valahára a léleknek, az ítéletnek megbecsülhetetlen szabadsága, védelmet és segítséget nyernénk a tévedések elhárítására, az igazság kinyomozására.”⁸⁹ A közvélemény a hatalmasokkal és óvatosokkal szemben határozottan kartézianus volt, s bár Descartes tanait hirdető professzorok elmozdítására is sor került, Leydenben mégis mindenkit kinevettek, aki a kételkedés jogosságával nem volt tisztában. Ilyen körülmények között a harc e forró szakaszában, mint azt Bohatec alaposan kifejti, még nem kerülhetett sor igazi kartézianus skolasztika kialakulására, ezt csak az 1660—1680 közötti évtizedekre tehetjük De Raei, Clauberg, Wittich, Heidanus munkásságának kiteljesedésével, bár az egyeztető kísérletekre, pl. Raei vagy Heerebord munkásságában, már Apácza hollandiai tartózkodása idején is találunk példát. De Raei Leydenben határozottan aristotelico-cartesianus szellemben tanított, s ezzel az eljárással nagyon megnyerte magának Descartes-nak a tetszését.⁹⁰

Szorosan összefügg a kartézianus nézetek terjedésével a modern világkép, a heliocentrikus rendszer elismerésének kérdése

⁸⁸ BOHATEC i. m. 151.

⁸⁹ Heerebord disputációinak gyűjteménye (Leyden 1650) megtalálható a debreceni ref. koll. nagykönyvtárában N. 211. sz. alatt. Itt olvasható nagyterjedelmű Epistola dedicatóriája. Az idézet a 70. lapon: „... à quo Heroë si semel didicerimus moderari ac cohibere mentis nostrae assensum ab iis de quorum verum veritate non certo constat et mentem nostram ab omnibus praeiudiciis liberare, tum demum ista animi, ista iudicii inaestimabilis libertas reducta nobis fuerit ac restituta; tum demum praesidia et auxilia inventa fuerint errores praecavendi, veritatem eruendi.” (Saját fordításunk.)

⁹⁰ BOHATEC i. m. 37—38., BOUILLIER i. m. I. 270.

is. Jelentékeny mozzanat a mi szempontunkból, hogy ennek nagyszabású és heves vitatása nagyjából egybeesik Apáczai hollandiai tartózkodásával. Anélkül, hogy az *Enciklopédia* csillagászati részének megvilágítását itt akarnók előlegezni, rámutathatunk Velthuysen Lambert személyére. Érdekes polgári típus a hajlékony szabadgondolkodás egyik előfutárja. Nem volt sem teológus, sem professzor, orvosi gyakorlatot folytatott, egyik műve előszavában így mutatja be magát: „... privatus ab omni administratione, publicorum munerum alienus, liber in libera republica, non theologus.” Az a sok merész eszme, amelyet, félig-meddig műkedvelő tudományos munkássága során felvetett bizonyítja, hogy büszkén vallott függetlenségét alaposan ki is használta. Mint választott utrechti szenátor az egyháziak felügyeletével volt megbízva, de ezeknek ellenszenvét nemcsak bíráló magatartásával, hanem a Szentírásra alkalmazott racionalista kritikájával is magára vonta. Leghevesebb vitáit — mint már említettük — Du Bois Jakab francia prédikátorral vívta a kartéziánus eszmék, és a heliocentrikus világkép érdekében. Igaz, hogy Du Bois első támadása csak 1655-ben jelent meg Útretben, de ez már felelet volt Wittich egy írására, amely a kartéziánus fizika rendszeréből mutatta ki, hogy a Föld forog a Nap körül. Velthuysen két vitairata csak az 50-es évek második felében látott napvilágot, de a Descartes-tanítványok már jóval előbb is széltében tárgyalták és vitatták a heliocentrikus világkép jogosságát, amelyet mesterük óvatosságból még nem akart tételszerűen kimondani. Clauberg pl. 1652-ben megjelent *Defensio Cartesianae* művében hevesen védi a heliocentrikus világképet (Cap. XXIV.). Feltehető, hogy Apáczai a vele csaknem egykorú Velthuysennel (szül. 1620.) is érintkezett: a kortársak nyájas, előzékeny embernek jellemezték. Mondottuk, hogy Tofeus Mihállyal is benső kapcsolatot tartott, neki könyvet ajándékozott, lehet, hogy éppen Tofeus ajánlotta a Velthuysen figyelmébe kiváló magyar honfitársát.⁹¹

⁹¹ Velthuysenre l. BOUILLIER i. m. 269. BOHATEC i. m. 26–27, 42–43.; BURMANNUS: *Trajectum eruditum* 385–89. Összegyűjtött művei 1680-ban jelentek meg Rotterdamban két kötetben. — JACQUES DU BOIS műve *Veritas et Autoritas Sacra in Naturalibus et Astronomicis asserta et vindicata. Contra Christophori Wittichi . . . dissertationes duas, de S. Scripturae in Physicis abusu. Adjuncta refutatione argumenti ab eodem autore ex Cartesii Principiis pro Motu Terrae desumpti,*

Látnivaló, hogy a kartézianus tűzfészek Hollandiában főként Utrecht maradt és nem esoda, hogy a konzervatív-egyházi párt felhívásban figyelmeztette a szülőket : az utrecht-i egyetemre ne küldjék fiaikat, „mert oda bevezették a test bölcsességét, másképen szólva a Leydenből már kiűzött kartézianus filozófiát, amely böleselet pedig minden atheistának és hozzá hasonlóknak támasza, s alapelvét így lehetne meghatározni: egyél, igyál, a halál után nincs gyönyörűség.” Az ilyen fajta felhívások természetesen csak arra voltak jók, hogy a konzervatív álláspontot nevetségessé tegyék, s éppen ellenkező hatást értek el.⁹²

Mindezek után kell sort kerítenünk a legnagyobb utrecht-i hatalmasság, Voetius Gisbert személyének bemutatására, aki — mint már tudjuk — a magyar deákságnak és Apáczáinak is pártfogója volt. Csere János *A magyar nemzetben immár elvégtére egy Academia felállításának módja és formája* c. egyetemi tervezetében az alábbi sorokban utal Voetiushoz való viszonyára : „Noha én amaz híres neves Voetius Doctornak tanácsát követvén (kitül nem egyszer hallottam, hogy a scholák az magyar nemzetben soha jól nem lehetnek, valámig csak idegen Professorok léznek közöttünk, hanem úgy lehetne ahoz reménség, ha egy facultasban egy idegen Professor lenne s ugyan azonban hazafia lenne egy másik, mindaddig, valámig cselekedetünkkel megmutathatnók, hogy az idegenekkel elérkezünk a tanításban, és így elhithetnók nemzetünkkel, hogy nálok nélkül el lehetünk már teljességgel), ez eszes tanácsot követvén, mondok...” Kiderül e nyilatkozatból, hogy Apáczái sűrűn érintkezett Voetius Gisberttel, vele bizalmas beszélgetéseket folytatott s ezekben tanácsát kérte a magyar iskolai állapotok megjavítása ügyében. Mindez nem oly magától értetődő, ha arra gondolunk, hogy a konzervatív, sőt egyenesen retrográd eszméket hirdető és védő Voetiusnak egy nagyon komoly, a haladásért égő Descartes-tanítványt, egy nagy reményekre jogosító fiatal tudóst sikerült magához kapcsolnia.

Voetius Gisbert (1598—1676) a református ortodoxia legnagyobb alakja volt, „summum fastigium theologiae scholas-

Ultrajectini, Ex officina Johannis Waeseberge 1655. Megtaláltam a Román Népköztársaság Akadémiája bukaresti könyvtárában I. 9371. sz. alatt. — CLAUBERG Opera omnia Amstelodami 1691, II. köt. 1015.

⁹² BOHATEC i. m. 44.

ticae”, mint Hülsemann írta róla, „Papa Ultrajectinus”, ahogyan ifj. Petrus Molinaeus nevezte, de nem a Geleji Katona-szerű feudális egyházi kényúr, hanem a polgári fejlődés megkövetelte modernebb tudós-típus. Hatása és közéleti befolyása óriási volt, de tudományos megnyilatkozásai, vitái inkább ellenségeket, mint barátokat szereztek számára. Hatalmas ismeretanyag fölött rendelkezett, bámulatos munkabírással írta terjedelmes köteteit, vívta tudományos csatáit, bár ellenfelei szerint inkább az olvasottság, mint az értelem, inkább a vakbuzgóság, mint a józan megfontoltság jellemezte őket. A hagyománytól egy vonalnyira sem volt hajlandó eltérni, s minden újító mozgalmat, vagy csak a szokottól eltérő gondolatot is, az egyházi és társadalmi rend felforgatásának vádjával illetett. Erősen ajánlotta pl. a bibliai nyelvek tanulmányozását, de a héber és görög szöveg tökéletesen inspirált voltát tanította, a Szentlélek munkája, szerinte, még az interpunctióra is kiterjedt. Az apostoli íróknak nem volt szükségük semmiféle tanulásra: „Spiritus enim immediate et infallibiliter eos moverat.” A Földnek a Nap körül való keringését, csakúgy, mint a vérkeringés elméletét, mint a Szentírással ellenkezőt, hevesen elutasította. Descartes-nak, majd Coccejusnak vagy Labadie-nak nem volt nála kitartóbb és kérlelhetetlenebb ellensége. A már idézett Descartes-vitában alattomosnak mutatkozott, hiszen először is nem maga támadott, hanem egy tanítványát tolta előtérbe, másfelől pedig a tudományos vitát a politikai denunciació útjára terelte. Véletlenül éppen Mersenne-nek, Descartes leghívebb barátjának tett ajánlatot, hogy fogjanak össze az „atheizmus” e bajnoka ellen. Nem kis feltűnést keltett, hogy Voetius, a kálvinista ortodoxia főpapja egy katolikus szerzetessel akart szövetkezni az új bölcselet ellen. Másfelől viszont tiszteletet ébresztett az utrechti egyetem érdekében végzett áldozatos munkássága és anyagi ügyekben tanúsított önzetlensége. Magánórái és disputációi mellett heti nyolc nyilvános előadást tartott, ami nem kis feltűnést váltott ki a laza egyetemi tanfegyelem e korszakában. Jámorságáról és megnyerő modoráról magának Descartes-nak is jó véleménye volt, amint ez Voetiushoz intézett híres leveléből kiderül. Utaltunk fentebb arra, hogy a magyar hallgatókat jórészt egyetemének anyagi érdekében édesgette maga köré, de szerepet játszhatott ebben Voetius kétségbe nem vonható, őszinte kegyessége is. A magyar puritánusok, Medgyesi például, állandóan tisztelet-

tel hivatkoznak Voetiusra, hiszen ő is több ízben nyilatkozott mellettük. Magyar társadalmunk fejlődésében a puritanizmus még erősen haladó szakaszt jelentett, amikor a nyugati fejlődés már túllépett rajta. Éppen legjobb magyar deákjaink, a puritánok csoportosulhattak Voetius körül, aki ennek a magatartásnak legszembetűnőbb képviselője volt. Egyébként is Voetius elvül vallotta, hogy minden deák mellett ott kellene állnia egy-egy professzornak, mint lelki vezetőnek és tanácsadónak, s úgy lát-szik ezt az elyet a magyar deákokkal szívesen meg is valósította. Apáczai szellemi képességeiről, erkölcsi komolyságáról hamarosan meggyőződhetett, s minden bizonnyal hízelt is neki az erdélyi ifjú kissé naív tisztelete. Hogy az 1643-ban lefolyt Descartes-vitát s benne saját szerepét hogyan magyarázta mesz-sziről jött fiatal barátjának, azt ma már nem tudjuk felderíteni; annyi bizonyos, hogy Apáczai Voetiusszal való jóviszonya elle-nére is megmaradt Descartes rajongójának. Egészen bizonyosnak látszik, azonban az, hogy Apáczait nagyon megfogta Voetius enciklopédikus tudása, erről hollandiai tudományos tevékeny-ségének vázolója során lesz alkalmunk meggyőződni. Valószínű, hogy a kortársak szellemes epigrammája:

Voetius odit, alit, fallit, defendit, adoptat
Pacem, dissidium, patres, absurda, malignos

bár kétségtelenül tartalmaz igazságot, egészében véve mégis túloz. Egyben bizonyosan tévesen általánosít s ez az *adoptat malignos*. Soha Voetiusnak tisztább lelkű és őszintébb tanítványa nem volt Apáczai Csere Jánosnál. Az is tagadhatatlan, hogy az erdélyi ifjú nem a ravasz vagy vizsályszító Voetiusról vitt magával képet távoli hazájába, hanem Dantéhoz hasonlóan a „buona imagine paterna” (Inf. XV. 83.) merült fel emlékezetében amidőn az akadémiai tervezet idézett sorait leírta.⁹³

⁹³ Voetius Gisbertre THOLUCK: Akademisches Leben . . . II. 214—221, BOUILLIER: Histoire de la philosophie cartésienne, I. 261—62, HERZOG—HAUCK: Realenzyklopädie für protestantische Theologie und Kirche XX. köt. Lipse 1908, 717—25., A. C. DUKER: Gisbertus Voetius I—III, Leyden 1897—1914 (különösen a II. köt. De nieuwe philosophie. Regius en Descartes, 132—201.), RITSCHL: Geschichte des Pietismus in der reformierten Kirche, I. köt., Bonn 1880, 101—130., ALEXANDER BERNÁT: Filozófiai Irók Tára I. 236. Az Apáczai-ídézet HEGEDŰS 153. Túlzó dicséretekkel részletesen szól Voetiusról STROMP LÁSZLÓ: Apáczai Cseri János mint pedagógus, Athenaeum 1897, 281.

Utaltunk már rá, hogy Apáczai Csere János Leydenben valószínűleg végighallgatta a téli félévet és így legkorábban 1649 áprilisában költözhetett át Utrechtbe. Az egyetemre csak az 1650. év elején iratkozhatott be,⁹⁴ de az előadásokat, mint fentebb kifejtettük, inscriptio nélkül is látogathatta. Első nyilvános akadémiai szereplésére március vége felé került sor, amidőn 23-án és 27-én respondensként lépett fel Voetius Gisbertnek a „szent filológiáról” írt disputációja előadásával.

Ismeretes, hogy a XVI—XVIII. századi akadémiai vitairatok túlnyomó része lényegében csak tudományos gyakorlat volt: a nyilvános előadáson szereplő deák, a respondens megtanulta a professzor készen elébe adott szövegét, s igyekezett azt kellő hanghordozással, szónoki modorban elmondani. Az akadémiai disputációk inkább a nyilvános fellépésre, mintsem az önálló szellemi munkára neveltek. Tudományos értékük kb. annyi volt, mint a mai jelesebb deákok kollokviumi feleleteinek, midőn szépen előadják a tanár egyetemi jegyzetéből megtanultakat. Némi önállóságra akkor nyílt alkalom, ha az előadás tételeit komolyan támadták (pl. az ellenkező állásponton lévő tanár tanítványai), de ilyenkor meg az elnök sietett a respondens segítségére, hiszen lényegében őt érintette az ellenvetés, mint a szóban forgó disputáció szerzőjét. Szokásban volt, hogy a respondens néhány önállóan kiszemelt tételt, corollariumot csatolt a szöveghez: láttuk, hogy ifj. Geleji Katona a székely kérdés fejtegette egyik politikai disputációjának ilyfajta függelékében. Az elnök a disputációkat rendszerint gyűjteményes kötetekben saját neve alatt adta ki, mint arra Heerebordtól idéztünk példát, de vizsgálfelelete jutalmául a jelölt is közzétehetette a magáét, s az a rengeteg disputáció, amely Európa-szerte az akadémiai nyomdákban napvilágot látott, az elmúlt századok becses kultúr-történeti emléke.⁹⁵; Jellemző és érdekes, amit Bethlen Miklós

⁹⁴ Album Studiosorum Academiae Rheno-Trajectinae, Ultrajecti, 1876, 24. has., SEGESVÁRY id m. 16.

⁹⁵ Az akadémiai vitairatok jellegének pontos magyarozatát ZOVÁNYI JENŐ adta: A főiskolai disputációk és szerzőik c. dolgozatában, Prot. Sz. 1936, 12—16. — Ha a respondensnek a disputa megszerkesztésében része volt, ezt rendszeren feltüntették („autor et respondens”).

írt róla: „Disputatiót úgy mint respondens soha sem bocsátottam ki, aetasom, rendem, erszényem és elhiszem tudományom is nem bocsátott reá, noha valami hitványkára én is rá tudtam volna talán vergődni, de láttam, hogy a főrendű ifjúság nem szokta, haszontalan büszkélkedésre költeni nem akartam.” Bethlen Miklós „tudománya” emlegetésekor nyilván arról a nem jelentéktelen szellemi koncentrációról beszél, amelyet egy-egy bonyolult gondolatmenetű, adatokkal zsúfolt disputáció megtanulása és hibátlan előadása követelt.

Apáczai azonban nem kímélte magát, amikor egy héten belül két alkalommal is fellépett, s Voetius terjedelmes értekezését előadta. Nem Apáczai önálló alkotásáról van tehát szó ebben az első tudományos műben, amelyet nevével össze szoktunk kötni, mégis igen hasznos és fontos lesz megismerése, mert éles világot vet Csere János egyetemi tanulmányainak jellegére, s első tudománytárunkat létrehozó enciklopédikus érdeklődésére. Részletes ismertetését ritka volta is indokolja.

A 17 számozatlan levélből álló 4 r. mű teljes címe: *Disputatio Theologica [Continens] Introductionem [Ad] Philologiam Sacram [Quam] Favente Deo Opt. Max. [Sub Praesidio] D. Gisberti Voetii SS. Theol. Doct. [Ejusdemque Facultatis in Inclyta Acad. Ultraject. Profess.] ac ibidem in Ecclesia Pastoris vigilantissimi [Ventilandum Proponit,] Johannes Tsere Apatzai Transylvanus. [Ad diem 23 et 27. Martii hora locoque solitis.] Ultrajecti, [Ex Officina Joannis a Waesberge,] MDCL.* Ajánlása, mint tudjuk, Tófeus Mihálynak szól.⁹⁶

A hat fejezetből álló értekezés először a filológiai tanulmányok hasznát és szükségességét indokolja a teológus számára.

⁹⁶ RMK. III. 1756. sz. — A kolozsvári volt ref. koll. könyvtára két példányt őriz e ritka disputációból. Az RMK. 604. bbb. sz. példány egy szászvárosi eredetű kolligátumban van, amely 1636 és 1650 között előadott, túlnyomó részt utrechti vitairatot tartalmaz; Apáczaié az 50. szám. A másik singuláris példány Apáczai tulajdona volt, jelzete RMK. 384. Címlapján *Johannis Apacii* sajátkezű névaláírás, majd folytatva: *post mortem ejus Andreae Portsalmi*, alább: *Coll Ref Claud.* — A mű ajánlása: *Clarissimo ac Doctissimo Viro, D. Michaeli Tophaeo, SS. Theologiae Doctori dignissimo, Scholae Illustris Varadinae Rectori et Professori solertissimo, Sacrae Philologiae cultori ac defensori strenuissimo, amico suo integerrimo Disputationem hanc Philologicam Inscríbit, offert, dedicat Joh. Tsere Apátza Transylvanus Resp.* — Fényképmásolatban a Magy. Tud. Akadémia mikrofilm tárában is.

A keleti nyelvek, de a latin és görög nyelv hasznát sem tagadhatja senki, aki az alapos írásmagyarázatot érdeme szerint megtanulta becsülni. Tudták ezt már a reformátorok, de a végtelen számú bizonyosság közül elég legyen itt Sixtus Amama *De barbarie* c. beszédére vagy Scultetus Ábrahám 1618-as heidelbergi tanári székfoglalójára (*De coniungenda philologia cum theologia*) hivatkozni. A filológia részei egyébként a grammatica, lexica, rhetorica poetica, historica, és a magyarázat vagy textualis vagy didaktikus (elenktikus = vitázó) lehet.

A textualis magyarázatnak öt módja van: 1. explicatio scripturaria, 2. patristica, 3. scholastica, 4. canonistica, 5. extranea. Az elsőt Voetius a magyarázat dogmatikus megalapozottságát, református hithűségét érti, s mint legfőbb tekintélyre tanárára („praeceptor noster”) a kemény ortodox Gomarus Ferenc műveire hivatkozik. A scholasticus szövegmagyarázat mestereként Pelbartus a Themesvar-t s *Rosarium*át idézi. A 4. pontban a nagy szótárakat, a bibliai és egyéb lexikonokat sorolja fel, többek között Albercius de Rosate *Dictionarium Juris*át, Nicolaus Clemangis *Glossarium latino barbarum*át, Bellarmin *De scriptoribus ecclesiasticis* és Possevino *Apparatus sacer* c. művét. Az 5. pont kora orientaliztikájának alapvető bibliográfiáját adja, Kircher, Buxtorf, L'Empereur, Cocejus, Hackspan, Broughton, Münster munkáinak felsorolását, legvégül Golius *Lexicon Arabicum*át.

A második főrészben az értekező áttér a *philologia elenticá*ra. „Elenctica est — írja —, quae controversias grammaticas, rhetoricas, criticas circa philologiam sacram incidentes disputando determinat.” Ilyen vitatott problémák pl. a pont jelentősége a héberben; Jehova nevének olvasása; vajon az Elohim több személyt jelent-e (állítja Zanchius, Polanus, Acronius, Altingius, tagadja Calvinus, Drusius, Gomarus); vajon a teremtés („creandi”) szó semmiből teremtést jelent-e. Problematikus pl. Dionysius Areopagita *De hierarchia coelesti* c. könyve („Vide disputationem nostram de angelis” ti. a Voetiusét). Vitatható, hogy Jézus neve zsidó eredetű-e (Jehosuah), vagy hogy a *seol* szó szükségképpen a kárhozat helyére vonatkozik-e.

A szorosabb értelemben vett philologia sacra — olvassuk a harmadik részben — a tárgyalás módja szerint lehet systematicus (syntagmaticus) vagy textualis. A rendszeres bibliai filo-

lógia is kétféle. Az első a filológiai disciplinák (grammatika, retorika, poétika stb.) rendje szerint bibliai anyagot is dolgoz fel, mint pl Alsted *Retorikája* vagy Henricus Stephanus hasonlíthatatlan *Thesaurus Linguae Graecae*je, mely tömegesen közöl bibliai példákat. A második módszer kizárólag a bibliából gyűjti anyagát, s ezt csoportosítja különböző fejezetek vagy abécé rend szerint, mint Alsted kezdők számára készült *Praecognita theologica*ja. A komoly kutatók azonban Glassius *Philologia sacra*, Amama *Antibarbarus biblicus* vagy Hottinger *Thesaurus philologicus* c. művéhez forduljanak.

A negyedik szakaszban érdekes megállapításokat olvasunk a részletes szöveg-filológiáról: ezt a teljes vagy részleges bibliai kommentárok szokták nyújtani. Ilyeneket adtak az Ótestamentumhoz Munsterus, Watablus, Piscator, Grotius vagy a híres Rabbi Ben Ezra; az újtestamentumi filológia büszkeségei Valla, Erasmus, Camerarius, Beza. Ez utóbbi mintegy a bibliai filológia Homerosának tekinthető („qui postremus instar Homeri nobis esse posset.”) Nyomába többen léptek, mint pl. Drusius Heinsius, Grotius és mások. A szerző gyakran hivatkozik saját *Bibliotheca* . . . c. művére is. Ezután felsorolja a különböző fordítások (görög, chald, szír, arab, héber, szamaritán, latin) jegyzeteinek szerzőit, majd a jezsuita Cornelius à Lapide ismert biblia-kommentárjainak értékelésére tér át; ez a szerző ugyanis felhasználja az evangéliumok magyarázatához a perzsa, örmény és egyiptomi (kopt) fordítások tanúságait a római Propaganda fidei collegium magyarázatai szerint. Az ilyfajta tudományos eljárást azonban Voetius élesen elutasítja öt okból: 1. a szövegek nincsenek kiadva, 2. eredetükről és tekintélyükről eddig semmit sem tudunk, 3. erős a gyanú, hogy Rómában koholták őket, vagy legalább is úgy interpolálták, hogy a vulgata versiót igazolják, 4. nem a héber, hanem a görög Ótestamentum (ti. a Septuaginta) alapján készültek, akárcsak az arab, szír és ethiop ószövegségek, 5. Nyelveinek semmi köze a héberhez, nem állnak vele rokonságban. Ez utóbbi tételt a legújabb tudományos eredmények alapján behatóan bizonyítja. A kopt írás betűi jórészt a göröggel azonosak, néhány egyszerű szó, főleg a nevek, megegyezhetnek, azért a koptot senki sem mondja a görög nyelv dialektusának vagy sarjadékának („propago”), éppúgy nem, mint a magyart a francia, olasz vagy a spanyol származékának, az angolt a latin vagy francia rokonának, mivel néhány szó hasonló

bennük.⁹⁷ Így a koptnak sincs köze a héberhez, inkább az arab leánya. A Rómában kiadott ethiop újszövetség-fordítás pedig felettébb gyanús. Egyébként is mindezen nyelvek tanulmányozása hasznos lehet, de nem elsőrendű szükséglet. Ugyanez áll a georgiai és örmény nyelvre is. Az egyházatyák közül egyedül Hieronymus tudott héberül, a többiek nyelvi tekintetben nem mehetnek tekintély számba.

Az ötödik rész a bibliai filológia különböző szempontjait vonultatja fel. A *philologia grammatica* a helyesírás, a prozódia, a mondattan kérdéseivel foglalkozik, a *lexica* a bibliai nyelvek szavainak értelmét, fordításukat magyarázza, a *rhetorica* a biblia trópusait, figuráit gyűjti össze, az *oratoria* a bibliában előforduló beszédek taglalja. Igen gazdag anyaga van a *philologia poeticá*-nak. Vizsgálja a bibliában szereplő költeményeket *a*) forma és metrum szempontjából, *b*) műfajok szerint (pl. *epinícium* Exod. 15 vagy Iud. 5, *epicum carmen* Deut. 32, *epitaphium* 2 Sam. 1, 18, *epithalamium* Psal. 45, *idyllium eroticum* Cantica Canticorum), *c*) a költői ékesszólás tekintetében („in luminibus elocutionis poeticae”). Ez utóbbi vizsgálódások körébe tartozik a bibliai költészetnek a göröggel való összehasonlítása, a latin nyelvű (Juvenus, Arator, Andreas Hojas, Buchanan, Beza) és más költői paraphrasisok értékelése, végül a bibliában idézett profán költemények egybegyűjtése (pl. Act. ap. 17, 28 = Aratos: Phaenomena 5; 1 Kor. 15, 33 = Menander: Thais; Tit. 1, 12 = Epimenides: De oraculis).⁹⁸ — Legtöbb ismeretet a *philologia historica* közvetít „quae dictionum, phrasium, adagiorum, sententiarum, narrationum, locorum, temporum, personarum in

⁹⁷ A B₄ verso lapon levő szöveg szószerint így hangzik: „Linguae Copticae characteres Graecis magnam partem affines sunt et aliquot simplicia vocabula, praesertim nomina, cum Graecis aliquo modo conveniunt... sed ideo Graecae linguae dialectus aut propago non magis dicenda est, quam Ungarica Gallicae aut Italicae, aut Hispanicae, aut vice versa, aut Anglica Latinae et Gallicae, quia in vocabulis aliquot affinitas deprehenditur.”

⁹⁸ Voetius itt egyik utalásában téved, vagy sajtóhiba van a szövegben, ahol I. Kor. 14-re hivatkozik (vers megjelölése nélkül!), mint antik irodalmi citátumra. A legkönnyebben hozzáférhető Nestle-féle kritikai Újszövetség-kiadásból bárki megállapíthatja, hogy a Menander-idézet (*Thais*) az I. Kor. 15, 33-ban van. Vö. a Spence és Exell által kiadott The Pulpit Commentary I. Corinthians kötetével, London—New York 1916, 489.

scripturis occurrentium genuinae explicationi ex collatis antiquitatibus atque historiis sive sacris sive exoticis sive utrisque lucem faeneratur." Általában tehát az egyházi és világi „régiségekkel” („antiquitates”) foglalkozik. A szerző mindenütt nagyon részletes bibliográfiát ad (Arrias Montanus, Waser, Capelli, Scaliger, Snellius stb.). A profán írók is bevonhatók az Írás magyarázatába, mint Scultetus, Scaliger és Paraeus vallják, mindenesetre óvatosan kell eljárni velük kapcsolatban. Ezután felsorolja a különböző „régiségeket”: *zsidó* (pl. Urim és Thummim), *egyiptomi* (pl. a faraó leányának fürdőzése), *asszír, káld, szíriai, föníciai* (pl. Ezékiel 26—28. r. Tyrus városának és kereskedelmének leírása), *perzsa* (pl. Eszter, Dániel és Nehémiás könyve), *görög* (pl. stoikusok, Areopag stb.), *római* (pl. legio, crucifixió, cohors Italica, jus civitatis Romae, provocatio ad tribunal Caesaris). — Végül a *philologia critica* egyrészt nyelvi vizsgálattal foglalkozik (stíluskérdések), másfelől a szövegkritikát, a változatok összeállítását végzi. A szerző itt felsorolja a kritikai biblia-kiadásokat (pl. Beza, Stephanus, VIII. Kelemen louvain-i kiadása Plantinnél).

A hatodik rész visszatér a *philologia sacra elenctica*, tehát a vitázó filológia néhány problémájára, amelyről a hallgatóságnak szakkollégiumot lehet tartani („in collegiis privatis a studiosis nostris tractari potest”). Ilyen például a grammatikából: vajon a régi héber betűk szamaritánus eredetűek-e, s a jelenlegieket csak Esdrás vezette-e be? A megfejtés Hottingernél és ifj. Buxdorfnál található. A szótan felvetheti: mi az a *dudaïm* (Gen. 30, 14), vajjon az *isaphnot phanea* egyiptomi szó-e, s mi a jelentése (titkok tolmácsa). A bibliai költészetten vitathatja, hogy a zsoltárok és Jób könyve metrumos versekben vannak-e írva, s ha igen, a görög—latin mérték szerint vizsgálándók-e. Merész munkát adott ki erről Gomarus, a nagy teológus (*Lyra Davidis*). A bibliai történettudomány heves vitát folytatott, kik voltak az Ap. csel. 6. részében említett *hellenisták*: Matthias Cotterius, Salmasius, Hottinger, Heinsius szóltak a kérdéshez, de a figyelmes vizsgáló megállapíthatja, hogy inkább csak szócsatát vívtak („ad logomachiam totum hoc certamen redigi posse”). Voetius itt saját *Desperata causa papatus* c. vitáirátára hivatkozik. Végül a bibliai kritika különösen a bibliafordítások alkalmával talál vitás kérdésekre, hiszen ezeket rendszerint támadni szokták, s a szerzők (Erasmus, Castello, Beza, Arrias Montanus,

Turretinus) védik szövegeiket. Ilyen vitakérdés pl., hogy az Újszövetség nyelve klasszikus görög-e vagy hellenisztikus, stílusa mintaszerű-e vagy barbár. Megtartandó-e az I. Ján. 5, 7, vagy elvetendő, mint azt a socinianusok kívánják? Az mindenképpen bizonyos, hogy több kézikönyv kellene a vitás bibliai helyek magyarázatára.

A befejezésben a szerző kifejti, hogy mindezt tanítványai kedvéért részben bevezetésül és buzdítás gyanánt közölte, másfelől pedig azért, hogy az ifjak az alattomos támadóknak és szektárius vetélkedőknek alaposan megfelelhessenek („quomodo os obstruendum sit sycophanticis et invidis . . . insectatoribus”), miképpen ő maga is tette azzal a névtelen remonstrans íróval, akinek *Thersites Heautontimorumenos* c. művében válaszolt.

A respondens — ezúttal tehát már Apáczai — néhány tételt fűz corollarium gyanánt az előadott értekezéshez. Az elsőben egy pár héber kifejezést sorol fel, amelyek alkalmasak a zsidók ellen a Szentháromság védelmére. Tagadólag felel arra a kérdésre, hogy Isten szamaritánus betűkkel írta-e a tízparancsolatot. A harmadik tézis azt veti fel, hogy Krisztus felhasznált-e beszédeiben régi zsidó hagyományokat, amelyeket a Talmud megőrzött. Apáczai igenlőleg felel rá. A negyedik tételben azt erősíti, hogy az arab nyelv nagy segítség az Ótestamentum megértésében, nélküle nem egy hely homályos marad. Az Újszövetség stílusa — folytatja az ötödik tézis — olyan, hogy Plato, Xenophon, Demosthenes is megértené. A hatodik corollarium a jezsuiták „scientia media”-ját ítéli el, a hetedik azt állítja, hogy lehetetlenség Istennek meg nem büntetni a gonoszt. A nyolcadik tételben a respondens kijelenti, hogy a legtökéletesebb egyházi igazgatás Isten igéjében található, végül a kilencedikben azt vallja, hogy a legtöbb református egyházban, így a magyarországiiban és erdélyiben is tanított Pfalzi Káté az Írással tökéletesen megegyezik.

A disputáció, mint látnivaló, nagyszabású bibliatudományi bevezetés és Apáczai filológus érdeklődésére igen jellemző, hogy ennek előadására vállalkozott. Nem lehetett könnyű dolga, mert az értekezés felépítése nem mindenben következetes, az anyagot pedig, a kor szokásához híven, mértéktelenül zsúfolja. Voetius felosztásai olykor keresztezik egymást: a textualis és eleneticus filológiáról több ízben beszél, az ún. *philologia critica* szerepe sincs egyértelműleg körülhatárolva. Arra azonban jó volt

az ilyen értekezés, hogy a respondens tájékozottságát, kutató látókörét szélesítse. Nem mentes a tanulmány tudományos álproblémáktól sem (ezt Voetiustól nem is várhatjuk!), ilyen pl. az újszövetségi görög nyelv klasszicitásának erőszakolása vagy a szamaritánus abécé kérdése, de nem egy helyen jó kritikai érzékről és korszerű filológiai gondolkodásról tesz bizonyosságot, mint amikor visszautasítja a Propaganda fidei kopt szövegeit és a római ethiop bibliát. Érdekes, hogy Voetius számára Temesvári Pelbárt bizonyos vonatkozásban még mindig tekintélynek számít, a magyar nyelvet pedig legalább felületesen, ismerni látszik, hiszen tudja, hogy francia és olasz jövevényszavak vannak benne. Ez persze, rengeteg magyar tanítványát tekintve, éppen nem meglepő.

Figyelmet érdemelnek Apáczai corollariumai. Közöttük is akadnak olyanok, amelyeket a fejlődő tudományosság — maga a hittudomány is — hamarosan álproblémának minősített (pl. a Trinitatis-dogma nyelvi bizonyítása), de nem is ezek az érdekesek. A komoly filológus mutatkozik az arab nyelv értékének felismerésében, amely kedvelt studiuma marad későbbben is. A szigorú puritánus erkölcs nyilatkozik meg a jezsuita kétszínűség elítélésében s abban a tételben, hogy Isten feltétlenül megbünteti a gonoszt; puritán elv az is — Medgyesi éppen ebben az évben hirdeti messzehangzóan *Dialogus ecclesiastico-politicus*-ában —, hogy a helyes egyházi rendtartás bibliai alapokon építendő ki: mindketten a presbiteri rendszerre gondolnak.

Apáczai e disputációjával kapcsolatban az irodalomban eddig nagyrészt helytelen nézetek uralkodtak, mert jóformán senki sem olvasta el. Gyalui 1892-ben Konez Józseftől kérte a marosvásárhelyi példány címmásolatát,⁹⁹ holott Kolozsvárt is megtalálhatta volna, s éppen Apáczai személyes példányát. Annyit mégis elért, hogy legalább a hibás címet kiigazította, hiszen Erdélyi 1866-ban még *Introductio ad philosophiam sacram*-ot emlegetett. Kremmernek majd Neményinek (bár az előbbinek már kezébe került a kolozsvári példány), nyilván folgama sem volt az akadémiai disputációk jellegéről, mindketten Apáczai

⁹⁹ GYALUI 6. — ERDÉLYI JÁNOS: A bölesészet Magyarországon, Bp. Sz. Új folyam, V. köt. (1866) 298. Még e mű 1885-ben BÁNÓCZI JÓZSEF által sajtó alá rendezett 2. kiadásában is philosophiam sacram-ot olvasunk. Filozófiai Írók Tára VI. köt. 107.

művének tartották ezt az értekezést.¹⁰⁰ Bethlen Miklós nyomán¹⁰¹ szárnyra kelt olyan adat is, hogy Apáczai ezzel az értekezésével filozófiai doktor lett, Neményi — mint minden hibás adatot — ezt is terjesztette. Ennek az állításnak sehol semmi bizonyítéka nincs; a doktori értekezésnek legalább formailag önállónak kellett lennie, Apáczai disputációja pedig Voetius szellemi terméke. Csere János soha nem írta magát filozófiai doktornak, sem az *Apáczai-album*, sem a *Disputatio de mente humana*, sem a *Philosophia naturalis* címlapján. Az *Introductio* csak első, de éppen nem jelentéktelen akadémiai szereplése volt.

Utrechti egyetemi pályájának egyéb hivatalos megnyilvánulásáról nem tudunk, más disputáción, jelenlegi ismereteink szerint nem szerepelt. Feltűnőnek tartjuk azt a tényt, hogy a teológiai doktori fokozatot nem Utrechtben kérte, nem Voetiust választotta promotorául, mint Komáromi Csipkés György, hanem a gradusért Geldria egyetemére, Harderwijkbe vándorolt át.¹⁰² E város főiskoláját csak 1648-ban emelték akadémiai rangra, Apáczai Csere János pedig éppen első teológiai doktora volt. Előtte Tófeus Mihály, Igaz Kálmán, Szatmári Baka Péter voltak hallgatói, maga Apáczai 1651. ápr. 3-án iratkozott be, neve ápr. 17-én a *Liber recensorum*-ban szerepel, tehát valószínű vizsgát állott ki, ápr. 22-én letette a doktori szigorlatot, ápr.

¹⁰⁰ KREMMER 20., NEMÉNYI 35.

¹⁰¹ Önéletírása id. kiad. 152.

¹⁰² Feltűnő, hogy az utrecht egyetemen mily kevés teológiai doktorátus történt: 1636–1736 között, az akadémia első száz esztendejében csak 24, 1648 és 1653 között pedig mindössze 3 (ezek egyike a Komáromi Csipkésé.) Vö. LONCQ: *Historische Schets der Utrechtsche Hoogeschool tot hare verheffing in 1815*, Utrecht 1886, 156–160. — Egy teológiai doktorátus bonyolult követelményeire vonatkozólag I. MIKLÓS ÖDÖN: Kereszturi Bálint doktori vizsgálója (1660), Dunántúli Prot. Lap, 1917, 210–12. A jelölt kérésére Gröningában 1660. jan. 12-én megindított eljárás csak a márc. 13-án végbement promotióval fejeződött be. Komáromi Csipkésnek az utrecht egyetemen *disputatio inauguralis*-ában öt tárgykörből kellett téziseit védenie: ex theologia dogmatica de sacerdotio Christi, ex theologia practica de mendacio, ex politica ecclesiastica de synodis seu conciliis, ex historia sacra de diluvio noachico, ex historia ecclesiastica de contentione inter Cyprianum et episcopos Romanos super Anabaptismo. (RMK. III. 1850. A senatus academicus jegyzőkönyvének Komáromi Csipkésre vonatkozó részletét közli MUZSNAI LÁSZLÓ: A vizsolyi biblia és Komáromi Csipkés György bibliája, Károlyi-émlékkönyv, Bp. 1940. 142. 4. a. jgy.) Annál érdekesebb Apáczai gyorsan végbement harderwijki vizsgálója.

26-án különlegesen ünnepélyes külsőségek között felavatták.¹⁰³

Maga a doktori értekezés egyetlen példányban, a sáros-pataki ref. kollégium *Collectio Diószegiana* c. disputáció-gyűjteményében maradt fenn, ez azonban a második világháború során elpusztult, így csak Szinyei Gerzson és Gyalui Farkas szűkszavú, hiányos adataira vagyunk utalva. Az Apáczaikutatás jóvá már nem tehető hibája, hogy ezt az értekezést alaposan senki sem ismertette, holott ebben az esetben már Csere János saját gondolatmenetéről van szó, belőle nyilván meríthetnénk a szerző szellemi magatartására vonatkozó néhány tanulságot.

A mű címe a következő: *Disputatio Theologica |Inauguralis| De Primi Hominis |Apostasia| Quam |Sub Auxilio Omnipotentis Dei| Ex autoritate Clarissimi Doctissimi et Celebrissimi Viri |D. Gisberti ab Isendorn |Academiae Hardervicensae, quae est Ducatus Gelriae| et Comitatus Zutphaniae, p. t. Rectoris |Magnifici, ibidemque Philosophiae| Professoris Primarii, nec non Medi |cinae Licentiati;| Amplissimique Senatus Academici consensu, |ac Venerendae Facultatis Theologicae decreto, |Pro Doctorali in Theologia gradu consequendo| ventilandum proponit |Johannes Tsere Apatzai Transylv. | Ad diem 22. Aprilis |Az egyetem pecsétje: Signum Academiae Ducat. Gelr. Et Com. Zutphaniae| Hardervici, |Typis Egberti Arnoldi a Nunspeet| Anno 1651.*

A címlappal együtt 10 leveles, kis 4 r. alakú mű ajánlása az egyetem kurátorainak, az akadémiai szenátusnak (tehát magának az egyetemnek!) s a teológiai karnak szól. A lap alján Apáczaik következő distichonja olvasható:

Musarum Patres, nova suscipe tu quoque Mater
Filia prima parit, πρωτότοκον tibi quem.

A szellemes versike kéri a Múzsák atyjait (a kúrátorokat), az új anyát (ti. a fiatal egyetemet), fogadják el azt, amit az első leány (a teológiai kar) elsőszülöttként (πρωτότοκος = elsőszülött), első disszertációként felajánl.

Magáról a disszertációról Gyalui Farkas rendkívül fogyatékos közlése alapján alig tudunk képet alkotni. Tárnya az első ember,

¹⁰³ ZOVÁNYI JENŐ: A harderwijki egyetem magyar hallgatói, ItK. 1891, 433., GYALUI 32.

Ádám bűnbeesése (apostasia), s 20 fejezetből áll. Először magát az *apostasia* szót magyarázza, széles filológus alapvetéssel tisztázva görög etimológiáját. Majd magára a tárgyra (res ipsa) tér át, s a tételt 17 lapon, három fő részben fejtegeti: először *normáját* (nyilván az Ádám elébe adott törvényt), másodszer *naturáját* (bizonyára az apostasia bűnének jellegét), harmadszor a *consequentia defectionist*, azaz a bűn következményét. Ádám büntetése kettős volt, külső és belső, a leggyászosabb eredménye az emberiségre lesújtó halál. Minden tételét bő bibliai idézetekkel bizonyítja, s álláspontja következetesen dogmatikus. A mű végén Apáczai corollarium gyanánt a *Confessio Belgica* védelmét ígéri: „Confessionem Belgicam, ut Sacris Scriptoribus consentaneam, pro viribus, tueri conabimur.” Gyalui Farkasnak az a feltevése, hogy Apáczai az *Enciklopédia* XI. részének 8. és 9. fejezetét („az elszakadásról”) doktori disszertációjából fordította, minden alapot nélkülöz, legfejlebb annyi valószínű, hogy a *De primi hominis apostasia* is Amesiusra támaszkodik, mint az *Enciklopédia* idézett részei.

A disszertáción kívül fennmaradt Gisbertus ab Isendoorn rektor meghívója Apáczai ünnepélyes doktorrá avatására. Ez számunkra szinte érdekesebb magánál a disszertációnál. Ebből tűnik ki ugyanis, hogy Csere János promotora Floccenius Henrik, a teológia doktora és professzora volt, s hogy különösen a keleti nyelvekben tartották kiválónak. A rektor nyomatékosan felszólította az egyetem hallgatóit, hogy ezen az első avatási actuson teljes számban jelenjenek meg, tapsaikkal adják meg a tiszteletet. Nem kétséges, hogy mindez hiánytalanul végbe is ment, hiszen az akadémiai élet legkedveltebb mozzanatai éppen ezek a parádés ünnepek és a nyomukban járó hivatalos lakomák voltak; az utóbbiak költsége persze az új doktorok zsebére terhelte.¹⁰⁴

¹⁰⁴ Az Apáczai doktori értekezésre vonatkozó adatokat l. RMK. III. 1773, GYALUI 32–35., SZINYEI GERZSON: Adalék Apáczai Csere János életéhez. Magy. Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező, 1875, 180. — Floccenius (Flocken) Henrikről JÖCHER: Gelehrten-Lexicon, Leipzig, 1750, II. 641., Isendoorn Vilmos Gisbertről Allg. Deutsche Biogr. XIV. Lpz. 1881, 630. Művei közül több megvan a debreceni ref. kollégiumban, pl. a *Physiologia peripatetica*, Deventer 1642 (Q. 695. sz.), amely persze nem modern értelemben vett orvostudomány, hanem *philosophia naturalis*, azaz természettan.

A város és egyeteme nem sokat jelentett Cseré János számára. Az egyetem, láttuk ezt is, éppen ebben az évben adott elutasító szakvéleményt a karteziánizmusról Henrik Lajos nassai gróf tudakozódására: „Ami akadémiánk rendtartását illeti — írják —, mi nyilvánosan és magánosan, egyedül és egyetlenként ama régi peripatetikus filozófiát tanítjuk és fogjuk tanítani, amely Aristoteles teljes értelmét magában foglalja, s amennyire csak lehet, szorgalmasan és éberrel ügyelni fogunk, hogy valami új tant ide be ne hozzanak.”¹⁰⁵ Ez az ortodox bölcséleti hitvallás méltó volt Isendoornhoz, a kor legjelentékenyebb és legiskolásabb peripatetikus filozófusához és a teológus Floccenius Henrikhez, akinek még a nevét is nehéz megtalálni az egykorú forrásokban. Az a benyomásunk, hogy Apáczai Harderwijkben a „legkisebb ellenállás” irányában mozgott, azaz gyorsan és számára kevés megerőltetéssel akart végezni, hiszen ekkor már fejében forrt vagy talán munkában is volt a *Magyar Encyclopaedia*. Az sem lehetetlen, hogy a harderwijki egyetemi tanács egyenesen az „utrechtli pápához” fordult tanácsért, mikor első díszes doktori promotióját akarta megrendezni, s mivel magának nem volt, Utrechtből „kért kölcsön” egy kiváló deákot. Erre mutat az, hogy Apáczai beiratkozása után három héttel már le is teszi a szigorlatot. Ha így áll a dolog, megtiszteltetés volt számára, hogy Voetius őt választotta. Két feltevésünk egyszerre is lehetséges: Apáczai számára is előnyös volt, Voetiusnak is hízelgett a harderwijki doktorálás.

Egészen bizonyos, hogy díszes oklevelével poggyászában, hamarosan visszatért Utrechtbe. Azt tudjuk, hogy május 24-én Leydenben járt, s itt megvette Calepinus kilenc nyelvű szótárát 2 imp. tallér 20 stifért.¹⁰⁶ Augusztus 16-a táján betegeskedett,

¹⁰⁵ BOHATEC id. m. 154. Saját fordításunk.

¹⁰⁶ A könyv ma is megvan a kolozsvári volt ref. kollégium könyvtárában: Ambrosius Calepinus Passeratii. Sive linguarum novem Romanae, Graecae, Ebraicae, Gallicae, Italicae, Germanicae, Hispanicae, Anglicae, Belgicae Dictionarium. Accuratissima editio. Lugd. Bat. In Bibliopolio Abrahami Commilini. A címlapon kézírással Andr. P. Portsal. Rectoris Ministr. R. Claudiop., majd alább Coll. Ref. Claud. A címlap belső oldalán Apáczai kezeirása: Constat tal. imp. 2. stif. 20 /Johannis Tsere Apa/tzai. Leydae /1651 Majus/ 24. — A könyv megletéről tudott már Török Mihály is A kolozsvári ev. ref. collegium története, Kv. 1905, 35–36. Ennek ellenére ezt az életrajzi adatot Apáczai

amint erre Glandorpius Lajoshoz e napon írt levelében céloz : „Gyorsabban és talán jobban is felelhettem volna, ha egészség és idő hiánya nem akadályoztak volna.”¹⁰⁷ Az a halálos kór, amely már gyermek korában csaknem derékba törte tanulópályáját, az önemésztő munka közben, úgy látszik, ismét ütögette fejét. Hogyan és miből élt Utrechtben, erre nincsenek adataink, de különösebben nem is kell fejünket törni rajta, hiszen az erdélyi egyház alumnusa lévén, bizonyára tisztességesen megkapta öszöndíját. Tanítással, korrektori munkával is kereshetett néhány tallért ebben az élénk szellemi emporiumban, ahol kiváló jellembeli tulajdonságai miatt, de szélesen kiterjedt tudományáért is ekkoriban már általánosan ismert lehetett. (A Glandorpius Lajoshoz intézett első tudományos levelében pl. Apáczai egy megkapott pénzüsszeget nyugtat.) A „doctor sacro-sanctae theologiae” újonnan elnyert rangja csak fokozhatta az irányában megnyilvánuló tiszteletet.

A tisztelők között ott volt egy hűséges és szelíd leány, Aletta van der Maet, akivel Apáczai Csere János élete sorsát összekötötte. Apáczai életrajzírójának, ha kedve volna is, nincs joga, hogy adatok híján regényes feltevéseket kockáztasson meg erről a kétségekívül nem mindennapi frigyről. Adatunk csak annyi van ma is, amennyit H. G. Kleyn utrechti egyetemi tanár közölt 1891-ben Gyalui Farkassal : Apáczai 1651. szept. 30-án vette nőül Aletta van der Maet utrechti hajadont a Katalin-templomban. A van der Maet család Utrecht előkelőbb polgárságához tartozott.¹⁰⁸ Hol ismerkedett meg a két fiatal, milyen okok bírták rá a feltehetőleg módos szülőket, hogy leányukat a messi idegenből odavetődött magyar tudóshoz adják, minderre felelni nem tudunk. Nem lehetetlen azonban, hogy Apáczai Voetius vagy más holland professzora révén jutott ismeretségbe a Van der Maet családdal. Voetius körül a kegyes lelkek egész köre alakult ki, akik a puritanizmus szellemében tartott magánáhitatokon vettek részt, s köztük nem kisebb elme is, mint a világhírűvé vált tudós nő Anna Maria Schürmann (1607—1678). Igaz, hogy ezek a bibliakörök nemek szerint tagozódtak, de

egyik monográfusa sem használta fel. — A szótár átdolgozójaként említett Passeratius JEAN PASSERAT francia filológus (1534—1602), Ramus utódja a Collège Royal-on, a Satire Ménippée egyik szerzője.

¹⁰⁷ Magyar Encyclopaedia, 463.

¹⁰⁸ GYALUI 8—9.

vezetőjük mindig lelkész volt, egynek esetleg éppen a fiatal teológiai doktor, Voetius kedvelt tanítványa.¹⁰⁹ Apáczai talán itt ismerte meg Alettát, a leány pedig itt csodálhatta meg szellemi felsőbbségét, egyéniségének szuggesztív erejét. A házasság feltétlenül Apáczai konvenciókon felülemelkedő erős egyéniségét mutatja: a legnagyobb ritkaság volt ugyanis, hogy külföldet járó magyarjaink idegen asszonyt választottak volna élettársul. Szenci Molnáron kívül alig is tudunk más Apáczaiéhoz hasonló esetet. Szepsi Csombor mulatságos félelemmel óvakodott tőle, hogy külföldön megházasítsák, Misztótfalusi Kis „hatvanezer forintos leány” kezét utasította vissza. Azt természetesen bizonyosnak kell tartanunk, hogy Apáczai az egybekelés után apósa házába költözött és nagyrészt itt, a holland polgári család nyugodt és kellemes légkörében írta meg a *Magyar Encyclopaediát*. A tragikus sorsú Aletta életének legboldogabb hónapjai lehettek ezek: a nagy tervek és szép remények időszaka. És mily kevés valósulhatott meg a fiatal asszony álmaiból!

Ebben az összefüggésben vethetjük fel Apáczai Csere János utrecht-i professzori meghívásának ügyét is. Az a széltében olvasható feltevés, hogy Apáczait Hollandiában tanszékkal kínálták meg, s ő ezt visszautasította, Bethlen Miklós tudósításán alapszik: „János pedig theologiae, philosophiae doctor volt és nemcsak tituláris, hanem valósággal ugyan doctus doctor volt, a zsidó és ahhoz tartozó chaldeica, syriaca és görög nyelvben csudálatos nagy perfectióra ment volt Hollandiában, meg is házasodott volt, és ha nemzetségéhez, hazájához, abban a dicsőséges Istenhez való szeretet le nem hozta volna, professori tisztességes hivatala és kenyere lett volna oda fel.” Bethlen Miklóst írja ki Bod Péter nagy egyháztörténetében: „... ibi (sc. in Hollandia) tanto incubuit ardore studiis Philosophicis, Philologicis ac Theologicis, ut pulcherrimum sui nominis famam acquireret, Sparta quoque illi Professoris offeretur, et ex obligatione in patriam redire debuit.” Ilyen értelemben nyilatkozik a *Magyar Athenasban* is. Nem kétséges, hogy Seivert János szövege szintűgy Bethlenre vezethető vissza: „Hier erworben

¹⁰⁹ THOLUCK: Das akademische Leben . . . II. köt. 220., a Voetius körül kialakult vallásos közösségekre l. RITSCHL id. m. 118–122. Anna Maria Schürmannról HEZOG—HAUCK: Realencyclop. XVII. 784. Faludi Ferenc is nagy magasztalással szól róla a Téli éjtzakákban (Rupp Kornél kiadása, Bp. 1900, 43. RMKvt. 19. sz.)

ihm seine Talente die Ehre, dass ihm eine Professur angeboten wurde; allein die Liebe zum Vaterland war in seinem Herzen zu überwiegend, daß er diesen Beruf angenommen hätte." Tudjuk pedig, hogy Seivertnek Apáczai sajátkezű feljegyzései, iratai voltak birtokában. Ha tehát Apáczai hollandiai professzorsága dolgában újat mondani nem tud, annak bizonyosága, hogy Apáczainál sem talált rá utalást.¹¹⁰

Abban semmi okunk kételkedni, hogy a valóban doctus doctor Apáczai különösen a keleti nyelvészetben a nagy reményekre jogosító fiatal szakember hírnevét már Utrechtben megszerezte. Azt sem vonjuk kétségbe, hogy baráti körökben, apósa házában professzori katedrára szánták Csere Jánosunkat: a józanul számító apa nyilván a vő kivételes tehetségét látva adta beleegyezését leánya választásához. Ne feledjük azt sem, hogy Bethlen Miklós Apáczai halála után jó másfél év múlva már Utrechtben tanult, ahol igen sokan emlékezhetek még a tíz évvel ezelőtt körükben élt Apáczaira, aki oly messze, a „hercyniai erdő túlsó felén is túl” vitte szegény Alettát. A hajdani hálás tanítvány kétségkívül *hallott* Utrechtben olyan hírt: kár volt annak a kiváló embernek innen elmennie, itt professzor lehetett volna. Mindezek ellenére csatlakoznunk kell Stromp László józan véleményéhez:¹¹¹ Apáczai tanári meghívása nem történt meg, illetve jószándékú dicsérgetéseken, jámbor baráti és családi óhajokon kívül egyéb nem történt. Nagyobb műve még nem is jelent meg e tájban, másfelől a körültekintő holland burzsoázia alaposan megnézte, hogy a tekintélyes fizetésekre kit hívatott meg. (Meghívtak persze kezdőket is, ha a vezető körök, a gazdag polgárság pártfogását bírták!) Csere János talán tett is oly kijelentést a baráti ajánlgatásokra, hogy hollandiai tanszéket nem fogadna el, hiszen írja már nemzete számára az első magyar tudománytárt, s hazakészül. Feltétlenül igaza van Strompnek: ha Apáczait az utrechti egyetem, de akárcsak az egyik athenaeum vagy illustre gymnasium meghívta volna, ezt

¹¹⁰ BETHLEN MIKLÓS: Önéletírása id. kiad. I. 152.; BOD PÉTER: Historia Hungarorum Ecclesiastica II. köt. Lugduni 1890, 273.; uő.: Magyar Athenas, Nagyszében 1766, 12. l.; SEIVERT JÁNOS: Beitrag zur Gelehrten Geschichte der Siebenbürgischen Unger und Szekler. Siebenbürgische Quartalschrift V. (1797), 226.

¹¹¹ Apáczai Cseri János mint pedagógus. Athenaeum 1897, 284. 3. jgyz.

a súlyos érvet magyarországi üldöztetése idején felhasználta volna, mint ahogyan Misztótfalusi is minduntalan hollandiai tapasztalataira, gazdag és megbecsült voltára hivatkozik.¹¹² Abban persze nem kételkedünk, hogy Apáczai, ha Németalföldön marad, előbb-utóbb egyetemi tanszékre lépett volna: Bethlen Miklós szerető rajongásának csak a *tényben* nincs igaza, a lényeket eltalálta.

Komoly figyelmet érdemel azonban az az okfejtés, amellyel Miklós Ödön szól Apáczai utrechti meghívásának kérdéséről.¹¹³ A helyszínen módjában volt utánanéznie, hogy a meghívásra egyedül illetékes városi tanács (Vroedschap) jegyzőkönyvében egyetlen szó sincs Apáczai Csere Jánosról, így meghívása nem történt meg. Miklós Ödön is feltételezi azonban, hogy szó volt róla, s úgy véli, az 1651. ápr. 20-án hirtelen elhunyt Carolus de Maets katedrájára lett volna kiszemelve, s Voetius támogatta volna. A városi tanács először Rutherford Sámuel skót puritán lelkészt szerette volna megnyerni, ez azonban hosszú vonakodás után elutasító választ adott 1652 májusában. Miklós Ödön szerint ekkor került szóba Apáczai neve, aki azonban az erdélyi egyház alumnusa lévén, engedélyt kellett hogy kérjen püspökétől. Erre a kérelemre felelt volna azután Csulai püspök hazahívó levele és pénzküldeménye: Erdélyben is rájöttek Apáczai értékére, s nem voltak hajlandók átengedni! Való igaz, hogy e Csulai-féle levélnek az 1652. év utolsó hónapjaiban kellett megérkeznie,¹¹⁴ s De Maets elárvult katedráját csak ekkor, december 18-án töltötték be mégpedig elég furcsa módon: a város két lelkészét De Bruyn Valtert és Essenius Andrást bízták meg a

¹¹² Mentsége, id. 1952-es kiadás 25., 110–111.

¹¹³ Apáczai Cseri János Utrechtbe történt meghívásáról. Dunántúli Prot. Lap, 1917, 178–181. és 186–189.

¹¹⁴ Magyar Encyclopaedia: Praefatio, * 6 verso: „Hiscé rebus intentus, tam insignem quam insperatam prorsus Reverendissimi, Clarissimi, Nobilissimique Viri, Domini Georgi Tsulai Ecclesiarum Orthodoxarum per universam Transsylvaniam Episcopi vigilantissimi, dignissimi, exuperior benevolentiam ac munificentiam, qua sufficienti viatico instructus, ad illico patriam repetendum sollicitor. At me, coeli injuriae autumnales, aliaque exigui ponderis impedimenta, in exoticis adhuc oris, ut per hymen subsisterem, nolentem atque invitum coegerunt.” Magyarul HEGEDŰS 24., Szöveggyűjtemény I. 556. — Azok a nyomós okok, amelyekre itt Apáczai hivatkozik, nyilván családiak voltak: fia 1652 nyarán született, a néhány hónapos csecsemővel nem vállalkozhatott a súlyos utazásra.

tanszék teendőinek ellátásával. Végeredményben tehát nem találtak senkit!

Nem akarjuk e szellemes gondolatmenet érvelését feltétlenül elutasítani, sőt abban, hogy Apáczai professzori meghívásáról volt szó Utrechtben, egyetértünk vele. Meggyőződésünk szerint azonban Apáczai tudományos munkásságának főiránya a keleti nyelvészet volt, s nem De Maets erkölcsstani katedrájára szeretett volna lépni, hanem a „linguae sanctae” tanára óhajtott lenni. Emlékezzünk rá, hogy Bethlen Miklós szerint is a zsidó, kald, szír és görög nyelvben „ment volt csodálatos nagy perfectiora”. Ne feledjük azt sem, hogy Apáczai az *Enciklopédia* előszavában arról ír, hogy Csulai levele őt 1652 őszén *váratlanul* érte („... tam insignem quam insperatam... Domini Georgii Tsulai... experior benevolentiam ac munificentiam...”)

Mi másként próbálunk felelni arra, kinek a kedvéért mellőzték Apáczai Csere Jánost Utrechtben, s ez nem kisebb ember, mint Leusden János, a később európai hírnévre kapott orientalista volt. Leusden 1624 áprilisában született Utrechtben, Apáczainál tehát csak egy jó évvel volt idősebb, hazai egyetem növendékeként Voetius környezetében nőtt fel ő is, de a hollandi tudományosság magas színvonalát hasznára fordítva, már 1647-ben magister artium lett. Befolyásos pártfogói támogatásával hosszabb időt töltött Amsterdamban, hogy az ottani zsidó tudósokkal érintkezve, tökéletesítse magát a héber nyelv és a Talmud ismeretében. 1650-ben már a keleti nyelvek rendkívüli, 1651-ben (27 éves korában!) rendes tanára lett városa egyetemén. Egészen bizonyos, hogy megválasztásában a lokálpatriotizmus, sőt családi összeköttetések játszották a főszerepet, hiszen Leusden ez ideig, jeles tudománya ellenére, szintúgy nem publikált semmi lényegeset, mint Apáczai. Első nagyobb műve, a *Philologus Hebraeus* csak 1657-ben látott napvilágot. Nyilvánvaló, hogy a tanszékre egyenesen őt készítették elő, s a hazai pártfogókkal szemben az idegen Csere János tehetetlen volt. Azt azonban nagyon valószínűnek tartom, hogy magyar tudósjelöltünk igenis vetélytársa volt Leusdennek, s akadhattak olyanok, akik őt tartották alkalmasnak 1651-ben, mikor a tanszék végleges betöltésére sor került. Innen is szárnyra kelhetett a hír Csere János tanári meghívásáról. Kettejük ellentétének nyilvános bizonyosságát bírjuk Apáczainak egy 1652 november vége felé Leusdenhez írt tudományos levelében: a levél hangjá-

ban van valami nem is nagyon burkolt fölény, Apáczai egyenlőként kezeli a fiatal professzort; a bevezetésből arról is értesülünk, hogy öt nappal előbb, tehát november közepe után az egyetemen nyilvános vitájuk is volt. Magáról a levélalakban kiadott értekezésről kissé alább szólunk, ide még csak annyi kívánczik, hogy Leusden házasságát is néhány hónappal az Apáczaié előtt, tehát az 1651. évben kötötte Elisabetha van der Nypoort-tal. Egyszerre indult el hát a két tudóspálya és két családi élet: Leusdené mindjárt a nyugodt révbeérkezés volt, Apáczaié harc, nélkülözés és keserűség. Igaz, hogy mindezt emelt homlokkal vállalta.

Leusden egyébként az egykorú forrás rendkívül nyájas, nyílt és szeretetre méltó embernek jellemzi, népes családot nevelt, s különösen a magyaroknak volt nagy pártfogója, ezért tréfásan a „Hungarorum pater” melléknevet kapta. Apáczaival bizonyára ugyanígy érintkezett, s ez a magyar tudósnak jól is eshetett: említett vitairata végén Apáczai kifejezést is adott nézetének, hogy a tudományos vita nem rontja meg kettejük barátságát.

Apáczai professzori meghívására visszatérve, úgy látjuk, hogy a Miklós Ödön feltevése és saját állításunk időbeli egyeztetésének sincs akadály: Apáczait Leusdennel szemben nem lehetett tanszékhez juttatni, a véletlen azonban De Maets halálával felvetette az új lehetőséget, a második utrecht-i teológiai katedra betöltésének kérdését. Mint láttuk, ez sem sikerült Apáczai hazai kötelezettsége miatt.¹¹⁵

¹¹⁵ Leusden Jánosról I. BURMANNUS: *Traietum eruditum* . . . Utrecht 1738. 185–191. JÖCHER: *Gelehrten-Lexicon*, Leipzig 1750, II. 2409–2410. has., HERZOG–HAUCK: *Realencyclopädie* . . . XI. 1902, 416–417. A. C. DUKER: *Gisbertus Voetius*, Leiden 1914, III. k., 83. LONCQ: *Historische Schets der Utrechtsche Hoogenschool tot hare verheffing in 1815*. Utrecht 1886, 83. Ez utóbbi forrás azt állítja, hogy Leusdent csak 1653-ban nevezték ki rendes tanárrá! Loncqtól tudjuk, hogy Utrecht város titkára (Stadssecretaris) 1636 és 1662 között Johan van der Nypoort volt: Leusdennek vagy apósa vagy legalább is feleségének közeli rokona (id. m. 16, 30 és II. melléklet). Philologus Hebraeusának első kiadása körül is hibás adatok keringenek: Burmann és nyomában valamennyi modern életíró 1652-re teszi, de ez kétségtelenül tévedés. A benne összegyűjtött disszertációk elseje 1652. ápr. 28-án, az utolsó 1656. jún. 11-én hangzott el. Megvan a debr. ref. koll. könyvtárában (E. 388.), Leusden szép rézmetszetű arcképe is megtalálható benne. Leusden legjelesebb magyar tanítványa Otrokoeci Főrís Ferenc

A Leusdennel folytatott vita átvezet bennünket Apáczai hollandiai tudományos munkásságának egy ez ideig kevés figyelemben részesült fejezetéhez, ún. tudományos leveleinek bemutatásához. Ismeretes, hogy a *Magyar Encyclopaedia* függelékeként, folytatólagos lapszámozással megjelent a *De studio sapientiae*, valamint négy teológiai tárgyú, levél alakba öntött tudományos értekezése. A szakirodalomban merült fel olyan vélemény is, hogy Apáczai azért csatolta őket, valamint a bölcsesség tanulására való buzdító beszédet az *Enciklopédiához*, mert a hiányzó filológiai, retorikai részeket akarta velük pótolni.¹¹⁶ Ez utóbbi állításnak kevés valószínűsége van, bizonyítéka meg éppen semmi, annyit azonban bátran mondhatunk, hogy Apáczai sokra tartotta ezeket az írásait és még 1655-ben is súlyt vetett rá, hogy a hollandiai tudományos világ előtt megjelenék velük.

A négy levél közül az első kettő 1651-es dátumot visel (aug. 16. és szept. 4.) és Glandorpius Lajosnak szól. A másik kettő keltezetlen. A negyedik, Gelder Ábrahámhoz intézett írásból azonban kiderül, hogy Apáczai az előző napon, december 9-én vette a címzettnek egy levelét („Acceptis heri — is est 9. decembris — literis tuis . . .” 476. l.), így kétségtelenül dec. 10-i dátumot kellene viselnie. A harmadik, Leusden Jánoshoz intézett vitairat viszont azt jelzi, hogy a szóban forgó kérdés további tárgyalását a Gelder Ábrahámhoz közeljövőben megírandó levele fogja tartalmazni. („Verum ne in tanto otii defectu acta agere videar, illa petas velim ex epistola proximi sequenti ad Doctissimum juvenem Abrahamum a Gelder.” — 475. l.) A negyedik levél második felében csakugyan meg is találjuk a Jehova név kiejtéséről Apáczai és Leusden között folyó polémia további fejtegetéseit. Így a harmadik levél november második felében keletkezett. Szilágyi Sándor, aki e tudományos levelek kronológiáját először vette szemügyre, valamennyi levelet az 1651. év termékének tartotta.¹¹⁷ Magam is elfogadhatónak

volt. Vö. Examen reformationis Lutheri et sociorum ejus. Nagyszombat 1696. (RMK. II. 1853.), Praefatio ad lectorem, pag. XIV. Leusdennek, mint az utrechti egyetem rektorának 1693. júl. 13-án kelt bizonyítványából: „. . . in Linguis Hebraea Chaldaea et Graeca excolendis, mea Collegia diligentissime frequentavit . . .”

¹¹⁶ GYALUI 31.

¹¹⁷ Apáczai Cseri János és kortársai, Magy. Akad. Ért. 1860, 461. 2. jgyz.

hittem ezt a véleményt, míg rá nem bukkantam Leusden Jánosnak Apáczaihoz intézett válaszára, amely egy 1656. március 19-én elhangzott disputációban látott napvilágot.¹¹⁸ Ebben Leusden közli, hogy három évvel ezelőtt vita folyt le kettőjük között („ante triennium”), amelyre egyébként Apáczai is hivatkozik Leusdenhez intézett levelében. A Leusden vezette akadémiai disputáció dátuma szerint ez a három évvel előbbi terminus 1653 márciusában lett volna, fentebb azonban bizonyítottuk, hogy a vitának november végén kellett történnie, így a harmadik és negyedik tudományos levél keltét az 1652. év utolsó hónapjaira kell helyoznünk.

A címzettek közül egyedül Leusden János volt ismert név, Glandorpiust és Geldert Apáczai levelei tanulni vágyú teológus ifjaknak mutatják, akik régebbi barátság jogán fordultak a fiatal magyar tudóshoz kétségeik megtárgyalása végett. Glandorpiusról kiderül, hogy Harderwijkben élt, Apáczai második levele végén többek között Flocken (Floccenius) Henriket, volt tanárát és promotorát is üdvözli, mint aki családjával együtt igen kedves hozzá. Gelderről még kevesebbet tudunk. Az az utalás hogy Leusden a hozzá intézett levelet olvashatja, utrecht-i lakosnak mutatná, másfelől viszont Apáczai a neki szóló levélben csodálkozik, hogy Gelder „mindenfelől tudós emberektől körülvéve mégis hozzá, a méltatlan tudóskához folyamodik a tengeren túlra”. („... qui ab utroque latere doctissimis sis circumcinctus viris, ad me indoctum sciolum trans mare excurras . . .” 476. l.). Mindezt, ha csak nem retorikus túlzásról van szó, nem tudom kellőképpen magyarázni. Gelder a hollandi gyarmatokról intézett volna levelet Apáczaihoz? Ennek semmi valószínűsége.

Maguk a levelek jól mutatják azt az ortodox — skolasztikus teológiai légkört, amelyben Apáczai hollandiai évei során élt. Puritánus meggyőződését, az angol forradalom és Descartes befolyását látva, hajlandók vagyunk Apáczait más vonatkozásokban is a haladás bajnokának köntösében szemlélni. Túlzottan egyszerűsítő álláspont ez és így nem is igaz! Elég egy-két tudományos levél problematikájának meg szemlélése, hogy Apáczait ne tartsuk még csak Velthuysenhez hasonló „világiasabb” gondolkozású tudósnak sem.

¹¹⁸ Philologus Hebraeus, Ultrajecti 1657, 317–318.

A Glandorpiushoz intézett első levélben,¹¹⁹ a címzett kívánságára, két kérdés megvilágítása folyik: *a*) Isten miért nem bocsáthatta meg és nem is akarta megbocsátani az ember bűnét Krisztus elégtételén kívül?, *b*) milyen érvekkel bizonyítható, hogy a hit az akaratban van? Apáczai szerénykedve megjegyzi, hogy nem tartja magát méltónak a teológus névre, nem is akar döntőbíróként fellépni e vitás kérdésekben, szívesebben kitérne, ha Glandorpiushoz fűződő hosszú barátsága válasza nem kényyszerítené.

Az első kérdésben Apáczai így okoskodik. Istennek kettős hatalma (potentia) van: abszolút és rendelkező (ordinata). Az első szerint mindent megtehet, még azokat is, amelyek sohasem mennek teljességbe; a második azt jelenti, hogy Isten nemcsak megteheti, de meg is teszi amit akar. Isten abszolút hatalmának, természetének mondana ellent, ha a bűnt Krisztus elégtételén kívül bocsátaná meg. Minden ember Isten hatalma alá van vetve, az ő tulajdona, a bűnnel innen szabadítja ki magát, a szükséges és elégséges elégtétellel („per necessarium, sufficientemque satisfactionem aut vicariam”) Isten uralma alá kerül vissza. Egyébként Isten semmit sem tűrhet el, ami az ő természetével ellentétes, a bűn ilyen, ebből nyilvánvaló, hogy ha Isten bűnt büntetés nélkül eltűrne, saját hatalma és méltósága megkisebbitésére törekednék. Ez a feltevés abszurdum, tehát az első áll. Ha feltesszük, hogy a bűn megtorlás nélkül marad, megsemmisítjük Isten uralmát az eszes lény (az ember) fölött; ha pedig ez megtörténik, Isten fönségének, sőt lényének bizonyos részét vonjuk kétségbe („Posito peccato in ordinem vel per satisfactionem vel poenae tolerationem non redacto, dominium Dei in creaturam rationalem tollitur, quo sublato necesse est tolli aliquid etiam majestatis et per consequens etiam essentiae.”) Ez a legerősebb érv. — A másik, Isten rendelkező hatalmából folyik, azaz abból, hogy elhatározta: másként (ti. elégtétel nélkül) nem bocsát meg. („Deum peccatorum citra satisfactionem remittere non posse, non secundum absolutam potentiam, sed ordinatam duntaxat, hoc est, postquam decrevit se alias nolle remittere.”) Ezt és az alábbi érveket azonban csak az első helyen kifejtett fő bizonyítékkal *együtt* lehet felhasználni.

¹¹⁹ Magy. Enc. 457—463.

Érveket lehet meríteni a biblia azon helyeiből, ahonnan kitűnik, hogy Isten a bűnt gyűlöli, tehát nem is hagyhatja büntetés nélkül (Exod. 20, 5 ; 34, 7 ; Deut. 4, 24 ; Psal. 5, 5—6 ; Esa. 1, 14 és 33, 14). — Ha Isten elengedhetné a bűnt elégtétel nélkül, nem lenne értéke egyszülött Fia munkájának. Isten ezt — Fia elküldését — az emberek iránti szeretetből tette. — Az az érv, hogy Isten lényegéhez az irgalmasság is hozzátartozik, mégsem könyörül szükségképpen az emberen, így cáfolandó. Isten senkin sem köteles könyörölni, könyörül azon, akin akar. Az értelmes lény Istennek engedelmességgel tartozik, ha a teremtmény ezt megtagadhatná, Isten tovább már nem lenne Isten számára. („Obligatur autem creatura rationalis Deo ad omnem obedientiam. . . Adeo vero, ut si creatura hanc obligationem ejurare posset, Deus non amplius ipsi esset Deus.”) Isten cselekedeteinek egyébként abszolút és hipotétikus szükségessége van: az Isten teremthette vagy nem teremthette az embert akarata szerint, de ha teremtését mint emberét elhatározta, nem tehetette, hogy ne ruházza fel értelmes lélekkel. Éppúgy Isten megengedhette vagy meg nem engedhette a bűnt, de ha megengedte, nem teheti, hogy ne gyűlölje és ne büntesse.

Egyéb jelentéktelen részletek megtárgyalása után áttér a második kérdés taglalására. Milyen érvekkel lehet bizonyítani, hogy az üdvözítő hit az akaratban van? Különbséget kell tenni a történeti azaz isteni (divina) hit, mellyel az isteni igazságba beleegyezünk, és az üdvözítő hit között, mellyel Krisztus által Istenben megnyugszunk a bűnök váltságára („quâ per Christum in Deum recumbimus ad peccatorum remissionem”). Az első inkább intellektuális, a második akarati aktus: „Fides vero salvifica, quia . . . in electione, apprehensione, acquiescentia etc. consistit, est simplex voluntatis actus.” (461. l.) Persze azért az intellectus munkája ebből sincs kizárva, mert ez gyújt fátylát az akarat számára. Hogy az üdvözítő hit az akaratban és nem az értelemben van, bizonyítja az istentelenek és az ördögök példája: ezek sokszor jobban *tudják* Isten dolgait, mint a kegyesek. Az ún. „praktikus ismeret” (ti. életre alkalmazott!), amelyet a kegyeseknek tulajdonítanak, tulajdonképpen fából vaskarika, mint a *nigredo alba* vagy a *pax bellatrix* (Apáczai és a XVII. század még nem ismerte a „hidegháború” fogalmát!). Van a *fides salvificá*-ban is ismeret, de a lényeg az „újjászületés lelke” (spiritus regenerationis), amely a hívő szívében az üdvözítő

hitet teremti (operator). Az embernek Istennel való egyesülése akarati aktus dolga. A bibliának néhány kijelentése (Esa. 48, 2 ; 50, 10 ; Joh. 1, 12 ;) világosan oly hitről (Istenre való támaszkodásról) beszél, amely intellectualis actus nem lehet („... quorum nullum proprie intellectui competit et tamen sunt actus verae fidei”).

A modern olvasóra bizonyára riasztólag hatnak ezek az elvont teológiai problémákat feszegető fejtegetések, mégis szükséges a megismerésük, mert jól mutatják, hogy az ortodox protestáns skolasztika elvontsága semmivel sem volt kisebb a Suarez-félénél. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez a skolasztikus racionalizmus nem egy helyen önmaga ellen fordul, mint pl. Apáczai okfejtésének egyik érdekes pontján : ha a teremtmény megtagadhatja Istennek az engedelmességet, akkor Isten lényegében megszűnik számára. Apáczáinál ez még csak ad absurdum vitt logikai következtetés, a felvilágosodás filozófiájában (Diderot) gyakorlati valósággá lesz. Emlékeztessünk arra is, hogy maga az alapkérdés — a bűn nem maradhat büntetés nélkül — a szigorú puritánus etika követelménye és Apáczai már 1650-es disputációjának corollariumában is felvetette. A második kérdés, a hit és akarat viszonyának fejtegetése pedig Amesius voluntarisztikus teológiájára, kora leghaladottabb elméleteinek egyikére támaszkodik, s így az ortodoxia alappilléret, a hit-tudás egyenletet támadja meg, azt amelyet pl. Geleji Katona óriási terjedelmű teológiai munkásságának szinte minden lapja védelmezett.¹²⁰ Érdekes látvány, hogy Apáczai egyfelől mily rutinnal kezeli a protestáns skolasztika fegyvereit, más részről pedig hogyan rombolja ezt az ortodoxiát Amesiustól kölcsönzött érvekkel. E kettős tevékenység ellentéte természetesen nem tudatosodik benne.

A második tudományos levél 1651. szept. 4-én kelt és ugyancsak Glandorpiusnak szól.¹²¹ Apáczai a bevezetésben elmondja, hogy barátja levele már aug. 20-ika óta hever nála, idő hiánya, sokféle elfoglaltsága mindig megakadályozták a válaszadást. Most legalább részben megszabadult gondjaitól, ideje van hát a feleletre. A levél tartalmánál jobban érdekelne bennünket, miféle gondjai voltak Csere Jánosnak ez időben. Annyit

¹²⁰ SZABÓ GÉZA: A református orthodoxia. Bp. 1943, 43.

¹²¹ Magy. Enc. 464—468 .

legalább is kitalálhatunk, hogy közelgő házassága, meg említett betegeskedése köthették le. Úgy látszik, szeptember elején valamicskével jobban érezte magát, s újra nekidült a tudományos munkásságnak.

Levelében egyébként először néhány kiegészítést közöl előbbi vitájukhoz, majd áttér Glandorpius három kérdésének megvilágítására. E teológiai problémák részletes ismertetésétől ezúttal tekintsünk el, elég, ha a felvetett kérdéseket és megoldásukat jelezzük. Először azt vitatja Apácza, vajon Krisztus passzív vagy aktív engedelmességgel tett-e eleget érettünk („An Christus passiva tantum vel etiam activâ obedientiâ pro nobis satisfecerit”). A felelet az, hogy mindkettővel, mert nemcsak a törvény átkát, melynek engedetlenségünk miatt alávetettünk, hordozta el helyettünk (passzív engedelmesség), hanem tökéletesen az isteni törvény szerint is élt (aktív engedelmesség). — Glandorpius második kérdését Apácza mellőzi, még azt sem tudjuk meg, milyen kétségeit vetette fel a harderwijki barát. — A harmadik probléma annak eldöntésében áll, vajon az isteni tudás (scientia)-e a dolgok eredete vagy az isteni akarat. Apácza, Amesius tanítványaként, ismét a voluntarisztikus álláspont mellett dönt, s ezt bizonyítja bibliai érvekkel (Psal. 115, 3; 135, 6; Eph. 1, 11; Apoc. 4, 11). A levél végén, mint említettük, harderwijki ismerősöknek küld üdvözlétet.

A harmadik levél¹²² látható igényességgel készült, s Leusden Jánosnak szóló vitairat a Jehova név kiejtéséről: e filológiai-történelmi problémát azóta is számos ízben felvetették a bibliai tudományban. Apácza a bevezetésben kijelenti, hogy érvelését azért foglalja írásba, mert számít Leusden válaszára, s eddig csak élőszóban vitatkoztak az egyetemen. A probléma lényege egyébként az, hogy Leusden a יהוה = Jhvh tetragrammatont mindenhol *Jehova*-nak vagy *Jehovi*-nak olvassa, s ez utóbbi alakról azt állítja, hogy különösen emphatikus helyeken szokott előfordulni. Leusden tehát elveti azt a babonás tartózkodást, amellyel a zsidók és nyomukban a keresztyének a Jehova név kimondásától óvakodtak: mindent úgy kell olvasni, ahogyan írva van. Apácza ezzel szemben azt bizonyítja, hogy a héberek gyakorta olvastak más szót a szövegben megjelölt helyett (különösen, ha jelentése obszcén vagy durva volt),

¹²² U.-ott 469—475.

a J h v h tetragrammatont meg éppen sohasem mondották ki, legalább is Esdrás ideje óta nem, a leírt nevet mindig *Adonai* szóval pótolták, illetőleg ezt ejtették helyette, így a név eredeti kiejtése nem tudható. A Septuaginta pl. minden alkalommal *κύριος*-t ír Jahveh helyett, s ez azt bizonyítja, hogy a fordítók előtt fekvő szövegben már vagy a szokott Adonai (= Ur) állt, vagy a J h v h-t így kellett kiejteni. Egészen bizonyos, hogy Krisztus, az apostolok és az őskeresztyének így ejtették, az Újszövetség ótestamentumi idézeteiben is mindig *κύριος* vagy *θεός* áll.

Említettük, hogy Leusden János néhány év múlva felelt Apáczaí érveire. *Philologus Hebraeus* c. vitagyűjteményében négy, 1656 márciusában tanítványai által előadott disputáció szól *De nominibus Dei Hebraicis*. A negyedik, Jacobus Wellecam által védett disszertáció végén Leusden szószerint a következőket írja : „Mindezekből látjuk, miféle szalma érvek azok, amelyeket az Adonai olvasat érdekében felhoznak. E három értekezéssel óhajtottam nézetemet megmagyarázni; senkinek nem írok elő semmit, ha nem akarja elfelejteni azt, amit rosszul tanult meg és a zsidók régi szokását nem akarja elhagyni. Tőlem élhet saját nézetével, én is élek a magaméval; olvasson Adonait, én Jehovát fogok olvasni, mert úgy vélem, hogy a magánhangzókat és mássalhangzókat maguk a szent írók írták. Ezzel egyúttal eleget tettem Apáczaí Jánosnak, a szent teológia doktorának is, aki Magyar Encyclopaediájához függesztett filológiai levelében a Jehova név valódi olvasásáról szóló érvelését, amelyet három évvel ezelőtt nyilvánosan is vitatott velem szemben, újólág előveszi. Többet nem akarok ehhez hozzátenni; azt pedig, aki nézetem miatt megsértődik, barátságosan intem az apostol szavaival : »Ne legyünk hiú dicsőség kívánók, egymást ingerlők, egymásra irigykedők« (Gal. 5, 26.).”¹²³

Jegyezzük meg mindjárt, hogy Leusden ez udvarias és mérsékelt figyelmeztetése Apáczaí kissé fölényes vitázó hangjára tesz célzást. Apáczaí a keresztyén tanra nézve egyenesen veszedelmesnek minősíti Leusden érvelését (469. l.). Alább pedig ily éles megjegyzést kockáztat : „Ha pedig azt mondjátok, hogy nem tudjátok mindennek okát adni, jegyezzétek meg : a bölcs ember nem mondja, amit nem tud; tudatlan pedig, aki valami-

¹²³ L. 118. jgyz. — Saját fordításunk.

nek az okát nem ismeri.” (470. l.) Leusden bizonyítási módjáról egy helyen így nyilatkozik: olyan, mintha valaki, aki tegnap vagy tegnapelőtt tanult meg magyarul, vele szemben (akinek anyanyelve a magyar!) a magyar nyelv kiejtésére vonatkozó abszurd és kiagyalt szabályokat védene. (472. l.) Alig tudjuk elnyomni azt a gyanúkat, hogy Csere János itt Leusdenben a vetélytársat is támadja, s a köztük levő ellentét nem pusztán tudományos. A teljesség kedvéért említenünk kell, hogy Apáczai tézise és érvelésének jelentékeny része pontosan így található Tofeus már többször idézett *De perseverentia sanctorum* (RMK. II. 764.) c. értekezésének *Corollarium ebraico-philologicum*-ában (8—15. l.). Nem állítjuk, hogy ez a mű Apáczai levelének forrása volt, de tudományos meggyőződése Tofeuséval közös.

Ami a kérdés érdemi részét illeti, mindkét fél kimondta a tudományos igazság egy-egy részletét, a modern álláspontot azonban — bár a maga korában konzervatívnak látszhatott! — inkább az Apáczaié közelítette meg. Leusdennek igaza volt abban, hogy semmi értelme a tetragrammaton kimondásától való babonás tartózkodásnak, azt kell olvasni, ami a szövegben áll. Helytelen volt azonban az a meggyőződése, hogy a Jehova szó magánhangzói eredetiek, s feltétlenül Apáczai járt a helyes úton: ezeket századokon keresztül nem ejtették, így hát nem is állapíthatók meg. Kétségkívül igaza van abban is, hogy a *Jehovi* alak, s ennek állítólag nyomatékos volta abszurdum. A *Jehova* nevet persze az egyházi hagyomány erejénél fogva Apáczai is elfogadta, de helyesen utalt rá (és ezt főleg negyedik tudományos levelének második részében fejtette ki), hogy *J h v h* szót a maszoretikus szövegek pontozása alakította olyanná, ahogyan ma ismerjük: az Adonai szó magánhangzói (o—a) kerültek bele.¹²⁴

¹²⁴ A tudományos problémára vonatkozólag l. HERZOG — HAUCK: *Realencycl.* VIII., 1900, 529—533. (Petrus Galatinus kardoskodott először a *Jehova* kiejtés mellett *De arcanis catholicae veritatis*, 1518. c. művében); GUNKEL — ZSCHARNACK: *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, Tübingen, III. 1929, 9—10. has.; ALAN RICHARDSON: *A theological word book of the Bible*. London, 1950, 96. Tofeus idézett disputációjának az OSzK-ban őrzött példánya 1678-ban Debreceni Ember Pálé volt. Ő, mint széljegyzeteiből kitűnik, nem fogadta el a Tofeus—Apáczai-féle érvelést, s Leusdennel értett egyet.

Lássuk végül Apáczai negyedik tudományos levelének¹²⁵ még nem érintett problémáját. A levél Gelder Ábrahámnak szól, s szerénykedő fordulatokkal kezdődik: magát „indoctus sciolus”-nak nevezi. A főkérdés benne az, meg lehet-e a héber szövegből állapítani, hogy Jephthe valóban feláldozta egyszülött leányát, és ha igen, vétkezett-e. Jephthe híres fogadalma (Bírák 11, 30—40) a legrégebb idők óta erősen vitatott kérdés volt. A rabbik és a keresztyén teológusok egy része is azt bizonyította, hogy Jephthe nem áldozta fel leányát, hanem csak örök szüzességre kötelezte. Apáczai — egyébként Lutherrel egyetértésben — ezt az álláspontot nem fogadja el, s hosszas érveléssel azt bizonyítja, hogy Jephthe valóban megtette atyái áldozatát. Annál merészebb ez az álláspontja — írja — mert nem is régen egy kiváló férfiú rendkívüli fáradsággal és részletességgel igazolni próbálta az ellenkezőjét.¹²⁶ Ezt a véleményt maga is csaknem elfogadta, de rájött, hogy nem eléggé megalapozott. A Gelderhez fűződő barátság kötelezi, hogy véleményét „a szabad igazság zászlaja alatt” („sub liberae veritatis vexillo”) tartózkodás nélkül kimondja. Jephthe áldozatát egyébként az ótestamentumi törvény alapján jogosnak tartja, bár ennek szórszálhasogató bizonyítása nyilván még a kortársi ellenvéleményt sem elégíthette ki.

Azt hiszem, a modern olvasó előtt is nyilvánvaló, hogy Apáczai e leveleivel a hollandiai tudósvilágban egyenlő félként igyekezett mozogni: annyit bátran megállapíthatunk, hogy nem maradt velük a kor színvonala alatt. Utolsó értekezésében van azután egy mondat, amely az Apáczai-irodalom egyik vitatott kérdésére, nyugati nyelvtudására vet világot, s eddig figyelmen kívül maradt. Az *Enciklopédia* előszavában Apáczai arra utal, hogy a nyugati népek nyelvén írt tudományos műveket irigy bámulattal forgatta, meg újra forgatta. Rácz Lajos ebből — helyesen! — arra következtetett hogy Apáczai a holland angol és francia nyelvet legalább az olvasás erejéig megértette.¹²⁷

¹²⁵ Magy. Enc. 476—487.

¹²⁶ Jephthe fogadalmára I. HERZOG—HAUCK: id. m. VIII, 644—646. — Az Apáczai által említett kiváló férfiú talán a híres francia hebraista LUDOVICUS CAPPELLUS (1585—1658), akinek van egy *Diatriba de voto Jephthae* c. műve, ezt azonban nem tudtam megtalálni.

¹²⁷ Vö. Magy. Enc. Praefatio, * 3 verso. Magyarul HEGEDŰS 20, Szöveggyűjtemény . . . I. 555; RÁ CZ LAJOS: Apáczai és a francia nyelv. Egy. PhK. 1925, 162.

Mások ezt kétségbe vonták. Hogy Apáczai Németalföld nyelvét tökéletesen beszélte, az nem lehet vitás. Miképpen érintkezett volna egyébként feleségével és apósa családjával? Ebben a levélben viszont a következő sorokat olvassuk: „Contra Cl(arissimum) virum est versio Chald. Arab. Latina, Belg. Gall. Ang. et forte aliae etiam quas ego quidem non habeo.” Felsorolja tehát azokat a fordításokat, amelyeket el tud olvasni! Az, hogy a többieket nem „bírja” úgy értelmezendő: nem érti őket. A tudós Utrechtben ugyanis semmi értelme nem lett volna annak a kijelentésnek, hogy ezeket, mint könyveket, nem „birtokolja”, mert más, pl. szláv vagy egyéb fordításokat megnézhetett volna az egyetem könyvtárában. E két világos utalás, azt hiszem, elég Apáczai modern nyelvtudásának feltételezésére.

Apáczai hollandiai irodalmi tevékenységének ismertetését két versének tárgyalásával kell lezárnunk. Mindkettő klaszszikus mértékben írt költői alkotás, magyar, ill. latin nyelvű hexameteres. Rövidségük, de meg nehezen hozzáférhető voltuk indokolja, hogy itt teljes szövegükben szerepeljenek.

Bökényi Filep János *Mennyei Lámpás*¹²⁸ című Utrechtben megjelent (1652) fordításához Apáczai a következő üdvözlő verset csatolta:

„A Mennyei Lampast Magyaroknak ajándékozó kegyes és tudós Bökényi Philep János képében az Isten országára tudakozó Magyar híveknek megszollítások.

Lámpast s fáklyákat törvény kiadásakor Isten
Trombita dörgésben Sinain láttokra zsidóknak
Gyujta,¹ kinél járván hallott törvénynek utáról
Él ne botolnának Mennyországnak kapujáig.
Lámpásnál Gedeon Midiánt elveszté, a nagy álom
Szürkületbe kiket mélyen környül foga, mellyet
Árpakenyér éjjel seregekre leszállva jelente.²
Lámpásnál szűzek vőlegénnyel örömben menének
Étszaka nagy vígan, hogy hallik a hivo kiáltás:
Mely nélkül az öti künn nagy szomorán rekedének.³

¹ II. Móz. 19:16—19, ² Bir. 7:12—13, ³ Máté 25:1—13.

¹²⁸ RMK. I. 862. (Az Orsz. Széchényi-Könyvtár példányát használtam. A kolozsvári volt ref. koll. példányában nincsen meg Apáczai verse!)

Nagy Britannianak így azértes Mennyei Lámpást
 A'ki minap gyujtál, mutatád meg az emberi nemnek
 E' siralom völgyén mi legyen kalauzza, világa
 A' maradandóknak, s dühös ördögnek fene nyílat
 Mint törjük s ronstsuk, s mi Urunknak mint végezetre
 Tétessek méltán dicső koronája fejünkbe.
 Im e' drága arany lámpás most a' Magyaroknak
 Közletik. Áldott légy kegyes Isten! Kérlek oh ember!
 Járj nála s megládd, ez életnek is iszonyú terhét
 Megkönnyíti, mutat végén mennyei világot.

Apatzai János"

Négyesy László: *A mértékes magyar verselés története* c. műve¹²⁹ Apáczaiknak ezt a versét nem ismeri (tud azonban a *Magyar Encyclopaediában* közölt hexameteréről), későbbi monográfusainak sem jutott eszébe, hogy időmértékes verselésünk történetébe beilleszék, holott már az is feltűnő lehetne benne, hogy tiszta hexameterekből álló költemény: a régi magyar irodalom mértékes verseinek túlnyomó része ugyanis distichon. A vers egyébként igazolja Négyesy megállapítását, hogy Apáczaik a klasszikus metrum jobb kezelői közé tartozik. Prozódiaja nem kifogástalan (a 8. sorban a *völegénnyel* első szótagját rövidnek méri, a 11. sor erősen döcögő ritmusú, a 20. sorban éppen az 5. lábban van metrum-hiba!), nem éri el Sylvester János remekül gördülő hibátlanságát, de a kor általános színvonalát meghaladja. Érdekes persze, hogy az antik mérték Apáczaiknál is, mint valamennyi XVI—XVII. századi kortársánál, a görög-római versgyakorlatban gyökerezik, így pl. az 5. sorban elisiót kell alkalmazni („... elveszté, a nagy...”). A vers gondolatai velőssek, a lámpások bibliai használatának emlegetése szellemes, versmondattanában azonban feltűnő a számtalan enjambement. Az utolsó előtti sor felsóhajtása Apáczaik lelkébe enged rövid bepillantást: ez a törhetetlen energiájú ember is roskadozik a betegség, a munka, a családi gond és a hazafiúi keserűség „iszonyú” súlya alatt.

¹²⁹ A 32., majd alább a 35. lapon.

A második hexameteres vers Komáromi Csipkés György 1653 februárjában végbement doktori vizsgáját ünnepli,¹³⁰ ez azonban már latin:

„Res mira Hungaridum caput inter nubila condit
Gens, certare aliis et pernecitate volandi
Incipit; ac multas superat tandem omine fausto
Adsequor(um). Ecce quater zephyris solventibus undas,
Docta Leaeua tribus divina in arte trophaea
Ex hac donavit, propriam sobolem spoliando.
Macte animo *Georgi* valido celeusmate gentem
Pannonidum *Komari* tuam vestigia linquens
Praeclara hortare, hocque modo nos te quoque perge
Tollere humo, victorque virum volitare per ora.

Johannes Ts. Apatius Tr. Ung.
S. S. Theol. Doct. Laetus.”

A magyar nemzet — írja — versenyezni kezd már másokkal és kitartóan röpi. Íme e tavaszon is, mióta a zefír a hullámokat megoldotta, négyszer ajándékozott meg közülök (ti. a magyarok közül) egyeseket a tudós nép (nyilván a hollandus) az isteni tudományban oroszláni trophaeummal (legnagyobb kitüntetéssel; célzás a heraklesi jelvényre), megfosztva tőle saját sarjadedkát. Komáromi Csipkés kötelessége, hogy népét, Pannonia fiait, derekasan buzdítsa, s ily módon mind magát, mind nemzetét híressé tegye. Nehéz volna megmondani, hogy Apáczei melyik *négy* magyar tudományos sikerre céloz, mégpedig a „szent művészet”-ben, tehát a teológiában; 1653 tavaszán (februárt már annak számítja!) még respondensi disszertációt sem tudunk ennyit összeszedni az utrecht-i és leydeni egyetemről, igaz, hogy adataink hiányosak lehetnek. Maga a vers jól csiszolt, szokványos humanista „tour de force”, technikája felette áll a magyarnak, amely mégis különb: magvasabb gondolat, mélyebb érzés van benne, mint [ebben. Apáczei ugyan nem volt

¹³⁰ RMK. III. 1850. — A sárospataki Collectio Dioszegianából közölte SZINYEI GERZSON: Adalék Apáczei Csere János életéhez. Magy. Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező 1875, 181. A disszertáció megtalálható az Orsz. Széchényi Könyvtárban is. — A szövegben előforduló *celeusma* (gör. *κέλευσμα*), a gályák evezős-vezérének, a *hortatornak*, rendszeren kalapáccsal megadott taktusjele volt.

költő a szó igazi értelmében, nevét mégis méltán számon tarthatjuk a „latinos iskola” előkészítői között.

Mindazzal, amit Apáczai Csere János alkotott, polgárjogot szerzett, hogy a nyugati tudós világban egyenlőként forogjon, de arra nem, hogy a magyar irodalom nagyjai között szerepeljen. A hollandiai évek legnagyobb koncepciója a *Magyar Encyclopaedia* volt. Itt az ideje, hogy ennek részletes elemzésére térjünk át: Apáczai benne adta tudásának legjavát, ez tette és teszi nevét maradandóvá.

III. A MAGYAR ENCYCLOPAEDIA

Az Enciklopédia keletkezése

Apáczai élete főművének a pontos címe következőképpen hangzik: *Magyar Encyclopaedia* | *Az az Minden igaz es hasznos* | *Bölttségnek szep rendbe foglalá-sa és Magyar nyelven világra botsátása.* | *Apatzai Tsere Janos által.* | *Senec. 64. Epist.* | *Et si omnia a veteribus inventa essent: hoc tamen semper novum erit, usus et inventorum ab aliis scientia et dispositio.* | *Nyomdász jelvény Et flore et fructu felirattal* | *Ultrajecti, Ex officina Joannis a Waesberge CID IO CLIII.* — Már Szabó Károly megállapította (RMK. I. 876.), hogy a címlapon az 1653. évvel jelzett mű csak 1655-ben látott napvilágot. Tartalmazza ugyanis Csere János gyulafehérvári székfoglalóját, a *De studio sapientiae*-t és fentebb tárgyalt négy tudományos levelét folytatólagos lapszámozással: az orationnak pedig külön címlapja van 1655-ös dátummal, sőt az S₄ levél versoján alul a Johan- örszó kétségtelenül mutatja, hogy az *Enciklopédia* utolsó ívét a beszéddel együtt nyomtatták Waesberg János műhelyében.

Az ismert utrechti tipográfia nem végzett jó munkát: a *Magyar Encyklopaedia* tele van sajtóhibával. Már Szily Kálmán észrevette, hogy a *Régi Magyar Könyvtár* lapszám adatai hibásak.¹ Az *Encyklopaedia* magyar szövege nem 412 lapból áll, mint Szabó Károly jelezte, hanem néggyel több van benne: 416. A 92., 93., 94., 95. lapszámok ugyanis kétszer fordulnak elő (nyomdász nyelven nincsenek *mutálva!*), anélkül hogy a szövegben valami zavar volna. Ugyanígy érzékeny hiba van a latin függelékekben: a kiadvány a *De studio sapientiae*t befejezve, a 452-ről a 457. lapszámra ugrik (a Glandorpiushoz írt első

¹ Természettudományi Közlöny, 1889, 465.

levél), hiányzik tehát a 453—456., összesen négy lapszám.² A lényegesebb számozási hibák egyébként a következők. A 109. lapon lemarad a fejcím a lapszámozással együtt; a 162—163. l. helyett 152—153. l.; a 189. helyett 289. l.; 223. helyett 123. l.; 274. helyett 474. és 275. helyett 575. l.; 278. helyett 478. l.; 279. helyett 479. l.; 282. helyett 482. és 283. helyett 483. l. A 304—305. lapon ismét lemarad a fejcím és a számozás. A 430. lap helyett 434-et olvasunk. Az a benyomásunk, hogy a hosszú időre elhúzódó kiadvány egyáltalán nem volt szívügye a vállalkozónak, hanem csak afféle olcsó hús, melynek híg a leve. — A számozott lapokat címlap s 19 számozatlan levél előzi meg (az utolsónak versoja teljesen üres), ezen olvasható a *Praefatio ad lectorem*, az *Enciklopédia* híres előszava.

Ebben Apáczai maga mondja el műve keletkezésének történetét. Az enciklopédikus tudás szükséges voltáról való meggyőződését még Kolozsvárról, Porcsalmi András személyes példájából hozta magával, akkoriban nem is volt egyéb mohó és rendszertelen ifjúkori tudásszomjnál. A rendszeralkotás tudományos indokolását Bisterfeld főiskolai előadásain kapta Gyulafehérvárt, tőle értette meg, hogy a tudományok teljes áttekintése az írásmagyarázat szempontjából nélkülözhetetlen. Már ekkor Alstedben látta a követendő mintát, s *Enciklopédiájának* első (in quarto) kiadását „teste és lelke óriási fáradságával” kiírta. Apáczai ezzel azt bizonyította, hogy lényegében a világi tudományosság lebeg szeme előtt, s kora egy nagy tudományos áramlatába kapcsolódik bele. A németalföldi akadémiákon is első dolga volt, hogy a tudományok rendszerét áttekintse, s a legfontosabb szerzők műveit kivonatolva, egy tudománytár összeállítására tegyen kísérletet. Egyelőre latinul dolgozott, s művét *Ars artium*nak nevezte. Nem lehetetlen, hogy e címben egy kissé Raymundus Lullus visszhangzik (*Ars magna, Ars generalis, Ars veritatis*), közvetlenül azonban kétségtelenül Amesius *Demonstratio logicae verae* c. művéből való, amelynek Prolegomenája az *ars* magyarázatával kezdődik („*Ars est regularis institutio rei in existentia et operatione, ad suum finem*”), utolsó pontjában pedig az *enciklopédia* magyarázatát adja: „*Harum omnium artium comprehensio, qua res emanant ab*

² Hellebrant Árpád sem vette észre ezt a RMK. III. 1941. sz. leírásakor.

ente primo et ad ipsum denuo redeunt, *Encyclopaedia* nominatur; cujus catenae circularis primus annulus est *Dialectica*, et ultimus *Theologia*." Látnivaló, hogy itt Apáczai ujjmutatást kapott műve szerkezetéhez is. Mint apró érdekesség ide kívánczik, hogy Reinerus Vogelsangiusnak Amesius e művéhez írt üdvözlő verse pontosan az *ars artium* kifejezéssel kezdődik („*Ars artium, foeta legibus, Quae mentis almae ducis errantem gradum etc.*”).

Apáczai azonban érezhette, hogy ismeretei nem elégségesek a tudományok széles mezejének áttekintéséhez, a teológiai studiumok igényei a keleti nyelvek tanulmányozásához vitték. Úgy véljük, hogy ez a szándéka első ízben Leydenben valósult meg, de nyilván erélyesen folytatta Utrechtben is, az 1649. év második felétől kezdve. Nem lehetetlen, hogy az *Ars artiumot* még Leydenben írta.³

Apáczai *Enciklopédiája* genezisében igen lényeges szerepet tulajdonít az ekkoriban — bizonyára már Utrechtben — megismert nyugati nyelveken írt szakkönyveknek: az olasz, francia, angol, holland népet idézi és „különböző nemzeteknek hazai nyelvén írott sokféle könyvét” emlegeti. Utaltunk fentebb Apáczai nyelvtudására,⁴ nem kell persze feltennünk, hogy mindezen a nyelveken kifogástalanul beszélt is; lényegesebb számunkra, hogy itt a legnagyobb valószínűség szerint a *világi tudományosság* szakkönyveiről van szó, hiszen a teológia nyelve akkor még szinte kizárólag latin. Nagyon kevés nyoma van annak, hogy Apáczai a *Discours de la méthode*-ot tanulmányozta volna (számára, mint látni fogjuk, első renden a *Principia philosophiae* jelenti Descartes-ot!), mégsem tudjuk elnyomni azt a sejtésünket, hogy többek között talán éppen a nagy francia bölcseleti híres és Leydenben kiadott műve (1637) volt az, amely Apáczai keserű irigységét felkeltette, hiszen ez jelent meg ele-

³ Az idézett fejtegetéseket l. a Praefatio * 2 verso — * 3 verso lapjain; HEGEDŰS 19–20., Szöveggyűjtemény... I. 554. — RAYMUNDUS LULLUS (1235–1315) hatása alól még a renaissance nagyjai sem tudták magukat kivonni. Az *Ars magna* pl. Giordano Bruno kommentárjaival is megjelent 1598-ban Strassburgban. Vö. VOETIUS G.: *Exercitia et Bibliotheca Studiosi theologiae*. Utrecht, 1644, 267. — AMESIUS Demonstratiojának többnyire egy 1651-es kiadását használtam (a *Philosophemata* c. gyűjtőkötetben, Debr. ref. koll. F. 481. sz.). Az idézetek a 121. és 123. lapról.

⁴ Vö. II. fejezet 127. jegyzetével.

gáns francia nyelvű természettudományi értekezések (dioptrika, a „meteorokról”, geometria) társaságában. Nagyon valószínű, hogy az első lapozgatás során Descartes francia nyelvű filozófiai gondolatmenetét nem tudta átfogni, nem értette meg, de beszéltek a természettudományos értekezések érdekes *ábrái*, s az egész műből sugárzott annak a bizonyossága, hogy im a *lingua materna* is alkalmas beható szaktudományos tárgyalásra.

Apáczai lelkének keserű vívódásai megható módon kapnak hangot *Enciklopédiája* bevezetésében: „... amely nemzet mindent idegen nyelveken keresztül kölesönöz, végtelenül szerencsétlen és mindenkinél nyomorultabb... E látvány éjjelnappal szemem előtt forogván, lelkiismeretemet oly keservesen mardosta, hogy gyakran az álmot űzte el szememről, elmémet a tanulmányoktól elfordította, s minden gondolatomat arra összpontosította, hogyan segíthetnék hazám állapotán.”⁵ — A nyelvi öntudat megnyilvánulása nem szokatlan már a XVII. század elején sem, közismertek Rimay szép szavai tervezett Balassi-kiadása előszavából, 1626-ban Pataki Füsüs János, 1627-ben Pázmány Péter fejti ki, hogy magyaroknak magyarul ír,⁶ Apáczainál azonban nem erről van szó. Nem a nemzeti önérzet hangja ez, vagy nem annak elismerése, hogy az „együgyűek” lelki épülésére a res literaria képviselőinek anyanyelven is szükség megszólalniok. Apáczain az idegenben anyagi és szellemi elmaradottságunk döbbenetes érzése lesz úrrá, s világosan felismeri, hogy nemzeti szerencsétlenség, ha minden tudásunkat idegen nyelven kell megszerezniünk. Apáczai valójában a Besenyeit gyötrő problémákra nyit rá, s művelődési oldalról felismeri a magyar nép gyarmati helyzetét, a nagy Parlagot. Innen az az izgatottság, amely e praefatio szavaiból megcsapja az olvasót: „Így azután nekidültem az írásnak, és első kísérletet

⁵ Szöveggyűjtemény I. 555.

⁶ Rimay szerint Balassi Bálint „a mi-szükséges, fogyatkozott, Parnassus hegyére ezelőtt nem érkezhett magyar nyelvünket... arra a bátorságra, becsületre, s értelemre... emelte, hogy az Helicon erdejének kies árnyékában éneklő s beszélő Musák szavát is értheti...” Rimay János összes művei, ECKHARDT SÁNDOR kiad. Bp. 1955, 42. Szöveggyűjtemény... , 515. — PATAKI FÜSÜS JÁNOS: Királyoknak tüköre. Bártfa 1626, ajánlás — PÁZMÁNY PÉTER: Setét hajnalcsillag... , Bécs 1627, Egyetemi kiad. V. köt. Bp. 1901, 480. — VÖ. KERECSENYI DEZSŐ: Elvi kérdések a régi magyar irodalomban. Minerva, 1923, 168.

akarván tenni, minden tudományszakból kezdtem valamit magyar nyelvre fordítani.”⁷

Tudjuk, hogy „a nyelvnek igen nagy terméketlensége és mintegy mezítelen volta már a küszöbről riasztó látványként tárult” eléje, s a megkezdett munkától elállt, mígnem Gaza példája új bátorságot nem öntött belé. A magyar nyelv „szűk” volta miatti panasz — ismét a felvilágosodás, Bessenyei égető kérdése! — nem Apáczai tolla alatt született megelőzőr. Háportoni Forró Pál Curtius-fordításának (1619) „Az kegyes olvasóhoz” intézett ajánlásában olvassuk: „... olyan bő nyelvű római nemzetből származott böles embernek írását az magyar nyelvre, mely igen szűk, vonni bajos volt.”⁸ Utaltunk rá, hogy ez a mű bizonyára forgott is a fiatal Apáczai kezében. Forró azonban humanista-retorikus próza fordítását kellett hogy megoldja, s erre a magyar stílushagyomány révén könnyedén képes is volt. Apáczai viszont főleg filozófiai és természettudományos szövegekkel gyötrődött. Hol voltak erre az előzmények? Elhatározása mellett ennek ellenére makacsul kitartott: „Éppen ezért szilárdan elhatároztam magamban, ha a felséges Isten életem folyását még néhány esztendőre nyújtja, nem halok meg addig, amíg a magyaroknak valamennyi tudományt magyarul nem közvetítem.”⁹ A magyar művelődés történetének egyik csendes, mégis rendkívüli pillanata volt ez, amikor valamelyik utrechti könyvtár vagy egy szegényes deák-kamará félhomályában meg született a nagy elhatározás: *a magyaroknak valamennyi tudományt magyarul*. Mindenki érzi, hogy a hangsúly itt éppúgy esik a *valamennyire*, az enciklopédikus tudás igényére, mint a *magyarokra*, tehát a nemzeti szempontra. Apáczaiiban is kezd világossá válni, hogy Európa és magyarság nem választhatók el egymástól.

Érdekes, hogy egyelőre még mindig latinul dolgozott, s könyvét *Pasoptronnak* („mindent áttekintő”-nek) nevezte. Táblázatos rendszerezésekre gondolt, olyanokra, aminőket Alsted nagy művében talált, de a magyarra fordítás igénye most már elsőrangú szempont. Ha a kezdetlegesebb *Ars artium* már 1649-ben megkaphatta körvonalait, ez a *Pasoptron* aligha készülhetett

⁷ Szöveggyűjtemény i. h.

⁸ RMK. I. 485, (0)₃ recto lapon.

⁹ Szöveggyűjtemény I. 556.

1652 előtt. Közben — láttuk — Apáczai megfutotta egyetemi pályáját, tudományos látóköre Voetius enciklopédikus jellegű tanítása nyomán igen megszülekedett, elnyerte a doktori fokozatot, sőt meg is nősült, s így egyelőre biztos otthont teremtett magának. Kifejtettük, hogy ekkor, 1651—52-ben folynak az egyetemi tanszék elnyerésére irányuló próbálkozások is.¹⁰

Mikor kezdte hát Apáczai a *Magyar Encyclopaedia* szövegének fogalmazását? Az előszó tanúsága szerint jóformán csak akkor, amidőn a Csulai-féle hazahívó levél megérkezett, tehát csak 1652 őszén. Ha nem kell is ezt a nyilatkozatát¹¹ betűszerint vennünk, fordított részletek (Alstedből, Descartes-ból, Amesiusból) előbb is készülhettek, meggyőződésünk szerint az *Enciklopédia* végleges szerkesztése mégis csak ekkor kezdődött meg. Apáczai hirtelenében, valószínűleg fejezetenként, nyomdába is adta a még el sem készült művet. Nyilvános bizonyosága ennek a Fortius nyomán készült *Tanács* egyik szakasza: „Oztán, ha oly helyeken forogsz, az holott könyvnyomtatók is vagynak, menj el ő hozzájuk és jelentsd meg, hogy készüljenek, mert könyvet akarsz nyomtatás alá vetni, bár ugyan abban az előtt egy levelet se írtál legyen is meg. Az mit így elkezdesz, kéntelenség alatt végbe is kell vinned, könnyű így irni, midőn az nyomtató minden nap új írást kér. Én az én könyvemet ilyen formán irtam.”¹² Apáczai itt magáról beszél, saját esetével lelkesíti „a tanulásban elcsüggedt ifjút”, az *Enciklopédia* készülésétől nyilatkozik.

Ez az erőltetett munkatempó most már a hazai bemutatkozás céljait is szolgálta. Apáczai ugyan tehetett olyan nyilatkozatokat előbb is, hogy hazakészül, erre mutat a magyar tudományosság összefoglaló kézikönyvének hosszú genezise is, a külföldi tudományos pálya gondolatáról mégsem mondott le. Amikor azonban tervei meghiúsultak, az erdélyi egyház nem oldotta fel kötelezettsége alól, egyéni céljai érdekében is fontos volt, hogy egy jelentékeny tudományos publikáció jó híre kísérje haza. Ezért készült a *Magyar Encyclopaedia*, vele, úgymond, „nyilvánvalóvá teszem, hogy egész idő alatt kitartóan és szünet

¹⁰ A Pasoptronról Praefatio, * 6 recto 1., HEGEDŰS 24., Szöveggyűjtemény... I. 556.

¹¹ Uo.

¹² HEGEDŰS 51. Vö. F. SZABÓ SÁMUEL: Apáczai Csere János Magyar logikája, Bp. Sz. 1863, XVII. 498.

nélkül hazámra gondoltam, köteles hálámnak jelét kifejezésre juttatni megkezdettem.”¹³

A *Magyar Encyclopaedia* keletkezését vizsgálva, a továbbiak során a könyv jellegét kell szemügyre vennünk. Fel kell vetnünk azt a kérdést, mit akart írni Apáczai. Maga mondja, hogy iskolai kézikönyvet: „Arra törekedtem ugyanis, hogy a hazai nyelven írott könyvek nagy hiányát erőmhöz képest pótoljam, s legyen a tanuló ifjúságnak egyetlen könyve, amelyből hazai nyelven a tudomány minden fonalát kifejtheti. Ezért a kifogásokat és fölösleges vitákat mindenhol elvetve, a hasznos és tudni érdemes dolgokat a legjelesebb szerzőktől összegyűjtve, természetüknek megfelelő módon, a szabad igazság zászlaja alatt közlöttem honfitársaimmal.”¹⁴ Alább, a bevezetés pedagógiai részeiben, utasítást is ad e tankönyv használatára.

Első magyar tudománytárunk tankönyv tehát, de ez a célkitűzés nem jelent a szerző számára korlátokat vagy szempontjainak alászállítását. Kijelenti ugyan, hogy a „kifogásokat” (ha tetszik „kötözködések”) és a „fölsleges vitákat” elveti, ez azonban nem jelent mást, mint a *skolasztikus módszer* szórészálhasogatásainak tudatos száműzését. Könyvét tudományos rendszerezésnek szánja, de a szabad igazság zászlaja alatt („sub liberae veritatis vexillo”), tehát a múlt nyűgétől szabadon akarja megszerkeszteni. Követi az érzése szerint legjobb modern szerzőket, de nem állít szembe egymással versengő véleményeket; amit mond, azzal azonosítja magát. Tankönyv az *Enciklopédia*, de — hogy egy modern kifejezéssel éljünk — egyetemi tankönyv, amely a kor színvonalán akar szaktudományi áttekintést nyújtani.

A nagy minta kétségkívül Alsted, tőle veszi az *enciklopédia* megjelölést, bár láttuk fentebb, hogy Amesius is így óhajtja nevezni az ismeretek teljes körét. Jegyezzük meg mindjárt, hogy hatalmas méretű művét Alsted is tankönyvnek szánta. A *Praefatio ad lectorem*ben így ír: „Labor quem hic inpendimus est ultimus conatus noster in philosophiâ ornandâ: quo volumus testatum facere, quam docendi rationem in hac illustri scholâ (értsd: Hernbornban) antehac tenuerimus, quamque deinceps

¹³ Szöveggyűjtemény I. 557.

¹⁴ Uo.

cum Deo tenere parati simus.”¹⁵ Ez a szándék persze nem akadályozza meg Alstedet sem, hogy 35 könyvből álló corpusában a legképtelenebb tudományos (sőt áltudományos!) részleteket is össze ne halmozza.

Alsted és természetesen Apáczai műve nem a mai értelemben vett enciklopédia vagy lexikon. Súlyosan téved Neményi, amidőn elfogult nacionalizmussal Csere Jánosunkat a világ első lexicona szerzőjeként ünnepli.¹⁶ Az *ἐγκύκλιος παιδεία* a görögök-nél csupán a nevelés, a tudás teljes rendszerét jelentette, s ilyen értelemben használták a humanisták is, még hozzá elég későn, csak a XVI. században. Könyv címeként először éppen annál a Joachim Sterk van Ringelbergnél jelentkezik, akit Fortius néven ismerünk, s Apáczai egyik kedvelt auktora volt. 1541-ben adta ki Bázelen *Lucubrationes vel potius absolutissima εγκυκλοπαιδεία* c. művét.¹⁷ Mint magyar vonatkozású érdekességet említhetjük, hogy a szó latinul és a ma használatos alakjában először alighanem annál a Likai Skalich Pálnál tűnik fel, aki horvát léteére állandóan a „hunnok grófjának” írta magát, s a XVI. század ismert tudományos kalandora volt. A *Régi Magyar Könyvtár* is számontartja *Encyclopaediae seu Orbis disciplinarum, tam sacrarum quam profanarum, Epistemon* c. Bázelen 1559-ben, Oporinus sajtója alól kikerült művét.¹⁸ — Ha nem is címében, de tárgya szerint humanista enciklopédia a Volterranus néven ismert Raffaele Maffei műve, a *Commentariū Urbani* (Róma 1508, 38 könyv), amely, mint tudjuk, Bornemisza Péter és Balassi Bálint kedvelt kézikönyve volt.¹⁹ Nagyon érdekes az a hatalmas névsor, amelyet Alsted állít össze műve 2., 1630-ban megjelent kiadásának fentebb is idézett előszavában. Ezeket részben minta gyanánt, nagyrészt azonban forrásul használta.²⁰ Első

¹⁵):(iij verso 1.

¹⁶ NEMÉNYI 5.

¹⁷ Enciclopedia Italiana, 1932, XIII. 944.

¹⁸ Skalich Pálról l. JÖCHER: Gelehrten-Lexicon, IV. 1751, 189–190. has. — Idézett műve, RMK. III. 464, megvan a debreceni ref. kollégium könyvtárában (A 54. sz.).

¹⁹ Volterranusra ECKHARDT SÁNDOR: Balassa Bálint, Bp. é. n. (1941), 13–24.

²⁰):(iij verso 1. — A cyclopaedia szó magyarozatát Apáczai Senczi Molnár A. szótárában így találta: „Az egész könyvbéli tudományoknak kerekdeden egymásból függő tudománya.”

helyen áll nála is Fortius *Encyclopaediája*, de ott van a névsorban a híres matematikus Girolamo Cardano két műve, amelyeket a XVI—XVII. század igen nagyra becsült, a *De subtilitate* (Bázél 1547) és a *De rerum varietate* (u. ott 1557). — Az egyik legérdekesebb humanista jellegű gyűjtemény a Lycosthenes Konrád által összeszedett, de a veje, Th. Zwinger neve alatt megjelent *Theatrum vitae humanae*. Hivatkozik Alsted Ramus *Professio regiája*ra, Thomas Freigius *Paedagogusára*, a nagynevű jezsuita tudós és diplomata, Antonio Possevino *Bibliotheca selectájára* és a szintén sokat forgatott, többször kiadott *Tractatus de Polymathiára*, mely Joh. Wowerius (Wouveren) tollából folyt. Vannak persze e listán ma már teljesen ismeretlen szerzők jelentéktelenné vált művei, vagy éppen kuriózumok is, mint a rózsakeresztes angol orvos, Robertus Fludd *Utriusque cosmí metaphysica, physica et technica historia*, amelyet Alsted egyébként csak *Macrocosmus et microcosmus* címen idéz. A XVI—XVII. század fordulóján vagyunk, amidőn a mind nagyobb erővel előretörő természettudomány bizonytalan, sőt izgató keveredésben egyesül reneszánsz platonizmussal, az alchimia és a kabbala maradványaival, évezredek antik meséikkel, a *Physiologusra* visszamenő naivságokkal. A természettudományok e tisztázatlan egyvelegében csak Descartes lángelméje teremt rendet. Alstednél még minden együtt gomolyog.²¹

Nem kétséges, hogy ezeket a műveket, vagy legalábbis jórészüket Apácza ismerte, de lényegében nem használta, Alsted *Encyclopaediája* valamennyit feleslegessé tette. Érdemben tehát nem foghatunk hozzá a *Magyar Encyclopaedia* elemzéséhez, amíg a herborni professzor e monumentális művét meg nem ismerjük. Fentebb kifejtettük, hogy Alsted nem volt eredeti gondolkodó, tudományos munkássága szinte teljes egészében összefoglaló és rendszerező művek szerkesztését tűzte ki célul, de éppen a tudományos önállóságnak és a rendszeralkotás készségének hiányát mutatja nagy enciklopédikus műve is. Először 1620-ban tett kísérletet a filozófiai tanfolyam anyagának összefoglalására

²¹ CARDANUS : Opera omnia I—V., 1663, Debr. Ref. Koll. A. 22. sz. ; Th. Zwinger óriási terjedelmű köteteit a bázeli 1586-os 3. kiadásban (Kolozsvári Ref. Koll. 81.546. sz.) és az ugyancsak bázeli 1604-es kiadásban (Debr. Ref. Koll. A. 18. sz.) használtam — FLUDD : Opera omnia, Oppenheim, 1638 ; vö. J. B. CRAVEN : R. F. the English Rosicrucian, London, 1902. ; Fluddot említi FOGARASI BÉLA : Logika, 1955,³ 320.

Cursus philosophici encyclopaedia címen.²² Ebben a kor tudományos felfogásának és tanügyi rendszerének megfelelőleg jelentős helyet kaptak a természettudományok, a *philosophia naturalis* diszciplínái. Barátai, tudós férfiak kérésére szánta rá magát, hogy újabb kiadásban a tudományok teljes körét, tehát a három magasabb fakultást (teológiát, jog- és orvostudományt), valamint a mesterségeket, a technikai tudományokat is tárgyalja: „Deinde, quia viri magni petierunt, ut in sacundâ hâc editione totam Encyclopaediam certâ methodo comprehenderem, id est tres superiores facultates, artes mechanicas et farragines facultatum (ea omnia pertinent ad Encyclopaediam) adjungerem Encyclopaediae philosophicae, visum fuit faciendum ut illorum petitioni annuerem, . . . adeoque omnium *γνωσῶν* varietatem hoc volumine comprehenderem.”

Ennek a törekvésnek eredményeként jött létre nagy műve *Johannis Henrici Alstedii Encyclopaedia septem tomis distincta*, Herborn 1630. A könyv 2404 kéthasábos kb. petit szedésű folio lapra terjed, tehát valóságos monumentum. Általában két kötetre szabva került forgalomba (az I. kötet a *Musicával* az 1216. lapon végződik), de Graesse az 1630-as kiadásnak négykötetes változatát is számontartja, ennek címe kissé más, *Scientiarum omnium Encyclopaedia septem tomis distincta*. Ez a négykötetes változat jelent meg újra Lyonban 1649-ben (in fol.). — Van Alsted *Encyclopaediájának* egy rövidített kiadása, amely ugyancsak négy in fol. kötetben látott napvilágot Huguetnél Lyonban 1640-ben; terjedelme csak 520 ív, azaz 1040 lap, címe *Encyclopaedia omnium scientiarum*. Amint látjuk, a könyv sikert aratott, népszerű segédeszköz lehetett, s nyilván a kortársak is osztották a címlap hírverő jellegű megállaptását: „. . . hoc Volumen, secundâ curâ limatum et auctum, possit esse instar Bibliothecae instructissimae.” Tökéletesen igaz, hogy valósággal könyvtárt pótol. Eligazodni azonban nem könnyű benne éppen rendszerezésének mesterséges volta miatt.²³

²² Megvan a budapesti Eötvös L. Tudományegyetem könyvtárában F. 4 r. 149. sz.

²³ Alsted *Encyclopaediájának* az Orsz. Széchényi Kvt.-beli (600, 656. sz.), kolozsvári (Ref. Koll. 82.852. sz.), debreceni (Ref. Koll. A. 43. sz.) és a sárospataki (Ref. Koll. QQ 1533) példányát használtam. Az idézet az Előszóból): (iii verso l. — Könyvészeti adataira l. THÉODORE GRAESSE: *Trésor de livres rares et précieux*, Berlin 1922, I. 86. és GEORGI: *Bücherlexicon* I. 33.

A hét *tomus* ugyanis, amelyet a szerző a címlapon jelez, csak a legkülsőségesebb módon fogja össze a művet. Az első főrész (*præcognita disciplinarum*) a tudományok alapelveit rendszerezné négy könyvben (liber): a hexilogia, technologia, archeologia és didactica címszavak alatt. E kifejezések természetesen nem modern értelemben veendőek: a *hexilogia* az ember megismerő tevékenységéről tárgyal, általában ismeretelméletnek nevezhetnénk; a *technologia* a tudományok rendszerezését kísérli meg; az *archeologia* (az ἄρχη = kezdet jelentéssel!) az összes tudományok alapelveiről értekezik; végül a *didactica* a tudományok tanulmányozásának rendjéről („de studio disciplinarum”) szól. Az alapidisciplinák, mint látjuk, összefolynak, sőt mesterségesen keresztezik egymást: a tudományok alapelveinek meg kellene előzniök a rendszerezési kísérletet, itt megfordítva találjuk a dolgot. A második tomos a *philologiai* tudományokat akarja összefogni hat könyvben (V—X.): a *lexica*, *grammatica*, *rhetorica*, *logica*, *oratoria*, *poetica* egyszerűen a gimnázium hat osztályának anyagán lépked felfelé a tudományos rendszerezésben. Így kerülhet azután a logika a filológiai tudományok közé! A *philosophia theoretica*, a harmadik főrész, a facultas artium filozófiai anyagát adja tíz könyvben (XI—XX.): *metaphysica*, *pneumatica*, *physica*, *arithmetica*, *geometria*, *cosmographia*, *uranometria*, *geographia*, *optica*, *musica*. A *pneumatica* a szellemről szóló tudomány, itt értesülünk például az anyagok tulajdonságairól. A *musica* a középkori quadrivium hagyományainál fogva ragadt ide a természettudományok (*philosophia naturalis*) végére. A negyedik tomos még mindig a facultus artiumon belül marad, mint *philosophia practica*; tárgyai (XXI—XXIV.) az *ethica*, *oconomica*, *politica* és *scholastica*. — A „három magasabb fakultás” (*tres superiores facultates*) következik ezután (XXV—XXVII): a *theologia*, *jurisprudentia*, *medicina*, nagy terjedelemben, de igen kevésbé áttekinthető módon. A hatodik tomos az *artes mechanicae* összeállítása (XXVIII—XXX.): először a kézműipar (*banauisticae*), majd a matematikai alapú mesterségek (*mathematicae*), végül a fizikaiak (*physicae*). Az előbbihez tartozik pl. a nyomdászat (*typographia*), az utóbbihoz a földművelés, állattenyésztés, vadászat (*agricultura*, *pastoritia*, *venatoria*). — Az enciklopédia körét az „elegyes tudományok” (*farragines disciplinarum*) zárják (XXXI—XXXV.): itt összekerül a *mnemonica*, *historia*, *chronologia*, *architectonica*

és a *quodlibetica*. A *mnemonica* az emlékezet gyakorlásának tudománya, a *quodlibetica* pedig afféle tudományos hulladékláda, benne van minden, ami marad pl. az *apodemica* (az utazás tudománya), a *paroemiographia* (közmondástan) vagy az *aenigmatographia* (rejtvénytán), de a *tabacologia* (dohányzástán) is.

Nem kell külön fejtegetni, hogy igazi tudományos rendszert mindebben hiába keresnénk. Iskolás zsúfolása ez az anyagnak, a teljességre való törekvés fárasztó igényével. A történelem fontos tudománya pl. a *farragoba* kerül, mert erre a kor iskola-rendszerében nincs külön classis. A rendszerező szempontok is mindig a lehető legkülöségeesebbek: majdnem minden tudomány *generalis* és *specialis* részre oszlik, s az osztályozás mániája nem világosabbá, hanem valósággal áttekinthetetlenné teszi egy-egy tudományszak anyagát. Igen jellemző az a 38, egész lapos táblázat, amely a mű elején az áttekintés szolgálatára lenne hivatott. Az egyes tudományok csak helyileg, de nem lényegük szerint kerülnek egymás mellé, az ismeretanyag egy része pedig még túlzással sem érdemel „tudomány” nevet. Alsted műve mégis fontos szerepet töltött be kora tudományos életében, nemcsak rendkívül gazdag anyagával, hanem teljességre való törekvésével is. Példát mutatott nála mélyebben szántó gondolkodóknak, Hartlib Sámuel londoni körének és híres tanítványának, Comeniusnak a tudományoknak a polgári fejlődés követelte teljes áttekintésére. Az emberi tudás egész anyagának felleltározása Cassiodorus és Sevillai Izidor óta mindig ott kísértett az európai tudományosság nagy feladatai között, de sohasem volt erősebb, mint a XVII. század dereka táján, amikor a modern természettudomány döntő csapásait kezdte mérni a középkor világképére; elég, ha Kepler, Galilei, Descartes, Newton nevére gondolunk. Alsted nem tartozik az élvonalbeli harcosok közé, de vegyes értékű roppant anyagában nagyon sok olyan részlet akad, amely széles körökben terjeszt hasznos ismereteket. Mindvégig óvatos polgár, a teológiai szemlélet, a fennálló társadalmi rend meggyőződéses híve, ennek ellenére — éppen a teljesség igényénél fogva — nem egy merész eszmét felraktároz, különösen, ha ezt antik szerzőknél találja (így pl. a zsarnokölés teóriáját is). Az *artes mechanicae* terjedelmes tárgyalása pedig az eddig felhalmozott termelési tapasztalatok rendszerezési kísérlete. Nemcsak nevében, de részben anyagában is előfutára a *Grande Encyclopedienek*.

Apáczaira kétségtelenül hat az Alsted-féle *Encyclopaedia*-nak nemcsak anyaga — erről az alábbiakban részletesen szönlünk —, hanem szerkezete is. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Apáczai műve szerkezetileg a herborni mesteré fölött áll. A *Magyar Encyclopaedia* keletkezésének vizsgálata során most erre kell figyelmünket fordítanunk. Alsted Ramus tanítványa, Apáczai is az, a *De studio sapientiae*ban világosan utal is rá: „Mi legalább a mi Encyclopaediánkban arra törekedtünk, hogy ha Ramus halottaiból föltámadna, ezt a többiek felett magáé-
nak ismerné el és nekünk köszönetet mondana...”²⁴ Ennek ellenére a *Magyar Encyclopaedia* szerkezete Descartes befolyását mutatja. Apáczainak nem kis érdeme, hogy a legnehezebb kérdésben, anyagának megszerkesztésében volt képes érvényesíteni a „clare et distincte” kartéziánus elvét. Rövid áttekintés bárkit meggyőzhet, hogy igazunk van.

Kézükönyvünk a descartesi metafizikával, vagy ha tetszik, ismeretelmélettel indul, megalapozza az emberi vizsgálódás lehetőségét. Ehhez egészen természetes módon kapcsolódnak a dialektika és logika (II—III. r.), mint a gondolkodás disciplinái. A matematika és geometria (IV—V. r.) már a valóság tudományait készítik elő, de még mindig az elvont elmélet talaján mozognak. Az asztronómia (VI. r.) a leginkább metamatikai természet-tudomány, de jól átvezet a nagyterjedelmű VII. részhez, mely lényegében philosophia naturalis, az élettelen természet, a növényvilág, az állatvilág és az ember biológiai-fiziológiai bemutatása. A „csinálmányok”-ról szóló VII. rész az alstedi artes mechanicae körében mozog, Apáczai ide sorolja a leíró földrajzot, az építészetet és a gazdasági ismeretek közlését. Az *Enciklopédia* szerkezetében itt törés van. Egészen bizonyosra vesszük, hogy eddig dolgozta ki anyagát Hollandiában. A haladás iránya azonban világos: Apáczai, miután megalapozta a *létet*, a társadalom illetve a *tudatformák* felé fordult. Igazat adunk Gyalui Farkas okfejtésének, a *Magyar Encyklopaedia* nyelvi-irodalmi fejezete csakugyan hiányzik, bizonyára itt kellett volna szerepelnie. Az előszóban ott találjuk a filológiai részek forrásainak megjelölését is. Nem hallgathatjuk el azonban azt a feltevésünket, hogy Apáczai tervezte, de nem tudta megírni a *magyar* retorikát, hiszen ez annyira a *latin* nyelvhez volt kötve, hogy Apáczai-

²⁴ HEGEDŰS 93.

nak valósággal a tudományt kellett volna megteremteni magyarul, nem csupán terminológiáját. Látni fogjuk, hogy iskolarendszerében a retorikát csak latinul óhajtja tanítani.^{24a} A történelem egészen logikusan csatlakozik a társadalmi tudományok közé (IX. rész), majd a szerző áttér a philosophia practica-ra, s ezen a társas együttélés szabályozóit érti (X. rész): az etikát, az oeconomiát, a politikát és a neveléstudományt. Mint látnivaló e ponton Apáczai követi Alsted IV. tomusának sorrendjét. A tudományok rendszerét a teológia zárja be, a kör önmagába fut vissza: Istennel kezdődött, ott is végződik, amint azt a szerző Ameriustól tanulta. Hangsúlyozzuk újra, Apáczai iskolakönyvet akart írni, ennek ellenére eszébe nem jutott, hogy a tudományok rendszerét az iskolai studiumok sorrendjével azonosítsa. Szokás volt a régebbi Apáczai-irodalomban vele szemben az önállótlan kompilálás vádját emelni, műve szerkezetének szép logikáját és izmos önállóságát senki sem vette észre, vagy nem méltányolta. Utaljunk arra is, hogy az elmaradt nyelvi-retorikai fejezettel együtt a könyv részeinek száma éppen 12 lett volna.

Apáczai maga a *Magyar Encyclopaedia* bevezetésében nem ad áttekintést, előzetes tervet műve szerkezetéről, legfőbb felosztási szempontját azonban közli a IX. rész első mondataiban: „Eddig lőn szónk azokról a dolgokról, amelyeket a termé-

^{24a} GYALUI FARKAS (30–31.) és OROSZ LAJOS (38., 46., 76.) úgy vélik, hogy a Magyar Encyclopaedia nyelvi-retorikai részletei a mű végén helyezkedtek volna el. A mű bevezetésében közölt forrásjegyzék sorrendje, valamint a nyelvtanításra vonatkozó utasítások elhelyezése valóban erre látszik mutatni. A De studio sapientiae-ben közölt tudományrendszerezés is a vége felé szól a nyelvekről és a retorikáról. Mi azonban mégis helyesnek érezzük feltevésünket, hogy ti. a nyelvi-retorikai rész ide, a történelem elé, esetleg utána kívánkozik, mindenképpen a philosophia practica és a theologia elé. Megfigyelhetjük ugyanis, hogy a forrásjegyzékben felsorolt disciplinák nem pontosan ugyanilyen sorrendben bomlanak ki a műben, a gyulafehérvári székfoglaló pedig szintén a történelem előtt beszél a nyelvekről (HEGEDÜS 100., OROSZ 135.). Erősíti feltevésemet az is, hogy Apáczai akadémiai tervzetében az ékesszólást és történelmet egy tanár kezébe akarja adni. Mindennél azonban fontosabbnak tartom a szerkezet logikus, kartézianus rendjét s azt az amesiusi ihletést, amely a tudományok enciklopédiáját a dialektikával (logikával) kezdi s a theológiával végzi. Gyalui másik feltevését, hogy ti. Apáczai négy nyelvi és egy retorikai részt tervezett volna, egészen valószínűtlennek vélem. Érzésem szerint mindezek egyellen részben szerepeltek volna, hiszen tudománytárunk egy-egy főrésze jónéhány disciplinát zsúfol össze, különösen a VII. és a VIII.

szet világánál jól eszünkbe vehetünk, immár azok következnek, amelyeket nagyobbban és jobban az Isten jelentéséből azaz a szent Írásból (melyről oda alább szözlünk) vehetünk eszünkben.” (291. l.) A tudományoknak ugyanaz a rendszerezése ez, amelyet a *De studio sapientiae* közöl: „Mivel pedig a dolgok vagy oly természetűek, melyeket az ész, vagy olyanok, melyeket a kegyelem világánál ismerhetünk meg, amaz első forrásból származik minden tudomány vagy ismeret, melyeket a logica tanít . . .” (s itt, említi még az arithmetiát, geometriát, astro-nomiát, physicát és mechanicát), „. . . az utóbb említett forrásból pedig erednek azok az ismeretek, melyeket a kegyelem vagyis a szentírás világánál szerzünk meg . . .” (s ide sorolja a teológiát, erkölestant, gazdaságtant, politikát, jogtudományt). — Ugyan-itt szól arról, hogy a bölcsészet rendszerébe beletartoznak a nyelvi-retorikai disciplinák (etymologia, syntaxis, rhetorica) is, nem említi azonban a történelmet. Érdekes mégis, hogy ez utóbbit veszi fel műve IX. részében, amazokat elhanyagolja: Látnivaló egyébként, hogy a gyulafehérvári beszéd a tudományok rendszerét az *Enciklopédia* alapján állítja sorrendbe.²⁵

Figyelemre méltó a *Magyar Encyclopaedia* egyes részeinek szerkezeti aránya; durván számított terjedelmük a következő: I : 4, II : 12, III : 10, IV : 20, V : 36 + 4, VI : 21, VII : 141, VIII : 35, IX : 23, X : 51, XI : 47. Az világlik ki e pusztá szám-
 adatokból, hogy első tudománytárunkban kb. 26 lap foglal-
 kozik filozófiával, 257 matematika—természettudományokkal, 74
 társadalomtudományokkal és 47 teológiával. Ha feltesszük is,
 hogy az elmaradt nyelvi—irodalmi rész a társadalomtudomá-
 nyok arányát még növelte volna, akkor is meg kell állapítanunk
 a mű erősen természettudományos jellegét. Ez a megállapítás
 pedig nem kis mértékben alkalmas az *Enciklopédia* haladó vol-
 tának lemérésére. Apáczai nagyon jól tudta, mire van szüksége
 az iparilag elmaradott és az ortodox—skolasztikus művelődés
 béklyóiban vergődő Magyarországnak.

²⁵ GYALUI 29. — HEGEDÜS 65. Vö. NAGY GÉZA : A magyar refor-
 mátus egyház története 1608—1715, kézirat, 943., 303. és 341. (A Ma-
 gyar Református Egyház Egyetemes Konventjének tulajdona a Debr.
 Ref. Theol. Akadémia könyvtárában. Köszönetet mondok Tóth Endre
 dékán úrnak a becses összefoglaló mű használatának engedélyezéséért.)
 L. még OROSZ LAJOS : Apáczai Csere János válogatott művei, Bp. 1956,
 29. és SCHNELLER ISTVÁN : Comenius és Apáczai, Prot. Szemle, 1918, 30.

Érdekes tanulságokkal szolgál az *Enciklopédia* forrásjegyzékének vizsgálata is. Apáczáinak éppen nem volt célja hogy eredetit adjon, ebben a korban az enciklopédikus művektől az eredetiséget még annyira sem várták, mint ma. A XIX. század polgári természettudományának történetetlen szempontjait érvényesíti tehát Szily Kálmán, amikor Apáczáit „szolgai kompilátornak” nevezi.²⁶ A *Magyar Encyclopaedia* szerzője az olvasóhoz intézett előszóban Plinius szavaival jelzi, hogy a mű forrásainak felsorolása az író elengedhetetlen kötelessége, majd alább ismét antik szerzőkre, Flavius Albinusra s Afraniusra hivatkozva egyenesen a szó szerinti átvételt védi, egyedül a hasznossági szempontokat tartva szem előtt: „Szilárdan elhatároztam — írja —, hogy vetélytársaim minden rágalmát töretlen lélekkel viselem, csak hogy írásaimból az emberek valami hasznot meríthessenek. Ha mindezt saját dicsőségemre akartam volna kiadni, sokkal ragyogóbb és másokétól nagyban eltérő stílusban is dolgozhattam volna, de, olvasó barátom, használatokra különbet akkor sem adhattam volna. Magamnak és tanítványaimnak foltozgattam ezeket össze, nem másoknak („Mihi enim discipulisque meis illa consarcinaram, non aliis”). Ugyanúgy mondom e dolgokat, ahogy mások? Akik ugyanarról írnak, vajon feltétlenül különbözőképpen kell beszélniök? A csónakot nem csónaknak kell nevezni? Az igazság nem egy és ugyanaz?” — Apáczái világosan látja munkájának „összefoltozott” voltát, de ezt a vádat pedagógiai célból emelt fővel vállalja. „A tanuló kedvéért és hasznára inkább akartam gáncsolóim rosszindulatát („periculum”) elviselni, mintsem őket azon haszontól megfosztani, amelyet a jószágos Isten számukra az én munkám által készített.” Régi humanista közhely a munka gyengéit hasznossági szempontokkal mentetgetni, stilisztikájában Apáczái itt nem mond újat. E régi fordulat azonban a legforróbb őszinteséget takarja. Nem érti meg az *Enciklopédiát* az, aki nem saját korából és a magyar társadalom adott szükségleteiből kiindulva magyarázza.²⁷

A XIX. század végének jeles kutatója többek között arról is megfélekedzik, hogy Apáczái számára a „kompilálás” nem a

²⁶ Természettud. Közl. 1889, 468.

²⁷ Az idézetek a Praefatio * 9 v., * 11 v. és * 12 v. lapjairól. Valamennyi saját fordításunk.

fordítás munkájával, hanem a szerzők kiválasztásával kezdődött. Pedig, ha valahol, akkor itt volt érvényes, hogy a lehetőségek „non numerantur, sed ponderantur”. A kereteket, a mintát Alsted adta meg, ennek ellenére az anyag végeláthatatlan változatosságban hömpölygött Apáczai körül. Legyen szabad ezt egyetlen nagyon közel álló példával bizonyítanunk.

Utaltunk már rá, hogy Csere János szakmai tájékozódásának kitűnő segédeszköze lehetett Voetius *Exercitia et bibliotheca studiosi theologiae*, Utrecht 1644. c. műve.²⁸ Mint respondens is minduntalan hivatkozott rá. Ez a XVII. századi, a maga nemében értékes bibliográfiai-kézikönyv nem csupán a teológiai studiumok mezején kalauzolja az olvasót, hanem a kor enciklopédikus igényének megfelelő módon a tudományosság egész területére kiterjed. A testes könyvecske alakjával is hasonlít a *Magyar Encyclopaediához* (12. r.), de vastagabb, 704 lapos. Kábító azonban éppen a teljességre törekvése, mindent felsorol az antik szerzőktől kezdve saját koráig, amit egy-egy tárgykörre összegyűjteni képes. Szelektációs szempontjai nincsenek, a pogány, eretnek vagy tiltott művek éppúgy szerepelnek, mint az ajánlottak. Barátot és ellenfelet összesmos a szerző eruditiójának, mindenre kiterjedő tájékozottságának mutogatása. A tudományos rendszerezés dolgában Alsted színvonalán áll, felosztási szempontjai minduntalan keresztezik egymást. Legyen elég a fizika bibliográfiájának („De apparatus Physico”) bemutatása. (Liber II. Cap. XIII., pag. 382—398.)

A szerző hét főrészben akarja ennek anyagát felsorolni, a valóságban nyolc fejezete van, a negyediket megduplázza. Az első rész az általános synopsisokat akarja tartalmazni, a másodikban a kontroverziák íróiról van szó, a harmadik a teológus-fizikusokat sorolja fel. A negyedik rész az antik fizikusokról és a fizikus poétákról beszél (IV. bis.). Az ötödik a fizika specialistáit állítja össze, a hatodikban az általános aristotelesi nézetekkel szembenálló modern szerzők kerülnek felsorolásra, de itt szerepelnek maguk a peripatetikusok is. A hetedik rész ismét a fizikai viták bibliográfiájára tér vissza.

²⁸ A debreceni ref. koll. F. 490. sz. példánya. Érdekes, hogy a Herzog—Hauck-féle Realencyclopädie (XX. 724) a könyvet igen ritkának jelzi. A debreceni példány címlapján: Steph. Szalontai (Comparatus Debreczinj) Anno 1706. — Megvan a kolozsvári v. ref. koll. könyvtárában is (83.288. sz.).

A fizikát természetesen a legtágabb értelemben, mint philosophia naturalist, tehát az élő és a holt természet leírását kell felfogni. Mindenik főfejezet számos alcímre, olykor 7—12 csoportra oszlik, így azután a legváratlanabb nevek kerülnek egymás mellé. Fejlődési sorrend, vagy tudományos felfogás nem számít. A legfontosabb az ötödik és hatodik fejezet: amott Cardanus, Ambroise Paré, Gassendi neve is felbukkan, emitt a „paradox” fizikusok között a haladás összes képviselői: Campanella, Giordano Bruno, Ramus és tanítványa Scribonius, Telesius, Comenius, Tycho, Kepler, Galilei, ezek a „hodierni Coperniciani”, akikhez — mondja — hozzá kell még tenni a franciául író Descartes-ot. Itt szerepelnek másfelől Marsilius Ficinus, Cusanus kardinális és Pico della Mirandola, mint platonikusok. A több mint 16 lapos fejezet sok száz nevet sorol fel. Két appendix zárja, ezeket már csak a mulatság kedvéért is érdemes megemlíteni. A fizikához kapcsolható ugyanis — Voetius szerint — a magia naturalis, s ebben igaza van, hiszen e címen jórészt kísérleti természettant tárgyaltak: Battista Della Porta művei tartoznak ide. Ugyanide sorolandók azonban a különböző játékok: a sakk, a bűvészet és a gyorsírás, de a kabbala, a jóslás és a mágia, sőt —horribile dictu! — a kerítés és a szerelmeskedés művészete (lenonia, meretricia) is. Nyilván azért, mert az ember testével foglalkozik. A szerző szent felháborodással pokolra utasítja ezeket a műveket, de mégis felsorolja az irodalmi tanulmányok szempontjából jelentőseket, Ovidius *De arte amandiját*, a Vergilius nevéhez fűzött *Priapeiát*, Petronius *Satyriconját*, Martialist, Boccacciót, Aeneas Sylviust és Bebel *facetiáit*. Szinte meg kell dicséernünk Voetius finom irodalmi érzékét! Ne feledjük azonban, hogy ide, a fizikába, tartozik még az *inquisitio* bibliográfiája (a Heltai-fordította Gonsalvus szerepel!), a tolvajok cseleinek leírása (belga műveket idéz!), az *ars bibendi*, végül a durva erkölcsök leírása (*de rusticitate morum*), amelynek példája a német Dedekind *Grobianusa*. Mint magyar vonatkozású érdekességet említsük meg, hogy az V. fejezetben felbukkan Georgius Wernherus: *De admirandis Hungariae aquis* c. műve is.²⁹

Ilyen bibliográfiák tájékoztatták Apáczai Csere Jánost, amidőn az antik és modern szakirodalom végtelen területéről az alapvető művek összeválogatását megkísérelte. Ez a váloga-

²⁹ RMK. III. 381 és 395.

tás nem sikerült rosszul! Az előszó 19. számozatlan lapján (* 10 recto) így sorolja fel forrásait: „Autores igitur secundum varietatem quos sequor hi sunt: *In Metaphysicis* Cartesius; in *Logicis* Ramus, Amesius; in *Arithmeticis* Ramus, Snellius, Schonerus; in *Geometricis* solus Ramus, . . . In *Physica generali* Cartesius, Regius; in *Astronomicis* Coppernicus, Cartesius, Regius, Phocylides, Alstedius, Scribonius; in *Geographia, Hydrographia, Musica* Alstedius; in *Meteoris* Cartesius, Regius, Scribonius; in *Anthropologia* Scribonius, Regius; in *Medicina* solus Regius; in *Zoographia* Regius, Scribonius, Alstedius; in *Metallicis* Scribonius, Regius, Alstedius; in *Botanicis* Scribonius, Regius, in *Mechanicis* Alstedius, Amesius, Metius; in *Ethicis, Oeconomicis Politicis, Juridicis, Theologicis* Fennerus, Amesius, Althusius etc.; in *Grammatica generali* Ramus, in speciali puta Graeca, Latina idem, Hebraea cum *Dialecticis* Martinius, Arabica Erpenius; in *Rhetorica generali* Talaeus, specialia Graeca, Hebraea, Arabica varii, Latina vero Talaeus.”³⁰

E felsorolásban nincs történelem és kronológia, holott az *Enciklopédiának* ilyen fejezete is van; másfelől benne szerepelnek az elmaradt grammatikai-retorikai rész forrásai is. A botanikában nem nevezi meg a szerzők között Alstedet, pedig, mint látni fogjuk, használta. Kopernikus neve inkább csak büszkélkedésből és nyílt vallomásként kerül ide, de nagyon csekély mértékben hasznosítja Apácza Snellius, Schonerus vagy Metius munkásságát is. Módunkban lesz az *Enciklopédia* egyes részeinek elemzése során a források szerzőit bemutatni, elég legyen most csak annyinak a megállapítása, hogy első tudománytárunk anyaga lényegében Descartes, Ramus, a ramista Scribonius, a kartéziánus Regius, a puritánus Fennerus és Amesius, a politikailag erősen haladó Althusius, végül az enciklopédista Alsted műveiből került össze. Ramus és Scribonius kissé már elavult, Alstedből is szüremlett be némi áltudományos anyag, de a nyolc szerző közül legalább hat saját korában a haladás élvonalába tartozott. Nem akarja senki sem tagadni, hogy Apácza valóban „kompilált”. (Melyik enciklopédia-szerző dolgozott másként a XVII. században?) Nem hagyhatjuk azonban megemlítés

³⁰ Praefatio 9 recto – 10 recto l. Figyelmeztetnünk kell az olvasót, hogy a Hegedüs-kiadvány megfelelő része (a Rájnis-féle fordításban) beiktatott betű-számozásával zavarossá teszi e helyet. A közölt latin szöveg kiemelései tőlünk származnak.

nélkül azt sem, hogy ezt a munkát tervszerűen és eredményesen végezte. Újlag hangsúlyoznunk kell, hogy a *Magyar Encyclopaedia* szerkezete a mű komoly értékei közé tartozik. Állításunkat kisebb részletek vizsgálata is igazolni fogja.

Apáczai főművének előszava, amelynek alapján kialakulása problémáit eddig tárgyaltuk, három részből áll: a mű megírásának indoklása, a könyv jellegének és forrásainak tisztázása, végül a használatra adott tanácsok és buzdítások. E harmadik rész vizsgálatát utasítsuk az Apáczai pedagógiai nézeteit tárgyaló fejezetbe, nem zárhatjuk le azonban az *Enciklopédia* előszavának és a genezis kérdésének elemzését anélkül, hogy egy tekintetet ne vetnénk ennek az előszónak formai értékeire. Apáczai egyik legszebb írásműve ez, átforrósítja a hazaszeretet és a meggyőződés tüze, a belőle sugárzó magatartás pedig Apáczai gondolatvilágára vet fényt.

Az, hogy a *Magyar Encyclopaediához* latin nyelvű előszót ír, nem lephet meg senkit: elvégre merész lépésének jogosultságát a tudós világ számára kell indokolnia. Az az érzésünk, hogy ez az előszó a hazai közönségen kívül a hollandiai tudományos életre is tekint. Minden ízében humanista alkotás, s kitűnően mutatja, hogy Apáczainak volt érzéke formai-stilisztikai szépségek iránt is. A modern olvasó számára éppen azért vonzó, mert haladó gondolatait antik szerzők idézésével támogatja és a görög-római retorika művészi köntösébe öltözteti. Mint latin beszédei is mutatják, Apáczai tökéletes biztonsággal mozog a klasszikus ókor világában, a természettudományos művelődés követelése nem kerül nála ellentétbe a humanista irodalomkultusszal. E tekintetben őt is, mint kortársait általában, Ramus példája serkenti, aki az antik legnagyobb bámulói közé tartozott. Apáczainak is szinte önkéntelenül folynak tolla alá a görög-római irodalom közhelyei és példái, de érezzük, hogy számára az antikvítás nem pusztán retorikai dísz, hanem lelkesedésre gyújtó mintakép. Sehol úgy nem árad Apáczai írásából egy stoikus jellem szent komolysága, mint az *Enciklopédia* előszavában.

Mindjárt az eleje táján ott találjuk a gadesi Herakles-templomban Nagy Sándor képe láttára fenséges elhatározásokra gyulladó Julius Caesarnak Suetoniusból átvett történetét, amely Kölcseyig szerepel irodalmunk toposz-kincstárában. (Ez a találkozás egyébként nem véletlen, Kölcsey ismerte az *Enciklopédiát*, s előszava nyomot hagyott a *Parainesis* gondolatvilágá-

ban.)³¹ Megtorpanásában, kétségei között humanista példák, Gaza és Fortius segítik át a nehézségeken. A verbalizmust, a skolasztika szörszálhasogató kötözködéseit Seneca szavaival utasítja el: „Vajha a mi korunk tudósai — kiált fel Apáczai — örökké szem előtt tartanák ezt az üdvös tanácsot, mennyivel kevesebb lenne a veszekedés és, jóságos Isten!, rövid időn belül mekkora lenne az előhaladás!” Ugyanitt, Seneca szavait idézve, szerényen önállóságát is hangsúlyozza: „Senkinek magamat le nem kötöttem, senki nevét nem viselem; hiszek a nagy emberek véleményének, 'de egyet-mást magamnak is tulajdonítok.'” Fentebb, Fortiust idézve, az antik szerzők kritikátlan követését ítélte el. („Sokan mindazt, amit Ciceronál, Fabiusnál, vagy hasonló régi íróknál találnak, törvény gyanánt forgatják szájukban. Elfelejtik az ilyenek, hogy jómaguk is emberek és saját értelmüket sohasem használják.”) Említettük, hogy az irodalmi tisztesség szabályait Plinius-idézzel védi; az átvételek jogosultságát pedig Heurniusnak klasszikus utalásokban szintén gazdag részletével. Antik íróktól kölöszöntött szellemes fordulat az is, hogy az óriás vállán ülő gyermek többet lát, mint maga az óriás.³²

³¹ A történet végső soron Plutarchosra megy vissza, vö. *Vitae parallelae* Γ. ΚΑΙΣΑΡ, -XI. cap. ed. Car. Sinteis, Teubner, Lipsiae 1884, pp. 374-75. — Apáczai közvetlenül Suetoniusból veszi: C. Suetonii Tranquilli quae supersunt omnia, Teubner, Lipsiae 1877, p. 5. — Fordítását Székely István adta: SÜETONIUS TRANQUILLUS: Császárok életrajzai. Bp. 1896. (Görög és latin remekírók), cap. 7. — Apáczai a Fortius-féle *Tanácsban* is használja e példát (HORVÁTH CYRILL: A Cs. J. bölcsészeti dolgozatai, Bp. 1867, 62., HEGEDŰS 52.) — Ugyanez a történet megtalálható pl. Szepsi Mihálynak Károlyi Zsuzsánna fejedelemasszony temetése után a gyulafehérvári székesegyházban 1622. júl. 2-án mondott beszédében (*Exequiae principales*, 1624, RMK. I. 539, 242.), Pázmány Péternek: *Miért sanyargatja Isten híveit e földön* ... c. beszédében (BELLAUGH ALADÁR: P. válogatott egyházi beszédei, Bp. 1889, 17.), PRÁGAY ANDRÁS: *Fejedelmeknek serkentő órája* c. művében (RMK. I. 566, Bártfa 1628, F3/b lapon) és SZENCZI MOLNÁR ALBERT: *De summo bono* c. munkájában (Kolozsvár, 1701, 174-175.) — Kölcsey a Berzsenyi Dániel felett tartott emlékbeszédének bevezetésében céloz „a földkerekség leendő urának szemeiből dicső tettek után sóvárgó könnyekre.” (Kölcsey F. válog. művei, Magyar Klasszikusok Bp. 1951, I. 282.) — Kölcsey Enciklopédia-ismeretéről VI. fejezetünkben szólunk.

³² Az idézetek a * 9 r., * 8 v., és * * 1 r. lapról. Valamennyi saját fordításunk. — A hosszú Heurnius-idézet a * 11 r- * 12 v. lapon. A *Hippocratis Coi Aphorismi* ... Leyden 1609. c. mű bevezetéséből (Amico

Különösen szép a bevezetés záró lapja. Egy hosszú — s ezúttal valóban túlságosan hosszú! — Fortius idézettel a tanulmányok serény folytatására buzdított a szerző, a szellemimunkásnak azt az önfegyelmét magasztalva, amely nélkül tudományos eredmény csakugyan nem születhetik meg. Egyszerre azután kitör a személyes líra: „De véget vetek szavaimnak! Életünk rövid tartalmát elragadják az órák, még sebesebben elvész az óra (vajha átlátnád ezt deli ifjúság, benned még hosszú a remény!), gyorsan múlik a nap, gyorsan a hónap, sebesen az év is, hiszen éveink száma oly csekély. Ezeknek felét is elviszi az álom, nagy részét a vendégeskedés, szórakozás, betegségek, az értelmetlen hajsza. És itt a legkeményebb: a kegyetlen Lachesis minden pillanatban fenyeget a bizonytalan halállal. Ha tehát a legnagyobbra törekedve, az idő gyümölcsét nem keressük, barmok módjára, dicsőség nélkül fogunk meghalni.” — A betegség gyötörte fiatal tudós előbb csak a kérlelhetetlen végzet lehelletét érzi: el kell pusztulnunk, pedig oly sok lenne a tennivaló, s oly kevés rá az idő. A következő pillanatban azonban megkeményedik, s az emberméltóság dantei szépségű szavait írja le az idő gyümölcséről és a dicsőségről. Ulyxes lelkesíti hasonlóval társait, amidőn az ismeretlen világtengernek készülnek nekivágni:

Considerate la vostra semenza :
fatti non foste a viver come bruti,
ma per seguir virtute e canoscenza.

(Inf. XXVI. 118—120.)³³

lectori), 4—5. (Debr. Ref. Koll. Q 429. sz.). E mű egyébként számos kiadásban forgott közkézben (pl. Amsterdam 1688, Debr. Ref. Koll. Q. 2823).

³³ Praefatio ** 7 v. és ** 8 r. l. — Ismeretes, hogy az idéztük híres dantei hely Janus Pannoniust ihlette szép sorokra a Panegyricus ad Jacobum Antonium Marcellum c. művében. Vö. HEGEDŰS ISTVÁN: Janus Pannonius költeményei, Bp. 1938. 360—381. sor. — KARDOS TIBOR: A magyarországi humanizmus kora, Bp. 1955, 129. — Nincs szándékunkban azt állítani, hogy Apáczai olvasta volna Dantét. Ennek semmi valószínűsége. A nagy firenzei e sokat idézett divinatiója, s az egész Ulyxes-epizód antik stoikus forrásokból táplálkozik, oly művekből, amelyeket Apáczai is forgatott. Az Inferno XXVI. énekének antik forrásait, s Dante hozzájuk való viszonyát l. Th. Spoeri: Einführung in die Göttliche Komödie, Zürich 1946, 401—410.; elemzése nagyrészt Hugo Friedrichnek a Geistige Überlieferung 1942. évfolyamában megjelent Odysseus in der Hölle c. tanulmányán alapszik. — Vö. CICERO: De finibus (V. 18), De officiis (III. 97.) és SENECA: Epistolae (LXXXVIII, 6).

Két idézet zárja az előszót, egyik Horatius *Epistoláiból* való:

Vive, vale. Si quid novisti rectius istis,
Candidus imperti. Si non his utere mecum.

A másik az a sokat emlegetett augustinusi maxima („Ego ex eorum numero esse profiteor qui proficiendo scribunt, et scribendo proficiunt.”), amelyet Kálvin is használ *Institutiója* 1559-es kiadásának az olvasóhoz intézett előbeszéde végén. Apáczai, mint a szöveg mutatja, innen veszi át. Jól jellemzi azt a makacs kitartást, a folytonos önképzésnek azt a határt nem ismerő vágyát, amelyet Bethlen Miklós is mestere szembeszökő tulajdonságának látott.³⁴

Befejezésül — ha tetszik: corollarium gyanánt! — ves-sünk fel még egy kérdést. Milyen ütemben készült a *Magyar Encyclopaedia*? Legutóbb a *De studio sapientiaeról* szólva megállapítottuk,³⁵ hogy az előszó valószínűleg megelőzi a gyulafehérvári székfoglalót. Ez minden bizonnyal így is van, hiszen Apáczai a *Praefatio* pedagógiai részében még csak céloz tanítványaira. Említettük azt is, hogy a mű szerkezetében a VIII. rész után törés következik; Apáczai nyilván eddig dolgozta ki Hollandiában. Bánóczi József megfigyelte,³⁶ hogy az utolsó harmadában a szokottnál is több a sajtóhiba, bár — mint láttuk — a lapszámozás eddig is igen hiányos volt. Ugyanezt mondhatjuk a fejezet-számozásról is, amely különösen a VII. részben feltűnően gyarló. Mégis valószínű, hogy a magyar szöveg megsokasodott hibái a szerző korrektori tevékenységének elmaradásával függenek össze. A IX—XI. részt tehát Apáczai már itthonról küldötte ki Waeseberg Jánosnak, bizo-

³⁴ HORATIUS: *Epistolae* I. 6, 67—68 (Hegedüs-nél az idézet forrá-sának megjelölése hibás!). Jegyezzük meg, hogy ezzel a horatiusi senti-tentiával zárul AMESIUS *Puritanismus Anglicanus* c. műve (pl. Fran-kerae 1652, 28. Debr. Ref. Koll. F. 481. sz.) és *Regius Philosophia natu-ralis*, (ed. secunda, Amsterdami 1654, 442, Debr. Ref. Koll. N. 65. sz.). Az augustinusi citatum eredetije „Ego proinde fateor me ex eorum numero esse conari, qui proficiendo scribunt et scribendo proficiunt.” *Epistola ad Marcellinum*, ed. Erasmus Roterdamus, Tom. II. Basileae, 1541, p. 31. (Debr. Ref. Koll. F. 30. sz.). A modern Augustinus-kiadások, MIGNE vagy a CSEL nem ilyen sorrendben adják a leveleket. — KÁLVIN: *A keresztyén vallás rendszere*, I. köt., Pápa 1909, 3.

³⁵ *Acta Universitatis Debreceniensis*, Tom. II., 1955, 71.

³⁶ Apáczai Cseri János, *Athenaeum*, 1892, 354.

nyára „felmenő” deákok révén. 1653 őszén el volt foglalva új helyzetének megalapozásával és beköszöntő beszédének megszerkesztésével, az *Enciklopédia* folytatására a tél folyamán s 1654 tavaszán került sor. Az a benyomásunk, hogy Apáczai gyorsan dolgozott. Az *Enciklopédia* I—VIII. részét 1652 ősztől 1653 nyaráig írta meg, a hátralevő három fejezet számára sem kellett túlságosan sok idő. Úgy véljük, hogy az 1654. év második felére a megjelenendő kötet egész anyaga a nyomdában volt. A *De studio sapientiae*ből már hazai nyomtatott példányt küldhetett ki, tudományos leveleit pedig bizonyára még Hollandiában sajtó alá rendezte, s a kéziratok a tipográfiában heverték. Hogy 1654-ben minden elkészült, igazolja a Bisterfeldnek szóló ajánlás, aki 1655. február 16-án távozott az élők sorából.³⁷ Agyulafehérvári székfoglalót pedig Dániel Jánoshoz intézett ajánlásában hazai munkássága zsengéjének nevezi („primitiae laborum meorum patriorum”). Ezzel az okoskodással szemben mégis van valami meggondolkozató: a praefatio egész szelleme az elkészült teljes műre való visszatekintés benyomását kelti. A pedagógiai tanácsok között³⁸ Apáczai azt ajánlja a tanulónak, hogy az *Enciklopédia* lapszámával egyenlő vastagságú jegyzőkönyvet készítsen magának. Ennek a figyelmeztetésnek csak akkor van értelme, ha a szerző az egész mű terjedelmét már át tudja tekinteni. Nyomdatechnikai okok is támogatni látszanának egy olyan feltevést, hogy az Előszó volt az Enciklopédia legkésőbb elkészült részlete. A 12-ed rétnyomtatvány tipográfiai elrendezése — ahogyan ma mondják, az „oldalak kilövése” — az egykorú nyomdászat nehezebb feladatai közé tartozott; minden nyomdász-mester fázott a nem teljes ívektől, ezért kerültek gyakorta a töltelék-szövegek a régi nyomtatványok végére. Nos, ha megfigyeljük, a *Magyar Encyclopaedia* számozatlan leveleinek száma (címlappal együtt!) 20, az X-szel jelzett ív pedig csak négy levél: a kettő együtt 24 levél, azaz két teljes ív, amelyen csak a 20. levél versoja és a legutolsó levél versoja üres. A két ívet Waesberg mester együtt nyomhatta, legutoljára.³⁹ Minthogy pedig a mű az

³⁷ ZOVÁNYI JENŐ cikkei a Theologiai Lexicon számára, Bp. 1940. 55.

³⁸ * * 4 recto 1.

³⁹ A Magy. Enc. nyomtatásáról Bánóczy J. tesz néhány megjegyzést, Athenaeum 1892, 354. — A régi nyomdászat technikai eljárásait jól ismerteti az alábbi kézikönyv: Der in der Buckdruckerei wohl unterrichtete Lehr-Junge Oder: bey der Löblichen Buckdrucker-

M iv végéig minden bizonnyal ki volt nyomva már 1653-ban, fel lehetne tenni, hogy a praefatio volt a legutoljára kikerített kéziratcsomó. Mindez mégsem meggyőző hiszen Waesberg akkor is nyomathatta a Praefatiót az X ívvel együtt *legutoljára*, ha a kéziratát *legelőbb* kapta is meg. Sőt, mint látni fogjuk, pedagógiai okok kényszerítenek rá, hogy az Előszót tartsuk Apáczai legkorábbi iskolaügyi elképzelésének.

„A tudománynak kezdeteiről” (I. rész)

Szinte egy évszázada ismert tény, hogy a *Magyar Encyclopaedia* első része teljes egészében Descartes *Principia philosophiae* (1644) c. művén alapszik. Erdélyi János 1859-ben még úgy vélte, hogy Apáczai Csere Descartes-ot bizonyos önállósággal vette át („régí szobor, melyre mai kéz faraga fejet”),⁴⁰ Horváth Cyrill azonban már 1867-ben bebizonyította,⁴¹ hogy Apáczai munkája kimerült a kivonatolásban és fordításban. Szily Kálmán utalt⁴² a párhuzamos helyekre, teljes terjedelmükben azonban csak Kremmer Dezső vetette egybe őket.⁴³ Sajnálatos, hogy ez a munka is felette pongyola, a latin szöveg tele van durva sajtóhibákkal, szavak, sorok esnek ki, s csupán a kimaradt Descartes-szakaszokat jelzi, elhanyagolva az egyes szakaszokon belül kihagyott sorok feltüntetését. Ismeretes ugyanis, hogy Descartes e természettudományi főművét apróbb-nagyobb (többnyire csak egy-két bekezdésből álló) szakaszokra tagolta, pl. a *pars prima* 76, a *pars secunda* 64 ilyen szakaszból áll.⁴⁴ Ez a módszer igen áttekinthetővé teszi a könyvet, s nyilván megkönnyítette a compendium-készítő Apáczai munkáját, annál is inkább, mert a könyv margóján minden szakasz rövid kivonata is olvasható.

kunst Nöhtige und nützliche Anfangsgründe etc., Leipzig 1743, lásd pl. a 14–17. és az 58–63. (Debr. Ref. Koll. A. 197. sz. — E mű ismeretét Ötvös János könyvtárnok úrnak köszönöm.)

⁴⁰ Sárospataki Füzetek III. (1859), 330.

⁴¹ A. Cs. J. bölcseleti dolgozatai, Pest 1867, 20 skk.

⁴² Term. tud. Közl. 1889, 465.

⁴³ A. Cs. J. Bp. 1912, 39–47.

⁴⁴ A Renati Des-Cartes Principia Philosophiae, Amstelodami, apud J. Janonium Jun., 1656. c. példányt használtam (Debr. Ref. Koll. N. 47. sz.)

A részletes szövegösszevetés dolgában mégis Kremmerhez utasítjuk az olvasót, itt csupán néhány részlet bemutatására szorítkozunk, hogy lássuk Apáczai elmélyedésének fokát, kivonatoló technikáját. Lényegesebb lesz ugyanis, hogy megkezdjük Apáczai kartézianizmusának tüzetesebb elemzését.

Descartes I—IX. szakaszából Apáczai lefordítja az elsőt, a negyediket, a hetediket és a kilencediknek kb. felét. Szól tehát az egyetemes kételkedés szükségéről (I.), e kételkedés jogosságáról (IV.), a kételkedő elme létezésének evidens voltáról (VII.), s arról, mit kell gondolkodáson érteni, ti., hogy ide tartozik az érzés, képzelet, akarat is (IX. szaksz 4 sora). Meg kell állapítanunk, hogy ez logikus és világos rendszerezése a bevezető tételeknek: amit elhagy, az többnyire Descartes-nál is kiegészítő magyarázat. A II. szakasz pl. arról szól, hogy magát a kételkedést is tekintsük egyelőre hamisnak, a III. pedig azt állapítja meg, hogy ez a kételkedés csak a filozófiában, de nem a gyakorlati életben használandó, ahol az események forgataga többnyire azonnali döntések elé állít bennünket. A kihagyott V. szakasz a matematikai tételekben való kételkedés jogosultságáról szól. Lényegesebb hiány a VIII. pont mellőzése, mert itt Descartes a *res cogitans* tökéletesen testetlen, kiterjedés nélküli voltát szögezi le, ez pedig rendszerének fontos alapelve. A IX. pont Apáczainál hiányzó soraiban Descartes egyik szellemes megvilágosító példája marad el. Már itt felhívhatjuk rá a figyelmet, hogy Apáczai *Enciklopédiájának* egyik lényeges fogyatkozása a szemléletességnek jóformán teljes hiánya. A legelvontabb tételek esetében sem érzi szükségét megvilágosító, empirikus példák alkalmazásának vagy átvételének. Ahol ilyet talál, szinte következetesen kihagyja, nyilván azért, mert kézikönyvében csak az alapelvek összegyűjtését tartja kötelességének. A megvilágosítás, az explicatio (kibontás!) a tanár feladata. Látszólag pedagógiai kérdés ez, valójában Apáczai skolasztikus iskolázottságának maradványa, deduktív gondolkozásmódjának sajátossága. Nem hanyhatjuk szemére, hiszen kora gondolkozóinak tekintélyes hányada ugyanígy járt el.

A kihagyott X. szakasz ismét nagyon érdekes, mert itt Descartes előre megfelel a *cogitot* illető néhány kritikára. Tisztában van vele, hogy alaptételének magyarázatához azt kell tudni, mi a gondolkodás, mi a lét, mi a bizonyosság; ezek azonban — írja — oly általános és maguktól értetődő fogalmak, hogy

definíciójuk csak zavarosabbá teheti őket. Jellemző, hogy Apáczai nem veszi át ezt a szakaszt, a rendszer finomságaiba nem óhajt belebocsátkozni.⁴⁵

Szemléljük meg a descartesi XI. szakaszt (Apáczainál II. 3—4.) teljes terjedelmében magyar fordításával együtt :

XI. Jam vero ut sciatur, mentem nostram non modo prius et certius, sed etiam evidentius quam corpus cognosci, notandum est lumine naturali esse notissimum, nihili nullas esse affectiones sive qualitates, atque ideo ubicunque aliquas deprehendimus, ibi rem sive substantiam, cujus illae sint, necessario inveniri; et quo plures in eadem re sive substantiâ deprehendimus, tanto clarius nos illam cognoscere. — Plura vero in mente nostra, quam in ulla alia re a nobis deprehendi, ex hoc manifestum est, quod nihil plane efficiat, ut aliquid cognoscamus, quin idem etiam multo certius in mentis nostrae cognitionem nos adducat. — Ut si terram judico existere, ex eo quod illam tangam vel videam, certe ex hoc ipso adhuc magis mihi judicandum est meam mentem existere, fieri enim forsitan potest, ut judicem me terram tangere, quamvis terra nulla existat; non autem, ut id iudicem et mea mens quae id iudicat nihil sit; atque ita de caeteris.

Mint látnivaló, Apáczai először is három pontra bontja a számára túlhoszú részletet; kihagyja az első mondat felét, mert ezt a legvégén újra megtalálja (ti. hogy az elme megismerhető volta bizonyosabb, mint a testi valóságé); végül, szokása szerint, mellőzi a szemléletes példát a föld megtapogatásáról,

II. 3. Mivel pedig a' természet világa tanította, hogy a' semminek semmije nintsen, azért valahol valami minémüséget találunk, ott valamely valóságos dolognak is kell lenni és mennél több minémüséget találunk valamely dologban fel, annál világosabban ismerjük mi azt meg.

II. 4. Hogy peniglen a' mi elménkben többet találunk affélet fel, mint akarmelly dologban — is, bizonyos; mert semmi sem tselekszi azt, hogy valamit egyebet is megismerjünk, a' melly sokkal bizonyosabban a' mi magunk elméjének ismételire münket ne vinne.

II. 5. Minekokáért könnyebb az elmét, hogy légyen és mi légyen meg tudni, mint akármit egyebet.

⁴⁵ PÓSAHÁZI JÁNOS pl. az itt előre cáfolt érvek alapján támadja Descartes cogito-ját: *Ars catholica*, Sárospatak 1662, 36 skk. Vö. MAKKAI ERNŐ: Pósházi János élete és filozófiája, Kolozsvár 1942, 43—44.

pedig ez itt éppenséggel nélkülözhetetlen lenne; elhagyása miatt a II. 4. pont Apáczaik fordításában homályos marad: „... mert semmi sem tselekszi azt, hogy valamit egyebet meg ismerjünk, a' melly sokkal bizonyosabban a' mi magunk elméjének ismételre minket ne vinne.” — Alexander Bernát modern tolmácsolásában: „... mindaz, ami eszközli, hogy valami mást ismerjünk meg, még biztosabban a saját elménket ismerteti meg velünk.”⁴⁶

A XII. szakasz Descartes-nál ismét egy kissé kitérés, azokat cáfolja, akik saját testük valóságát állították első bizonyosságnak: Apáczaik azonnal el is hagyja. A XIII. szakasznak is csak a harmadát fordítja le, a példákat, amelyek ezúttal matematikaiak, elejti. Így halad tovább a *Principia* első részének átültetése a XV—XVI., XIX., XXIII—XXVIII., XXXIV—XLIV. fejezetek kivételével; az átültetett szakaszok mindegyikében is akad jónéhány elhagyott mondat. Az első rész lefordított szakaszai lényegükben a descartesi istenfogalom kifejtését tartalmazzák, s Isten igazságosságából vezetik le az anyagi világ reális fennállását. A „veracitas Dei”-t megállapítva, „minden oda fellyebb való kételkedéseink, tsak jól figyeljünk rá, füstbe mennek” (IV. 3.). A tévedés magyarázata következik még, amely Descartes szerint lényegében akaratilag aktuson alapszik (akkor tévedünk, „ha valamit elégségesképpen nem értünk is, róla ítéletet teszünk” IV. 5.). Itt azután Apáczaik a *Principia* I. részének XLV. szakaszára ugrik, de innen is csupán két definíciót, a *clarum et distinctum*-ét veszi át. A továbbiakban tárgyalt jelentős metafizikai meghatározások, a substantia, a modus, az attributum kifejtése, a tévedés részletes okadatolása Apáczaiknál mind elmarad. Átveszi azonban a *pars secunda* (De principiis rerum materialium) egész első szakaszát 6 pontra szabdalva, s itt a „természeti testes dolgok” valóságának bizonyítását adja a fentebb is érintett „veracitas Dei” alapján.

Ennyi az, amivel Apáczaik az *Enciklopédiát* metafizikai ismeretelméleti vonatkozásban megalapozni óhajtották. Hangsúlyozzuk, hogy inkább ismeretelméletet kívánt adni, mintsem metafizikát, hiszen láttuk, hogy éppen azokat a részeket mellőzte (pl. a substantia-fogalmat), amelyek a kartézianus metafizika kibontására alkalmasak lettek volna. Úgy véljük, hogy már itt

⁴⁶ Filozófiai Írók Tára, I. köt. 2. kiad. 1906, 138.

emlékeztetnünk kell Apáczai puritánus meggyőződésére. A nagy puritánus tanítómester, Amesius, egyenesen kétségbe vonta a metafizika létjogosultságát.⁴⁷ Apáczai kompromisszumot akart kötni, de ennek éppen a legsajátosabb módját választotta a tökéletesen új és merészen haladó kartéziánus ismeretelmélet átvételével. Hogy erre mi ösztökélte, azt Turóczi-Trostler József már szépen kifejtette.⁴⁸ Apáczainak is, mint leghaladottabb kortársainak, döntő egyéni élménye volt a szabad kételkedés jogosultsága, méghozzá egy olyan rendszerben, amely végül — legalább látszólag — a legteljesebb bizonyosság fokáig emelkedett.⁴⁹ A modern európai szellem első nekilendülése volt ez, s magyar vonatkozásban Apáczainak csakugyan nagy érdeme, hogy a történelmi pillanatot Európa legjobb elméivel egyidőben megragadni képes volt. Az azonban, hogy Apáczai kartéziánizmus kizárólag ebből az „ujjongó” egyéni élményből állana és ez lenne egyedüli érdeme — mint Bartók György véli — távol esik az igazságtól, s nem egyéb mint a dolgok veszedelmes egyszerűsítése.⁵⁰

⁴⁷ Híres értekezése a *Disputatio theologica contra metaphysicam* összegyűjtött filozófiai művei között található (pl. Gulielmi Amesii Magni Theologi ac Philosophi acutissimi Philosophemata, Amstelodami, 1651. — Apáczai vagy ezt, vagy a Leydenben 1643-ban megjelent kiadást használta. — Debr. Ref. Koll. F. 481. sz.).

⁴⁸ Magyar kartéziánusok, Minerva 1933, 21.

⁴⁹ A kartéziánus gondolat kettős areulátát kitűnően fejtegeti LANSON *L'influence de la philosophie cartésienne sur la littérature française* (*Revue Métaphysique*, 1896. Újra *Études d'histoire littéraire*, Paris 1929, 59–96.; I. különösen a 71. lapon) és PAUL HAZARD: *La crise de la conscience européenne*, Paris 1935, I. köt. 174–175. — Az utóbbi helyen pl. „La doctrine cartésienne procurait une certitude, une sécurité; elle opposait au scepticisme une retentissante affirmation; elle démontrait l'existence de Dieu, l'immaterialité de l'âme; elle distinguait la pensée d'avec l'étendue, la noble idée d'avec la sensation; elle marquait la victoire de la liberté sur l'instinct: bref, elle était un rempart contre le libertinage. Or voici qu'elle affermissait le libertinage et le renforçait. Car elle préconisait l'examen, la critique; elle exigeait impérieusement l'évidence, même en matières jadis soustraites par l'autorité aux lois de l'évidence; elle attaquait l'édifice provisoire qu'elle avait construit pour abriter la foi.”

⁵⁰ Descartes sorsa Magyarországon, *Szellem és Élet*, II. évf., 1937/38, 70. — Jellemző a cikk utolsó megállapítása „Descartes szelleme lett a magyarság modern szellemének legfontosabb forrása, belső ereje és tápláló eledele.” — A tényektől magát tökéletesen függetlenítő szellemtörténelmi retorika iskolapéldája!

Descartes filozófiája — ahogyan azt már számtalanszor kifejtették — két egymásnak tökéletesen ellentmondó komponensből: egy jellegzetesen idealista ismeretelméletből és egy minden ízében materialista világmagyarázatból áll. Sokszor rámutattak már, hogy Descartes az egész francia mechanikus materializmus atyja;⁵¹ olyan megállapítás ez egyébként, amellyel már maguk a francia enciklopédisták is tisztában voltak. Descartes legjelentékenyebb és hatásában legnagyobb horderejű elgondolása egyfelől a megismerés folyamatának teljes racionalizálása, másrészt a világfolyamatnak az emberi tudattól merőben független, mechanisztikus értelmezése. A kartézianus istenfogalom nem vallási élményben gyökerezik, hanem ismeretelméleti szükségszerűségből fakad.⁵² Egyrészt a mereven szétválasztott *res cogitans* és a *res extensa* közötti kapcsolat megteremtése céljából volt rá szükség, másfelől a mozgás ősoka, az a „fricska” volt, amelyet Pascal gúnyos szavai szerint⁵³ a descartesi világegyetemnek kapnia kellett, hogy megindulhasson. A kartézianus gondolatrendszernek a modern tudományosság számára mérhetetlenül fontos tette volt az egyetemes módszer makacsul következetes megalapozása: a fizikát geometriára, ezt pedig számviszonyokra, algebrai egyenletekre redukálni. Szinte csak másodlagos jelentőségű, hogy ez az eljárás az elemző mértan felfedezéséhez vezetett, lényegesebb az, hogy a kvalitatív viszonyok kvantitatív leírása, a mérések adatainak (Galilei!) matematikai általánosítása páratlanul biztos eszközt adott a modern természettudományok kezébe. Henri Lefèbvre mutat rá, de lényegében már Alfred Fouillée helyesen vázolta: erre a cartesiusi egyoldalúságra égetően szükség volt, hogy a tudományos világkép megszabadulhasson az okkult fogalmaknak, rejtett „erőknek” és „kvalitásoknak” attól a tömegétől, amelyek még a renaissance természetfilozófiában is ott nyüzsögtek, s amelyekről Bacon empirikus rendszere sem volt egészen mentes.

Nyilvánvaló, hogy a descartesi rendszer kettősségének kiküszöbölése, a lét és a tudat helyes viszonyának megállapítása

⁵¹ LENIN: Filozófiai füzetek, Bp. 1954, 31–32.

⁵² WINDELBAND: Die Geschichte der neueren Philosophie, Leipzig 1904,³ I. 179.

⁵³ Pensées, Deuxième section, Bibliothèque Larousse, Paris, é. n. 77.

a lélek és test egymásra hatásának tisztázása Perron urának lángelméjével sem sikerült, másrészt ezek az ellentmondások hatottak a rendszer továbbfejlődése irányában (Geulinx, Clauberg, Malebranche, Spinoza). Rámutattak arra is, hogy Descartes filozófiai gondolatvilágában is van fejlődés. A *Traité des passions*, a modern lélektannak e máig sem eléggé méltányolt alapvetése, egy humanista etika körvonalait is magában foglalja, s az izolált énnel a társadalomban való feloldódása felé tekint. (A szenvedélyek elleni küzdelem, a nagylelkűség, mint a legfőbb erény stb.)⁵⁴

Igen könnyű természetesen ma, a *Discours* megjelenése után három és egynegyed századdal, Descartes rendszerének áttekintése, de nem volt az a szerző életében vagy halála után néhány évvel, amikor Apáczai dolgozott. Lehetetlen a *Magyar Encyclopaedia* elemzésében tovább haladnunk, amíg Apáczai kartézianizmusának lehetőleg egész terjedelmét fel nem mérjük. Meddig jutott Csere János az itt dióhéjban előadott filozófia megértésében? Reá is azt kell mondanunk, amit magára a nagy francia bölcseletről: kartézianizmus folytonosan bővült, gazdagabbá vált, anélkül azonban, hogy a rendszernek korához mérten is teljes átfogásához valaha eljutott volna. Az eddigi Apáczai-kutatás egyik nagy mulasztását éppen abban látjuk, hogy ezt a fejlődést nem vette észre, s megelégedett annyival, hogy Apáczai az *Enciklopédia* I. részét Descartes-ból fordította vagy éppen „kompilálta”.

Apáczai művének egészét áttekintve, bátran állíthatjuk, hogy rövid élete folyamán Descartes állandóan érdekelte, a vele való foglalkozás nyomai ott vannak egészen a *Philosophia naturalis*ig minden Apáczai-opusban. A *Magyar Encyclopaedia* V. részének „toldalékja” közvetlenül Descartes szövege nyomán adja „a testes dolgoknak módjait” és a mozgás törvényeit; a

⁵⁴ Descartes filozófiájának áttekintéséhez a következő műveket használtam: FRANCISQUE BOUILLIER i. m., A. FOUILLEE: Descartes, Paris é. n. (Les Grands Écrivains Français), WINDELBAND i. m., KUNO FISCHER: Geschichte der neueren Philosophie, Heidelberg 1898, I. köt., ÜBERWEG: Geschichte der Philosophie, Berlin 1907,¹⁰ III. köt., Descartes. Recueil publié par la „Revue Philosophique” à l’occasion du Troisième Centenaire du „Discours de la Méthode”, Paris 1937. (különösen Ch. Adam cikkét), LÉON BRUNSCHVIG: Les étapes de la philosophie mathématique, Paris 1947. és HENRI LEFÈVRE: Descartes Bp. 1949. —

VI. rész első szakaszának rövidre fogott kozmogoniája ismét Descartes-ból való, amint azt a maga helyén bizonyítani fogjuk. Annyit jelent ez, hogy Apáczai nem egy ízben nincs megelégedve a fizikai részek alapforrásául szolgáló Regius magyarázataival. Forrásjegyzékében az általános fizikát, a csillagászatot, a légköri jelenségeket tárgyaló részekhez Regius neve mellé Descartes-ét is odairja. Az *Enciklopédia* természettudományos anyaga egyébként Regiusnál is a legkövetkezetesebb kartéziánus szellemben van kifejtve. De ott van már az *Enciklopédiában* a descartesi lélektan is, a *passiones animae*, ezúttal még Regiusból kölcsönözve. — A *De studio sapientiae* Apáczai kartéziánizmusának elmélyedését hozza: legyen itt elég arra mutatnunk rá, hogy Apáczai kezdi sejteni a rendszer matematikai alapjait, a mennyiségtan lelkes dicsérete során kikeresi és felhasználja a *Principia* II. részének 64. (utolsó) pontját, amely az anyagi világ lényegét kizárólag a kiterjedésben és mozgásban határozza meg. Itt csak utalni akarunk rá, hogy az eddig figyelemre sem méltatott kézirat *Philosophia naturalis* Apáczainak legérettebb kartéziánus műve. Részletesen kifejtve megtaláljuk benne Descartes módszertani alapelveit (ezúttal először hivatkozva a *Discours de la méthode*-ra!) Az ismeretelméleti megfontolásoknak az *Enciklopédiáénál* jóval bővebb taglalását (amelyeket egyébként a gyulafehérvári székfoglalóban is összegezett), a fizikai alapelvek rendszerezését, az indulatok magyarázatában pedig egyenesen Descartes *Passiones animae* c. művére való utalásokat. Minderről tüzetesebben a maguk helyén! Jelentősnek érezzük Turóczi-Trostler Józsefnek azt a megállapítását is, hogy Apáczai Descartes eredeti szövegeit olvassa (latinul!) s a nagy francia bölcselet nem tanári magyarázatokon keresztül ismeri, mint a magyar respondensek nagy része. A szövegek bizonyos fokú öntudatos kezelését fentebb megállapítottuk. Erre mutat az is, hogy az *Enciklopédia* I. részében nem jelöli jegyzetekben az átvett terminus technicusokat, ahogyan ez egyébként szokása, ha küzd a terminológiával.

Egészen természetes, hogy vannak Apáczai kartéziánizmusának nagy hiányai. S ezek nemcsak abban állnak, hogy átvételeiben nem mutat önállóságot. Regius szintén nem sokkal tudott hozzájárulni a rendszer fejlesztéséhez, bár tagadhatatlan, hogy a gyakorlat terén ügyesen alkalmazta mestere elveit (számos fizikai kísérletben és az orvostudományban). Apáczai

kartézianizmusának legnagyobb korlátját abban látjuk, hogy gondolatvilágában nem fejlődött ki az, amit a kérdés érdemes kutatója „kartézianus skolasztikának” nevezett.⁵⁵ Apáczai élete végéig puritánus maradt, s nem volt elég racionalista és elég kartézianus ahhoz, hogy a Voetius-féle (a Geleji Katonáénál persze kulturáltabb és mozgékonyabb!) ortodoxián túljusson. Áll ez olyan vonatkozásban, ahogyan Turóczi-Trostler József kifejtette: Apáczait puritán biblicizmusa akadályozza Descartes rendszerének teljes áttekintésében; de érvényes pusztán tudományos szempontból is.^{55a} Apáczai számára mindvégig Descartes-tal egyenlő értékű tekintélynek számított Amesius, s ennek Ramus szellemében készült, de tisztán formális logikáját habozás nélkül átvette, holott ez teljességgel összeférhetetlen Descartes módszerével. Apáczai tudatában fel sem merült annak a lehetősége, hogy ezt a formális logikát megkísérelje összehangolni a kartézianus ismeretelmélettel. Az *Enciklopédia* I. és II. része között — mindjárt látni fogjuk! — hatalmas eszmei szakadék tátong.

Apáczai kartézianizmusának másik alapvető hiányosságát mennyiségtani képzettségének a nyugat-európaihoz képest alacsony színvonalában kell keresnünk. Az a rendszer, amely a matematikától kölcsönözte egyetemes módszerét, a penetráció igen nagy fokát követelte meg, s erre a magyar iskola elemi mennyiségtani képzésén felnövekedett értelmiségünk a XVII. század derekán még nem is lehetett képes. S e tekintetben azt kell mondanunk, hogy Apáczai élete végén is legfeljebb csak

⁵⁵ JOSEF BOHATEC: Die cartesianische Scholastik in der Philosophie und reformierten Dogmatik des 17. Jahrhunderts, Leipzig 1912. V. ö. még WALTHER KOEHLER: Dogmengeschichte, Zürich 1951, 135–136. („In der reformierten Theologie hat die Rolle des Aristoteles kein Geringeres als Cartesius gespielt, eine förmliche cartesianische Scholastik bildete sich aus. Hier fing nun gar das Denken beim Zweifeln an! Ein irrender im Glauben aber ist ein Ketzer! So haben die Lutheraner den Reformierten den Vorwurf gemacht, der Vernunft in Glaubenssachen zu freien Lauf zu lassen; aber diese erklärten, nur Form und Methode, nicht Inhalt von der Philosophie zu übernehmen, genau wie die Lutheraner bei Aristoteles. Aber auch hier drang mit der Form der Inhalt ein, grundsätzlich herrschte das Verbot der Vermischung von Theologie und Philosophie, praktisch kleidete man die Trinitätslehre, die Christologie, Sakraments- oder Engellehre in cartesianisches Gewand.”) —

^{55a} TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: Magyar kartézianusok, Minerva 1933. és A felvilágosodás előtörténetéhez, It. 1953.

látta a fejlődés lehetőségét, de tanításában sohasem jutott túl Ramus matematikáján, amint azt a *Philosophia naturalis* bizonyítja.

Nem tárult fel Apáczai előtt a maga izgató mivoltában a lélek és test, a *res cogitans* és a *res extensa* egymáshoz való viszonyának kérdése sem. Apáczai, mint magyar kortársai csaknem valamennyien, jól értette a *cogito* jelentőségét, Descartes mechanisztikus (szinte materialista) lélektanát is átvette, a lélek és test egymástól független substantia voltát skolasztikus alaposággal megkülönböztette, annál is inkább, mert ezt hagyományosnak és teológiai gondolkodásával megegyezőnek érezte. Azt azonban, hogy a kartézianus substantia-fogalom, végig gondolva, mily különös problémákat vethet fel, Apáczai nem sejtette meg. Clauberg már viaskodik e kérdéssel; egyik műve *Corporis et animae in homine conjunctio* címet viseli, s a problémát, igazi kartézianus módjára az isteni akarat közbejöttével oldja meg. Jegyezzük meg, hogy Bethlen Miklós is sejtí e kérdés fontosságát, de a vele való komoly foglalkozást puritán vallásosságának szellemében elutasítja.⁵⁶

Mindezek után érthető, hogy nem tudatosodik eléggé Apáczaiiban Descartes természetmagyarázatának mechanikus volta sem, bár itt-ott éppen a legjelentékenyebb szövegekre nyit rá. Igaz viszont, hogy ezt kérhetjük legkevésbé számon Apáczaitól, hiszen Descartes rendszerének jóideig csak idealista oldala vált világossá, s éppen a mechanikának kartézianus alapokról elinduló nagyszerű fejlődése irányította a figyelmet mechanikus-materialista vonásainak jelentőségére.

⁵⁶ „Ad hanc ipsam causam, intellige voluntatem Dei ordinatam, ut sacram anchoram, haut raro tum etiam confugere oportet, cum ratio danda est, cur certae alicujus substantiae affectio à simili alterius substantiae affectione producat. Ecce in ea, ubi de corporis et animi conjunctione agitur, nolimus acquiescere?” Cap. XIV. 10. Johannis Calubergii Opera omnia philosophica, Amstelodami 1691, I. k. 219. (Debr. Ref. Koll. N. 421. sz.) — BETHLEN MIKLÓS id. kiad. I. 87–88. Nem kell mondanunk, hogy a magyar kartézianizmus történetében hamarosan felmerül ez a probléma, különösen a Geulinx-tanítvány Szilágyi Tönkö Mártonnál. Vö. RMK. III. 2493 (Disputatio Philosophica De Corpore in universum spectato) és TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: Magyar kartézianusok, Minerva 1933, 30. — PISKÁROSI SZILÁGYI MÁRTON († 1747) Metafizikája és Fizikája „juxta principia Renati Des Cartes” a Debr. Ref. Koll. R. 287. sz. kéziratában.

Rendkívül történetietlen álláspont volna mindezt a magyar társadalom adott viszonyainak ismerete nélkül, mintegy metafizikusan Apáczai hibájául róni fel. Az ő példája is igazolja Engels megállapítását az éretlen társadalmi helyzeteknek megfelelő éretlen elméletekről.⁵⁷ A magyar kartéziánus mozgalom (a felvilágosodás előkészítésében játszott szerepe ellenére is) mindvégig jórészt ily éretlen elmélet maradt, s a századvég Apáti Miklósa sem hatolt be sokkal mélyebben Descartes gondolatvilágába, mint a mozgalom úttörője, Apáczai Csere János.⁵⁸ Lefèvre joggal nevezi a *Discourst* a polgárság manifesztumának,⁵⁹ de ez a manifesztum csak a nyugati polgárosulás talaján jöhetett létre. A magyar polgári fejlődés erőtlén volt nemcsak arra, hogy egy vallásos ideológiától jórészt független filozófiai rendszert kitermeljen (nem sikerült ez a szintúgy akadozó német polgári fejlődésnek sem), hanem még arra is, hogy egy a Descartes-éhoz hasonló igényes gondolatépítményt minden vonatkozásban magáévá tegyen. Az az egy lépés viszont, amellyel a német polgárosulás előttünk járt, meglátszik Clauberg elmélyedt kartéziánus ismeretein! Neki már jórészt sikerült e gondolatvilág lényeges problémáit áttekintenie. Nagyon szemléletes egyébként, hogy a legtehetségesebb kartéziánus nemzedék: Clauberg János, Wittich Kristóf és Geulincx Arnold, véletlenül az 1620-as évtized első felében, a két utóbbi meg éppen 1625-ben, Apáczaival egy esztendőben született. Geulincx Arnoldot Descartes önálló továbbfejlesztői között tartjuk számon, Wittich (Bréma neveltje,

⁵⁷ A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. MARX — ENGELS: Válog. Műv. II, köt. 117.

⁵⁸ E tétel részletesebb bizonyítását máskorra kell hagynunk, de itt is említhetjük, hogy a *Vita triumphans* (Amsterdam 1688. RMK. III. 3491. — Debr. Ref. Koll. N. 971.) nem rendszeres filozófiai kézikönyv, hanem csak a gyakorlati erkölcsi élet vezérfonalául szánt elmélkedés, nagyjából olyan, aminő a Betuleius—Ziegler—Szeneci Molnár-féle *De summo bono*, bár ez utóbbi inkább szépirodalmi jellegű. A részletes összehasonlítás kimutathatná, hogy történelmi és irodalmi példatárunk is jelentékeny mértékben közös. A szerző Descartes-nak a címlapra függesztett nevével jobbadán a korszerűségnek, a divatnak hódol. Széleskörű irodalmi tájékozottsága meglepő, de a kartéziánus filozófia és világmagyarázat lényeges problémái közül alig néhányat fejteget, főleg az akarat szabadságának kérdését, a szenvedélyek ellen való küzdelem szükségét. Apáti talán otthonosabban mozog a közkeletűvé lett kartéziánus terminológiában, de filozófiai éleslátása nem különb az Apáczaiénál.

⁵⁹ I. m. 41. és 175.

leydeni professzor!) a kartéziánus skolasztika legjelentékenyebb képviselője volt, Clauberg Descartes tehetséges recipiálójának mutatkozott, Apáczai tönkrement Erdély társadalmi viszonyai között. Nyilvánvaló, hogy az elért eredmények különbözősége nem tehetségük mértékén múlt! Erdélyi János — Kazinczy nyomán — még büszkén emlegette, hogy a magyar filozófiai műnyelv már akkor megszólalt, amikor a német Thomasius még pólyában volt. Az abszolutizmus korának politikai viszonyai között lehetett hazafias jelentősége az ilyfajta nemzeti büszkélkedésnek, de a lényegét nem fejezi ki. Erdélyi figyelmét elkerülte, hogy Clauberg is tervszerűen törekedett a német nyelv tudományos használatára: a kartéziánus és az iskolás bölcselet közötti különbséget fejtegető egyik értekezését az 1650-es évek második felében németül írta. Fontosabb azonban az, hogy Descartes rendszerének legvilágosabb ismeretetői közé tartozott, s ezt az érdemét Leibnitz is kiemelte. Kartéziánus logikája pedig a Port-Royal *L'art de penser*-jének volt előfutára.⁶⁰

Akadhatnak talán olyanok, akik Apáczai és az említett Descartes-tanítványok között vont párhuzamot igazságtalannak érzik, az összehasonlítás mégis nélkülözhetetlen, ha magyar gondolkodónk kartéziánizmusának súlyát akarjuk lemérni. A XVII. század derekán a magyarság legjobb elméi képesek arra, hogy a polgárosult Nyugat szellemi áramlataira felfigyeljenek, de hogy ezek komoly társadalomformáló erővé váljanak, mint a humanizmus vagy a reformáció, nincs többé lehetőség egészen a felvilágosodás megerősödéséig. Mindez nem von le semmit Apáczai úttörő jelentőségének értékéből s heroikus erőfeszítésének szépségéből.^{60a}

⁶⁰ ERDÉLYI JÁNOS: A bölcsezet Magyarországon, Bp. 1885, 105. (Filozófiai Írók Tára VI.). — CLAUBERG említett műve *Unterschiede zwischen der cartesianischen und der gewöhnlichen Schulphilosophie* a fentebb idézett kiadásban latinul található. — Claubergre I. H. MÜLLER: *Johannes Clauberg, Jena 1891.* és KUNO FISCHER: *Geschichte der neueren Philosophie, Heidelberg 1898,* 21–24. Leibnitz Claubergről egy 1669-ben kelt és Thomasius Jakabhoz intézett levelében írja, hogy C. magistro clarior. Ezt K. Fischer „eine recht unbesonnene und unreife Außerungnak” mondja (loc. cit. 24.).

^{60a} Éppen ezért helytelennek tartom Apáczai kartéziánus voltának túlzását, amire még napjainkban is akad példa Orosz L. magyarázatos Apáczai-kiadásának bevezető tanulmányában. (A. Cs. J. válogatott

„A dolgoknak közönséges tekinteteikről és azoknak feltalálásokról” —
„A dolgoknak egybekötött tekinteteikről” (II—III. rész)

A *Magyar Encyclopaedia* II. és III. részét együtt kell tárgyalnunk, mert ugyanazon forrásból, Amesius *Demonstratio logicae verae* c. művéből valók. Apáczai ezt a compendiumnak készült kis művet teljes egészében átvette: a 4—72. pont az *Enciklopédia* II. részét, a 73—129. pont pedig a III-at alkotja. A régebbi irodalom utalásai alapján a szövegszerű egybevetéseket Hazagh Mihály hiánytalanul elvégezte.⁶¹ Alljon itt mutatóban néhány rövid szakasz a két mű egymáshoz való viszonyának bemutatására:

pedagógiai művei, Bp. 1956. 23—28.). Az kétségtelen, hogy Apáczai felismerte a kartéziánus gondolkodás rendkívüli újságát és jelentőségét, abban azonban távolról sem vagyok bizonyos, hogy „a világ anyagi egységének gondolata” oly tiszta tudatossággal élt Apáczaiiban, mint Orosz véli (26.). Nem lett volna persze kartéziánus, ha nem sürgette volna a „kevés alapelv követelményét”, de azt már megint nem állítanám, hogy ennek az „egyetlen alapelvnek alkalmazásával az eddig izolált, belső egység nélküli természettudományok immár áttekinthető rendszerbe sorakoztak, és egyiknek megértése elősegítette a másikat.” (uo.) Az *Enciklopédia* szerkezete valóban kartéziánus, azt is megengedem, hogy a pedagógus Apáczait nagyban nevelte a „clare et distincte” descartes-i elve, de éppen az *Enciklopédia* részletes elemzése fogja megmutatni, hogy Apáczai hányszor *nem volt* kartéziánus. A magyarázók állandóan elfelejtik Apáczai kartéziánizmusának igen korai voltát. Magyar teológusunk nem is ismerhette Descartes-ot oly behatóan, ahogyan sokan feltételezik! Arra meg éppen semmi *szövegszerű* bizonyíték nincs, hogy Apáczainak csak eszébe is jutott volna a *kettős igazság* averroista eredetű, de Descartes-nál valóban felbukkanó tanítása. (Orosz 29.) Oly feltételezés ez, amelyet Apáczai bibliás-puritán világnézetének ismeretében el kell utasítanunk. (Averroesre l. E. GILSON finom elemzését Dante und die Philosophie, Freiburg 1953, 243 skk., 300 skk., a régebbi alapvető irodalom — L. Gautier, P. Mandonnet, B. Nardi, F. van Steenberghen — uo. Legújabbán jó összefoglalás GÉZA SAJÓ: Un traité récentment découvert de Boèce de Dacie De mundi aeternitate, Bp. 1954, bev. tanulmány; a kettős igazság Descartes-nál: K. JASPERS, La pensée de Descartes a La Revue Philosophique jubileumi Descartes-számában, Paris, 1937, 109. skk.) — A kettős igazság tanítását egyébként maga Bisterfeld, Apáczai tanára is cáfolta. (L. KVACSALA: Bisterfeld János Henrik élete, Száz., 1891, 568.)

⁶¹ Amesius id. műve a *Philosophemata* . . . c. kötetben (vö. 47. jgyz.). HAZAGH MIHÁLY: Az első magyar *Enciklopédia* angol forrásai. Angol Filológiai Tanulmányok V—VI. (Yolland-émlékkönyv). Bp. 1944, 157—159.

Amesius

4. Simples istae rationes dicuntur *argumenta*: quia affectum vel aptitudinem habent ad aliud aliquid arguendum, id est respectu vel habitudine feruntur ad aliud aliquid et eum à quo recte intelliguntur ad cognitionem illius secum ferunt.

Apáczai

I. 2. A tekintet a dolgokban oly mód, mellyel egyik a másikat nézi. Minemük akarmelley dologbann is sokan vannak és az elmét a dolognak ismeretire viszik, minekutánna feltaláltattak és megérettettek.

Amesius

10. *Causa* est quae vim adfert ad rei productionem; à causa enim vis proficiscitur, quae conferens aliquid ad rei constitutionem, in re ipsa haeret: res igitur suum esse habet a causa, per hanc vim; unde sequitur, accuratam scientiam rei non posse haberi nisi per cognitionem illarum causarum, quarum vires ac virtutes concurrunt ad eam constituendam; atque haec eadem est ratio, cur inter omnia *Argumenta* primum locum teneat . . .

Apáczai

II. 1—3. Az ok az, aminek erejétől valami vagyon. Mivel az októl erő származik, mely valamit hozván a dolognak lételemre, a dologban marad. Minekokáért a dolognak valósága léster az októl ez által az erő által. Honnan a következik, hogy a dolognak elégséges tudására nem mehet senki, hanem csak azoknak az okoknak ismeretek által, mellyeknek erejek annak szerzésére megkívántattak.

Amesius

31. Dissociatio rerum duplici gradu sit: quaedam enim ita dissociantur ut possint consociari, quoniam externe tantum dissentiunt et sola ratione, vel respectu alicujus argumentatis affectionis, in qua convenire possent ex natura sua et haec appellantur *diversa* . . . Quedam autem ita dissociantur, ut non possint consociari vel conjungi, quoniam interne etiam dissentiunt, ac reali natura sua, id est ipsa materia vel forma et haec vocantur *opposita* . . .

X. 6—7. A dolgoknak meghasonlása kétképpen lesz. Mert némellyek úgy hasonlanak meg, hogy meg is egyezhessenek, mivel csak külsőképpen és tekintettel különböznek, melyben természetek szerént megegyezhetnének és ezek különbözőknek (diversa) neveztetnek. Némellyek pedig úgy hasonlanak meg, hogy meg ne egyezhessenek, mivel belsőképpen és természetek szerint is különböznek, ellenbe vetetteknek (opposita) hivatnak.

Nem pontos tehát az az állítás,⁶² hogy Apáczai Ramus szövegét követte volna, a lényegét azonban annyiban fedti, hogy Amesius a logikában teljesen Ramus tanítványa, s az Apáczai számára forrásul szolgáló kézikönyve szövegszerűleg is a ramusi *Dialecticán* alapszik.

Ramusnak az *argumentum*ról szóló 2. fejezete (caput) pl. így hangzik: „Dialecticae partes duae sunt, Inventio et Judicium. Inventio est pars Dialecticae de inveniendis argumentis. Argumentum est quod ad aliquid arguendum affectum est: quales sunt singulae rationes solae et per se consideratae. Argumentum est artificiale et inartificiale. Artificiale, quod ex sese arguit: est autem primum vel a primo ortum.

Primum quod est suae originis: estque simplex aut comparatum. Simplex, quod simpliciter et absolute consideratur: estque consentaneum aut dissentaneum. Consentaneum est quod consentit cum re quam arguit; consentaneum absolute, aut modo quodam: absolute, ut causa et effectum.”⁶³

Minden olvasó előtt világos, hogy Amesius ezen a nyomon halad, sőt e helyvel kapcsolatban — Hazagh Mihállyal némileg ellentétben — azt kell megállapítanunk, hogy Apáczai a II. rész első szakaszának 2—9. pontját közvetlenül Ramusnak ebből a szakaszából és nem Amesiusból vette. Mindez persze nem változtat azon a tényen, hogy az Enciklopédia logikai (dialektikai) részeinek a forrása általában Amesius idézett műve.

Utaltunk rá, hogy ez a tény jelentékeny mértékben eltávolítja az *Enciklopédiát* kartéziánus kiindulópontjától. Nyilván-

⁶² A régebbi szakirodalomban (ERDÉLYI, KREMMER) általános.

⁶³ RAMUS *Dialecticájának* rengeteg magyarázatos kiadása van. Mi egy Petri Rami Regii Professoris *Dialecticae Libri Duo. Defensio Ejusdem Dialecticae per Scholasticas . . . disquisitiones authore Frederico Bernhusio, Francofurdi 1590.* címűt forgattuk (Debr. Ref. Koll. N. 717.). Az id. a 32. lapon.

való persze, hogy egy iskolai kézikönyvnek logikát is kellett adnia, s mivel Descartes ilyet nem dolgozott ki, Apáczainak a rendkívül népszerű Ramushoz kellett nyúlnia. Teológiai kötöttségeit mutatja, hogy ezt is a nagy puritánus mester közvetítésével tette, bár az amesiusi opuscula kis terjedelménél fogva is kedvére való lehetett. Igaz, hogy mindez egyáltalán nem csökkentette Apáczai Ramus iránt érzett rajongó tiszteletét, amelynek szép megnyilatkozásai a gyulafehérvári székfoglalóban olvashatók.⁶⁴

Ramus Péter (Pierre de la Ramée) nem tartozik a filozófia történetének legjelentékenyebb alakjai közé, szerepe inkább saját korában fontos, mert Aristoteles bölcsészeti mindenhatóságának megingatásához heves támadásaival nagyban hozzájárult. E tekintetben azonban nem volt következetes, mert élete végén (1569), nyilván Aristoteles újabb recepciójának hatása alatt, már védelmezte és csodálta a Stagiritát. Bennünket jelenleg az érdekel, hogy antik forrásokra (Cicero, Quintilianus) támaszkodva, egy új, a skolasztika formalizmusától megszabadított logikát akart megalkotni. Minden ízében humanista volt, a Collège de France-on a klasszikusokat magyarázta, így a dialektikát (amely nála teljesen egyértelmű a logikával!) a retorikával azonosította. 1543-ban megjelent *Institutiones dialecticae* e. műve tele van szebbnél szebb latin költői idézetekkel, mint dialektikai-logikai bizonyító példákkal. Kár, hogy filozófiai eklekticizmusa igazán eredeti gondolatok létrehozására nem volt képes.

Retorikai kiindulópontjának megfelelőleg először az *argumentum* mibenlétéről szól, ahogyan azt fentebb idéztük. Az argumentumok valójában a bizonyító források, azok a toposzok (loci communes), ahonnan a szónok érveket meríthet. Logikailag mint viszonylatokról beszélhetünk róluk. Mivel azonban a dolgok lényegének meghatározásáról van szó, az argumentum Ramusnál összeolvad a *fogalommal*. Erről értekezik *Dialektikájának* első része (de inventione). Ide tartozik a *definíció* is, mint a fogalom tartalmának körülírása. A tisztázott fogalmakat (argumentumokat) azután *ítéletekké* (axiomata), az ítéleteket *következtetésekké* (syllogismus és methodus) kapcsoljuk össze. Ez a dialektika második része (de iudicio). Számon tartható érdeme

⁶⁴ HEGEDŰS 91–93.

Ramusnak, hogy modern logikáink szerkezeti tagolása az ő *Dialekticájára* megy vissza.

Ezen az egyébként világos rendszeren belül azonban Ramusnál is a skolasztikus-formális logikát kapjuk. Az argumentumok legfontosabbika a *causa*, ennek felosztása: *efficiens, materia, forma, finis*, éppúgy aristotelesi, mint a középkorban volt. Az *argumenta dissentanea* tehát az egymással meg nem egyező fogalmak, Ramusnál is a *diversa* és *opposita* kategóriába különülnek el. Az egész ramusi logikán végig vonul a gyakorlattól, a tapasztalattól merőben független spekuláció, tehát a valóság megfigyelésének éppen az a szenvedélyes ereje hiányzik belőle, amely Descartes gondolatrendszerét az újkornak és az emberi szellem felszabadulásának ragyogó nyitányává teszi.⁶⁵ Nézetünk szerint Descartes-nak és Pascalnak⁶⁶ igazuk volt, midőn az ilyfajta logikákban a tudományos gondolkodás akadályait látták. Ne feledjük, hogy a haladó gondolat soron lévő feladata a mechanikus természetmagyarázat megalapozása volt. Ennek pedig útjában állott még a ramusi megtisztított aristotelizmus is. Egyébként Nyugaton 1650 táján Ramus már túlhaladott álláspontnak számított, hivatkoztak rá, mint tekintélyre, de eleven hatást nem fejtett ki. Ramus csak hazai puritánjainak kezében volt harci fegyver az ortodox skolasztika ellen.

Mindez persze nem akadályozta annak, hogy más vonatkozásban Ramus logikája a maga korában igen jelentékeny szerepet ne játsszék. Fogarasi Béla mutat rá Apáczai Csere János logikájáról szóló akadémiai értekezésében, hogy Ramus bizonyos tekintetben a dialektikus gondolkodás egyik előfutára volt. „*Ars dialectica est imago naturalis dialecticae*” – mondja *Scholae dialecticae* . . . e. művében, azaz gondolkodásunk dialektikájának tükröznie kell a természetes dialektikát. (A természet dialektikáját? — A kifejezés nem világos!) Ez a megállapítás azonban, sajnos, nem szerepel az Apáczai által forrásként felhasznált szövegekben, sem az *Institutiones dialecticae*-ben, sem Amesiusnál, így Apáczai át sem vehette. Komoly figyelmet érdemel, de további vizsgálatra szorul Fogarasi Bélának az a megjegyzése, hogy Amesius logi-

⁶⁵ Ramusra l. FR. UEBERWEG id. m. III.,¹⁰ 1907, 36, 38–39., HERZOG – HAUCK: Realencyclopädie . . . XVI, 426–428. l., G. CORING: Der Gymnasium zu Dortmund und die Pädagogik des Petrus Ramus, Emsdetten 1933, diss.

⁶⁶ Vö. FOGARASI BÉLA: Logika, Bp. 1955,³ 201–202.

kájában materialista tendenciák mutatkoznak. Jómagam Amesius-t nem látom önálló logikusnak; egész rendszerét, az egyes terminusokig bezárólag, Ramustól veszi, s compendiumait nyilván iskolai célokra állította össze, hiszen jelentékeny ideig volt franekeri professzor. Az kétségtelenül igaz, hogy Ramus, Amesius és velük együtt Apáczai is a külvilágnak az emberi tudattól tökéletesen független létezéséről szilárdan meg vannak győződve, de ugyanilyen bizonyossággal vallják a szellemi principium elsőbbségét is. Materialista tendenciák persze ennek ellenére is lehetnek egy teljességgel idealista rendszerben, mint ahogyan az idealistara-jongó Comenius bölcseletében is mutatkoznak (szenzualista jellegű ismeretelmélete, a szellemi és anyagi substantia közötti határ elmosása stb.). Hasznos szolgálatot tenne hazai filozófiatörténetünknek, aki e kérdést Ramusszal kapcsolatban tisztázná!⁶⁷

Apáczainak a *Magyar Encyclopaedia* II—III. részében Amesius nyomán előadott logikája egyébként a következőképpen alakul: A II. részt 21 szakaszra osztja, s mint mondtuk, a fogalom különböző viszonylatairól van benne szó. Az argumentum magyarul *tekintet*, vagy *közönséges tekintet*. Az okok felosztása: *szervő ok* (efficiens), *tevő ok* (materia), *állató ok* (forma), *végező ok* (finis). Ez utóbbinak kifejtése pl. Apáczainál így hangzik: „VI. 1. A végező ok (finis) az, amire nézve vagyon valami. 2. Ez a tevő és az állató okból származik, és ez az a jóság (bonitas) vagy a dolognak tökéletessége (perfectio), mellyel a dolog a tselekedésre és a vele való élésre (usus) illendő. 3. Ez az jóság a szervő oknak elintézésében segítő ok (causa adjuvans), a vele való élés, melyre intéz, lött dolog (effectum); a dolog vagy a személy, melynek a vele élésben szolgál, előtte lévő dolog (objectum); mindezekre mindazáltal a közöttök lévő rokonságra nézve a végnek nevezeti szokott szabattatni. 4. A jóság vagy a vele élésre illendőség tulajdonképpen a végező ok (finalis causa); ennek kívánása mely a szervő okot felindította intézésének vége (finis intentionis); a vele élés oly vég, akié (finis cuius); a dolog vagy a személy, melyre néz, oly vég, akinek (finis cui). És mind-

⁶⁷ FOGARASI BÉLA: A. Cs. J. logikája, M. Tudom. Akad. II. Oszt. Közl. I. köt. 3—4. sz. 1951, 75—80. és Köznevelés 1952. évf. 105—107. — Comenius materializmusára már KVACSALA célozott: Egy félszázad a magyar filozófia történetéből, B. Szeml. 1891, LVII. köt. 176.

ezek között néha egyik a tselekedet végének (finis operis) mondatik, a más a tselekedőének (finis operantis); de a tselekedőnek tzellya ha tsak történetből különböz a tselekedetétől a tselekedés végének (finis operationis) mondatik.” (7. 1.) A célokoknak ilyen megkülönböztetése nyilván természetlen skolasztika s nem sokban különbözik a puritánusok által száműzött Keckermann-féle logika distinctióitól.

A *causa* után a *casatum* rendszerezése következik: ez lehet *szerzett dolog* (effectum), *tett dolog* (materiatum), *állatott dolog* (formatum) és *végezett dolog* (finitum) aszerint, hogy a fentebb említett négy ok közül melyik hozta létre. Már itt megfigyelhetjük Apáczai terminológiai ingadozását: a *lött dolog* is az effectum fordítása, akárcsak a *szerzett dolog*. A *dolog valósága* (esse rei), *állattya* (essentia), *létele* (existentia), *állása* (subsistentia) és *vele létele* (consistentia) kapnak ezután (VII. szakasz) rövid logikai (és nem metafizikai!) magyarázatot. Apáczai azonban, sajnos, annyira szűkszavú, terminológiája oly nehézkes (a *dolog* folytonos ismétlődése miatt), hogy megértése a latin szöveg nélkül a legnagyobb erőfeszítést igényli az olvasótól. Amesius világos és szabatos szövege pl. e ponton a következő: „*Esse rei* fluit à quaelibet causa; *essentia* à materiâ et formâ, quae id circo dicuntur *causae essentiales*; *existentia* pendet ab omnibus causis simul concurrentibus ad *esse* et *essentiam* rei completam; *subsistentia* connotat etiam adjuncta et *consistentia* membra.” (23. pont.)

Az *alája vettett dolog* (subjectum), az *előtte való dolog* (objectum) és a *hozá adatott dolog* (adjunctum) magyarázata fejezi be (VIII. szakasz) a *megegyező tekintetek* (consentanea) taglalását.

Részletesen és a modern logikus részéről is figyelmet érdemlő módon értekezik a Ramus—Amesius—Apáczai-féle logika a fogalmi ellentétek (dissentanea) különböző kategóriáiról. A dialektikus logika szempontjából pl. nagyon érdekes a következő rövid meghatározás: „Minden két dologban vagyon mind egyesség s mind egyenetlenség; az egyesség vagyon az egységnek állítása által az egyenetlenség pedig az egységnek tagadása által.” („... in omnibus autem binis rebus est consensus et dissensio; consensus per affirmationem unitatis, dissensio vero per negationem ejusdem.” Apáczai 9. l., Amesius 29. pont.) Ezt a tételt nem találom Ramusban, jó lenne meg-

vizsgálni, mennyiben tulajdonítható Amesiusnak. Az ilyen felismerésekben vannak ugyanis a dialektikus módszer csirái.

A „dolgoknak meghasonlása”, mint már Ramusszal kapcsolatban emítettük a *diversa* és *opposita* viszonylataiban történik: „mert némelyek úgy hasonlanak meg, hogy meg is egyezhessenek, mivel tsak külsőképpen és tekintettel különböznek, melyben természetek szerént megegyezhetnének és ezek különbözőknek (*diversa*) neveztetnek. 7. Némellyel penig úgy hasonlanak meg, hogy meg ne egyezhessenek, mivel belsőképpen és természetek szerént is különböznek, ellenbe vettetetteknek hivatnak.” (9—10. l. — Apáczai itt elfelejtette kitenni az *opposita* terminus technicust!) — A fontosabb fogalmi különbözőségek Apáczainál az alábbiak: *elválasztók* (*disparata*), *ellenkezők* (*contraria*), *barátságosan ellenkezők* vagy *viszont néző tekintetek* (*relata*) és a *haragosan ellenkezők* (*adversa*). Mindezekben a relatiokban még nincs jelen a tagadás mozzanata, vannak azután *tagadó* (*elvevő*) *ellenkezők* is (*contraria negantia*): ezek vagy *ellenmondók* (*contradicentia*) vagy *megfosztók* (*privantia*). „4. Honnan következik, hogy a megfosztók mindenféle tekintetknél inkább különbözzenek. 5. Mert az elfosztás oly megbékélhetelen ellenségességgel tagadja a dolgot, hogy semmit mást annak helyébe ne adjon, melyet az ellenmondás nem cselekszik. 6. Amiképpen az egyes tekintetekre tartoznak az azonosságnak és az egységnek minden módjai, úgy ezekre az egyenetlenekre a különbségeknek minden módjainak rájuk kell vitettetnie.” (11—12. l.) — Nem lehet meghatódottság nélkül olvasni filozófiai műnyelvünknek ezeket az első szárnypróbálgatásait, s bár meg kellett állapítanunk, hogy a terminológiával küzdve Apáczai nem egyszer alulmarad, a filozófiai részeknek is vannak sikerültebb helyei, ilyenek az itt idézett szakaszok.

A dolgokat egymás között össze szoktuk hasonlítani, „hogy azoknak megböcsültetések legyen valami harmadik dolog szerént” (12. l.), ezek az *egybevetetettek* (*comparaták*). A mennyiségi egybevetés *egyenlőség* vagy *nem egyenlőség*; a minőségi egybevetés a *hasonlóság* (*similia*) vagy *hasonlatlanság* (*dissimilia*). Az előbbi az *egyenlők* (*paria*) és *nem egyenlők* (*imparia*), s ezen belül a *nagyobb* és *küsebb* fogalmait adja; az utóbbinak is több változatát különböztethetjük meg.

Kísérletet tesz Apáczai (XVII. szakasz) a fogalom grammatikai jellegű körülírására is, ez azonban Amesius szövegének

homályos, át nem gondolt volta miatt egyáltalán nem sikerül. Kár, mert evvel kapcsolatban merül fel az abstractum (*maga erejét való*) és a concretum (*amattól függő*) értelmezése. A magyar kifejezések — a konkrét függ az absztrakttól! — első pillanatra valami skolasztikus ízű fogalmi realizmusra mutatnának s ez a középkori örökség maradványa lenne Amesiüs és tanítványa Apáczei tudatában. Valószínűbb azonban Erdélyi János magyarázata, s Amesiüs itt az aristotelesi kategoriákra céloz, mint gondolkodásunk legáltalánosabb meghatározóira.^{67a} Figyelmet érdemel e szakasz utolsó mondata is: „A névokadásban (notatio) oka adattatik, miért jegyeztessék ilyen névvel az ilyen dolog” (14. l.) Erre Apáczei nyelvszemléletének vizsgálatakor még hivatkoznunk kell!

A XIX. szakasz részletesebben szól a *megosztásról* (distributio), az egész és a részek viszonyáról. Érthető világossággal emeli ki, hogy „az elosztásnak természeti inkább függ az részeknek az egészre való tekintetektől, mint attól, amely nekik egymás közt vagyon. 9. Annak okáért nem a meghasonlásokból, hanem az egyesekből kell a megosztásnak elosztásinak vetetni.” (15. l.) Az osztályozás alapja az egységes elv és nem a részek egymástól való különbözése! Az elosztás (értsd osztályozás) rendszerint „az okokból, lött dolgokból, alattalevőköl és hozzáadottakból”, azaz ex causis, effectis, subjectis és adjunctis szokott történni. A felosztás vagy *ép darabokra* (in membra) történik vagy a *közönségesség* (köz nem) tagolása *nemekre* (distributio generis in species). A genus taglalásakor mindenik nemben meg kell lennie a közös jegynek, „de az egész közönségesség vagy az egész köz nem tulajdonképpen ninesen” benne. A tudományos osztályozásnak már Aristotelesnél kialakult rendszere Apáczei előtt is tisztán áll. A *meghatározást* (definitio) a XX. szakaszban rendkívül röviden, éppen ezért hiányosan adja, bizonyára úgy véli, hogy az osztályozás tisztázása a definitio lényegét már megvilágította. Hivatkozik a *köz állató okra* és a *tulajdon állató okra*, mint a meghatározás kellékeire, de nem fejti ki őket. Van *teljes* és *nem teljes meghatá-*

^{67a} AMESIÜS: „In conjugatis est deductio nominum quae eodem iugo vel nexu continentur, quorum unum comprehendit naturam absolutam vel abstractam, aliud naturam dependentem vel concretam et tertium naturam activam, una cum ejus modo a prioribus fluente.” (Demonstratio logicae verae id. kiad. 137–138. Vö. ERDÉLYI JÁNOS: Apáczei Csere János ösmertetése, Sárosp. Füz. 1859, 323–325.).

rozás, az utóbbi csak *leírás*. Ma sem mondjuk másként a logikában!

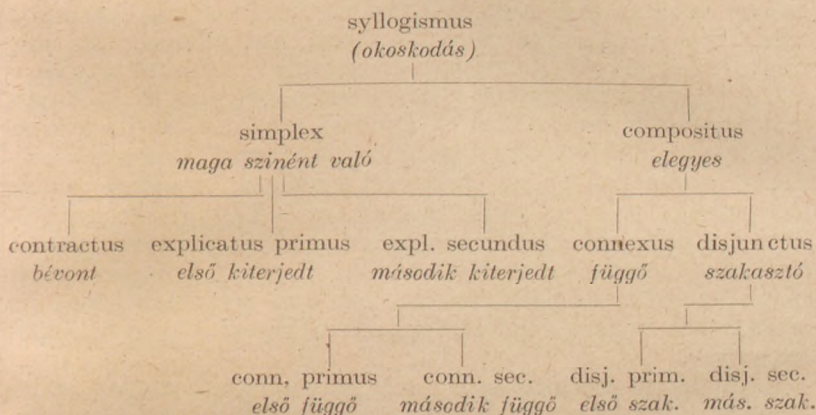
A XXI. szakasz a *bizonyításról* szól. Nagyon érdekes, hogy Apáczai a bizonyításon itt nem következtetési eljárást ért, hanem *testimoniumot*, azaz bizonyosságot, s ismervét az *együgyű igazmondóságban* (Amesiusnál: simplex veracitas) találja meg. Descartes itt *evidentiát* mondott volna! Emlékszünk rá, hogy Apáczai Descartes gondolatmenetének átvételekor (Első rész IV, 6.) szép magyarsággal már értelmezte az evidentiát: „mellyel a megértett dolog a figyelmetes elmének nyilvánosságos és mintegy jelen való” (4. l.). Egy másik gondolatrendszerben nem tudja alkalmazni az egyszer megtalált fordulatot! Ilyenekre is céloztunk, midőn az I. és II. rész között meglevő szakadékról tettünk említést.

A *Magyar Encyclopaedia* III. része „A dolgoknak egybekötött tekintetekről” tárgyal, slényegében az ítélet és a következtetés tanát tartalmazza. A tisztázott, világos fogalmakat egymás között el kell rendezni, ez az *elrakás* (dispositio). Két mozzanata van, a *megítélés* (judicium = ítéletalkotás) és az *elrendelés* (methodus).

Az ítéletet Apáczai *mondásnak* (axioma) nevezi és számos fajtáját sorolja fel. Lehet: *állító* (affirmatum), *tagadó* (negatum), *ellenmondásos* (contradictio), *igaz* (verum), *hamis* (falsum), *lehetséges* (contigens), *szükséges* (necessarium). Az ítélet azután lehet *egyes* (simplex) és *elegyes* (compositum). A III. szakasz az elsőről tárgyal, s ezt felosztja *közönséges* (generale, az az a genusra vonatkozó) és *nemi* (speciale, az az a speciesre tartozó) ítéletekre. Az utóbbi ismét *rész szerént való mondás* (axioma particulare, ami tehát egy részre vonatkozik) és *tulajdon mondás* (axioma proprium, azaz egyedi). A IV. szakasz az *elegyes* mondásokat (axioma compositum) tárgyalja, s ezek lehetnek *gyűjtő* (congregativum), *elszéllyesztő* (segregativum), *függő* (connexum) és *foglaló* (copulatum) „tekinteti kötések”, azaz ítéletek. Az V. szakasz az *elszéllyesztő* ítéleteket részletezi tovább. Nem szükséges az ítéletek felosztásának kanti magasztalára emelkednünk annak átlátáshoz, mennyire mesterséges az egész itt közölt rendszer. Seholy egyetlen példa vagy kapaszkodó az elme számára (ezúttal Amesiusnál sincs!). Ramus is spekulatív gondolkodó, de legalább vérbeli humanista, s irodalmi példái üdítőleg hatnak. A komor puritán Amesius szárazon zörgő logikai csontvázat ad esupán, s

Apáczai az *Enciklopédiában*, sajnos, ezt veszi át. Újólaj elismerjük, hogy Csere János gyakorta alulmarad a terminológiával való küzdelemben, de azt is meg kell mondanunk, hogy *ezt* az anyagot egy nyelvész sem tudta volna sokkal előbbé varázsolni. Az a benyomásunk, hogy elnevezései éppen itt, az ítéletek tanában, nem is olyan rosszak, sőt nem egyszer lényegre mutatók.

A VI—XV. szakasz részletesen szól a szillogizmusról, amelyet Apáczai *okoskodásnak* nevez. A propositio *feltétel*, az assumptio *felvétel*, a conclusio *bérekészítés*; az enthymema az *elértés*, a sorites *rakásos*, a dilemma pedig *szarvas okoskodás*. A rendszeres aristotelesi szillogisztika alapján, a középkori gyakorlatnak megfelelőleg szerepelnek az összes felosztások az alábbi táblázat szerint:

A szillogizmusok természetesen Apáczainál is aszerint alakulnak, ahogyan a három fogalom a három tételben szerepel. A leglényegesebbeket látni fogjuk Apáczai példáival együtt a *Magyar logikáska* tárgyalásakor. Feltűnő, hogy a szillogizmus szokott módozatait (a híres Barba, Celarent stb.-t) Amesiusról és Apáczainál hiába keressük.

A XVI—XVII. szakasz az *elrendelésről* értekezik, ezen, mint láttuk, Apáczai a *methodust* érti. Helyesen utal rá, hogy a módszer az igaznak bizonyult ítéletek rendezése: első mindig az, amely világosabb pl. az ok az okozat előtt, a subjectum az

attributum előtt, a genus a species előtt ; de világos lehet a célok-ból való kiindulás is. A módszer lényegében kettős : az *elbontás* (analysis), „mely az elegyesekről a maga színént valókra megyen” (= az összetettből az egyesre) és az *egyberakás* (genesis), „mely a maga színént valókról az elegyesekre megyen” (= az egyesből az összetettre). Nagyon helyes az a végső figyelmeztetés is, hogy ez nem két módszer, csak *kettős* eljárás, „két cselekedet csak, melyek azon egy mondásban gyakoroltathatnak és ebben az egy elrendelésben mindketten megtartatnak” (26. l.). — A logika utolsó szakasza (XVIII.) rövid utalást tesz arra, hogy a szónokok gyakorta szántsándékkal elejtik a fentebb vázolt rendet gyönyörködtetés, megindítás vagy megcsalás végett : ez Ramus retorikából kiinduló dialektikájának végső kicsengése is.

Több ízben tettünk utalást arra, hogy ez a logika a XVII. század derekán már nem korszerű, a kartézianizmus diadalmas előretörése menthetetlenül avulttá teszi. Egy pillantás Clauberg logikai kézikönyveire mindenkit meggyőzhet állításunk igazságáról. Nem volna méltányos Apáczaei compendiumát az 1658-ban már harmadik redakcióban megjelenő *Logica vetus et nova c.* terjedelmes művével összehasonlítani, de van Claubergnek egy *Logica contractaja* is, az előbbinek kivonata, amelynek az az érdekessége, hogy a szakkifejezések jó néhányát németül is közli : a logika pl. *eine Vernunftkunst*, a dialektika pedig *Disputier- oder Unterredkunst*. Nyilvánvaló, hogy ez a kézikönyv is hozza az egész formális logikát (ma sem nélkülözhetjük), de világos kartézianus rendszerben, sok példával, egyszerű fogalmazásban.

A logika szerinte az értelem helyes használatának tudománya („ars ratione recte utendi”) vagy méginkább („vel plenius”) oly tudomány, amely segíti és irányítja az emberi elmét a dolgok megismerésében („juvat ac regit mentem humanam in cognitione rerum”). Íme itt a kartézianus értelem mindjárt az első mondatban! A logika legfontosabb funkciója a valóság megismerésének elősegítése. Magát a logikát, azaz a megismerés menetét Clauberg is a hagyományos rendben tárgyalja. Először a dolgokról, ezek legáltalánosabb nemeiről szól, itt mindjárt megadja az aristotelesi tíz kategóriát, majd részletesen értekezik a fogalmak viszonylatairól. Amesiusszal és Apáczaival szemben pl. helyesen jelenti ki, hogy „plus est in conceptu vel vocabulo concreto, quam in abstracto”. A dolgok, azaz a fogalmak megis-

merése alkotja a logika első lépcsőfokát. Ide tartozik a meghatározás és a felosztás is. Az előbbinek tömör értelmezése: „Definitio rei perfecta constat genere ac differentia, sive attributo rei altero communi, altero proprio . . . Sic bestiae definitio est, animal rationis experts.” — A logika második „grádusa” az ítéletalkotás és következtetés, amelyet ugyanúgy a *judicium* terminus alá foglal, mint Apáczai. Az ítélet, Claubergnél is *axioma* (ein Spruch, v. ö. „mondás”). A szillogizmus tárgyalásakor igen ügyes tömörséggel, egészen a lényegre szorítkozva előadja a szillogizmus alaki kellékeit és a három aristotelesi figura példáit a Barbara, Celarent . . . szerint, összesen tehát 14 modust (a Galenus-féle negyedik figurát mellőzi). Megvilágítja a szillogisztikus okoskodás szabályait is a *dictum de omni et nullo* elve alapján. A logika harmadik lépcsője a *memoria*, a negyedik a *dialectica* és a *didactica*, azaz a vitatkozás és a tanítás módszertana. Mindkét rész teljesen gyakorlati szempontú. Clauberg logikája nem egy részletében még ma is használható kézikönyv, az Apáczai-fordította Amesi-us-féle legfeljebb csak tudománytörténeti értékkel bír.⁶⁸

Mindjárt nyilvánvalóvá lesz azonban az Apáczai-féle logika haladó jellege, mihelyt a hazai állapotokkal hasonlítjuk össze. Protestáns bölcészetünk ugyanis a század közepén túlnyomólag az ortodox skolasztikában reked meg, vagy legfeljebb ezt toldozza Descartes filozófiájával, amelynek alapelveit egyébként elutasítja. Tipikus Pósházi János filozófiai rendszere, akit Apáczai mellett a század legerősebb gondolkodó főjének kell tartanunk. Logikát ugyan nem hagyott ránk, de önállóságra törekvő, lényegében eklektikus *Ars catholica vulgo Metaphysica* c. művében (1662) erősen támadja Ramust és Amesiust, tökéletes formalizmusról téve bizonyosságot. A logika szerinte nem foglal

⁶⁸ CLAUBERG Op. omnia, id. kiad. II. 913., 914. (25. pont), 922. (126–127. pont), 924., 927–29. — FOGARASI BÉLA modern Logikája (Bp. 1955³) segítségével a laikus olvasó is könnyen ellenőrizheti, hogy viszonylag mily friss és használható Claubergnek ez a *conpendiuma*. — A jeles német kartézianus egyébként vitába is szállt Ramus logikájával. Vö. BOHATEC id. m. 95. — A CLAUBERG-féle Logica contractának van magyarországi kiadása is, igaz, hogy csak 1700-ból (RMK. II. 1994); Régeni Mihály rendezte sajtó alá, akinek a neve a németországi kartézianus vitákban sűrűn szerepelt. (Vö. BOD PÉTER: Magyar Athenas, 231. és TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: Magyar kartézianusok, Minerva, 1933, 55.)

kozhat magukkal a dolgokkal, ez a metafizika feladata, hanem pusztán a gondolkodás formális törvényeivel: „Logica prout res ipsas non definit, sed modum tantum definiendi tradit, ita neque dividit et distinguit res ipsas.” Pósházi állásfoglalása azért érdekelhet bennünket, mert Apáczainál néhány évvel még fiatalabb is volt, Tolnai Dali János, hajdani tanára, ramista elveivel fordult szembe, a kartéziánusok ellen — noha Németalföldön tanult! — egész életében hadakozott, s eszméi még a század végén is hatottak. Azt hisszük, hogy Apáczai *Enciklopédiájának* értékét és jelentőségét csak ilyfajta dialektikus kapcsolatok feltárásával lehet és szabad meghatározni. A filozófia terén Apáczai komoly erőfeszítést tesz a kartéziánus rendszer megragadására, ez ismeretelméleti vonatkozásban bizonyos mértékig sikerül is neki, a módszer is lebilincseli, de akkora önállóság nincs benne, hogy a hagyományos logikát kartéziánus szelvényben átrendezze (mint Clauberg tette). Az átvett ramusi rendszer Apáczai korában már idejét múlt volt, de a magyar viszonyok között még mindig haladó szerepet játszott. Apáczai egész filozófiáját puritán vallásos nézetein belül, ezekkel több-kevesebb összhangban kell elhelyeznünk.⁶⁹

A *Magyar Encyclopaedia* III. része a következő szavakkal végződik: „Ekkéig a dolgoknak közönséges tekintetéről mind magokon, s mind a mondásokban, okoskodásokban és elrendelésekben; következnek már magok a dolgok.” (27. l.) Lássuk hát „magokat a dolgokat”, azzal az ígérettel, hogy Apáczai logikájához még rövid időre visszatérünk a *Magyar logikácska* tárgyalásakor.

„A dolgoknak megszámlálásáról” (IV. rész)

A *Magyar Encyclopaedia* számtani része, mint a forrásjegyzékből láttuk, első renden Ramus aritmetikáján alapszik. Mind Schonerus Lázár, mind Snellius Rudolf neve azért került

⁶⁹ PÓSHÁZI JÁNOS: *Ars catholica* . . . Sárospatak 1662, RMK. II. 999, 23. (Debr. Ref. Koll. N. 891.). Vö. MAKKAI ERNŐ: Pósházi János élete és filozófiája, Kolozsvár 1942, 57. és Kvaczala Jánosnak a 67. jgyz.-ben id. értk. — Ramus dialektikáját Martonfalvi Tóth György is tanította, s népszerű compendiumban dolgozta fel (RMK. II. 1031.), sőt még 1704-ben is jelent meg Debrecenben Ramus-kötet, s éppen a *Dialectica* (RMK. II. 2206.).

csupán a források közé, mert Ramus aritmetikájának és geometriájának egy-egy kommentált kiadását készítették sajtó alá. Apáczai mennyiségtanának forrásához való viszonyára Szily Kálmán utalt, Kremmer is tett futólagos kísérletet az összehasonlításra, de az *Enciklopédia* e részének tüzetesebb ismeretése teljességgel hiányzik magyar matematikai irodalmunkból.⁷⁰ A két mű egymáshoz való viszonyát mutassa a következő egybevetés. Megjelöljük azt is, miről van szó egyes fejezetekben.

RAMUS
Liber primus

APÁCZAI

Cap.

I. De notis arithmetiis	I. 1—13. pont, a 14-et elhagyja (a számjegyekről)
II. De additione	II. 1—9; két pontot elhagy (az összeadás)
III. De subtractione	III. Ramushoz képest erősen rövidítve (a kivonás)
IV. De multiplicatione	IV. 12 pont 17 helyett (a szorzás)
V. De divisione	V. 15 pont 19 helyett (az osztás)
VI. De numero impari et pari	VI. Mind a 6 pont megvan (a páratlan és páros számok)
VII. De numero primo et composito	VII. 5 pont 11 helyett (a törzs- és összetett számok)
VIII. De numeris primis inter se	VIII. 9 pont 12 helyett (a törzsszámok egymás között)
IX. De numeris inter se compositis, eorumque communo divisore maximo	IX. 9 pont 6 helyett (Apáczai csak több részre oszt, újat nem ad! — A legnagyobb közös osztó)
X. De minimo communi dividuo	X. Mind a 6 pont átvéve (a legkisebb közös osztandó v. többes)

⁷⁰ Petri Rami Veromandui professoris regii Arithmetices libri duo, Hanoviae 1604. — Petri Rami Veromandui Philosophi celeberrimi eloquentiae et mathematicarum disciplinarum professoris regii Arithmeticae libri duo et Geometriae septem et viginti. Dudum quidem a Lazaro Schoonero recogniti et aucti, nunc vero in postrema hac editione innumeratis locis emendati et locupletati. Francofurti ad Moenum 1627. (Kolozsvári Ref. Koll. 86.076.). — Snelliusra l. JÖCHER: Allg. Gelehrten-Lexicon, IV. 648—49. — SZILY K. Term. tud. Közl. 1889. — KREMMER 61. — KERESZTESI MÁRIA: A magyar matematikai műnyelv története, Debrecen 1935. c. disszertációjában a 15—17. lapon egészen futólag, Szily és Kremmer alapján szól Apáczairól. Annál alaposabb azonban a mennyiségteni műszótára.

XI. De notatione partium et particularum	XI. 8 pont 6 helyett (a tört fogalma)
XII. De reductione fractorum	XII. 3 pont 9 helyett (a tört átváltoztatása, közös nevező)
XIII. De reductione integrorum	XIII. 6 pont 5 helyett (az egész szám törtté változtatása)
XIV. De numeratione partium	XIV— Apáczaí Ramus XIV. caputját, ennek 23 pontját, három fejezetre bontja (4+9+8 pont) s a törtekkel való műveleteket tárgyalja bennük.
	XVI.

A Ramus-féle *Liber secundus* Apáczaí XVII—XXX. szakasza. A magyar szöveg hűségesen követi az eredetit, hol több pontra szabdalva, hol összevonva, egy-egy szakaszt el is hagyva (pl. a Ramus-féle IX. és XXIV-et). Szó esik itt a *külömb-ségekről*, a *nemről*, amelyen Apáczaí az arányt érti, az arány-párokról (*egyenlőség*), a számtani arányosságról (*számlálási egyenlőség*), a számtani haladványról (*számlálási előmenetel*), a geometriai arányosságról (*mérési egyenlőség*) az arány-párokkal való műveletekről, a *társaság regulájáról* („regula societatis”), végül a geometriai haladványról (*mérési előmenetel*). Nyilván már a kortárs olvasó részére is ez lehetett az *Enciklopédia* legnehezebb része, s itt ütközött ki legjobban a példák teljes elhanyagolásának hátrányos volta. Annál feltűnőbb a hiány éppen ebben a részben, mert Ramus aritmetikája bővelkedik szemléletes példákban. Apáczaínak csak át kellett volna őket vennie, s ingadozó terminológiája ellenére jóval nagyobb hatást gyakorolhatott volna a magyar mennyiségtani gondolkozás fejlődésére.

Térjünk azonban vissza magához az *Enciklopédia* szövegéhez és szemléljük meg közelebbről egy viszonylag egyszerű szakaszt, az osztást.

Apáczaí Enc. IV. rész. V. szakasz

1. Az elosztás (divisio) az, amellyel az osztó annyiszor vonatik el az osztandótól, valamennyiszor őbenne megtalálattik és meg lesz az osztott (quotus).

Ramus Arithm. cap. V.

— 1. Divisio est qua divisor subducitur à dividendo quoties in eo continetur et habetur quotus.

Apáczai 2. Annakokáért az osztott az osztandónak az osztóval egynemű része, ellenben pedig az osztó is az osztottal egynemű része az osztandónak.

Ramus 2. Ita que quotus est dividendi pars cognominis divisori, contra que etiam divisor pars eiusdem cognominis quoti.

Ap. 3. Amint itt az elosztandó vagy az osztóhoz, úgy az osztott az egyhez.

Ram. 3. Item: ut dividendus addivisorum, sic quotus est ad 1.

Ap. 4. Hárman vannak pedig az osztásnak határos számai, mellyek közül az elosztandó felyül az osztótól, az osztott pedig oldalra jegeztetik.

Ram. Ilyen rész szó szerint nincs, de a közölt példákából az osztás mechanizmusa ilyennek mutatkozik. Legközelebb *Ramus 12.* pontja áll *Apáczai* szövegéhez.

Ap. 5. Az osztásnak állapotja kétféle, mert minekutána meglett, vagy hagy maga után valamit, vagy semmit sem.

Ram. 5. Divisionis deinceps duplex est conditio, partim enim exacta est haec numeratio, partim non exacta et utraque tam ad meditandum abacum, quam ad maiorum exemplorum per partes explicationem permagni est momenti.

Ap. 6. Aholott semmi sem marad, annak feltétele ilyen: Amely számot valamely szám más szám által csinál, a csináltat azonon osztja el, felvétel pedig vagy az a sokasítás táblájából.

Ram. Szó szerint nincs ilyen pont, de látnivaló, hogy *Apáczai* a ramusi 5. pont második felét bontja ki itt.

Ap. 7. De ha az osztónak jegyei többen leéndenek, mindnyájan mintha csak egy volna, vetetnek és egyenlőképpen vonatnak el.

Ram. 14. Divisio per divisorem plurium notarum sumit quoties primam toties et sequentem quamlibet.

Ap. 8. Tellyességgel nem lehet pedig meg, hogy csak egy jegye is az osztónak kilenenél többször (vetethetnék) vonathatnék itt el.

Ram. 11. Ebben a pontban van *Apáczai*éhoz hasonló gondolat.

Ap. 9. Ha az osztó az elosztandónak első helyen levő jegyénél nagyobb leend, tétessék a második alá.

Ram. 13. Si divisor primo dividendi loco non continetur in supraposito, subiiciatur secundo.

Ap. 10. Ha történik pedig, hogy az első osztás után valahol az osztandónál nagyobb, az osztottért irassék kerület (A. a zerót nevezi így!) és az osztó kitöröltetvén, ha még vagy az osztandónak valami jegye hátra, vitessék elébb.

Ram. 13. (a fenti mondat folytatása): *sin post primum alicubi, circulus pro quoto annotetur, deletusque divisor, porro si nota superest, promoveatur.* Ezután Ramus a következő szemléletes példát adja az osztás technikájára: Praeda 1209 aureorum dividenda est 3 militibus aequaliter, quaeritur quantum unicuique cedat? Hic 3 primo dividendi loco non dividet suprapositam, quoniam ea maior est, ergo subjectus proximo 2 jam dividet suprapositum 12, idque exacte quater. Scripto quoto factaque litura, proximo subjiciatur, ubi nequaquam continetur, ergo pro hac interiore divisione circulus quoto asscribitur, factaque litura tandem 3 in supraposito 9... continetur exacte ter. Itaque quoto 3 scripto totam divisionem concludens reperio divisorem in dividendo contineri quadringenties ter exacte et militum cuius e communi praeda cedere 403 aureos sic :

1209

333/403

Ap. 11. Ha a maradékot leirván az osztottat nehezen veheted eszedbe, az osztottól az osztó által csinált számot az osztó alá irván, vond le az osztandótól.

Ram. 15. Si reliquus scripto quoto tenebitur difficilius, factum a quoto per divisorem divisoni subjectum subductio.

Ap. 16. Ha a következő jegy nem oszthatja a felette való annyiszor el mint az első, mind annyit kell az elsőből lehasználni, amennyiben a következőt is szinte annyiszor megtalálod.

Ram. 16. Si nota sequens cum antecedente non potest aequae toties dividere, remittendam de abaci severitate partiusque capiendam prima tantisper quoad sequenti cuique liceat idem.

Ap. 13. Ha az osztónak első és második jegye maradékot ad, a több felől ne légy szorgalmatos.

Ram. 17. Si prima divisoris nota secundaque faciant suos reliquos, meditatio de reliquis quotquot superfuerint notis praeremittenda.

Ap. 14. Ha a kerületben végződő osztónak egyszerűen többször kell osztani, a kerület mindjárt irassék az osztandónak utolsó jegye alá és az osztás vitessék a más által végbe.

Ram. 18. Si divisor in circulum desinens plus quam semel sit divisurus, circulus ultimae notae dividendi protinus subscribatur, perque reliquam partem divisio perficiatur.

Ap. 15. (A szövegben sajtóhibaként egy fölösleges sor van!) Annakokáért, ha az osztónak első jegye 1 s a többi kerületek, az osztandónak hátul felől való jegyeiből annyit szakasztván ki, mennyi kerület az osztóban vagon, meglőtt az elosztás.

Ram. 19. Itaque divisio par 1 circulis amplificatam, sit tot notis e dividendo resectis quot circuli sunt.

Látnivaló, hogy maga a forrás, Ramus sem emelkedik túlságosan magasra; Apáczai az első könyv fordítása során nagyjából tudja is követni, hiszen itt némi magyar matematikai hagyományra is támaszkodhat. A liber secundus átültetése azonban már nehezen megy. A számtani haladványról pl. a következőket olvassuk: „Az egyenlő különbségű hasonlóságnak folytába való számai (jegyei) akarmeddig is előbb vitethetnek és számlálási előmenetelnek (progressio arithmetica) mondatik közönségesen, és ebben két dolognak a találása vagon, az első a kívánt határos számé, ilyenképpen. 11. Ha a kívánt számnak nevéől egység vonatik el, és ez a maradéktól ő különbség [sajtóhiba: *a* különbség!] által lött [=szorzat] az első számhoz adatik, az egész szám a kívántatott szám lesz. A második találás a summáé, mely így lesz. 12. A mindenik egyszersmind fogatott külsőkről az utolsó határos számnak kétfelé osztott neve által lött a summa” (39. l.). Apáczai világosan látja a problémákat, terminológiája azonban oly kevéssé szabatos, hogy magyarázatait az olvasó csak akkor érti meg, ha pontosan tudja a számtani haladvány kívánt tagjának vagy összegének kiszámítására vonatkozó képleteket.⁷¹ A legnagyobb fogyatkozás a jelen esetben az, hogy Apáczai csak *fordít*, de nem *értelmez*. Különbséget kellene tennie, mint Ramus vagy Alsted teszi is, a *terminus* (= a haladvány egy-egy tagjának számértéke, pl. 3, 6, 12, 15) és a *nomen* (= a haladvány tagjának rendszáma, pl. 1., 2., 3., 4., 5.) között. Apáczai mindkét szabályában a „számnak neve” kifejezés tisztázatlan volta súlyos félreértés lehetőségét rejti magában.⁷²

⁷¹ $a_n = a_1 + (n - i) \cdot d$, illetve $S_n = (a_1 + a_n) \cdot \frac{n}{2}$.

⁷² Alstednél például a számtani haladvány összegére a következő teljesen világos és pontos szabályt találjuk: „Inventio summae in quavis progressionem Arithmetica sic fit: Addatur primus terminus ultimo et aggregatum per numerum terminorum multiplicetur. Dimi-

Ramus *Arithmetikájának* algebrai része is van. Ebben a betűszám tan fogalmát fejtegeti, szól az algebrai mennyiségekkel való műveletekről, az egyszerűsítésről, a törtekkel való számolásról s tárgyalja végül az egy ismeretlenes egyenletek megoldását. Alsted nagy *Encyclopaediája* (lib. XIV.) szintén bőven értekezik az algebra elemeiről, az aritmetikában pedig a hatványozást és gyökvonást is tárgyalja. Szerény program mindkét neves szerző részéről, de Apáczai ennek átvételére sem érez erőt: a *Magyar Encyclopaediában* nincs algebra, de nincs meg benne a hatvány vagy a gyök fogalma sem.

Már Kremmer észrevette pedig, hogy Ramus mennyiségtana a maga korában is kezdetleges volt; Tartaglia, Vieta, Fermat, Descartes, Tycho Brahe, Kepler, Pascal kortársai ennyivel már nem elégedtek meg. Cantor, a matematika történetének nagynevű kutatója Ramust csak mint a mennyiségtan múltjának feltáróját, tehát mint filológust értékeli, egyébként egész mennyiségtani munkásságát, a kommentátor Lazarus Schonerével együtt, jelentéktelennek minősíti.⁷³ Legyünk termé-

dium numeri producti erit summa omnium terminorum. Breviter: Extremi additi multiplicentur per dimidium nomen termini ultimi." *Encyclopaedia* 1630, Lib. XIV. 819.

⁷³ CANTOR, MORITZ: Vorlesungen über Geschichte der Mathematik, Leipzig II. köt. 1892, 503–505., 519–521., 562. és 588–89. — Az utóbbi helyen pl. „Den Leistungen eines Vieta gegenüber, welche seit 1591 zur Veröffentlichung vorbereitet, theilweise seit eben jener Zeit veröffentlicht worden sind, erscheint doppelt dürftig, was im letzten Jahrzehnt des XVI. Jahrhunderts in Detutschland unter dem Namen Algebra gedruckt werden konnte. Wir müssen dahin die im Vorbeigehen erwähnte, 1592 gedruckte Algebra von Ramus zählen, für welche vielleicht mit mehr Recht Lazarus Schoner verantwortlich zu machen ist...”

— Álljon itt Ramus egyik egyszerű algebrai példája (elsőfokú egyenlet): „Cum aliquando in Macedonum colloquio mentio de aetatibus incidisset, ego (inquit Alexander) Ephestionem meum duobus annis antecedo: at Clytus nostros amborum annos et praeterea quattuor attigit. Tum vero Callisthenes, jucunda est mihi o Rex, isthaec aetatum commemoratio: patris enim memoriam mihi renovavit, qui cum annos 96 vixisset, trium vestrum aetates impleverat. Quot igitur annos attigerat Ephestion, quot Alexander, quot Clytus? Esto 1 l pro annis Ephestionis: erit itaque 1 l + 2 pro annis Alexandri et 2 l + 6 pro annis Clyti, denique pro patris annis 4 l + 8 aequa 96. Jam tolluntur utrinque 8, restabunt 4 l aequa 88. Haec duorum figuratorum aequatio est, lateris nempe et numeri, reliquum opus proportionis est ut 4 l aequa 88, ergo 1 l aequa 22, hi anni sunt Ephestionis, itaque anni Alexandri sunt 24, Clyti 50, omnesque additi sunt 96, quos pater ille vixerat,” (id. 1627-es kiadás 205.).

szetesen igazságosak! Apáczai használható kézikönyvet akart írni, bonyolult forrást nem választhatott, túlságosan magasra nem emelkedhetett, s csak egy pillantást kell vetnünk az Apáczait megelőző magyar matematikai irodalmunkra, hogy igazat adjunk Bethlen Miklósnak: Erdély számára az *Enciklopédia* anyaga is „solida eruditio”-t jelentett. A Gemma Frisius nevét viselő magyar aritmetika (1577), még harmadik, kolozsvári kiadásában (1591) sem megy túl a törtekkel való legegyszerűbb műveleteken, s görcsösen ragaszkodik a mennyiségtan gyakorlati (üzleti!) alkalmazásának tételéhez. A magyarelmék számára a „számvetés” még a XVII. század első felében is pusztán a mindennapi élet szükségleteit kielégítő ügyesség volt és nem tudomány.⁷⁴ Ehhez a felfogáshoz képest Apáczai szövege komoly, elvont, tudományos gondolatsort közvetít, ha nem képviseli is kora legjobb színvonalát. Ne feledjük, hogy Apáczai maga sem sokat tanulhatott a mennyiségtanból, láttuk: az alstedi elgondolás szűkös helyet juttatott e disziplina számára a gyulafehérvári tanrendben. Magasrendű erőfeszítés volt tehát részéről az is, amit adott.⁷⁵ Komolyan számbavehető matematikai irodalmunk Apáczai Csere Jánossal kezdődik. Nem kis érdem ez akkor is, ha az erőfeszítés egyelőre látható eredményt nem hozott. Hogy Apáczai mennyiségteni tudása folyton bővült, sőt meglátta a matematikai és az ipari haladás között levő összefüggéseket is, arra a *De studio sapientiae* szolgálatat majd bizonyítékokat.

„A mennyiségnek megméréséről” (V. rész)

Ramus és Apáczai geometriája a számtannál jóval terjedelmesebb, ennek oka azonban az antik hagyomány—Euklides—bőséges volta és rendszeressége. A *Magyar Encyclopaediában* a két mennyiségteni rész lapszámának aránya kb. 20 : 36.

⁷⁴ A Debreceni Aritmetika RMK. I. 123. Modern kiadása Hárs Jánostól, Sárospatak 1938. — SZILÁDY ÁRON: Adalékok a magyar nyelv és irod. történetéhez, 1868, 167., DÁVID LAJOS: Debreceni régi matematikusok, Debrecen 1927, 37–40., KERESZTESI MÁRIA i. m. 12–13.

⁷⁵ Egészen bizonyos, hogy Apáczai az idézett ramusi egyenlethez hasonlót tanított is kolozsvári növendékeinek. Az *Enciklopédia* kézikönyv volta és szűkös terjedelme azonban nem tette lehetővé tárgyalásukat. — Bethlen Miklós Apáczai „solida eruditio”-járól Önéletírása, Bp. 1955, I. k. 161. (V. Windisch Éva kiad.)

Apéczaiz húségesen és pontosan követi Ramust, a *Geometria*⁷⁶ XXVII könyvének az *Enciklopédia* e részében 27 szakasz felel meg. Apéczaiz itt is a szokott módon dolgozik: átveszi a definíciókat, de egyáltalában nem törődik a szemléltetéssel, holott Ramus könyvét ábrák magyarázzák, s ezek egy része művészi rézmetszet. Apéczaiz geometriája — minthogy szemléletben adott dolgokról van szó! — mégis szabatosabb, mint aritmetikája. Ramus műve tele van antik hivatkozásokkal, mérési tapasztalatok felsorolásával, Apéczaiz ezt a humanista színezetet is letörli a maga szövegéről, mindenütt esupán a száraz szabályokhoz és felosztásokhoz ragaszkodik. Ez utóbbi tekintetben annyira pontoskodó, hogy ha Ramus egy-egy bekezdésben két szabályt közöl, Apéczaiz a másodikat már külön pontba vágja el. Erre céloz a *Praefatio ad lectorem*ben, midőn kiemeli, hogy a hanai kiadás fogyatékosága miatt nem egy helyen kénytelen volt *dichotomiákat* (kettéosztásokat) végezni. Bizonyíték egyébként e részlet amellet, hogy szerzőnk először egy Snellius Rudolf által sajtó alá rendezett kiadásból dolgozott, s csak később bukkant rá a Schonerus-féle jobb publikációra.⁷⁷

A ramusi I. könyv (Apéczaiznál V. rész I. szakasz) a nagyságról (de magnitudine) szól. Kezdi a mértékegységekkel, majd a nagyság fogalmát határozza meg: „A nagyság folytába való mennyiség” („Magnitudo est quantitas continua”). A szimmetria Apéczaiznál *egymértékűség* (48. l.), a congruentia viszont *egyenlőség* (uo.), amely, mint láttuk, számtani tekintetben már le van foglalva (aránypár!). A II. könyv a vonalról (de linea) értekezik, ennek különböző fajtaiz határozza meg. Apéczaiznál: *ígyenes, horgas, megérettetett* (érintett) *görbe* vagy *tekeres*, két vonal pedig *egyenesen egymásra függők* (függőlegek) vagy *mellyékesek* (párhuzamosak — 49. l.). A III. könyvben a szögekről (de angulo) hallunk, Apéczaiz *szegeletnek* nevezi. „A szegelet *ígyenes* vagy *hanyatlott*... a hanyatlott szegelet *tompa* vagy *hegyes*.” (50. l.) Ehhez legfeljebb annyi magyarázat

⁷⁶ L. a 70. jegyzetben idézett kiadásokat.

⁷⁷ *10. v. l. „... methodum enim heic ejus turbare, religio mihi fuit, praeterquam quod non exiguo labore ex ejus commentariis dichotomias elicui ac acquisivi, quae in editione Hannoveriensi (in duodecimo ut vocant) plerumque omissae sunt, ut mirari mihi, cum illam solam haberem contingerit, tam methodicum authorem, adeo methodi suae oblitum fuisse, quod postea editoris culpa evenisse deprehendebam.”

kell, hogy az *igyeses szegelet* a derékszög. — „De figura”, a *formáról* vagy *bevonásról* olvasunk a Ramus—Apáczai-féle geometria IV. könyvében, s a következő fogalmakkal ismerkedünk meg: *közlő közép* (középpont), *békerítés* (perimeter = kerület), *félvonal* (radius), *általvonal* (diameter = átmérő). „A magasság a vonási formának a tetejéről fenekére igyenessen lefüggő vonás.” (50. l.) Ez a szakasz a hasonlóság törvényszerűségeit is tárgyalja. Az V. viszont (Ramusnál: de lineis et angulis in plano) a felület (superficies) fogalmát vezeti be (*szén*), amely vagy *sík* (plana) vagy *görbe* (gibba); majd az egyenes és a szög felezéséről, a síkban vont s egymást metsző egyenesek szögeinek összefüggéseiről értesülünk.

Íme a szögfelezés szabálya: „Ha két egyenlő békerítések az adatott igyeses vonású szegeletnek egyenlő szárának határaitól annak előtte egybemennek, az az egybemenéstől fogva a tetéig vonatott egyenes vonás kettévágja a szegeletet.” (52. l.) Ramusnál: „si duae aequales periphariae à terminis aequalium crurum dati anguli rectilinei ante concurrant, recta à concursu ad verticem biseabit angulum.”

A VI. könyv Ramusnál a háromszöget tárgyalja (de triangulo), Apáczai mind a 12 pontját átveszi. A 7. pont pl. „A háromszegeletűnek akarmellyik két oldala nagyobb a harmadiknál” (55. l.), a 9-ik: „A háromszegeletnek három szege egyarányu két egyenes szegelettel” (uo.). Érdekes itt annak a megfigyelése, hogy Apáczai terminológiai ingadozásai olykor hogyan közelednek modern kifejezéseinkhez: a *szegelet* mellett *szege*, a *háromszegeletű* mellett *háromszegelet*. Ha az Apáczai-féle magyar terminológia használatba kerül, a XVIII. század közepére kiforrott matematikai műnyelvünk lehetett volna. Nem az úttörő tehet róla, hogy a gyarmati viszonyok közé süllyedő Magyarországnak hosszú ideig nem volt szüksége nemesak magyar nyelvű, de általában semminő mennyiségtanra!

A VII. rész a háromszögek összehasonlításáról értekezik (de comparatione triangulorum). Apáczai valamennyi pontját átveszi, de a két tételt tartalmazó II-iket kettéosztja, így nála 12 pont szerepel. Az egyenlőszögű háromszögek definíciója: „Ha egy egyenlő, s más szárakkal hasonló, harmad egy nemü szegelettyek vagyon, egyarányu szegeletűek” (57. l.). Ramusnál: „Si habeant unum angulum aequalem, alterum cruribus proportionalem, tertium homogeneum, sunt aequiangula.” — A VIII.

könyv (de generibus triangulorum) a háromszögek különböző fajtáit, a hegyes-, derék- és tompaszögű háromszögeket tárgyalja.

A ramusi IX. könyv (de Geodesia rectorum e triangulis rectoribus similibus) a *Geometria* legszebb fejezete: Pompás rézkarcokon a „Jákob botja” segítségével végzett különböző háromszögelő méréseket mutatja be (fa távolsága toronytól, két hajó egymástól való távolsága, tűzérési példák, épület magassága, kút mélysége stb.). Apáczaik mind a 14 pontot átveszi, de szabályai az ábrák nélkül érthetetlenek.

A X. könyvben (de triangulato et parallelogrammo) áttérünk a háromszögek összetételéből keletkezett síkidomokra: először a négyszögekre. A parallelogramma Apáczaiknál *mellékes vonású*. A négyszög általános tulajdonságainak tárgyalása után a XI. rész (de rectoribus) az *egyenestűszögű*ről, tehát derék- szögű parallelogrammáról szól. A XII. részben (de quadrato) azt olvassuk, hogy ez *négyszög* (négyzet) vagy *hosszú szabású* (téglalap). Nem részletezzük, hogy minden szakasz sommásan tárgyalja a megfelelő síkidom legfontosabb euklidesi törvényszerűségeit. A XIII. rész (de oblongo) a *hosszú mellékes formát* (oblongum) magyarázza, de rajzok nélkül szinte érthetetlen. A XIV. könyvben (de rectoribus proportionaliter secta et de reliquis quadrangulis et multiangulis) érdekes kísérletet olvasunk a még hátralevő négyszögek magyarázására: a rombusz *orsó*, a romboid *orsószabású*, a trapéz *asztalka szabású*. A trapezoid Apáczaiknál nem fordul elő, valószínűleg már nevet sem tudna adni neki. A sokszögeket éppen csak futólag érinti e szakasz végén.

A XV. könyv (de lineis circuli) áttér a „horgas vonásokra, melyek közül kiváltképpen való a kerület”, azaz a kör. Ez a fejezet a kör jellemző távolságait (átmérő, érintő stb.) tárgyalja. A XVI. szakaszban (de circuli segmentis) a szelőkről és körszeletek szabályszerűségeiről értesülünk. Pl. „Ha két, a kerület általvonásával egyhatárú egyenes vonások a kerítésben együtt végződnek, egyenes szegetet csinálnak” (69. l.). Nem egyéb ez, mint az ismert tétel: az átmérő fölé rajzolt olyan szögek, amelyeknek csúcsa a kör kerületén van, mindig derékszögek. A XVII. ramusi könyv (de adscriptione circuli et trianguli) a körbe és a kör körül írt háromszögeket, a XVIII. (de adscriptione triangulati) pedig a körbe és a kör körül írt sokszögek törvényszerűségeit tárgyalja. Pl. „A kerületnek félmérője a bérattott

per a 167. Idem erit metiendi modus ex alio loco, vterq; sequentium indicia 5 partium sequentium transuerfari 6, tumque fit alitudo 10 pedum, eadem longitudo reperiatur: 7 pedum. Neque vero quilibetque intereft, vtrum longitudo sit in fubiecto plano, an in a fenfibus declinate montis, vt in fubiecta figura.

Hoc modo poterit metiri altitudines, minimum, valium, foffarum. Longitudo enim femper eft hoc modo, vt in mari diftantiam nauium licet metiri, quomodo & Thales Milesius apud Proclum 167 p. 1 metitur. Exemplum hic habet. Deinceps in dimentione longitudinis & altitudinis vifus eft in metrum altitudinis. Quod paradoxo ne fuiffet fapienter avertitur. Longitudinis fecunda dimentione fit et.

8. 55

8. Si vifus fit ab initio iudicis parallelus, erit et fequentium transuerfari ad fequentium indicia f. data altitudo ad longitudinem.

Ut fequentium transuerfaria fit 120 partium, data altitudo 400 pedum feminum indicit 210 partium: Longitudo per autem regulam erit 700 pedum. figurati, et, & demonftratio per fequentia tribus, vel etiam facilior. Triangula enim funt æquiangula, vt prius. Ut generat ad ad, hic radiat.

Hæc dimenfio eft prima fecundoque longitudinis per unum plerumq; distantia, tota fuperest per dimenfionem.

9. Si vifus fit ab initio transuerfari parallelus, erit et in indice differentia maior in fequenti ad minus, fi differentia fecunda distantia ad longitudinem.

Hæc geometria paulo fubtilior est. figura ita est, in qua collinatio prima fit ab initio tranfuerfari & quæftia longitudinis et per terminum indicit in eadem altitudinis, & fequentium indicit ita a. Secunda collinatio fit ab initio tranfuerfari & distantia maior per terminum indicit in eadem altitudinis, & fequentium indicit, ut in fequenti dimenfio et tempore differentia, vt in fequenti figura. Demoftra-
tionem, et po-
terit caetera et-
tingun-
ti

Háromszögölő mérések a Jákob botjával Ramus Geometriájából

hatszegeletnek oldala.” (72. l.) — Egészen logikus, hogy ezután, a XIX. részben (de geodesia multanguli ordinati et circuli) kerül sor a sokszög és a kör kerületének és területének meghatározására. Ez a rész azonban sajnálatosan szűkszavú Ramusnál és Apáczáinál egyaránt. A körre vonatkozólag pl. „A békerítés az általmérőnek hármassa és csaknem hetedfélje... A félmérőből [= radius!] és a kerítés feléből való sima [= terület] a kerületnek odvara [= a kör területe]. Amint 14 vagyon a 11-hez úgy az általmérőnek négyesse [= négyszerese] a kerülethez. Az félmérőből és a kerület negyed részéből való sima odvara a fél kerületnek.” Ramus (†1572) még nem vehette át Ludolf van Ceulen (1540—1610) pontos π -jelét, Apáczái pedig mindenben mereven követte forrását, így meg kellett elégednie a kerület és terület között fenálló összefüggések feltárásával.

A XX. szakasz (de lineis et planis surgentibus) „a síkról felkelő vonásokról és simákról” (74. l.) azaz az egyenesek és síkok, valamint síkok és síkok egymáshoz való viszonyáról ad fogalmat, a XXI. pedig (de superficiei gibba) a görbe felületek osztályozását végzi el. Ez a két szakasz azután átvezet bennünket a testmértanhoz. A XXII. könyv (de pyramide) az alapelemek megvilágítása után a gúlával foglalkozik. A gúla Apáczáinál *lángszabású*. „13. A lángszabású az igyenes vonású fenéktől fogva háromszegeletekkel megtetétetett sima temérdek [= test].” (76. l.) A XXIII. könyv (de prismate) fordítása során Apáczái a prizmat *egybeszorított lángszabásúból állónak* nevezi, csattanós cáfolatául Szily Kálmán állításának,⁷⁸ aki szerint Apáczái mindent egyetlen szóval akar kifejezni. Ha akarna is, nem tud! — A XXIV. könyvben (de cubo) a kockáról van szó, amely az *Enciklopédia* terminológiájában *egyarányu síkju*. Ramus e fejezete gazdag különböző köbtartalom számítási feladatokban, Apáczái mindezt mellőzi. A XXV. könyv (de polyhedris mistis ordinatis) a háromszögű lapokból álló testek szabályait adja elő. A XXVI. könyvben (de sphaera), a *golyóbis* azaz a gömb stereometriája kerül sorra, persze csak néhány definícióban vagy szabályban. Pl. „Amint a 21 vagyon a 11-hez, úgy az általmérő egyarányú síkja a golyóbishoz” (81. l.) — mondja ki — elég pongyolán — a gömb felszínének törvényszerűségét.

⁷⁸ T. Tud. Közl. 1889, 469. l.

Végül a XXVII. rész (de cono et cylindro) a kúpot és a hengert értelmezi, amaz a *torony szabású*, ez az *oszlop szabású*.

Ennyiben adhatjuk egészen röviden a *Magyar Encyclopaedia* geometriai részének áttekintését, anélkül, hogy részletekbe bocsátkoztunk volna. A mennyiségtan történetének kutatója vizsgálhatja majd egy-egy meghatározás vagy szabály kialakulásának útját a magyar irodalomban, s ehhez mindig Apáczaival kell kezdenie. Arról biztosíthatjuk a szakembert, hogy Apácza *érti*, amit fordít, forrásán túlmenni azonban nem tud, s nem is akar. Maga Ramus elég sok kifogással élt Euklides geometriájával szemben, valójában semmivel sem tudott nála többet adni.⁷⁹ Gondoljuk meg, hogy Ramusnál nem fordul elő az ellipszis! 1650 táján *Geometriája* már nem egészen korszerű, hiszen 1649-ben megjelent Descartes nagy mértani műve Florimond de Beaune értékes jegyzeteivel, François de Schooten kommentárjaival s Huddé amsterdami polgármester Descarteshoz intézett fontos leveleivel *de maximis et minimis*.⁸⁰ Ez az európai távlat, valamint Newtonnak és Leibnitznek már az 1660-as években kibontakozó matematikai munkássága! Igazságtalan lenne persze mindennek megértését vagy megsejtését a nem szakember magyar tanártól várni, sőt el kell ismernünk, hogy Euklides első magyar megszólaltatása nem értéktelen kísérlet: a „szolgai kompilálás”-nál feltétlenül több.

⁷⁹ CANTOR i. m. II. 519–21.

⁸⁰ BRAUNSCVIG: Les étapes de la philosophie mathématique, Paris 1947, 126. — DESCARTES Geometriája franciául 1637-ben jelent meg. — A matematika történései, de maguk az elméleti szakemberek is, minduntalan rámutatnak Descartes geometriai felfedezésének roppant horderejére. L. pl. Rudolf Fueter zürichi professzor megjegyzését: „Die Einsicht, dass man geometrische Gebilde durch analytische Gleichungen festlegen kann, oder genauer ausgedrückt, dass man Punkte durch analytische Gleichungen, durch sogenannte „Ortsbedingungen“ an rein geometrisch gegebene Vorstellungen fesseln kann, ist eine der tiefsten und weitreichendsten Ideen der Neuzeit... Die Möglichkeit der Verbindung von zwei so heterogenen Gebieten, wie Geometrie und Analysis ist keinéswegs selbstverständlich, sondern eine der schwierigsten und schwierigst zu beweisenden Beziehungen. Sie greift in die Grundlagen jenes Denkens ein, wie es durch Euklids Elemente der Geometrie übermittelt wurde.” (Analytische Geometrie der Ebene und des Raumes, Basel 1945, 9. Einleitung.)

Felhívtuk már a figyelmet arra, hogy a *Magyar Encyclopaedia* szerkezetében igazi kartéziánus mű: logikus és világos. Ezt igazolja az V. rész toldalékja is. Miután a testek megszámlálásáról és megméréséről értekezett, jól tudja, hogy az anyagi világ, a testek keletkezéséről és fennállásáról kell szólnia. A testnek — az anyagnak — Descartes szerint egyetlen tulajdonsága van: a kiterjedés; erről szólt a geometria. Az anyag azonban örök mozgásban van, szükséges tehát a mozgás törvényeinek feltárása. Közben persze nélkülözhetetlen az anyag szerkezetére vonatkozó elképzelések felvázolása is. E toldalék minden sora Descartes szellemét mutatja, s Apáczai legkomo-lyabb kísérlete a kartéziánus fizika értelmezésére.

A forrás maga Descartes, a *Principia philosophiae* II. részének néhány szakasza a következő rend szerint:

Apáczai:	I. szakasz	Descartes:	25, 31, 32, 33
„	II. „	„	36, 37, 39, 40
„	III. „	„	46—52
„	IV. „	„	10, 11, 13, 14, 16, 18
„	V. „	„	19—22

„A mozgás (mely minden testes dologban megtalálhatik, s melytől amazok függenek és ők hárman a testes dologban akarminnek okai, úgy hogy azoknak megmagyarázására elégségesek) itt a testes dolgoknak azoknak a testeknek, mellyek azt közbevetés nélkül megérik és veszteg állani láttatnak, szomszédságokból másoknak szomszédságokba általvitettetése” (83. l.). Először a közbevetett mondat érdemel figyelmet, itt ugyanis Apáczai nem fordít, hanem Descartes alapvető fizikai elvét foglalja össze: a *mennyiség* azaz a kiterjedés (*extensio*) és az *elhelyeztetés* (*situs*) a *mozgással* együtt a testes dolgokat teljesen megmagyarázza. Apáczai nem tudja, mekkora jelentőségű tételt, a mechanikus materializmus alapelvét szögezi le, az *Enciklopédia* értékét és fontosságát mégis nagyban emeli, hogy ez itt és először szólal meg magyarul.

A descartesi definíció különben így hangzik: „...dicere possumus (motum) esse translationem unius partis materiae, sive unius corporis, ex vicinia eorum corporum, quae illud immediate contingunt et tamquam quiescenti spectantur, in

viciniam aliorum” Apáczai nyolc pontja azután jó és logikus kivonata a jelzett részek legfőbb megállapításainak. A 8. pontban ezt olvassuk: „Mivel penig mindenütt valahová az ember elméjével elér, hosszzú, szélyes és temérdek dolgot képz, következík szükségképpen, hogy minden mozgás kerülős, úgy hogy egy test mást abból a helyből, amelybe bémegyén és a’ meg ismét mást, e’ meg mást, mind az utolsóig, mely azon szempillantásban az elsőtől elhagyatott helybe költözík.” (83—84. l.) — Descartesnál: „Ex hoc autem, quod supra fuerit animadversum, loca omnia corporibus plena esse, semperque eadem materiae partes aequalibus locis coaequari, sequitur, nullum corpus moveri posse nisi per circulum, ita scilicet, ut aliud aliquod corpus ex loco quem ingreditur expellat, hocque rursus aliud, usque ad ultimum, quod in locum a primo derelictum, eodem temporis momento, quo derelictus est, ingrediatur.” El kell ismernünk, hogy Apáczai fordítása (sőt inkább értelmezése!) egészen talpraesett.

A II. *vágaték* (a 406. lapon Apáczai nevezi így saját szakaszait!) jól foglalja össze a „természet három törvényét” (leges naturae), azaz a mozgás három alaptételét: minden test igyekszik megmaradni nyugalmi állapotában; a mozgás mindig egyenes vonalú, ha más mozgás irányától el nem téríti; a mozgó test szembenálló nagyobb tömeg esetén kitér, a kisebbet magával mozgatja, de kisebb sebességgel.

A III. részben azután az ütközés hét törvényszerűségének kifejtése következik,⁸¹ de Apáczai a hét törvényszerűséget nyolc pontban közli, a Descartes-féle hetediket ugyanis kettévágja, mert két szabályt talál benne. Fordítása egyszerű, elég világos, ezúttal az eredeti szöveg magyarázó példáit is adja. Szinte érzi az olvasó, hogy a logikus Descartes-szöveg élvezetet okoz magának az átültetőnek is.

Jó összefoglalást nyújt a IV. rész is. Itt Apáczai az *elhelyheztes* (situs), a *hely* (locus), a *tágasság* (spatium) és

⁸¹ Descartes e törvényei sok tekintetben ellentmondanak a tapasztalati megfigyeléseknek; elméletében durva hibák vannak, mert nem különböztette meg a rugalmas testeket a rugalmatlanoktól. Egyébként is tagadta az *erő* fogalmát. A Newton-féle fizikának heves polémiát kellett folytatnia az *erő*-fogalom visszahozatala érdekében. Vö. pl. MIKOLA SÁNDOR: A physikai alapfogalmak kialakulása, Bp. 1911, 231 skk. és P. SZ. KUDRJÁVCEV: A fizika története, Bp. 1951, 176.

üresség (vacuum) descartes-i fogalmait magyarázza elég önállóan, rövid, de pontos definíciókra szorítkozik. Hogy miért fordította meg Descartes sorrendjét, aki ezeket az alapfogalmakat a *Principia* II. részének elején tárgyalja, arra már nem tudunk megfelelni. A vacuum magyarázata során előadja Descartes egyik érdekes példáját („...ha az Isten valamely edényből minden benne levő állatot kivenne úgy hogy a helyébe semmi se maradna, az edénynek oldalai egymást fognák érni.” 86. l.), de, sajnos, mellőzi a legszebbet (Princ. II. 13.), a hajón ülő ember sokat idézett szemléletes képét.⁸²

Végül az V. rész az oszthatatlan atomok létezését tagadja, s a világ végtelenségének és anyagi azonosságának kartéziánus elvét hangoztatja. Az utolsó mondat az időről Apáczai saját szövege, Descartes jelzett szakaszaiban nem található. Könnyű megállapítani, hogy az V. rész e toldalékja a *Magyar Encyclopaedia* legsikerültebb részei közé tartozik.

„Az égi dolgokról” (VI. rész)

A terjedelmes, több mint 32 lapot kitevő csillagászati fejezet Apáczainak e disciplinában való alapos elmélyedését tanúsítja. Bisterfeld is szívesen foglalkozott vele, Alsted *Encyclopaediája* behatóan tárgyalja, s mint Bethlen Miklóstól tudjuk, Apáczai tanítani is szerette.⁸³ A modern fizikai világkép átalakulása a makrokosmos törvényszerűségeinek beható kutatásával kezdődött Kopernikus, Kepler, Tycho Brahe és Galilei eredményei, hipotézisei Európa gondolkodó értelmiségét mindenütt erősen megmozgatták, s éles világnézeti harcokat váltottak ki.

A XXIX szakaszból álló csillagászat első „vágatéka” kozmogóniát ad teljesen Descartes alapján. Az a kartéziánus lendület, amely az V. rész toldalékját Csere Jánossal megíratta,

⁸² A hajón ülő ember a hajó részeihez képest nyugalomban van, a parthoz képest mozog; ha a hajó keletről nyugatra halad a Föld forgássebességével, akkor a hajón ülő ismét nem változtatja helyét és így tovább.

⁸³ A *Philosophia naturalis* kéziratot másolatát magában foglaló Porcsalmi-féle gyűjtőkötet Bisterfeld fizikai és csillagászati diktátumait is tartalmazza. — BETHLEN MIKLÓS Önéletírása id. kiad. I. 164.

itt még mindig tart, s az anyag szerkezetének, az „örvények” (vortex) elméletének magyarázatát nyújtja.

„1. A testes dolgoknak igen apró részei, jóllehet legelőször gömbölyegek nem voltak, mivel több gömbölyeg szabásu testek az egyberagadott tágasságot bé nem töltik, idővel mindazonáltal gömbölyegekké lettek, minthogy sok külömb-külobb kerületes mozgásaik voltak, úgy hogy ha mi szegeletecskéik voltak is, a forgás közben a többiben ütköztvén, lesuroltattak és osztán gömbölyegen maradtak. 2. A testeknek akkori apró részecskéi vagy küssebbek és vékonyabbak, vagy nagyobbak és temérdekebbek. 3. A küssebbek első vagy második rendbeliek. 4. Az első rendbeliek (primum elementum, materia subtilissima) az elsülódott szegeletecskékből álló részek, mellyek a gömbölyeg szabásuak közt hagyattatott helynek nagy sebességgel való betöltésére illendők. 4. (sajtóhiba!) A második rendbeliek (secundum elementum, globuli aetherei) a sebes surlódás közbe maradt isszonyu apró golyóbiskák. A nagyobb és temérdekebbek (elementum tertium) azok, mellyek sok kicsidebbekből csoportoztanak egybe és a sebesen mozgásra nem olyan alkalmasok. Mivel penig a küssebbek igyenesen elé a mozgás közben nem mehettek, hanem egymásba ütköztvén, kerületesen kellett forganiok, a' lött, hogy külömb-külobb egyenetlen örvényekre (vortex) osztódtanak, mellyekben a temérdekbekből álló dolgokat is beragadták és magokban hömpölygetdegelik.” (87. l.)

Íme Descartes roppant jelentőségű kozmogóniai hipotézise az anyag szerkezetéről és az örvények keletkezéséről. Nyelvileg talán kissé nehézkes, de azért érthető magyar beszéd ez! Forrása a *Principia philosophiae* III. részének XLVIII. és LII. szakasza.⁸⁴

⁸⁴ „... considerandum est, illas particulas, in quas totam huius mundi materiam initio divisam fuisse supponimus, non potuisse quidem initio esse sphaericas, quia plures globuli simul juncti, spatium continuum non replent, sed eujuscunq[ue] figurae tunc fuerint, eas non potuisse successu temporis non fieri rotundas, quandoquidem varios habuerunt motus circulares.” (i. kiad. 74.) — „Iam itaque duo habemus genera materiae valde diversa, quae duo prima elementa hujus mundi spectabilis dici possunt. Primum est illius, quae tantum vim habet agitationis, ut aliis corporibus occurendo, in minutias indefinitae parvitat[is] dividatur, et figuras suas ad omnes angulorum ab iis relictorum angustias implendas accomodet. Alterum est ejus, quae divisa est in particulas sphaericas, valde quidem minutas, si cum iis corporibus, quae oculis cernere possumus, compararentur; sed tamen ac determinatae quanti-

Apáczai a további pontokat is ebből a III. részből szedegeti össze, első sorban a XCIV. és a XCV. szakaszból.

A II. fejezettől kezdve azután a Descartes-tól való szoros függés megszűnik, de a szép kompozíció továbbra is kartézianus marad. Lássuk először az egész csillagászat áttekintését!

1. Az anyag természete, az örvények, a naprendszerek keletkezése (15 pont).
2. Az égi szférák, az equator és a zodiacus tengelyei, a pólusok (16 pont).
3. Az égi körök mérése és beosztása: fok, perc stb. (9 pont).
4. A horizon, zenit, nadir (5 pont).
5. A meridián (4 pont).
6. Kisebb változó égi körök, pl. azimut (5 pont).
7. A változatlan égi körök, pl. az equator, jelentősége (5 pont).
8. A zodiacus szerepe (4 pont).

„Az állati kerület (zodiacus) oly kiváltképpen való legnagyobb kerület, mely az ő tengelyvégeitől esaponosan kerítettvén az Egyenesítettön által, azt két helyt vágja egyenlőképpen által és szinte annyi messze távozik attól el, amennyire az ő tengelyek egymástól messze vagyon, tudn. mitegy 23 darab [= fok] s 30 cikk [= perc]. 2. Ennek... középső vonása nap úttyának (via solis, Ecliptica) hivatik.” stb. (94. l.)

9. A colurok szerepe: aequinoctium, solistitium (10 pont).
10. A naptérítők (tropicusok): „Rákfordítója-Bakszarvunak fordítója” (6 pont)
11. A poláris égi körök (11 pont).
12. A csillagászati ascensio és descensio, a declinatio (13 pont).
13. A csillagoknak az állatövtől való távolsága, mérése, az aspectusok (17 pont).
14. A csillagok feljövetele, lenyugvása (21 pont).
15. Az azimut, a refractio és a parallaxis (12 pont).
16. „Következnek már maguk az égi dolgok. És mivel a természeti igaz okoskodás két eget mutat csak, tudn. a csillagost és eszt a mű körülöttünk valót, szükséges, hogy valami égi dolog-

tatis, et divisibiles in alias multo minores. Tertium paulo post inveniemus, constans partibus vel magis crassis, vel figuris minus ad motum aptas habendum.” (uo. 75.) — Látható, hogy Apáczai forrásszövegéből nem fordít le mindent. A *vortex*ről szóló részlet Descartes hipotézisének tömör összefoglalása, szövege szó szerint nem mutatható ki.

nak mondatik, e kettőben foglaltassék bé.” (97. l.) — Állócsillagok (4 pont).

17. Az állócsillagok : az égi állatöv jegyei (12 pont) — Copernicus és Tycho említése a 98. lapon.
18. Az északi éggömb állócsillagai (21 pont).
19. A déli éggömb állócsillagai (15 pont).
20. Az újonnan felfedezett déli csillagok (16 pont).
21. A Naprendszer — a Föld forgása a Nap körül (3 pont).
22. A bolygók eredete (5 pont).
23. A bolygók mozgása (11 pont).
24. A bolygók „háza” és hatása : asztrológia (12 pont).
25. A bolygók leírása, tulajdonságaik, hatásuk : asztrológia (6 pont).
26. Az üstökösök (17 pont).
27. A Föld forgásai : a nap, az évszakok, a naptárok (19 pont + naptártáblázat).
28. A Hold, a hónap, holdtölte, újhold (23 pont).
„Mindez a változás mi módon essék, megpróbálhatni egy laptán vagy almán gyertyánál” (113. l.).
29. A nap- és holdfogyatkozás (20 pont).

Forrásait tekintve, a VI. rész igen változatos. Emlékezhethetünk, hogy Apáczai itt hat szerzőt jelölt meg kalauzul: Copernicust, Descartes-ot, Regiust, Phocylidest, Alstedius, Scribonius. Phocylides természetesen nem az antik gnómaköltő, ahogyan Scribonius neve alatt sem az időszámításunk I. századában élt Scribonius Largus orvos keresendő. Phocylides, eredeti nevén Johannes Holwarda, franekeri orvos, majd filozófia professzor volt, s 1651-ben halt meg. Wilhelm Adolph Scribonius, a Ramus-tanítvány német orvos pedig a XVI. század második felében élt, fizikája és csillagászati kézikönyve nagy népszerűségnek örvendett protestáns iskolai körökben.⁸⁵

Könnnyen ellenőrizhető, hogy Apáczai csillagászati meghatározásainak jelentékeny részét Phocylides—Holwarda kézikönyvéből veszi át. Céloztunk már rá, hogy Apáczai, munkájának könnyítése végett, szívesen nyúl a tömör compendiumokhoz. Ebben az esetben külön is megnyerhette tetszését az, hogy

⁸⁵ Vö. JÖCHER : Allg. Gelehrten-Lexicon, Leipzig 1751, II. 1683—84 has. és IV. 443—44. has.

Holwarda céltudatosan törekszik a rövidségre és műve előszavában elítéli a nagy terjedelmű corpusokat.⁸⁶

A délkört pl. Holwarda így határozza meg: „Meridianus est circulus maximus mutabilis ex puncto horizontis ortivo et occiduo, tamquam ex polis per horizontis ac aequatoris polos ductus et hinc ab oriente et occidente aequidistans.” (5. l.) — Apáczaínál: „A délhatározó oly meg nem változó legnagyobb terület, mely a látáshatározónak [= horizon] feljövő és lemenő pontjain, mint egy tengelyvégeken a látáshatározó és az Egyenesítő tengelyvégeiken vitetett által és napkelettől s napnyugattól mindkét felől egyarányu messze áll” (92. l.). Érdekes itt az, hogy Apácza a szó szerint átvett definíció egy pontját Alsted alapján megváltoztatja: nála a délkör „meg nem változó terület”, circulus maior immobilis. A meghatározás természetesen így is jó, hiszen a Föld minden pontjának más ugyan a délköre, de adott pont számára a délkör valóban „immobilis”. Kár, hogy Csere János sikerült *délhatározója* nem honosodott meg a magyar csillagászati műnyelvben, kifejezőbb, mint a *délkör*. Használhatnók az idegen horizon helyett a látáshatározót is.

Lássuk még a parallaxis bonyolultabb fogalmának magyaráztását ugyancsak Holwarda nyomán. „Est igitur Parallaxis commutatio visus dimensa angulo duabus comprehenso lineis, una ex telluris centro, altera ex ipsius superficie, ductis communemque in observato citiore corpore terminum habentibus. (43. l.) A *Magyar Encyclopaediában*: „Az elterelődés a látásnak oly megváltoztatása, mely oly két vonásból álló szegeltől méretik meg, melynek egyike a föld köllöközepiből vitetett ki s a más pedig annak szénéről, mellynek mindketten közhatárok a nézett világos testben vagon.” (97. l.) Ez és a még utána következő két rövid pont nem elégséges ugyan a parallaxis teljes értelmezéséhez, a fordítás mégis kielégítőnek mondható. Ne feledjük el

⁸⁶ JÓH. PHOCYLIDES HOLWARDA: Epitome astronomiae reformatae generalis, Franekeræ 1654 (első kiad. 1643). A bukaresti Academia Romîna könyvtárában I. 9371. sz. — „Compendium volo, compendium voco. Volo, quia maxime juvat memoriam, acuit iudicium, firmat intellectum. . . . Odi equidem, ubi planus, brevior viâ, callis est praesto facilisque, per salesbres et ambages incedere. Apagesis hoc umbraticorum scripturentium genus, qui centonem ex centone facire malunt, ut prolixius Iliade opus confecisse videantur, quam discentium consulere profectui.” (A₂ verso.) Ilyfajta gondolatok nem maradtak hatás nélkül Apáczaî törekvéseire.

soha, hogy Apáczai az *Encyclopédia* fogalmazása során mindig maga előtt látja a magyarázó tanárt, akinek módjában van demonstrálnia, rajzokat készítenie.

A VI. rész anyagának jelentékeny hányada azonban Alsted *Encyclopaediájából* való, aki nem kevesebb mint 143 többnyire petit szedésű folio-lapon foglalozik az évezredes asztrológiai tapasztalatok és asztrológiai spekulációk rendszerezésével.⁸⁷ Meg kell jegyeznünk azt is, hogy ez az anyaga nagy mértékben állandó és más kompendiumokéval azonos. Alsted használja Scriboniust, Phocylides-Holwarda Alstedet, úgy hogy Apáczai közvetlen forrása néha alig állapítható meg, de a vizsgálódás nem is érdemel különösebb fáradságot: Alstedben minden megtalálható. Legfeljebb az történik meg, hogy Apáczai Alsted adatához átveszi Phocylidestől a legújabb megfigyelést. A Cethal csillagképről szólva pl. így ír: „Ebben 1638-ban összel hirtelenséggel egy csodálkozásra méltó csillag tetszett fel és a' mindjárt következő tavaszon eltűnt, mely attól fogva mindeddig úgy történik.” (100. l.)

Apáczai természetesen erős rövidítésekre, összevonásokra kényszerül s gyakran már nem fordít, hanem kivonatol. Az állócsillagokról Alstednél egy helyt ezt olvassuk: „Stellae in sphaera octava inhaerentes dicuntur fixae seu inerrantes, quae supra omnes planetas aequali distantia a terra et a se invicem, motu uniformi feruntur, numero 1022 veteribus cognitae quibus accedunt trecentae et amplius ab Indiae occidentalis perlustratoribus observatae: ita ut sint in universum stellae 1322” (977. l.) — Csere János szövege így hangzik: „1. Az állandó csillagok üsmeretesebbek avagy nem annyéra. 2. Az üsmeretesebbek bizonyos ábrázatokba foglaltattak bé, és szám szerint 1322 vagynak, amint a nem régen talált néző eveg (sic!) és hajókázások által számláltatnak.” (98. l.) Az első pont az Apáczai által kedvelt dichotomia, a második a jelzett Alsted-rész összevonása, de beleszúrja kora nagy csodáját, a tökéletesített „néző üveget”.^{87a}

⁸⁷ *Encyclopaedia*, Lib. XVII., pp. 963–1105.

^{87a} A teleszkópot 1608–10 között Hollandiában találták fel. Descartes *Dioptricájában* (1637) Metius Jakabnak tulajdonítja az elsőséget. A kérdés máig vitatott. *Vö. Enc. Brit.* 1926, XXVI. 558. Tökéletesítője és első igazi használója kétségkívül Galilei volt. — **GIORGIO ABETTI**: *The history of Astronomy*, London 1954, 115.

Az Állatöv 12 jegyének neve a *Magyar Encyclopaediában*: Kos, Bika, Kettős, Rák, Oroszlán, Szűz, Mérték, Scorpio, Nyilas, Bakszarvú, Vizöntő, Halak.⁸⁸ Az északi égtáj csillagképeinek felsorolása pedig a következő: 1. Kis Medve vagy Göncöl küsszekere (Ursa minor), 2. Nagy Medve (Ursa maior), „melynek derekában vagy a Göncöl nagy szekere”, 3. Sárkány (Draco), 4. Királyka (Cepheus), 5. Medvepásztor (Bootes), 6. Északi Korona (Corona septentrionalis seu borea), 7. Térden álló Herkules (Hercules), 8. Lantos sas (Lyra seu Vultur cadens), 9. Hattyu (Cygnus seu Olor), 10. Széken ülő (Cassiopeia), 11. Persa (Perseus), 12. Kotsis (Auriga), 13. Kégyó tartó (Serpentarius), 14. Kégyó (Serpens), 15. Nyíl (Sagitta seu Telum), 16. Keselyő (Aquila seu Vultur), 17. Tengeri hal (Delphinus), 18. Csikófej (Equuleus), 19. Szárnyas ló (Pegasus), 20. Megkötözött szüzeleány (Andromeda), 21. Háromszegelet (Triangulum). (99—100. l.) Megállapítható, hogy Apáczai e részletet nem az *Encyclopaedia* 979. lapján megadott rövid felsorolásból veszi át, hanem a 985—88. lapokon olvasható részletes csillagkép leírásokat kivonatolja: innen való a sorrend és jó néhány általunk elhagyott megjegyzés. Megfigyelhettük, hogy mindenütt a klasszikus elnevezéseket fordítja, s alig jut eszébe — a két Göncölt kivéve! — a népies csillagnevek átvétele, ezeket bizonyára kevéssé ismeri. Van ugyan egy-két eset, amikor népies csillagelnevezésre gyanakodhatunk, pl. az Orion öve Apáczainál *Szent Péter pálcája*, a Sirius pedig *Tátogató*, de ilyenkor sem árt az óvatosság. Az elsőt a középkori hagyomány is nevezi Szent Jakab botjának, a másodikhoz pedig Apáczai fűzi magyarázatul, hogy „az ebeket kítátott szájjal lehelökké teszi”, tehát az antik örökséggel van dolgunk (100. l.)^{88a}

Alstedből valók e csillagászati fejezet 27—29. szakaszai: a nap, az évszakok, a naptár, a holdváltozások és a fogyatkozások magyarázata. Ez a csillagászati kézikönyvek legjobban kidolgozott, szinte stereotíp része. Annál újszerűbbek viszont a Regiusból és közvetlenül Descartes-ból átvett szakaszok, a 21-től a 23-ig. Ismeretes, hogy Apáczai minden fenntartás vagy

⁸⁸ Az állatöv jegyeinek nevét így találjuk a legtöbb magyar kalendáriumban pl. RMK. I. 1590. (Lócse, XVII. sz.). Vö. Demkó: A magyar orvosi rend története, Bp., 1894, 273—75.

^{88a} Vö. Alsted Encyclopaedia 998.

kitérés nélkül a copernicusi rendszer mellett foglalt állást, holott mestere, Descartes, bár a heliocentrikus világgép tudományos helyességéről meg volt győződve, óvatoskodó látszatok fenntartására törekedett.⁸⁹ Apáczai forrásul nem használta Copernicus művét (*De revolutionibus orbium coelestium*, 1543.), de állásfoglalás gyanánt nevét odatűzte az általa ismert csillagászok felsorolásának élére. Utaltunk már rá, hogy magatartása a legjobb Descartes-tanítványokéval azonos: Le Roy, Velthuysen, Holwarda — az első kettő Csere Jánosunk személyes ismerőse! — hasonlóképpen gondolkoztak.⁹⁰

„1. Eddéig a csillagos égbeli dolgokról: következik a mű egünkbeliekről (coelum nostrum), mely mindent, valami a csillagos ég alatt vagyon, magában befoglal. 2. Ennek köllő-közepiben vagyon a Nap (Sol), ki az ő maga tengelye körül való iszonyu sebes forgásával a mű egünköt minden benne levő állatokkal egyetemben éppenséggel forgattya.” (101. l.)

Nem fordítás ez, hanem Apáczai meggyőződésének tömör összefoglalása: így egyik forrásban sem olvasható. Annál jelentékenyebb, mert Alsted még teljes egészében a hagyományos (geocentrikus) világgépet rajzolja, s *primum mobile*-ről beszél; Pázmány gráci egyetemi előadásaiban Copernicus rendszerét csak hipotézisként emlegeti, mint egyet a sok közül; a protestáns ortodoxia Luthertől Voetiusig elveti; Pósa-házi nem tud dönteni; Szentiványi Márton jezsuita a Szentírásra hivatkozva még a század vége felé is elutasítja. Érdekes, hogy e kérdés Bethlen Miklós számára is közömbös.⁹¹

⁸⁹ Principia philosophiae, III. rész XIX., XXVI., XXVIII. pont.

⁹⁰ Vö. HERCZEG TIBOR: Kopernikus Bp. 1954, 73–75. és 81. A De revolutionibus orbium coelestium modern kritikai kiadása Varsó 1953, Polska Akademia Nauk. Téved Orosz L., amidőn Holwardát „antikopernikánus” csillagásznak véli (74.).

⁹¹ ALSTED: Encyclopaedia, Lib. XVII., 963.; PÁZMÁNY PÉTER Opera omnia III. köt. Bp. 1897, 65. skk. (Vö. GERENCSÉR ISTVÁN: A filozófus Pázmány, Bp. 1937, 91–92.) Lutherre HERCZEG TIBOR i. m. 73.; a prot. ortodoxia álláspontját képviselő Voetius-tanítvány Du Bois művét I. II. fej. 91. jgyz.; Pósa-háziról MAKKAJ ERNŐ i. m. 82–83. — Szentiványi Márton: „Talis enim motus repugnat Sacrae Scripturae cujus auctoritas firmior est omni ratione.” Curiosa et selectiora variarum scientiarum Miscellanea, Decas I. Tynnaviae 1689, pars 1., diss. 5. (elementaris), 219. Idézve SERFŐZŐ JÓZSEF: Szentiványi Márton S. J. munkássága a XVII. század küzdelmeiben. Bp. 1942, 24.; BETHLEN MIKLÓS Önéletírása i. kiad. I. k. 100.

Amit azután a bolygók eredetéről és mozgásáról olvasunk (22—23. szakasz), az jórészt Regiusból való, ő viszont Descartes elgondolásait népszerűsíti. Példa gyanánt álljon itt egy rövid részlet a bolygók keletkezéséről: „A maradandók bujdosó (bolyongó) csillagoknak neveztetnek. Ezeknek eredeteket lássuk meg először... 2. Eredetek ez, hogy midőn a harmadik rendbéli lételadó állatnak (e világ temérdekebb részeinek) részei a két elsőktől kerekén forgattatnának, a gyorsabbak a lassúbbakat elérték és a mellettek elfolyó s igyenesen mozgó (menő) első lételadó állatnak részeitől a mellettek közel levő részecskék egybe gyúrattatának és lassan-lassan nagyobbak lettek.” (101—102. l.) — Regiusnál: „Hoc (sc. tertium elementum) a duobus illis subtilioribus elementis in gyros rapiebatur, et partes ejus celeriores tardius motas assequebantur, ac a praeterfluente et ad lineam rectam tendente, eoque laterales particulas compingente materia subtili vorticosa, inter se variis locis, conjungebantur, in multorum planetarum... et cometarum globos... fuit compactum...”⁹² Megjegyezhetjük, hogy ez a kartéziánus elgondolás alapötletében azonos a legmodernebb Smidt- vagy Weizsäcker-féle kozmogóniai elmélettel.⁹³

Visszaesünk erről a kartéziánus magaslatról, amikor a *Magyar Encyclopaedia* VI. részének 24—25. pontjaiban asztrológiára bukkanunk, ezért azonban bizonyos fokig Alsted felelős, aki *Uranometriája* (Lib. XVII.) negyedik részében nagy alapossággal értekezik az állatöv jegyeinek, a bolygóknak hatásáról, a csillagjóslás és a horoszkóp-készítés minden fortélyáról. Hatalmas táblázataiból és felsorolásaiból nemcsak a születési prognosticonok ezer csínja-bínja, hanem még az is megtudható, melyik ország és város mely zodiacus-jegy befolyása alatt áll. Magyarországra és Budára pl. a Sagittarius hat, ebben a hatásban azután Toledo, Volterra, Modena, Narbonne, Avignon, Köln, Stuttgart, Rotenburg városok osztoznak a magyar fővárossal. Milyen alapon? Mert ezen jegy uralkodása idején kezdték őket építeni. (1090. l.) Apáczai igen szerény, amikor csupán a bolygók-nak minden kalendáriumban ismertetett tulajdonságait és hatását veszi át. Íme a Jupiter leírása: „4. A Juppiter, ki a

⁹² *Philosophia naturalis*, ed. 2-a. 1654, 82.

⁹³ LÁNG SÁNDOR: *Matematikai és csillagászati földrajz és térképészet*, Bp. 1953, 153. és 156. (Egyetemi tankönyv)

Naptól rend szerént negyedik bujdosó csillag, az ő négy társaival a Napot 12 esztendőbe kerüli meg, ötöt pedig az ő körülötte valók közül legmesszebb való 16 nap, a harmadik 7 nap, a második 85 óráig, a legközelbő pedig 42 óráig. Ennek fényessége oly nagy, hogy még árnyékot is vessen magáról, kiváltképpen mikor az ő kerületi temérdekségének alsó részében vagon. Természete himi, meleg, nedves és kegyelmes; háza vagon a Nyilasban és a Halakban. Uralkodása kiváltképpen a véresekben, iffiakban és vigságszerzésekben vagon, minekokáért minden erőtlenségekben is, mellyek nem igen égett vérből származtak. És ha az ő házában jól helyheztetett, akkor az ő uralkodása alatt a megmondott betegségek ellen jó orvosságokat csinálhatni. Ennek hatalma alatt vagon az ember az ő annyának méhében a második és kiváltképpen a kilencedik holnapban: annakokáért az akkor születettek többire igen élők, mivelhogy Juppiter szerzője az élőerőnek.” (105—106. I.) Az ilyfajta közlésekkel Apáczaik inkább kora divatjának akar hódolni, egészen komolyan bizonyára maga sem veszi az asztrológiát, amint az a *De studio sapientiae* egyik mondatából is kiderül, itt Fortiusra hivatkozva úgy véli, hogy az asztrológia csak afféle szellemi multság, irodalmi ékítmény („quaeque jucundissima fuerint...”).⁹⁴

Céloztunk rá, hogy csillagászati összefoglalásában Apáczaik olykor Descartes eredeti szövegeihez nyúl. Ilyen eset az üstökösök magyarázata, a 26. szakasz, amelyet a *Principia philosophiae* III. részének CXIX., CXXVI. és CXXXIII. pontjából állított össze (az üstökös keletkezése, az üstökös mozgása és comája).

Nem tartjuk feladatunknak, hogy Apáczaik csillagászati ismeretanyagát teljes egészében bemutassuk, ez a szaktudomány történéskének kötelessége lenne. Sajnálattal kell azonban megjegyoznünk, hogy a magyar csillagászat történéskének egyik legfrissebb összefoglalásában, Dezső Lóránd tanulmányában⁹⁵

⁹⁴ 450. (1655-ös kiad.), Szövegyűjtemény... I. 562. — Az asztrológia történékére I. KULIN GÖRGY: A táveső világa, Bp. 1941, II. köt. 567—585. — Itt az *Enciklopédia* VI. részében is van egy elutasító nyilatkozat az asztrológiáról: „Ennek (t. i. a circulus positionisnak) semmi haszna ninesen, hanem csak szinte a csillagnézőknek haszontalan hazudozásokkal teljes” 92—93).

⁹⁵ DEZSŐ LÓRÁNT: A magyar csillagászat történéké. Kolozsvár 1944, Klny. a Muzeumi Füzetek 1944. évf. 1. számából. — KELÉNYI B. OTTÓ: A magyar csillagászat történéké, Bp. 1930. c. művének 8.

Apáczainak még a neve sem fordul elő. Nyilván indokolható oly álláspont is, hogy csak az alkotó, megfigyelő magyar csillagászat tekinthető tudománynak, Apáczai pedig nem volt önálló astronomus. Ily szempontból magyar tudományos életünknek ez ága valóban csak a nagyszombati egyetemi observatorium felállításával (1753) kezdődik. Mindez, mondom, lehet igaz, de akkor nem a magyar csillagászat, hanem csak a magyarországi csillagászati kutatás történetét írjuk meg. Az előbbibe beletartozik az elmúlt századok magyarjainak a csillagok világáról való tudása, az astronomia tanításának és népszerűsítésének fáradságos útja is. Ebből a munkából Apáczai igen jelentékeny részt vállalt, amikor először állított össze magyar nyelvű csillagászatot, mégpedig korszerű színvonalon és sokkal nagyobb önállósággal, mint a *Magyar Encyclopaedia* bármelyik eddig ismertetett fejezetében.

„A földi dolgokról” (VII. rész)

A *Magyar Encyclopaedia* VII. részéről már Kremmer megjegyezte, hogy valóságos „zsúfolt természetrajzi lexicon.”⁹⁶ Hozzátehetjük, hogy nem csak természetrajz ez, hanem a szó legtágabb értelmében véve *philosophia naturalis*, a természet egész világának, s benne az ember testi életének részletes leírása. Így kerül bele egy figyelmet érdemlő orvostudományi összefoglalás is.

A nagy terjedelmű s ezért nehezen áttekinthető rész szerkezete a következő:

- I. A föld méretei (115.)
- II. A föld összetétele (116.)
- III. Földrészek, főbb országok, szigetek, hegyek (117.)
- IV. A víz, a tenger (120.)
- V. Tengerek, tavak, folyók, források (121.)
- VI. A levegő (123.)

lapján röviden megemlékezik Apáczai astronomiai munkásságáról, anélkül, hogy érdemleges ismertetését adná. (A Konkoly-alapítványú Budapest-svábhegyi m. kir. asztrofizikai obszervatórium csillagászati értekezései I. köt. 2. füz.)

⁹⁶ KREMMER 70.

- VII. A tűz (124.)
- VIII. A természeti dolgok változásai, mineműségei (127.)
- IX. Szintan (128.)
- X. Hangtan (119.)
- XI. Ízek, szagok (132.)
- XII. „Hozzáalkalmaztatás” (conformatio), romlás, rothadás (132.)
- XIII. Elemi kémia (133.)
- XIV. „Meteorok”: „vizi fenn termő állatok”, szél, felhő, eső, hó (135.)
- XV. „Meteorok”: „tüzes fenn termő állatok”: északi fény, villám stb. (138.)
- XVI. Légköri optikai tünemények (140.)
- XVII. Az élő lények tulajdonságai: élet, halál, táplálkozás, nemzés (140.)
- XVIII. Az állati lényekről (142.)
- XIX. Az állatok cselekedetei (143.)
- XX. Az emésztés (144.)
- XXI. A vérkeringés, lélegzés (146.)
- XXII. Kiválasztás (148.)
- XXIII. Nemzés (151.)
- XXIV. Érzés, mozgás, agyvelő (153.)
- XXV. Érzetek, látás (154.)
- XXVI. Hallás, szaglás, izlés, érzéki csalódások, álom (157.)
- XXVII. Kívánság, akarat, mozgás (158.)
- XXVIII. Érzelmek (161.)
- XXIX. Az emberi magzat fejlődése, az emberi életkorok (166.)
- XXX. Az egészség (168.)
- XXXI. Az egészség megőrzése (171.)
- XXXII. A betegség. A láz (176.)
- XXXIII. } A betegség felismerése, diagnostica (178. és 183.)
- XXXIV. }
- XXXV. A betegség előre látása, kórjósolat, (prognosis) (191.)
- XXXVI. Az orvoslás (therapeutica), orvosság (195.)
- XXXVII. A gyógyítás (197.)
- XXXVIII. A nyavalyák okainak gyógyítása (199.)
- XXXIX. A föld színén élő állatok (202.)
- XL. A levegőben élő állatok (213.)
- XLI. A vízben élő állatok (218.)

- XLII. A növények osztályozása (221.)
 XLIII. A fák (223.)
 XLIV. A bokrok (233.)
 XLV. A fűvek (237.)
 XLVI. A nem élő testek, ásványok, ércetek (247.)
 XLVII. A drágakövek. A mágnes (250.)

Ha így magunk előtt látjuk a fejezetek sorrendjét, a szerkesztés logikája könnyen megállapítható. Fizikai földrajzzal, a földfelület leírásával kezdődik a VII. rész, ebbe épül bele néhány olyan szakasz, amely a szorosabb értelemben vett fizikához és a kémiához tartozik; a „meteorok” azaz a különböző légköri jelenségek részletes ismertetést kapnak, hiszen a téren Descartes-nak vannak kimagasló felfedezései (1—16.). Általános biológia és fiziológia következik ezután (17—27.) majd a kartézianus lélektan pontos átvételével belépünk az ember világába (28.). Az orvostudomány jelentékeny helyet foglal el, s mind a diagnostica, mind a therapeutica tüzetes megvilágításban részesül (29—38.). A „természet három országának” ismertetése már inkább leíró jellegű: állattan (39—41), növénytan (42—45), ásványtan (46—47). Ez utóbbi szakasz legvégén találjuk a mágnesség ekkoriban szinte csoda számba menő jelenségeinek rövid felsorolását.

A források tekintetében nincs nagy változatosság, Apáczai főleg Regiushoz, Alstedhez és Scriboniushoz nyúl, de válogatásuk és együttes használatuk bizonyos önállóságot mutat. Fináczy Ernő 1925-ös jubileumi emlékbeszédének egyik jegyzetében⁹⁷ futólag felsorolta az *Enciklopédia* VII—IX. részének forrásait. Eltekintve azonban attól, hogy e forrásjegyzék csak nagy általánosságban utalt a párhuzamos helyekre (pl. Apáczai 152—255 = Alsted 1141—1151), megvolt az a hiányossága is, hogy hallgatással mellőzte a kutatás által addig még nem tisztázott részleteket (pl. a növénytant). Apáczai szerkesztő eljárásának bemutatására álljon itt néhány fejezetnek forrásaihoz való viszonya. A föld méreteit Alstedtől veszi át:

„5. Kerülete 5400 német mérföld. Mivel minden égi kerület áll 360 darabból, egy darabnak pedig e földön 15 német mérföld felel meg, megsokasítván azért 15-tel 360-t, leszén

⁹⁷ FINÁCZY ERNŐ: Apáczai Csere János emlékezete, Klebelsberg-emlékkönyv, Bp. 1925, 386.

5400. 6. Általmérője penig 1718²_{II}. Mivel a kerület általmérője a kerülethez magához úgy van, mint 7 22-höz, megsokasítván az 5400-t 7-tel és a megsokasítottat 22-vel elosztván, a megmondott szám sül ki belőle.” (115.) — Az *Encyclopaedia* igen részletes magyarázataiból Apáczai körülbelül a következő mondatokat szemeli ki: „Cum itaque per phaenomena seu apparentias coelestes compertum sit, cuilibet maximi circuli gradui sive portioni trecentesima sexagesimae stadia 500 et milliaria Germ. 15 in subjectae telluris ambitu respondere, ex multiplicatione 500 stadiorum in gradus 360, per auream regulam producetur ambitus terreni globi per maximum circumulum stadiorum 180.000 seu milliarium Germ. 5400... Deinde diameter circuli cujuslibet, Archimede teste, ad circumferentiam se habet, ut 7 ad 22. Proinde multiplicatis 5400 milliariibus per 7, prodibunt milliaria 378.000, quae divisae per 22, producent diametrum terrae mill. Germ. 1718 cum duabus undecimis...”⁹⁸ Látható, hogy Apáczai még ezt is lényegesen egyszerűsíti, elhagyja pl. a stadion számítást. Egyébként a *Magyar Encyclopaedia* VII. részének első szakasza Alsted négy óriási fejezetét sűríti dióhéjba s nyilván csak néhány definícióra szorítkozhat. A legfontosabb földrajzi alapfogalmak a *szélyek*, az *övek* és a *hajlások* az elsők (cardines, plagae) az égtájakat, szélirányokat kell érteni (Alstednél is 32 a számuk); az öveget (zonae) ma is égövnek mondjuk; az utolsó fogalom (climata) meghatározását Apáczainál így olvassuk: „23. A hajlások a földnek kerekiségének oly részei, mellyek az Egyenessítővel mellékes két kerületek közé foglaltatnak, mellyekben a leghosszabb napok fél órával különböznek: mineműek mind észak fele s mind dél fele 23 vagy 24-en vannak.” (116. l.)

A második szakasz megszerkesztéséhez Apáczai már Regiust használja: „E föld kerekége magán gondoltatván áll földből, vízből és levegő égből; mellyekben ha mi szoros üregek-kék lehetnének, az első és második rendű vékony állatoktól (testecskéktől) elfoglaltatnak, járatnak, kik gyakorta benneket tüzet csinálnak.” (116. l.) — A *Philosophia naturalis*-ban: „Globus telluris tribus potissimum constat partibus: terra, aqua et aëre: atque horum angustissimi, si qui sint, pori, ab

⁹⁸ Liber XVIII. Geographia, pars I. pag. 1108.

elemento primo et secundo occupantur, percurruntur, agitantur, ignesque in iis saepe gignuntur.”⁹⁹ Úgy látszik, Apáczai az elvi megállapításokban, a természet törvényeinek értelmezésében a kartéziánus Regiushoz tartja magát, az adatszerű szakaszokat viszont Alstedből veszi át. A harmadik fejezet leíró felsorolásai (földrészek, főbb országok, szigetek, hegyek) mind Alstedből valók, a negyediknek forrása viszont ismét Regius, mert itt a tenger fizikai földrajzáról, az árapály érdekes jelenségének magyarázatáról van szó. Az ötödik szakaszban a tengerek, tavak, folyók felsorolása szintén Alsted szerint halad. Itt olvasunk a „nevezetes forrásokról”: „Islandiában egy akarmit is kövé változtat, más megöl. Hiberniában egy megőszít, más ellenbe [= ellenkező hatású]; harmadhoz ha ember hozzáér, az egész tartományt elárasztja. Scotiában egy olajos. A havasok közt és Styriában egy meggolyvásít; Siciliában egy ecet, más tenyészővé, harmadik meddűvé tész. Paphlagoniában egy megrészegít, Libyában egy naptámadtakor és enyészetkor lagymadag, délbe hideg, éjjelkor hev. Aegyiptomban egy az elalutt fáklját meggyújtja, az égőt megöltja. Illyriumban egy igen hűvös, ki felett ha a ruhát kiterítik meggyúl. Sardiniában némely melegkegyógyítók, a lopókat pedig ellenbe megvakíttják. A Garamanták között egy nappal oly hideg, hogy meg nem ihatni, étszaka elszenvedhetetlen meleg. Idumeában egy három holnapig zavaros, háromig veres, háromig zöld, háromig tiszta. Itáliában egybe ha fa vettetik, magának kő héjja lészen, ágai pedig és levelei kővé változnak. Németországban sok jó savanyó (bor) vizek vannak, mint Erdélyben is. . .” (123. l.). Mindez szó szerint így található Alsted *Encyclopaediájának* 1140. lapján, Apáczai még egyet-mást el is hagy. Erdélyt forrásában nem találta. A *Magyar Encyclopaedia* fantasztikus és a modern kutatók szemében megütközést keltő részletei mindig a nagytekintélyű herborni professzor hitelére kerülnek Apáczai művébe, aki — ne feledjük! — nem volt kutató természettudós, még oly mértékben sem, mint akár Bisterfeld.

A VI—XIII. fejezet kizárólagos forrása Regius, s amint áttekintésünkben fentebb látható, a „levegő és a tűz fizikáját”, a „természeti dolgok változásait” („a melegség és a hidegség, a nedvesség és a szárazság, a temérdekség és a vékonyság, sűrű-

⁹⁹ Ed. secunda, Amsterdam 1647, 142.

ség és ritkaság, állandóság, lágyság, keménység, folyóság, vizeség, olajosság, enyveség, elszárnyalóság, erősség, hajlóság stb. 126. l.), a fénytant, hangtant, az ízeket és a korabeli spekulatív fizika egyéb fogalmait (conformatio, corruptio, putredo, petrificatio, auctio, diminutio) tárgyalják. A XIII. szakaszt elemi kémiának nevezhetjük, de rá kell mutatnunk, hogy modern értelemben vett kémiáról Apáczai korában (Lomonoszov és Lavoisier előtt egy jó századdal) még szó sem lehetett. Mégis itt olvasunk a *savanyók* és az *olajok* Regiusból átvett definíciójáról (134. l.), valamint „a chymicusok három kezdő részeik”-ről (principia chymicorum): a *sórol*, *kénkőről* és a *kénesórol* (sal, sulphur, mercurius). A kémia még az alchímia csecsemőkelengyéljében nyugszik!¹⁰⁰

Közben persze akadnak modernebb és szabatosabb részek is. Descartes nevezetes optikájának néhány törvénye (Regius szövegén keresztül) itt szólal meg először magyar nyelven: „6. Az általmenő sugár igyenes vagy szegett (directum vel refractum). 7. Az igyenes az, amely midőn valamely általlátszó testen általment, egy felé sem hajol. 8. A szegett az, amely elhajol. 9. Ez vagy közel járul az igyenesen lefüggőhöz [= merőlegeshez] és akkor a szegési szegelet [= az elhajlás szöge] nagyobb az esési szegeletnél, vagy eltávozik attól és a szegési szegelet küssebb az esésinél. 10. A megtérő sugár az, mely valamely testen által nem mehetvén, visszaszökik. 11. Ez vagy ugyanazon úton tér meg vagy máson. 12. A más útra térő avagy sem inkább,

¹⁰⁰ REGIUS id. m. 186. — A modern értelemben vett kémia első nagy alakja ROBERT BOYLE (1627–1691). Alapvető műve, Experiments Physico-Mechanical, touching the Spring of the Air and its Effects csak 1660-ban látott napvilágot. Helyes azonban H. G. FIERZ-DAVID tömör megjegyzése: „Dennoch darf nicht übersehen werden, dass sich der neuen Forschung auf chemischem Gebiet die größten Schwierigkeiten entgegenstellten. Das Geistesgut der Alchemie war mit dem Denken und Sein der Menschen so verwoben, die Anziehungskraft der archetypischen Vorstellungen, welche die Adepten durch die ganze Welt getragen hatten; war so groß, daß sich ihr noch im 17. und 18. Jahrhundert niemand ganz entziehen konnte. Nur als ein Beispiel sei erwähnt, daß auch Newton sich ernsthaft mit Alchemie beschäftigt hat.” Die Entwicklungsgeschichte der Chemie, Basel 1945. 141. — Newton, mint alchimista! Ismeretes, hogy még a felvilágosodás kora sem tudott megszabadulni az alchimiától. Báróti Sándor és Török József, Kazinczy apósa, rajongó rózsakeresztesek voltak. Vö. SZATHMÁRY LÁSZLÓ: Magyar alkémisták, Bp. 1928, 85.

sem kevesebbé nem tér (távozik) el az igyenesen aláfüggőtől mint a sugár és az esési (érés) szegelet a térési szegelettel egyenlő; vagy valamennyire inkább eltávozik és a térési szegelet kússebb a ráérésinél; vagy kevesebbé távozik attól el, és a térési szegelet nagyobb a ráérésinél." (128. l.)¹⁰¹

A hangtanban rövid zeneelméleti részlet van, ez azonban Alsted művéből való.¹⁰² Apáczeit, úgy látszik, érdeklí a zene, nem lehetetlen, hogy valaminő hangszerhez is ért. A zenei ismeretek felsorolása mindamellet nem tartozik a tüzetesebbek közé; mindössze a szolmizálás alapfogalmaira, a hangnemek elemi táblázatára és az intervallumok felsorolására szorítkozik. A hangok fizikai és fiziológiai hatását, pl. az éneklés okozta gyönyörködést, Apáczi már Regiusból veszi át. Nagy kár, hogy e szakasz végén (mint másutt is többször), a nyomdász ügyetlensége folytán, a magyarázó latin terminológia elmarad. A visszhang pl. Apáczinál *a szónak visszazengése*. — A XI. szakaszban az ízlés, az ízek (*sósság, savanyúság, édesség*) és a szaglás rövid tárgyalását olvassuk.

Apáczi *philosophia naturalis* anyagában túlnyomólag Regiust követi, de néha egyes meghatározásokban, olykor a sorrendben eltért tőle. Van ugyanis egy másik forrása, a fentebb már említett W. Scribonius természettudományi kompendiuma.¹⁰³ A XIV—XV. szakaszban Scribonius használatának már kétségtelen nyomait találjuk. Itt a „meteorok”-ról, azaz a különböző légköri tűneményekről van szó. Apáczi, Regius sorrendjét és szövegét követve, először a szelekről beszél (135—136. l.), minthogy azonban nála nem találja meg a legfontosabb szelek felsorolását, átveszi Scriboniusból. Sajnálatos, hogy kifejező magyar neveket nem tud alkotni számukra, jegyzetben azonban közli a szép klasszikus kifejezéseket: Caecias, Subsolanus,

¹⁰¹ REGIUS, id. kiad. Liber quintus, 367—69. passim.

¹⁰² Encyclopaedia, Lib. XX. cap. X. pag. 1208 és cap. V. pag. 1200.

¹⁰³ In physicam Gulielmi Adolphi Scribonii, post secundam editionem ab autore denuo copiosissime adauctam et in III libros distinctam, animadversiones Timothei Brighti Cantabrigiensis, medicinae doctoris, cum isagoge methodica sphaerae eiusdem Scribonii, Francofurti 1587 c. kiadást használtam a kolozsvári volt róm. kat. lyceum könyvtárában (85.595. sz.) Erre a kiadásra céloz VOETIUS az Exercitia et bibliotheca... c. kézikönyvének 393—94. lapján. Vö. II. fej. 28. jegyzet. Gyanítom, hogy Apáczi is ezt forgatta.

Eurus, Libonotus, Auster, Phoenix, Corus, Zephyrus sive Favonius, Aphricus, Aparctias, Boreas, Circius.¹⁰⁴ — A „vizi fenn termő állatok” (meteora aquaea) közül a hó leírása — Regius-ból — a következő: „A hó jeges részecskékből álló felleg, mely a következő melegtől megsűrítettván és részekre szaggattatván és sok, vagy az ő lehullások vagy a szelek miá egybemenő részeknek megegyezéséből, fehér pelhekké leszen és a földre leszáll.” (137. l.)¹⁰⁵ A hókristályokról személyes hangú megjegyzést olvasunk: „Ezen úton-módon lesznek azok a gyönyörűséges virágok is, amellyeket én gyakorta nagy csudálkozással szemléltem az oly deszkákon mellyek valamely meleg üresség száján vannak, kikhez ékességgel versellőt soha emberi kéz nem írt s nem is ír.” (138. l.) Ez is valószínűleg kedves ifjúkori emlék, mint a csudakői kirándulás vagy a *Magyar Encyclopaedia* más, szerénységükben is megkapó „lírai” részletei. — A „tüzes fenn termő állatok” (meteora ignea) felsorolása szó szerint Regius nyomán halad, de megállapítható, hogy Le Roy itt Scriboniust veszi át. Az ignis fatuus magyar neve Apáczáinál *bolond tűz*: ha egyes, a hajósok Helenának nevezik (Szent Ilona tűzel), „ha pedig kettős Castornak és Polluxnak mondják.” (139. l.)¹⁰⁶ Érdekesek a szorosabb értelemben vett légköri tűnemények, a *tetszők* (apparentia) magyar nevei is: *fattyú napok* (parahelia), *fattyú hold* (paraselene), a *nap és hold odvara*

¹⁰⁴ REGIUS id. kiad. 188. és SCRIBONIUS id. kiad. 93.

¹⁰⁵ Regius: „Nix est nubes e glacialibus particulis constans, quae a superveniente calore condensata et in partes disrupta, partiumque multarum ex lapsu vel ob ventos coëuntium, unione floccos albos congregata, in terram descendit.” Id. kiad. 191.

¹⁰⁶ Scribonius: „Ignis fatuus est exhalatio candelaë instar acensae oblongior. Haec ventis agitata decliviora loca potissimum petit, unde noctu iter facientes si eam sequantur, in precipitia feruntur. Ignis fatuus vel unus est, vel geminus. Unicus vel simplex est Helena, geminus sive duplex qui Castorum nomine dicitur.” (Id. m. 88.) — Regius: „Ignis fatuus est fumus, prope terram vel in navibus incensus, candelaë instar flammantis oblongior. Hic ventis agitatatus decliviora loca, propter crassitiem suarum partium, petit. Si ille unus fuerit, vocatur Helena et infelix nautis putatur: sin geminus, Castoris et Pollucis nomine appellatur. Saepe etiam est magis multiplex.” (Id. m. 194–195.) Regius szövegének az előbbtől való függése világos. „A tüzes fenn termő állatok” kifejezés felbukkan már SZIKSZAI FABRICIUS BALÁZS szótárában. Az 1619-es Szilyás Ujfalvi-féle kiadásban (RMK. I. 489.) pl. a 4 a. lapon, Használja MEDGYESI PÁL is Praxis pietatisában (Incze Gábor kiad. Bp. 1936, 70.)

(halo); a szivárvány (iris) Apáczai szókinésében *kegyelet*, mint még Vörösmartynál is.¹⁰⁷ A szivárványnak egyébként kifogástalanul pontos, rövid magyarázatát kapjuk Regius nyomán.

A 17. fejezettel, mint jeleztük, belépünk a biológia és fiziológia tárgykörébe, az élet tudománya kerül sorra. Apáczai itt nem követi Regius művének szerkezetét — e tekintetben mindig önálló —, hiszen ő rendszeres állat-, növény- és ásványtant is akar adni, amit Le Roy *Philosophia naturalis*ában nem talál. Az utrechti professzor a meteorok után tárgyalja az ásványtannak azt a részét (benn a mágnességét is!), amelyet természetfilozófiai rendszerében fontosnak tart; Apáczai ezt a VII. rész legvégére teszi.

A magyar élettani kutatásnak van összefoglaló modern történeti feldolgozása, Rapaics Rajmund 1953-ban megjelent monográfiája (*A magyar biológia története*); minthogy azonban Apáczai Enciklopédiájának élettani részével nem foglalkozik elég behatóan — ezt nyilván könyve arányai sem engedték meg —, másfelől pedig nem egy állítása kiigazításra szorul, nem érezhetjük magunkat felmentve az első magyar biológia bemutatásának kötelezettsége alól. Csere János forrása az általános élettanban kizárólag Regius többször idézett műve, az állat- és növénytanhoz viszont nagy mértékben hasznosítja Alsted és Scribonius könyveit.

Helyes Rapaics Rajmundnak az a megállapítása, hogy Regius és Apáczai az élet meghatározásában Aristoteles alapján áll,¹⁰⁸ ez azonban a XVII. század derekán évtizedekkel a sejt felfedezése és egy jó századdal a modern kémia kialakulása előtt másként nem is volt lehetséges.¹⁰⁹ „Az élők azok — írja Csere János —, melyekben magokban vagy az élő cselekedetre való erő. Ez az erő nevelő léleknek (anima vegetativa) mondathatik, mivel ő az, amely által az élő testek az ő cselekedeteiket végben viszik.” (140. l.) Regiusnál: „Haec partium dispositio est istorum corporum anima vegetativa: est enim principium,

¹⁰⁷ „Ott termett ő s a kegyeletből lőn öve színes” (Délsziget, I. é. 96. sor.)

¹⁰⁸ Id. m. 15.

¹⁰⁹ A sejt felfedezőjének Robert Hookot tarthatjuk, *Micrographia* c. művében (1665) először közöl a tökéletesített mikroszkóppal megállapított biológiai eredményeket. Vö. CHARLES SINGER: *A history of biology*, New-York 1951,³ 168. és 326.

quo corpora viva actiones suas vitales perficiunt.”¹¹⁰ Az élőlények legfontosabb tulajdonsága a táplálkozás és a nemzés. Ez utóbbit Apáczaí, Regius szövegét fordítva, szintén aristotelesi szellemben fejti ki: „13. A nemzés (procreatio) az, mellyel az élő test az ő magvából nemz magához hasonlót. 14. A nemző mag (semen) a testnek oly része, mely őtöle elszakadván, csak alkalmas helye s eledele legyen, a benne levő természeti meleg által ahhoz hasonlót állít. 15. A nemzéshez járul az alkotás (formatio), mellyel a mag az élő testnek tagjaivá és részévé leszen, változik és formálódik. 16. Ez csak szinte a melegség és a mag részecskéinek formája és nagyságok által vitettetik végbe.” (141. l.)

A továbbiakban (XVIII. fejezet) az élőlény definícióját kapjuk: „2. A lelkes állat (animal) az, amely nemesak él, hanem érez és mozog is. 3. Az érzési és mozgási erő, mely érző léleknek (anima sensitiva) mondatik, a lelkes állat részeinek oly elalkolmaztatása, mellyel ő mind a belső s mind a külső dolgoktól külömb-külobmképpen izgattathatik és magát egy helyből másba viheti. 4. De minden okoskodás nélkül, mint szintén a magán mozgó mesterséggel csinált dolgok.” (142. l.) Az évezredes aristotelesi elv, az anima sensitiva fogalma a legmodernebb kartézianus hipotézissel, a bête-machine-nal párosul.¹¹¹ Az állati test részeinek ezután következő rövid leírását nevezhetnők talán csökevényes anatómiának, ha e kifejezés nem volna túlságosan igényes: A testben, Csere János szerint három *kebel* (ventres) van: a *fő*, a *melly* és a *has*. A *folyó rész* (pars fluida) pedig a *lélek* és a *vér*. E kettő szorosán összetartozik: „A lélek oly folyó rész, mely a vérnek legvékonyabb lehelletiből, párájából áll és ő minden cselekedeteknek a kiváltképpen való eszköze, mivel annélkül csak egy cselekedet is jól végbe nem vitethetik.” (143. l.)¹¹² Nem árt hangsúlyozni, hogy ez csupán az anima sensitiva meghatározása: Descartes és tanítványai teljességgel testi, anyagi principiumnak fogják fel és szigorúan megkövetelik a mens humana-tól, a res cogitans-tól való elválasztását. Ezen az alapon tehát nem lehet őket materialistáknak tartani.

¹¹⁰ Id. m. 222.

¹¹¹ REGIUS id. m. 229 – 230.

¹¹² Regius: „Spiritus est pars fluida, constans subtilissimo sanguinis halitu; estque praecipuum in functionibus fere omnibus instrumentum. Nam sine spiritibus bene constitutis nullae actiones recte peraguntur. (Id. m. 235.)

A lelkes állat fiziológiai folyamatai egyébként (XIX. fejj.) *nevekedésiek, érzésiek és mozgásiak*. Nevekedésiek az *éltetés (táplálás)* és a *nemzés*. „3. A táplálásra ezek szolgálnak: az *ételi kívánság, az étel megfőzés, annak elosztása, elválasztása és kiadása.*” (143—144. l.) A XX. szakaszban részletes tájékoztatást kapunk a *fövésről* vagy *megemésztésről*. Fövés (coctio) három fajta van: a gyomorban és bélben, a májban és lépben, végül a szívben. E fiziológiai folyamatok leírása a kor tudományos színvonalának, orvosi ismereteinek (az ún. *iatrochemiának*) tökéletesen megfelel. Regius folytoni boncol, s könyvének e részleteit is bonctani ábrákkal kíséri. Ugyanígy beható tárgyalásban részesül a *vércsinálás* és a *vérkeringés*. Rapaics Rajmund úgy véli, hogy Regius és nyomában Apáczai nincs tisztában a vérkeringések Harvey által 1628-ban már hiánytalanul megvilágított rendszerével. Ez a vád alaptalan. Cáfolata egyrészt az a nagy terjedelmű és anatómiai ábrákkal kísért leírás, amely Regius könyvében a szívről és a vérkeringésről található, másfelől az, hogy Apáczai ha szűkszavúan is, de elfogadhatólag kivonatol. Nyomatékosan figyelmeztet rá, hogy a szívnek két *keblecskéje* egy „temérdek-hússal” van egymástól elválasztva (146. l.), világosan megkülönbözteti a két vérkört, valamint a szív jobb és bal felének működését: „A jobb kéz felől való a tágas ér (vena cava) és az életeres ér. A tágas ér az ő két száján a vért a szívnek jobb felől való részébe viszi . . . Az eres (vagy inkább a tüdő) életér (vena arteriosa) . . . a vért a jobb felől való keblecskéből a tüdőkn az eres életérbe úzi . . . A bal felől való részben az eres és a nagy életér vagy on. Az eres (avagy inkább tüdő) életérnek (arteria venosa), mellyen a vér a tüdőkből a bal keblecskébe foly . . . A nagy életér (aorta) . . . a vért a szívből az egész testre oszttya . . . Az első vércsinálás azért leszen a szívnek a jobb kebelében, melybe mind a felmenő, mind a lejövvő vér befoly, mely osztán abból az életeres éren a tüdőbe s osztán az eres életere ágacskaiba üzetik. Honnan, hogy a szív bal kebelébe csepeg és onnan mind a felmenő s mind a leszálló nagy érbe végre nagy erővel kirohan, utolsó vércsinálás leszen.” (146. l.) Értelmes beszéd ez, de, mint Apáczai túlságos szűkszavúsága miatt máshol is előfordul, lehetne szabatosabb. Nem határolja el elég pontosan a szív kamráit és pitvarait — bár anatómiai megjegyzéseiből világos, hogy tud róluk — és nem talál jó megkülönböztető nevet a vena arteriosa és az arteria venosa magyarítására. A kétféle vércsináláson

a vénás és artériás vér képződését érti, s mivel a vénásat tökéletlenebbnek tartja, azért kezdi először a szív jobb felének működésével, egyébként pontosan követve Regius szövegét. Itt tárgyalja, a vérkeringés után a lélegzés fiziológiáját is.¹¹³

A XXII. fejezetben a kiválasztásról (excretio, separatio excrementorum) olvasunk: Apácainak itt viszonylag könnyű dolga van, e primitív élettani folyamatok kifejezés-anyagát a hétköznapi nyelvben is megtalálja. Ugyanígy világos és egyszerű a nemzésről és a szülésről szóló (XXIII.) szakasz. Érdekeség kedvéért idézzük ez utóbbi élettani folyamat leírását: „12. A szülés a magzatnak világra hozása: ennek kiváltképpen való oka az, hogy a magzat megnevekedvén, étel és levegő ég nélkül szűkölködik és ezokáért magát kiterjeszteni szüntelen igyekeztén, a méh menedékeinek rostyait s húsait érdekeldegeli és így azt a kiadásra rendeli, készíti, 13. s osztán az agyvelőnek azok a menedéki, mellyek a méhre járnak, megnyitvatván oly bőségesen kezdik a lelkeket a méhbe bocsátani, hogy azok azt megnyitván, a magzatot sebesen kitaszítsák. Mely mivel igen lágy és a méh szája is az akkori sok nedvességtől igen megsikulván, gyakorta könnyen kisuvad.” (152. l.) A kétségtelenül helyes fiziológiai indokok mellett, amint látjuk, a descartes-i „életszellemekek”-nek (spiritus vitales) van jelentős szerepük a magzat világrajövetelének ebben a mosolyt keltő leírásában. A fejezet végén azután meglepetve olvassuk, hogy lehetséges „állati mag” nélkül való születés is, pusztán a földfelület különböző részeinek a meleg hatására történő mozgásából. (153. l.) Első pillanatra itt is Alstedre gyanakszunk, de könnyű megállapítani, hogy Apáczi Regiust követi, aki igen részletesen értekezik az ősnemzésről (spontanea animalium generatio). Ne feledjük, hogy a XVII. században egyes alsóbbrendű lények, de hullók, halak szaporodása is titokzatosnak látszott.¹¹⁴

¹¹³ Rapaics R. megjegyzése id. m. 16. — Evvel szemben lásd REGIUS: Philos. nat. 259. (ábrák), CH. SINGER: A history of biology, New-York 1951,³ 109. (Harvey), DEMKÓ KÁLMÁN: A magyar orvosi rend története, Bp. 1894, 363. és 365. — A septum cordisra való utalás magában is mutatja, hogy Apáczi tisztában van a szív anatómiájával.

¹¹⁴ REGIUS id. m. 303. A XVII. század ősnemzési teóriáiról részletesen l. Émile Guyénot: Les sciences de la vie au XVIIe et XVIIIe siècles, Paris 1941, 209–229. Még a nagy tudós Van Helmont is a legfurcsább képtelenségeket állította a nemzésről Molière századában!

Az „érzési és mozgási cselekedetek” középpontja az agy (XXIV. fej.), ennek szorosan Regius nyomán haladó leírása több szempontból nevezetes. Apáczaai a hét fő idegpárt („hét bokor inak”) memorizáló hexameteres latin verset ugyanolyan versmértékben fordítja le :]

Lát az elő, mozdit szemét a' más, harmada kóstol

S a' negyed, hall az ötöd, vándor hatodik, heted a' nyelv.¹¹⁵

Először írja le magyarul a kartéziánus fiziológia és lélektan egyik feltűnő hipotézisét: „Minden érzékségeknak fészke a fenyőmakkocska az agyban” (154. l.). A tobozmirigyről (glandula pinealis) van szó, amely Descartes szerint nemcsak az „életszellemek” áramlásának egyik központja, hanem a lélek székhelye is. „Az agyvelő lelkei (mellyek az élő állatok lelkeinek mondatnak) azok a vékony és sebessen mozgó lehelletek, mellyel [helyesen: melyek!] a háló formába [= plexus choroides] és a fenyőmakkot befedő edényekbe, a szívből az ő felpuffadásában szüntelen beüzettetett forró vérből, a kebelecskéek oduiba [= agytekervényekbe] az edények apró menedékén szállván, onnan az agy rostocskái tágasságin az inakba [= idegekbe] és az egész testbe nagy erővel omol [helyesen: omolnak!]. Mellyek osztán részszerént az érezhetetlen [= észlelhetetlen] általszívárkodás által eloszlanak, részszerént az inakba [= idegekbe] szénlelvén magokat, a vérrel megelegyednek és avval a szívbe visszatérnek s onnan az agyba, honnan osztán az egész testre ismét elosztatnak.” (154. l.)¹¹⁶

A XXV—XXVI. szakasz az érzékelésről és az érzékszervekről értekezik. Figyelmet érdemel az érzéki észrevétel (receptio) fejtegetése. Apáczaai ezt *bevételnek* vagy *eszméllésnek* nevezi. Ide tartozik az *érzés*, *ráemlékezés* és *képzés*. Regius és magyar tanítványa már világosan látja, hogy az *érzékségnek* [= *érzékelésnek*] két része van, egy külső és egy belső, modern terminológiával inger és érzet. Az érzékszervek közül tüzetes tárgyalásban részesül a szem, ami Descartes *Dioptrikája* után érthető is, a többieké elnagyoltabb, de a kor anatómiai és fizikai ismeretei-

¹¹⁵ Optica prima; oculos movet altera; tertia gustat, Quartaque; quinta audit; vaga sexta est; septima linguae. REGIUS id. m. 308.

¹¹⁶ REGIUS id. m. 311.

nek színvonalán jónak mondható. A fül rövidke anatómiai leírásában megtaláljuk a *dob*, az *üllő* és a *kalapácsocska* kifejezéseket; Regiusnál nem szerepelnek, Alstednél igen (inclus, malleolus). Utóbbi említi a harmadik hallócsontot, a stapes-t is, Apáczai erről megfelelkezük.¹¹⁷

Az érzékelés után a többi lelki tevékenységgel már rövidebben végez. „A ráemlékezés (reminiscentia) az, mellyel az egyszer megismert dolgok az ő az agyvelőben maradott nyomok által a lelkek által ismét a közérzőre [= sensorium communis] vitettetnek. 17. Az ábrázolás (imaginatio) az, mellyel az agyvelő különböző féle változásaiából vagy a lekek bizonyos elrendelésiből és mozgásiból új képek támadnak a közérzőben. 18. E kettőnek szolgál az emlékezés (memoria), mellyel az agyvelőbe nyomattatott képek megtartatnak. Ez az agynak állapottya és a rászokás szerint gyengébb avagy erősebb. Az ábrázolás ha vigyázó [= éber] állatú leképzésnek (phantasia), ha alvóé álmodásnak (insomnium) mondatik.” (160. l.)¹¹⁸

A XXVIII. fejezet a *Magyar Encyclopaedia* egyik legérdekesebb része, ez a kartéziánus lélektan kompendiuma. Itt természetesen már csak az emberről, az „okos lelkes állatról” van szó. „Mi légyen az elme (mens humana) és kicsodások az ő cselekedetei, a könyvnek elein megtanulók . . . 5. Az ő természeti helye az agynak abban a résziben vagyon, mellyet közérzőnek és fenyőmakkocskának hívunk. 6. Innen mint egy királyka poroncsoldogálván mind azokat a cselekedeteket, mellyekről előbb szólánk és minden lelkes állatokkal köznek mondánk, nagy eszességgel és tanácsal viszi végben, úgy hogy őhózzája képest az egyéb élő állatok csak mint megannyi magokon mozgó csinálmányok legyenek.” (161. l.)¹¹⁹

Maguk az indulatok (affectus, passiones animae), amelyekről a fejezet legnagyobb része szól, a kartéziánus felfogás szerint *gondolatok* (cogitationes). Descartes, nyomában Regius és így Apáczai is, két alapindulatot különböztet meg: a *gyönyörűséget* (voluptas) és a *fájdalmat* (dolor). Az indulatokat az „élő lelkek” (spiritus vitales) különböző mozgásai szerzik. Ha ezek a mozgások

¹¹⁷ Encyclopaedia 741.

¹¹⁸ REGIUS id. m. 316–17.

¹¹⁹ Ez a részlet nem fordítás, hanem a kartéziánus tanítás összefoglalása. Vö. REGIUS i. m. 344.

a tapasztalati érzékenységek (perceptio sensus) területén folynak le, akkor beszélünk szorosabb értelemben vett *gyönyörűségről* és *fájdalomról*; ha a *megítélésben* (iudicium) „illetik az embert”, akkor áll elő az *örvendezés* (laetitia) és *szomorúság* (tristitia); ha az akaratra (in volendo) vonatkoznak, előáll a *szerelem* (amor) és *gyűlölet* (odium); végül a *testbéli mozgásokat* „a megeszméllett dolgoknak eltávoztatásában és elkövetésében” kísérő indulatok a *serénség* (alacritas) és a *lassúság* (languor). Valamennyi indulat, szenvedély vagy kedélyállapot most már nem egyéb, mint ezeknek az összetétele, egymással való színeződése. Apáczai, Regius nyomán, hűségesen fel is sorolja valamennyit, tehát lényegében a *Passiones animae* dióhéjba szorított foglalatát adja. Ez a XVII. században még szélteben divatozó skolasztikus jellegű pneumatológiáktól oly élesen elütő mechanikus lélektan a *Magyar Encyclopaedia* feltűnő színfoltja. Ime a reménységnek és ellentétének definíciója!

„15. A reménség a kívánt jónak elnyerése eltökélléséből származó vidámság. A félelem annak el nem nyerésének eltökélléséből való szomorúság. Gyakorta a reménlést féltés követi, a féltést pedig reménlés. A minden félsz kívül való reménlés csendességnek, bátorságnak mondatik és gyakorta nagy veszedelmekben ejt. A minden reménlés kívül való félsz kétségben esésnek mondatik: ez nagy serénséget indít bennünk, úgy hogy gyakorta reménségünk felett is megszabadullyunk.” (162.l.) Regius itt idézi a Zrínyi számára oly kedves vergiliusi sort: „Una salus victis nullam sperare salutem.” Apáczai persze elhagyja.¹²⁰

Kár, hogy Apáczai itt sem tud megmaradni azon a kartéziánus magaslaton, amelyen hosszú ideig mozgott. A 43. ponttól kezdve a fejezet végéig az *álmadozásról*, a *megnyomásról* és a *maga elfelejtésről* értekezik. Ez persze nem volna hiba, ha kartéziánus fiziológiai magyarázatokat próbálna találni, de Regiust elhagyva s némileg Alstedre támaszkodva, a közkeletű babonás nézeteket közli: álmainkat befolyásolják az „agyvelőbeli lelkek”, a test belső állapota és csillagok. A „megnyomás a vén asszonyokkal igen köz” (166. l.). A maga elfelejtést (elragadtatást) követő mély álomban a fekete angyalok megjelenhetik

¹²⁰ REGIUS i. m. 424. — Vö. LUGOSSY MARGIT: *A szenvedélyek tana Descartes-nál*, Debrecen 1939.

a jövődőt, „de a jók is cselekedhetnek itt sokat”. A kutatónak olykor az a benyomása, hogy Apáczai könyvének írása közben néha meg-megrebben a merész, korszerű elvek átültetésekor, s mintegy enyhítésül elfogadottabb, skolasztikusabb nézeteket is hangoztat.¹²¹

A XXIX. fejezet az emberi magzat fogantatásáról és kifejlődéséről, valamint az életkorokról nyújt ismert tudnivalókat szorosan Regius nyomán haladva, tehát lényegében az emberi élet lefolyását tárgyalja. Mutassunk rá itt is az *Enciklopédia* egyes részei között lévő ellentmondásra. A 167. lapon ezt olvassuk: „... a hetedik hónapba született élő lehet, a nyolcadikba némellyek nem tartják élőnek, de okát nem adhatták.” Apáczai elfelejti, hogy az asztrológiai részben (106. l.) kifejtettek szerint a 8. hónapban azért nem születik élő, mert ez Saturnus gonosz befolyása alatt áll. A fiziológiában Regiust, az asztrológiában Alstedet követi, az ellentmondó állítások egyeztetésére nem is gondol. Egyébként öt életkort különböztet meg: gyermekség (14. évig), felserdültség (25-ig), ifjúság (35-ig), emberkor (50-ig), vénség, megjegyzi azonban, hogy ez utóbbi a 60. évig még „virágzó” és tisztégek viselésére alkalmas.¹²²

Az eddig ismertetett biológiai-fiziológiai fejezetek minden zökkenő vagy törés nélkül vezetnek át az orvostudományhoz. „Eddig az ember belső állapotjának természeti változásairól, következik az ő egészsége és az egészségére való gondviselés.” (168. l.) Forrása és egyedüli kalauza Regius *Fundamenta medica*

¹²¹ Vö. Alsted Encyclopaedia, Lib. XIII. (Physica), pars VI., cap. II. pag. 744–45. („XXVI. Somniorum causae internae sunt temperamentum corporis, humores quidam redundantes, vel halitus e diversis esculentis orti; externae sunt inspiratio Dei et angelorum, influxus siderum, varia objecta et occupationes, quae interdum occurrerunt.”) — Az a benyomásunk egyébként, hogy az elragadtatást követő mély álmot, s ennek különös természetét („fekete angyalok”) Apáczai hisztériás vagy epilepsziás betegeken figyelte meg, ill. az ő elbeszéléseiket értelmezte. Vö. SZUMOVSKI—HERCZEG: Az orvostudomány története, Bp. 1939, 212 skk. (Charcot egyik hisztériás betegének álma.)

¹²² Regius és nyomában Apáczai itt eltér az emberi életidőnek Alstednél is található hetes felosztásától: infantia, pueritia, adolescentia, juventa, virilis aetas, senectus, senium (*Enc.* 2310. l.). Aquinoi Tamás hat életkort különböztet meg, Dante — a középkor általában elfogadott felosztásával — négyet: la adolescenza, la giovinezza, la vecchiezza, il senio. Il Convivio, IV. XXIV, 1–2. ed. Busnelli—Vandelli, Firenze 1937, II. köt. 303–304.

(Utrecht 1647.) c. közkézen forgó műve. Le Roy korának kitűnő gyakorló orvosaként volt ismeretes, Apáczai a XVII. század leg-színvonalasabb kézikönyvét ülteti át magyarra. Itt ugyanis arról van szó, hogy a *Magyar Encyclopaedia* szerzője értelmesen, többnyire szabatosan és elég részletesen fordít Regiusból. Az orvostudomány szakemberei, Weszprémi és Maizner, valamint történetírója, Demkó, elismeréssel nyilatkoznak Apáczai teljesítményéről, ami annál nagyobb figyelemet érdemel, mivel nem is volt orvos.¹²³ Nincs rá bizonyítékunk, de könnyen elképzelhető viszont, hogy az utrechti öt esztendő folyamán Csere János nem is egy-két órát tölthetett el Regius előadótermében vagy éppen bonctani gyakorlatain.

Az orvostudományi rész megszerkesztésében Apáczai a szokott önállósággal járt el: Regius II fejezetének nála 9 felel meg, nem vesz át mindent, a sorrenden is változtat, összevon vagy szétbont a maga elgondolása szerint. A XXX. fejezet az egészség meghatározásával kezdődik. „Az egészség az embernek az a belső állapotja, mellyel tagaiban jól lévén, az ő cselekedtet jól viszi végben.” (168. l.) Érdekes e fejezetben a különböző testi constitutiójú, úgy is mondhatnánk „alkatú”, emberek egészségi állapotának leírása. A XXXI. fejezet az egészség megőrzéséről szól, ez Regius könyvében a VII., Apáczai egészen logikusan előrehozta. A felsorolt egészségügyi szabályok a terhes asszony életrendjével kezdődnek, majd a csecsemő gondozásával folytatódnak, s rendben sorra kerül a gyermek- és férfikor, majd a „vénség” diateticája. A hanyatló és tántorgó egészségűek, valamint a lábadozók szintén kapnak életrendi utasításokat. Nagyon jellemző, hogy a tanulónak Apáczai Regiusszal ellentétben „asszu” fekvőhelyet ajánl, „hogy hamarébb felserkenhessen” (174. l.). Ezek az egészségügyi szabályok egyébként nagyon talpraesettek és bizonyára hasznos szolgálatot teljesítettek századokon keresztül orvostalan magyar világunkban

¹²³ WESZPRÉMI ISTVÁN: *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia*. Centuria prima, Lipsiae 1774, 6–7. — MAIZNER JÁNOS: A magyar orvostudományi irodalom 1770-ig, Kolozsvár 1885, 15–16. („... Encyclopaediájában... természetrajzi és orvostudományi kitűnő készütségéről tanúskodó számos fejezet foglaltatik.”) — DEMKÓ KÁLMÁN i. m. 362–67. — REGIUS *Fundamenta medicájtát* többnyire a debreceni ref. koll. N. 65. sz. példányában használtam.

Mai szemmel legfeljebb az érvágás gyakori ajánlgatásán ütközünk meg.¹²⁴

„A betegség — kezdődik a XXXII. szakasz — a mű testünk részeinek oly állások, mellyel az ő cselekedetinek végben vitelére alkalmatlanok.” (177. l.)¹²⁵ Legfontosabb ebben a fejezetben a láz nemeinek ismertetése, Apáczaínál *hideglelés*. „A hideglelés a szübeli vérnek meghevülése, mely a természet szerint valónál néha nagyobb, néha küssebb, de mindenkor gonoszabb” (u. ott).¹²⁶ Magában foglalja egyébként ez a szakasz Regius II—III. caputjának összes fontos megállapításait. Ugyanígy jár el magyar tudósunk a XXXIII. fejezet megszerkesztésében, itt is két Regius caput (IV—V.: De symptomatis, De morborum signis) kerül egybe. Főleg az érlökés tanulmányozásáról és a vizeletvizsgálatról van szó. Az orvostudomány legrégebb vizsgálati módszerei ezek, Regiusig már nagyszámú értékes tapasztalat halmozódott fel velük kapcsolatban; az utóbbit a kor divatos holland festőművészei nem egyszer ábrázolják.¹²⁷ Éppen ellenkezőleg jár el Apácza Regius VI. fejezetével, kettéosztja s a XXXIV-ben a diagnosticát, a XXXV-ben a prognosist tárgyalja. A diagnosticát így határozza meg: „A jelen való betegségben a megsértett résznek, magának a nyavalyának és a nyavalya okának meghányása-vetése foglaltatik bé” (183. l.).¹²⁸ A körjóslat körülírása viszont a *nyavalya eleve ellátása (megjövendölése)*. Jegyezzük meg, hogy e két szakasz Csere Jánosunknál 11 lapot tesz ki, s Regiusból minden lényegeset közvetít. Egészen bizonyos, hogy gyakorlati szempontok is szerepeltek e csaknem teljes átültetés során: Apácza a magyar közönség szélesebb rétegeiben is terjesztetni akarja a korszerű orvosi ismereteket. Mondanunk sem kell, hogy ez a korszerű orvostudomány még nagyrészt az antik-humanista *humoralis pathologia*, de vannak benne jó

¹²⁴ REGIUS: Fundamenta medica. „Sanitas est dispositio partium humani corporis, actionibus recte perficiendis apta.” (3. l.) — A dietetica a 120—134. lapon.

¹²⁵ REGIUS i. m. 10. („Morbus est partium nostri corporis constitutio, qua ad actiones suas recte peragendas sunt ineptae.”)

¹²⁶ REGIUS i. m. 23.

¹²⁷ Vö. REGIUS i. m. 77—82. és 83—94. — Ismert művészi ábrázolás pl. Gerard Dou képe a Louvre-ban (A vízkóros nő).

¹²⁸ REGIUS i. m. 96. („Diagnosis est cognitio pathologica, qua praesentem morbi statum diagnoscimus. Hujus partes tres numerantur: Partis-affectae, ipsius morbi et morbi causae recta investigatio”).

megfigyelések, praktikus tapasztalatok is. Álljon itt egy rövidebb, nyelvileg is figyelmet érdemlő részlet a kórjósoltanból. Az abscessusról, a betegség kifakadásáról van szó: „Hogy az himlő és apró által légyen, jó eleve megjelenti a fő, szem, torok fájása, a vakszemek és homlok verettetésével, az ar [= orr] viszketés, ptrüsszentés, alváskori rettegés, a nyavalyák mintegy elhaló nekiélesedések, a tekerő indulatok, eszelősségek, a hátnak kifeszülése és verettetése, az egész test nehézsége, gyulladás és viszketeg a testben, a lélegzési nehézség, asszu hurut, ásítottás, húzódozás, szívdobogás, lábak reszketése, az egész lágy, lükögő, gyors, egyenetlen s néha félben szakadt érszökések; az egészségeshez gyakorta hasonló s néha zavaros vizeletek, a vérnek az arból csepegése avagy bővebbed folyása, könnyhullatások, okadások, az arca és szemek veressége, rekedező szóllás, száraz száj, darabos és egyenetlen bőr.” (194. l.)¹²⁹ A szöveghez azt kell hozzátennünk, hogy Regius és Apáczaí a betegség abscessusának csak egyik alakját írja itt le (előbb több másról esett már szó) és *himlőn* a bőr bármely foltos, hólyagos kiütését értették, tehát pl. a vörhenyt is, nem pusztán a variola verát. Mindamellet a megfigyelt szimptomák főleg a régi századok e szörnyű betegségére vonatkoznak. Apáczaí ugyan szó szerint fordít, stílusa mégis kifejező, sőt erővel teljes.

Az *orvoslás* (therapeutica) Apáczaí szerint az *orvosságok* (remedia) megismeréséből és az *orvosi cselekedetekből* áll. A XXXVI. fejezet az orvosságokról ad futólagos áttekintést, Regius két igen nagy terjedelmű szakaszát kivonatolva. „Az orvosság az, valami a nyavalyával ellenkezik és avval harcolásra illendő, akar közbevetve, akar közbevetés nélkül cselekedjék. Ennek a nyavalya okaira, esetire és a megsérült részekre nézve, sőt a

¹²⁹ REGIUS i. m. 118. („Abscessum per variolarum et morbillorum eruptionem fore praesagiunt dolor capitis, oculorum, gutturis, cum temporum et frontis pulsatione, narium pruritus, sternuatio, terror in somno, paroxysmi quasi epileptici, motus convulsivi, deliria, dorsi tensio et pulsatio, gravitas universi corporis, ardor et pruritus in corpore, spirandi difficultas, tussis sicca, oscitatio, pandiculatio, cordis palpitatio, pedum tremor, pulsus pleni, molles, undosi, crebri, inaequales et interdum interrupti, urinae saepe sanorum similes, aliquando turbidae, sanguinis e naribus stillae, aut fluxus largior, lachrymae, vomitus, faciei et oculorum rubor, vox rauca, os siccum, cutis aspera et inaequalis.”) — A humorális pathológiára l. SZUMOVSKI — HERCZEG i. m. 58. (Hippokrates).

felyebb megnevezett természeti és nem természeti dolgokra nézve is különböztetni kell. Az orvossággal élés annak bevételenek igaz módja, mely az illendő hozzámennelnek, elégséges adománynak és az alkalmas időnek megválasztásában áll. Az illendő hozzámennel az, mely a megsérült részre igazítottatott: ezt (ha a természet maga nem készítette) mesterséggel kell megcsinálni, mely ha hosszú leend, az orvosság által folyó legyen, s ha szükséges pedig, vékony nedvesség is legyen alatta, hogy könnyebben elmelessen. Az elégséges beadás (adomány) annyi, amennyit a beteg elszenvedhet, és az először nagyobb legyen, és az első dologban eljárván, mást kell beadni, s ismeg, míg az egész nyavalya meggyőzöttetik. Alkalmas időben kell ennek lenni, mivel némely elől, némely utól, némelyek a kezdeten s némelyek az öregbüléskor, némelyek a megállapodáskor, némelyek a meghanyatláskor, némelyek reggel, némelyek estve, némelyek akar-mikor illenek." (195. l.) Tegyük hozzá, hogy az *illendő hozzámennel* és az *elégséges adomány* az aditus commodus és a justa dosis fordítása.¹³⁰

Az orvosláshoz tartozik a *kézzeel gyógyítás* (chirurgia), amelyet mint alacsonyabb rendű tevékenységet sem Regius, sem Apáczai nem tárgyal részletesebben, de ide tartozik a *beteg rendtartása* (diaeta aegrorum) is. A kanalas orvosság Apáczainál *kanta ír* (pharmacum).¹³¹ Az orvosság azután lehet *természet szerint való* vagy *mesterséggel csináltatott*. A természet adta orvosságok tulajdonságait a kor orvostudománya osztályokba sorolta (*első rendbéli erejű* stb.). „A második rendbéli erejűek” például Apáczai felsorolásában: „lágyítottók, keményítettók, felnyítottók, beszorítottók, vékonyítottók, temérdekítettók, kihozók, visszaüzők, elszéllyesztők, megérlelők, hust nemzők, ráenyvezők, sebesítettók, beturozók, tur gyógyítottók, feltörők, égetők, téj- és magnevelők vagy kevesítettók, nőszés felrezzentők vagy elvevők, árena törők avagy kiüzők, álmhozók, fájdalomenyhítők, nemzérzés szerzők) vérállítottók és lelket csinálók” (196. l.). Jól mutatják az ilyen felsorolások a XVII. századi orvostudomány empirizmusát, de

¹³⁰ REGIUS i. m. 134–137. („Usus autem remedii est recta ejus adhibendi ratio. Hic in aditus commodi, justae doseos et temporis convenientis delectus consistit.”)

¹³¹ E különleges népies orvosi kifejezés helyes magyarázata olvasható DEMKÓ i. m. 366. lapján. Kanta = kaucsó.

egyben elméletieskedő dogmatizmusát is.¹³² Ezt a szakaszt a „mesterséggel csinált orvosságok egybeszerkesztésében” használt jegyek ismertetése zárja, néhány sorba sűrített receptúra.¹³³

A XXXVII., a gyógyítással (sanatio) foglalkozó fejezet a korszerű orvoslási eljárásokat sorolja fel a humoralis patológia alapelvei szerint: „... a meleg nyavalyákat a természete szerint hideg testben erős hidegű orvosságokkal kell ostromolni és a hideg nyavalyákat a természete szerint meleg testben melegekkel és ellenbe.” (197. l.) Sorra következik ezután a fő, a mell, a szív, a gyomor, a máj, a lép, a méh, a szem orvoslása, valamint a mérgezés esetében szükséges eljárás.¹³⁴

A XXXVIII. fejezet az előbbinek szoros folytatása, itt ugyanis a „nyavalyák okainak meggyógyítása” következik. Regiusnál az előbbivel együtt ez is a XI. caput anyaga, de, mint tudjuk, Apáczai többnyire nem tűr két dolgot egy fejezetben; a dichotomia túlzásba utasításokat, majd a purgatióról, a vizelet megindításáról, az izzasztásról (*veritkezés*) olvasunk. Mindezt, ismételjük, a nedvek gyógytana indokolja. A humorok helyes egyensúlya adja a testi egészséget, ezek megbomlása az említett eljárásokkal küszöbölendő ki. A legutolsó rövid mondat „a francu és egyéb gonosz nyavalyák eleven kénesővel” való gyógyítására utal. (202. l.)¹³⁵

Apáczai a magyar nyelvű orvosi irodalom terén nem volt úttörő, sőt figyelmet érdemlő hagyomány sodrában mozoghatott. Méliusz Péter *Herbariuma* (1578) orvosi ismereteket terjesztett, ugyanilyen szándékkal készült Beythe András *Fiveskönyve* (1595); Frankovith Gergely *Hasznos és felette szükséges könyv* (1588). c. félig-meddig kuruzsló tákolmánya a rendszeres gyógyító

¹³² Regius i. m. 149. („Secundas facultates habent emollentia indurantia, rarefacientia, condensantia, aperientia, adstringentia, attenuantia, incrassantia, educantia, repellentia, discutientia, maturantia, carnem generantia, agglutinantia, vulneraria, cicatritem inducentia, eamque corrigentia, callum gignentia, urentia, lac et semen augentia, vel minuentia, libidinem excitentia, vell tollentia, calculum frangentia et expellentia, somnum conciliantia, dolorem sedantia, stuporem inducentia, sanguinem nimis profluentem sistentia et spiritus efficientia.”)

¹³³ Vö. MAGYARY-KOSSA GYULA: Magyar orvosi emlékek III. köt. Bp. 1931, 266.

¹³⁴ REGIUS i. m. 255. skk.

¹³⁵ REGIUS i. m. 268–78.

tudomány igényével lépett fel. Kitűnő szakszerű munka lehetett Balsaráti Vitus János kézirat *Magyar chirurgia az az a sebgyógyításának mesterségéről írt négy könyvek* c. sebészeti kézikönyve, ez azonban a mai napig sem került elő.¹³⁶ Reánk maradt viszont Lencsés György 1570 táján összeállított hatalmas terjedelmű és a kor legjobb színvonalán mozgó orvosi műve, melynek kéziratát a marosvásárhelyi Teleki könyvtár őrzi. Mindezek a népszerű munkák a humanista magyar orvostudomány virágzását s ennek a tudományágnak magyarosodását mutatják. Ha szövegszerű egyezések nem állapíthatók is meg, némiképp mégis Apáczai előzőinek számítanak, megkönnyítették számára az orvostudományi nyelv használatát. Lássuk például, hogy Lencsés György hogyan írja le a himlőt:

„Az kin pedig himlő akar kiütni, ezök annak jelei. Feje és háta fáj valami hidegleléssel szabásúan. Az orcája megdagad és vörösödik, az szemei megháborodnak és könnyveznek, feje megnehezedik és mindön teste, keze reszket. Püsszög, ásít, néha elájul. Belől az mellye darabos, nehezen léh, füle és az orra vizket. Minden testében úgy érzi, mintha tüel gyakdosnák. Szava rekegő és aluváskor félelem foglalja el”.¹³⁷ Könnyen lehetséges, hogy Apáczai kezén fordultak meg magyar nyelvű orvosi könyvek, talán éppen Lencsésé is. A himlő tüneteinek leírása nála mindenesetre pontosabb és gazdagabb, mint Lencsés művében. *A Magyar Encyclopaedia* orvostudományi része azt mutatja, hogy Apáczai az anyagban könnyen mozog, Regiust jól át tudja tekinteni, fordítása nyelvileg, stilisztikailag is színvonalas. Egyetlen lényeges vonás különbözteti meg Apáczait minden XVI. századi elődjétől: nem ajánl orvosságokat, nem közöl

¹³⁶ Méliusz RMK. I. 141., Beythe RMK. I. 278., Frankovith RMK. I. 223. (Vö. MAGYARY-KOSSA i. m. II., 1929, 230.), Balsaráti Vitus J. Szinnyi Mr. I. 497. — Egy Apáczaival egykorú magyar sebészeti kéziratot ismertet MAGYARY-KOSSA i. m. I., 1929, 345–52. (Orsz. Széchényi-Könyvtár Fol. Hung. 111.). Itt is főleg az érvágásról esik szó. A cikkben érdekes adatok olvashatók az érvágás mániájának Európá-szerte elterjedt voltáról.

¹³⁷ VARJAS BÉLA: XVI. századi magyar orvosi könyv, Kolozsvár 1943, 470. — Varjas e művet nem tulajdonítja Lencsés Györgynek, minthogy a kiadás alapjául szolgált kézirat címlapja hiányzik; a jeles orvosi könyvnek azonban még egy másolata található a marosvásárhelyi Teleki-tékában, s ennek címlapján ott olvasható Lencsés György neve, amint arról személyesen meggyőződhettem. E másolat a kiadás munkálatai során elkerülte Varjas Béla figyelmét.

recepteket. Célja minden bizonnyal hasznos ismeretek terjesztése is, de ugyanakkor elméleti tudományos színvonalra törekszik. Az elveket akarja rendszerezni, nem pedig a gyakorlati eljárásokat. Felhívtuk rá a figyelmet, hogy Apáczai aritmetikája tudomány, nem pedig „számvetés”; ugyanígy az *Enciklopédiában* az orvosi studiumok alapvonalait próbálja körvonalazni, s nem elégszik meg a mindennapi élet kiszolgálásával. Kifogásolnunk kell olykor tudománytárában a szemléletesség hiányát, magasra tűzött elméleti tudatossága előtt viszont tisztelettel kell meghajolnunk.

Az ember élet- és kórtanának rajza után átlépünk az állati lények birodalmába. „Ekkédig az emberről, következnak az oktalan állatok. Az oktalan állat az, melyben okos lélek nincsen, hanem csak csupa lelkes állat, mely minden ő cselekedeteit csak szinte az ő részeinek elalkalmaztatása szerint viszi végbe.” (202—203. l.) Az állatvilág felosztása — Alsted nyomán — a lehető legegyszerűbb: „Az oktalan állatok földiek avagy víziek. A földiek avagy a föld szénén élnek csak vagy fellyebb is a levegő égben.” (203. l.)¹³⁸ Apáczai állattanát Hanák János már 1849-ben részletesen ismertette, azóta sem sokat foglalkoztak vele. A *Magyar Encyclopaedia* 116 állat leírását adja, számozása azonban többszörösen hibás: 47 szárazföldi állat, 43 levegőben élő és 26 vízi állat ismeretetését olvashatjuk. Átgondolt tudományos rendszert haszaltalan keresnénk e részben, s már Hanák megjegyezte: „... ugyanazon fajhoz tartozó állatok is, mint ökör és tehén, kakas, tyúk és kappan, here és méh egymástól egészen elkülönöztettek.”¹³⁹ A szó szoros értelmében *természetrájk* ez: Alsted úriási lexiconából kompiált érdekes, sokszor színes, olykor mulatságos képek gyűjteménye. A teljesség kedvéért érdemes felsorolni, mit talál az olvasó a *Magyar Encyclopaedia* e részében.

A föld szénén élő állatok: elefánt, oroszlán, teve, ló, medve, szarvas, szamár, öszvér, vadszamár, ökör, bonasos [= bölény], krokodil, farkas, róka, eb, alces [= jávorszarvas], unicornis, nyúl, juh, majom, macska, havasi egér, hód, dísznó, tehén, kecske, vadkecske, crocuta [= corocotta, hiéna-fajta], hiéna,

¹³⁸ ALSTED: *Encyclopaedia*, Lib. XIII. (Physica), 745.

¹³⁹ HANÁK JÁNOS: Az állattan története és irodalma Magyarországon, Pest 1849, 19.

süldisznó, ürge [= házi nyúl], egér, hangya, selyemeresztő bogár, patkány, vakond, kígyók, vipera, szomjuhoztató kígyó, szalamandra, skorpio, aspis, pók, járó levelek, érző fű, világító gyökéri állat, tengerbe hullott gyümölcsből származó récék.

A levegőben élő állatok: sas, ölyv, kánya, hattyu, grif, gólya, daru, fénix, pelicán, struc, holló, keselyő, varju, páva, galamb, görlice, húros [= fenyőrigó], kakas, kappan, indiai tyúk, tik, vadgalamb, réce, lúd, fogoly, fácan, fűrj, csóka, kakuk, halcion [= jégmadár], fecske, bagoly, paradics madár, pacirta, filemile, veréb, basiliscus [= szárnyas gyík], here, darázs, szarhajtó bogár [= scarabeus], ptrücsök, sáska, méh.

A vízben élő állatok: delfin, lazac, potyka, pisztráng, kecsge, szárnyaló halak, árnyék hal, harsa, csik, aranyhal, csuka, menyhal, ángolna, sarda, sügér, habarnica, torpedó, echeneis [= gályatartó hal], rák, tengeri csiga, hajóska [= nautilus], lófejű hal [= viziló], béka, stokfis, cestreus, nadály.

Mint említettük, valamennyi állat leírása Alstedből való, de Apáczaik az egyes osztályok sorrendjét logikusan megfordítja; a herborni mesternél ugyanis először olvasunk a szárnyasokról (de volatilibus), azután a vízben élőkéről (de aquatilibus) s csak legvégül a szárazföldiekről (de brutis terrestribus). Alsted maga a legcsekélyebb mértékben sem eredeti, önálló tudományos megfigyelései nincsenek, mindent antik és humanista forrásokból merít, főleg az akkor még mindig tekintélynek számító Plinius maior *Historia naturalis*ából. Így kerülnek be első tudománytárunkba a sokszor megmosolygott természetrajzi képtelenségek. A szarvasnak nincs epéje és kígyókat eszik, halálakor könnyeket hullat. A krokodil, ha embert lát, könnyezik. A róka farkával halászik és evvel űzi szét a darázsfészket, a bolhákat az ismert mulatságos módon, vízbe szállva tisztítja ki magából. Az alee számár szabású vadállat, szarva és körme használ a kórság [= epilepszia] ellen.¹⁴⁰ „Az unicornis egyszarvú vadállat. Szarva igyenes, homlokából nőtt ki és hosszú; egy ölnél hosszab-

¹⁴⁰ Vö. SZILÁDY ZOLTÁN: *Apáczaik vadszamarai*. Természettudományi Közöny 1929, 656. — Az ismertető szerint az *Alces palmatus* ról van szó (jávorszarvas), amelyről rendkívüli ritkasága miatt legendák keletkeztek. A cikk címe helytelen, mert Apáczaik az *alacetól* megkülönbözteti a vadszamarat (ez a bibliai *onager*, a francia chagrin!). Téves az a megállapítás is, hogy az írók e legendákat a nép ajkáról vették. Mindig írott források alapján indultak!

bakot láttam és ittam is egyikből, de a likat ember furta volt rajta. Méreg ellen jónak mondják a szarvát.” (208. l.)¹⁴² A macska látásának erősítése végett „valerios fűvel” él. Roppant mulatságos a hód leírása. „23. A hód az ő házát a folyóvizek partyaiba csinálja, de grádiesok szerint, hogy a víz megáradván, felhágasson, megapadván penig, leszállhasson. Amely fát rágni kezd az ő épületire és eledelére, el nem hagyja még azt mind el nem vagdallya fogaival és midőn már dőlése elközellít, minden vágásra feltekint, hogy híre nélkül a fa oda ne üsse. Ha osztán fáért megyen, a társát hozzá vészi, mellynek a fát (az hanyottá feküvén) a hasára rakja, és hogy a fa le ne essék, szárait mesterseggel egybecsinálja, s osztán megterhelvén, a likába hurcollyá. A monya golyói orvosságra jók, innen vagyon, hogy ha veszi eszébe, hogy a vadászok utánna leselkednék, a golyóit kiszakasztja és az őtöt üzőknek hagyja, hogy maga életben maradhasson” (209—210. l.)¹⁴² — A kígyók a mezítelen embertől igen félnek és azt semmiképpen meg nem marják, az asszonyokat jobban gyűlölik, mint a férfiakat. Ha a kígyó marásával embert ölt, a föld soha többé be nem fogadja. A nőstény vipera párzás közben hímjét megöli, de szüléskor kölykei őt is elpusztítják. A szala-

¹⁴¹ Ismeretes, hogy az unikornis-szarvként mutogatott ritkaságok narval-agyarak. A bálnavadászok ilyeneket gyakran hoztak a tengerparti országokba. — Szepsi Csombor Márton Saint Denis-ben látott unikornis szarvat. *Europica Varietas*, Lepage, Kolozsvár 1943, 139.

¹⁴² ALSTED : *Enc. Lib. XIII. 752. l.* („Castor sive fiber, casus in fluminum ripis struit, aliquot gradibus seu tabulatis adjectis, ut aqua fluminis crescente ascendere, decrecente descendere possit. Arborem, quam elegerit secandam, ad suae domus structuram et ad escam, non prius relinquit, quam totam dentibus suis dissecuerit et prope casuram singulis ictibus suspicit, ne opprimatur improvidus. Cum lignatum prodit, assumit socium, cuius resupinati ventri ligna imponit, et ne decidant ligna, artificiose componit crura et sic onustum ad casam suam trahit. Habet testiles usibus medicorum convenientes. Hinc quando videt sibi a venatoribus strui insidias, testiculos mordicus praecedit, atque in sequentes projicit, ut incolumis evadat. Unde Juvenalis satyr. 12.

— Imitatus castora qui se

Eunuchum ipse facit, cupiens evadere damno

Testiculorum, adeo medicatum intellegit inguen.)

Apéczai persze elhagyja a pajzán célzást tartalmazó idézetet. — Ezt a mesét SZENTIVÁNYI MÁRTON *Miscellaniája* (Nagyszombat 1689—91) III. kötetének II. dissertációjában cáfolja (Vö. RAPAICS : *A magyar biológia története*, Bp. 1953, 30.). Felfogása sok tekintetben józanabb és racionalistább Alstedénál.

mandra tűzben él. „47. Scotiában egy némű-nemű fának a tengerben eső gyümölcséből récék lesznek” (213. l.).¹⁴³ — A sas nem vénségben hal meg, hanem „orra az állát elrontja” és éhen hal. Az ölyv sohasem eszi meg az elfogott madarak szívét. „4. A hattyu az ő természeti halála előtt édesen énekel, de ezt sokan csak hazugságnak tartják.” (213. l.) — A struc megemészti a vasat. „A varju kilenc annyit él, mint az ember; a szarvas négy annyit, mint a varju; a holló három annyit, mint a szarvas; a fénix kilenc annyit, mint a holló” (214. l.). A gerlice özvegyiségében mindenütt egyedül jár, nyög és soha zöld ágra nem ül. A vadgalamb husa hasznos a gutaitóttnek. A fogoly oly „kacér” madár, hogy a tojó a hím felől fúvó szélről is fogan. A fülemile beleszakad az éneklésbe. A basiliscus nézése öl. A tücsök jóformán csak harmattal él. A delfin igen szereti a gyermekeket, emberi módon beszél, gyönyörködik a Simon névben. „11. A menyhal a viperával nőszik (bagzik) meg, mivel nincsen az ő félékji közt hím, amiképpen hogy az angolnák között sincs nőtény” (219. l.). A gyomrát megterhelt víziló az éles náddal szabályos érvágást végeztet magán.

Mindezt pontosan ugyanígy, olykor még részletesebben megtalálhatjuk Alsted *Encyclopaediája* XIII. könyvének (Physica) VI. részében. Sajnálatos, persze, hogy Apáczai nem akadt külön forrásra, oka ennek a XVII. századi zoológia viszonylag fejletlen volta. Az antik és humanista mesék, a középkori leírások hatása e téren ivódott be legjobban a közgondolkozásba, az irodalmi, népköltészeti hagyomány is itt volt a legerősebb. Az állatok nagy részét a népképzelet az emberhez közelállóknak érezte, emberi tulajdonságokkal ruházta fel: gondoljunk a síró szarvasra vagy az özvegy gerlicére. Albertus Magnus és a középkori *Hortus sanitatis* még a humanista Gessner Konrád (+1505) állattanát is befolyásolta. Eckhardt Sándor egy szép tanulmányában már 1929-ben megvilágította a Phy-

¹⁴³ A fán termő madarokról KATONA LAJOS írt kitűnő kis cikket (EgyPhK., 1905, 438. l.). ALBERTUS MAGNUS De animalibus c. művének XXIII. könyve alapján a magyar irodalomban először Temesvári Pelbárt említi őket (Serm. De sanctis pars hiem. Serm. XVII. E., Rosarium II. Avis: 13–14.). Pelbárt nyomán a Tihanyi-kódex-ben is van róluk szó. MISKOLCZI Jeles vadkerti szintén megemlíti a fán termő madarakat. Katona Lajos szerint egy *gyengyérnek* nevezett vadlúd-fajtáról van szó. Apáczai adatát nem ismeri.

siológusnak Balassira, kortársaira és a magyar népköltészetre gyakorolt hatását. Utalhatunk rá, hogy Apáczainál (Alstednél!) még a XVII. század derekán is ugyanazt olvassuk a baziliskusról, az áspisról, az unikornisról, a krokodilusról, a főnixről, a szalamandráról, a páváról, a hattyúról és a gerlicéről, amit ebben a z. i. u. II. században keletkezett alexandriai természetrajzban. A Physiológus anyaga viszont Pliniusból, Aelianusból, Plutarchosból és egyiptomi forrásokból való. Nyomatékosan utalnunk kell arra, hogy az állattani leírások a XVII. század végéig, sőt még azon jóval túl inkább a szépirodalom, mint a tudomány területére tartoztak.¹⁴⁴ Apáczai utrechti tanulótársa és egyházpolitikai ellenfele, Miskolczi Csulyak Gáspár a század 90-es éveiben fordítja Frantius Farkas állattanát *Egy jeles vadkert* címen (megj. Lőcse 1702.). Művében így óhajtja megcáfolni az unikornis létében kételkedők véleményét: „Mindazáltal minthogy a szentírás sok helyeken jeles hasonlatosságokat vészen az unikornisnak természetiről, és azokat mind a hívekre, mind a hitetlenekre, mind pedig Krisztusra kiváltképpen való jeles tudomány- és vigasztalásképpen alkalmaztatja, szükségképpen vagyton tehát a természetben unikornis. Ide járul, hogy ama nagy tudományú Julius Scaliger Cardanus ellen való írásában hozza elő egy néminemű barátjának hiteles tanubizonyosságát, aki eleven unikornist szemével látott.” Kár is volna ily szép mesékről lemondani, amikor az unikornisról mindenki tudja, hogy „becsüli a leányzót és asszonyi állatot”, amint az Moretto da Brescia gyönyörű képén is látható.¹⁴⁵

¹⁴⁴ ALBERTUS MAGNUSRÓL, a Hortus sanitatisról és Gessnerről egyaránt jól tájékoztat FRANZ STRUNZ: Albertus Magnus. Weisheit und Naturforschung im Mittelalter, Wien—Leipzig 1926. (Menschen, Völker, Zeiten. Eine Kulturgeschichte in Einzeldarstellungen XV.). L. különösen 122 skk. GESSNER Tierbuchjában (1563) megtalálható az unikornis, az erdei ördög, a hétfejű sárkány és még sok más képtelenség (Strunz 125., 127., 129., 137., 145.) — ECKHARDT SÁNDOR: Középkori természetszemlélet a magyar költészetben, EgyPhK. 1929, 81—89. — A Physiologusra alapvető FRIEDRICH LAUCHERT: Geschichte der Physiologus, Strassburg, 1889; vö. HORVÁTH SÁNDOR, Ethn. 1921, 1—40.

¹⁴⁵ Miskolczi RMK. I. 1658; idézet a 94. és 97. lapról. Moretto da Brescia képe Santa Giustina, Bécs Kunsthistorisches Museum. Vö. ERNST H. BUSCHBECK: Führer durch die Gemäldegalerie, Wien 1931, 78. vagy Enciclopedia Italiana, XXIII. 1934, 820, CLIII. tábla. — A sokat dicsért humanista zoológus, Ulisse Aldovrandini (1522—1605) nem tud dönteni, vajon létezik-e unicornis vagy sem. De quadrupedibus

Hogy mennyire az érdekességre törekvők, tehát szépirodalmi jellegűek az ilyen állatleírások, jól mutatja az elefántról szóló részlet, amelyet hosszasabb volta ellenére is érdemes teljes terjedelmében idézni. Jellemző, hogy sorrendben a legelső helyen áll. „1. Az elephant, mely iszonyú otromba nagyságu négylábu állat, ki az ő szájáról hosszan lebocsátható s meg felvonható orrával, mint szintén ha keze volna, mindeneket megfog és amit akar, azt cselekszi. Szelíd és engedelmes állat, úgy hogy egy gyermekecske is oda viszi, ahová akar. Ennekfelette tiszta, mivel a hím, ha mely nöstént meghasasított, többször hozzája nössni nem megyen. A nöstény két esztendeig viselős, némelyek tízig állítják, egyszer szül (ell) s akkor is csak egyet. Elél 300 esztendeig. Az aluvás közben erős dologhoz támaszkodik, mely ha elesik, fel nem kelhet. Iszonyodik az egerektől, és azt meglátván elijed és elfut. Az ő abrakját, ha az egér csak megérte is, meg nem észli. Szörnyű élesen érez. A disznók röhögésétől iszonyodik. A veres színre megharagszik. A sárkányokkal (mivel ezek az ő vérét szomjuhozzák) szüntelen való ellenkezése vagyon, mellyeket vagy az orrával öl meg, vagy a lábaival tapod el. Közel járul az emberi okossághoz és jó indulathoz, honnan amint írják, szólni és írni is megtanól. Mennél inkább megterheltetik, annál serényebb. Kíván az emberrel megnössni. Ahol születik, az ott való beszédet megérti. Csaknem akarmire megtanítathatik. Az ő emberéért a hadban mind halálíg hadakozik. Ha harcolniok kell, rendben állnak magok, a nyilakot a megsebesettekből, mint valami borbélyok, gyengén kivonják: az elfáradtakot, sebesedetteket és gyengéket a sereg közepibe viszik. Mindenkör seregenként járnak. Folyóvízen általmenni akarván, a küsebbeket bocsátják előre, hogy a nagyobbak bemenetelivel a víz igen megnössvén, azok el ne merüljenek. Megismerik vénségekben, akik ifjúkorokban nekik előljárójok voltak. Csudálkoznak az égen és a két világosító állatot ugyan tisztelni láttatnak, mivel az újholdkor folyóvízbe szállnak, holott magokot nagy pompáson vízzel meghintik. Ismét amely erdőben legeltetnek, abból ágakot tördelnek, kiket fenn hordoznak és a holdra nézvéen,

c. művében ezt olvassuk: „An detur monoceros sive unicornis, non nulli ambigunt, nonnulli plane negant, nonnulli omnino affirmant. Ego singulorum sententias lectoribus fideliter recitabo, unicuique suum relicurus iudicium.” (Frankfurt 1623, 181.) A kiadvány címlapján mégis ott látható az egyszarvú képe. (Debr. Ref. Koll. P. 10. sz.)

gyengén mozgatdogalják. A feljövő napot tisztelik. Betegség miá elfáradván, füvet hánynak az ég felé, mintha könyörgéseket bocsátanának odafel. Az ő halottjokat eltemetik. Tengeren kelletvén általmenni, a hajóba addig nem szállnak, míg az ő igazgatójok esküvéssel meg nem erősítik, hogy ismét visszajőnek. A küsebb rendű vadak ellen nem harcolnak, a nagyobbak ellen pedig csak megbusíttatván. Az embert felette igen szeretik. A tisztesség kívánás őbennek oly nagy, hogy gyalázattal illetetvén, inkább akarnak meghalni. Nagy indulattal vannak az ő urokhoz és gyermekekhez, úgy hogy készebbek ezerszer meghalni, mint őket a vadászoknak engedni. A nagyobbaknak az étel, ital és hely dolgában engednek az ifjabbak. Csudálatos szemérmetséggel bírnak. A meggyőztetett a győzőnek még csak szavától is fél: soha nem nyilván, hanem csak alattomban nősznek. Nem üznek semmi paráznaságot. Oly erősek, hogy egyik-egyik 30 s több fegyveres vitézekkel teli váracskát is elhordoz. Orrokkal, mint kézzel, annyit érnek, mellyel isznak, észnek, s fákot rontanak, a lovast a lováról letaszigálják, a gyalogot a hová szinte akarják, oda vetik. Erre szablya köttetvén, sokakat elvesztnek. Ezen hág rá és száll le róla ember. Szokott abrajokkal megelégednek, úgy hogy ha többet adsz is, meg nem észik.” (203—204. l.)¹⁴⁶

E csupa színes, érdekes részletből álló leírás minden mozzanata Alstedből való, de Apáczaik kedvvel, fordulatosan ülteti át a szöveget, azt is kiérezhetjük belőle, hogy talán hallott elefánt történeteket a messi Keletet megjárt holland hajósoktól. Alsted bizonyára Gessner Konrád *Historia animalium* c. művéből merít, végső soron minden adata Pliniusra megy vissza. Legyen elég itt a nagy antik természetbúvár első két mondatának idézése: „Ad reliqua transeamus animalia, et primum terrestria. Maximum est elephas, proximumque humanis sensibus, quippe intellectus illis sermonis patrii et imperiorum obedientia, officiorumque, quae didicere, memoria; amoris et gloriae voluptas (quae etiam in homine rara), probitas, prudentia, aequitas; religio quoque siderum, Solisque ac Lunae veneratio”.¹⁴⁷ Lát-

¹⁴⁶ ALSTED: Encyclopaedia, Lib. XIII. 750—51. (Apáczaik jó néhány mozzanatot el is hagy, pl. azt, hogy az elefánt a bibliai Behe-moth, meg hogy időnkint az ördög elefánt képében kísért.)

¹⁴⁷ PLINIUS MAIOR *Historia naturalis*, VIII., cap. 47. Ed. Firmin Didot, Paris 1883, I. 336.

hatjuk, hogy már az elefántnak a szárazföldi állatok sorában elsőként tárgyalása is antik hagyomány, de megvan e bevezető mondatban az elefánt különleges értelmessége, nyelvtudása, becsületessége, dicsőségvágya, sőt vallásossága is: a csillagokat, a Napot és a Holdat tiszteli. Még a modern természetrajzi szerzőknek is harcolniuk kell az elefántról makaesul terjesztett mesék ellen.¹⁴⁸ Ne csodálkozzunk hát, hogy Apáczaai Csere Jánosnál valamennyit megtaláljuk!

Vannak azonban a *Magyar Encyclopaedia* zoológiai részének a modern tudományosság szempontjából méltányolható jobb részei is. Ilyen pl. a méhek életének leírása is. Ne feledjük, hogy ebben viszont az antik szerzőkre támaszkodó sok százados európai méhészkedő gyakorlat játszik szerepet. Vergilius *Georgicá*ja hosszasan foglalkozik a méhészettel, s a finom megfigyelések egész sorát közli.¹⁴⁹ Apáczaai számára is bizonyára közelebről ismert a méhkaptár, szövege ennek ellenére szóról szóra való fordítás Alstedből. Ugyancsak szó szerinti átvétel a tehénnel kapcsolatban a tejtermékek egészségügyi hasznának dicsérete,¹⁵⁰ mégsem olvashatjuk meghatódottság nélkül a tüdőbeteg Apáczaai ilyen sorait: „A tejfel szintén oly hasznos a mellybéli nyavalyák ellen, mint a vaj.” (210. l.) — Apáczaai állattana sok megbotránkozást váltott ki eddigi méltatói részéről, meg kell azonban jegyeznünk a XVII. század derekának tudományos irodalmában nincs olyan mű, amelyből különb és pontosabb felvilágosításokat kaphatott volna.

A *Magyar Encyclopaedia* növényteni része körül szintén sok a félreértés még napjaink tudományos irodalmában is. A forráskutatást már Ormándy Miklós tévútra vitte. Annyit megállapított, hogy az általános növényteni szakasz Regiusból való fordítás, de Alsted, mint forrás, eszébe sem jutott, Scribonius esetében pedig teljes tájékozatlanságról tett tanúságot,

¹⁴⁸ ALFRED BREHM: Az állatok világa. Emlősök, III. köt. Bp. 1903, 14—46.

¹⁴⁹ VERGILIUS *Georgica* IV. könyv. Alsted és Apáczaai valamennyi különlegesebb állítása Vergiliusra megy vissza. Ő beszél a méhek királyáról (210—18. sor). Szaporodásukról szóló szép mese is Vergiliusé (nem párosodnak, hanem a virágon születnek: 197—202. sor). ARISTOTELIS (*Generatio animalium* III. 9.) és PLINIUS (*Historia naturalis* XI. cap. 46.) nem fogadják el e mesét, de a méhek szaporodása az ő számukra is rejtély. Látjuk, hogy az még Apáczaai számára is!

¹⁵⁰ *Encyclopaedia*, Lib. XIII. 752.

Scribonius Largus Augustus korabeli antik orvos művében keresve a Regiusból ki nem mutatható részleteket. Ott természetesen nem talált semmit. Kremmer egy lépéssel sem jutott tovább, sőt a biológiai ismeretek forrása gyanánt valami lappangó kéziratot vagy egyetemi jegyzetet tételezett fel. Fináczy és Neményi hallgatással mellőzték a kérdést. Így a filológusoktól cserben hagyva, Gombocz Endre *A magyar növénytan irodalom bibliográfiája 1578—1900* c. művében azt a feltevést kockáztatta meg, hogy Apáczai növénytanát Nadányi János, a Mizáld Antal-féle *Kerti dolgok* (1669) fordítója írta. Ennek egyéb akadályja nincs mint az, hogy Nadányi 1641-ben született, tehát mindössze 14 éves ha volt, amikor a *Magyar Encyclopaedia* már elhagyta Waesberg mester sajtóját. Kár, hogy ez a minden alapot nélkülöző állítás belekerült Rapaiacs Rajmund 1953-ban megjelent összefoglaló művébe is. Még fájdalmasabb, hogy Gombocz Endre a magyar botanika múltjáról írt nagy művében szóra sem méltatja Apáczait.¹⁵¹

Az *Enciklopédia* növénytana négy fejezetet kap; a XLII-ben az általános növénytan néhány megállapítását olvassuk Regius alapján. A növények összefoglaló neve *gyökeres élő test* s csak „nevededési elevenség” (anima vegetativa) van bennük. Magból vagy mag nélkül teremnek. „Az ő magjok egy temérdek nedvességgel telyes csemetécske, mely kívül egy vékony hólyagocskával fedetik bé.” (221. l.) A mag nélkül termő növények származásának magyarázatára Apáczai újra előadja az ősnemzésnek fentebb már érintett elvét. A táplálkozás a következő módon folyik: „... a gyökeres állat élésére és nevededésére megkívántatik, hogy az eledeli nedvesség a naptól és a több vékony állattól a gyökér menedékin a gyökeres állatba tolyasék, mely azon uton, amelyen oda ment, meg nem térhetvén, hanem utánna következőktől tolyattatván elébb-élébb, végezetre annak legkülső részeinek végeire megyen.” (222. l.) A növények „egy féle”, azaz mindenikben megtalálható, részei a *nedv (lév)*, *hús és fikarty* [= rost], az „elegyesek” pedig a *gyökér, törsök*,

¹⁵¹ ORMÁNDY MIKLÓS: Apáczai Cseri János életrajza és botanikai munkássága, Kolozsvári Róm. Kath. Főgimnázium Értesítője 1878/79. tanév, 1—42. — KREMMER 71. — GOMBOCZ ENDRE i. m. Bp. 1939, 9. — NADÁNYI JÁNOS *Kerti dolgok*, 1669, RMK. I. 1087. — RAPAICSAI RAJMUND: A magyar biológia története, Bp. 1953, 17—18. GOMBOCZ ENDRE: A magyar botanika története, Bp. 1936.

faderék, tőke, csemete, virág, gyümölcs, mag, héj és levelek, Regius következő latin kifejezéseinek magyarításai: succus, caro, fibra, radix, caulis, caudex, medulla, surculus, flos, fructus, semen. A *csemete* tehát az ősi „ág” értelmében szerepel Apáczai szókincsében. Átv teszi Csere János Regiustól a növényi szesz fogalmát is, a desztillálási eljárás leírásával együtt: „Sokféle gyökeres állatok virágaiból s gyümölcseiből facsartathatik (nyomattathatik) ki oly nedvesség, mely elégségesképpen megtisztítottván, megélesztetvén [= erjesztetvén, „fermentatus”!] és a rézfazék süvegéből lecsepegtetvén, meggyulladható lelket ad . . .” [222.l.] Apáczai általános növénytana nem túlságosan gazdag, de Regiusé egy gondolattal sem ad többet.¹⁵²

Ormándy Miklós tanulmányának¹⁵³ megvolt az az érdeme, hogy kihámozta a *Magyar Encyclopaediában* felvázolt növénytani rendszert. Ezt Apáczai teljes egészében Gulielmus Adolphus Scribonius máremlített *Physicájából*¹⁵⁴ veszi. Érdemes áttekinteni, mint a mesterséges rendszerek egyik kezdetleges változatát. Kitesszük mindenütt Scribonius latin terminusait.

I. Tövön állók (Caudice quae nascuntur)

- A) Fák (Arbores)
- B) Bokrok (Frutices)

II. Száron állók (Caule quae nascuntur)

- C) Fűvek (Herbae)

A) Fák (Arbores)

1. Meleg földön termők (Quae in calidis regionibus crescent)
2. Akárholott termők (Arbores pomiferae)
3. Apróbb gyümölcs termő fák (Bacciferae)
4. Boritékkel fedettek (Quarum fructus tegumento duriore continentur)

¹⁵² REGIUS i. m. 224–229. Az alkoholt tárgyaló hosszabb részletből pl. Apáczai csak ezeket a sorokat veszi át: „. . . ex multarum stirpium floribus et fructibus . . . succum exprimi, qui juste purgatus, fermentatus et ignis calore per alembicum distillatus, spiritum inflammabilem exhibet . . .” (228.)

¹⁵³ I. m. 36–39.

¹⁵⁴ Id. kiad. 120–154.

5. Gyanta termők (Resiniferae)

6. Gyümölcstelenek (Steriles)

B) Bokrok (Frutices)

1. Nemesebbek (Nobiliores)

2. Nem oly nemesek (Minus nobiles)

C) Fűvek (Herbae)

1. Gabonák (Frumenta)

4. Parés fűvek (Legumina et Olera)

3. Illatozók (Coronariae)

4. Orvosló fűvek (Medicamentosae)

Könnyű megállapítani, hogy e mesterséges csoportosításnak nincs egységes szempontja, így a „rendszer” nevet lényegében nem érdemli meg. Apáczaí fordítása sem mindig elég szabatos: az *Arbores pomiferae*et *akárholott termők*nek értelmezi, s a részletezés során (a 225. lapon) ezeket is *lágú* és *kemény borítékúakra* osztja, holott a *borítékkal fedettek* az A/4. osztályt alkotják. A fordítási pongyolaság a Scriboniusnál is meglévő rendszertani zavarral párosul. A Coronariae szépen hangzó elnevezése Scriboniusnál sem morfológiai jegy alapján történő csoportosítás: azok kerülnek ide, amelyek koszorúba, latinul *coronába* valók. Apáczaí joggal fordítja *illatozóknak*. Apáczaí növénytana, mint zoológiája is, főként leírásai miatt köti le a modern olvasó figyelmét. Hogy ezekben is számos babonás vagy mulatságos részlet bukkan fel, azt a kor spekulatív és antik-középkori forrásanyagra támaszkodó tudományossága teszi érthetővé. Scribonius, de Alsted számára is Galenus vagy Dioskorides, nem szólva Aristotelesről, még mindig nagyobb tekintély, mint a valóság közvetlen megfigyelése. Ormándy úgy véli,¹⁵⁵ hogy Apáczaít nem tudományos, hanem praktikus (orvoslási) szempontok vezetik botanikájában, „tudományos munkában nem adott volna helyet ily badarságoknak.” Ennek a megállapításnak csak első része helyes, az orvostani szempont kiemelkedő szerepet játszik a kor botanikai műveiben. Arról azonban, hogy Apáczaí saját közléseit „badarságoknak” tartotta volna, szó sem lehet, sőt úgy vélte, s lényegében igaza is volt, hogy kora legjobb tudományosságát veszi át.

¹⁵⁵ I. m. 40–41.

Apáczai egész növénytana, mint mondtuk, Scriboniusból való. Jelentékeny mértékben Alsted is ezt másolja, így a futólagos összehasonlítás arra következtethet, hogy a magyar mű forrása a herborni *Encyclopaedia*. A pontosabb összevetés azután mindig kimutatja, hogy Apáczai szó szerint veszi át Scribonius *Physica*-jának megfelelő részleteit.

A *Magyar Encyclopaedia* pl. a „meleg földön termő” fákat így sorolja fel: *temjénfa, mirha, macer, borsfa, palma, balsamfa, pomagránátfa, citromfa, cedrusfa* (223. 1.); Alstednél thus, myrrha macer, arbor piperis, palma, malus punica, malus citria, cedrus (736. 1.): hiányzik tehát a balzsamfa, s a leírások is sok apró mozzanatban eltérnek az Apáczainál olvashatóktól. A sorrend és a szöveg ugyanis teljesen Scribonius könyvének 120. lapjáról való. Magyar szövegünk a következő nem termő fákról szól: szilfa, égerfa, hársfa, puszpángfa, nyírfa, fűzfa, nyárfa (232. 1.). Scriboniusnál ulmus, alnus, tilia, buxus, sive pyxus, salix, populus (134—136. 1.). Innen meg a nyírfa (betula) hiányzik; leírását Apáczai Alstedből (717. 1.) veszi át. Arra ugyanis vigyáz, hogy a Magyarországon honos növények fontosabbjából semmi ne maradjon ki. A *Magyar Encyclopaedia* az alábbi 81 növény leírását adja:

A 1. Temjénfa, mirha, macer [= szerecsendió], borsfa, palma, balsamfa, pomagránátfa, citromfa, cedrusfa.

A 2. Fügefa, olajfa, almafa, bisalmafa, barackfa, körtvélyfa, szilvafa, nyoszpolya, cseresznye

A 3. Borostyánfa, gyalogfenyőfa, szederjfa [= eperfa]

A 4. Mondolafa, olaszdiófa, gesztenyefa, bükkfa, cser (tölgy) fa

A 5. Fenyőfa, szuroktermőfa, veresfenyőfa

A 4. Szilfa, égerfa, hársfa, puszpángfa, nyírfa, fűzfa, nyárfa

B 1. Cinnamom, kasia

B 2. Mogyaró bokor (fa), bodzafa, hegyes tövis, Szent János fája, rósa [= rózsa], folyó szederj, fodor szőlő, koluteafa, szőlőtő

C 1. Búza, árpa, tönköly (cirok), rozs, zab, köles, rizs, lencse, borsó, bab

C 2. Káposzta, espinác [= spenót], saláta, cékla, kövér porcsin, málva, vereshagyma, párhagyma, peterselyen

C 3. Viola, nádályfű, szék avagy sebfű, majoránt, roszmarint, spikinárd, levendula, narcis lilium, lychnisfű

C 4. Sáfrány, gyömbér, eleven gyömbér (zadura), galanga vagy cyperus (szittyó), kalamus, aconis (sárga vizililiom).

Lássunk néhány szebb vagy érdekesebb növényleírást!

„A fügefa, mely nem igen magas, héjja sima, mint az olasz diónak, gyümölese hosszuka, mint a körte és tele maggal. Ez az egyéb fáknál termékenyebb, úgy mint melly háromszor avagy négyszer is terem egy esztendőben, úgy hogy egyik a másikat ott érje. A füge színe elsöben tej színű, oszton méz színű. A fügefához köttetett vad bika (ökör) megszelidül tőlle. Az isóppal megfőzöttetett füge éhomra vetetttven be, a hurutot és a tüdőök nyavalyáit meggyógyítja, ha pedig ruta levellel gyalogfenyű butkóival és olasz dióval megtörtettven és elegytttven, lictariumot csinálnak belőlle, a mirigy (pestis) ellen is igen jó; úgy hogy akik osztán abban mindennap valamicskét vesznek bé, ritkán mirigyessednek meg.” (225. 1.)¹⁵⁶

„A cseresznye levelei olyanok, mint a nyoszpolyáé, fogasok és darabosabbak, héjja sima, színe fejrő, de fekete szabású. Gyümölese húsos és leves, kerekded, de az édes nem igen egészseges. Ha magjokkal együtt etettnek meg, a gyomrot megtisztítják. Az ő magjokból kisajtoltatott lőv az arénát megrentya és kiűzi. A cseresznyék húsa bővebb vért nemz és inkább megkövéríti a testet; innen vagyon, hogy a cseresznyével élő verebeknek májocsájok a cseresznyeéréskor sokkal nagyobbak, mint másszor. A cseresznye neme a medgy is, melynek szára

¹⁵⁶ Scribonius id. kiad. 124.: „Ficus arbor est non admodum procera, cortice laevi, instar Juglandis, fructum oblongiorem, instar Pyrorum proferens, multorum etiam granorum plenum. Arbor haec aliis feracior est: ter vel quater etiam uno anno fructum ferens, adeo ut alter altero obruatur. Color Ficuum primo lactens, quando nondum etiam satis maturae grossi dicuntur et citius proveniunt praecoces, deinde melleus est. Ficuum species sunt tum Mariscae, tum Caricae. Mariscae vocantur Ficus grandiores et insipidiores. Caricae dicuntur a regione quae cum optime siccari possent, omnibus deinceps Ficibus siccis hoc nomen dederunt. Mira haec arboris natura est, quod tauri vel ferocissimi ad eam obligati mansuescere dicuntur. Utilitas eius in rebus multis manifesta est, praesertim vero fructuum eius. Decoctae Ficus cum Hyssopo et jejune stomacho assumptae, tussi et aliis pulmonum affectionibus medentur. Contra pestem singulariter etiam prosunt si sumantur cum foliis Rutae, baccis Juniperi et Nucibus Juglandis addito aceto, ut omnibus contusis et commixtis fiat electuarium, de quo singulis diebus assumptis rarissime morbo pestilentiali corripuntur.” Figyeljük meg Apáczai tömör, szép fordítását, ügyes kihagyásait!

hosszabb, maga savanyóbb, színe bársony szín avagy veres.”
(227—28. 1.)¹⁵⁷

„Az égerfa tőkéje igyenesen nő ki, fája és béle lágyabb, levelei olyanok, mint a körtvélyfáé, mindazáltal nagyobbak s keményebbek és valamennyére kerekdedek. Vizes helyeket szeret. Igen meleg és száraz természetű fa. Innen vagy on, hogy a föld és a vizek alatt sok esztendőig el nem rothad. Az ő levelei ragadósok és kövérek, mellyek ha a kelevényekre meleg vízzel együtt tetetnek, bizonyosan meggyógyítják: zölden pedig minden tüzesülésekre használnak.” (232. 1.)¹⁵⁸

Könnyű volna a növénytanból is a furcsaságok egész sorozatát összeállítani: a cédrusfa az eleven fákat megrothasztja, a rothadtakat megeleveníti (225. 1.); a kettévágott makkban talált légy hadat, a hangya drágaságot, a pók döghalált jelent, igaz, hogy csak a „kösség” szerint (231. 1.). A kézben hordozott nyárfaág elűzi az utas fáradságát (233. 1.). Utaltunk már rá, mekkora az antik írók tekintélye még ebben a korban is; a szük-szavú Apáczaik általában nem szokta forrásai utalásait átvenni, itt megjegyzi, hogy Democritus szerint úgy élnek az emberek hosszú életet, ha testüket kívülről olajjal, belülről mézzel kenegetik (226. 1.). Plinius „a fővebb boroknak nyolevan nemeit” számlálja elő (237. 1.). Arra sem ő, sem forrása nem gondol, hogy az olajzás mint egészségügyi szabály a XVII. században már idejét múlt, a bortermelés pedig Plinius óta nagyot fejlődött, s „fővebb borok” ott is találhatók, ahol a római hajóhad nagy admirálisa nem is tételezte volna fel, pl. éppen Erdélyben a Küküllő mentén és Enyed környékén. Érdekes a káposztára vonatkozó megjegyzése is: a rómaiak hatszáz esztendeig mindent vele gyógyítottak. Eszünkbe jut Mikes sok káposztadicsérő anekdotája¹⁵⁹

¹⁵⁷ SCRIBONIUS i. m. 127. A bőbeszédű latin szöveg igen szép fordítása.

¹⁵⁸ Uo. 134. — Az Irodalomtörténet 1953. évfolyamában megjelent Apáczaik tanulmányunkban, Scribonius művének tüzetesebb ismerete nélkül azt írtuk, hogy az égerfa külső leírása Csere János saját megfigyelése. A latin szöveg bárkit meggyőzhet tévedésünkről: „Folia eius tenacia, pinguiusque, tumoribus et bubonibus cum aqua calida simul imposita certe curant, adeoque virida illa omnibus externis inflammationibus conducunt.”

¹⁵⁹ Vö. GYÖRGY LAJOS: Tárgytörténeti jegyzetek Mikszáth anekdotáihoz, Bp. 1933, Irodalomtörténeti Füzetek, 47. sz. 43. (Idézi Mikes 56. leveléből a rómaiak káposztás gyógymódját s ennek Mikszáthig tartó irodalmát.)

Egy kérdés érdekelheti még a növénytan, de az irodalom-történet kutatóját is: van-e valami összefüggés Apáczai és a megelőző magyar növénytani munkák, füveskönyvek között? Ormándy hajlandó volt erre a kérdésre igennel felelni, láttuk azonban, hogy ő Apáczai igazi forrásával nem volt tisztában. Azt minden merészség nélkül feltehetjük, hogy Apáczai kezén deák korában megfordult Méliusz vagy Beythe András füveskönyve, bizonyára meg is könnyítették számára a magyar terminológia használatát. Az olvasó néhány lap után megállapíthatja, hogy Apáczai botanikájának a nyelve, stílusa gördülékeny, magyaros, olykor szinte művészi, hiszen szüksége újításra, nehéz fogalmak értelmezésére. A tüzetes összehasonlítás azonban azt mutatja, hogy Apáczai a *Magyar Encyclopaedia* szerkesztése során Méliuszt forrásként nem használta, tőle semmit át nem vett. Bizonyára avultnak, kevésbé tudományosnak tartotta, egyébként is aligha volt kezeügyében Utrechtben.¹⁶⁰

Apáczai növénytana már forrásánál fogva sem lehetett oly színvonalas, mint az általános biológiai-fiziológiai részletek voltak, saját kora igényeinek azonban jól megfelelt, mert orvosi növénytant adott. Az állattannál mindenesetre többet és hasznosabbat nyújtott.

Az ásványtani fejezetek összeállítását Apáczai nagyrészt szintén Scribonius szövege segítségével végezte, de folyton figyelt Regiusra, sőt olykor Alstedre is. Forráshasználata szempontjából tanulságos a XLVI. fejezet egy kissé tüzetesebb meg szemlélése. „Eddig az élő testekről, következnek a nem élő testek, mellyek a föld szénén teremnek vagy benne” (247. l.). Az osztályozás alapszempontja Regiusból való „Vitae expertia sunt vel superficialia, vel fossilia.” A föld színén termők közül a *füvény* (arena), az *agyag* (argilla) és a *marga* (marga) meghatározását még Regiusból veszi át,¹⁶¹ de a terra Lemniától (*Lemniai pecsétes föld*) Scriboniushoz szegődik, definícióit innen írja ki, csaknem mindenütt rövidítve a német tudós szövegét. Említi még az *armeniai bolus*-t a *samiai fehér földet*, az *ampelitist* és a *krétát*. Az előbbiről megtudjuk, hogy „fekete, enyves forgácsos föld, mely ha a szőlőtőre kenetik a bogarakot (firgeket) megöli.

¹⁶⁰ MÉLIUSZ Herbariumában (RMK. I. 141.) pl. az égerfa orvosi hatásáról mindössze ennyit ír: „Dagadast az leuele gyogyit.” (fol 12 recto)

¹⁶¹ REGIUS i. m. 202.

Ez sok tártományokban olyan, mint a holtészén.” (247. 1.) Alsted pontosabb leírásából (727. 1.) derül ki, hogy itt a kőszénről (Steinkohlen) illetve ennek poráról van szó.¹⁶² A 8. ponttal Apáczai áttér a keményebb ásványokra, ezek *egybe nőtt nedvességek, bányászatok és kövek*. Ez a felosztás már ismét Regiusból való: „Duriora fossilia sunt succi concreti, metalla. . . lapides”, ugyanitt találjuk Apáczai 10. (*savanyó levek*) és 11. (*só*) pontjának felsorolását is. „Az egybe nőtt nedvesség oly test, mely, savanyó avagy enyves levek elegyedvén a földes és temérdekebb részek közé, forrott egybe és a vízben vagy olajban könnyen eloszol. Ha a savanyó levek bányászati részecskékkel forranak egybe, *gálickő* leszén, mely másképpen varga téntának hivattatik.” (247—48. 1.)¹⁶³ A sókról Scribonius alapján értekezik. Tőle veszi át a *tímsó* (alumen), a *kemény enyv* (bitumen); a *gyulógyanta* (naphta) és az *arabok ambrájok* (ambra arabicum) meghatározását is.¹⁶⁴ Megjegyzi, hogy Erdélyben sok kristály terem. (248. 1.)

A *bányászat* (metallum) definíciójával (13. pont) ismét Regiushoz térünk vissza. „A bányászat kemény kiásott dolog, mely kalapáccsal kinyujtathatik, és a tűztől megolvasztathatik, és minekutánna megolvadván, meghűlt, a régi állapottyára és természetire visszatér”. (248. 1.)¹⁶⁵ Az egyes fémeket azonban Apáczai Scribonius, olykor Alsted alapján írja le. Megállapítható tehát, hogy Regius adja a szerkezetet, az alapvető meghatározásokat, de a részleteket itt nem találván meg, magyar tudósunk a régebbi forrásokhoz kénytelen nyúlni.

A fémek rendszerezése teljesen az alchimia felfogása szerint alakul: az *elsők a kénkő* és a *mercurius*, az *elsőkből valók az arany*, az *ezüst*, a *réz*, a *vas*, a *fekete ón*, azaz a fémek mind a kén és a

¹⁶² SCRIBONIUS Physica, 119. l.: „Ampellitit est terra bituminosa, asculosa, coloreque atra, sic dicta, quod viti circumlita nascentes in ea vermes interimit. Terra haec in multis etiam Germaniae montibus instar carbonum scissilis eruitur. Vulgo carbones terrestres, sive lapidei.”

¹⁶³ REGIUS i. m. 202—203.: „Succus concretus est corpus fossile, quod ex succis acerbis vel oleaginis, crassiori materiae terrae admixtis concrevit et aquae vel oleo impositum facile dissolvitur.”

¹⁶⁴ Id. kiad. 116.

¹⁶⁵ I. m. 203. „Metallum est corpus fossile durum, quod malleo duci et igne fundi potest et postquam a fusione refrigeratum fuerit, pristinam formam ac naturam recuperat.”

higany vegyületei. Így gondolkozott pl. Albertus Magnus is.¹⁶⁶ Íme az arany leírása : „Az arany verhenyő és igen-igen vékony és tiszta kénkőből s hasonló mercuriusból álló bányászat. Mivel őbenne a részek rettenetes jól elegyedtenek eggyüvé, minden bányászatnál vékonyabb és vastagabb, melynek állattya se földtől, se víztől, se levegő égtől meg nem vesztegettetik, se a tűztől meg nem emésztetik, hanem attól jobban megtisztíttatik csak. Az ő vékony vastagságának miatta a többinél lágyabb és nyúlóbb. A legveresebb, fényesebb és lágyabb (hajlóbb) legjobb. Egy árpaszem harmad részénivel 134 lábni fonalat megaranyazhatni és ha kivert ezüst pléheket kell megaranyazni, egy lotni arany befed nyole font ezüstöt. Hajnalba meghidegedik.” (249. 1.)

A XLVII. fejezet a *köveket* tárgyalja. Az 1—2. pont, az alapvető meghatározás Regiusból¹⁶⁷ való, mivel Scribónius rendszere és definíciói elavultak, de a részletes leírásokat azért csak ez utóbbi forrásból meríti. A kövek felosztása : *drágalátos kövek, ritka, de nem igen drága kövek és semminég nem drága kövek*. Egyébként a következő leírásokat kapjuk :

1. Kristály, gyémánt, saffir, smaragd, sardonyx, holdkő [= selenites], karbunkul, karchedon, asterit, rubint, topáz, hyacint, koral, asbest vagy olthatatlan kő, tejkő [= galacites], achates kő, türkis, kornjol [= carneolus], chrysophras, vérkő [= haematites], fecskekő [= chelidonium], kakaskő [= alectorius], varasbéka kő [= gemma rubetarum], rákszemek [= oculi cancerorum], sügér kövek [= lapides percae], potykakő [= lapis carponis].

2. Porfirit, alabastrom, ofist [= ophites],

3. Kovak [így! = sylex], tűzkő [= pyrites], fenkő [= cos], tajtékkő [= pumex], mosó füvenyes kő [= tophus].¹⁶⁸

Mondanunk sem kell talán, hogy ebben a fejezetben részletesen olvashatunk a drágaköveknek már az ókor óta magasztalt csodálatos tulajdonságairól. Pliniusból, főleg azonban Albertus Magnus *De mineralibus* c. művéből áradtak szét az irodalomba ezek az érdekes, még Apáczei korában is sokak által szentül

¹⁶⁶ FRANZ STRUNZ i. m. 96.

¹⁶⁷ I. m. 205.

¹⁶⁸ Valamennyi Scriboniusból, id. m. 110 skk., azzal a kivétellel, hogy Apáczei a mágnest nem Scribonius szövegéből fordítja.

hitt babonák. A gyémántot a bort ivott vagy petrezselymet evett bak vérében lehet legjobban oldani ; a zafir a mirigy és a dögös nyavalyák ellen jó ; a smaragd a kórságtól [= epilepszia] óvja viselőjét ; a sardonix „a szüzesség megtartására sokat használ” ; a selenit a holddal együtt nő vagy fogy ; a kalcedon elúzi a szomorúságot és félelmet ; ha a topázt forró vízbe vetjük, a belenyúló ember keze meg nem ég ; a korál használ a vérköpés ellen ; a vérkő a forró vizet meghűti, s a vérfolyást azonnal elállítja, ha a sebesült csak kezébe fogja is. „39. A fecskék a fecskefiak hasában találtatott kicsid kövecskék. Találtatik pedig az elsőben költöttékben, még pedig új holdkor. Ha kettő, egyik többire verhenyő s a más fekete. Legjobb az egyedül való, főképpen ha arany csepecskéekkel pettegettetett meg. Ez főképpen pedig a verhenyő, ha a bal hónaly alatt hordoztatik ruhába vagy bőrbe csináltatván, az eszelősséget, kórságot és a holdnak járása szerint bolondoskodást meggyógyítja és az őtöt viselőt mindennél kedvessé teszi.” (253. l.) A kakaskő a szomjúságot megenyhíti. Milo, a krotoni atléta — mint olvassuk — ettől volt erős. Főlöszleges bizonyítanunk, hogy valamennyi állati eredetű drágakő a mesék világába tartozik : a chelidonium (fecskékő) pl. egy achát fajta.¹⁶⁹

¹⁶⁹ Vö. DUDICHNÉ-KOCH SÁNDOR: A drágakövek, Bp. 1935, 38—40. A fecskékő leírása Scriboniusnál: „Chelidonium lapillus est exiguus in ventriculo pullorum hirundinis crescens. Reperitur autem in pullis primo partu exclusis tempore novilunii. Si bini fuerint, alter plerumque rufus, alter nigro colore cernitur. Probatissimus est, si unicus tantum adsit, isque aureis guttulis insignitus. Rufus praesertim sub sinistra axilla in linteo vel corio vitulino gestatus Maniam item Epilepsiam et Lunaticos curat et gestantem omnibus gratum et acceptum facit.” (114.) — Alstednél mindössze ennyit olvasunk: „Chelidonium in ventriculo pullorum hirundinis crescit et si rufus sit, medetur manialis, epilepticis et lunaticis. Saepe tamen bini reperiuntur, unus rufus, alter niger.” (Encyclopaedia I. 722.) Látható azonban, hogy ez Scribonius kivonata. — Albertus Magnusnak egy a debreceni ref. kollégium könyvtárában megtalálható régi német fordítását idézem (Q. 1905. c.): „Alberti Magni Drei Bücher Von wunder natürlichen wirkungen der Kreutter, Edelgesteyn und Thier mit leblicher Conterfeytung der selbigen, s. I. 1537. — Der steyn Celidonium. — Wil tu angänam sein wollgefallen den leütten, So nymm den steyn der Celidonium genannt wirt, und seinerley ist schwartz und rot, und er wirt außgezogen von der schwalben bauch. Der rot steyn gewyckelt in ein leyntuch, oder in ein kelberin leder, under der lingken achsel getragen, so ist er gut wider die unsinnigkeyten und alte krankheytten und weetagen. Wider die krankhayt die man

A kövekről való fejezetet a mágnes viszonylag részletes leírása zárja Regius alapján,¹⁷⁰ a mágnesség akkor ismert néhány jelenségének felsorolásával. A XVII. század derekán azonban még a kartézianus fizika is csak zavaros feltevéseket kockáztatott meg a mágneses jelenségek magyarázatára, így Apáczai erőfeszítései is jórészt meddőek maradtak, valószínű, hogy kortársai éppoly kevéssé értették, mint a modern olvasó. Az elmélet lényege az, hogy a föld belső részei túlnyomólag mágneskőből állanak, s e mágneses kőzetek járatain keresztül, a földteke északi és déli pólusán át apró anyagi részecskék („sutus állatok”) áramlanak, s ez az áramlás a föld felszínére került mágnésben is folyik. A mágnes maga körül bizonyos „örvényeket” vagy „kerületeket” csinál. A mágneses jelenségek közül Apáczai csak az *eligazítást* (*directio magnetica*) és az *egybefoglalást* (*coniunctio*) tárgyalja. Röviden céloz a mágneses deklináció segítségével történő helymeghatározásra: „Innen megismertetnek a föld szélességének kis darabjai (grádusi), mivel a föld részeinek különbségek szerint a mozdittandó mágnes természetű test [= a mágnestű] az egyenesítettől [= egyenlítőnél] és a tengelyvégek-nél [= sarkokon] igyenes, egyebütt pedig hajlott (256. l.).¹⁷¹ Az egybefoglalás leírása során szerzőnk a mágnesnek vassal való megerősítését (*armatura*) magyarázza néhány szóval. Regius persze jóval többet ad, szemléletes ábrái tetszetősen világítják meg mondanivalóját. Mindezt *Magyar Encyclopaediánkban* sajnálatosan nélkülöznünk kell. A magyar tudománynak mégis nem kis büszkesége, hogy e bonyolult jelenségek ismertetésére már 1653-ban történt hazai nyelvű kísérlet.

nennet die schlaft sucht. Euag(rius) sagt, das dieser stain den menchem macht wolreden, unnd genäm oder wolgefallen allen leüten. Aber der schwartzte ist gut wider die grossen zorn, und füret einen zu den (!) end seines wercks. Und so er gewicklet wirt inn bleter von schelkraut, so wirt er gesagt, daß er das gesicht verblende. Und sie sollen herauß gezogen werden inn dem Augstmonat, so als gewonlich zwen inn einem schwalben diser stayn gefunden werden.”

¹⁷⁰ I. m. 206–221.

¹⁷¹ REGIUS i. m. 213–14.: „Ope directionis hujus simplicis cognosci volunt gradus latitudinis Telluris, utpote maximi magnetis, cum in diversis Telluris partibus diversa fiat corporis magnetici movendi A vel B recto adaptati versus Tellurem directio: recta scilicet in polis et aequatore; inclinata vero extra illos, qualis hic in figura A et B designatur.”

Ezek után kíséreljük meg, hogy néhány szóval összefoglalást nyújtsunk Apáczai *Enciklopédiájának* természettudományos szemléletéről. Szembeszökő vonása merészen haladó elveknek a középkori örökséggel való keveredése. Láttuk, hogy Apáczai bátran magáévá teszi a kartéziánus kozmogoniát, a copernicusi rendszert; a fizikai jelenségek magyarázatához elegendőnek tartja az anyagot és a mozgást; átveszi Descartes friss tanításait egyes részletterületeken (pl. a fénytanban) is. Regiust választva kalauzul, philosophia naturalisában általában racionális magyarázatokra törekszik. Alapos és korszerű csillagászatot, élettant, pszichológiát, orvostudományt tud forrásaiból összeállítani. Ez utóbbiban, valamint botanikájában gyakorlatilag hasznosítható, értelmes egészségügyi tanácsokat is ad a mindennapi élet számára. Másfelől viszont a műben évezredek elméletek, a gyakorlat által nem ellenőrzött állítások egész sora kapott helyet. Az élet meghatározása vagy az ősnemzés dolgában még Aristotelesnél tartunk; az állat-, növény- és ásványvilág ismertetése során az ó- és középkor makacsul továbbélő mesés hiedelmei bukkannak fel; a kémia még az alchimia pólyáiban nyugszik, s lényegében Albertus Magnuson nem jutott túl. Ez a természettudományos világkép sohasem kerül összeütközésbe a szerző vallásos hitével, a korai felvilágosodás kritikai szempontjai Apáczaitól még távol állanak. Evvel szemben viszont igaz az is, hogy a legceskélyebb mértékben sem dogmatikus: őszintén és elfogulatlanul hisz a tudomány, mégpedig a világi tudományosság értékében, és nincs szándékában, hogy a dogmáknak alárendelje. Apáczait kortársával, Pósházi Jánossal kell csak szembeállítanunk, hogy tudományos emelkedettsége, igazi nagysága kiderüljön. Pósházi állandóan a dogmák oldaláról vizsgálja a tudományt, s ha nem dönt is mindig ellene, lényegében teológus marad, Apáczai sem vetkezi le puritánus meggyőződését, a világi tudományosság igényeinek méltánylása szempontjából azonban minden kortársát megelőzi. Újólag alá kell húznunk annak jelentőségét, hogy az ipari fejlődésben elmaradt, a teológiai gondolkodás kizárólagos uralmától nyugodott magyar földünkön a XVII. század derekán valaki tudományos tárgyilagossággal fogalmazta meg a vérkeringés vagy a mágneses deklináció elméletét. Ebben áll Apáczai igazi nagysága.

„A csinálmányokról” (VIII. rész)

A *Magyar Encyclopaediának* ez a 35 lapos része az emberi munkával és ennek eredményeivel foglalkozik, ide sorolja a szerző a politikai földrajzot, a városok számbavételét is. Szerkezete a következő:

- I. A „csinálmányokról” általában (256);
- II. A városépítés: síkságra épített város (257), hegyre épített város (258), tengerre épített város (258), tengerpartra épített város (259), „tós helyen” épített város (259);
- III. Nevezetesebb városok (260);
- IV. A „fővebb academiák” (266);
- V. A termőföld minősége (267);
- VI. Major, szőlőskert (269);
- VII. Gyümölcsös kert (271);
- VIII. Veteményes kert (272);
- IX. Kisebb háziállatok;
- X. [Nagy sajtóhibával XX. résznek jelezve; a hiba innentől fogva a rész végéig ismétlődik]: marhatartás (275);
- XI. A nyáj őrizői: komondorok, pásztorok (277);
- XII. A házi szárnyasok (278);
- XIII. Vadkertek, halászat, méhészet (281);
- XIV. „Házi, paraszti és örökké való kalendárium” (283);
- XV. Jövendölések, időjóslás (290).

A VIII. részben felsorolt tudnivalók fő forrása Alstednek gyakorlati ismeretekben gazdag enciklopédiája. Alsted magyarázatainak nagy terjedelme azonban arra kényszeríti a szerzőt, hogy erősen összevonjon, válogasson. Nyilvánvaló, hogy ebben a munkában gyermekkorából magával hozott vagy a mindennapi élet megfigyeléséből származó ismeretei is nagyban segítik; látszik, hogy a gondolattal, nyelvvel nem kell küzdenie.

Az első fejezet így határozza meg a „mesterséggel készített” dolgokat. „A csinálmány oly dolog, mellyel a természeti dolog az ember szükségére a mesterség által jobbanalkalmaztatik el.” (256. l.) Kifejti, hogy ezeket a csinálmányokat „az ide fel megtartott rend szerint” lehet legjobban elosztani, azaz a megfelelő tudományszakok eszközeit, vagy gyakorlati eredményeit a *Magyar Encyclopaedia* sorrendjében venni szemügyre, mind-

amellett ezeket az áttekintő szempontokat nem igen alkalmazza, s inkább Amesi^{us} *Technometriá*ja alapján sorol fel néhány tucat csinálmányt: számvető tábla, Jákób botja, linea, cirkalom, negyed, astrolabium, égi golyóbis, árnyékóra [= napóra], földi golyóbis [= földgömb], ágyú, puskapor, mesterséggel csinált világok, kemencék, töltés, csatorna, úszók, kút, hajó, . . . penna, ténta, papiros, könyvnyomtatás, bötű stb., stb.¹⁷² „Mindezekről röviden eleget találhatni a Comenius Aranyas Ajtajában a XXX-dik résztől fogva az LIV-dikig, noha más renddel, de igen szépen” (257. l.) Comenius „más rendje” gyakorlatiasan összeállított szócsoportjai Apáczai számára tárgyi tanulságokkal is szolgálnak, magukat a dolgokat („res ipsas”) ismertetik. Ezért utasítja az olvasót a *Janua linguae latinae resarata aurea* népszerű kiadásaihoz. Nyilván a Szilágyi Beniamin István 1643-ban Bártfán, majd 1649-ben Lőcsén megjelent magyar átdolgozásaira céloz, amikor az *Aranyas Ajtóról* beszél. Bizonyosság egyébként ez az utalás az Apáczai és Comenius között meglevő szorosabb eszmei kapcsolatra is, amelyet pedig Csere Jánosnak nem egy életírója, rosszul értelmezett nemzeti büszkélkedéséből, tagadni vagy csökkenteni igyekezett. Azt talán mondanunk sem kell, hogy Apáczai e helye és Comenius *Januája* között nincs tartalmi vagy szövegszerű összefüggés.¹⁷³

¹⁷² Vö. pl. Apáczai „7. A tűz körül a hadi mesterségek, tudn. az ágyúk, puskaporok, golyóbisok, mesterséggel csinált világok, kemencék.” (257. l.) — AMESIUS: „Circa *Ignem* sunt circa eum artificiose eliciendum figendum, conservandum, projiciendum, aliis commode communicandum etc. Quo pertinent omnes illae artes bellicae bombardarum, pulveris tormentarii, pyrobolum, quatenus aliquo horum aliovo modo circa ignem occupantur. Item artes luminum artificialium; nec non hypocaustorum, furnorum et similium igni conservando, commodeque communicando inservientium.” (*Technometria*, a Philosophemata, Amstelodami 1651 c. gyűjtőkötetben, 37–38.) Apáczai rövidíti, de ezt a szöveget rövidíti! (Hadi tüzszerszámok, világító eszközök, kemencék.) Apáczai a VIII. rész („in Mechanicis”) forrásai között hivatkozik is Amesiusra.

¹⁷³ J. A. Comenii *Janua linguae latinae resarata aurea* . . . In usum Scholae Varadiensis . . . in Hungaricam Linguam translata per Stephanum Beniamin Szilagy, Bartphae 1643 (RMK. I. 735. d. Az Orsz. Széchényi-Könyvtár új számozása szerint). A XXX. rész: De Mechanicis . . . a 71. lapon kezdődik, az LIII. rész a 119. lapon végződik. — Az 1649-es RMK. I. 820 a. (Orsz. Széchényi Kvt.) — Használtam az 1693-as lőcsei kiadást is (RMK. I. 1440, Debr. Ref. Koll. H. 5600). A magyar cím az I. lapon: „A Deak Nyelvnek aranyas ki-nyittatott Ajtája.”

Figyelmet keltő az, amit Apáczai az első szakasz 21. pontjában mond: „Végeztem volt oda fel, hogy ezen a helyen az égi és földi golyóbisoknak készüléről és hasznáiról tanítsak, de rövideden jer lássuk a városok helyét és alkalmatosságát a nevezetesebb városokkal együtt.” (257. l.) Apáczai, aki a tanításban először használta a földgömböt és térképet, aki Bethlen Miklós nagyatyjával a deák-unoka számára földgolyóbist véte-tett, szerette volna ezt a tudását röviden magyarul is összefog-lalni. „Oda fel”, nyilván műve előzetes szerkesztése során, ki is alakultak elgondolásai, de azután lemondott róluk. Bizonyára úgy vélte, hogy a csillagászati részben s a VII. rész általános földrajzában a legszükségesebbeket már elmondotta. Ez a sze-mélyes jellegű fordulat azonban alkalmat ad neki, hogy áttérjen a szorosabb értelemben vett leíró földrajzra.¹⁷⁴

¹⁷⁴ OROSZ LAJOS, Lázár György feltevésére hivatkozva, id. műve 46. lapján az alábbiakat írja: „Az Apáczai által megjelölt források és az Enciklopédia szövegének egybevetése, valamint Apáczai több utalása alapján valószínűnek látszik ugyanis, hogy a jelenlegi rövid VIII. és IX. rész helyén egy olyan nagyterjedelmű résznek kellett volna állnia, amely a IV–VII. részben tárgyalt elméleti természettudományok ipari-mező-gazdasági alkalmazását, lényegében az akkori termelőmunka ismerteté-sét ölelte volna fel.” Majd a 75. lap 47. jegyzetében azt olvassuk, hogy a VII. rész után „egy olyan nagyszabású résznek kellett volna következ-nie, amely az Enciklopédia addigi gondolatmenetét pontról pontra kö-vetve, ismertette volna a már tárgyalt tudományok gyakorlati hasznát, jelentőségét és alkalmazását, továbbá mindazokat a munkaeszközöket és műszereket, amelyeket e tudományok gyakorlati alkalmazása során az akkori tudomány és technika igénybe vett, s talán azokat a legfonto-sabb használati tárgyakat is, amelyeket a tudomány elvi eredményei alapján az akkor fejlődésnek induló polgári manufaktúra ipar előállít-tott. Ilyenformán az Enciklopédiában Apáczai a polgári fejlődést a polgári ipar fejlődésének előmozdításával is elő akarta segíteni.” Azt, hogy Apáczai mit tervezett, valójában nem tudjuk; annyi azonban kétségtelen, hogy ennek a feltevésnek a legcesekélyebb szövegszerű alapja sincs. Bizonyítékul Apáczainak azokra az általunk is idézett sza-vaira hivatkozunk, hogy „elvégezte odafel.” Az *odafelt* természetesen Hollandiára értelmezik. Nos, ez a mondat a Magyar Encyclopaedia 257. lapján olvasható, a 261-en pedig Utrecht neve mellett ott szerény-kedik Apáczai kedves egyéni megjegyzése: „holott az ő mind a többi felett való kiességére nézve csaknem öt egész esztendeje már hogy lakom.” Az *odafel* tehát nem jelenthet Hollandiát, mert a VIII. részt Apáczai még Utrechtben vetette papírra! Jelenti azonban azt, hogy a *mű tervezésekor*, ahogyan ma is mondjuk: „fentebb”, nem emlékezve már rá, hogy a görög-római iratkeres használatából származó szemlélettel van dolgunk. Egyébként is mit „végzett el”? Csere János műve meg-

A II. részben elméleti kérdéssel kezdi. Az emberi „csinál-
mányok” között nyilván legfontosabb a város, azokat a földrajzi
tényezőket kell tehát feltárni, amelyek a városalapítást meg-
könnyítik vagy akadályozzák. Apáczaik és kortársai szemében
persze a város előre eltervelt és mechanikusan létrejött „csinál-
mány”, ne keressünk tehát *Enciklopédiánkban* modern földrajzi
elveket. Mindamellettt jelentős, hogy a VIII. rész az iparral és a
városépítéssel, tehát a polgári haladás mellett tett nyílt színval-
lással kezdődik.

A városokat síkságra, hegyre, tengerre, tengerpartra, tős
helyekre lehet építeni. Mindeniknek megvan előnye és kára is.
A síkság földje többnyire termékeny, nagy folyók könnyítik
a közlekedést, a közeledő ellenség messziről látható, „az ilyen hely
nem alkalmas a vár megásására” (257. l.), az építésben egységre
és szimmetriára lehet törekedni („egyarányú formát tarthatni az
építésben” uo.). Hátránya viszont a síkon épített városnak, hogy
az alkalmas jó föld az ellenséget is segíti, a folyó a támadót is
kiszolgálja, a város minden oldalról körül fogható. Másfelől nagyok
az építési költségek, mert nincs helyben alkalmas anyag. Nagyon
hasznos hegyre építeni a várost, az ellenség nehezen férhet
hozzá, de hátránya az, hogy az ellenség „a hegyek csúcsai alatt
könnyen ellappanghat” (258. l.), s a hegy tetején ritkán talál-
ható víz. A tengerre épített város igen biztonságos; ha a parttól
1500 lábnyira fekszik, a lövészerszámok már nem árthatnak
neki, bajos azonban az ilyen területről a haza egyéb részeinek
megoltalmazására felvonulni. Idézzük teljes terjedelmében a
„tős helyre” épített város leírását: „1. A tó se lovasokat, se

tervezésekor? Pusztán annyit, hogy „az égi és földi golyobisoknak
készületiről tanit.” Semmi többet! Ebből nagyszabású mechanológiai
rész kialakítására gondolni talán tetszetős, de nem igazolható feltevés.
Apáczaik éppen azért hivatkozik Comenius Aranyas ajtájára, mert *nem*
akar foglalkozni a mechanológiával. Többször utaltunk rá, hogy Apáczaik
elméleti ember, kevés gyakorlati érzéke van, a szemléltetésnek szinte
készen kínálkozó alkalmait is elkerüli, igen kevés tehát a valószínűsége,
hogy az *Enciklopédia* egész természettudományi anyagával párhuzam-
osan haladó technikai rész szerkesztése megfordult volna gondolatai
között. Úgy látom egyébként, hogy Lázár György és Orosz Lajos felte-
vése Tavasz Sándor egy gondolatának átszínezése és kibontása: „A
Tsinálmányokról szóló VIII. rész, a saját korának megfelelő tudással,
feloleli kora egész civilizátorikus munkájának ismertetését...” (Apáczaik
Cseri János személyisége és világnézete, Koiozsvár 1925, 45.)

gyalogokot közel nem bocsát. 2. Se kerület nem kell itt, se bástya. Mindazonáltal a nehézségek többek, mert 1. Nagy költség kívántatik az épületek fundamentumának megvetésére a földnek alkalmatlan volta miá. 2. A szüntelen kipárálló bűdös gőz a lakosoknak igen árt. 3. Kevés néppel megszállhattya az ellenség, főképpen, ha egy bástyával a benn valókat a kijövetel dolgában megelőzi, minekokaért az ilyen épület mennél erősebbnek látszik magában, annál nagyobb veszedelmére lehet magának. Az oltalmazóknak serénysege és bátorsága megfogyatkozik, ha csak ez az egy uttyok elfogattatik is.” (259. l.) Végezetül még a városok száraz vagy vizes árkaiknak hasznáról és hátrányáról kapunk felvilágosítást: az a legjobb, ha az árok a szükség szerint tölthető meg vízzel, vagy hagyható szárazon.

Feltűnő, hogy ebben a több, mint három lapnyi részletben kizárólag katonai szempontok uralkodnak, bár Apáczai többnyire nem várról, hanem városról beszél. Mindez azonban érthető, ha pontos forrására rábukkanunk: nem Alstedből való, hanem Adrianus Metius *Geometriae practicae pars quarta: De munitionibus* c. művéből, tehát egy katonai építészeti kézikönyvből. Ennek epilógusát fordítja magyar szerzőnk csaknem szó szerint, az összes pontok átvételével. Ezért szerepel a VIII. rész forrásai között Metius is.¹⁷⁵

A III. fejezet – a földkerekség jelentékenyebb városait sorolja fel, s teljes egészében Alsted *Encyclopaediájából* való.¹⁷⁶ Felsoroláson kívül egyebet alig kapunk, Alsted itt-ott tesz néhány dicséző megjegyzést a városokra, Apáczai ezeket rend-

¹⁷⁵ Az idézett Apácza-részlet szövege Metiusnál: „Quinto si forsan in paludosis locis extrueris, haec commoda erunt. 1. Ipsa palus quae ut equiti sic pedestribus copiis accessum negabit. 2. Nec Valli immensa mole nec celsio opus propugnaculo. Sed ut ea conduxerint, offecerint nihilominus alia eeu sunt. 1. Immodici sumptus, dum Vallum ceteraque extruuntur loco minus idoneo, videlicet ubi fundus moli ferendae impar, solumque nec quantitate nec qualitate operi respondens. 2. Teter quotidie exhalans vapor aërem inficiens, infesta lue in milites grassabitur. 3. Parva manu minimisque copiis obsidebit eas hostis, modo propugnaculo aliquo defensoribus exitum praescindat, adeoque ipsa munitio, quo loci commoditate validior censetur, eo ipso nocentior habetur. 4. Generosissimorum defensorum alacritas, si hoc limite ipsi delineantur, alibi te deficiet.” (ADRIANUS METIUS: *Geometriae practicae pars quarta*... Franekeræ 1640, 318; Debr. Ref. Koll. O. 450. sz.) Az Apáczai-fordította rész a 316 – 20. lapon található.

¹⁷⁶ Liber XVIII. Geographia, pag. 1161 – 1162.

szerint kihagyja. Álljon itt tájékoztatásul néhány sorozat európai városnév.

Hybernia [= Írország]: Dublinum.

Anglia: Londinum, Eboracom [= York], Cantabrigia [Cambridge], Oxonium [Oxford], Bristolia, Glocestria [Gloucester], Salopia [Shrewsbury], Vigornia [Worcester], Bathonia [Bath]. Alsted Londonról megjegyzi: „Ex his Londinum cum orbis Christiani emporiis de palma facile contendit”; Apáczaik elhagyja e dicséretet.

Wallia [Wales]: „Landorf, melyhez 165 ecclesiák vannak” (260. l.)

Scotia: Edinburg, Scone, Alherdon, Sterlinga, Fordunum [Fordun].

Hispania: Granata, Hispalis [Sevilla], Corduba, Valentia, Murcia, Caesar Augusta [Cadiz], Flaviobriga [Bilbao], Tolosa, Barzelona, Tarracona, Compostella, Baiona, Burgos, Salamantica [Salamanca], Conimbrica [Coimbra], Valladolid, Toletum [Toledo], Madrid, Palma, Citadella [Ciudadela], Monda [Munda], Lisbona. Alstednek Sevillára és Madridra tett megjegyzése elmarad; a spanyol határ közelében fekvő francia Bayonne tévedésből kerül ide a herborni professzornál is.

Gallia: Lutetia (Paris), Burdigala [Bordeaux], Pictavia [Poitou], Sainetes [Saintes], Rupella [La Rochelle], Clarimontium [Clermont], Tolosa [Toulouse], Bourges, Tours, Salmurium [Saumur], Lugdunum [Lyon], Rotomagus [Rouen], Andegavum [Anjou], Aurelia [Orléans], Nevers, Reims, Dola [Dol], Vesontium [Besançon], Arelatum [Arles], Digion [Dijon], Narbona [Narbonne], Pessuliai hegy [Montpelier. — Latinul Mons Pessulanus. Apáczaik nyilván nem ismeri a francia városnevet!] Avenion [Avignon], Marsilia (Marseilles), Valence, Grenoble, Vienne, Chamberium [Chambéry], Ambianum [Amboise], Vermandois, Cambrai, Boloniae [Boulogne], Caletum [Calais], Nantes, Renes [Rennes], Constantia [Coutence], Auranges [Avranches], Anger — Alstednél hiányzik Genf, Apáczaik pótolja: „Sabaudiában Geneva.” Érdekes, hogy ezt itt teszi Franciaországnál!¹⁷⁷

¹⁷⁷ Genf 1526 óta állott a svájci szövetség védelme alatt. Bern és Zürich állandóan segítették a szavójai hercegek elleni küzdelemben, de hivatalosan csak 1815-ben lett a szövetség 22. kantonjává.

Belgium, azaz Németalföld városait Apáczai tartományok szerint sorolja fel. Alstedet szorosán követve, s nem véve figyelembe, hogy az Egyesült Provinciák már 1609 óta tökéletes függetlenséget élveznek, amelyet a westfáliai béke hivatalosan is elismert: Lovanium [Lówen], Bruxela [Bruxelles], Antverpia [Antwerpen], Bosk, [Hertogenbosch], Limburg, Lucemburg [Luxemburg], Bastonacum [Bastogne], Geldria [Geldern. Ma német!] Novimag [Nimwegen], Rurmond [Roermond], Arnhem, Hardervik [Harderwijk. Alsted nem említi!], Venlon [Venlo], Gandavo [Gand], Brug [Brügge], Ypra [Ypern], Tornak [Tournai], Duak [Douai], Artebatum [Artois], Hanonia [Hainault], Dordrecht, Harlem, Delft, Gouda, Amsterdam, Leida [Leyden], „és egy igen nevezetes falu Haga” [Alsted nem említi!], Middelburg [Alstednél szintén hiányzik!], Zuthfania [Zutfen], Mechelnia [Mecheln], Trajectom [Utrecht] „holott az ő mind a többi felett való kiességére nézve csaknem öt esztendeje már hogy lakom” (261. l.), Daventria [Deventer], Leovardia [Leeuwarden], Franekera [Franeker], végül Embda [Emden. Ma német!]. Grőninga városát, amelyet Alsted külön is kiemel, Apáczai elfelejti bevenni a felsorolásba. Semmi nyoma, hogy ebben a híres egyetemi városban megfordult volna. Jellemző, hogy Harderwijket és Hágát beiktatja, ez utóbbiban alighanem járt is, esetleg a fentebb idézett tragikus történeti esemény (Dorislaus angol követ megöletése) táján 1649 májusában. Megjegyezhetjük, hogy a nevezetesebb németalföldi városok közül mind Alstednél, mind Apáczainál hiányzik Rotterdam (Eramus szülőföldje!), Maastricht és Lüttich.

A rengeteg német birodalmi város közül először azokat sorolja fel, amelyek „a császártól elhódoltak” („a ditione Imperii Germanici sunt alienatae”), szám szerint 15-öt, közöttük a franciává lett Metz, Toul és Verdun városát, Danzigot és másokat. A császári városok száma a Rajna-vidéken 24 (Köln, Achen, Strassburg, Worms, Speier, Franfrurt a. M., Hanau, Kolmar stb.), a Svábföldön 32 (Regensburg, Augsburg, Nürnberg, Ulm, Nordlingen, Esslingen, Halle stb.). A négy fő Hansa-város Lübeck, Hamburg, Brema és Braunschweig: ezekhez tartozik Vandaliában [= Jütland] 6, Pomeraniában 8, Poroszországban 6, Livoniában [= Lettország] 3, Szászországban 13, Westfáliában 10, Cliviában [= Cléve-i márkában] 7, Transislanában [Overyssel németalföldi tartomány] 3, Geldriában [= Geldern

németalföldi tartomány] 7, Frisiában 3 város. Apáczaai szövegéből nem derült ki a Hansa különleges jellege, amelyet pedig Alsted világosan megmond: „Dividitur autem Hansa Teutonica in quattor regiones, Lubeensem, Coloniensem, Brunsvicenssem, Borussicam” (1161. l.) Persze sem ő, sem Apáczaai nem jelzi, hogy a saját korukban a világhírű Hansa már a szomorú hanyatlás végnapjait élte.¹⁷⁸ — Az egyes német fejedelmek alá tartozó városokból betűrendben 48-at közöl a *Magyar Encyclopaedia* (Pl. Aenipons [Zweibrücken], Bonn, Chilonium [= Kiel], Dresda, Fulda, Heidelberg, Herbipolis [= Würzburg], Jena, Linz, Lipcese, Marburg, Mainz, München, Münster, Passau, Regiomontum [= Königsberg], Salzburg, Trier, Vienna [= Bécs], Weimar, Wittenberg, Vratislavia [= Boroszló]).

Ugyanílyen száraz felsorolásokkal haladunk végig Európa, sőt az akkor ismert négy kontinens valamennyi Alstednél megtalálható városán, Apáczaai legfeljebb itt-ott összevon: Svájcban pl. csak a kantonok nevét közli. „Olaszországban” több mint 130 várost számlál elő tartományok szerint, egyiknek-másiknak nevét a latinból lefordítva: Livius piaca [= Forum Livii, Forli], Julius piaca [= Forum Julii, Cividale], Sólýomhegy [= Mons Falconis, Montefalcone].

Magyarországról és Erdélyről Alstednél az alábbiak olvashatók: „*In Hungaria* sunt Buda vulgo Offen, Alba regalis vulgo Stuhlweissenburg, Strigonium vulgo Gran, Belgradum seu Alba Graeca vulgo Griechsweissenburg urbes et Vesprimium, Sigethum, Komora et Jaurinum vulgo Rab, arces munitissimae... *In Transylvania* Alba Julia, Principis sedes, Hermannopolis, Stephanopolis (quae et Corona et Cassovia dicitur) et Claudiopolis, quae insignis est Academia.” (1162. l.) Apáczaai szövege: „20. Magyarországbán Buda, Székes Fejérvár, Esztergom, Nándor Fejérvár, Kassa a városok, az erős várak pedig Vespiny (!), Sziget, Komárom, Győr... Erdélyben Fejérvár (az Erdélyi Fejedelem lakó helye), Kolozsvár, Szeben, Brassó.” (263. l.) Még itt, a haza földjének ismertetésében is Alsted mankóján jár, csak a nyilvánvaló hibákat javítja ki: Kassát, amelyet herborni mestere Brassóval zavar össze, átteszi Magyarországhoz, a városneveket magyarul írja, elhagyva ter-

¹⁷⁸ Handwörterbuch der Staatswissenschaften, V. köt. Jena, 1923, 145—150. *Hanse* címszó D. Schäfertől (Debr. Ref. Koll. M. 1944.).

mésztesen a német megjelöléseket és a még nem is létező kolozsvári akadémia dícséretét. Szinte furesának tartjuk, hogy eszébe sem jut néhány nevezetes magyar város, Pozsony, Sopron, Debrecen vagy Várad beiktatása. Szenczi Molnár szótárába és nyelvtanába minduntalan beleröppennek a magyar városnevek, Szepsi Csombor lépten-nyomon magyar helységekkel állítja párhuzamba a külföldön látottakat.¹⁷⁹ Különösen furcsa Apáczai tartózkodása azért, mert több ízben láttuk, hogy neki is van hajlama személyes benyomások közlésére, a hazaszeretet meg éppen műve keletkezésének legerősebb mozgatója. Ki tudja ma már megmondani, mi akadályozta meg abban, hogy egy kissé részletesebb földrajzot állítson össze?

Az Európán kívüli országokból is rengeteg városnevet közöl, de valamennyi csak holt ismeretanyag számára, ahogy Alstednél is az. Felsőszerecsenországban [= Abessynia] megemlíti, hogy Kaxumoban lakott Candaces (Kandaké) királynő.¹⁸⁰ Muszkaországot az ázsiai birodalmakhoz sorolja, „Sinában a 240 nevezetes városok között Paquin a királyi”. Ez Peking XVII. századi neve. (Már a 119. lapon utalt rá, hogy Chinát helyesebb lenne Sinának mondani!) Az amerikai helynevek felsorolása a torzítások, sajtóhibák és fölösleges fordítások („Ágoston feje” = = Caput Sancti Agustini)¹⁸¹ miatt nehezen áttekinthető.

E leíró földrajzi részhez csatlakozik „a fővebb akadémiák” (egyetemek) szemléje, egyébként szószerinti átvétel Alsted művének 1162—1163. lapjáról. Érdekes szemügyre venni, hogy a XVII. század közepén, az akadémiai vándorlások fénykorában, mely főiskolákat tartottak számon Európa tudományos vérkeringésének áramában.

Angliában Alsted Cambrideget és Oxfordot említi: amabban 19 diákszallás (scholarum hospitia) és 14 pompás kollégium működik, emebben pedig 16 kollégium és 7 előadóterem (aula) található. Apáczai a cambridgei adatokat félreérti („a Cantabrigiai, melyben 19 Schola és 40 hatalmas Collegiom vagyon” 266. l.): Angliában nem járt, e számok tehát nem sokat mondanak számára. Skóciában három akadémia van: Saint Andrew,

¹⁷⁹ Vö. TOLNAI GÁBOR: Szenczi Molnár Albert értékelésének néhány kérdése, It. 1954, 160., BÀN IMRE: Szepsi Csombor Márton Párizsban, ItK. 1956, 266., 267., 268.

¹⁸⁰ Ap. Csel. 8 : 26—39.

¹⁸¹ Brazil városok, Pernambuco szomszédságában említi.

Aberdeen, Glasgow. A 22 hispaniai akadémia közül felsorolja a complutumit [Alcala da Henarez], conimbricit [Coimbra], granatait [Granada], salamanticait [Salamanca], vallisolitit [sajtóhiba Alstednél is! Valladolid], toletomit [Toledo] és Majoricában a Lullesane"-t [Palma de Mallorcában a Raymundus Lullusról elnevezett főiskolát]. A francia akadémiaák székhelye: Anjou, Avignon, Orléans, Bourges, Bordeaux, Dol, Lyon, Montpellier, Nantes, Párizs („melyben 55 Collegium vagyon” 266. l.), Poitou, Rheims, Toulouse, Valence, Cahors, Saumur. „Belgiomban” a lovaniomi [Louvain] és a duacomi [Douai] akadémia működik; „a megegyezett Belgiomban a leideni, franekeri, groningai, ultrajectomi, hardervicomi” (267. l.): az akadémiaák felsorolása pontosan alapításuk rendjében történik, kiigazítva és megpótolva Alsted adatait. — Németországi akadémiaák: Argentina [Strassburg], Altdorf, Basilia [Basel], Colonia [Köln], Dillingen, Erfordia [Erfurt], Frankfurt a. O., Freiburg, Giessen, Greifswald, Heidelberg, Helmstadt, Ingolstadt, Lipcse, Marburg, München, Regiomontum [Königsberg], Rostock, Trier, Tübinga, Bécs és Wittenberg. Mint látjuk, a katolikus és protestáns akadémiaák előszámlálásában nincs különbség, amint hogy a diákvándorlások mindennapos érintkezése során a felekezetek viszonya — a vallási villongások ellenére is — elég normális volt. A tudományos érdeklődés ekkor már gyakorta áttörte a dogmatikus korlátokat. — Olaszországból a bononiai [Bologna], ferrariai, florentiai, salernomi [Salerno], mediolanomi [Milano], paduai, ticinai [Pavia],¹⁸² perusia [Perugia], neapolyi, pisai, romai, firmioi [Fermo], senai [Siena], macerati [Macerata], tauriai [Torino] akadémiaák említését olvassuk. Lengyelországban a krakkói, pósnani, samosciai; Csehországban a prágai, Dániában a hafniai [Koppenhága] egyetem nevezetes.

Magyarországról Alsted ismét csak a kolozsvári akadémiaát említi, nyilván azért, mert erdélyi meghívása már folyamatban volt, s a rendek — mint láttuk — Bethlen Gáborra bízták a főiskola helyének megválasztását: volt szó Kolozsvárról is. Apáczai az 1650-es évek viszonyainak megfelelő módon így ír: „fejérvári (ha lábra állhatna) kolosvári” (267. l.). A „lábra

¹⁸² Alstednél „Papiensis seu Ticinensis” szerepel. Apáczai rövidít, anélkül, hogy az olasz várossal közelebről tisztában volna. Pavia a Ticino folyó mentén fekszik, kevéssel a Po-val egyesülése előtt.

állhatna" megjegyzés természetesen az utóbbira vonatkozik, hiszen Gyulafehérvárt már van olyan-amilyen főiskola. Majd így folytatja: „12. Magyarországon a váradi, pátkai, debreceni. Noha mind az erdélyi s mind a magyarországi oskolák inkább, mint akadémiák" (uo.). És itt kitör belőle az eddig szinte szándékosan elfojtott hazafias indulat: „... a mű nemzetünknek nagy gondviseletlenségének miatta az ő örökké való nagy gyalázattá: holott más keresztyén országokban, még ahol pápista fejedelmek, királyok uralkodnak is, vagyon a reformátusoknak egy néhány rendbéli akadémiájuk, műnekünk vallásunkon való fejedelmünk, bő országunk vagyon s hol az akademia? Melybe ha volna, a bőségre nézve sok idegen országokból a tanulók elgyülnének, csak nyittanók fel immár egyszer álmas szemünket s állatnánk tudós embereket a scholákba, mert találnánk ha az irigység meg nem enne bennünket. Így osztán nem mű hordanók a gyönyörűséges gréci tallérokat idegen országokba ki, hanem más hozná bé műnekünk s mű népünk, gazdagodnék belőlle. Gondold meg magyar nemzetnek jóvát kívánó ember, semmi-é három esztendő alatt legalább tizenöt ezer tallérnak kimenni, amellyekben osztán soha a mű népünk talán csak egyet sem lát? Ennyivel pedig ott az ott lakó magyar deákokra legalább el három esztendő alatt. Oh Ur Isten szány meg már bennünket is!" (267. l.) Erre a részletre mondja Erdélyi János: „Mennyi tűz, mennyi szent fájdalom! Még kétszáz esztendő után is éget és pirít!"¹⁸³ I. Ferenc korának cenzúráját mindenestre annyira pirította, hogy a *Magyar Encyclopaedia* 1803-as 2. kiadásából ezt a részletet törölte (v. ö. 341. l.). Apáczai életíróját azonban nemcsak a hazafias türelmetlenség szent tüze, a nemzeti elmaradottság miatt érzett felháborodás kapja meg. Érdekes e hirtelen kitörésben a külföldre vitt magyar pénz sajnálata, Apáczai merkantil gondolkozásmódjának bizonyosága,⁸⁴ de figyelmet érdemel az ország bőségének dicsérete is. Legszemélyesebb hang az irigység elleni panaszról csendül ki, úgy látszik erről már voltak tapasztalatai pályatársai körében, és szinte megejtí, hogy életét ez az irigység fogja megrontani, csaknem összetörni.

¹⁸³ Sárospataki Füzetek, 1859, 346.

¹⁸⁴ A merkantil gazdasági eszmék hatása már Bethlen Gábor politikájában felismerhető. Vö. SZEKFI GYULA: Bethlen Gábor, Bp. 1929, 180–181.

Ha azt tennők fel (ami ugyankevésbé valószínű, de nincs kizárva!), hogy ezt a részletet Apáczai már itthon írta, akkor benne rezeg a fiatal reformer első gyulafehérvári évének sok csalódása, a tanártársaival megharcolt viták keserű hangulata is. Arra talán emlékeztetni is felesleges — hisz annyira szembetűnő —, hogy a „nyittanók fel álmos szemeinket” — fordulat a kolozsvári székfoglalóban még nagyobb nyomatékka, még kíméletlenebbül fog ismétlődni.

Kissé különös fordulattal indul az V. szakasz. „Ez dologra egy kis alkalmatosságot kapván, nem hagyhatom [a] paraszti munkát is . . .” (267. l.) E személyes jellegű, némileg kedélyes bevezető szinte azt a látszatot kelti, mintha Apáczai eredetileg nem tervezte volna a gazdaságtan (res rustica) ismertetését, s csak most, alkalmilag jutna eszébe. Ez persze nem valószínű; hihetőbb, hogy a fentebb megütött személyes hang továbbrezgését kellátunk ebben a művészibb igényű stílusfordulatban.

Csere János részletes gazdaságtana, s a hozzákapcsolt „házi, paraszti és örökké való kalendárium” sok helytelen feltevére és alaptalan találgatásra adott okot az eddigi Apáczai-irodalomban. Kremmer Dezső így ír róla: „A földművelés, kertészet és állattenyésztés s általában a gazdasági kérdések tiz cikket foglalnak el (X—XX). Bámulattal kell adóznunk ezért a részletekig pontos és körültekintő első kis gazdaságtani munkáért Apáczainak . . . Csodálatos éleslátás, széleskörű megfigyelő erő rejlik e mögött. A földjét, hazáját, otthonát haláláig szerető székely ember lelke sugallhatta neki az erős gondolatot, hogy effajta ismeretekre is nagy szüksége van nemzetének . . . A nemzeti vagyon megvédésének gyönyörű gondolata húzódik mege szerény tanácsadások mögött . . . Itt legkevésbé támaszkodott forrásokra, ami a dolog természetéből világlik ki.”¹⁸⁵ Eltekintve attól, hogy Kremmer még a fejezetek számozásában esett súlyos sajtóhibát sem vette észre (XX = X. l) és a 11 gazdasági fejezet helyett csak 10-et számolt, értékelő összefoglalása tele van mosolyt keltő naivságokkal: széleskörű megfigyelő erő, a nemzeti vagyon megvédésének a gondolata, önálló rendszerezés stb.

Ráduplázott minderre Laurentzy Vilmos, a Horthy-korszak egyik hivatalos gazdaságtörténésze. A *legelső magyar agráríró* c. tanulmányában ilyfajta megállapításokat olvas-

¹⁸⁵ KREMMER 74—75.

hatunk: „Látnia kellett ennek a gazdálkodási rendszernek (ti. a merkantilizmusnak!) hátrányait épp a magyar lakossággal szemben. Azt a körülményt, hogy a kereskedelmet és ipart idegenek űzik, azok lesznek gazdagokká és ez által közéletileg hatalmassá, míg a színmagyar földbirtokos osztály s a földet művelő tömegek gazdaságilag háttérbe szorulnak... A fellegekben járó bölcsész a visszatérő gyermekkori emlékek hatása alatt lassan leszáll a földre. Észreveszi a való életet is, a földet túró magyart, és rendszeres üzemi, rentabilitási irányítást ad neki. A fiziokratizmusnak oly korai képviselője, hogy büszkének lehetünk rá világtörténeti viszonylatban is.” Azután megtudjuk még, hogy Apáczáinak az állattenyésztésre adott utasításaiban is „a modern, racionális gazdálkodásnak korát megelőző képét látjuk”; hogy „a soha nem nyugvó fajszeretet” harcosa; „hogy minden sorából a rómaiak hangulata árad ki, a mezei élet tiszta légkörébe való beteges vágyakozás, a város csömöre”, a horatiusi Beatus ille-hangulat. Összefoglalásként még az alábbiakról értesülünk: „Annak a legmodernebb felfogásnak, mely a föld népére építi fel a nemzetek, sőt a gazdálkodási rendszerek biztos jövőjét és a földműves osztályt tekinti a nemzethűség és állambiztonság legszilárdabb talapzatának, már ezelőtt három évszázaddal Apáczai Csere János, korának legnagyobb gondolkodója volt legelső hirdetője.”¹⁸⁶

Szegény Apáczai! Egyszerre volt merkantilizmus ellen harcoló fiziokrata, fellegekben járó bölcsész, a fajvédő politika képviselője, városellenes hangulatok táplálója, „a nemzethűség és állambiztonság” ideológusa, s végül a XX. századi nagybirtokosok osztályérdekeinek korai elméletirója. A modern olvasó nem tudja, hogy a ténytől magát tökéletesen függetlenítő tudománytalanság vakmerőségének vagy a stílus papírmásé virágainak adózzék-e nagyobb elismeréssel. Jellemző egy gazdaságtörténészre, hogy fiziokratának nézi (Quesnay és Turgot előtt egy jó századdal!) azt az Apáczait, akinek tipikus merkantilista nyilatkozatát közvetlenül a mezőgazdaságtan előtt olvashatta volna, ha a *Magyar Encyclopaediát* komolyan forgatta volna.¹⁸⁷

¹⁸⁶ Magyar Gazdák Szemléje, 1933, 246., 262.

¹⁸⁷ Laurentzy még azt a merész feltevést is megkockáztatja — minden alap nélkül! —, hogy művét Apáczai maga szedte. Mintha bizony ezt Waesberg mester és a holland cégek szabályzata megengedte volna! Apácza legfeljebb korrektora lehetett saját művének.

Mindezekkel a stílusgyakorlatokkal szemben megállapítható — mint arra lényegében már Fináczy Ernő rámutatott¹⁸⁸ —, hogy Apáczai gazdaságtana nem önálló teremtménye, Alsted nagy művéből való, s nincs szükség Konrad Heresbach és Colerus gazdaságtani írásainak forrásként való feltételezésére.¹⁸⁹ Apáczai, számtalanszor láttuk már, annyira lelkiismeretes, hogy a legcsekélyebb mértékben felhasznált szerzőket is megemlíti (egy Schonerust!), esze ágában sincs elhallgatni valamit. A mechanológiában („in mechanicis”) pedig Alstedíust, Amesiust és Metiust említi forrásai gyanánt. Kimutattuk az amesiusi *Technometria* szerepét, a várépítést Metiustól tanulta, minden más Alstedtől való. Legfeljebb arról lehet szó, hogy egy-egy klasszikus auktort (itt Vergiliust) kiaknáz. Ez azonban a XVII. században annyira természetes, mint pl. az „eposzi közvagygon” használata.

Nem akarjuk persze azt állítani, hogy Apáczai éppen ebben a szakaszban nem végzett szép és viszonylag önálló munkát. Szívét bizonyára átmelegítette a hazai föld szeretete, és hasznosnak tartotta, hogy a magyar főiskolák végzettjei — falusi lelkészek és tanítók — egy kissé elméletileg is együtt lássák a gazdaság legfontosabb kérdéseit, ennél messzebb menő elméleti tudatosságot feltételezni azonban nem egyéb szóvirágok gyártásánál. Egészen jogos viszont Apáczait az első komoly értelemben vehető magyar gazdasági írónak nevezni. Lássuk egyébként forrásához való kapcsolatát és az egyes részekben közölt ismeretek jellegét!

Idézni kezdtük fentebb az V. szakasz első mondatát, teljes terjedelmében így hangzik: „Ez dologra egy kis alkalmatosságot kapván, nem hagyhatom [a] paraszti munkát is (res rustica), holott az a mögmondottaknál (!)¹⁹⁰ mind régibb, mind hasznosabb, s mind igazabb.” Ez a megindulás Alstednél az 1869. lapon a III. pontban található. „Agricukuram imprimis commendant antiquitas, facilitas, innocentia et utilitas.” Apáczai a *facilitas*-t kihagyja. Bizonyára gyermekkori szemléletből tudja, hogy a földművelés nem is olyan könnyű! A „mezei földben” egyébként

¹⁸⁸ Klebersberg-emlékkönyv, Bp. 1925.

¹⁸⁹ Ugyancsak LAURENTZY VILMOS állítja ezt A. Cs. J. Calendarium perpetuum a. cikkében, Debr. Szemle, 1933, 260. Az Enciklopédia VIII. részéhez ismeretlen forrás használatát tételezi fel LÁZÁR GYÖRGY is: A. Cs. J., Természet és Társadalom, 1954, 677.

¹⁹⁰ Nyilvánvaló sajtóhiba, ö-ző alakot Apáczai igen ritkán használ (*ötu, lötu*), igekötőkben soha.

négy dolgot kell megvizsgálni: formáját, természetét, módját és oltalmát. Az első a térszíni viszonyokat jelenti: sík, halmos, bérces, hágós, hegyes. Mindeniknek megvan a maga haszna. „8. A mezőnek a művelésre nézve való színe, ha jól műveltetik nem csak szepeb [sic!], hanem termékenyebb is. Úgy hogy mind a szőlők, mind az élő fák, ha renddel ültetnek el, mind külsőbb helyet foglalnak el, s mind több gyümölcsöt teremnek, mivel a nap hévsége jobb egyaránt süthöti őket.” (218. l.) Ez a szépen folyó, magyaros mondat Alsted alábbi helyének fordítása: „Ex agro igitur aequae spatioso sed non aequae diligenter eleganterque consito et minus bonum et minus multum vini frumentique quin redditurum sit, dubitare non decet. Foecundior omnino est bene culta exiguitas, quam neglecta magnitudo. Minorem videas occupare locum, quod suo loco est positum: nec alterum alteri a sole et luna tantum efficere. Vites quoque et arbores si per ordines satae sint, aequaliter coelesti lumine solis ac lunae perfusum iri, indeque celerio rem fore coctionem fructuum, uberio rem copiam, grandio rem redigi posse pecuniam apertum est.” (1869. l. legalul.) Látnivaló, hogy Apáczai mily ügyesen egyszerűsít, s mennyire a lényegét közli.

Nagyon érdekes, hogy a föld minőségének leírását — Alsted *terrae naturae* nak nevezi — Apáczai egyenesen Vergilius *Georgicájából* veszi át. „A föld az ő természetire (natura) nézve, hogy Virgilussal szóljak, sovány, kövér, fekete, homokos, nedves, ritka, sűrű, savanyós (sós) és hideg (268. l.)”

„A sovány terméketlen, mely vagy agyagos vagy kövecses és egyéb re alig jó, hanem olajfáknak, melly is abból üsmerszik meg, ha a tájat [= azon a tájon] sok vad olajfa szokott teremni vagy ha egyéb erdei gyümölcstermő fák.” (uo.)

Vergiliusnál:

Difficiles primum terrae collesque maligni,
Tenuis ubi argilla et dumosis calculus arvis,
Palladia gaudent silva vivacis olivae.
Indicio est tractu surgens oleaster eodem
Plurimus et strati bacis silvestribus agri.

(Georg. II. 179—83.)

„A kövér föld a hegyek allyaiban szokott lenni, mivel a hegyekről az olvadások minden kövérséget ide hordanak és ha

egybe szorítod, sükeresnek tetszik; az is elég kövér penig a szőlőnek, amely hegyes, de délre nyól [= nyúl] alá igyenesen, úgy mindazáltal, ha sok apró pörje találtatik benn. A marhának penig az az elég kövér, amelyben folyó vizek, források és olyan pasintos helyek vannak, hogy amennyit nappal a marha egy helyt leészik, étszaka másutt megannyi nőjjön helyébe.” (Uo.)

Vergiliusnál:

At quae pinguis humus dulcique uligine laeta,
Quique frequens herbis et fertilis ubere campus —
Qualem saepe cava montis convalle solemus
Displicere; — huc summis linquntur rupibus amnes
Felicemque trahunt limum — quique editus Austro
Et filicem curvis invisam pascit aratris:
Hic tibi praevalidas olim multoque fluentes
Sufficiet Baccho vites, hic fertilis uvae,
...
Non liquidi gregibus fontes, non gramina deerunt,
Et quantum longis carpent armenta diebus,
Exigua tantum gelidus ros nocte reponet.

(Georg. II. 184—191. és 200—202.)

„A fekete föld, melyben a borozda feneke kövér, igen jó a veteményeknek, de jó ezeknek igen még az is, ahonnan erdőt irtottanak csak mostanában ki.” (Uo.)

Vergiliusnál:

Nigra fere et presso pinguis sub vomere terra
Et cui putre solum — namque hoc imitamur arando —
Optima frumentis...
Aut unde iratus silvam devexit arator
...
At rudis enituit impulso vomere campus

(Georg. II. 203—205, 207, 211.)

Innen fordítja azután Apáczai a többi földfajta meghatározását is: a ritka föld szőlőnek jó, („rarissima quaeque Lyaeo” II. 229.), a savanyú (sós) föld semmire sem való („salsa autem tellus et quae perhibetur amara, frugibus infelix” II. 238—39.). Vergilius

tanácsát mondja el a ritka, sűrű savanyú föld meghatározására is. (269. l., Georg. II. 226—237, 239—247.)

Jól tudjuk, hogy Apáczai különös szeretettel és sikerrel magyarázta tanítványainak Vergilius *Georgicá*ját. Le is fordította magyarra, s ez a kézirat a XVII. század végén a marosvásárhelyi ref. koll. könyvtárába került, de innen nyoma veszett.¹⁹¹ Íme a fordítás egy részlete, amelyet a *Magyar Encyclopaedia* megőrzött! Egyszerű, lényegre törő kivonat ez, a vergiliusi költészet ragyogó színeit letőri szövegéről, de ne feledjük, hogy itt egy kompendium ismeretanyagáról van szó: a poétai klasszis deákjainak tartott előadásban és a róla készült diktátumban nyilván megmaradtak a költői *ornatus* szépségei is. Örök kár, hogy nem ismerjük: talán nem volna a magyar műfordítás-irodalom különleges értéke, Apáczai művészi érzékéről mégis sokat mondhatna.

Az V. szakasz harmadik része („a mezei föld módja áll annak-elmérésében”), szó szerint Alstedből való (180. l.). Apáczai földmérő terminusai a *hód*, (= hold), *négyszegelet* és az *ugar*. A legelső annyi föld, amennyit az ember ökrön egy nap alatt megszánt; a másik 100×100 lábnyi terület; a harmadik pedig 240×240 láb nagyságú. A megfelelő latin kifejezések *jugum*, *versus*, *jugerum*. Végül a földek elhatárolásáról, sövényéről olvasunk ugyancsak Alsted nyomán.

A VI. szakaszban a majorságról és majoros gazdáról esik szó. Apáczai e rövid szakaszt Alsted *Encyclopaediáj*ának XXIX. könyve (*Mechanologia Physica, Georgica*) két lapjáról (1870—71) válogatta össze, kb. 220 sűrűn szedett petit sorból.

„1. A művelő földön vagy majorok építtetnek vagy kertek. 2. A majorok s esztenák, gabonás házak helyeknek keresztessék illendő melegű és hidegű ég, minemű többire a hegyescskék oldaliban szokott lenni: mivel az sem télbe a zuzmarázatoktól meg nem vesztegettetik, sem nyárban a páráktól; nem is oly magas helyen vagyon ott az épület, hogy szüntelen vagy szél érje

¹⁹¹ A marosvásárhelyi ref. kollégium subscriptiós könyvében. (Jelenleg a m. vásárhelyi Bolyai-könyvtárban MS. 376. sz. Régi száma 4084.). A 241. lapon: „Catalogus Librorum in usum Coetus Scholae M. V. Anno 1689 19 Julii Sumtibus ejusdem Coetus publiciis emtorum . . . 7) Versio 4 Librorum Georgicorum Virgilij, par Johannem Apacium, Liber manuscriptus.” Vö. KONCZ JÓZSEF: A marosvásárhelyi hely. hitv. főtanodai könyvtár ismertetése, MKsz. 1879, 217.

vagy eső, mindazáltal ott is valami dombocskán kell állani, nehogy a záporosó folyamati a tövéből kimossák. 3. A major gazdában itt megkívántatik, hogy gyermekségétől fogva ebben a paraszti munkában neveltetett legyen fel, s ehhez a tiszthez akkor fogjon, mikor már a harmincadik esztendejét elérte, és csak a hatvanadikig viselje, hogy így a munkára mind ereje, mind okossága legyen. A legények is pedig mellette legalább 22 esztendősek legyenek, nyakasok és erősek. Ő legyen az első, aki ágyából reggel felkél, s ő mennyen fekenni legutószor is, annakelőtte az ajtókat, kapukat meglássa, ha bé vannak csinálva, ha a marhának elég enivalója vagyon, mint fekszenek és hogy ha nincs-e hójok.” (269. l.)

Alstednál: „De villa urbana nihil hic dicemus, sed de rustica et frumentaria conjunctim. Ac de situ quidem ejus et positione ista . . . Sublimior deligendus locus, qui cum diem totum a sole feriatur, illustreturque . . . existimari debet salubrior. Petatur aër calore et frigore temperatus, quem fere medius obtinet collis, quod neque depressus hyme pruinis torpet, aut torret aestate vaporibus, neque datus in summa montium perexiguus ventorum motibus aut pluviis omni anni tempore saevit: sed locus paululum intumescat, ne cum a vertice torrens imbribus conceptus defluerit, fundamenta convellat” (1870. l. 1. hasáb utolsó harmadából) . . . Officia Villici haec sunt. Cui haec praefectura mandabitur, hunc oportet esse aetate viridi seu media, ab anno tricesimo usque in sexagesimum, quoniam adolescentiae ad imperandum deest auctoritas et senectia non est sufferendis laboribus operosis . . . Ille compos laudis evadet, qui peritissimis agricolis commendatus, a puero in agresti negotio operas dederit.” (1870. l. 2. hasáb utolsó négy sora, majd folytatón az 1871. lapról.) . . . Parandos jubent operarios, qui tolerare laborem queunt, non minores annorum XXII et qui ad agrariam disciplinam videantur appositi. (1871. l. 2. hasáb felülről 12. sortól.) . . . Primus cubitu surgat, postremus cubitum discedat, priusque villam videat, clausa ut sit, et suo quisque loco cubet et uti jumentis pabulum suppetat. (1871. l. 1. hasáb, a VII. pont utolsó három sora.) Apáczaik fordítása, Alsted kissé tudákos, folyton magyarázó stílusával szemben, egyszerű, magyaros, az eleven szemlélet érezhető rajta. Az utolsó mondatban Alsted azt tanácsolja a majorosnak, nézze meg, mindenki a helyén fekszik-e (tehát ellenőrizze legényeit!), Apáczaik gazdája

nem az emberekkel, hanem az állatokkal törődik, „mint fek-szenek s ha nincs-e héjok.”

Amit a szőlőművelésről e szakaszban olvasunk (270—71. l.), mind Alstedtől való (1873—74. l.), Apáczai azonban ügyesen válogat, s oly talpraesetten, szinte szakértelemmel magyaráti hogy szövegének fordítás jellege egészen eltűnik: „Aki szőlőt akar mívelni (a vincelér), magának hidjen többet, mint másnak.” („Qui vinetum instituet, plus suae ipsius, quam alienae curae fidat”). Szinte úgy látszik, hogy ez az évezredes igazság a magyar nép ajkán is szállóigeként keringett. „Cemete (sic!) korában add meg néki az övét, mert soha jó nem leszen másként, ha nem tom mennyit munkállódol is rajta; ha pedig megvastagodhatik, nem annyéra árt, ha szintén meg nem mívelhetnéd néha is.” („Res tenera infirma, injuriae valde impatiens, quae plerumque nimio labore ubertateque consumitur et sua foecunditate perit, nisi modum adhibeas. Si confirmaverit vinea et quasi juvenile robur pervenerit, non tantopere negligentia cultorum illi nocet.”) Valóban, mintha a néphez, az erdélyi szőlőművelőhöz beszélne! — „A kapálás mennél gyakorabb, annál jobb.” („Fossio tanto plus prodest, quanto crebrior fuerit.”) — A kötözésre Apáczai *cigolyát* (*salix purpurea*), *száldokot* (*tilia*), *kákát* és *iglicét* (*genista*) ajánl; Alstednél fűz- és szilvessző, káka és iglice szerepel.

A VII. szakasz a gyümölcsös kertekről beszél, ezt a fejezetet szerzőnk Alsted 1874. lapjáról szó szerint fordítja, de a hozzáértő könnyed természetességével. — „Az oltó ágaknak pedig gyengéknek, termékenyeknek, sokboguaknak, midőn bimbózni kezdenek egy esztendősknek, naptámadatra nézőnek, épeknek, egy kúsujjniaknak kell lenni.” (271. l.) Egyébként itt csak a faültetés és az oltás módjáról kapunk tanácsokat.

A veteményes kertről szóló VIII. „vágaték” ugyancsak Alstedet követi (1874. l.), s utasítást ad a kert elhelyezésére (szérútól, istállótól távol legyen!), a trágyázásra, a kert beosztására, az öntözésre. „Legjobban pedig a záporok táplállyák a veteményt, mivel még a férgeket is megölik.” (273. l.)

A IX. szakaszban átme gyünk a Bucolicára, az állattartás ismertetésére. Valamennyi tudnivaló Alstedtől származó átvétel (1875—1882. l. passim), aki egyébként nagy részletességgel, az antik ismeretanyag (*Columella*, *Varro*, *Vegilius*) alapján értekezik e népszerű kérdésekről. Apáczai válogatása változatlanul jó,

kellemesen folyó, olykor érdekes olvasmányt ad. A IX. szakaszban a kisebb háziállatok (juh, kecske, sertés) tartásáról, a X-ben (nagy sajtóhibával XX-nak jelezve!) a nagyobbakról (szarvasmarha, szamár, ló, öszvér) értekeznek. A XI. a pásztorokról és a komondorokról szól. A „majorságot”, azaz az aprójószágot tárgyalja a XII. (páva, gerlice, galamb, tyúk és kakas, réce, lúd). A XIII. szakasz pedig a vadkert kezelését, a halászatot és a méhészetet írja le. Álljon itt mutatóban egy-két szép részlet!

„Nyárba jó reggel ki kell hajtani a jó harmatos fűre, és ha az idő meglevül, árnyékos fák vagy kőszálak alá kell hajtani, míg a nap meghanyotlik és a hévség is elmúlik. A tarlón legeltetés mind a juhoknak hasznos, mind a földnek.” (273. l.)

„A ló jó igen, ha vidám és bátor, nem rettegő, a menésben másokon uralkodni akaró, sem felettébb nagy, sem kicsiny, az árkokot minden várakozás nélkül mások előtt átugorgya, akár-melly hidra is rá mer magától menni, feje kicsiny, fülei kicsinyek, villagók, s felálló, nyaka temérdek, de nem hosszú s lágy, serénye sűrű, fodor szabásu s jobb felé dől, szemei feketék, orra likai nyitvák, szügye nagy és sok helyt vágás, vállai vastagok, hasa szupolyka, fara széles és alá felé hajló, hátgerince kettős avagy ugyan nem tetsző, farka bő s fodor szabásu, szárai igyenesek, magasak, eggyarányuak, térdei kicsinyek és kerekdedek, seggi kerekded, s nem beálló, körmei kemények, magasak, vágások : egész testek vastag, magas, felálló.” (276. l.) Fordítás ez Alstedből, de aki valóságos szemlélet alapján nem ismeri a ló tartást, s ennek népi szókészletét, sohasem boldogulna egy ilyen részlet magyarra áttételében. Megfigyelhető az is, mily pergő elevenséggel alkalmazkodik nyelvünk a latinban pusztán felsorolásnak ható leíráshoz : a mi nominális mondatunk ugyanis teljes értékű, míg az igei állítmányt nélkülöző latin csak szükségmegoldás.

„A komondor az a jó, amely öreg [= nagy], nagyon és hangosan ugat, egy szőrű, tudniillik vagy feje, lelankadt hosszú fülü, fekete vagy kék és csillámló szemü és borzas mellyü. Jól tartassanak, hogy a nyáját meg ne kóstolják, mi ízü. Csak szinte esztendőskorokba kell megengedni, hogy megforogjanak, mert egyébként mind testekben meggyengülnek s mind elfajulnak : a' peniglen légyen tavasszal, három holnapig kölykezők, amikor jól kell tartatniok, kiváltképpen árpakenyérrel” (277. l.).

Apáczai legszebb leírásai közé tartozik a *kakas*. „A kakas penig igen kacér legyen, a tyukoknál magasabb, piros és felálló taréjju, rövid és horgas orru, sárga avagy fekete szemü, veressel fejrőlő lepényü, serénye (nyakán való szőre) arannyal sárgálló és a vállára fekvő, borzos cobokju, rövid száru, hosszú körmű, nagy, magas és lombos farku, sűrű tollu, serény, vigyázó, bátor, viaskodó, kukorékoló, a tyuksereget oltalmazza, s azoknak ellenségeivel, tudniillik a héjjákkal szembe mer [jen] menni.” (279—80. l.) Bár Alstednél ugyanezeket a vonásokat találjuk meg,¹⁹² a leírás mégis művészi: valóságos szemléleten alapul, s úgy érezzük, hogy a gyermekkori megfigyeléseket a nagy német-alföldi állatfestők képeinek szemlélete erősíti.

Kedves az a néhány sor, amelyet a halászatról olvasunk: „Gyönyörűségesebb dolog a halászás, mind hogy az embert a fogás ugyan megújítja, sőt testét is táplálja véle, s mind hogy az erszényt is, ha ki okosan él véle megtölti. 9. A tóból peniglen a víz kibocsáttatván elsőben, ebéd előtt kell a halászásnak lenni, mivel akkor jobban bánhatik az ember a hallal. 10. A második vonás többnyire kazdagabb, mivel a víz ekkor jobban megzavarodott és halak nem láthatnak olyan jól.” (281. l.) A halászat ősi magyar mesterség, mind Magyarország, mind Erdély rengeteg állóvize, lápja, kiöntése nyüzsgött a haltól, ha talán a halastavak rendszeres kezelése ritkább volt is nálunk, mint nyugaton. A régi magyar konyhán a halétel — különösen böjtben — nagy szerepet játszott.¹⁹³

¹⁹² „Gallinaei mares comprobantur salacissimi, foeminis altiores, rubentibus ac sublimis cristis, non obliquis, rostro brevi et adunco, oculis ravis aut nigris, palea ex rutilo subalbicante, júbis ex auro flavis, per colla cervicesque in humeris diffusis, feminibus hirtis, cruribus brevibus, unguibus longis, cauda magna, frequentibus pinnis. Praestantes etiam habentur si sint elati, alacres, vigilaces, qui non facile terreatur, qui vociferent saepe, qui in pugna pertinaciter resistent, conjugalem gregem animose defendant, animalia gallinis infesta non solum non fugiant, verum ea quoque interficiant.” (1879. I. 2. hasáb, alulról a 27. sortól). — Megfigyelhetjük, hogy Apáczai az „animalia gallinis infesta” helyett *héját* mond: szemléletesebb, mint eredetije.

¹⁹³ A magyar halászat történetének klasszikus feldolgozása található HERMAN OTTO A magyar halászat könyve c. nagy művében, Bp. 1887. I. 87—137. — I. Rákóczi Gy. székelyhídi halastaváról Szalárdi János tudósít (idézve HERMAN O. 113.). Ugyancsak Hermannál olvashatók a régi magyar szakácskönyvek halétkei (121)—137.). Vö. ugyanekhez RADVÁNSZKY BÉLA Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII.

A Bucolicát a méhészkedésről szóló rövid részlet zárja, Apáczai hivatkozik rá, hogy a méhekről „oda fel sokat szóllott”, ti. a VII. részben, így hát itt csak a tartásukról beszél. Nem egyéb azonban ez sem néhány, a méhkaptárok elhelyezéséről szóló utasításnál.

Legérdekesebb fejezete a mezőgazdaságtani résznek „a házi, paraszti és örökkévaló kalendárium” a földműves ember évezredes tapasztalatainak gazdag gyűjteménye. Alsted nagy bőséggel szedi össze a hagyományt, s maga is Beda Venerabilisra¹⁹⁴ hivatkozik, mint első rendszerezőjükre: „Prognosticon anni sumitur ex Calendis Januarii, sive diebus septimanae, in quos illae incidunt: autore venerabili Beda . . .” (1182. l.)

A január elsejéről mondott prognosticont mellőzve, lássunk néhányat az időjóslatok, gazdasági tanácsok és életrendi szabályok közül (283—289. l.).

Januárius azaz Bódogasszony hava: „Ha hó nincsen, káros a mezőnek mind a veteményekre, mind a szőlőre nézve.” („Bacchus et alma Ceres patiuntur tristia damna, Cum nive non tegitur terra perusta gelu”). — „Élj ilyenkor fűszerszámos étkekkel, meleg étellel, itallal, és borjuhussal, új bort igyál, kövért, de mértékletesen; lágymeleg egü helyet keress, fejedből sem árt kevés vért kivetetned, Venussal ne igen barátkozzál.” („Utere aromatibus, victu calido et vitulina, Pingue merumque recens fac moderatus ames. Aere age intepido, capiti quid sanguinis aufer: Lascivus Veneris deliciisque vaca.”) — „Ha Vincent napja tiszta, bő bor leszen.” („Clara dies Vincentis notat vini proventum.”)

Februarius, Böjtelő havában: „A Mária tisztulása napja tájba a tél erősebb és ha az a nap tiszta, nagyobb hó lesz még

században, Bp. 1896, 477—484. (Főúri házak étrendjei.) Erdély halbőségéről nagyon érdekes közlések MIKES (Sztripszky!) HIADOR Adatok Erdély őshalászatához c. tanulmányában, Bp. 1903, Klny. a M. Nemz. Múzeum Néprajzi Értesítőjéből. (A mezősegi halastavak rendszeréről 1—9. — Cegei Vass László 1698 márciusában egy halászat alkalmával csaknem 18 000 potykát, csukát és kárászt fogatott, uo. 38—39.) — A magyar halászat modern irodalmának áttekintése GUNDA BÉLA A magyar gyűjtögető és zsákmányoló gazdálkodás kutatása, Bp. 1948, 13—16. Klny. a Magyar Népkutatás Kézikönyvéből.

¹⁹⁴ BEDA VENERABILIS De natura rerum c. művéről MAX MANTINIUS: Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters I. köt., München 1911, 77—78.

mintsem volt.” („Circa diem purificationis Mariae hyems est asperior, et si dies illa sit clara, solet major nix, quam fuit ante, cadere, juxta rhythmum : Sole micante die purificante, nix erit major quam ante.”) — „Ha Péter Cathedrása napján hideg talál lenni, 14 napig tart.” („Si frigus incidat die Cathedrae Petri, solet durare 14 dies.”) — „Mátyás ha jeget talál eltöri, ha hol nem, csinál.” („Matthias dicitur frangere glaciem, quam invenit : et si non invenit, facere.”) —

Martius, Böjtmás hava : „Hold fogytára és ha az idő száraz és tiszta, a fákot elültesd, csakhogy úgy állasd, amint azelőtt állott mindenképpen, ha pedig az ág bő rajta, a nem ollyasát vagdald le ; a tövére pedig a földbe áss köveket bé, mivel ez nyárba hűvösséget szolgáltat, télbe meleget : ellenbe [= vele ellentétben] a föld szénén való.” — „A tavaszi napéjegyenlősége Gergely pápa napja előtt való nap leszen,¹⁹⁵ mely mind az őszivel együtt a betegségeknek veszedelmes, ha akkor betegülnek meg, nem is kell akkor orvossággal is élni. Az őszi gonoszabb. Mindkét napéjegyenlőségekor többire déli szelek funak. A napmegállásakor pedig északiak.” — „A fecskék is ekkor jönnek ismét meg, amikor napnyugoti szélnek kell egynehány napig funi.” — „Valamennyi ködös nap vagy márciusban, annyi eső leszen azon a nyáron ; és valamennyi étcaka harmat esik, annyi zuzmaráz leszen husvét után, s augustusban annyi köd.”

Aprilis, Szent György hava : „Ekkor akarmit akarsz is vetni, ültetni sat. bátran vidd végbe, kiváltképpen amit az elmúlt holnapba nem végezhetél volt el : úgymint az árpát, zabot s több efféléket.” — „Valahányad nappal rekeg a béka Márk napja előtt, meg annyival hallgat annak utánna.” — „Amint virágzik a cseresznye, olyan termése leszen a bornak.”¹⁹⁶ „Ha miképpen március száraz úgy aprilis nedves, majus pedig hűvös, bő esztendő lesz.”

¹⁹⁵ Ez március 11-ike. Az 1662-es *Calendarium Oeconomicum Perpetuum* adja meg a magyarázatot : „A Régiek azt tartották, hogy Sz. Vid napján leghosszabb a Nap ; Sz. Lucza Asszony napján leg-hosszabb az éjszaka ; Sz. Gergely és Sz. Kereszt földmagasztalása napján egyenlő a nap az éjszakával. De mostani időben mind ezeket nyólez vagy kilenz nappal későbbben kell számlálni” (RMK. I. 995, 71.) Tehát csak a Julianus- és Gergely-naptár közötti különbségről van szó. Vö. még BÁLINT SÁNDOR : *Népünk ünnepei*, Bp. 1938, 183.

¹⁹⁶ Szőlőművelő vidéken ma is élő hagyomány : magam többször hallottam Gyöngyösön.

Majus. Pünkösd hava: „Ha ez a hólnap essős, kevés bor lesz, de ha az Orbán napja tiszta, bő bor terem.”

Junius, Iván hava: „Medárd napja tájban ameyen [sic!] üdő vagy, olyan lesz az egész nyáron is többire.” — „Vitus napján fordul meg az nap...” — „A nyár kezdet Gervas napján esik.” — „Péter és Pál napja tájban a vetemények megérnek és gyükerek kiszárad.”

Julius. Jakab hava: „A vadászás ekkor leggyönyörűsebbebb.” — „Ha Mária meglátogatásának napján eső lesz, szélvész üdő követi.” — „Ha Jakab nap táját az ég tiszta, a esűrök gabonákkal megtelnek. Ekkor mennek el a gólyák, kányák és fecskék.”¹⁹⁷ — „Hideg étellel és itallal ély ebben, s hallal és paréjos étekkel; az orvosságokat pedig és az érvágást, a bort, a fűszerszámos étkeket s a feredőköt eltávoztasd, hanem igyál vékony és régi sert inkább.”

Augustus. Kísasszony hava: „A Mária felvitelének napja ha tiszta, édes borok teremnek.” — „Nem jó itt tyúkot ültetni.” — „Bartalis napja ha tiszta, szép ősz lesz.” — „Ártalmas itt eret vágatni, fűszerszámokkal, feredővel, borral, Venussal élni és nappal aludni.”

September. András hava [Tévedés „Mihály hava” helyett!]: „A darvak elmenvén, az ő kiáltásokkal a telet elközelíteni jelentik.” — „Ennek közepiben a hold fogytára és az ő fenn nem lételekor levágott fák sokáig megmaradnak.” — „Ha a Mihály napja után a csere golyóbist felbontod, s férgecskéket találsz benne bőséget, ha legyeket háboruságot, ha peniglen pókot, döghalált jegyez.”¹⁹⁸

October. Mendszent hava: „Szedgy szőlőt, de száraz időn: a mustot pedig akkor nyomd, mikor a hold a föld alatt vagy.” — „Mikor a fák levelei későn hullanak el, erősebb tél lesz.” — „Ha az erdőn sok a makk, sok hó lesz, ha pedig a hó sok, bő lesz az aratás is. A vadászok abból jövendölnek a tél felől, amennyi nap vagy az első hóeséstől fogva újholdig.” — „Simon s Juda napján kezdetik a tél.”

November. András hava: „Ha a Marton napja ködös, zurzavaros tél lesz, ha peniglen hideg, száraz tél.” — „Marton

¹⁹⁷ Alstednél ugyanígy olvasható e furcsa tudósítás. A fecskék és gólyák Közép-Európából szeptember elején vonulnak el — nem júliusban.

¹⁹⁸ Ugyanez kis változtatással a VII. részben is, a 231. lapon.

luda mellye ha világos, hó lészen, ha fekete, eső.” — „A méhserrel és a gyömbérrrel jó most élni.”

December. Karácson hava: „Az ekkor öröttetett liszt és süttetett kenyér egész Pünkösd napjáig eltart, száraszt és jól megelégit.” — „A zöldelő karácson havas húsvétot hoz.” — „Karácson napja mennél közelebb esik holdujtság után, annál bővebb esztendő következik; a hold fogytához közel eső pedig rosszat [t. i. jelent]”. —

Apáczai, mint rámutattunk, nagy részletességgel közli Alsted paraszti kalendáriumát, mindent azért nem fordít le: március 46 pontját 29-re vonja össze, április 25 pontját 16-ra; december hava mind a hat pontját közli.

Nem tartozik szorosán tárgyunkhoz, de rendkívül érdekes lenne tüzetes vizsgálat alá venni ezt a „kalendáriumot” egyrészt a közölt megfigyelések eredetére nézve — sok közülök római írókra megy vissza!¹⁹⁹ —, másfelől az egykorú életben játszott szerepük tekintetében. Az időjárás-prognózisok évezredek tapasztalat eredményei; az étrendi és egészségügyi szabályok már tele vannak makacsul őrzött babonás eljárások ajánlgatásával (érvágás, fűszeres étel és „Venus” tilalma vagy megengedése), végül a mezőgazdasági munkák előírásaiban, sok hasznos tanács mellett, az emberiség őskorába visszanyúló agrár-mítoszok lapanganak. Ilyen a holdjárás állandó figyelembevétel: tűzifát pl. csak holdfogytakor lehet vágni.

Apáczai „házi, paraszti és örökkévaló” kalendáriuma sokban megegyezik a XVII. századi magyar kalendáriumok prognoszticonjaival. Íme néhány sor az 1675-ös lőcsei kalendárium rigmusaiból:

Január. A Szőlő és a Vetemény veszedelemben áll
Mikor a Föld ez hóban hó nélkül pusztán áll.

¹⁹⁹ SZILÁDY ÁRON írja: „Régesrégii időből származnak ezek az időre, hónapokra vonatkozó versek, s közös forrásból a kalendáriumok csatornáján szivárogtak le minden nép irodalmába. BÄHRENS (Poetae latini minores I. k.) az augustusi korszakból eredetnek mond közülök egy párt; RIESE pedig (Anthol. lat.) az általa 395. sz. a. közlöttokről azt modja, hogy »versus ad picturas spectantes Ausonii esse puto.« — STREZYGOWSKI Kalenderbilder des Chronographen vom Jahre 354 című alapvető értekezésében kimutatja, hogy ezek az utóbbiak a híres szépfő Filocalus által 354-re valóban ily képek mellé alkalmaztattak.” (ItK. 1900, 412.)

- Fényes Vince Szent Pál fordulásával egybe
 Bor, Buza bővségnek szép bizonyos jele.
 Május. Ha Orbán fényeskedő, a Bor nagy bővségő
 Ha pedig az ég dörgő, sovány az esztendő.
 Hold töltére virágzó szőlő jó ért leszén,
 Fogytára jól virágzó tölgyfa sok vajt téssen.
 Junius. Ur napja ha szép tiszta, jó Esztendőt jelent,
 Az minemü Medardus, négy hét ollyat illet.
 Ez után ne fély, a dér ártson a szőlőnek,
 Szent Iván nap ha eső, negyven napig lesznek.

Az 1630-as csepregi kalendárium (RMK. I. 589.) augusztusra ugyanazt az életrendi szabályt közli, mint Csere János :

A Venus Aszszonynac játékját tilttya kis Asszony,
 Az borsos étket és gyakor álmot evel.
 Véredet oltalmazd, meg mértékellyed életed,
 El mulic az nyár maydan előled imé.

Az Alsted—Apáczai-féle prognosticonokhoz közel áll az 1621-es nagyszombati kalendárium rigmusanyaga. A nagy változatosság ellenére az együgyű kalendáriumi jótanácsok között másfelé is minduntalan felbukkannak a tudós *Encyclopaedia* utasításai.²⁰⁰

Nagy mértékben azonosak Apáczai kalendáriumi prognosticonjai a Lippai János által szerkesztett *Calendarium Oeconomicum Perpetuum* időjósásaival, gazdasági tanácsaival (RMK. I. 995.). „Vincze napján ha a' nap fénlík, és tiszta idő leszen, sok bort várhatni” (3. l.). — „Ha Sz. Orbán napja szép fényes leszén, bősége lesz a' bornak ; ha eső esik, kevés.” (25. l.). — „Az minémü üdő vagyón Sz. Médardus napján, ollyan üdő leszén négy hetig egymás után, főképpen ha eső esik. Ez után a nap után nem félő immár, hogy az dér ártson az szőlőnek.” (32. l.). — „Ha Boldog Asszony látogatása napján eső esik, azt tartják, hogy negyven nap egy más után esni fog.” (37. l.). — „Ha Nagy Boldog Asszony napján fényeskedik az nap jó és bőv bort jelent.”

²⁰⁰ Vö. KÖNIG GYÖRGY: Kalendáriumbeli régi magyar distichonok, ItK. 1900, 403—412., Szilády Áron kiegészítései 412—416. — KOVÁCS IMRE: Régi magyar kalendáriumaink 1711-ig, Debrecen, é. n. [1938?] — E prognosticonok egy része megtalálható (olykor némi változtatással) Alsted Uranometriá-jában is (*Enc.* 1069—1070.).

(42. l.) — „Sz. Bertalan napját tartják a parasztok ősz első napjának, és a' minemű üdő azon a napon esik, olyan léssen ősszel is.”
 (42. l.) — „Egy kevéssé Sz. Mihály nap előtt, vagy utánna, vagy azon nap is, tölgy fán termő gubacsot meg hasíttják, és ha pókot találnak benne, szerencsétlen esztendőnek itélik, ha legyet, közép szerént való esztendőnek ; ha férgceskét jó esztendőt várnak ; ha semmit, dög halált.” (51. l.) — „Az Eső és hó felől ilyen itéletet tartanak a parasztok, és azt mondgyák, hogy minek utánna az első hó esik, olvassa meg az ember, hány nap vagyon a következő uj holdig, annyi hó esik azon teletszakán.”
 (57. l.) — „Sz. Márton Ludgyárul is jövendöllötték az télnek állapottyát, meg sütvén az ludat, és le évén az mellye csontyárul a' husát . . . ; az után a színérül azt jövendölték, hogy a fejer szín havat és esőt jelent ; az verhenyeges szín nagy hideget.”
 (58—59. l.) — „Ha Karácson napja hóld nevedezésére esik, jó esztendő léssen ; és annál jobb, mentül közelebb az új holdhoz. Ha pedig hóld fogytára jün, kemény esztendő léssen : és mentől közelebb a végéhez, annál kegyetlenb.” (64. l.) — Ugyanezt az egyezést kellene megállapítanunk egyéb kertészeti, gyümölcsstermelő vagy állattenyésztési eljárások vizsgálata során : Apáczai nem eredetiségre törekedett, nem is tehet mást, mint, hogy kora gazdái számára összefoglalta az évezredes hagyományt.²⁰¹

A VIII. részt befejező 15. szakaszt Apáczai így kezdi : „Ezeknek felette a parasztok kalendariumához tartoznak imez jövendölések is . . .” (289. l.) Ezek a közvetlen jelekből való időjósítások szintén mind Alstedből származnak, de a magyar paraszti köztudat, mint évezredes európai hagyományt, éppúgy ismerte és részben még ma is ismeri őket. Meglátszik ez a fordításon is, Csere János sehol ily közmondás-szerű, népies magyarsággal nem beszél, mint itt.

²⁰¹ A Lippai-féle Calendarium Oeconomicumot a XVIII. században is többször kiadták : Kassán 1720-ban és 1751-ben, Győrben 1753-ban. Vö. PETRIK, 1712—1860. I. 373. — Bizonyára jelentős szerepe volt a ma is élő népi hiedelmek közvetítésében, fenntartásában. Az Apáczai feljegyezte népes gazdasági utasítások és időjóslatok jelentékeny része ma is él. Vö. pl. BERZE NAGY JÁNOS : Baranyai magyar néphagyományok Pécs 1940, III. köt. 167. skk. és 275. skk. vagy Bálint Sándor i. m. (195. jegyzet).

„Esző léssen, ha az ebek füvet rágnak és hasok korog. Ha a legyek és darázsok a lovakot igen csipik. Ha a kéményen temérdeken megyen ki a füst. Ha a bolhák igen csipnek. Ha a só megnedvesedik a sótartóban. Ha a pépes étek belől a fazékhoz ragad (sül). Ha a fonó leányok a guzsaly alatt igen szunnyadoznak. Ha a gazdasszonyok fogai viszketnek. Ha észak, napkelet és dél felé dörög. Ha napkelet felől gyapju szabásu fellegek sokan kelnek fel. Ha a hegyek tetején a felhők megsereglenek, mert ha eloszolnak, tiszta üdő léssen. Ha a darvak hallgatással igen fel [= magasán] repülnek. Ha a barmok a levegő eget igen szagolják (büzlegik) és magukat szőrök ellenébe nyaldogallják. Ha a fecske a tók körül repül és a szárnyai végével a vizet csapdossa. Ha békák felette regelnek. Ha a hangyák a lyukokból a monyokat [= tojásaikat] hordják ki. Ha kegyelet [= szivárvány] vagyon . . . stb.” (290. l.)²⁰² A tiszta idő egyik jele „a napnyugotra veressellő és arra tartó fellegek.” — Ez a szép, népies magyarság olykor szinte költői hangulatot áraszt: „A bő esztendőnek ezek jelei: A száraz és tiszta ősz. A langyleg tavasz. Ha a mandola levelei kevesebbek a virágjánál. Ha a madarak seregenként rohannak a mezőre. Ha a tavaszi virágok többek, mint másszor. A nappali esők bővösök. A cserefák termettek. A bab bő.” (291. l.)

Meg kellett cáfolnunk azokat a naiv feltevéseket, hogy Apáczai *Enciklopédiájának* VIII. részében önálló, magyar viszonyokra szabott gazdaságtant kívánt összeállítani. Eredetisége ennek a résznek sem nagyobb, mint a többieké. Minthogy azonban nagyrészt az ókori földműves egyszerű életkörülményei között keletkezett évezredes bölcsességet közvetít, találkoznia kellett a magyar valósággal is. E közmondásszerű időjóslások, gazdasági tanácsok ott forogtak a falujabeliek ajkán is, érthető hát, hogy könnyedén, olykor színesen folytak tolla alá. Ilyen vonatkozásban elismerhetjük, hogy a *georgica* és *bucolica* Apáczai művének legmagyarabb része.

²⁰² „Pluviam praesagiunt canes gramina comedentes, eorumque ventres murmurantes. Muscae et vespae equos acrius compungentes. Fumus per camini gulam spissius subvolans. Crebriores atrocioresque morsus pulicem. Sal humescens, puls (!) ad ollam intus adhaerescens, ancillae inter pensa carpendum dormitantes, mulierum dentes prurientes . . . etc.” (Lib. XXIX. *Georgica*, 1872.).

Apáczai Csere János gyulafehérvári székfoglalójában lelkes magasztalást zeng a történelem hasznáról és szépségéről. „Mert lehet-e képzelni (Gryneus szavaival szólván), kellemesebb és hasznosabb dolgot, mint az emberi életnek minden tekintetben bámulatosan fölszerelt színházában ülni és mások kárán, a maga kockázata nélkül óvatossá és bölcsévé válni?...”²⁰³ Csodálatos ezek után, hogy a *Magyar Encyclopaediában* száraz kronológiánál egyebet nem tud nyújtani. Jeleztük már, hogy ezt a fogyatékosságot magunk részéről annak a zökkenőnek tulajdonítjuk, amely a tudománytár szerkesztésében Apáczai hazajövetelével állott be. Utaltunk arra is, hogy a szerző itt közli műve fő szerkezeti szempontját, s a történelmet azok közé a tudományok közé sorolja, amelyeket a kijelentés fényénél kell tanulmányozni. Mégis, ha a IX. rész e bevezető mondatát összehasonlítjuk a *De studio sapientiae* megfelelő helyével,²⁰⁴ azt kell megállapítanunk, hogy Apáczai bizonytalanodik a történelem, mint tudományos disciplina elhelyezése tekintetében, a gyulafehérvári székfoglaló tudomány-rendszerében ugyanis nem találjuk meg a *historiát*. Láttuk, hogy Alsted is csak a *farragines disciplinarum*ban tudott neki helyet szorítani. Apáczai szerkesztő készsége, tudományos logikája erősebb, mint a herborni mesteré, így a történelmet kellő helyre mégis beiktatja, inkább a grammatikai-retorikai studiumok feldolgozását ejti el. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Alsted a *historicát* megkülönbözteti a *chronológiától*, az előbbiben a történetírás elvi alapjait és fontosabb disciplináit rendszerezi.²⁰⁵ Apáczai viszont csak a kortan átvételére érez erőt.

A történelmi rész nyolc szakaszból áll. Az a rendszer, amely Apáczai fejezeteinek beosztásából kibontakozik, csak félig-meddig egyezik meg két komolyabb forrásának, Alsted *Encyclopaediájának* és Sethus Calvisius *Opus Chronologicumának* beosztásával.²⁰⁶

²⁰³ HEGEDŰS 100–101

²⁰⁴ Uo. 65.

²⁰⁵ Pl. De fine historiae, De subjecto historiae, De proprietatibus historiae, De scriptione historiae etc. (1979. skk. I.)

²⁰⁶ Az Encyclopaedia kronológiai része (Lib. XXXIII.) a 2069–2191. lapon. — SETHUS CALVISIUS: Opus chronologicum ex autoritate potissimum Sacrae Scripturae et Historicorum fide dignissimorum... cui praemissa est Isagoge Chronologica, ed. tertia, Francofurti 1630. (Debr. Ref. Koll. K. 261.) — Calvisiusra l. JÖCHER I. 1583.

Ismeretes, hogy a XVII. század derekán, Cellarius Kristóf modern kortani rendszerének megszületése előtt, nagy általánosságban még az augustinusi hat világekorszak szemlélete uralkodott. Hogy Apáczai is az Ágoston-féle korszakolás szerint gondolkozott, arról a *De Studio sapientiae* egyik kifejezése árulkodik. Ezt a hat világekorszakot, amelyet a vallásos történet-spekuláció a teremtés hat napjának analogiájára alkotott meg, hamarosan egyesítették a négy világbirodalomnak a dánieli prófécián alapuló beosztásával, s a legutolsó birodalom, a római, élet-tartamát a „translatio imperii” elméletének alkalmazásával a legmodernebb korig kinyújtották („német—római császárság”!), közelre várva az Apokalypsis jóslatainak beteljesedését, a világ végét.²⁰⁷ Bemutattuk, hogy Alsted a XVII. századi chiliasmus egyik tudományos erőssége volt.²⁰⁸ Nagyon világosan szemlélhető Alsted kronológiai rendszere nagy műve egyik táblázatán (2068. l.). A hat korszak (sex intervalla) a következők:

<i>Primum</i> est a creatione mundi ad diluvium	}	1. ante lapsum
		2. a lapsu ad publicam Dei nominis profanationem
		3. ad diluvium
<i>Secundum</i> est a diluvio usque ad primam monarchiam		
<i>Tertium</i> est primae monarchiae Assyrorum	}	1. Tempore patriarcharum
		2. Tempore ducum et iudicum populi Dei
		3. Tempore regum

²⁰⁷ A középkor és a humanizmus korának történelemszemléletére nézve lásd E. BERNHEIM: *Mittelalterliche Zeitanschauungen*, Tübingen 1918; LOTZ JÁNOS: *A történelmi világkép*, Pécs 1936; KATHONA GÉZA: *Károlyi Gáspár történelemszemlélete*, Debrecen 1943. — Apáczainak „e világ késő vén koráról” tett nyilatkozata HEGEDÜS 93. — A négy birodalomról és a világ végéről nagyon érdekes nyilatkozatot tesz Bornemisza Péter. *Postilláinak V. kötetéből* (RMK. I. 153.) kiderül, hogy a XVI. században a világ végét 1650-re vagy 1656-ra is jóslták. Apáczainál azonban semmi nyoma, hogy osztotta volna kortársai apokalytikus váradalmait. (Vö. SCHULEK TIBOR: *Bornemisza Péter*, Sopron 1939, 203–205.)

²⁰⁸ Vö. I. fej. 124. jgyz. Geleji Katona István a chiliasmust kálvini alapon teljességgel elutasítja. Vö. NAGY GÉZA: *Geleji Katona István eschatológiája*, Ravasz L.-emlékkönyv, Bp. 1941, 210–217.

Quartum est secundae
monarchiae Persarum

Quintum est tertiae monarchiae
Graecorum —

Sextum est quartae monar-
chiae Romanorum

1. A Julio Caesare usque ad Christum
2. A Christo ad Constantinum Magnum
3. A Constantino Magno usque ad Carolum Magnum
4. A Carolo Magno ad Carolum V-tum
5. A Carolo V-o ad nostram aetatem.

Számokkal kifejezve az első korszak a világ teremtésének 1656. évéig tart, a második 1717-ig, a harmadik 3419-ig, a negyedik 3619-ig, az ötödik a 3900. évig. A hatodik korszak, a római birodalomé a szerző napjaiig tart, Krisztus születésével (a 3947. esztendővel) természetesen új időszámítást kezdve el. (2022. l.)

Apáczei ezzel szemben a következő rendszerezést adja :

- I. A teremtéstől a 2370. évig, Áron születéséig ;
- II. A 2372. évtől (Mózes születése) 2860-ig, Dávid születéséig;
- III. A 2879. évtől (Saul királlyá választása) 3381-ig, Phalaris szicíliai tyrannosig ;
- IV. A 3387. évtől (Dániel álma) 3947-ig, a Sibylla jövendöléséig ;
- V. A 3947. évtől (Krisztus születése) 303-ig (15. keresztyén-üldözés) ;
- VI. A 306. évtől (Constantinus türelmi parancsa) 797-ig (Nagy Károly uralkodása) ;
- VII. A 800. évtől (Nagy Károly koronázása) 1517-ig, Luther fellépéséig ;
- VIII. Az 1519. évtől (V. Károly császárrá választása) 1654-ig, az angol—holland békéig.

Mint látható, Apáczaikorszakolása távolról sem oly szép és következetes, mint a hagyományos Alsted-féle. Valójában nem is szoros rendszerezés: az egyes korszakok között mindig van néhány évnnyi űr, mert Apáczaik a korszak mindkét végpontjához fűz valami nevezetes eseményt. Leghelyesebben nyilván akkor járunk el, ha csak a korszakkezdő dátumokat tartjuk a rendszer pilléreinek, s ezek így a következők: a teremtés, Mózes születése, Saul királlyá választása, Dániel álma, Krisztus születése, Constantinus Magnus türelmi parancsa, Nagy Károly koronázása, V. Károly trónralépte. Négy korszak esik az Őszöetség, négy az Új idejére, így az elgondolásnak van valami puritán logikája. Az utolsó négy korszak beosztása egyébként teljesen megegyezik az Alsted *intervallum sextum*-ának 2—5. pontjával, tehát a hagyományos korszakolással (Krisztus, Nagy Konstantin, Nagy Károly, V. Károly). Megegyezik Alsteddel Krisztus születésének dátumában (3947) is.

Maga a felhalmozott anyag többnyire Alsted és Calvisius már idézett műveiből való, Helviciust, akit Apáczaik forrásai között említ, már Alsted felhasználta, századok szerint beosztott művét „opus elegantissimum”-nak nevezi (2107. l.).²⁰⁹ Csere János is merít tőle nem egy olyan tudósítást, melyet másik két forrásában nem talált meg. Mindamellett könnyű megállapítani, hogy a legfontosabb kútfő az alsted *Encyclopaedia*. Kezdetben mindhárom szerző kimutatható Apáczaik szövegéből, később, különösen a Krisztus születése utáni időszakban, kizárólag Alsted adatait veszi át.

Apáczaik: „Osztán a teremtés után 130. eszt. születék nékiek Seth ki két oszlopra irá minden tőlle találtatott tudományokat fel.” (292. l.)

²⁰⁹ CHRISTOPHORUS HELVICIUS: *Theatrum historicum sive chronologiae systema novum*, Giessae Hassorum 1613., majd 1616. stb. — Az Orsz. Széchényi Könyvtárban pl. egy 1666-os, az Egyet. Könyvtárban egy 1618-as giesseni kiadás. (Ez utóbbi Ga 2° 1669. szám.) Helvicius (Helwig) Kristófra (1581—1617) vö. JÖCHER II. 1477—78., Allg. Deutsche Biogr. XI. 715—718. — A XVII. századi magyar történeti irodalomban nagyszabású kronológiai munkásságot fejtett ki Lisznyai Kovács Pál debreceni professzor. A négy monarchiáról — más időrendi beosztással — a *Professionum Scholasticarum* . . . pars prima, Debrecen 1683. c. művében értekezik a 177. skk. lapon főleg egyháztörténeti vonatkozásban. Az első monarchia alapítója Nimród, a másodiké Cyrus, a harmadiké Nagy Sándor, a negyediké Julius Caesar. —

Alsted : „Seth vixit an. 912. Hic duabus columnis inscripsit artes a se inventas” (2108. l.)

Calvisius : „Anno mundi 130 . . . Sethus . . . nascitur anno aetatis Adae 130 . . .” (2. l.)²¹⁰

Apáczai : „Peleg penig 1787-ben szüli Regut. Ekkor Noach az ő Tuisco nevű fiát Európában küldé 20 hadnagyokkal, vezérekkel.” (292. l.)

Alsted : „1787. — Regnum Germanorum incipit sub Tuiscone misso ab avo Noacho cum 20 ducibus qui etiam regnum Sarmatarum condidit . . .” (2117. l.)

Calvisius : „Anno mundi 1787 . . . Regu nascitur anno aetatis Peleg 30 . . .” (6. l.) — Látható, Apáczai a két forrást egyesíti, egyben meg is szűri. (A szarmata birodalom alapítását már nem veszi át.) —

Van olyan eset, amikor Apáczai mindhárom fő forrásának adatait vegyíti:

Apáczai : „2140. Hermion a Németek királya idejében virágzott a Druida Papok gyülekezete (Collegioma). Ugyanez azt is végezte, hogy ne csak a férfiak, hanem az asszonyok is igaz ügy elmenyenek a hadba, hogy főzzenek, sebet szopjanak és gyógyítsanak, s ha penig az ütközetnek ideje elérkezik, a síró gyermekekkel közel álljanak és így a hadakozóknak szívőköt megbátorítsák.” (293. l.)²¹¹

Alsted : „2195. Hermion, Hermann, Istaevonis filius regit Germanos an. 63. — 2140. Druides aedificant Genabum in Gallia, ubi hodie est Aurelia. Hoc tempore incipit schola Bardorum, sive Druidum.” (2121. l.)

Calvisius : „Anno mundi 2124 . . . Hermannus filius Ingevonis in Germania regnare coepisse scribitur.” (9. l.)

Helvicius:

„Hermionis Germanorum regis tempore, Collegium Druidarum sacerdotium Gallorum viguit, nomen habentium a *δρῶς*, *δρωίς*, quercus, quia quercu, quia visco querno nihil habebant

²¹⁰ Az Isagoge Chronologica és az Opus Chronologicum külön lapszámozással folyik!

²¹¹ Apáczai — mint látható — túl is megy forrásain, nem mindig helyesen. A harci tudósítás nem a druidákra; hanem a germánokra vonatkozik s Tacitusból ered. Vö. Germania cap. 7. Magyarul Csiky Kálmán ford. Bp. 1903, II. köt. 270.

sacratius, nec ulla sacra sine fronde querna peragebant. Idem de omnibus controversiis cognoscebant, jura constituebant (211. l.)

Apáczai szokása az is, hogy Alsted több évre elosztott adatait egybevonja. Az amazonokról a 2458. évhez jegyzett adatok (294. l.) Alstednél a 2458. és 2460. évnél találhatóak (2128. l.) — A 2569. évhez jegyezve azt találjuk, hogy Phemonot (!) poéta asszony a legelső hexametert írta (295. l.), Alstednél ugyanezt a 2580. évnél olvassuk (2130. l.), a mitikus költőné neve Phemonoe.²¹² — Szűkre szabott keretei között is szívesen meséli szerzőnk — forrásainál részletesebben — az ismert mítoszokat: „2672. Eristheus Herculesnek megporoncsollja, hogy a csudákat megölné, gondolván, hogy azoktól megölettetnék, de megsalatók, mert őket mind meggyőzé. E tájba történt (ha igaz) a Proserpina elragadtatása is.” (295. l.) — „2680. Asterius Cretai király Európát feleségül vészi, ki szüli néki Minost és Radamanthust. E tájba fejté meg Oedipus is a Sphinx meséjét, mely e vala: micsoda állat a négy lábú, két lábú és három lábú állat? Sisyphus is az Ulysses öregattyja e tájban élt, ki felette ravasz ember volt.” (296. l.) Ugyanezen a lapon kapjuk még Atreus és Thyestes, a Minotaurus, az Argonauták, Laomedon, Daedalus és a trójai háború mondáját. — Nagyon érdekes Daedalus történetének racionalista előadása: „Daedalus fő ács-mester Cretában egy Labyrinthust csinála, honnan midőn egy sebes hajóban ment volna, azt fogák reája, hogy Icarussal, az ő fiával elrepült.” A mitikus alakok a kor egész szakirodalmában történeti személyekként szerepelnek, legfeljebb a mondák esodás elemét kezdi ki itt-ott a kritika, de nem nagyobb mértékben, amint azt már az antik Euhemeros tette.²¹³

Az ilyfajta kronológiák — Apáczai is — szívesen hozzák a minél feltűnőbb, különlegesebb adatokat. Íme belőlük néhány!

²¹² Ez az adat végső soron PAUSANIAS *Περὶ ἡγεσις τῆς Ἑλλάδος* ε. művére megy vissza (X. 5, 7). Vö. SCHMIDT-STÄHLIN: *Geschichte der griechischen Literatur*, I. I., München 1929, 53.

²¹³ Euhemerosra l. ÜBERWEG: *Grundriß der Gesch. der Philosophie*, Halle 1909,¹⁰ I. k. 124.; Schmid-Stählin i. m. II. köt. 612. és 626. — A mítoszok XVII. századi kezelésére nézve nagyon érdekes pl. BAYLE: *Hercule* cikke, *Dictionnaire historique et critique*, Leyden 1730, II. köt. 746. skk.

„3730. Carneades és Archimedes élnek. A rómaiak Hannibállal viselt 11 hadok 17 esztendő alatt 1,500,000 embernek éri végét... 3775. Antiochus Epiphanes harmadnap alatt 80,000 embert ölete meg fegyverrel és 40,000 [-et] vasba verete, s megannyit eladata pénzen... 3798. Olyan nagy üstökös csillag volt, mint a nap, úgy hogy az egész éjszakát megvilágosította... 3902. A római birodalom (monarchia) kezdetik Julius Császár alatt, ki az ő hadakozásiban 1,192,000 embert vesztett el... 3947. Egy üstökös csillag tezett fel, ki felől Augustusnak a Sibylla azt mondta: Ez a gyermek tenáladnál nagyobb, őtöt imádjad... 69. [i.u.] Flavius Vespasianus Jerusalemet megszállja, melyet az ő fia, Titus meg is véssen; mely veszedelemben fegyverrel és éhség miá 1,100,000 ember veszett el, 100,000 pengig eladatott... 110. Lucianus a káromkodó²¹⁴ viráگزik... Armeniában 10,000 keresztyének feszítettnek meg... 226. Ez [ti. Origenes] íra 6000 könyvet... 362. A sidókkal fel akarja a Jerusalem templomát építtetni [ti. Julianus Apostata], hogy hazugságba hagyhassa a mü Idvözittönköt, de az építtetni akaró sidóknak egy néhány ezere elvész a földből hirtelen kirohanó tűz által... 409. Rómában oly nagy drágaság volt, hogy az emberek egymást megették, és ilyen szózat is hallatott közönséges helyen: rendely árrot az emberhúsnak... 446. A Constantinápoly kőfalai 77-tornyokkal hirtelen leromolnak... 480. ... A földingás három hétig tart; egynéhány nap vérrel esik, tüzes kópiák láttatnak az égen... 729. Constantinápolyban a döghalál 300,000 embert vér le... 851. Oly rettenetes éhség volt Németországban, hogy az szülék megették az ő gyermekeket, s ezek is amazokat... 969. Otto Bonusus moguntiai püspök az egerektől megemésztetik... 1112. A Tamesis, Trenta és egyéb folyóvizek az ő folyásoktól egy egész nap megszűnnek... 1276. Egy fő asszony Hollandiában egyszersmind 365 gyermeket szül... 1348. Olyan döghalál volt három esztendőök alatt szerte széllyel, hogy csak Lubecából 90,000 ember holt ki, fatalpú barát 1,244,434, Florentiából 1,000,000... 1576. A hennebergi comes felesége 365 gyermeket szül.²¹⁵ — (301—311. l.

²¹⁴ A samosatai Lukianosról, az „ókor Voltaire-jéről” van szó Vö. I. M. TRONSKIJ: Az antik irodalom története, Bp. 1953, 263—70. — Alstednél „Lucianus blasphemans.”

²¹⁵ Alsted e képtelen állítást Ludovicus Vivès, Nathan Chytraeus és Philippus Camerarius tekintélyével támogatja.

passim.) — Csaknem valamennyi adat szó szerint így található Alsted nagy művében is : a Jeruzsálem ostroma idején elpusztult zsidók számát Apáczai Calvisiustól veszi (454. l.) s innen származik a Julianus Apostata rendeletére építkező zsidók pusztulásának legendás színeztetése is (555. l.). Egyedül az Armeniában megfeszített 10,000 keresztyén adatának nem akadunk nyomára forrásaiban.

Van persze Apáczainak több figyelmetlensége, az adatok nem ismeréséből fakadó félreértése is : ilyen pl. a 309. lapon a következő : „1352. A Jesuiták szerzete kezdetik.” Súlyos tévedés ! Alsted „ordo Jesuatorum”-ot ír (2185. l.). A *jezuaták* rendje nem azonos a *jeszuitákéval*.²¹⁶

Különleges érdeklődésünkre tarthatnak számot az *Enciklopédia* IX. részének magyar vonatkozású adatai : sorrendjük a XVII. század elejéig a következő :

- 376 a magyarok Európába jönnek
- 381 a magyar birodalom kezdetik
- 448 Velence építése az Attilától való félelem miatt
- 450 Attila Németországba indul
- 528 a magyarok közül némelyek keresztyénekké lesznek
- 911 kalandozások
- 970 Géza behozza a keresztyénséget
- 1000 „Szent István magyar herceg királlyá tétetik”
- 1233 nagy éhínség Magyarországon
- 1458 Mátyás könyvtárt alapít
- 1527 „Lajos király 200,000 magával elvesz a török miatt a frigy felbontásáért.” (310. l.)
- 1530 a brassói iskola Honter alatt virágzik
- 1605 Bocskai szabadságharca

Meglepetéssel kell tapasztalnunk, hogy egy kivételével valamennyi adat Alstedből való. Szent István királyságát iktatja be egyedül a magyar szerző, evvel szemben kifelejtí a herborni *Encyclopaedia* két fontos adatát, 1302-nél az Árpád-ház kihalását, 1440-nél V. Lászlót és Hunyadit. Csodálkozva kell

²¹⁶ A jezuaták kezdetben laikus rendjét Giovanni Colombini († 1367) alapította. A rendet az alapító halála évében ismerte el a pápa, s 1668-ban szüntette meg ; a női szerzet 1872-ig fennállott. Vö. Enc. Ital. XVII. 1933, 232.

tudomásul vennünk Túróczi, Bonfini, Heltai és Istvánffy után, hogy könyvünkben nem szerepel a tatárjárás vagy Nagy Lajos nevezetes uralma. A mohácsi vész időpontja 1527, a magyar sereg létszáma 200,000, s Alsted tévedéseit a magyar szerző megtoldja még egy nagyobbbal, ti. hogy a csatavesztés a „frigy felbontása miatt” történt, világos bizonyosságát adva ezzel, hogy a mohácsi ütközetet összetéveszti a várnai csatával. Annál kevésbé érthető ez a tévedés, mivel a protestáns apologetikus történetiszemlélet a szegedi béke felbontását a pápai politika álnokságának bizonyítására használta, s Várnát sűrűn emlegette.²¹⁷ Kiderül viszont Apáczai összeállításából, hogy a hunmagyar azonosság számára is magától értetődő tény, a 376. és 381. év adatainál ugyanis Alsted művében *Hunnit* olvasott.

Csere János komoly történeti érdeklődését nincs okunk kétségbe vonni, láttuk, hogy ifj. Geleji Katonának Herodotost ajándékozott; a nagyenyedi volt ref. kollégium könyvtárában is őriznek egy névtelen szerzőtől származó kötetet (*Commentariorum de statu religionis et reipublicae in Regno Galliae Regibus Henrico Secundo, Francisco Secundo et Carolo nono*, s. l. 1577.), amely a címlapon olvasható bejegyzés szerint Apáczai tulajdona volt.²¹⁸ Ha az antik história, vagy a francia vallásháborúk története lekötötte figyelmét, nyilván szívesen foglalkozott a hazai történelemmel is. A *Magyar Encyclopaedia* gyengén megszerkesztett történelmi-kronológiai fejezete arra mutat, hogy sebtében készült, hajszólt munka eredményeként jött létre.

Apáczai történeti érdeklődésére és érzékére mutatnak azok az adatok, amelyeket saját kora eseményeiből állított össze. Nem valószínűtlen ugyan, hogy e téren is lehetett egy vagy több

²¹⁷ L. pl. MAGYARI ISTVÁN Az országokban való sok romlásoknak okairól, 1602, RMKvt. 27. sz. 95. és PÁZMÁNY PÉTER Őt szép levél (Egyet. kiad. II. 1895, 541.), valamint az Alvinczi Feleletinek megrostálása (uo. II. 676.). Apáczai tévedését (Lajos király Várnánál!) Alvinczi is elköveti *Itinerarium catholicum* c. művében (INCZE GÁBOR kiad. Bp. 1935, 42.) — RÁJNIS az Enciklopédia 1803-as kiadásában a mohácsi tévedést részben kijavítja, nála is megmarad azonban az 1527-es évszám. Kiigazítja a jezuatákra vonatkozó helytelen adatot is. (394. ill. 393.) Érdekes, hogy Rajnis a katolikus-ellenes adatokat is mindenhol törli. Több mint húsz helyen van lényeges szövegváltoztatás.

²¹⁸ Vö. II. fej. 68. jgyz. — A nagyenyedi Apáczai-könyv jelzete A. IX. 27. Címlapján: *Sum Joh. Chiery Apacii*. Egyéb bejegyzés nincs benne.

kalauza, mindamellet mégis jellemző reá a válogatás, az érdeklődés iránya. Már az 1572. évnél feltűnhet erős protestáns öntudata: „Parisban nagy hitetlen csalárdsággal számtalan sok igaz vallású keresztyéneknek vérek kiöntetik, holott Petrus Ramus is megölettetik.” (311. l.) — „1584. Az auraniai fejedelem alattomba csalárdsággal megölettetik a pápisták mestersége által.” (uo.) Említi az arminianusok szakadását, Gusztáv Adolf szerepét, lützeni győzelmét és halálát, majd az 1649. évnél a római pápának a westfalai béke ellen kiadott haszontalan tiltakozását.

Különös ügyességgel állítja össze Apáczai az angol puritánus mozgalom történeti anyagát.²¹⁹ Látszik, hogy ezt a legnagyobb figyelemmel kísérte. Érdemes az egészet kiszemelgetni s egyvégtében elolvasni: „1625. Jakab király meghal, kinek helyébe következik Károly, az ő fia . . . 1638. Glasgauban Scotiában gyűlés hirdettetik, és az angliai püspökök méltósága liturgiáikkal és imez öt ceremóniával egyetemben megvettettek. Az ceremóniák ezek: 1. Az Ur vacsorája vételekor való térdhajtás. 2. Az ő cégéres innepnapoknak megtartása. 3. A külön való keresztelés. 4. A házanként való Ur vacsorája kiszolgáltatása. 5. A praedicatorok angliai módon való felszentelések. 1639. Az angliai püspökök ezen megharaguván, Károly királtk rá esztekélik, hogy ellenek fegyvert fogjon, mely ő boldogtalan igyekezeteknek és hadakozásoknak vége a' lón, hogy mind a püspököknek s mind a királynak nyakok szakada . . . 1649. Károly angliai királynak a parlamentum fejszével vétetéjét. És azóltától fogva királyt soha nem akarának álltatni. És csakhamar követet küldenek az anglusok a belgákhoz, de a Károly király fia emberei által Hágában megöletteték . . . 1651. Az anglusok egybevesznek a belgákkal és két esztendeig hadakozván, s egymás károkot tévén, két esztendő múlva megbékéllenek . . . 1654. Az anglusok a belgákkal megbékéllenek” (312—313. l. passim). Van az angol forradalomról több egykorú magyar följegyzésünk, ily tömör, lényegre szorítóköző áttekintés egy sincs.

Érdeklí Apáczait másodík hazája, Németalföld históriája is. Már fentebb (311. l.) megemlítette a leydeni és a franekeri

²¹⁹ Jól utalt erre Saszet Géza a kolozsvári Bólyai János Tudományegyetem tudom. ülészakán 1955. május 15-én tartott Apáczai-előadásában. —

akadémia alapítását ; szépen és pontosan írja 1648-nál : „A hispániai király a belgiomi Ordokkal megbékélik, midőn 82 esztendeig hadakoztak volna, és őket szabados republicának ismerte.” (313. l.) Láttuk viszont, hogy ezt a tényt földrajzi rendszerezésében nem vette tudomásul, ott Alstedet követte. Említi még Amsterdam és II. Vilmos stathouder (1650) viszályát, s az angol-holland háborút.

Feltűnő, hogy tud Masaniello nápolyi népmozgalmáról : „1647. Masius Arivellus halászszeber a nápolyiakot Rodericus Ponzius nehéz'adózása alól felszabadította, noha maga is rosszul élvén méltóságával, végtére rosszul vész el.” (313. l.) Egészen pontos és értékes tudósítás. A nápolyi népvész nem látott át a spanyol alkirály kétszínű játékán, s csakugyan „rosszul vezett el.”²²⁰

Jellemzőek az egyes személyi megjegyzések is. Az 1625 évnél szerényen közli : „Ennek a könyvnek írója születtetik” (312. l.). Lelkes magasztalást olvasunk Krisztina svéd királynőről, „ki nagy boldogul, eszesen és bölesen azóltától fogva uralkodik és nem csak királynéknak, hanem sok királyoknak lött az ő nagy tudományára és bölcseségére nézve tüköre” (uo.). A kartézianus, protestáns tudós elismerése ez a művelődést pártoló híres uralkodónő iránt. Katolikus vallásra térése után (1655) ugyanez a dicsérő kórus zeng felé a másik oldalról.²²¹ — Említi Apáczai „ama nagy indulatú és sok emlékezetes dolgokat viselt Richeleu (!) cardinal” halálát (1643), s természetesen Descartesét : „1650. Cartesius a mű üdönkben támadott nagy philosophus meghal” (313. l.).

Értesülünk több lengyel vonatkozású eseményről, az 1622-es török támadásról, az 1646-os thorni eredménytelen vallási tárgyalásokról, a kozákok felkeléséről („az ő vallásbéli szabadságoknak megrontásáért”), s a lengyel-kozák háborúról. Ez utóbbinak hajtása II. Rákóczi György moldvai hadjárata : „1652, 1653. Az erdélyi fejedelem, a mű kegyelmes urunk Rákóczi

²²⁰ Masaniello valódi neve Tomaso Anello volt. 1647. jún. 6-ától júl. 16-ig valóságos népuralmat teremtett meg a spanyolok által végsőkig kiszípolozott Nápolyban. Az erejét és képességeit meghaladó erőfeszítés örültségbe döntötte : 1647. júl. 16-án elvbarátai egy részének árulása folytán meggyilkolták. Vö. H. HAUSER : La prépondérance espagnole 1559 – 1660. Peuples et Civilisations, t. IX., Paris 1940., 381 – 82.

²²¹ Vö. H. HAUSER id. m. 402 – 403.

György Lupuj vajdát Moldvából kiűzi és a lengyeleket a kozákok ellen megsegettí." (313. l.) A hazai adatok közül még azt tudjuk meg, hogy 1651-ben Erdélyben és Magyarországon „rettegetes éhség volt.”²²² Az utolsó lap adatainak összeállítása arra mutat, hogy Apáczai e részt az év első felében, itthon írta, mert Krisztina királyné lemondásáról (1654. jún.) még nem tud, jelzi viszont az angol-holland békét (Westminsteri szerződés).²²³

Az egykorú események ügyes összeállítása ellenére, végső ítéletként azt kell leszűrnünk, hogy Apáczai kronológiája nem éri el a *Magyar Encyclopaedia* jobb részeinek színvonalát. Itt érezhető leginkább annak a hátránya, hogy a szerző nem keres kapcsolatot a magyar tudományos előzményekkel. Bonfini és Heltai alaposabb ismeretében legalább a magyar anyag külön lehetett volna. Az egykorú kalendáriumok történeti eseménysorozatai, a magyar történelmi tudat e szerény, de fontos táplálói pl. anyagukban és szemléletükben jobbak és nemzetibbek, mint Csere János tudós műve.²²⁴

„Az embernek magaviseléséről” (X. rész)

Említettük már, hogy a *Magyar Encyclopaedia* X. része beosztásában Alsted nagy műve IV. tomusát, a *philosophia practicat* követi. E rész szerkezete a következő :

²²² Vö. NEKESCH—SCHULLER DÁVID naplőfeljegyzésével, Quellen zur Geschichte der Stadt, Kronstadt, IV. köt. 1903, 234. 43. sortól.

²²³ Az angol—holland békét 1654. ápr. 5-én (stilus vetus!) írták alá. Vö. M. A. BARG: Cromwell és kora, Bp. 1952, 258. — C. BALLHAUSEN: Der erste englisch—holländische Seekrieg 1652—54, Haag 1923. — Fel-tűnőnek tarthatjuk viszont, hogy Apáczai Cromwell lord protectorrá történt megválasztásáról hallgat : ezt már nem merete érinteni II. Rákóczi Gy. Erdélyében.

²²⁴ Az 1677-es löcsei kalendárium pl. a nemzeti történet csaknem minden fontos eseményét közli annales-szerűen. Magyar Chronicája modern kiadásban is nyolc 8° lapot tesz ki. Vö. KOVÁCS IMRE Régi magyar kalendáriumaink 1711-ig, Debrecen é. n. 22—29. Helyesen állapítja meg Kovács : „A történeti közlemélkezésbe a naptárkrónikák vonják be a magyarság szélesebb rétegeit . . . A nádortól lefelé egészen a legszegényebb nemiség közkézen kalendárium, azontúl pedig élőlőszóval jutott el anyaga.” (33.) — Az első kalendárium krónika az 1613-as debreceniben látott napvilágot (uo. 21.).

- I—XV : ethica
 XVI—XIX : oeconomia
 XX—XXVIII : politica
 XXIX—XXXII : scholastica

Ismeretes, hogy Apáczai etikája csaknem egészében Amesius *Medulla theologica* e. főművének II. részéből való, mint azt Hazagh Mihály pontos forráskutatása minden kétséget kizárólag igazolta.

A X. rész első mondata egybefogja az *Enciklopédia* egész hátralevő anyagát: „Az embernek az életben végben viendő dolgai a jó magaviseelés és az Isten felől való igaz tudomány” (314. l.). A mondat második fele a XI. részben tárgyalt teológiára mutat. Az etikával azonban tüstént csatlakozunk Amesius vezérfonalához. Ennek bizonyítására legyen elég az Apáczai-féle I. fejezet néhány részletének bemutatása.

Amesius : *Medulla theologica*. Liber secundus

Caput I.

De Observantia in genere.

192. lapon :²²⁵

2. Observantia est, qua Dei voluntas in ipsius gloriam cum subiectione praestatur.

Apáczai (314) : 2. A jó magaviselet (jegyzetben : *observantia*) az, amellyel az Istennek akarattya az ő dücsőségére az embereknek magok az alá bocsátásával vitetik végben.

195. lapon :

20. Materia obedientiae est illud ipsum quod a Deo praecipitur, atque adeo summam continetur in Decalogo : alias enim lex Dei non foret perfecta.

196. lapon :

24. Haec autem voluntas Dei hac ipsa ratione dicitur bona, perfecta, ac Deo accepta, Rom. 12, 2: *bona*, quia complectitur sese omnem rationem honesti ; *perfecta*, quia nihil ultra quaeren-

²²⁵ A *Medulla theologica*nak azt a debreceni kiadását használtam (RMK. II. 1563.), amely legtöbb nagy könyvtárunkban megtalálható. Ellenőrzésül figyelemmel kísértem egy Amsterdamban, Jansoniusnál é. n. megjelent kiadást (Debr. Ref. Koll. F. 913.). — Vö. HAZAGH MIHÁLY : Az első magyar enciklopédia angol forrásai, Angol filológiai tanulmányok V—VI. (Yolland-émlékkönyv), Bp. 1944, 164 skk.

dum est ad institutionem vitae; *Deo accepta*, quia obedientia huic voluntati praestita a Deo probatur et coronatur.

Apáczai (314.): 3. Ez az Istennek akarattya a tíz poroncsolatban adatik summa szerént ki. 4. Mely jónak, tökéletesnek és Istennek kedvesnek mondatik; jónak, mivel minden tisztességes dolgot befoglal; tökéletesnek, mivel semmit ezen kívül az embernek e világi életének igazgatására nem kell keresni; kedvesnek, mivel a mű eszerént való magunk viselése Istentől megjutalmaztatik, de ingyen kegyelemből.

199. lapon :

Caput II.

De virtute.

1. Observantiae partes duae sunt, virtus et actio virtutis, 2 Pet. 1. 5. 8. *Adjicite fidei vestrae virtutem* etc. (idézve !)

Apáczai (314.): 5. A magaviselésnek két részei vannak : a jóra való indulat és annak megeselekedése.

4. Virtus est habitus, quo voluntas inclinatur ad bene agendum.

Apáczai (314.): 6. A jó indulat (jegyzetben : *virtus*) az akaratnak hajlandósága, mellyel a jó cselekedésre kész.

205. lapon :

24. Virtutes affectiones communes sunt quatuor illae, quae solent appellari virtutes cardinales.

Apáczai : 7. Ehez négy dolog kívántatik, tudn. az egyenesség, eszesség, erősség és a mértékletesség.

26. Harum prima dicitur *justitia*, sensu illo generali, quae denotat inclinationem ad recte agendum, suum cuique tribuendo et virtutis rectitudo potest appellari.

Apáczai (314) : A jó indulat egyenessége (jegyzetben : *rectitudo virtutis*) oly jóra való hajlandóság, mellyel az övét kinek kinek meg igyekezzük adni.

27. Secunda est *prudentia*, qua omnes rationes vires adhibentur ad illud, quod rectum est, inveniendum et omnia ejus media recte dirigenda . . .

28. Appellatur in scripturis spiritualis intelligentia et sapientia Col. 1. 9, ubi *intelligentia* notare videtur perspicentiam boni et mali et *sapientia* eandem perspectionem, prout accomodatur ad res singulares cum suis omnibus circumstantiis, quibus vestiuntur, consideratas ; . . .

Apáczai (314.): 9. Az Eszesség (jegyzetben: *prudencia*) az amellyel minden okosságunkot megvettyük [= megfeszítjük!], hogy az igaz és helyes dolgokat s azoknak módjait s eszközeit feltalálhassuk. Erre két dolog kívántatik: 1. szorgalmas vigyázás, 2. és az okos választástétel, hogy a nagyobb tiszteinket mindenkor eleiben tegyék a küssebbeknek.

206. lapon:

30. *Tertia generalis affectio virtutis est fortitudo*, quae est firma persistētia in recte agendo, omnes istas difficultates ferendo et superando, quae vel diurnitate actus qui requiritur, vel ex impedimentis aliis quibuscunque emergere possunt... Continet ergo 1. confidentiam illam quae laudatur Actor. 4. 29 cui opponitur metus Phil. 1. 14. Ut audeant sine metu sermonem loqui. 2. perseverentiam et constantiam Apoc. 2. 26 etc.

Apáczai (314.): 10. Az Erősség (jegyzetben: *fortitudo*) a jó cselekedésben való állhatatosság, mellyel minden nehézségeket, mellyek a jó cselekedést szokták követni, meggyőzünk. Ebben befoglaltatik 1. a bizalom, 2. az állhatatosság, 3. a békességes túrés.

207. lapon

31. *Quarta est temperentia*, qua sedantur ac cohibentur cupiditates illae omnes, quae divertunt homines a recte agendo: atque adeo facit virtutem incontaminatam.

Apáczai (314.): 11. A Mértékletesség (jegyzetben: *temperantia*) az amellyel lecsendesítettnek és megzaboláztatnak azok a kívánságok mindnyájan, mellyek az embert a jónak cselekedetitül elvonnyák.

32. *Ex quatuor istis conditionibus virtutis prima virtutem ordinat et constituit; secunda dirigit et liberam prestat ab errore; tertia confirmat adversus incommoda; quarta puram facit et munit adversus omnia oblectamenta, quae seducunt.*
Apáczai (314—15.): 12. E négy dolog közül az első a jó indulatot rendeli és ugyan teszi, a második igazgattyá és fogyatkozás nélkül valóvá teszi, a harmadik megvastagíttya az ártalmak ellen és a negyedik tisztává teszi.

Így folyik tovább az Apáczai-féle I. fejezet anyaga a *Medulla* 2. részének III. caputja 31. pontjáig. Apáczai e két lapnyi fejezetet az amesiusi mű 24 lapjáról gyűjti össze. Egészen természetes, hogy ilymódon az összefüggések figyelembevételére nem képes. Éppen azokat a részeket hanyagolja el (pl. a 200.

lapról), amelyek Amesius sajátos voluntarisztikus teológiájára jellemzők. Amesius szerint a *virtus* a *voluntas*ban van: „voluntas est subjectum theologiae, quatenus est proprium principium vitae . . .” (id. h.). Nem beszél Apáczai az erénynek a szélsőségek elkerülésében mutatkozó aristotelesi tanáról sem, amelyet pedig Amesius tárgyal (208. l. 35. pont).

Ugyancsak Hazagh Mihály vette észre, hogy a II. fejezettől kezdve Apáczai eltér Ames sorrendjétől, amennyiben előbb tárgyalja az „igazságot”, azaz az emberek iránt tanúsított magaviseletet (II—VIII. fej.), s csak azután keríti sorra az embernek Isten iránti kötelességeit (IX—XV.), amelyeket összefoglaló kifejezéssel „kegyességnek” nevez. A IX. fejezet első mondata így hangzik: „Ekkédig az igazságról, következik az kegyesség (pietas, religio), mely oly magunk viselése, mellyel az Isten tisztességére tartozó dolgokat visszük végbe.” (330. l.) Valószínűleg alapos Hazaghnak az a következtetése, hogy e sorrendi változtatásban Apáczai puritánus meggyőződésének, erős társadalmi érdeklődésének hangsúlyozását láthatjuk.

A további szövegpárhuzamokra vonatkozólag a már többször idézett forrástanulmányhoz utasítjuk az érdeklődőt,²²⁶ s inkább arról óhajtanánk röviden képet adni, mit tartalmaz Apáczai etikája. Az mindenek előtt világos, hogy teljesen vallásos szemléletű rendszerrel van dolgunk, hiszen Amesius teológiai kézikönyvének második részét kapjuk magyar kivonatban. Amesius egész teológiai rendszere nagy mértékben etikus, a vallástudomány célját nem a dogmák rendszerezésében, hanem az Isten szerinti életre nevelésben látja. A *Medulla* legelső mondata: „Theologia est doctrina Deo vivendi.”^{226a} Amesius egész tanári pályája küzdelem a kizárólag értelmi-dogmatikus jellegű vallásos felfogás ellen. Már 1623. aug. 22-én tartott franekeri székfoglalójában (*Paraenesis ad studiosos*) panaszkodik: „Nostri autem theologi, praeclare se instructos esse putant ad omnes officii sui partes, si dogmata tantum intelligant, et utinam

²²⁶ Pl. HAZAGH i. m. 165. — Apáczai II. fejezete a *Medulla*, Lib. II. cap. 16.: „Justitia et charitas erga proximum.” A 2. pont Amesnél thesis 1., a 3. pont th. 6., a 4. pont th. 23—29. . . ., a 33. pont th. 78—80.

^{226a} Ez az alaptétel egyébként Ramustól való: „Theologia est doctrina bene vivendi . . . theologia autem docet bene vivere, id est Deo” (*Commentaria de Religione Christiana*, Frankfurt 1590, c. I. p. 6. Idézte H. Visscher alább említendő műve 89. lapján.)

intelligerent! Neque tamen omnia dogmata scrutantur, sed illa sola, quae precipue solent agitari et in controversiam vocari.” Pedig nem a dogmák tudása a legfontosabb: „illud semper firmum et fixum habentes, theologiam tum demum vere ac utiliter disci, cum non in intellectu et memoria seu stomacho subsidit, sed in ipsos affectus trajicitur, quasi in intima viscera cordis.”²²⁷ A vallás tanai ne az elmében, hanem a szív mélyén gyökerezzenek! Minthogy tehát a keresztyén magatartás Isten akarata szerint való élet, nyilvánvaló, hogy a vallásos (erkölcsi!) életben az *akarát* játssza a legnagyobb szerepet: „... sequitur primum et proprium Theologiae subjectum esse voluntatem.” A teológia fő célja, hogy gyakorlati legyen, helyesen élni tanítson.²²⁸

Ez a sugalló erejű puritán gondolatmenet készíti Apáczeit arra, hogy etikáját Amesiustól kölcsönözze, bár, mint előbb láttuk, a kivonatolás során néha éppen a legjellemzőbb gondolatokat ejti el. Maga Amesius nyíltan kimondja: „Praxis ista vitae tam perfecte in Theologia continetur, ut nullum sit in Oeconomicis, Ethicis, Politicis aut Juridicis catholicae veritatis proeceptum, ad bene vivendum spectans, quod non proprie spectat ad Theologiam.”²²⁹ A gazdaságtan, etika, politika, jogtudomány minden egyetemes érvényű igazsága a teológiának is része! Ha pedig ez így van, a mindennapi életünket szabályozó etika elveit bátran vehetjük a teológiából. Apáczai magatartását és egész gondolatvilágát a kor puritánus erkölcstana határozza meg! Még világosabbá válik ez a tétel, ha az Apáczai által átvett rendszert az Alstednél felhalmozott antik etikai hagyománnyal hasonlítjuk össze. Jellemző, hogy XXI. könyvét Alsted azonnal Epiktetosz aforizmáinak közlésével kezdi, Arisztoteles etikájának kivonatolásával végzi, s rendszerezésének közeleli kapcsolatai vannak a stoikus írók szövegeivel; Apáczai Amesiusnak azzal a disputációjával ért egyet, „in qua Ethicae

²²⁷ A Paraenesis ad studiosos AMESIIUS De conscientia et eius jure vel casibus c. kötetével együtt jelent meg függelékként. Az idézetek a V, recto lapról valók. Amesius teológiai (és benne etikai) állásfoglalására l. HUGO VISSCHER: Gulielmus Amesius, zijn leven en werken, Haarlem 1894, 85–88.

²²⁸ Medulla I. 9, VISSCHER i. m. 87.

²²⁹ Medulla I. 12.

vulgaris imperfectio et inutilitas detegentur.”²³⁰ A nagy angol puritán a pogány erkölcsant éppúgy elutasítja, mint a „papa Metaphysicorum”, Aristoteles spekulációit, noha az antik irodalomnak nem elvi ellensége. Ugyanígy érez magyar követője is.

A III. fejezetben a *tiszteletről* (de honore proximi),²³¹ a IV-ben az *emberségről* (de humanitate erga proximum), az V-ben a *szeplőtlenségről* (de castitate) esik szó. A VI. fejezet a *cserélő igazságot* (justitia commutativa), a VII. az *igazmondást* (veracitas), a VIII. a *megelégedést* (contentatio) tárgyalja. — Az *emberség* meghatározása így hangzik: „Amely [ti. igazság] az ő [ti. felebarát] életét nézi az emberség (humanitas), mellyel a mű felebarátunk életének és annak csendességének törvény szerint való eszközök által megtartására hajlandók vagyunk.” (322. l.) A gyilkosság etikai megítélése a következő: „17. Az gyilkosság (homicidium) az embernek gonoszul megölése. 18. Mely akkor lesz, midőn nem törvény szerint való hatalom által, nem igaz okból, nem helyes renddel és utolszor nem illendő szántsándékból esik. 19. Ide tartozik a mód nélkül való harag (ira temeraria) is, mely harag tudn. sem igaz okból, sem jó móddal nincsen. 20. Innen kivetetik mindazáltal: 1. Aki merő történetből [= véletlenül], 2. csupa maga oltalmából, 3. Isten poroncsolattyából mást megöl, mivel az ilyen semmit nem vétkezik. Szabad a hadakozás is, csak a fellyebb megnevezett utakra legyen. Melyben mindazáltal nem szabad azokat megölni, akik nem voltak részese a hadakozásra való okadásban. 21. Szabados tehát a vitézi élet is magában, esakhogy gonoszul ember vele ne éllyen. 22. Hogy azért ellenbe valaki önnön magát megöllye, az Isten törvénye mindenütt tiltja, noha néha szabad embernek veszedelemre vetni fejét, sőt néha ugyan halálra is szükséges.” (323. l.)

A szeplőtlenség „oly indulat, mellyel a más ember személyének tisztasága megtartatik a szaporodásra néző dolgokban.” (323. l.)²³² A bujálkodásra „tartozik penig minden gonosz

²³⁰ ALSTED: Encyclopaedia, Lib. XXI. Ethica 1219, 1349, 1243. (Florilegium antik íróktól!) — VISSCHER i. m. 90. 2. jgyz. (Amesius ez értekezésében, amelyet általában Adversus Ethicam címen szoktak idézni, erősen támadja a hagyományos, antik eredetű etikai tanokat.)

²³¹ AMESIUS könyvének megfelelő fejezetcímei; Apáczáinál is mindig szerepelnek, mint magyarázó terminusok.

²³² Amesiusnál: „Castitas est virtus, qua puritas personae conservatur, quoad illa, quae spectant generationem.” Medulla, lib. II. cap. XIX. 2.

kívánság, szemtelen tekintés, hunyorgatás, csókolódás, ölelgetés, tapogatás, táncolás, szerelem ének, virgoneság, vendégeskedés, részegeskedés, fajtalan öltözet, trágár beszéd s több hasonló” (324. l.). Érdekes megfigyelni, hogy Amesius rövid, inkább példákat említő felsorolásával szemben Apáczai mennyire a magyar prédikátori hagyomány sodrában mozog a „bujálkodás” nemeinek bőséges előszámlálásával. A „szerelem ének” Amesiusnál *cantica*. A törvénytelen nemi aktusok puritánjainknál is, mint a római jogban és a középkori theologia moralisban, scortatio, adulterium, incestus, raptus, concubitus contra naturam, Apáczai terminológiájával *kurválkodás*, *paráznaság*, *förtelmesség*, *erőszakétel*, *természet ellen való bujálkodás*.²³³

Figyelmet érdemelnek azok az erkölcsi normák is, amelyeket Amesius és magyar tanítványa a „cserélő igazság” (justitia commutativa) tekintetében felállít. (VI. fej.) Itt ugyanis a tulajdonjogról van szó, a vagyonnal élés szabályairól, s az ellene elkövetett vétségekről. Elkerülte az eddigi kutatás figyelmét, hogy Apáczai ebben a szakaszban nem elégszik meg Amesius szövegével, hanem egyes tételeket Fennerus *Sacra theologia*-jából²³⁴ vesz át. A VI. fejezet 11. pontjáig Csere János hűségesen halad Amesius nyomán.: „11. Az alkalom (contractus) valamely jónak mással való közlése, de megkötelező szegődség által, melly ilyenformán lesz: adok, hogy adgy vagy adok, hogy cselekedjél vagy cselekszem, hogy cselekedjél, vagy cselekszem, hogy adgy.” (325. l.) Amesiusnál: „Contractus prout ad istum locum spectat, est communicatio boni conventionem obligante, cujus formula est *do ut des*, vel *do ut facias*, vel *facio ut facias*, vel *facio ut des*. (Cap. XX. id. kiad. 339. l.) Itt azután a következő Apáczai-mondatot olvassuk: „12. Az alkalom vagy nyereséges vagy nyereség nélkül való.” (325. l.) Ennek forrása már Fennerusban található: „Sunt autem de justitiae partibus in contractibus ad lucrum, sine lucro” (78. a. l.). A további egész rendszer, Apáczai 27. pontjának végéig Fennerusból való.

²³³ Aquinoi Tamásnál: fornicatio, adulterium, incestus, stuprum, raptus, vitium contra naturam (Summa theologiae, Secunda secundae, Questio CLIV. S. Thomae Aquinatis Summa totius theologiae, Colonia Agrippinae 1604, II., 262. Debr. Ref. Coll. C. 13.)

²³⁴ DUDLEIUS FENNERUS: *Sacra theologia, sive veritas quae est secundum pietatem*, Amstelodami 1632. (Debr. Ref. Koll. C. 1112, Kolozsvári Ref. Koll. 83.212.) – A mű első kiadása 1585-ből való. – D. Fennerusra Dict. of National Biography, London, XVIII, 1889, 317.

A nyereség — olvassuk tovább — vagy elcserélésből vagy munkásfogadásból keletkezik. A cserélésnek három fajtája van: adás-vétel, bérbeadás, zálogosítás. (Fennernél venditio, locatio, oppignoratio.) Legrészletesebben a bérbeadást tárgyalja Apáczai, mert úgy véli, hogy ebből a jogi viszonyból keletkezett a jobbágyság. „Ide tartozik a sellérség (emphyteusis), melyben az urnak tisztí az, hogy a jószágnak annyi hasznát engedje a sellérnek (lakónak), amennyi az ő munkájához és a jószág jövedelméhez illendő. A lakónak pedig tisztí az, hogy a jószágot hűséggel mivellye és hogy amivel belőlle tartozik, igazán beszolgáltassa. A sellérséggel való gonoszul élésből származott ez a mái napi nyomorúságos jobbágyság, mely az Egyiptombéli szolgálatot bizony fellyül haladja hazánkban sok helyeken” (325—326. l.).²³⁵ Mondanunk sem kell, hogy a jobbágyságra vonatkozó keserű kifakadásnak nyoma sincs Fennerus szövegében, a szigetország földjén már a XIV. század óta ismeretlen a jobbágyság, jellemző viszont, hogy ezt a mondatot az Enciklopédia 1803-as kiadásának 413. lapjáról még mindig törli a cenzura vagy a kiadó Rájniss óvatossága.

Révész Imre mutatott rá, hogy a szerződési jognak ezt a rómaiaktól származó tételét nagy részletességgel fejtegeti, s merészen a hazai, közelebről a debreceni viszonyokra alkalmazza Martonfalvi Tóth György, a legjelentékenyebb magyar puritán teológus. *Exegesis Libri Secundi Medullae Amesianae* c. művében²³⁶ élesen szembeszáll a jobbágysággal s egyenesen Apáczai szavait idézi: „Ex hujus emphyteuseos abusu ortus est jobbagonatus noster qui certe Aegyptiaca servitute, in nonnullis locis major est.” Kéziratos teológiai jegyzeteiben is Apáczai kifejezését, a *sellérséget* használja. Révész Imre úgy véli, hogy Martonfalvi az emphyteusisről talán Filippo Decio római és kánonjogász (1453—1535) *De iure emphyteutico* (Pavia 1476) c. műve nyomán tanít, hiszen kéziratos jegyzeteiben hivatkozik

²³⁵ Fennerus: „In ἑμφυτεύσει justitiae partes sunt: In domino ut usum fundi, coloni labori et redditui ex aequo respondentem praestet. In colono duo: Primum ut fundum fideliter colat. Secundum ut officia et precia ad quae alligatus est juste praestet.” (I. m. 79 a)

²³⁶ Debrecen 1675. (RMK. II. 1354.), cap. XX. §. 23., 1109. — Az emphyteusis a római jogban tkp. szabadbérlet; római jogászaink örökhasznobérnek is fordítják. Vö. VÉCSEY TAMÁS: A római jog külső története és Institutiói, Bp. 1886, 343.

is rá.²³⁷ Nézetünk szerint azonban Martonfalvi közvetlen forrása Apáczai és természetesen az a szöveg volt, ahonnan Csere János is vette a magáét, Fennerus *Sacra theologia*ja. A kemény puritánus hittudós mindkettejük számára igen rokonszenves lehetett. Feltehető, hogy az 1635-ben született, székely származású, Gyulafehérvárt tanult Martonfalvi személyesen ismerte Apáczait, szinte tanítványának érezhette magát;²³⁸ *Tanító és cáfoló*

²³⁷ Vö. RÉVÉSZ IMRE: Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritanizmusban, Bp. 1948, 8–13. Különösen a 13. lap 27. jegyzetét. — Martonfalvi Exegesis c. művének kéziratos példányai a Debr. Ref. Koll. könyvtárában R. 168. és C. 1154. sz. alatt. Vö. Révész i. m. 12. — Nem lehetetlen, hogy a magyar irodalmi köztudatban a jobbágyságot az egyiptomi rabsággal Szkhárosi Horváth András kapcsolta össze. Az átokról c. költeménye 36. szakaszában így ír:

Nagy bővséggel ugyan nyilván jargal az hamisság,
Mindennemű uzsoraság, kalmárság, csalárdság,
Méltatlanság a föld népén, hamis hatalmasság
Egyiptomnak rabságában esik Magyarország.

(RMKT., II., Bp. 1880, 212.; *Szöveggyűjtemény*... I. 198.). Szkhárosi verseit Bornemisza Péter adta ki (RMK. I. 194.), de éppen az átokról c. már az 1553 tájáról való Hofgref-énekeskönyvben is benne van. (RMK. I. 384.). Szenczi Molnárnak a *Secularis Concio Euangelica* c. műve (RMK. I. 482.) mellé nyomtatott hat Szkhárosi-ének között viszont nem fordul elő. — KECSKEMÉTI ALEXICS JÁNOS A Dávid próféta könyvének ... magyarázattya, Debrecen 1621. (RMK. I. 510.) c. prédikációs kötetének XII. beszédében így fakad ki: „A szegénység nyomorgattatik Magyarországon inkább, hogynem mint Egyiptomban avagy Babilóniában!” (1418.) — SELYEI BALOGH ISTVÁN Temető Kert (Várad 1655, RMK. I. 906.) c. halotti beszédgyűjteményének 23. prédikációjából: „Gondollyák meg a fejedelmek, királyok és minden tiszt viselő emberek... hogy Egyiptombéli csigázásokkal az alattok valókat meg ne keserítsék.” (177–178.) E hasonlat, mint látszik, Apáczai korára már prédikatori közhellyé vált. Mindez persze semmit sem von le e nyilatkozatok hiteléből! — Az erdélyi jobbágynyomorúságnak polgári szempontú, magyarellenes éllel megírt, de alapjában véve helyes és hatásos rajzát lásd TRÖSTLER JÁNOS *Das alt und Neue Teutsche Dacia*, Nürnberg 1666. c. műve 86–88. lapján (XVII. cap.); a jobbágy testi-lelki kiszolgáltatottsága, a robot, az ütlegetés („Harom paltza”), a nemesi utazások és a forspont terhei a sötét kép főbb színei. Kiemeli azonban az iskolába menő jobbágyfiak teljes mentességét.

²³⁸ Martonfalvi életrajzait I. ZOVÁNYI JENŐ Cikkei a Theologiai Lexicon részére, Bp. 1940, 294. — Martonfalvi valóságban nem igen volt tanítványa a Gyulafehérvárt 1653–55 között működő Apáczainak, hacsak azon „theológiára s filozófiára járók” között nem, akik „azt az ő Goergicáját írni s tanulni kezdék” (BETHLEN MIKLÓS Önéletrása id. kiad. I. 161.).

theológiája (1679) előszavában dicsérettel emlékezik meg a *Magyar Encyclopaediáról*.²³⁹ Mindenképpen valószínűnek tartjuk, hogy Martonfalvit radikális álláspontjának kialakítására Apáczai példája buzdította. Ezzel persze semmiképpen sem akarjuk tagadni Révész Imrének azt a megállapítását, hogy a jobbságát elítélő eszmék teológiai megalapozása Augustinus tanítása nyomán történt,²⁴⁰ aki bizonyára Fennerusra is hatott.

Emeljük ki e szakaszból még azt az érdekességet, hogy Fennerus nyomában Apáczai mit sem akar tudni a kamatról: „27. A kölcsönadásban a kölcsön adónak tisztí az, hogy a hagyott időt elvárja és a marháival, ha meg nem sértődött, megelégedgyék; a kölcsön vevőnek pedig az, hogy idejekorán megadgya s még pedig háláadással.” (326. l.)²⁴¹ Kálvin már a XVI. század derekán más véleményen volt, s bár nem habozás nélkül, a mérsékelt kamatot törvényesnek ismerte el. Az ő nézetei Hollandián keresztül hatottak Angliára, főleg Saumaise *De usuris* (Léyden 1638) c. művének közvetítésével. Fennerus még a régi aristotelesi-skolasztikus törvényt teszi magáévá: a pénz nem szül fiaikat. Apáczai sem érzi szükségét, hogy a kamatnak a fejlődő kapitalista világban oly fontos kérdését felvesse.²⁴² Meg kell tehát állapítanunk, hogy Apáczai e ponton kevésbé modern,

²³⁹ RMK. I. 1231, Debrecen 1679. — „Nékem ebben segítségemre volt a nagy elméjü és igyekezetü, már meg-bódogult Apáczai János Magyar Encyclopaediája is, kit ő miért nem követ és hogy nem követhet sok Magyar Ifju!” (A Kegyes Olvasóhoz, a₄ verso.) — Ez az előszó 1679. aug. 29-én kelt.

²⁴⁰ De Civitate Dei, Lib. XIX. cap. 14–15. — Révész i. m. 14.
²⁴¹ Fennerus: Ad rem commodatam spectantes partes justitiae sunt commodantis vel recipientis. Commodantis, ut tempus constitutum expectet et suo illaeso sit contentus. Luc. 6. 35. — Commodato recipientis partes sunt, ut reddat tempore constituto cum gratiarum foenore” (i. m. 80. a.) A kamat tehát csupán a *hála*.

²⁴² L. HENRI HAUSER: Les débuts du capitalisme, Paris 1927 c. művének „Les idées économiques de Calvin” c. II. fejezetét és Révész IMRE Szempontok a magyar kálvinizmus eredetének vizsgálatához, Századok, 1934, újra Tegnap és ma és örökké . . . c. kötetében, Debrecen 1944, 159–160. Ugyanitt további irodalom, valamint Méliusz és Szegedi Kis álláspontja, amely természetesen a régi aristotelesi-skolasztikus. Ugyanezt képviseli Bornemisza Péter is *Foliopostillájában*. (Vö. SCHULEK TIBOR: Bornemisza Péter, Sopron, 1939, 273–75.) — Martonfalvi már részletesen nyilatkozik a kamatról Exegesisének második kötetében. Az *usura* három nemét különbözteti meg: lucratoria, compensatoria, punitoria. Az első az, amidőn a megszorult embernek kölcsönbe adott tárgy, akár pénzüsszeg után kamatot kérünk, a harmadik tulajdon-

mint Ames, aki a kamat tekintetében nagyjából Kálvinhoz esatlakozik. — A gazdagság és szegénység magyarázata, valamint a tulajdon ellen elkövetett vétségek (lopás stb.) felsorolása zárja le ezt az érdekes fejezetet. Ez utóbbiak, mint jeleztük, ismét Amesiusból valók.

A VII. szakasz az igazmondásról szól. Érdemes megjegyezni, hogy magyar szerzőnk Amesius advocatus és procurator kifejezéseit a *szószolló* és *prokátor* szavakkal fordítja (328. l.). A megelégedésről tanító VIII. fejezetben a központi kérdés a *magunk mód nélkül való szeretete* (*φιλαυτία*). Apáczai meglehetősen keveset vesz át Amesius fejtegetéseiből, megtoldja azonban az emberek iránti feladatainkat az elsíratás és az eltemetés kötelezettségével. E rövid részlet forrását pontosan nem sikerült megállapítanunk: Amesius, Fennerus nem szól róla, Alstednél azonban található néhány szakasz, ahonnan Apáczai a magáét összeállíthatta.²⁴³

A IX. részben átmegyünk a *kegyesség* tárgyalására, azaz az Isten iránti köteleességek részletezésére. Itt teljességgel a

képpen késedelmi kamat. Mindkettő lopás (*furtum*) és szigorúan tilos. Egyedül megengedett a második fajta usura: a kereskedelmi vállalkozásra kölcsön adott, kockáztatott pénztőke után kért jövedelem, kamat. Maga a definíció így hangzik: „Compensatoria [ti. usura] est quae praestatur, ut compenset justum interesse, quos habet creditor, eo quod pecunia caret, ad hanc referenda usura nautica.” Az indoklás: “Usura compensatoria quae intra modum publicis legibus definitum consistit, non est interdicta et illicita, propter sequentia argumenta 1. quia non est lucrum supra sortem exactum propter officium mutationis, sed precium aut aestimatio usu sortis consumptae cum damno creditoris. Potuisset enim creditor pecunia sua aliis in rebus lucrum legitimum quaerere et commodum aliquod percipere, quo privatus est, propterea quod alius pecunia ipsius fit interea usus. 2. quia est consentanea officio humanitatis, quae jubet sic alium juvare, ut te serves indemnem. 3. Cor. 8. 13. 3. quia Christianorum Imperatorum constitutionibus est permissa. 4. quia eam communis necessitas requirit et utilitas negotiantium. 5. quia compensat damnum creditoris quod nulla ratio prohibet. (Exeg. Libri Secundi Medullae Amesianae, 1150. és 1151–52.). — Kitérően megfigyelhető, hogy a szigorúan egyházas gondolkodás keretei között is hogyan érvényesülnek az egyre fejlődő tőkés gazdálkodás érdekei. Annál feltűnőbb, hogy Czáfólo Theológiájában kereken megtiltja a kamatszédést: „Szabad-é a kölcsön adott pénzért usorát venni? Nem, Exod. 22, 25.” (162.) AMESIUS behatóan tárgyalja a kamatot De conscientia et ejus iure vel casibus c. műve V. könyvének XLIV. fejezetében, Amsterdam 1643, 400. skk. Martonfalvi eszméi jórészt innen valók.

²⁴³ Encyclopedia, Lib. XXI. Ethica, 15–20, 1298.

teológia talaján járunk, amint hogy Ames teológiaként is adja elő idevágó elveit. Jellemző Apáczaire, hogy mindezt etikaként veszi át. A IX. fejezet a *kegyességről* szól általában, majd a *hűt* tárgyalásával folytatja, a X. fejezet a *reménségről* beszél, a XI. pedig a *szeretetéről* közöl néhány tételt. A XII. szakaszban „az Isten ígéjének tanulásáról” olvasunk, a XIII. tárgya a *könyörgés*. A XIV. fejezet az *esküvésről*, a *nyilvánásról* (*sorsvetésről*) és az *Isten kísértéséről* ad parancsolatokat, míg a XV. a *rendelt tiszteletéről* (azaz a kultuszról), ennek módjáról és idejéről értekezik. Mind a XIV., mind a XV. fejezet Amesius 3—3 caputját fogja össze: Apáczaik erősen válogat és rövidít.

Ezekben a részekben is akadnak Apáczaik puritánus magatartására, életelveire jellemző szakaszok. Bátran mondhatjuk, hogy Apáczaik ezt a puritán etikát nemcsak tanította, hanem élte is. „Mely úton megkivántatik a Martyromság szenvedés is (martyrium), mely az igazságról a mű életünknek veszedelmével való állhatatos vallástétel.” (331. l.) 1655. szept. 24-én bebizonyította, hogy ezek a szavak nemcsak elméletet jelentettek számára! Jellemző, hogy a hit Apáczaik felfogása szerint is nem csupán *megismerés*, hanem *elválasztás* és *megfogás*, azaz akarati aktus (331. l. Az „elválasztás” itt nem predestinációt jelent!) A magyar életre tekintő erős állásfoglalás van abban, hogy Apáczaik viszonylag terjedelmesen veszi át Amesiusnak az ördögösség és babona ellen irányuló szigorú tilalmát: „De legrutabbul evvel [ti. a kegyességgel] az ördögtől való tanácskérés (consultatio diaboli) ellenkezik, holott ebben a hűt és a reménség az Isten ellenségében helyeztetetik, ha szinte nyilván nem is, alattomba; midőn azért valaki ollyat cselekszik, amely dolog alkalmas az ördög megszólíttására és segítségül hívására, bár ugyan ő ezt előtte ne viselje is, tudn. ha az ördögtől találatott mesterségekkel, jövendölésekkel, nyavalyákra mondandó igékkel stb. él, avagy azoknak valamit hiszen, ebben a rettenetes vétékben részesül.” (334. l.) A „nyavalyákra mondandó igék” kifejezés pl. Amesiusnál nem fordul elő: a gazdag, fejlett orvostudománnyal rendelkező holland életben a ráolvasásnak valójában nem nagy szerepe lehetett, annál veszedelmesebb a babonák nyugözte magyar földön, Erdélyben. ^{243a} — Az isten-

^{243a} Ez a komoly és egyértelmű tilalom roppant haladást jelentett a XVII. század derekán, amidőn a démonhit és az ördögűzés még széltében virágzott. SAMARJAI JÁNOS felsődunamelléki ref. püspök ágendá-

kísértés általában tilos és súlyos bűn, de „néha szabados és semmi sem egyéb, hanem a mű hütünknek oly cselekedete, mely azokhoz való engedelmességre hajt, amellyeket az Isten megporncsolt, annak az áldásnak várásával együtt, mellyet Isten megígért.” (337. l.) A kemény logikájú puritán etika néha még Istent is kényszeríteni akarja az erkölcsi parancs, az ígéretetek teljesítésére a hit vakmerő hősiességével. Ez az istenkísértő hősiesség vezette sokszor a puritán hadseregeket, de ez adott erőt az ismeretlen világtengerek gyarmatosító vándorainak is.

jában (Löcse 1636, RMK. I. 662.) a Rituale Strigonienseből átvette a róm. kat. ördögűzés összes ceremóniáit, s az illetékes egyházi fórumoknak minduntalan református papokat kellett elítélniök varázsló ráolvasás, bűbájoskodó gyógyítás miatt. (Vö. KATHONA GÉZA: Samarjai János gyakorlati theológiája, Debrecen 1940, Theol. Szemle XVI. pótfüzet, 158. és 161. — Részletesen szöbakerül az az örökség is, amelyet Samarjai nagy földijétől, Bornemisza Pétertől kapott.) — PÁPAI PÁRIZ IMRE Keskeny ut (Utrecht 1647.) c. puritánus jellegű kegyességi kézikönyvében (afféle directorium vitae) a XXXV. fejezet a varázslókról szól, s az ördögi átváltozásoknak teljes hitelt ad. Az ördögösökkel való érintkezést persze, Apáczaikhoz hasonló módon, keményen tilalmazza. (Az 1689-es löcsei 5. kiadást használtam; RMK. I. 1377, 178. skk. I.) — A modern olvasó számára szinte mulatságos az a tudós alaposág, amellyel két leydeni respondens, Isaacs Fonteyn és Zacharias Clifton 1653-ban A. Steuart elnöklete alatt tartott vitájuk (Disputationes physicae duae de mundi unitate et plurimum possibilitate) „Corollaria respondentium ex magia naturali” c. záró részében koruk démonhitét pontokba szedik. Megtudjuk, hogy a démonok nemzeni nem képesek, de succubusokká és incubusokká válva, az emberrel együtt igen. Meghosszabbíthatják az ember életét, visszaadhathatják egészségét, különleges természeti jelenségeket (pl. földrengést) idézhetnek elő, hegyeket mozdíthatnak el. A mágusok és boszorkányok gyors röplése nem a természet törvényei ellen való. Állati testet azonban nem vehetnek fel, a *λυκανθρωπία* elvetendő. (Debr. Ref. Koll. F. 321. sz. disputáció-gyűjtemény 36. sz. A kötet Báthori Mihályé, Apáczaik egyik utrechti ismerősé volt.) — Ladiver Illés daemologiájáról részletesen értekezik ERDÉLYI JÁNOS: A bölesészet Magyarországon, Bp. 1885, 138. (Filozófiai Írók Tára VI. köt.) — DIÓSZEGI K. ISTVÁN: Kiosztatott Talentom, Debrecen 1679. c. prédikációs kötetének (RMK. I. 1229.) György-napi beszédében (195–196.) szintén tüzetesen szól „az ördögökkel való közösködésről”, s ily vétekben marasztalja el a bűbájosokat, boszorkányokat, szemfényvesztőket, jövőbenezőket. (L. —én, azaz Sebestyén Gyula, közleményét Ethn. 1898, 403–404.) — A közép- és újkori boszorkányság és ördögöség kultúrtörténeti áttekintése SZUMOVSKI—HERCEG i. orvostörténeti művében, Bp. 1939, 217–228.

Ne feledjük el, hogy Apáczai etikája a quekerek erkölcstanával, a Mayflower zarándókainak felfogásával azonos.²⁴⁴

A *Magyar Encyclopaedia* következő négy szakasza az *oecomiát* foglalja magában: a XVI. a definíción kívül a házassuló személyekről szól, a XVII. a férj és feleség egymás iránt való kötelességét tárgyalja, a XVIII-ban a gazda, a XIX-ben pedig a cselédek tisztéről olvasunk. E részek forrása nagy mértékben Alsted főműve, Apáczai azonban erősen válogat és nagy önállósággal használja. „A házasság (*conjugium*) egy férfinak és egy asszonyi állatnak az Isten szövetségéből való egybefoglaltatások hogy a jövőendő élet határáig egy testé legyenek. 6. Egy testé lenni itt nem csak a szaporodásra nézendő eggyesülést teszi, hanem egészen azt a szoros és szentséges társalkodást, mellyel a férfi a feleségének kiváltképpen való feje és vezére (igazgató), az asszony pedig az ő férjének illendő segítsége, mint ha tulajdon ő maga volna.” (339. l.) Így szó szerint sem Alstednél, sem Fennerusnál nem olvashatók e sorok, de ezeket a protestáns teológiai oktatás és igehirdetés által széltében tárgyalt elveket nem is kellett Apáczainak szöveghez ragaszkodó pontossággal kölesőnöznie. Jegyezzük meg azt is, hogy Amesius sűrűn használt gyakorlati teológiájában (*De conscientia et eius iure vel casibus*) Apáczai egész ökonómiájának anyaga szintén megtalálható, Alsted és Amesius mondanivalója erősen meg is egyezik, nincs tehát sok értelme a forrás pontoskodó nyomozásának.²⁴⁵ — Ebben a szakaszban találjuk egyébként az *atyafiság* (*cognatio*) és *sógorság* (*affinitas*) következtében előállott házassági akadályokat, valamint a *felmenő és leszálló ági rokonság* ízeinek (*gradus*) ismertetését. Ennek tudását gyakorlati szükség írta elő a házassági ügyeket intéző papság számára. Látni fogjuk, hogy maga Apáczai is kénytelen volt véleményt mondani

²⁴⁴ Vö. JOSEPH CHAMBON: *Der Puritanismus*, Zollikon-Zürich 1944. (Az I. fejezet a kivándorlókról, a VII. a quekerekről szól.) — Révész I. i. m. 2.

²⁴⁵ ALSTED, *Encyclopaedia*, Lib. XXII. *Oeconomia* 1363 skk. és 1376 skk. *passim*; AMESIUS *De conscientia et ejus iure vel casibus*, Lib. V. cap. XXI. (*De mutua obligatione inter conjuges*) és cap. XXXVII. (*De conjugum officio mutuo*). Amsterdam 1643, 322. és 368. (Debr. Ref. Koll. F. 913. sz.) — Alsted, mint jeleztük, állandóan bőséges antik példaanyagot közöl, ami a puritán teológusnál hiányzik.

egy ilyen házasság dolgában. Apáczai kifejezései a felmenők számára: *apa, másik apa, dédapa, ősapa.*

A XVII. fejezetben szerzőnk most már kissé bővebben, így beszél a férj és feleség kötelességeiről: „... a férfiú tiszte az hogy az ő feleségének mint fő oltalma legyen és minden szükségéről gondot viseljen. Hogy ő reája nézve Isten képét viselje, azaz hogy ő legyen akiből való az asszony, azaz az asszonynak és az ő ajándékinak kútfeje s virágja, ismét hogy ő legyen akiért vagy az asszony, azaz úgy legyen, élyen és cselekedjék, hogy amazt társának tartsa. Hogy a férfi az asszonyi állatra nézve Isten dicsősége legyen, azaz, mint ő neki feje, az Isten méltóságát mindenekben hordozza. 8. Innen ismét az asszonyi állat is képe és dicsősége a férfinak, úgy mindazáltal, hogy ez a tisztesség a férfi által az Istenre vitessék. 9. Az asszonyi állatnak (feleségnek) tulajdon tisztí ezek: Hogy az ő Ura (férje) reá való gondviselését tehetsége szerént édes tanácsával s szorgalmatos otthon való munkájával fizetgesse vissza életének minden napjában. Hogy csendes lélekkel, nagy böcsülettel, s ezekhez illendő külső magaviselésével, szavával, ábrázattával az ő urát (férjét) mind jelen s mind távul létében mindenek felett tisztelje.” (341. l.) Apáczai száraz tudományos stílusa szinte nekilendül, színessé válik, érezni a tárgyjal való érzelmi azonosulást. A fiatal férj nyilván saját gyöngéd hitvestársára gondol, s szinte önkéntelenül futnak tolla alá a magyar házaselemek költői kifejezései: „az ő ajándékinak kútfeje s virágja”, s „édes tanácsa”.

A hátralévő két részben kibontakozik a puritán családi élet képe. Az atya a család korlátlan ura. Engedélye nélkül senki sem tehet ígéretet, még fogadalmat sem. Fegyelmező eszközei a házi böjt, tanítás és fenyíték. „A böjtöt akkor kell tenni, mikor valamely kiváltképpen való nagy szükség indít és a fejünk felett függő avagy nyakunkon való nyomorúság kényszerít.” (342. l.) A házi tanítás kizárólag vallásos nevelésben áll, hogy a család tagjai „épüllyenek, s mind annak utánna az Isten igéjének közönséges helyen való hallgatására alkalmazottabbak legyenek”. (Uo.) A házi fenyíték természetesen megengedi a verést is, a megjobbítás végett, ha ez nem használ, jó „az ecclesia fenyítéke”, végül a „külső társaságé”. Az atya tehát bírálja is tágabb értelemben vett családjának, ő határozza meg, kit ad a „külső társaság” kezére, akár „megölettetésre”.

Köteles azonban gondoskodni a háznép ételéről, italáról, kellő nyugodalmáról, az övéinek ruházatáról, kiházasításáról. Mindez áll a befogadott jövevényekre is. A Ótestamentum mózesi törvényei ezek, de legyünk tisztában vele, hogy századokon keresztül igazgatták a magyar nagyúr udvarát éppúgy, mint a jobbágyporták életét. „A gazdaasszony tiszte ezaránt az, hogy az ő ura honn nem létében a megemlített dolgokat mind végbe vigye tehetsége szerint és így az ő urának mitegy keze, lába, szeme, szája legyen. Hogy a gyermek szülési nyavalyákat és nehézségeket vígan felvegye és állhatatosan viselje.” (343. l.)²⁴⁶

„A cseléd vagy fiak, leányok vagy szolgák, szolgálók” — mondja a XIX. szakasz (343. l.). A gyermekek kötelessége a szeretet, félelem és tisztelet, a szülők gyarlóságának takargatása és a hála. „A szolgák tisztí az, hogy minden törvény szerént való dolgokban, még amellyek nehezebbeknek és illetlenebbeknek láttatnak is, az ő urokkal (gazdájokkal) önnön magokat kedveltessék.” (343. l.)²⁴⁷ A gazdának viszont kötelessége az igazságosság, nyájasság és jóság, „azaz amazoknak szorgalmatosságát, hűségét s. a. [= stb.] teli kézzel jutalmaztassa is meg.” (344. l.) Apáczai kifakad a jobbágysággal űzött visszaélések láttára, hiszen ezt a viszonyt a szabad bérletből származtatja, de eszébe sem jut, hogy a társadalom patriarchális rendjén, az úr és szolga viszonyán valamit változtasson. Bibliás, puritán világnézete számára ez elképzelhetetlen lenne. Még azt a természetjogi alapelvet sem ismeri vagy fogadja el, amelyet Alsted is több helyen megemlít: „Hercus meminert, hanc societatem [ti. az úr és szolga viszonya] naturae non esse consentaneam; si sit contra naturam, hoc est si abeat in tyrannidem” (1381. l.).

²⁴⁶ A XVIII. szakasz eszméi jórészt Fennerusból valók. Pl. „Junium privatum celebrandum est, cum vel eminent vel advenerit magna aliqua calamitas, sive necessitas publica, sive privata” (Fennerus i. m. 85. a—b. l.) — „Hoc (ti. a vallásos házi nevelés) autem faciendum est duplici fructu: Primo, ut hoc modo in pietate pro praesenti proficiant. Secundo, ut magis reddantur idonei ad fructum ex publico ministerio capiendum.” (86. a.) A feleségről: „... ut absenti marito quasi pes, oculos, osque mariti esset...” (87. b.) — „Matris proprium officium est, ut *τεκνογονία* molestias omnes alacriter subeat, constanterque ferat in finem” (88. b.).

²⁴⁷ Fennerus: „Servorum officium est, ut in omnibus legitimis, etiam iis quae graviora et indigniora videantur, dominis se praebeant.” (90. a.)

Számára a társadalmi viszonyok egyetlen zsinórmértéke a szentírási törvény, amelyet legfeljebb az evangéliumi szelídség mérsekel. Hogy szociális-politikai gondolatrendszerében — azonnal látni fogjuk! — ennek ellenére merészen előre mutató gondolatok is vannak, az az angol puritanizmus ismeretében egyáltalán nem csodálatos.

A *házi társaság gondviselése* (oeconomia) után a *szent gyülekezet* (ecclesia) és a *polgári társaság* törvényeinek megbeszélésére kerül sor. A kor felfogása szerint a gyülekezet rendtartásának szabályozása is a közhatalomra tartozik: *politica* vagy *politeia divina*. Az ekklézsiával a XX—XXIV. fejezet foglalkozik, úgy fejtve ki a puritánok egyházi rendtartását, mintha Magyarországon 1653—55-ben másfajta egyházszervezet és kormányzás nem is volna elképzelhető. Apácza elvhűségének és bátorságának legszebb bizonyítékai a lapok, amelyek minden enyhítés vagy alkalmazkodás nélkül ültetik át magyarrá Fennerus tanítását.

A szent gyülekezet Isten tiszteletére, a kegyességre rendeltetett. „Jobb egy városban ilyennek soknak lenni, mint egynek igen nagyoknak” (344. l.). Révész Imre Martonfalvival kapcsolatban ²⁴⁸ emeli ki ennek a gondolatnak magyar viszonyokra alkalmazott újszerű merészségét: ime, már Apáczaínál felbukkan e puritánus követelmény. — Az egyház igazgatóinak, órállóinak „tudománnyal, szent étellel és az igazgatásra kívántatott ajándékokkal fellyül kell a több szenteket mulniok. És úgy kell osztán külsőképpen is az igazgatásra hivattatniok.” (344. l.) A XX. rész az egyházi igazgatók *választásáról* (electio), *beállításáról* (praesentatio) és *bészenteléséről* (inauguratio) értekezik, hangsúlyozva „az egész ecclesiának vagy annak nagyobb részének ítéletit és jóvállását”, azaz a szabad választást. „A bészentelés (iktatás, avatás, praesentatio) a választott személynek az ő hivatalyában bizonyos pompák s ceremoniak által való beállítás. Melly ceremoniak ezek: 1. Hogy e végre rendeltetett könyörgések bocsáttassanak elől. 2. Annak utána valamely arra illendő személynek keze reá tételével az ő tisztiben való eljárhatásra hatalom adassék.” (345. l.)²⁴⁹

²⁴⁸ A 237. jegyzetben i. m. 10. — MARTONFALVI GY.: Tanító és Czáfólo Theologia, Debrecen 1679, 182—183.

²⁴⁹ Az egész XX. rész Fennerus nyomán halad. Pl. „Ecclesia particularis est is coetus particularis fidem profitentium, qui ad omnia saltem ordinaria divinae politeas munera obeunda idonee constitui

A XXI. fejezetben az igehirdetés módjáról van szó, de itt talál alkalmat a szerző arra, hogy a biblia könyveit bizonyos csoportokban (tanító, magyarázó azaz elbeszélő, jövendölő könyvek) bemutassa. Nem veszi át Fennerus rendkívül részletes, könyvről könyvre haladó ismertetését, hanem néhány szót mond még a biblia „köz és magán gyakorlásáról.”²⁵⁰

Az egyházi igazgatásról szóló három további fejezetben a „beszédben munkálkodó előljárók” és „az igében nem munkálkodó őrállók” tisztéről olvasunk. Az előbbieket a *doctorok* (lelki tanítók) és a *lelkipásztorok*, az utóbbiak az *öreg*ek [presbyterek] és a *szegények gondviselői* [diakonusok].²⁵¹ Amint látjuk Apáczai is megfordítja a kálvini rendet és a doktorokat teszi az élre.²⁵² A lelkészekről megkívánja, hogy „legalább a sidó és görög nyelvet” (346. l.) jól értsék. Amint az *Enciklopédia* bevezetéséből és a *De studio sapientiae*ből kiderül, a „legalább” annyit jelent, hogy jó lenne, ha egyéb keleti nyelveket pl. az arabot is tudnák. Az írás doktorának a gyermekek és felnőttek oktatásán kívül kötelessége az is, „hogy azoknak gyülekezetekben, akik az atyafiak közül magokot a prophetálásban, azaz a

et secerni possunt” (137. a.) — „Electio est prima vocationis pars, qua qui ad munus ordinarium promovendi sunt ex judicio totius ecclesiae, vel majoris partis designandi sunt.” (138. a.) Rendkívüli esetekben vagy „a kösségre való gyanóság” okából (korteskedés!) Apáczai és Fennerus megengedi, hogy csak a gyülekezet előljárói válasszanak! — „Ordinatio altera pars legitimae vocationis est designati *ἁγορίσμος* et solennibus cum ceremoniis quibusdam in suum munus quasi inauguratio. Ceremoniae sunt, Primo ut adhibeantur ad illum finem preces publicae ad eam rem accomodate. Postea, ut impositione manuum ad peculiare suum munus coram omnibus inauguretur.” (139. a.)

²⁵⁰ E fejezetben Apáczai így jellemzi a szentírást: „Ez minden írásoknak feje és az ő bőségével, könnyűségével, mélységével, kiváltképpen rövidségével, ékességével, sőt minden módjaival magában igen tökéletes és magának legigazabb megmagyarázója, mely az Isten gondviseléséből mind eddig egészen épen megtartatott.” (345.) Fennerus: „Scriptura sacra, ut omnium scripturarum caput est . . . ubertate, facilitate, profunditate, singulari brevitate orationis gratia, omnibus denique modis perfectissima et sui ipsius absolutus interpret . . . divinaque providentia, absoluta, integra, inviolataque custoditur in seculum.” (141. a.) A „köz- és magángyakorlás”-nak a 346. lap 16. és 17. pontjában adott leírása szó szerint Fennerusból i. m. 154 a. („Meditatio propria . . .”) és 154 b. („Collatio cum aliis . . .”).

²⁵¹ Fenner i. m. 157.

²⁵² Vö. KÁLVIN JÁNOS: A keresztyén vallás rendszere 1559, II. köt., Pápa 1910, 340. (IV. könyv, III. fej. 4. pont.)

szentírás magyarázatjában gyakorolják; jelen legyen és amennyiben lehet, ha kívántatik, a lelkipásztorokkal együtt segéllye.” Nagyon érdekes az is, amit közvetlen e mondat után olvasunk: „Ebben a prophetálásban az atyafiak közül az értelmesebb az ő értelmét valamely szentírásbéli dolog felől megmondja, és a többi osztán, szabad penig még másoknak is hozzászólniok tanulásnak okáért.” (347. l.) Ilyfajta „bibliakörök” Magyarországon merőben ismeretlenek lehettek. Apáczai²⁵³ itt hollandiai tapasztalatait közli. Fentebb kifejeztük azt a nézetünket, hogy Apáczai ilyet nyilván maga is vezetett Utrechtben.²⁵⁴ A lelkipásztor kötelessége az igehirdetés, a szent jegyek kiszolgáltatása (kereszttség csak gyülekezetben!), a családlátogatás („házanként szorgalmasan tanítsanak”), végül az egyháznak „a vénekkel egyetemben történő igazgatása”. Tolnai Dali János és Medgyesi Pál még emésztő harcot vívnak azért, amit Apáczai már tankönyvben tanít! Éppily részletesen olvasunk, a *gyülekezet gondviselőinek, az öregeknek kötelességeiről*: felügyelet a gyülekezet rendjére, az egyháztagok magánéletére („kinék-kinek életét felcirkállyák, eggyez-é a keresztyénséggel avagy nem”), a vétkesek intése, a betegek látogatása: „egyszóval tehetségek szerént mindent megcselekedjenek valamellyeket az ecclesia épületire néző dolgoknak ismernek”. (348. l.) Apáczaira bizonyára nem maradt hatás nélkül az a lelkes agitáció, amelyet Medgyesi Pál éppen az 1650-es évek elején a magyar presbitériumok érdekében kifejtett, *Dialogus ecclesiastico politicusát* (1650) vagy Hollandiába kijuttatott példányokból, vagy idehaza kétségkívül tanulmányozta, de neki, az angol és holland

²⁵³ A puritanizmus által felébresztett vallási elmélyedésre l. NAGY GÉZA: A belmisszió nyomai az erdélyi református egyház régiebb történetében, a Kálvin és a kálvinizmus c. kötetben. Debrecen 1936, 374–375. és RÉVÉSZ IMRE A szatmárnémeti zsinat és az első magyar református ébredés, Bp. 1947, 16–19. (Tolnai imaórái, Medgyesi evangelizációs körútja); az Apáczai által leírt bibliakörökre azonban nincsenek adataink. Hangsúlyoznunk kell, hogy itt nem a családfe mindennapos és tekintélyi jellegű bibliamagyarázatáról, katekizálásáról van szó, hanem önkéntes és szabadon vitázó társulásokról. A puritánus házi katekizálás kézikönyve MIKOLAI HEGEDŰS JÁNOS Az istenes cselédeknek lelki prébendájok, Utrecht 1648. (RMK. I. 814.) c. műve. Ilyen utasításokat ad már Medgyesi Pál Praxis Pietatisának XII. fejezete is („Házi Gazdának kegyességéről”).

²⁵⁴ Vö. II. fej. 109. jgyz.

példák közvetlen ismerőjének, az utrechti gyülekezeti élet résztvevőjének, nem sok buzdítás kellett, hogy a magyar egyház elé is odaállítsa a puritán-presbiteri normákat. Utalnunk kell arra is, hogy a XXII—XXIII. fejezet szövegezése nagy önállóságot mutat. A legáltalánosabb keretek megvannak Fennernél,²⁵⁵ de a tartalom jórészt magyar tudósnké. Ugyanigy vagyunk az egyházi életet tárgyaló utolsó (XXIV.) fejezettel is. Ebben a presbiteri gyűlések ügyrendje (az egyházi tanítás megtárgyalása, az egyházi rendtartások kiszabása, anyagi ügyek, egyházfegyelem), a *sinat* és a *közönséges concilom* teendői kerülnek tárgyalásra. Apáczai jórészt letörli ugyan angol forrásának independens színezetét, követeli azonban, hogy a zsinaton a lelkipásztorok mellett az „egyházi öregek” is egyenlő arányban legyenek jelen. Az viszont egészen magyar viszonyokra mutat, hogy conciliumot „nem más, hanem a felső Magistratus gyűjthet egybe közöttünk” (349. l.). Ilyesmiről Fennernél nincs (és nem is lehet!) szó. Apáczai már nagy deák volt az 1646-os szatmárnémeti nemzeti zsinat idején, nagyon jól tudta, hogy az ilyfajta tanácskozás összehívása az országos politika vonalába tartozik.

Ezzel azután, a XXV. szakaszban, át is lépünk a polgári társaság törvényeinek megtárgyalására: Apáczai jegyzetben odateszi a *politica* szót. A forrás itt és tovább is Fennerus *Sacra theologia*ja. Legelőször a szövetség (foedus) gondolata merül fel: a polgári társaságot Istennel és egymás között is szoros szövetség tartja együtt, ezen azonban nem modernebb természetjogi kapcsolat értendő, hanem a bibliai: „6. Az Isten és a polgári társaság közönséges részei igazgatói közt való kötés, szövetség az, hogy Isten népe lesznek, és az Istentől megporoncsoltatott tiszteletet az ő ítéletekben és tanácsokban hűségesen megtartják, mellyet ha valaki általhág, akár férfi s akár asszonyi állat, akár nagy s akár kicsiny, halállal kellessék meghalni. 7. Magok között pedig az igazgatók között való szövetség ez: hogy mindnyájan igazán az polgári társaságnak törvényei szerint igazgatnak, mellyeket ha szántszándékból megrontanak, ők is megölessenek” (349—350 l.). Látjuk, hogy itt az ótestamentumi teokráciáról van szó s nem a „contrat social”-ról, de azt is tudjuk, hogy Kálvin és a puritánok teokráciája a XVI—XVII. század-

²⁵⁵ FENNERUS *Sacra theologia*, 154 b—160 b.

ban a polgári demokrácia jelmeze. A polgári társaság feje Isten és nem király! A polgári társaság gondviselőiről és nem az egyeduralkodóról esik szó a szövegben, aminthogy ez Véres Mária, I. Jakab vagy I. Károly puritánüldözö uralma alatt érthető is: az angol puritánok — az ótestamentumi teokráciára hivatkozva — nem érzik magukat ily uralkodók alattvalóinak, bár a monarchia elvi jogosultságát (a bibliai fenntartásokkal!) elfogadják. Ez a gondolkodás árad Apáczai magyar szövegéből is: az ideális, Istennek alávetett polgári köztársaságot rajzolja Fenner nyomán, bár tisztában lehet vele, hogy ez saját kora Erdélyének politikai viszonyait éppen nem fedi. Makacs következetessége és elvhűsége mindig azt állítja élénk, aminek szerinte lennie kellene. A polgári társaság gondviselőinek alkalmasságára és általános kötelességeire vonatkozó kikötések ismeretét bátran mellőzhetjük, új szint már nem adnak a vázolt alapgondolathoz.²⁵⁶

A XXVI. fejezet a polgári társaság megszervezését és a békeidők törvényeit tárgyalja. Meglepi a modern olvasót, hogy mennyire az ótestamentumi, mózesi törvény befolyásolja a puritánus gondolkodást: Fenner teljes egészében a biblia (főleg a Deuteronomium) rendelkezéseit fogadja el jogforrásul, Apáczai pedig mindent hűségesen lefordít. Az egész szakasz valamennyi mondata a *Sacra theologiából* való.²⁵⁷

A polgári társaság igazgatóinak, megszervezőinek először az istentszetelet felállításával kell törődniök. „Minekokaért a jövevények, akik még az igaz vallásra nem tértenek, hogy a zuzavar eltávoztassék, ami a külső magokviselését illeti kényszerítettessenek magokot az ott való ecclesiák rendtartásához szabni.” (351. l.)²⁵⁸ Szükséges azután, hogy a *republica* gond-

²⁵⁶ Az egész XXV. fejezet mondatról-mondatra Fenner művének 90 b. — 93 a. lapjáról való. Pl. „Foedus hic duplex est. Inter Deum et reipublicae partes communes. Inter se. Inter Deum et rempublicam, ut sint populus Dei, cultumque mandatum in statutis et iudiciis suis fideliter praestent, praestarique curent sedulo qui secus fecerit, sive magnus, sive parvus, sive vir, sive foemina, morte plectatur. Inter se foedus est, ut omnes juste et secundum reipublicae leges gubernent, quas si pessudent e medio tollantur.” (91 a — b.)

²⁵⁷ I. m. 93 a — 101 a. l.

²⁵⁸ Fennerus: „Quare etiam peregrini, nondum ad veram religionem adducti, ad confusionem vitandam ex ipsius (ti. az előljáróknak) auctoritate (quod ad externam vivendi rationem attinet), ut ecclesiae

viselői hasznos törvényeket adjanak, iskolákat állítsanak,²⁵⁹ hadsereget szervezzenek, az ipart pártolják („hogy a mesterség bővüljön az országban”), a „közönséges kincsre”, az állam pénzügyeire gondot viseljenek. A népet csak nagy okért szabad megszámlálni, mert ez súlyos bűn Isten előtt (2 Sám. 24. r.). A közdolgozatokat csak „az egész országgyűlésben végezzék.” Arra kell törekedni, hogy a „köz társaságban” minél több szabad személy legyen: a szolgaság nem természetes, hanem csak túrt és megengedett állapot.²⁶⁰ A szolgálót pl. „eljövén az ő házasságra való illendősége”, ura vagy kiházásítani, vagy szabadon bocsátani köteles. A bűnök megtorlása az emberséget alig ismerő ószövetségi törvény mértéktelen szigorával történik.: a halálbüntetés csaknem állandó előírás. „A szent jegyek megvesztegetése”, a szülői hatalommal való szembeszállás, a parázsnaság különböző esetei jórészt a poena capitalis-szal sújtatnak. A talio elve korlátlanul érvényesül: halálért mindig halál jár. Ha egy város idegen isten tiszteletére adja magát, „minden benne lakók s marhák megölettessenek”. (354. l.) Korunk embere már nem érti, miért volt szükség ez ószövetségi parancs megismétlésére a XVI. vagy XVII. században, legfeljebb arra volt jó, hogy Cromwell puritánus hadseregének a katolikus írek ellen elkövetett vérlázító kegyetlenségét bibliai indokolással támassza alá.²⁶¹ Fentebb említettük a puritánus etika heroikus vonásait: a

politiae se conforment cogendi sunt.” (93 b.—94 a.). Figyelmet érdemel, hogy itt lényegében a más felekezetűek megtűréséről van szó! Csak a külsőségekben kell alkalmazkodniok. ALTHUSIUS, a polgári demokrácia egyik úttörője *Politica methodice digesta*. Herbörn 1603. c. művében (Bpesti Egyet. Kvtár Ca 343.) a vallási türelem elvi hirdetése ellenére is így ír: „Non etiam permittendum ut omnes fruantur libere sua religione et opinionibus impune. Ut enim Deus unus est, sic una est formula recte colendi Deum, quam Deus nobis proposuit, et extra quam impossibile est Deo placere. Violatores unius et certae religionis Deus atrociter puniri voluit, ejusque rei causa vindicem magistratum constituit et protectorem et defensorem.” (Cap. VI. pag. 65.) Fennerus gondolatai az independens vallási türelem felé mutatnak, míg Althusius felfogása a németbirodalmi cuius regio... szemléletében gyökerezik. Apáczai az elsövel ért egyet!

²⁵⁹ Jellemző a pedagógus Apáczaira, hogy ez a parancs *nincs* meg Fennernél!

²⁶⁰ Fennerus: „Liberi sunt ingenui, quorum numerus quam maximus quaerendus et haec conditio praecipue est optanda.” (95 a.)

²⁶¹ A droghedai kegyetlenkedésekre (1649. szept. 10.) l. Barg i. m. 228—229.

kegyetlenségnek és a politikai képmutatásnak éppúgy érveket szolgáltatott, mint a szent hősiességnek. Csodálkozhatunk azon is, hogy Apáczai, aki többször tesz említést a hazai jog tanulásáról, s azt maga is oktatni kezdte Kolozsvárt,²⁶² teljességgel megelégszik ez elavult, s kora viszonyaira egyáltalán nem illő mózesi jogrenddel. A *humanitason* és az *aequitason* alapuló római jog, s a reá támaszkodó magyar Tripartitum sok vonatkozásban fölötte áll annak, amit itt Apáczai, puritánus forrását szinte szó szerint követve, előad. Ezen, ismétlem, csodálkozhatunk, de csodálkozásunk nem változtat a tényeken: Apáczainak nagyon kevés helyen sikerül a puritánus gondolkozás kereteiből kitörnie. Annál nagyobb érdem, amikor ezt filozófiai és természet-tudományos vonatkozásban megteszi, vagy minden kockázatra készen vállalja e puritánus ideológia forradalmi merészségű elveinek képviselőjét is: itt például a személyes szabadságát és a modern értelemben vett alkotmányosságát, amelynek ügye viszont a rabszolgaságot elismerő római jogban s a jobbagyságot kodifikáló magyar Corpus Jurisban áll igen gyengén.

A háború törvényeiről olvasunk a XXVII. fejezetben: ezeket is az ószövetségi parancsok nyomán állította össze Fennerus *Sacra theologiája*, Apáczai közlései pedig mondatról-mondatra innen valók. Először az igazságos háborúról esik szó; ennek oka lehet az Isten ügyének oltalmazása, az ország és a nép megtartása vagy felszabadítása s az igazságért szenvedők megsegítése. A háború előkészítése során a népet „bizonyos személyek” (Fenner kimondja, hogy „per ministros politeias divinae” azaz a papok) által biztatni kell az igaz ügy győzelme felől. Félénkeket és hadba nem valókat oda ne vigyenek, „azokat se penig, akik házoknak, szőlejeknek, feleségeknek gyümölcsét el nem vették”. (356. l.)²⁶³ Fontos a hadsereg tisztikarának megszervezése is. Apáczai katonai terminológiájában az *ezredes* és *kapitány*, *százados* meg a *hadnagy* egyenértékű. A hadi követek személye sérthetetlen, ha gyanúra van ok *kezese*ket kell követelni. Szép a következő mondat, noha szó szerinti fordítás:

²⁶² De studio sapientiae, HEGEDŰS 105. — BETHLEN MIKLÓS Önéletírása id. kiad. I. 163. (Justinianus Pandektáit, tehát a római jogot tanította!)

²⁶³ Fennerus: „Delectus militum (cum fieri potest) est, ut non recipiant timidos et ad bellum ineptos, neque qui domuum, vinearum, uxorum fructum adhuc non percepissent . . .” (102.) — Vö. 5 Mózes 20, 5–7.

„A harcnak ideje elközelítvén, a sereget biztatni kell mind az Isten hatalmával és jelen létével, mind a dolognak szükséges voltával, tudn., hogy az Isten tiszteletéért, vársiért, feleségekért gyermekekért vagdalkozzanak vígan, mind az ő vitézségeknek jutalmával.” (357. l.) Így mondta Magyarai István, így buzdít Zrínyi, vagy Thököly kurucainak tábori püspöke, Tholnai Mihály.²⁶⁴ A foglyokkal („kiváltképpen az asszonyi állatokkal”) való becsületes bánásmód, a *praeda* igazságos elosztása tartozik még a háború fő regulái közé.

Ezt a fejezetet „a község tisztinek” azaz az alattvalók kötelességeinek felsorolása zárja: tisztségviselés, adó, vám, harmincad fizetése, a hazáért történő veszteségek hordozása.

A *Magyar Encyclopaedia* legérdekesebb részletei közé tartozik a viszonylag rövid XXVIII. fejezet, ez beszél ugyanis a „polgári társaság” kormányzásának módjáról, lényegében az uralom jellegéről. „Az igazgatók vagy sokan vannak, vagy csak egy.” (358. l.) A többségi kormányzás vagy a *kösség* kezében van (*democratia*) vagy a *fő* rendelkezésében (*aristocratia*). Az első esetben arra kell vigyázni, hogy *kösségi rendeletlenség*gé, azaz anarchiává ne váljék az uralom, bár ez utóbbi terminust Apáczai nem használja (Fennerusnál *ἀνομοκρατία* = mértéktelenség olvasható). Ha a főrendek az igazgatók, ügyelni kell, hogy „néhány pártos” magához ne ragadja az uralkodást, ha pedig „az igazgató uraknak egy része az Istentől és az igazságtól elszakad, még ha haddal lehet is, uttyokba hozzák, s ha békeségre ugyan jőni nem akarnának s kezekben vadnak, büntetéssel büntessék.” (358. l.)

²⁶⁴ Fennerus : „... ut hortationes, tum ex Dei-potentia et praesentia ; tum ex causae necessitate, utpote quod pro Dei cultu divino, civitatibus Dei, uxoribus, liberis pugnent ; tum ex virtutis praemiis...” (102. b.) — Magyarai István : „... Istenünkért, hűtünkért, országunkért, maradásunkért, özvegyekért, árvákért etc. néha-néha fegyvert is kényszerítettünk fogni... (Szöveggyűjtemény... I. 493.) — Zrínyi : „... az mi atyánkfiaiért, atyáinkért, anyáinkért, feleségünkért, gyermekünkért, hazánkért, meg kell indulnunk, halálra is ha kívántatik mennünk...” (Áfium, uo. II. 812.) — Tholnai Mihály : „Igaz hittel menjenek a csatára ; igaz hitből csatázzanak, a félelmet tőlük távol üzzék. Istenért, a Jézus vallásáért, a Haza lelki s testi szabadságának helyben állattatásáért, meg maradásáért, özvegyekért, árvákért, feleségekért, fiokért, leányokért minden félelem nélkül bátran harcoljanak.” (Szent had, Kolozsvár 1676, RMK. I. 1197, Incze G. kiad. Bp. 1937, 49.)

„Amelly polgári társaságba penig csak egy az igazgató (monarchia), meg kell látni, hogy az igazgató Tyrannussá ne legyen. A Tyrannus az a személy, amely az országnak igazát elforgattya s elnyomja. E penig titulus nélkül való avagy magaviseelésével tyrannus. A titulus nélkül való tyrannus az, aki az országot maga megadása előtt csalárdsággal avagy erővel hajtya maga alá. Ennek akarmely közember is ellene állhat és csak módját ejthesse, szabad megölni, mindaddig, míg a nép és a polgári társaság meggyőzöttetvén, az ő méltóságát ő néki nem engedi. A magaviseelésével tyrannus az, aki tudva és szánt szándékból a polgári társaságnak minden avagy több igazát elfordította. Ezt is vagy szép szerével vagy haddal szabad elveszteni, de csak felső rendeknek vagy az egész népnek megegyezéséből.” (358. l.) Ez a *Magyar Encyclopaedia* ama híres részlete, amely Bornemissza *Elektrája* óta először veti fel irodalmunkban a zsarnok-ölés elméletét. Mily szokatlanul és veszedelmesen hangzhatott magyar világunkban, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az 1803-as kiadásból ez a részlet hiányzik, s azután is, napjainkig, Erdélyi Jánoson kívül²⁶⁵ Apáczai egyetlen méltatója sem mert elemezni. Mentségükre legfeljebb az szolgál, hogy általában a győri kiadást használták, s így nem is vettek tudomást Apáczai saját korában is merész teóriájáról.

Meg kell állapítanunk — egy kissé önmagunkkal szemben²⁶⁶ —, hogy Apáczai szövege mondatról-mondatra Fennerus sokszor idézett művéből származik.²⁶⁷ Feltűnő evvel szemben,

²⁶⁵ A bölcsezet Magyarországon, Filoz. Írók Tára, VI. Bp. 1885. 113.

²⁶⁶ It. 1953, 155–156.

²⁶⁷ Ime Fennerus szövege a tyrannusról: „Monarchiae leges propriae sunt: Communis, ne in tyrannidem unius evadat maxime curandum. Tyrannus est, qui jus regni evertit et pessundat. Est autem duplex: Sine titulo tyrannus, in exercitio tyrannus. Sine titulo tyrannus est, qui nulla adhuc facta deditioe, imperium ad se absque legitima ratione, vi, dolove rapit. Huic quisque privatus resistet, etiam si potest e medio tollet, donec populus victus, vel republica oppressa suam in eum potestatem transtulerit. Judic. 4, 18, 19, 20, 21, 22. — Exercitio tyrannus est qui consulto pacta reipublicae omnia vel praecipua pessundat. Hunc tollant vel pacifice, vel cum bello, qui ea potestate donati sunt, ut regni Ephori, vel omnium ordinum conventus publicus. 2 Reg. 11, 4, 5, 6, 7 — Jegyezzük meg, hogy a Bírák könyvéből vett idézet Siserára (tyrannus sine titulo!), a Királyok könyvéből származó pedig Athaliára (tyrannus in exercitio!) vonatkozik: amazt a magános Jáhel, ezt a nép vezetőinek határozata öli meg.

hogy Apáczai az *Enciklopédia* előszavában politikai forrásai közé odairja Althusius nevét: a német tudós könyvét tehát nyilván már műve összeállításánál is használta. Annál is bizonyosabb ez, mert Apáczai egyik Althusius-példánya ma is megvan a kolozsvári volt ref. kollégium könyvtárában,²⁶⁸ Geleji Katona Istvánhoz intézett levelében pedig azt írja, hogy „az Althusius egy deáknál vagyon.”²⁶⁹ Tény az is, hogy Fennerus és Althusius között a zsarnokölés teóriája tekintetében semmiféle eltérés nincs, Althusius is az angol puritánus gondolkodók merész politikai elméletét teszi magáévá, a zsarnokot műve első kiadásában (1603) *tyrannus absque titulo* és *tyrannus exercitio* (vagy *quoad exercitium*) névvel nevezi.²⁷⁰ Sőt nyomatékosan rá kell mutatnunk, hogy Althusius János kora valamennyi haladó politikai elméletét nagyszabású rendszerré építette ki, s nevének hangoztatása a XVII. században nyílt politikai színvallásnak számított. Althusius politikai elmélete — mint működésének kiváló ismerője Otto Gierke kifejtette — a népfeltség elvének alapján áll. Merészen támadja az abszolút monarchiákat, s kijelenti, hogy a király nem egyéb, mint a nép hivatalnok („omnes reges nihil aliud esse quam magistratus”). A népnek joga van ahhoz, hogy a szerződésszegő uralkodóval szemben az ellenállás minden módját kimerítse. Althusius nemcsak a hatalmat erőszakosan megragadó kényurat nevezi zsarnoknak, hanem

²⁶⁸ V. 201. sz. — Alább látni fogjuk, hogy nem éppen ezt a példányt használta, mert ez a bejegyzések szerint csak 1659-ben került birtokába.

²⁶⁹ 1658. dec. 27.; a levél a gyulafehérvári Batthyány-könyvtárban; kiadva SZILÁGYI SÁNDOR: *Vértanúk a magyar történetből*, 1867, 141.

²⁷⁰ ALTHUSIUS: *Politica methodice digesta*, Herborn 1603. (Bp. Egy. Kvt. Ca 343.): „Deinde dixi, videndum, cui Magistratui resistere concessum sit. Illi nimirum, qui cum summus Magistratus videri velit et dici et haberi, est tamen revera tyrannus, isque absque titulo vel exercitio tyrannus (Bart. in tract. de tyrann. num. 12. Stephan. Jun. Brut. in vindiciis contra tyrannos quest. 3.) — Tyrannus absque titulo est, qui Rempub. sibi non commissam, vi, scelere, vel artibus, sine ullo justo, vel electionis, vel successione titulo, aut belli justa causa, invadit sine consensu populi . . . , cui quilibet resistere potest. . . . Tyrannus exercitio est, qui postquam legitime constitutus Magistratus est, non ex lege et moribus gubernat, aut qui abutitur imperio et ipsam dignitatem in suam convertit praedam et questum facit ex populo indebite; quem ab oppressione ratione potestatis sibi concessae, protegere debebat etc. (155—156.)

a hatalommal visszaélő törvényes uralkodót is. Az elsőt, mint a nép közönséges ellenségét, bármely magánszemély, bármikor megölheti, a másikat csak az ország alkotmányos szervei („ephorusok”) távolíthatják el és végeztethetik ki, ezek azonban kötelesek arra, hogy a népszabadság és népfenség elvét megvédjék, a társadalmi szerződésnek érvényt szerezzenek.²⁷¹ Érthető, hogy Althusiust a fejedelmi abszolutizmus elméletírói, s különösen a katolikus egyház ideológusai hevesen ócsárolták. Bayle *Dictionnaire historique et critique*-jében bő idézetekben ismerteti e támadásokat, amelyek közül a legenyhébbek tűzre és polkora méltónak („Orco damnandum”) minősítik Althusius eszméit és könyveit.²⁷²

Apáczai tehát Fennerus szövegét vette át (ez a rövidebb!), de Althusiust is bűvárolta, az ő polgári demokratikus felfogásával értett egyet, annál is inkább, mert az egész politikai elméletet másik kedvelt forrásában, Alstednél is megtalálta.²⁷³ E nagy jelentőségű elmélet elfogadásával Apáczai azokhoz a radikális

²⁷¹ OTTO VON GIERKE: Johannes Althusius und eine Entwicklung der naturrechtlichen Staatstheorien. Breslau 1913, 3, 33–34. Vö. pl. „Was aber bisher in Kampf- und Flugschriften mit konkreter Tendenz ausgesprochen worden war, das kleidete er in das Gewand einer schulgerechten abstrakter Doktrin. Und breiter und folgerechter als irgend einer seiner Vorgänger fundamentierte er seine Theorie indem er vor Allem die absolute Unveräusserlichkeit der Majestätsrechte des Volkes und das Wesen des zu Grunde liegenden Sozialkontraktes in Wendungen darlegte, die erst bei Jean Jacques Rousseau in oft überraschender Aenlichkeit wiederkehren.” (3–4.)

²⁷² Bayle i. m. 1730-as kiad. I. 167., a párizsi 1820-as kiad. I, 465. Különösen BOECLER: In Grotium de Jure Belli . . . , Strassburg 1663., CONRINGIUS: De civili prudentia, Helmstaedt 1662. és MEYER: Analysis librorum III. Politicae Aristotelis c. művében támadta. Az „Orco damnandum” kifejezés Boecler-től való (vö. GIERKE i. m. 7. 13. jgyz.), tűzre Meyer szánja („in sua Politica Vulcano publico edicto consecranda”). A jezsuiták szintén heves ellenfelei voltak Althusiusnak (Bayle, 1820, I. 466.).

²⁷³ Encyclopaedia, Lib. XXIII. Politica, cap. XII., pag. 1427: „Tyranno resistere possunt vel singuli vel universi subditi. — Tyrannus est vel absque titulo vel cum titulo, qui dicitur tyrannus exercitio. Tyrannus absque titulo est qui republicam sibi non commissam, sine justo vel electionis, vel successionis titulo invadit, aut vi aperta, aut malis artibus. De hoc nullum est dubium, quin cuilibet, etiam privato, liceat illum e medio tollere, si quidem hoc faciat autoritate publica . . .” etc. Látnivaló, hogy ez teljesen Althusius szövege, amint arra Gierke is figyelmeztet (id. m. 5. l. 7. jgyz.).

politikai gondolkodókhoz csatlakozott, akiket a legitim uralkodók jogait védő európai publicisztika a „monarchomach” jelzővel illetett. (A név Barclay Vilmos skót jogtudóstól származik, aki 1600-ban, Párizsban adta ki a királyok jogait védelmező iratát.) Az óriási vitára alkalmat adott elmélet a reneszánsz — sőt bizonyos mértékig a középkori zsarnokölési teóriák újabb változata volt, s a kiteljesedő fejedelmi abszolútizmus ideológiája ellenében a „ragione di stato” elméletiróival szemben a polgári demokrácia álláspontját képviselte. Ugyanazok a gazdasági és társadalmi erők működtek mögötte, amelyek Kálvin eszméit létrehozták s az angol forradalmat szülték. Apáczei helye, mint szerény tanítványé, ott van abban a sorban, amelyet George Buchanan, Du Plessis-Mornay, Hotoman, La Boétie, Althusius, Milton neve jelöl, s amely egyenesen vezet a francia polgári forradalom teoretikusának korszakalkotó művéig, Rousseau *Társadalmi szerződéséig*.²⁷⁴

²⁷⁴ A „monarchomach” elméledökröl igen alaposan ír GIERKE i. m. 3. l. 3. jgyz. BARCLAY VILMOS (egyébként az Argenis szerzőjének, John Barclay-nak az atyja!) műve De regno et regali potestate adversus Buchananum, Brutum, Boucherium et reliquos Monarchomachos libri sex. — Ez a mű annyiban félrevezető, hogy egybefogja a polgári-demokratikus (főleg protestáns) királyellenes teoretikusokat és a Liga érdekében III. Henrik ellen harcoló katolikus szerzőket. Amazok közül legnagyobb hatást keltették GEORGE BUCHANAN (1506—1582). De jure Regni apud Scotos, Edinburg 1579. DU PLESSIS-MORNAY (1549—1623) Vindicæ contra tyrannos, Edinb. 1579. (ezt még Gierke is helytelenül tulajdonítja Hubert Languetnak; a szerző a Stephanus Junius Brutus álnevet használja. Vö. LANSON: Histoire de la littérature française, Paris 1922,¹⁷ 315. 2. jgyz. és BÉDIER—HAZARD—MARTINO: Littérature française, Paris 1948, 272), LA BOÉTIE (1530—1563) Discours sur la servitude volontaire ou le Contré un, Paris 1576. és FRANÇOIS HOTOMAN Francogallia, Genf 1573. c. művei. — A jezsuiták királygyilkos tanait rendszerezi JUAN MARIANA (1537—1624) De rege et regis institutione libri III. Toledo 1599. Ennek a műnek különösen IV. Henrik meggyilkolása (1610) adott igen nagy visszhangot. Részletes ismertetését l. BAYLE Dictionnaire-jében. Vö. még CRÉTINEAU—JOLY: Geschichte der Gesellschaft Jesu, Wien 1846, II. köt. 473. és GUSTAV KRÜGER: Handbuch der Kirchengeschichte, III. Teil. H. HERMELINCK—W. MAURER: Reformation u. Gegenreformation, Tübingen 1931,² 311. (Kiváló összefoglalás!) — A reneszánsz zsarnokölési teóriára JACOB BURCKHARDT: Die Kultur der Renaissance in Italien, I. Abschn. 6. és SYMONDS: Renaissance Olaszországban, Bp. I. köt. 1881, 81—84, 275—77, 333—37. E kérdés hatalmas irodalmához l. még MACHIAVELLI: Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio, III. könyv, 6. fejj., első kiad. Róma 1531.

Az Apáczai átvette eszmék forradalmi volta akkor derül ki igazán, ha szembeállítjuk őket a kor legtekintélyesebb politikai elmélkedőivel, Jean Bodin, Justus Lipsius, Grotius vagy éppen Kálvin elveivel. Ne gondoljuk ugyanis, hogy Apáczai egy mindenki által elismert *locus communis* köleszöszött Fennertől vagy Althusiustól. A nagy francia jogász, Jean Bodin még elég radikális. *De republicája* (1576, lib. II. cap. 5.) szerint ugyanis a született és alkotmányos úton trónra jutott zsarnok uralkodót saját alattvalója nem ölheti meg, hanem csak külföldi. Viszont a hatalmával visszaélő fejedelem kivégezhető a szenátus, tehát az országnagyok parancsa alapján. — Justus Lipsius azonban *Politicoꝝ sive doctrinae civilis libri VI.* c. művében (lib. VI. cap. 5.) mindenirányú fontolgtatás és az antik zsarnokölésnek Cicero- és Seneca-idézetekkel alátámasztott dicsérete után a zsarnok elviselésére int más klasszikus citátumok tömegével. Kedvelt szerzője a zsarnokokat fogesikorgatva tűró Tacitus, a meghunyászkodó római oligarchia képviselője. *De constantia* c. művében (lib. II. cap. 25.) Lipsius hasonlóképpen elmélkedik, s a zsarnokságba való belenyugvást prédikálja, „hiszen — mondja — csak nyelvedre és nem lelkedre, csak tetteidre és nem nézeteidre kell féket tenned.” A sztoicizmus köpenyébe burkolt polgári megalkuvás áll itt szemben Fenner, Althusius és Apáczai puritán forradalmi lendületével. Utaltunk már rá, hogy Lipsius e két műve, *A polgári társaság* és *Az állhatatosság* 1641-ben Laskai János magyar fordításában is megjelent, Apáczai olvashatta őket. — Kálvin *Institutióinak* legérettebb, 1559-es kidolgozásában, bár a polgári demokrácia korabeli legfejlettebb változatát képviseli, a reneszánsz típusú zsarnokölést bibliai alapon elutasítja, s az egyén számára semmilyen körülmények között nem engedi meg. „Ezzel a tisztelettel, sőt vallásos kegyelettel tartozunk minden előjárónak, akárminők is azok” — írja. Megengedi persze az alkotmányos ellenállást: „Ha vannak

A katolikus morálteológia álláspontját Aquinói Tamás fogalmazta meg, *Summa theologiae, Secunda secundae, questio XLII.* Migne-kiadás, III. köt. Párizs 1864, 340. hasáb. — A *ragione di stato* elméletirője FRIEDRICH MEINECKE: *Die Idee der Staatsräson*, München – Berlin 1929 (3. kiad.). — Miltonról II. fejezetünkben szóltunk. L. különösen a 80. jegyzetben közölt idézetet. Nem tartom szükségesnek, hogy e kérdés tárgyalásakor E. TROELTSCH és M. WEBER ismert műveire is hivatkozzam: közvetlenül nem használtam őket.

most a népből szervezve bizonyos felsőbbsegek, melyek a királyok önkényeskedésének korlátozására vannak felállítva, ... annyira nem vagyok az ellen, hogy ezek kötelességszerűleg közbelépjenek a királyok dühöngő önkényével szemben, hogy inkább, ha ők az erőszakosan önkényeskedő és a föld népét sanyargató királyokkal szemben gyáván meghunyászkodának, hallgatásukat, képmutatásukat elvetemült hitetlenségnek állítom, mivel álnokul elárulják a nép szabadságát, noha tudják, hogy Isten rendelte őket ennek 'védőiül.' Nyilvánvaló, hogy a szabadságharcok ideológiája ebben az elméletben is benne van, de a Kálvin tanain felnőtt puritánok gondolatsora tovább mutat: a forradalom felé.²⁷⁵

Éppen ezért nyomatékosan fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a zsarnokölés századok óta vitatott teóriájának tankönyvbe való átvétele 1654-ben, Erdélyben a politikai színvallás jelentőségével bírt. Aki ezeket a szavakat leírta, az tudta, hogy a királygyilkos independentizmus vádját vonhatja magára, s e kockázatot vállalta is. Nem állítjuk egy percre sem, hogy Apáczai a szó angol értelmében forradalmár lett volna. II. Rákóczi György előtt tett nyilatkozata őszinte volt: independentsnek nem érezte magát, a társadalmi rend erőszakos felforgatására nem gondolt. De következetes puritán volt, az elméletet minden vonatkozásában magáénak érezte, mint Isten parancsát. Újlag hangsúlyozzuk, hogy a puritán gondolkozók szinte valamennyien (Althusius is!) egy magasabb rendű teokrácia nevében idegenkednek az egyeduralomtól, s tudják vállalni — végső szükségben — a tyrannoktonia elméletét. Számukra nem a Caesar-ölő Brutus, hanem a bátor Jáhel és az Athaliát eltávolító Joáda főpap a példakép!

Meg kell jegyeznünk, hogy ezzel a gondolkodásával Apáczai János magyar világunkban sem állott egyedül. Debreczeni P. János Utrechtben 1658. febr. 20-án tartott disputációjának a debreceni szenátushoz intézett előszavában hevesen

²⁷⁵ JEAN BODIN műve franciául 1577, latinul 1586 Párizsban. — JUSTUS LIPSIUS műveit a vesáliei 1675-ös teljes kiadásban használtam; a fordítás tőlem. — KÁLVIN Institutióinak 1559-es kiadása Pápa 1909 — 1910, az idézet a II. köt. 777 — 78. — A kálvini ellenállási jogról l. Révész Imrének a 242. jegyzetben idézett értekezését (id. kötet 157 — 159.). Ha Apáczai a kamat kérdésében nem jut el Kálvinig, az államelméletben túlmegegy rajta!

kifakad a zsarnokság ellen: „Ó átkozott hárpia-fajzat! Érte-e az emberi nemzetet nagyobb csapás nálad a világ teremtése óta? Egyáltalán nem!” Magának a disputációnak gondolatai nyilván az elnöklő Berekringer Dánieléi, de az ajánlás a magyar ifjú felfogását tolmácsolja. A zsarnokság elleni mennydörgésében nem sok fogható van, mégis jellemző a Nyugaton tanult, puritánus szellemtől áthatott ifjúság állásfoglalására. Maga a disszertáció egyébként tüzetesen fejtegeti a népfelség elvét.²⁷⁶ Nem ily szabadelvű Püspöki Sylvanus János, aki 1655-ben Leydenben állott vitát a különböző kormányformákról, érdekes azonban, hogy a három aristotelesi kormányforma (monarchia, aristocratia, democratia) vegyítését is lehetségesnek tartja.²⁷⁷ Alistáli Farkas Jakab Apáczaival egy időben végezte utrechti tanulmányait: a nemességről szóló, sok merész gondolatot felvető disputációjára már Erdélyi János felhívta a figyelmet.²⁷⁸ Meg kell persze azt is jegyeznünk, hogy az egyébként liberális Vörös Lőrinc 1653-as strassburgi vitairatában elítéli a zsarnokölést,²⁷⁹ a holland Georgius Ripperda pedig 1648-ban élesen kikel Mariana királygyilkos tézisei ellen.²⁸⁰ Ne feledjük azonban, hogy Vörös luteránus volt, Ripperda pedig egy jezsuita ellen hadakozott! Látni való mindezekből, hogy Apáczai kora közvéleményének sűrűjébe nyúlt, amikor e sokat vitatott kérdést Fennerus szövege alapján *Magyar Encyclopaediájának* XXVIII. fejezetébe felvette.

²⁷⁶ DEBRECENI P. JÁNOS: Disputatio politica de majestatica superioritate sive majestate in genere, Utrecht 1658, RMK. III. 2017. (Kolozsvári Ref. Koll. RMK. 70. sz. gyűjtökötet.) — A fordítás tőlem.

²⁷⁷ PÜSPÖKI SYLVANUS JÁNOS: Disputatio historico-politica de origine, incrementis et variis rerum publicarum mutationibus, Leyden 1655, RMK. III. 1939 (Kvárt uo.).

²⁷⁸ ALISTÁLI FARKAS JAKAB: Disputationis Politicae de Nobilitate pars prior, Utrecht 1654, RMK. III. 1906. Vö. ERDÉLYI JÁNOS: A bölésészet Magyarországon, Filozófiai Írók Tára VI., Bp. 1885, 125–127. — SZINYEI GERZSON: Alistáli Farkas Jakab egy eddig ismeretlen XVII. századbéli egyházi író, Magy. Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező 1876, 40–41. — MAKKAI 153.

²⁷⁹ VÖRÖS LŐRINC: Consideratio politica civitatis, Strassburg 1653, RMK. III. 1847. Vö. ERDÉLYI JÁNOS i. m. 123–125.

²⁸⁰ GEORGIUS RIPPERDA: Disputationum politicarum de Tyrannide secunda contra seditiosam et horribilem Jesuitarum doctrinam, qua Reges et Principes, titulo Tyrannorum occidentos sicariis objiciunt, Harderwijk 1648. Georgius Horn elnöklete alatt. (A fentebb említett kvári gyűjtökötetben.)

Térjünk még vissza egy percre ehhez a szöveghez! Érdekes Apáczainak az az elve, hogy a zsarnok törvényes uralkodóvá lesz akkor, ha a nép „meggyőzöttetvén” azaz leigáztatván, neki az ő méltóságát (értsd szuverénitását) átengedi. Apáczai *Enciklopédiájában* nem beszél a népfelség elvéről, bár Althusiusnál bőven olvashatott róla: ez az egy kifejezés „az ő méltóságát” azonban bizonyítja, hogy mind ő, mind forrása Fennerus ezt az elvet ismeri és elfogadja; bizonyára úgy értik, mint Debreczeni János fentebb említett disputációjában fejtegeti: a hatalom első renden Istentől, de másodsorban a néptől származik, a király mindkettejüktől kapja.²⁸¹

A *Magyar Encyclopaedia* háromszázados évfordulójára írt tanulmányunkban felvetettük azt a kérdést, hogy a zsarnok elismerésének tézisével Csere Jánosunk nem a Lord Protector uralmának törvényességét kívánta-e aláhúzni. Adatok hiányában nem mertünk igennel felelni rá, de Makkai László a magyar puritánusok mozgalmáról írt művében valószínűnek minősítette, annál is inkább, mert ilyesféle tételt Althusius feltegetései között csakugyan nem találunk.²⁸² Fennerus szövegének pontos ismeretében ezt a hipotézist el kell vetnünk, ott ugyanis szó szerint olvashatjuk: „donec populus victus, vel respublica oppressa suam in eum potestatem transtulerit” (104. b. l.). Ezt pedig Fennerus 1585-ben írta!

A XXVIII. fejezetet egyébként a király, a tanácsurak és a tartományi tisztviselők kötelelességeinek felsorolása zárja. Az egész rendszer a patriarchalis, az isteni törvénynek alávetett uralkodást állítja mintaképpül. A király, ha lehet, a maga személyében szolgáltasson igazságot; a tanácsurakat megilleti a figyelemzetetés és ellenállás joga, a tartományi tisztek legfőbb kötelelessége, hogy a népet ne nyomorgassák. Az egész szakaszban csupán egyetlen, forrásában nem olvasható gondolat fordul elő, de ez jellemző Apáczaira. A király kötelelességei közé tartozik, „hogy

²⁸¹ Ennek a kérdésnek is óriási irodalma van. OTTO V. GIERKE idézett művén kívül l. még GEORG JELLINEK *Ausgewählte Schriften und Reden* II. Band, Berlin 1911, 4–7. („Spanische Jesuiten, französische Hugonotten, schottische Puritaner arbeiten einträchtig an dem Nachweise, daß der Staat nicht von Gott stamme, daß seine Ordnung vielmehr von der Gesamtheit der ihn bildenden Individuen, vom souveränen Volk gesetzt sei.” 6.) — Az angol parlament 1649-es kiáltványát a II. fej. 79. jegyzetében idéztük.

²⁸² It. 1953, 156.; MAKKAJ 158.

az urakkal egyetemben az egész országban levő scholákról viseljen szorgalmatos gondot, mely miképpen lészen, majd ide alább meghallyuk.” (359. l.)

Ezzel a mondattal át is léptünk a XXIX—XXXII. szakasz ismertetésére, amelyek Apáczai *scholasticáját* (iskolatanát) rendszerezik.²⁸³ Adjuk itt egyelőre csak e fejezetek tartalmi vázlatát, hogy Apáczai pedagógiájának vizsgálata során még visszatérjünk hozzá. A szöveg tekintetében szerzőnk nagy önállóságot mutat, saját elgondolásait közli, legfeljebb arról van szó, hogy eszméket, a rendszer egyes elemeit veszi át idegen forrásból, jórészt Alsted nagy művéből.²⁸⁴

A XXIX. szakasz a „felső rendeknek” és a fejedelemnek az iskolát illető kötelesegeiről és a tanító tisztéről, feladatairól szól. Iskola azért szükséges, hogy „a házi, ecclesiai és polgári társaságbeli rend jobban épülhessen” (359. l.). A felsőbbség kötelessége, hogy gondoskodjék az iskola épületéről, kiváltságairól, jövedelméről, tudós tanítóiról, s eszes kurátorairól „a külső rendből. . . kik a tanítókra vigyázzanak, disputatiókra, examenekre, promotiokra feljárjanak sat.” Maga a tanító illendő életet éljen, elég tudós legyen, közölje is azt, amit tud, tanítványait atyjokként szeresse. Tanítson világosan, röviden és teljességgel, ne kapkodjon ajándékon, tanítványainak főleg erkölcsére vigyázzon, szerettesse magát, s növendékeinek értelméhez szálljon alá. A jó tanító munkájának metodikai alapelvei a következők legyenek. 1. Egy időben csak egy dolgot tanítson, míg tanítványai világosan meg nem értették. 2. Csak a szükséges tudásanyagot tárgyalja. 3. Igyekezék az unalmat távoltartani a tanulók értelmi képességeihez való alkalmazkodással. 4. Ismételjen gyakran. 5. Tartson gyakorlatokat disputációk formájában. 6. Módjával, de szigorú fegyelmet követeljen.

²⁸³ A XXX. rész (a tanulók kötelességei) megjelent Horváth Cyrill 1867-es személyenyves kiadásában (Apáczai Csere János bölcészeti dolgozatai, 142.), az egész iskolatan pedig HEGEDÜS 54—61. lapjain is.

²⁸⁴ ALSTED Encyclopaediájának XXIV. könyve, a Scholastica az 1504—1549. lapon található. Az 1508. l. pl. a II. szakasz: „Praeceptor idoneus est, qui est didacticus, Dei timens et experimentia praeditus; a IV. sz. az 1509. lapon: Discipulus aptus est in quo amor, admiratio et fortitudo conspiciuntur.” Az 1513—14. lapon: De scholis vernaculis (a leányok, fiúk elkülönítése, a falusi iskola a tanító házánál, délelőtt olvasás, hittan, délután írás).

7. Adja meg az időt a pihenésre és felüdülésre. 8. Mutasson távlatokat is, mit kell még a tanulóknak az életben megtanulniuk.

A XXX. fejezet a tanulók kötelességeit és az ismeretszerzés jó módjait állítja elénk. A tudományt szeretni kell, s csodálkozni szép voltán, bizonyos célt kell magunk elé tűznünk, mégpedig emelkedettet, „mivel aki csak kérésre igyekezik, soha abból tudós ember nem lehet”; legyen persze a cél a tanuló állapotához illendő és állandó. Számos akadály van a tudománynak. Ilyen a bűn mocska, a deákok szennyessége, az okatlan félenkség vagy ennek ellentéte a magahitt önelégültség, de ilyen a közösségtől való elhúzódás („noha vannak rendkívül való elmék, amelyek így mentek nagy tudományra”), az idő elfecsérlése, a tétova kapkodás, a rendszertelen tanulás, végül a tanítók sűrű változása. A tanultakat szüntelen gyakorolni kell, ennek négy módja az olvasás, a tudósabbak hallgatása, a folytonos tanítás és az írásba rögzítés. Mindenik módszerhez ügyes gyakorlati tanácsokat kapunk. Ne sokféle, hanem jó könyveket olvassunk, minden tudományszakból a legjobbat, amelyet azután mértéknek veszünk. Azoknak a tanítását hallgassuk, akikről tudjuk, hogy szeretnek bennünket, s a tanításban jó rendet tartanak. A tanuló azonnal igyekezzék mást is megtanítani arra, amit tud. „Az írásnak ékesen és gyakorta kell lenni, ékesen azért, hogy jobb szívvel olvashasd; gyakorta, mert az olvasás, hallgatóság, sőt még a tanítás s elékérdés is, ennélkül nem egyéb, hanem mulandó álom.” (361. l.)

A puritánus harcok egyik nagy követeléséről, az anyanyelvű iskoláról nyújt vázlatos, de igen szép képet a XXXI. fejezet. Az iskola vagy *anyai* vagy *idegen nyelven való*. Az *anyai iskola* városon, falun egyaránt szükséges. Városokon a város utcáin „imitt-amott meglehet”, falun legyen a tanító házánál. Ezt az anyanyelvű iskolát a deákul tanulókéval összevegyíteni nem szabad. A tanító készítsen kellő ülőhelyeket, „úgy hogy a legénké a háznak egyik felében magukra ülhessenek, a leánykák is hasonlóképpen a másikba.” (362. l.) A legfőbb tantárgy a *magok nyelvén való olvasás és írás: reggel* olvassanak, *déllyest* pedig írjanak, főleg imádságokat. Ha jól olvasnak, a tanulás tárgya a katekizmus, meg a biblia, amelyből az írásbeli leckék is veendők. A mester a prédikációra is vigye tanítványait, a hallottakat szorgalmasan kikérdezze. „Gyengédedekhez illendő

fenyítékbe [= fegyelemben] tartsa a gyermekeket s ha lehet, édesgesse inkább, mint fenyegetse s verje. Az ilyen Scholáknak tartások s felállítások oly szükségesek, hogy valamely országban s városban nincsen meg, csalhatalan jele, hogy az ország, tartomány és város a temérdeki tudatlanságnak tengerébe borult bé, s Isten országától is messze legyen. Minekokéért szintén olyan szükséges a keresztyén s hazáját igazán szerető fejedelmeknek efféle állatniok, mint másféle Scholákat, holott azoknak is az a fundamentomok.” (362. l.) Apáczai bátor politikai állásfoglalásainak egyike ez a megkapó részlet is, hiszen de nobis fabula narratur, mi vagyunk az az ország, amely „a temérdeki tudatlanság tengerébe borult bé”, hiszen nálunk, Comenius megállapítása szerint,²⁸⁵ messze földön egyetlen anyanyelvi iskola sincsen. Apáczai, a nemzeti nyelvű tudományosság bajnoka jól látja, hogy a magasabb fajta iskolázásnak is alapja az anyanyelvű oktatás. Hogy ezek az iskolák egyben az embernevelés veteményeskertjei, ahol a „gyengédekhez” illő fegyelmelésnek kell uralkodnia, nem a verésnek, ez Apáczainak nem eredeti gondolata, de annál mélyebben átértett saját meggyőződése, s magyar világunkban éppen nem mindennapos pedagógiai elv. Az egész részletből sugárzik a nevelő lélek gyengesége, a legénykékhez és leánykákhoz lehajló atyai szeretet.

Az iskoláról szóló utolsó, XXXII. fejezet Apáczai magasabb didaktikai elképzeléseiről, a közép és felső iskola rendjéről nyújt tájékoztatást. Részletesebb megvilágítását hagyjuk meg más összefüggésben való tárgyalásra, elég legyen itt annyi, hogy a szerző szeme előtt egy teljes kollégium (schola illustris, illustre gymnasium) lebeg, mégpedig olyan, amely végső céljának a lelkészképzést tartja. A tanulmányok rendje a teológiával végződik. Apáczai egyébként két tanulmányi rendet vázol, egy szerinte ideálisat (négy nyelv: a latin, görög, héber és arab ismeretével), s egy szerényebb, a magyar viszonyokhoz jobban alkalmazkodó elképzelést. Mindkét tanulmányi rendszer hét lépcsőt tervez, ami persze nem jelent ugyanannyi évet is.

²⁸⁵ *Gentis Felicitas*, RMK. II. 2051, 46. pont. Magy. Prot. Egyháztört. Adattár, IV. (1905) évf., 151. („... toto in Regno, qua ab Hungaris habitatur, nullam Vernaculam Scholam (horribile dictu et inauditum inter Christianos alibi) ubi ad literaturam et mores exerceantur pueri, reperire est.”)

Láttuk már,²⁸⁶ de lesz alkalmunk még bizonyítani, hogy Apáczai és kora felfogása szerint az ifjúnak csak 24—25 éves korában kell a kollégiumot elhagynia.

Hogy mennyire hazai érdekű és megvalósulásra törő az *Enciklopédia* e fontos részlete, mi sem bizonyítja jobban, mint utolsó mondata. Gyakran lehattunk tanúi, hogy a legszárazabb tudományos ismeretközlés leplét is meg-meglebbenti a hazafias indulat, a használni vágyás heve; az iskolaügy fejtegetése során ismét gátját szakítja az érzelem: „Bizony, ha csak így lenne is, hamar világot látnánk, és lerázhatnók nyakunkból ama mondhatatlan gyalázatot, mely miá más nemzetségeknek csudáivá és csúfjává lettünk volt; meg küssebíthetnók penig a tanulni idegen országokra járásunk miá esett rettenetes nagy summát, úgymint kik szegén hazánkából három esztendőök alatt kitakarítunk 18,000 tallért, azonba [= azon közben] penig ugyancsak ott fentereg a magyarság, amely sárban nagy költésse előtt volt.” (365. l.) Emlékezhetünk rá, hogy az akadémiák felsorolása után (VIII. rész) szintén a magyar iskolaügy elhanyagolt volta miatt érzett keserőség mondatott Apáczaival egészen hasonló szavakat: legfeljebb a kivitt pénz összegét állapítja meg magasabban, mint amott tette. Számomra ez is bizonyíték, hogy a VIII. rész még Hollandiában kelt: Utrechtben csak fejből vetette oda a tizenötezer tallért, idehaza égő keserűséggel értesült róla, hogy bizony felmegy az tizennyolcezerre is. A *Magyar Encyclopaedia* X. részének záradéka már egész világosan a hazai harcait vívó, pedagógus Apáczait állítja elénk.

„Az Istenről és az ő dolgairól” (XI. rész)

Apáczai teológiája Amesius *Medullájából* való fordítás. Mint Hazagh Mihály kimutatta, Amesius főművének egész első részét átveszi, sűrűn kényszerül azonban alapos kihagyásokra és rövidítésekre. A teológia így is elég terjedelmes: 47 lapnyi szöveget foglal magában, 26 fejezetet jelezve, de a XII. (nyilván

²⁸⁶ Vö. I. fej. 145. jgyz. — Apáczainak végső elemzésben Sturm Jánosra visszavezethető iskolarendszere lényegében megtalálható Alsted nagy műve IV. könyvének (*Didactica*) 129. lapján, a *Curriculum universae vitae Scholasticae* c. táblázaton: az ifjú 7 éves korától a 25. életévéig tanul.

nyomdatechnikai okokból) hiányzik, így csak 25 van benne. Nem kell ezt úgy értenünk, hogy Apáczai kéziratának egy fejezetét nem szedték ki: pusztán számozási hibáról van szó, az eszmemenetben nincs semmi hézag. A teológia, sajnos, a *Magyar Encyclopaedia* szárazabb és elvontabb részletei közé tartozik, stílussal és nyelvi erővel itt sem sokkal jobban bírja az író, mint a mennyiségtanban vagy a logikában. Ez azért feltűnő, mert Apáczai a magyar protestáns elméleti teológiának oly monumentumára nyomába léphetett, mint Kálvin *Institutio*jának Szenczi Molnár készítette fordítása, sőt 1645-től kezdtek napvilágot látni Geleji Katona *Váltság titkának* kötetei is, ezeket Apáczainak feltétlenül olvasnia kellett még Gyulafehérvárt. Tagadhatatlan pesze, hogy főleg a mű kézikönyv volta, szűkre szabott terjedelme nem engedte meg komolyabb stílusértékek kibontakozását.

Amesius elméleti teológiája szép logikájú, rendszeres gondolatépítmény és ez a vonása Apáczai fordításában is megmarad. Szerkesztő elve a teológiai művekben gyakori hármastagolás: az Atya, a Fiú és a Szentlélek munkája. (A második főrész *Enciklopédiánkban* a XI., a harmadik a XVII. fejezettel kezdődik.) Isten létének és tulajdonságainak ismertetése után (I—III. fej.), a IV. szakaszban a teremtésről olvasunk. Itt a 371—72. lapon kapjuk a mózesi teremtéstörténet hat napjának előadását, s Apáczainak eszébe sem jut, hogy mindezt valamilyen egyeztesse a VI. rész legelején előadott kartézianus kozmogóniával:²⁸⁷ hűségesen fordítja forrása szövegét s meg is elégszik vele. Éppen ezért teljességgel helytelen Kremmernek az az állítása,²⁸⁸ hogy Apáczai Descartes filozófiai gondolatait korának teológiájával egyezteti. Nem írhatjuk alá Hazagh Mihálynak az alábbi következtetését sem: „Ha Descartes merőben új filozófiai gondolkozását az *Encyclopaedia* teológiája szervesen magába olvasztva tartalmazza, amint ez kétségtelenül kimutatható, akkor e nagyszerű munkáért nem Apáczait illeti a dicséret és elismerés, hanem Amest.”²⁸⁹ Éppen ez a döntő,

²⁸⁷ Történt ilyen kísérlet. Vö. JOH. AMERPOEL: *Cartesius Mosaisans, seu evidens et facilis conciliatio philosophiae Cartesii cum historia creationis primo capite Genseos per Mosem tradita, Leovardiae 1669.* (Debr. Ref. Koll. N. 214.)

²⁸⁸ KREMMER 78, 81—82.

²⁸⁹ I. m. 170—171.

hogy ily összeolvasztás Amesnél nincs, kimutatása lehetetlenség, már csak kronológiai okokból is. Ames *Medullája* 1623-ban jelent meg, s a nagy puritánus teológus 1632-ben meg is halt,²⁹⁰ elképzelhetetlen tehát, hogy bárminő descartes-i hatást felvehetett volna. A *Discours* csak 1637-ben, a *Principia* meg 1644-ben látott napvilágot! Nincs itt semmiféle egyeztető „érdem” sem Ames, sem Csere János részéről. A *Magyar Encyclopaediára* egyenesen az jellemző, hogy — mint itt is — vegyítetlenül élnek benne egymás mellett különböző jellegű gondolatrendszerek elemei. Rámutathattunk pl. arra a szakadékra, amely Amesius—Apáczai ramusi logikája és a kartéziánus ismeretelmélet között tátong. Ugyanily ellentétben áll egymással a kartéziánus kozmogónia és a mőzesi teremtéstörténet. Látni fogjuk, hogy a *Philosophia naturalis*ban Apáczai próbált egy lépést tenni előre e kettő egyeztetése terén.

Az V—VII. fejezet az isteni gondviselésről (de providentia) és kormányzásról értekezik skolasztikus finomságokat taglalva. A *csudatétel* pl. „Istennek szokatlan (rendkívül való) gondviselése.” (373. l.) A csodahit még Newton gondolatvilágában is megvan tökéletes ellentétben causalis-mechanikus fizikai világképével.²⁹¹ Az isteni kormányzás vagy *nevezet szerint való igazgatás* (gubernatio specialis), a lelkes lényre, az emberre irányul. „Ez az igazgatás az ő akarattjára való tanítás” (374. l.), s ehhez törvény kell. Belőle származik az Isten és az ember között lévő *szövetség* (foedus). Isten parancsol, ígér, fenyeget, teljesít, a „teremtett állat” pedig engedelmeskedik. „Innen veszen a lelkiismeret (conscientia) eredetet, mely az okos teremtett állatnak maga felől való ítéllettétele, amennyiben az Istennek ítéleti alá vettetett.” (374—75. l.) Teljesen elkerülte az eddigi kutatás figyelmét, hogy Apáczai a lelkiismeretről alább bemutatandó részt nem a *Medulla theologiae*ből, hanem Amesius másik híres művéből, a *De conscientia*ból veszi át.

A lelkiismeret működése, „ha egész” (azaz ép!) a szillogizmus okoskodási módja szerint megy végbe, „melynek feltétele (*συνθήκησις*) szól a törvényről (Isten kijelentett akarattjáról) melyhez a teremtett állatnak kell ő magát tartani; a felvétele

²⁹⁰ H. VISSCHER id. m. 74—75.

²⁹¹ W. WINDELBAND: Die Geschichte der neueren Philosophie, Leipzig 1904,³ I. 301.

(*συνείδησις*) a teremtett állatnak ana [?] a törvényre nézve való állapotjáról; a berekesztése (*χοίσις*) pedig az állapot és törvény együvé foglalásáról (a törvénynek magokra szabásáról) ilyenképpen: Valaki az Isten akarattya szerint él, annak az Isten jót ád, ez a feltétel. Én az Isten akarattya szerint élek, ez a felvétel. Azért énnekem az Isten jót ád, ez a bérekesztés (foglalás). Ismét, valaki az Isten akarattya szerint nem él, annak el kell veszni. Én sat. 9. A lelki ismeret annak okáért a feltételre nézve törvénynek mondatik, a felvételre bizonyosság-
nak és könyvnek, a befoglalásra nézve pedig bírónak.” (375. l.)²⁹²
A lelkiismeret cselekedetei a *mentés, feloldozás, jóvállás*, másfelől a *vádlás és kárhóztatás*. Ezekből származnak az *öröm és bizodalom* vagy a *szégyen, szomorúság, félelem, kétségbe esés* és a *lélek szorongattatása*, mint indulatok.²⁹³ A rossz lelkiismeret különböző fajtáinak leírása (*tompa, elájult, bélyeges, gyenge, felháborodott, kétségbe ejtő*) sok lélektani finomságot tartalmaz,²⁹⁴ de nincs kapcsolatba hozva azzal, amit a descartes-i *passiones animae* tanáról Apáczaitól is hallottunk. (VII. rész, 28., fejezet.) Legfelebb annyi a hasonlóság, hogy a lelkiismeret munkája főleg racionális úton (szillogisztikusan!) folyik le. A puritánus etikának azonban a legfontosabb kérdései közé tartozott ez az érzékeny, önmagát folytonosan ellenőrző lelkiismeret („tender conscience”), s az angol irodalomban egészen Dickensig és Edgar Poe-ig kimutatható a befolyása.²⁹⁵

²⁹² AMESIUS: De conscientia ... Amstelodami 1643, Cap I. 8–9. pag. 3.: „8. Conscientiae igitur vis et natura tali syllogismo continetur: qui vivit in peccato, morietur, ego in peccato vivo: ergo ego moriar. Vel sic: qui credit in Christum non morietur, sed vivet, ego credo Christum: ergo ego non moriar, sed vivam. 9. Conscientia respectu propositionis, dicitur *lumen* et *lux*; respectu assumptionis et conclusionis, *testis*; sed respectu assumptionis aptissime vocatur *index* vel *liber* et respectu conclusionis maxima proprie *judex*. 10. Propositionem dicitur *συντήρησις*, quae a Scholasticis *synteresis* vocatur. Assumptio per appropriationem vocatur *συνείδησις*. Conclusio est ipsa *χοίσις*.”

²⁹³ Uo. cap. XI. De affectibus ex conscientiae iudicio oriundis, id. kiadás. 27.

²⁹⁴ Uo. cap. XV. De variis gradibus et modis conscientiae malae. (Pl. hebetata, stupefacta, cauteriata, tenera, perturbata, desperata. E latin terminusok Apáczai jegyzeteiben mind megtalálhatók, a definíciók is innen.)

²⁹⁵ Vö. J. CHAMBON: Der Puritanismus ... 268, 269. Chambon Poe William Wilson c. novellájára utal, mint a lelkiismereti harc szélsőséges, puritán jellegű példájára.

A VIII—X. fejezet az ember bünéről (apostasiájáról) értekezik, dogmatikus aprólékossággal és száraz racionalizmus-sal. Emlékezhetünk rá, hogy erről a tételről vitázott Apáczaí harderwijki disszertációja is. Az okoskodás jellegének bizonyítására legyen elég néhány apróság. A bűn vagy *eredet* vagy *cselekedet szerént való*. Az eredendő bűn *kibotlás és elhajlás Isten törvénye mellől*. A kibotlás *állató és tevő*. „Az állató kibotlás a jóról való másfelé fordulás; a tevő pedig a gonosz felé fordulás.” (381. l.) — A bűn és halál jellege három lapnyi, igen beható tárgyalásban részesül (382—384. l.). E fejtegetések utolsó mondata: „A Gehenna oly hely, mellyet az Isten készített bűnösöknek réttentes gyötrelmekre, holott vagyon sírás, jajgatás és fogaknak csikorgatása. Kiről a sz. írás többet nem szól.” (384. l.)²⁹⁶ A puritán józanság nem hajlandó az „utolsó dolgok” barokk taglalására, amelyben pedig a katolikus teológia és hitszónoklat az egész XVII—XVIII. század folyamán tobzódik.

A X. fejezet azt magyarázza, hogyan hat Ádám bűne az emberiségre, azaz hogyan „eredendő”. A XI—XVI. fejezet az *embernek helyreállatásáról* (anastasia, restitutio hominis), vagyis a *megváltásról* (redemptio) szól, azaz Apáczaí christológiáját tartalmazza. Tanítása egészen biblikus és minden pontján megfelel az ortodox kálvini tételeknek (egyedüli közbenjáró, isteni és emberi személy egyesülése, Krisztus prófétai, papi és királyi tiszte). Íme egy mondata, amely szűkszavúságában sincs költői szépség nélkül: „A papságban a Christus mind pap, mind áldozat s mind pedig oltár: pap mind az ő két természetire nézve, áldozat leginkább az emberire, oltár peniglen az ő isteni természetire nézve, mivel az oltár szenteli meg a rajta levő áldozatokat.” (387. l.)²⁹⁷ Megfigyelhetjük, hogy ez a christológiai rész stílusában azért lendül neki egy kissé, mert szerzőnk érzelmileg is azonosulni tud tárgyával, s a bibliai nyelv önként folyik tolla alá: „Ezen halálnak külső kezdeti... volt, midőn az ő felekezetitől megvettetett, a latornál alább valónak ítéltetett, belső tanítványitól elhagyatott, megtagadtatott és elárultatott, a több emberektől pedig, főképpen a felső rendektől,

²⁹⁶ AMESIUS: Medulla I. cap. XVI. thesis 16: „De loco autem gehennae et de torture modo et de natura externarum rerum quae eo spectant, quia non sunt nobis cognitae, necessaria, scriptura nihil distincte pronunciat” (ed. Janson 69.). Apáczaí bibliásabb!

²⁹⁷ Amesius Medulla I. cap. XIX. thes. 19. id. kiad. 78.

kik okosabbaknak tartatnak vala, bolondnak, hitetőnek, káromkodónak, ördögösnek, tudományosnak, más országában uralkodni akarónak tartatott, ruházattjától megfosztatott, természeti italától elfogatott.” (391. l.)²⁹⁸ Kétségtelen viszont, hogy alapvető azért a dogmatikus-katekizáló jelleg marad, amely a folytonos pontokba osztásban nyilvánul meg leginkább. A Krisztus *felmagasztaltatását* tárgyaló XVI. szakasz pl. a mennybemenetelt hét okból látja bizonyítottnak és szükségesnek.²⁹⁹

A XVII. fejezet a megváltás *részabását* tárgyalja, „mellyel mind azok, amellyeket a Christus amennyiben ő közbenjáró cselekedett s cselekszik, némely bizonyos emberekben voltaképpen hathatósok lésznek a Szent Léleknek benne való munkálkodása által. 2. Innen vagyon, hogy csak azokra illik, kiket a Christus meg akart váltani.” (395. l.)³⁰⁰ Ezután természetesen a predestináció dogmájának fejtegetése következik. Tudjuk, hogy ez a tanítás a puritánus öntudat lényeges alkotó eleme. „Isten bizonyosan és igen jól esméri a választottakat, minek okáért ezen tudomány élet könyvének (*liber vitae*) is mondatik.” (395. l.) A predestináció hite a puritán kálvinistának egész életét, világi magatartását is szabályozza. E keresztyén élet belső rendje, fejlődése tárul fel a következő lapokon az elhívásról, a megigazulásról és fiúvá fogadásról, a megszentelődésről és megdicsőülésről szóló XVIII—XX. fejezetben Az amesiusi dogmatika nyelvén kifejezve³⁰¹ elvontnak és olykor száraznak hat, de még Apáczai is éreztetni tudja, hogy itt voltaképpen egy nagy etikus harcáról van szó: az ember küzdelme ez saját maga ellen. „Mivel penig ez a megszenteltetés ez életben nem mindenképpen tökéletes, bűn nélkül még a hívek sem lehetnek. Innen vagyon a lelki harc őbennek, hogy mindennap meg kell a megtérést újjittaniok.”³⁰² (400. l.) Ez az egész folyamat kapott művészi

²⁹⁸ Uo. cap. XXII. passim.

²⁹⁹ Uo. cap. XXIII., thes. 26. id. kiad. 98.

³⁰⁰ Uo. cap. XXIV.: „1. Applicatio haec est, qua omnia illa, quae Christus ut Mediator fecit, facitque, actu efficacia in certis quibusdam hominibus redduntur. 2. Applicatio haec per singularem appropriationem tribuitur Spiritui Sancto... Pendet tamen... a decreto et donatione Patris, qua certos quosdam homines Christo dedit redimendos ac salvandos...” (id. kiad. 100.)

³⁰¹ Medulla I. cap. XXIV—XXX.

³⁰² Ezt a szép, tömör mondatot Apáczai a Medulla XXIX. caputjának három pontjából (29—31) vonja össze (id. kiad. 130—131.).

erejű ábrázolást Bunyan világhírűvé vált *The Pilgrims Progress*-ében (1678).³⁰³

A XXI. fejezet a Krisztus és a választottak egységéről, az egyházzól beszél. Ez egységes és közönséges (*catholica*), vitézkedő (*militans*) és győzedelmeskedő (*triumphans*). Az *ecclesia* összetartozásának külső jele a *vallástétel*. Utal Apáczaire arra, hogy a „külső rendtartásokra nézve oda fel a X. résznek 20., 21., 22., 23. vágatékjában szollánk” (403. l.). A hitetlenek csak külsőképpen tartoznak az *ecclesiához*. Szilárd öntudattal vallja: „Ez a gyülekezet (*ecclesia*) amint hogy csak magától az Istentől és Christustól fondáltatott, úgy annak igazgatására is csak ő adhat ki törvényeket, minek okáért az embereknek nincsen arra hatalmuk, hogy azokhoz valamit tegyenek, vagy azokból elvegyenek” (403. l.).³⁰⁴ Nem kell ebben feltétlenül *independentizmust* látnunk, Kálvin is így gondolkozott. Az *ecclesiában* a Lélek eszközei a *szent szolgálata*, a *szent jegyek* és az *ecclesiái fenyíték* (XXII. fejezet). Az elsőt tárgyalva, beszél Apáczaire *rend kívül való szolgálata*ról (aminő a prófétáké és apostoloké volt), majd a *rend szerént való*ról. „E pedig miképpen legyen, s az ilyenek kicsodák legyenek, s kicsodák az ő tiszték, leírva hadtuk oda fel: minek okáért itt már arról többet szólnunk nem szabad.” (404—405. l.). A *sacramentumok* rövid, szinte *katekizmus* szerű tárgyalása után, az *egyházfegyelem*ről jóformán csak ennyit jegyez meg: „Erről is eleget szoltunk oda fel.” (406. l.) Azért érdekesek ezek a visszautalások, mert itt Csere János Amesius, Fennerus kedvéért hagyta el: a két puritánus rendszert hiánytalanul tudta egyeztetni.

Az *ecclesia* mindig egy volt, de azért nagy a különbség az ó és az új szövetség egyháza között: e kettőről értekezik a XXIII. és XXIV. fejezet, szinte a gótikus katedrálisok egymás mellé állított Synagoga és *Ecclesia* szobraira emlékeztetve.³⁰⁵

³⁰³ Vö. TAINÉ: Az angol irodalom története, II. köt. Bp. 1882, 373. skk. — A híres puritán szerző egyéniségének és művének szép modern elemzése Chambon i. m. 253—278. — Magyarra először TORDAI SÁMUEL és SZIGETI SÁMUEL fordították Keresztyén utazása címen, Kolozsvár 1778—79.

³⁰⁴ Medulla I. cap. XXXII. thes. 23—24., id. kiad. 144.

³⁰⁵ Különösen a strassburgi katedrális gyönyörű szobraira gondolok. Vö. RICHARD HAMANN: Geschichte der Kunst von der altkristlichen Zeiten bis zur Gegenwart, Berlin 1935, 292., 1955-ös kiad. II. köt. 290.

Az Ószövetségben is folytonos fejlődést láthatunk Ádámtól Ábrahámig, majd Mózesig, s Mózes idejétől fogva Krisztusig. Mindenik korban megvolt az elhívás, a megigazítás, a fiúvá fogadás, megszenteltetés, megdicsőítés és külső kiábrázolásban is részesült valamennyi (pl. a körülmetéltetés). De az ószövetségi egyház nem volt teljes, „a Synagogák nem egész ecclesiák voltak, mivel nem gyakorolhatták benne Istennek egész tiszteletit” (408. l.). Ez csak a Salamon templomában volt lehetséges. Az újtestamentumi egyháznak amannál jóval tökéletesebbnek kell lennie: „Innen vagyom, hogy akármily kicsin ecclesiában is az Istennek egészszzen kell tiszteltetni, úgy hogy semmiért másuvá ne kellessék kimenni. Hogy akarmellyphiknek is a másikkal egyenlő hatalma és méltósága vagyom. Hogy egynek nem kell nagyobbnak lenni, hanem hogy mind egygyaránt hallgathassák az Istennek igéjét, sacramentumokkal élhessenek, könyörgésekben foglalatoskodhassanak, az ecclesiai fenyítéket szinte jól gyakorolhassák egymás között. Ha a szükség kívánnya mindazonáltal synatokot hirdethetnek és egymást tanácsokkal segélhetik s nem pengi hatalmokkal, ha valamellyik nem akar megegyezni.” (409. l.)³⁰⁶ Nagyon érdekes ez a nyílt independens vagy talán inkább *congregationalista* színvallás, sehol másutt Apáczai írásai között ily félreérthetetlenül nem jelentkezik. Sőt fentebb láttuk, hogy a zsinatokról szólva Apáczai egyenesen a magyar viszonyokra tekint. Nem kell külön hangsúlyoznunk, hogy a magyar református egyház püspökös szervezetének elvetése Apáczainak még legóvatosabb álláspontjában is benne található. Nem csekély elvi következetesség ez abban a *Magyar Encyclopaediában*, amelyet szerzője első helyen Csulai György erdélyi püspöknek ajánlott.

A XXV. fejezetben a gondolatmenet visszatér a fentebb (XXII.) csak röviden érintett sacramentumokhoz, s a *kereszttség* és az *Úr vacsorája* dogmatikai magyarázatát adja. Az előbbivel kapcsolatban hangsúlyozza, hogy a gyermekeknek is ki kell szolgáltatni, az utóbbit magyarázva pedig cáfolja a katolikus átlényegülést és a lutheri ubiquest. (411. l.)

Az utolsó „vágaték”, a XXVI., a világ végéről szól. Apáczai itt teljesen felszabadul forrásának hatása alól, mindössze két rövidebb szakaszt fordít Amesiusból, az evangéliumok

³⁰⁶ Úgyes összegezése Amesiussal congregationalista elveinek a *Medulla XXXIX. caputjából*, thes. 15–27. (Id. kiad. 180–183.)

alapján csak elbeszél, nem magyaráz és nem dogmatizál. Az *Enciklopédia* végső lapján szép érzelmi nekilendülés figyelhető meg. „Az igazak pedig az ő jócselekedetek szerént, melyek az ő Christusban való hűtöknek megannyi bélyegi és gyümölcsei, bé vitetnek a Christustól ingyen nekik megszeretett dicsőséges országba; holott osztán az Istennek örökké való dicsőségében, melyre hivattak vala, részt vésznek; az ő megigazíttatások és megváltatások bétellyesedik, az ő fiúvá fogadások által reájok nézendő örökséget elfoglallyák; az Istennek ábrázattya, mint megszenteltetteken helyreáll; végezetre a reménlett dicsőség és boldogság, véghetetlen tellyességgel, nem csak lelkeken, hanem testeken is tündöklék. *Oh, légyek egy ezek közül, Istenem!*” (412. l.)

Apáczai Amesiusból készített tömör teológiai kivonata nem maradt hatás nélkül az irodalomban. Martonfalvi népszerű *Tanító és Czáfoló Theológiája* teljes egészében ezt hasznosítja.

Nyelv és stílus a Magyar Encyclopaediában

A *Magyar Encyclopaedia* régi vagy újabb méltányolói (Bod Péter, Toldy Ferenc és mások) egyaránt érezték, hogy a magyar tudományosság e jelentős monumentumának lényege a nyelvkérdés: az, hogy anyanyelven akarja közvetíteni a korszerű tudás kincseit. Midőn azonban Apáczai Csere János az egyetemes műveltségterjesztés igényével lép fel, a tudomány anyanyelvű művelését irigylő a nyugati nemzetektől, sürgeti nálunk, múlhatatlanul szemben találja magát a magyar felvilágosodásnak csak jó másfél század múlva kiteljesedő és feleletet váró kérdéseivel, első renden a nyelv bővítés feladatával. Apáczai műve előszavában maga mondja el a tudományok magyarnyelvűségéért vívott küzdelmének lefolyását, első fordítási kísérleteinek kudarcát: „Mint hogy azonban a nyelvnek igen nagy természetlensége és mintegy mezítelen volta már a küszöbről riasztó látványként tárult elém, a megkezdett munkától mihamar elálltam. . .”³⁰⁷ Említettük már „oda fel”, hogy nem Apáczai az első, aki panaszkodik a magyar nyelvű irodalomra

³⁰⁷ Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. . . , I. 555. A fordítás itt és e gyűjteményből vett többi idézetben tőlem. —

művelésének nehézsége miatt. Háportoni Forró 1618-as mentegődzése után Kecskeméti C. János 1620-ban jelenti ki, hogy nehéz könyvet írni „ezen magyar nyelven, holot igen barbara lingua.”³⁰⁸ Az meg éppen közismert, hogy még Apáczai nagy tanítványa, a művészi készségekkel gazdagon megáldott Bethlen Miklós is úgy találja: „... a deák nyelv az ő bővsége és annyi száz esztendőök alatt a sok nagy elméktől lett excoláltatása miatt alkalmasabb a dolgok leírására a magyar nyelvnel.”³⁰⁹ Igaz, hogy e lemondó szólammal szemben igen korán megcsendül a humanisták nemzeti büszkeségből táplálkozó nyelv művelő szándéka is. „Cur quae non liceat mihi quoque linguam et ingenium nostrorum... exornare et patriae, cui semel omnes debemus, studere”³¹⁰ kérdi Pesti Gábor Aesopus-fordításának előszavában. Bornemisza Péter *Elektrájának* egyik bevallott célja a nyelv művelése volt,³¹¹ Pataki Füsüs János pedig így ír: „Kívántatik azért, hogy az mi nyelvünköt, az menyire lehetséges írásunkal ékesgessük. Én is ezt előttem viselvén, az magyar nyelvet megtartottam.”³¹² Utaltunk azonban arra is, hogy a XVI—XVII. századi magyar prózáírók egyike sem állott oly számos gyakorlati nehézség előtt, mint Apáczai János. Mind a humanista-retorikus (tehát választékos és válogató!) stílus, mind a hozzá nagyon közelálló egyházi-teológiai próza hamarosan kiképződött és Bornemisza Péter, Telegdi Miklós, Kulcsár György, Pázmány Péter, Lépes Bálint, Szenczi Molnár Albert, Geleji Katona István tolla alatt művészi erőt és lendületet kapott, sőt Rimay írásaiban különleges stílusváltozat létrehozására is képes volt. Pázmány és a legtöbb prédikátor — pl. a kitűnő Kecskeméti A. János³¹³ — azonban túlnyomó részt a gyakorlati élet körében, a vidéki nemes agrárszemléletei között marad,

³⁰⁸ Catholicus Reformatus, RMK. I. 499, ajánlás. Idézi Kerecsényi Dezső: Elvi kérdések a régi magyar irodalomban, Minerva, 1928, 168.

³⁰⁹ Önéletírás, V. WINDISCH É. kiad. I. 34.

³¹⁰ TOLDY FERENC Magyar prózáírók a XVI—XVII. században, Pest 1858, 3. id. Kerecsényi 164.

³¹¹ „A tisztelt olvasónak” c. utóirat, Szöveggyűjtemény... I. 361.

³¹² Királyoknak tüköre, Bártfa 1626, RMK. I. 549, ajánlás. Id. Kerecsényi 164.

³¹³ Dániel próféta könyvének magyarázatja, Debrecen 1621, RMK. I. 510.

Pataki Füsüs, Szepsi Korocz, Háportoni Forró vagy a Lipsiusfordító Laskai, Draskovich János és Prágay András meg pompásan elboldogul a latin-görög közhely-stílus (topika) magyar áttételével, mert ez is kevés új fogalmat kíván, évezredes erkölcsi, államtudományi eszmék tolmácsolására szorítkozik. Apáczai azonban a modern polgári tudományosság fogalomkészletével birkózik!

A *Magyar Encyclopaedia* egyes részeinek elemzése során mindig érzékelhettük a nyelvi megoldások színvonalát, a felbukkanó nehézségek mértékét. Itt most összegezésről és — amennyire lehet — elvi elmélyítésről kell hogy szó essék.

Úgy vélem, nem lesz felesleges Apáczainak a nyelvről alkotott nézeteivel kezdeni. A *De studio sapientiae*ben érdekes fejtegetéseket olvasunk a nyelvtanulás és a nyelvek bölcsészeti jelentőségéről. Isten a paradicsom-kertben Ádám elé tárta az emberi bölcsesség tükkrét is, „mert elébe vezetett mindennemű állatokat és megparancsolta neki, hogy azoknak természetükhöz illő nevet adjon. Hogy e dolog mekkora bölcsességet és belátást igényel, Sokrates a maga korában a legbölcsőbb ember Plato Kratylosában világosan előadja.”³¹⁴ Az idézett Platon-részleteknek azután az az értelme, hogy a névadónak (nomenclator) filozófiai éleslátással a dolgok lényegébe kell hatolnia és a kifejező hangsort úgy kell e lényeggel összhangba hoznia, hogy a „lehető legtermészetesebb, legmegfelelőbb és legillendőbb” legyen.³¹⁵ Apáczai és egész kora a nyelvek keletkezését racionalista módon — mint látjuk az antik felfogást követve — egyetlen névadó tevékenységére vezeti vissza, s a szent héber nyelvet egyenesen Ádám ajakán keletkezettnek állítja. A héber nyelvben például, mondja Apáczai, az *erec* (föld), *sámájin* (ég), *arjeh* (oroszlán), *ádám* (ember) szavak tökéletesen kifejezik a dolgok lényegét. „Úgy hogy minden túlzás nélkül el lehet hinni, hogy maga a Szent Lélek nyilatkozott meg, és... minden állatnak az a neve, melyen Ádám nevezte el.” Alább is, a héber nyelv magasztalása során azt állítja Apáczai, hogy „az Úr

³¹⁴ HEGEDÜS 77. — PLATON: Kratylos 389. D.

³¹⁵ Uo. — „És Kratylosnak igaza van, hogy a dolgoknak természetükből ered a nevük és nem lehet akárki szóalkotó, hanem csak az, aki a dolog belső mivoltának megfelelő nevet bír adni alakhű kifejezést bírván találni e természeti névnek ugy a hangokban, mint a szótagokban.” (390. E.) Apáczai görögül idéz.

teremtette az első ember számára.”³¹⁶ Emlékeztessünk arra is, amit Apáczai a *Magyar Encyclopaedia* 14. lapján a *névokadásról* (notatio) mond: meg kell indokolni, hogy ilyen vagy olyan dolognak miért ez vagy az a neve. Azon persze már sem ő, sem kora nem gondolkozott, miképpen lehetséges, hogy a föld számtalan nyelvének tarkán változó hangsorai mind a dolgok „filozófiai lényegét” fejezik ki. A nyelvek keletkezésének magyarázata gyanánt még a bábeli torony mítoszát fogadták el (vö. *Magy. Enc.* 293. l.), de egyáltalán nem elmélkedtek arról, miképpen folyt le és mikor, a görög, a latin, az angol vagy magyar nyelv mitikus névadójának működése.

Elég legyen tehát annyi, hogy a nyelvet a humanizmus korában, de a XVII. században is a gondolat külső köntösének, szabadon választható és alakítható mechanizmusnak fogták fel.³¹⁷ Apáczai mindezt Gazától, a jeles görög humanistától tanulta. Bőven idézi is Gaza szavait az *Enciklopédia* bevezetésében: „Hozzáadom a megnevezéseknek alkalmas kitalálását is, amely a fordításban gyakorta igen fontos lévén, valósággal filozófiát igényel: az új nevek, megvilágítván a dolog lényegét, a józan ész ítélete szerint semmivel kevesebbet ne adjanak a réginel. A dolgoknak ugyanis úgy adták a nevet, ahogyan tetszett és ez „manapság is egyaránt szabad”, el sem lehet képzelni olyan eljövendő időt, amidőn vagy a dolgok kitalálása vagy a névadás meg fog szünni. Ez a kötelesség persze ne a tudatlanokra háruljon, akiknek minden vaktában megtetszik, hanem a bölcselőre, az okok fürkészőjére, hogy az elnevezések ne legyenek értelem nélkül valók és ne osztogassák őket, ahogy kinek-kinek tetszik, jóllehet ilyen joggal ama másik név is tetszhetett volna.”³¹⁸ A filozófus nomenclator működése platonista szellemenben, a dolgok lényegére (ideák!) függesztett szemmel történik, s az elnevezés nem a tudatlanok (a nép!) dolga. Ha tehát valahol

³¹⁶ HEGEDÜS 78. és 96.

³¹⁷ SZENDE ALADÁR: A XVI. század nyelvszemlélete, Az Eötvös-Collegium Volt Tagjai Szövetségének Évkönyve, Bp. 1937, 73. — Lásd Jancsó Benedeknek a 322. jegyzetben idézendő első értekezését, Abafi Figyelője VI. (1879), 6.

³¹⁸ Szöveggyűjtemény... I. 555. — A „manapság is egyaránt szabad” a híres horatiusi helyre való célzás: „Licuit semperque licebit... producere nomen” (Ars poetica, 48. sor). — Gaza Theodorosra (1395–1478) l. PH. MONNIER: Le Quattrocento, Paris 1924,² II. 13., 17. és Enc. Brit., 1926, XI. 543–44.

új fogalmak hiánya folytán értelmezési, fordítási nehézségek állnak elő, ez a „szerzők” (az addig működött tudósok, írók) hanyagsága vagy tudatlansága következtében történik. Ezért vannak különbségek egyes nyelvek között s ezért panaszkodik Gaza is a latin szűk volta miatt,³¹⁹ s magának Ciceronak tesz szemrehányást. Könnyű neki magasztalnia a latin szókinés gazdagságát, amidőn csak szónoki beszédben enyeleg („simplici quadam atque absoluta oratione cavillaretur”), próbálja meg a természettudományok művelését, ilyen írások átültetését! (Gaza Aristoteles állattanát és Theophrastos növényismeretét tolmácsolta latinul.)³²⁰ Egészen természetes, hogy a fordító, a fentebb ismertetett mechanikus nyelvi felfogás értelmében, maga fog hozzá új és használható szókinés megalkotásához. Ez háromféle módon történik: az eddig kevésbé ismert anyanyelvi szókinés összegyűjtésével, új szók alkotásával, idegen szavak használatával.

Világosan látjuk, hogy Csere Jánosunk miért idézte ily részletesen Gaza szövegét. A saját legégetőbb problémáira kapott benne feleletet: hogyan kell egy nyelv szűk voltán segíteni és milyen elméleti megfontolások igazolják ezeket az eljárásokat. Apáczai a magyar élet sürgető szükségleteiből indult ki, magyar tankönyvet szeretett volna írni, de magas képzettségű, filozófus elme volt, tudományos indokolásra, tekintélyre volt szüksége, hogy a világosan felismert úton elindulhasson. Ezt adta meg számára Gaza és rajta keresztül a nagy antik bölcselő, Platon. Ki is fejezi a felszabadulás lelkes örömét: „Mekkora bizalmat, lelkesedést, biztonságérzetet öntött szívembe ezekkel a szavaival a nagy ember! Ha azt figyelhettem meg, hogy neki, görög nemzetiségűnek, latin városban nem volt tilos mindez, sőt egyenesen a latin nyelv érdekében álló, nekem a magam anyanyelvén nemcsak megengedett, hanem felette szükséges is.”³²¹

³¹⁹ Gaza e panaszja természetesen már az antik írónál felmerül: Lucretius az *egestas linguae*-t emlegeti (De rer. nat. I. 140), Cicero *lingua inops*-ról (Pro Caccina 18), Quintilianus *paupertas sermonis*-ről (Inst. Orat. VIII.) beszél. Vö. TOLNAI VILMOS: A nyelvújítás, Bp. 1929, 9–10.

³²⁰ Az Apáczai-idézte Gaza-szövegeket I. pl. Aldus 1504-es kiadványában, ahol a Gaza-fordította Aristoteles- és Theophrastos-mű együtt szerepel (Bp. Egy. Kvt. Vet. 0414 e és b.) Az idézetek a De plantis 109., 110. és 111. lapján találhatóak. Ez adat ellenőrzését Szalay György tanárnak köszönöm.

³²¹ Szöveggyűjtemény... I. 556.

Gaza eljárásának azonban csak első két módszerét fogadja el: használja szülőföldjének nyelvjárását, új magyar szavakat, kifejezéseket alkot, de nem él idegen szóval. Sőt makacs purista következetessége egyenesen feltűnő és a XVII. századi értekező próza latinizmusával szemben példamutató.

Apáczai Csere János szókincsének vizsgálatára történtek már kísérletek. Vetett rá futó pillantást Jancsó Benedek, a bölcséleti műnyelvvvel Kornis Gyula foglalkozott, a mennyiség-tani-fizikait Szily Kálmán bírálta, az egész szókincs vázlatos bemutatását Kremmer Dezső végezte el. Már ezekből a vizsgálatokból is, főleg azonban Simai Ödön tanulmánya alapján kiderül, hogy Apáczai a XVII. század közepén nem is volt oly magános újtító, mint első pillanatra hinnők, s Gaza elméleti példamutatása mellett a korabeli magyar írók gyakorlatából is kapott segítséget.³²² Munkájának méreteiről, igazi nehézségeiről és elődeihez való viszonyáról azonban csak akkor alkothatunk hozzávetőleg is pontos képet, ha legalább néhány rész lehetőség szerint teljes műszóanyagát felsoroljuk. Alkalmasnak látszanak erre éppen a legelvontabb tudományágak, a logika, a mennyiség-tan és a csillagászat, hiszen Apáczainak éppen itt kellett a legnagyobb erőfeszítést kifejtenie. Köztudomású, hogy a *Magyar Encyclopaediában* mindenhol jegyzetbe teszi azokat a magyar kifejezéseket, amelyeket terminus technikusnak érez vagy így akar használni. Jegyzékünk ezeket sorolja fel, de jóval bővebben, mint az eddigi vizsgálódók. A főrészek egyes szakaszainak sorrendjében haladunk, mert az összefüggések a terminus technikusokat így jobban megvilágítják, kivételt teszünk azonban a mennyiség-tanban (az egybefogott IV—V. részben), itt ugyanis a latin fogalmak betűrendjét követjük. Ennek oka az, hogy az olvasó azt is lássa, miképpen keresi vagy alkotja szerzőnk a megfelelő fogalmakra a magyar kifejezést, Keresztesi Mária

³²² JANCÓSÓ BENEDEK: A magyar nyelvtudományi eszmék fejlődése a XVI—XVII. században, Abafi Figyelője VI. (1879), 23.; uő.: A XVII. század nyelvművelése, uo. VII. (1879) 292.; uő.: A XVII. század nyelvművelése, III. rész, uo. VIII. (1880), 40.; KORNIS GYULA: A magyar bölcséleti műnyelv fejlődése, MNy. 1907. 101—102, 193, 196.; SZILY KÁLMÁN TTK.özl. 1889, 470; KREMMER 164—178. — SIMAI ÖDÖN: Nyelvújítók a XVII. század közepén, MNy. 1908, 12—19. és 108—114.

pontos munkálatai³²³ ugyanis feladatunkat igen megkönnyítették. A mennyiségtani terminusok esetében megjelöljük a modern matematikai műnyelv kifejezéseit is.

II. rész (logika)

- I. *tekintet* (argumentum), *eggyesek* (consentanea)
- II. *ok* (causa)
- III. *szerző ok* (efficiens), *teremtő ok* (procreans), *megtartó ok* (conservans), *egyedülvaló ok* (solitaria), *másokkal való* (socialis), *első ok* (principalis), *segíttők* (adjuvantes), *az eszközök* (instrumentales), *magán való ok* (per se), *történeti ok* (per accidens), *kényszerítésből cselekvő* (coactione agens), *szerencséből cselekvő* (fortuna errans à scopo).
- IV. *tevő ok* (materia), *hathatóságnak és szenvedésnek kezdete* (principium potentiae et perpersionis)
- V. *állató ok* (forma, causa formalis), *külömbőség* (differentia), *cselekedet* (actus)
- VI. *végző ok* (finis, causa finalis), *jóság* (bonitas), *tökélleteség* (perfectio), *vele való élés* (usus), *segíttő ok* (causa adjuvans), *lőtt dolog* (effectum), *előtte levő dolog* (objectum), *intézésnek vége* (finis intentionis), *oly vég akié* (finis cuius), *oly vég akinek* (finis cui), *cselekedet vége* (finis operis), *cselekedő vége* (finis operantis), *cselekedés vége* (finis operationis)
- VII. *dolog mely az okoknak ereje által lőtt* (causatum), *szerzett dolog* (effectum), *tett dolog* (materiatum), *állatott dolog* (formatum), *végezett dolog* (finitum), *lőtt dolognak való-sága* (esse rei), *állattya* (essentia), *létel* (existentia), *állás* (subsistentia), *vele létel* (consistentia), *mozgás* (motus), *mozgás által szereztetett és tartatott lőtt dolog* (res motu facta)
- VIII. *alá vettetett dolog* (subjectum), *magában vevő* (receptaculum), *magában és magához vevő* (recipiens in se et

³²³ Vö. 70. jgyz.

ad se), *tévői előben tétetett dolog* (objectum materiale), *állítói előben tétetett dolog* (objectum formale), *hozzá adatott dolog* (adjunctum), *bévött* (receptum), *más körül forgó* (occupatum), *benn való* (inhaerens), *kívül való* (adhaerens), *tulajdon* (proprium), *köz* (commune)

- IX. *eggy és azon* (unitas et identitas), *közönséggel azonok* (eadem genere), *nemmel azonok* (eadem specie), *számmal azonok* (eadem numero), *idővel azonok* (eadem tempore), *hellyel azonok* (eadem loco)
- X. *dolgoknak egyenetlensége* (dissentanea), *különbözők* (diversa), *ellenbe vetettek* (opposita)
- XI. *elválasztók* (disparata)
- XII. *ellenkezők* (contraria), *tévő ellenkezők* (contraria affirmantia)
- XIII. *barátságosan ellenkezők* (relata), *haragosan ellenkezők* (advesa)
- XIV. *tagadó vagy elvevő ellenkezők* (contraria negantia), *ellenmondók* (contradicentia), *megfosztók* (privantia)
- XV. *egybevetettek* (comparata), *feltétel* (propositio, πρότασις), *megadás* (redditio, ἀποδοσις)
- XVI. *tekinteti mennyiség* (quantitas logica), *tekinteti minéműség* (qualitas logica), *egyenlők* (paria), *nem egyenlők* (imparia), *nagyobb* (majus), *külsőbb* (minus), *hasonlók* (similia), *megszakasztott hasonlatosság* (similitudo disjuncta), *kötött hasonlatosság* (similitudo continua), *hasonlatlanok* (dissimilia)
- XVII. *mástól eredtek* (orta), *egy eredetűek* (conjugata), *maga erejét való* (abstractum), *amattól függő* (concretum), *névokadás* (notatio)
- XVIII. *megosztás* (distributio), *egész* (totum), *részek* (partes) *kettőre osztás* (dichotomia), *megosztás az okokból, lőtt dolgokból, alattalevőkől, hozzáadottakból* (distributio ex causis, effectis, subjectis, adjunctis), *ép darabokra való osztás* (distributio in membra), *közönségesség osztása nemekre* (distributio generis in species), *legközönségesebb*

- köznem* (genus generalissimum), *alsóbb köznem* (genus subalternum), *felsőbb nem* (species subalterna), *legalsóbb nem* (species specialissima, individuum)
- XIX. *meghatározás* (definitio), *tellyes meghatározás* (definitio perfecta), *nem tellyes meghatározás* (definitio imperfecta), *leírás* (descriptio)
- XX. *bizonnyítás* (testimonium), *együgyű igazmondóság* (Ame-sius: simplex veracitas, evidentia), *viszontagozás* (reciprocatio).

III. rész (logika)

- I. *elrakás* (dispositio), *megítélés* (iudicium), *elrendelés* (methodus), *nyugvó megítélés* (iudicium axiomaticum), *értekező megítélés* (iudicium dianoeticum)
- II. *hiteles v. megnyugtató mondás* (axioma), *állító mondás* (axioma affirmatum), *tagadó mondás* (a. negatum), *ellenmondás* (contradictio), *igaz* (verum), *hamis* (falsum), *lehetséges* (contingens), *szükséges* (necessarium), *valóság törvénye* (lex veritatis), *igazság törvénye* (lex justitiae), *bölcsesség törvénye* (lex sapientiae)
- III. *egyes mondás* (axioma simplex), *elegyes mondás* (a. compositum), *közönséges mondás* (a. generale), *nemi mondás* (a. speciale), *rész szerint való mondás* (a. particulare), *tulajdon mondás* (a. proprium)
- IV. *elegyes kötés* (axioma compositum), *gyűjtő mondás* (a. congregativum), *elszéllyesztő mondás* (a. segregativum), *függő tekinteti kötés v. mondás* (a. connexum), *foglaló tekinteti kötés* (a. copulatum)
- V. *különböző mondás* (a. discretum), *szakasztó mondás* (a. disjunctum)
- VI. *az okoskodásnak értekező mivolta* (ratio dianoetica syllogismi), *következési szükség* (necessitas consequentiae)
- VII. *feltétel* (propositio), *felvétel* (assumptio), *bérekesztés* (conclusio), *elértés* (enthymema), *rakásos okoskodás* (sorites), *szarvas okoskodás* (dilemma).

- VIII. *maga színént való okoskodás* (syllogismus simplex), *egygyes okoskodás* (syllogismus compositus)
- IX. *bévont okoskodás* (syllogismus contractus)
- X. *első kiterjedt* (explicatus primus)
- XI. *második kiterjedt* (explicatus secundus)
- XII. *függő vagy szakasztó okoskodás* (syllogismus connexus vel disjunctus)
- XIII. *első függő* (connexus primus), *második függő* (connexus secundus)
- XIV. *első szakasztó* (syllog. disjunctus primus), *második szakasztó* (disjunctus secundus)
- XV. *elrendelés* (methodus)
- XVI. *elbontás* (analysis), *egyberakás* (genesis)

IV—V. rész (mennyiségtan)

- abbreviatio fractionis = *lehozás*: egyszerűsítés
- additio = *egybeadás*: összeadás
- aequatio = *megegyeztetés*: egyenlet
- aequatio ordinata = *rendelt megegyeztetés*: rendezett egyenlet
- aequatio turbata = *zavart megegyeztetés*: rendezetlen egyenlet
- altitudo = *magasság*: magasság
- analysis = *elbontás*: elemzés
- angulus = *szegelet*: szög
- angulus acutus = *hegyes szegelet*: hegyesszög
- angulus obliquus = *hanyotlott szegelet*: ferdeszög
- angulus obtusus = *tömpe szegelet*: tompaszög
- angulus plani = *sima szegelet*: lapszög
- angulus rectus = *igynes szegelet*: derékszög
- angulus sphaericus = *golyóbísi szegelet*: gömbszög
- arcus = *ív*: körív
- area = *odvar*: terület
- axioma = *magán való foglalás, hiteles mondás*: tétel
- axis = *tengely*: tengely

- basis = *talp*: alap
 basis = *ally*: alapzat, alsó lap
 centrum = *közlőközép*: középpont
 circinus = *cirkalom*: körző
 comma = *vonítás*: törtvonal, vessző
 comma = *vonás*: vessző
 complementum = *betöltés*: kiegészítés
 compositio = *öszve v. egybeszerkeztetés*: összetétel
 concavus = *vápás*: homorú
 congruentia = *egyenlőség*: egybevágóság
 constructio = *elillettetés, szerkesztés*: szerkesztés
 continuus = *folytában való*: folytonos
 conus = *hegyes gömbölyeg, toronyszabású*: kúp
 corpus = *test*: test
 crus anguli = *szár*: szög szára
 cubus = *egyarányú síkju*: kocka
 curva = *görbe, tekeres*: görbe
 clylindrus = *oszlop szabású*: henger
 clylindriaceum = *suta gömbölyeg*: hengerpalást
 definitio = *meghatározás*: meghatározás
 denominator = *nevező*: nevező (Már 1577-es DA-ban is)
 diagonalis = *áttalvonás*: keresztvonal, átszelő, átló
 diameter = *áttalmérő*: átmérő
 differentia = *külömbőség*: különbség
 dividendus = *osztandó*: osztandó (1577: elosztandó)
 dividuus = *elosztható, eloszthatandó*: osztható
 dividuus minimus = *közönséges legkisebb elosztható*: legkisebb közös többszörös
 divisio = *elosztás*: osztás (1577: osztás)
 divisor = *osztó*: osztó (1577: elosztó)
 duodecaedrum = *tizenkét síkju*: tizenkétlap, dodekaéder
 excentricus = *külön közepű*: excentrikus
 factor = *tevő*: tényező
 factum = *tött, tett*: szorzat
 figura = *forma, bevonás*: alak, alakzat
 figura curvilinea = *horgas vonási forma*
 figura plana = *szélyes (sima) vonási forma*
 figura rectilinea = *egyenes vonási forma*

formatus = *formázott*

fractio = *darab, rész: tört*

hexaedrum = *hat síkju: kocka*

hexagonum = *hat szegelet: hatszög*

homogeneous = *egynemű: egynemű*

icosaedrum = *husz síkju: ikozaéder*

identitas = *azonosság: azonosság (Már Gelejinél 1645-ben
MNYTSz.)*

index = *mutató: mutató*

latitudo = *szélesség: szélesség*

latus = *oldal: oldal*

linea = *vonás: vonal (Már Calep. 1585-ben)*

linea curva = *horgas vonás: görbe vonal*

linea parallela = *mellyékes vonás: párhuzamos*

linea perpendicularis = *ígyenesen egymásra függők: merőleges*

linea recta = *ígyenes vonás: egyenes*

medium = *középső: középarány*

mensura = *mérték: mérték (Már C. 1585)*

mensura communis = *köz elosztó: közös osztó*

mensura communis maxima = *legnagyobb közelosztó: legnagyobb
közös osztó*

methodus = *elrendelés: módszer*

multiplicandus = *sokasítandó: szorzandó*

multiplicare = *sokasítani: szorozni*

multiplicatio = *sokasítás: szorzás*

multiplicator = *sokasító: szorzó*

numerare = *számlálni: számolni (C. 1577: öszve számlálni,
1585: megszámlálni)*

numeratio = *megszámlálás: számolás*

numerator = *számláló: számláló*

numeri se primi = *magok között első számok: relatív prímszámok*

numerus compositus = *magán elegyes szám: összetett szám*

numerus primus = *magán első szám: prímszám*

octaedrum = *nyolc síkju: oktaéder*

- par (numerus) = *feles*: páros szám (Már 1577 DA.)
 parallelepipedum = *mellékes síma szerű*: négyzöges hasáb
 parallelogrammum = *mellékes vonású négyszegeletű forma*: parallelogramm
 parallelogrammum oblongum = *hanyatlott mellékes vonású*: ferdeszögű p.
 parallelogrammum rectangulum = *egyenes szegletű*: derékszögű négyzög
 parallelogrammum rectangulum oblongum = *hosszuka*: téglalap
 parallelus = *mellékes*: párhuzamos
 pentaedrum = *ötsíkju*: ötlap
 pentagonum = *ötszegelet*: ötszög
 perimeter = *békerítés*: kerület
 periphēria circuli = $\left\{ \begin{array}{l} \textit{kerek v. görbe} \\ \textit{kerítés} \end{array} \right\}$: kör kerülete
 planum = *síma, sík*: sík
 polus = *tengelyvég*: sarkpont
 polyedrum = *sok síkju*: soklapú test
 polygonum = *sok szegű*: sokszög
 polygonum circumscriptum = *körülírott sokszegelet*: kör köré írt sokszög
 polygonum inscriptum = *beíratott sokszegelet*: körbe írt sokszög
 prisma = *egybeszorított lángszabású*: prizma
 progressio = *előmenetel*: haladvány (Már 1577: élébemenetel, 1585: előmenetel)
 progressio arithmetica = *számlálási előmenetel*: számtani haladvány
 progressio geometrica = *mérési előmenetel*: mértani haladvány (Keresztesinél nincs!)
 proportio = *hasonlóság, illendőség*: arány
 proportio arithmetica = *számlálási egyenlőség*: számtani arány
 proportio composita = *elegyes hasonlóság*
 proportio continua = *folytába való hasonlóság*: folytonos arány
 proportio directa = *igyesen hasonlóság*: egyenes arány
 proportio discreta = *megszakasztott hasonlóság*
 proportio geometrica = *mérési egyenlőség*: mértani arány
 proportio inversa = *viszontagsági hasonlóság*: fordított arány
 propositio = *feltétel*: tétel
 punctum = *pont*: pont
 pyramis = *lángszabású*: gúla

quadrangulum = *négyszegű*: négyszög
quadratum = *négyes*: négyzete valaminek
quantitas = *mennyiség*: mennyiség (Már DA. 1577)
quantitas continua = *folytában való mennyiség*
quotiens = *osztatott*: hányados

radius circuli = *félvonal*: sugár
ratio = *egybe vettetés, bizonyos neműség, nem*: viszony
ratio aequalitatis maioris = *nagyobb egyenlenség*
ratio continua = *folytába való egybevettetés*
ratio simplex = *egyes*
regula = *iggyenest mérő ráma, csapó cérna*: vonalzó
regula aurea = *arany regula*: aranyszabály
regula societatis = *társaság regulája*: társasszabály
retusus = *buta*: tompa
rhomboid = *orsószabású*: romboid
rhombus = *orsó*: rombusz

sectio = *vágás*: szelet
sector circuli = *vágó, metsző*: szelő
segmentum circuli = *vágaték, darab*: körszelet
similitudo = *hasonlatosság*: hasonlóság
soliditas, solidus = *temérdek*: test
sphaera = *golyóbis*: gömb
sphaericum = *gömbölyeg*
subtractio = *elvonás*: kivonás
subtrahendus = *elvonandó*: kivonandó
substrahere = *elvonni*: kivonni
summa = *summa*: összeg
superficies = *szén*: felület
superficies curva, gibba = *görbe szén*: görbe felület
symmetria = *egymértékűség*: összeillőség

tangens = *hozzáérő*: érintő
terminus antecedens = *előljáró*: előtag
terminus consequens = *hátsó tag*: utótag
tetraedum = *négy síkju, négy rendes egyenlő háromszegelethez*
befoglaltatott rendes lányszabású forma: tetraéder
theoremata = *parancs*
trapezium = *asztalka szabású*: trapéz
triangulum = *háromszegetű*: háromszög

triangulum acutangulum = *hegyes háromszegelet*: hegyesszögű
 háromszög
 triangulum aequilaterum = *egyenlő háromszegeletű*: egyenlő
 oldalú háromszög
 triangulum obliquangulum = *meghajlott szegeletű háromszög*:
 ferdeszögű háromszög
 triangulum obtusangulum = *tompaszegű háromszegelet*: tompa-
 szögű háromszög
 triangulum rectangulum = *egyenes szegeletű háromszegelet*: derék-
 szögű háromszög
 unitas = *egység*: egység (Már 1508 NyTSz)
 vertex = *tető*: csúcs
 zerus = *kerület*: nulla

V. rész toldalékja

mozgás (motus), *következés nélkül, szempillantásban* (in instanti),
elhelyeztetés (situs), *hely* (locus), *tágasság* (spatium), *üresség*
 (vacuum), *megoszthatatlan részecske* (atomus), *világ* (mundus),
idő (tempus).

VI. rész (csillagászat)

- I. *testnek részei* (partes corporis), *első rendbéliék* (primum elementum, materia subtilissima), *második rendbéliék* (secundum elementum, globuli aetherei), *nagyobbak és temérdekebbek* (elementum tertium), *örvény* (vortex), *magokon világoskodó állatok* (stellae fixae), *világosság* (lux, lumen), *ég* (coelum)
- II. *kerületek* (orbes, sphaerae), *tengely* (axis). *Egyenesítő kerület* (Aequator), *Állati kerület* (zodiacus), *tengelyvég* (polus)
- III. *kerületek* (circuli sphaeris inscripti), *darab* (gradus), *cikkelyek* (scrupula, minuta)
- IV. *látáshatározó* (horizon), *tetői pont* (zenith), *talpi pont* (nadir)

- V. *délhatározó* (meridianus)
- VI. *második rendbéli változó kerületek* (circuli mutabiles secundarii), *tetői kerület* (circulus verticalis), *azimuth*, *almucantarath*, *tételi kerület* (circulus positionis)
- VII. *meg nem változó kerületek* (circuli immutabiles), *idők* (tempora = időzónák!)
- VIII. *nap útja* (via solis, ecliptica), *jegyek* (signa)
- IX. *csonka kerületek* (coluri), *napéjegység csináló csonka kerület* (colurus aequinoctiorum), *napmegállító csonka kerület* (colurus solistitiorum), *Egyenesítő köz idő csonka kerületei*, (transversales seu verticales Aequatoris), *nap uttya köz darabjai csonka kerületei* (transversales et verticales Eclipticae)
- X. *fordítottók*, *naptérítő*k (tropici), *Rákfordító* (tropicus Cancrī), *Bakszarvúnak fordító kerülete* (tropicus Capricorni)
- XI. *tengelyvégi kerületek* (circuli polares)
- XII. *feljövés* (ascensio), *lemerés* (descensio), *megeggyeztetett feljövés és lemerés* (asc. et desc. aequabilis seu regularis), *egyenetlen feljövés és lemerés* (asc. et desc. inaequalis), *elhajlás* (declinatio)
- XIII. *A csillagok hosszúsága* (longitudo stellarum), *a csillagok szélessége* (latitudo stellarum), *tekintet* (aspectus, configuratio), *egybefoglalás* (conjunction), *ellenbeállítás* (oppositio), *mellyékes nézés* (aspectus collaterales et mediae), *hatos-, négyes- és hármasszegletű nézés* (sextilis, quadrat és triangularis)
- XIV. *nappali feljövétel* (ortus diurnus, ἀνατολή), *nappali lemeretel* (occasus diurnus, δόσις), *poétai v. eszteni-dei feljövés és lemerés* (poeticus seu aunuus ortus et occasus), *való feljövétel és lemeretel* (verus ortus et occasus poeticus), *való reggeli feljövés* (matutinus seu ortus cosmicus), *reggeli valóságos elmeretel* (occasus matutinus verus seu cosmicus), *valóságos estvéli feljövétel* (ortus vespereus verus), *estvéli valóságos lemeretel* (occasus vespereus verus), *poétai tetsző feljövétel* (ortus

apparens seu heliacus), *poétai tetsző lemenetel* (occasus heliacus)

XV. *a csillagoknak tágasságok* (azimut), *a csillagoknak magassága* (amplitudo stellarum), *visszaszegés* (refractio, ἀνάκλασις), *elcserélődés* (parallaxis)

XVI. *állandó csillagok* (stellae fixae)

XVII. *Kos* (Aries), *az első* (Prima), *a fényes* (Lucida), *Bika* (Taurus), *Fiastik* (Plejades vergiliae), *Esőzők* (Hyades), *Bikaszem* (Pálilicium, Λαμπαδίας, Aldebaran), *Kettős* (Gemini), *Rák* (Cancer), *Szamárkák* (Aselli), *Jászoly* (Praesepe), *Oroszlán* (Leo), *Királyka* (Regulus et Basiliscus), *Szárnyas szüz* [?], *Borszürő* (Vindemiatrix) *Kalász* (Spica), *Mérték* (Libra), *Scorpio* (Scorpio), *Nyílás* (Sagittarius), *Bakszarvú* (Capricornus), *Vízöntő* (Aquarius), *Halak* (Pisces)

XVIII. *Kis Medve, Göncöl kis szekere* (Ursa minor), *világ tengyelye vége* (Stella polaris), *Nagy Medve, Göncöl nagy szekere* (Ursa maior, Helice, Plaustrum), *Sárkány* (Draco), *Királyka* (Cepheus), *Medvepásztor* (Bootes Arctophylax), *Íszonyú csillag* (Sidus horridum, Arcturus), *Berenice üstöke* (Coma Berenices), *Északi korona* (Corona septentrionalis), *Térden álló Hercules* (Hercules Engonasi), *Lantos sas* (Lyra, Vultur cadens), *Hattyú* (Cygnus), *Széken ülő* (Cassiopeia), *Persa* (Perseus, Abantiades), *Gorgo feje* (Algol), *Kocsis* (Auriga), *Kecskécske* (Capella), *Gödölyék* (Hoedi), *Kígyótartó* (Serpentarius), *Kígyó* (Serpens), *Nyíl* (Telum), *Keselyű és a kis gyermek* (Vultur cum Antinoo), *Tengeri hal* (Delphinus), *Csillkófej* (Equuleus), *Szárnyas ló* (Pegasus), *Megkötözött szüzeleány* (Andromeda), *Háromszegelet* (Triangulum)

XIX. *Déli jegyek* (Signa Australia), *Cethal* (Cetus), *Folyóvíz* (Eridanus), *Sisakos óriás* (Orion), *Szent Péter pálcája* (az Orion öve!), *Láb* (Rigel, arabs szó!), *Nyúl* (Lepus), *Óriás kutyája* (Canis major), *Tátogató* (Sirius), *Ebecske* (Cunicula), *Noé bárkája* (Argonavis, Arca Noe), *Uszó vízi kígyó* (Hydra), *Pohár* (Crater), *Farkas* (Lupus)

fera), *Oltár* (Ara), *Déli korona* (Corona austrina), *Déli hal* (Piscis austrina)

- XX. *Noé galambja* (Columba Noe), *Daru* (Grus), *Fenix* (Phoenix), *Nyilas India* (Indus), *Páva* (Pavo), *Indiai méh* (Apis Indica), *Légy* (Musca), *Tarkabarka vad* (Chameleon), *Déli háromszegelet* (Triangulum austrinum), *Szárnyaló hal* (Piscis volucris), *Aranyas hal* (Dorado), *Nagyobb fellegecske* (Nubecula maior), *Külsőbb fellegecske* (Nubecula minor), *Vízi kígyó* (Hydrus), *Brasíliai szarka* (Toucan), *Kereszt* (Crux)
- XXI. *Nap* (sol)
- XXII. *Bujdosó v. bolyongó csillagok* (planetae)
- XXIII. *Megálló* (ti. bolygók, stationarii), *kerítés szélessége felső része* (absis seu auxima apogaeum), *kerítés szélessége alsó része* (absis seu auxima perigaeum), *visszamaszó* (retrogradus)
- XXIV. *A bujdosó csillagok háza* (domus planetarum), *egybefogattatás* (conjunctio)
- XXV. *üstökös csillagok* (cometae), *üstökök* (comae)
- XXVI. *föld forgása* (motus telluris), *napi* (diurnus), *természeti nap* (dies naturalis), *nappal* (dies artificialis), *éjjel* (nox), *óra* (hora), *cikkely* (minuta, scrupula), *esztendőszakai forgása a föld örvényének* (motus telluris annuus), *Julius esztendeje* (annus Julianus), *megbővített esztendő* (a. bissextus), *hozzáadás* (complementum), *nap-éjgyenlőség* (aequinoctium), *napmegállás* (solistitium), *elkerülés* (cyclus), *a nap elkerülése* (cyclus solaris), *hold elkerülése* (cyclus lunaris), *adózás elkerülése* (cyclus indictionis), *öt esztendő* (lustrum), *kalendárium* (calendarium).
- XXVII. *hold* (luna), *holnap* (mensis), *új hó* (novilunium), *holdtölte* (plenilunium)
- XXVIII. *fogyatkozás* (eclipsis), *bogok* (nodi circulorum).

Egészen természetes, hogy Apáczai műszó anyagának összegyűjtésében elsősorban Szenczi Molnár Albert szótárára

támaszkodhatott. Merült fel irodalmunkban — igen tekintélyes kutató részéről — oly vélemény is, hogy terminológiai problémáit Molnár Albert segítségével jórészt meg is oldhatta volna.³²⁴ Vessünk egy futó pillantást e híres latin—magyar szótárba! A legfontosabb 16 logikai szakkifejezésre az alábbi értelmezéseket találjuk:

argumentum : erősség, summa

causa : ok, oka valaminek

objectum : érzékenségnek célja; az, mit ember láthat vagy róla szólhat

subjectum : az miről mondatik valami

essentia : levő állapot, vagyonság, valóság

subsistentia : megállapodás, megállása vminek

consistentia : Szenczinél nincs meg!

descriptio : megírás

dispositio : rendelés, helheztesítés

testimonium : bizonyosság tétel

axioma : tellyes mondás

sylogismus : okokkal való rendelt beszéd, kiből valami nyilván következik is

enthymema : megondolat (?), beszédnek tellyes erőssége, csak egyből bizonyító syllogismus

sorites : előszámlálás, dolgokból bizonyító argumentum, erősítő beszéd

dilemma : disputálásban mindkét felől rekesztő erősség

methodus : rövid út a tanúságban.

Találunk tehát e rövid jegyzékben oly fogalmat (consistentia), amelynek Molnár Albertnél nyoma sincs; mások (dispositio = rendelés, helheztesítés; descriptio = megírás) csak elsődleges, mondhatnók konkrét jelentéssel fordulnak elő. Legnagyobb részüket magasabb fogalmi általánosításra egyáltalán nem lehet alkalmazni: az *erősség*, *summa* nem fejezi ki azt, amit Apáczai akar, ti. az aspectust, a viszonyulást; az objectumot, syllogismust, dilemmát, vagy methodust körülíró (helyesebb volna azt mondani: körültagogató!) syntagmákkal vagy egész mondatokkal pedig végleg semmire sem lehetett menni. Apáczai mindössze az ósrégi *ok* szót értékesíthette, ezért azonban nyil-

³²⁴ TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: A magyar felvilágosodás előtörténetéhez. It. 1953, 329.

ván nem kellett Molnárhoz nyúlania. Ha most még egyszer felsoroljuk Csere János saját terminusait: *tekintet, ok, előtte levő dolog, alája vettett dolog, állattya vminek, létel, állás, vele létel, elrakás, bizonyítás, mondás, okoskodás, elérés, rakásos okoskodás, szarvas okoskodás*, akkor nemcsak fogalomalkotásának magasabbrendű voltát kell elismernünk, hanem azt is, hogy feladatát csak Szenczi Molnár segítségével nem tudta volna megoldani.

Nagyjából hasonló a helyzet, ha a mennyiségtan felé fordítjuk figyelmünket. Ismeretes, hogy Szenczi Molnár a matematika fogalmát csak hat szóval tudja kifejezni („mesterség az mely bizonyos erősségekből áll”), így a tudomány műszókészlete is igen szegényes nála. Apáczai az alábbiakat találhatta meg: *additio*: hozzátétel, *altitudo*: magasság, *angulus*: szög, *axioma*: tellyes mondás, *axis*: tengely, *basis*: oszlop talp, *centrum*: köllőközép, *circinus*: cirkalom, *compositio*: öszveszerzés, *congruentia*: illendőség, *constructio*: öszverendelés, *continuus*: szüntelen való, *cubus*: négyszegű, mint a kocka, *curva*: horgas, görbe, *cylindrus*: kerekdéd, hosszú hömpölygő kő vagy fa, *definitio*: határozás, *diameter*: hason kétfelé osztó linea, *differentia*: különbség, *dividuus*: elosztható, *divisio*: osztás, *divisor*: osztó, *figura*: ábrázat, *hexagonum*: hatszegű, *index*: megmutató, *latitudo*: szélesség, *latus*: oldal, *linea*: vonás, *medium*: közép, *mensura*: mérték, *methodus*: rövid út a tanuságban, *multiplicare*: sokasítani, *multiplicatio*: sokasítás, *numerare*: megszámlál, *numeratio*: számlálás, *par*: feles, *parallelus*: egy hosszúszerű és egyaránt egymástul távol álló linea, *planum*: sima, *polus*: egek tengelyének két vége, *progressio*: elébemenetel, *proportio*: hasonlítás, *propositio*: elővött summa, az miről az beszédnek kell lenni, *punctum*: pont, *pyramis*: négyszegű hegyes tűz formára felépített alkotmány, *quadrangulum*: négyszegű, *quadratum*: négyszeges, *quantitas*: mennyiség, *regula*: ingyenes linea, *rhombus*: négyszegű szerszám v. motola, *sectio*: vágás, *segmentum*: metélék, *sphera*: golyóbis, *substrahere*: elvon, *summa*: öszzeg, *superficies*: vminek a színe, *symmetria*: mértékletes igaz formájú, *triangulum*: az minek három szege vagy szeglete vagy, *unitas*: egység.³²⁵

³²⁵ A legbővebb 1621-es kiadást használtam (RMK. I. 513, Debr. Ref. Koll. H. 338.).

Apáczai mennyiségtani szakkifejezéseinek egész sora viszont Molnár Albertnél még csak konkrét értelemben fordul elő: arcus : kézij (Ap. *ív* = körív), area : szerű (Ap. *odvar* = terület), comma : vessző, (Ap. *vonítás* = törtvonal), complementum : tellyesség (Ap. *betöltés* = kiegészítés), conus : fenyőfa dió (Ap. *hegyes gömbölyeg* = kúp), crus szár = lábszár (Ap. *szár* = szög szára), factor : csináló, tevő (Ap. *tevő* = tényező), factum : cselekedett, lett dolog, (Ap. *tött, tett* = szorzat), fractio : törés, szegés (Ap. *darab* v. *rész* = tört), radius : napfény, szemfény (Ap. *félvonal* = sugár), ratio : okosság, számtartás (Ap. *egyben vettetés, bizonyos neműség, nem* = viszony), solidum : merő, sűrű, vastag (Ap. *temérdek* = geom. test), vertex : hegy teteje, fő teteje (Ap. *tető* = csúcs).³²⁶

Ezek után is tucattal maradt még oly fogalom, amelynek Apáczai nyomát sem lelte nagy elődjénél ; ilyenek pl. az arany-szabály (*arany regula*) egyenlet (*meg egyeztetés*), egynemű (*egynemű*), egyszerűsítés (*lehozás*), elemzés (*elbontás*), excentrikus (*külön közepű*), hányados (*osztatott*), kerület (*bekerítés*), közös osztó (*közös elosztó*), legkisebb közös többes (*közönséges legkisebb elosztható*), merőleges (*egyenesen egymásra függők*), nevező (*nevező*), osztandó, (*osztandó*), összetett szám (*magán elegyes szám*), ötszög (*ötszegelet*), parallelogramma (*mellékes vonású négyszögletű forma*), prizma (*egybeszorított lángszabású*), relatív prim számok (*magok között első számok*), rombold (*orsószabású*), sokszög (*sok szegű*), számláló (*számláló*), szelő (*vágó, metsző*), szorzandó (*sokasíttandó*), trapéz (*asztalka szabású*) zérus (*kerület*). Egyikét-másikát, így a *nevezőt* vagy az *osztandót* az 1577-es *Debreceni Arithmetica*ból vette át, de pl. a denomi-

³²⁶ SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturájának 1619-es kiadása a XXIX. fejezetben (Figurarum seu formarum diversarum nomina) a következő mennyiségtani jellegű kifejezéseket gyűjti össze: rectum : ingyenes, recurvum : meghorgadt, görbedt, curvum, obliquum : görbe, inflexum : meghajtott, concavum : boltos, hézag, üreg, convexum : homorú, domború (!), planum : lapos, teres, angulum : szegés, rotundum : temérdek, globus, glumus : gombolyag, orbiculare, glomosum : kerekded, glomerare : gombolyagot tekerni, turbinatum, acutum : hegyes, pyramidale : tornyos, triangulum : három szegű, quadrangulum : négy szegű, sphaera : teke, cubus : hat szegű forma. A LXXIII. fejezetben (De numerando) kizárólag a számneveket kapjuk. Szikszai Fabricius fogalmi csoportjainak felsorolása MELICH JÁNOS : A magyar szótár-irodalom, Bp. 1907, 51 – 53. (Nyelvészeti Füzetek 46. sz.)

natorral legszorosabban összefüggő numeratort ott is csak latinul olvasta; ennek az elemi számtankönyvnek 1591-es kolozsvári kiadásában rábukkanhatott az *olvasó* kifejezésre, s ezt változtatta a ma is használt *számlálóra*.³²⁷ Szily Kálmán többször idézett értekezésében Apáczaianál 13 figyelmet érdemlő mennyiségtani és fizikai kifejezést talált, ezek közül csak hat matematikai: *azonosság, egymértékűség, egynemű, középpont, különközepű, vágaték*. A *középpontot* Apáczaianál még nem mennyiségtani műszóként alkalmazza (50. l.), állandóan *köllőközépet* használ „centrum” értelemben, így — ha Szily Kálmánnak igazat adnánk — Apáczaianak mindössze öt használható, értelmes mennyiségtani műszava maradna. Látni való azonban, hogy a jeles nyelv tudós nem szánt elég időt Apáczaianál mennyiségtani terminológiájának felmérésére. Közölt jegyzékeinkből bárki jó néhány olyan szót gyűjthet össze, amelyek kifejező voltakban miben sem maradnak el a ma használtaktól. Ha az „elemzés” helyett az *elbontást*, a „szelő” helyett a *metszőt*, a „szorzás” helyett a *sokasítást* használnók, mennyiségtani műnyelvünk nem lenne magyartalanabb vagy kevésbé kifejező. Másfelől azt is könnyű megállapítani, hogy az *azonosság, vágaték* és *középpont* Geleji Katona István szavai, ha ugyan Simai Ödön anyaggyűjtésében teljességgel megbízhatunk.

A csillagászatban még kevésbé hasznosíthatta „nomenclatorunk” Molnár Albertet: igen keveset talált benne. Az astronomia nála „egek járásának tudománya”, de a meridianus csak „déli” értelemben fordul elő, a bissextilis meg „Mátyás ugrása”. Az Aequator közeláll Apáczaianál kifejezéséhez „egyenesítő circulus az égen”, de a zodiacus „egy keresztül járó égi ábrones, kin a Nap esztendőnkint megjár”. Hogy az Apáczaianál használta *bujdosó csillag, üstökös csillag* Molnárnál is előfordul, az nem jelent feltétlenül forrást, nagyon régi népnyelvi kifejezések, az utóbbi Méliusznál és Heltainál is közönséges. A *cyclus* pedig, amelyet Apáczaianál *elkerülésnek* magyarít egyáltalán nem található Molnár *Lexiconában*. Valószínű azonban, hogy a *látáshatározót* Apáczaianál Szenczi Molnár magyarázatából vonta össze: „látásunknak határozattya a földön” (horizon).

Azt hiszem, az összehasonlítás elég alapot nyújt annak megállapítására, hogy Csere János pusztán Szenczi Molnár

³²⁷ KERESZTESI MÁRIA i. m. 139.

nyelvanyagával a *Magyar Encyclopaediát* megírni nem tudta volna. Szerencsére erre nem is kényszerült. A nyelvújítás múltjának kutatói³²⁸ már rég föltárták, hogy a XVII. század közepén eléggé jelentékeny nyelvbővítő mozgalom bontakozott ki a magyar irodalomban, mégpedig keletmagyarországi, erdélyi szerzők tollán. Mikolai Hegedűs János, Medgyesi Pál, Geleji Katona István, Apáczai Csere János nyelvileg egy célra munkáltak: a tudományok magyarítására. Szögezzük le azonban mindjárt előljáróban, hogy az első három megmaradt a böleselet, teológia, erkölcstan szókinésénél, Apáczai tudatosan nekivágott a világi jellegű tudományosság terminusai megalkotásának. Mindamellett igen jelentékeny segítséget kapott előzőitől: mintákat, új képzési, szóalkotási lehetőségeket.

Mikolai Hegedűs János *A mennyei igazságnak tüzes oszlopa* c. Grosse-fordításának utószavában (1648) adja elő nyelvészeti elveit. „Fordításbeli munkája” során talált egy nagy akadályra, a „logicus terminusok avagy az okosság mesterségének szavai” magyarítására. Figyelte, hogy a tudós emberek, hogyan fejezik ki őket „a nép értelmére”, de nem sok eredményt látott ezeideig: „... sokan nem nézvén, mint fordítottak, avagy nem emlékezővén, mint élnek jobban vélek, nem mérték jó dologhoz is kezdeni, melyben azokat (ti. a logikai kifejezéseket) vagy el kellett volna hagyniok, vagy ki kellett volna magyarázniok.” Féltek sokan olyan vádtól is, hogy az ilyfajta magyarítással a dolgot (ti. a logika méltóságát) „megmoeskolják”. Hegedűs nem törődik e vádakkal: „Az olyan mesterségek szavait, a logicus terminusokat tudniillik, én kimagyaráztam, amint közönségesen szokták kifejezni, de szánt-szándékból ugyan benn is hagytam többire ez könyvecskében deákul, nemesak a mi nyelvünk szűk volta miatt, mellyben alig fejezhettyük azokat jól ki, hanem a fellyebb megjelentett okon kívül azért főképpen, hogy itt ama mélységes tudományok inkább megértethessenek és így a kösség is szokjék hozzájuk...”³²⁹ Az alábbi logikai szakkifejezések fordítását javasolja:

agens: cselekedő, actus: cselekedés, cselekedtetés, actio: cselekedet, alteratio: másldás, antecedens: előtte járó dolog,

³²⁸ SIMAI ÖDÖN MNY. 1908, TOLNAI VILMOS: A nyelvújítás, Bp. 1929. 29–34.

³²⁹ TOLDY FERENC: Corpus grammaticorum..., Pest, 1866, 700–701.

causa : oka valaminek, causalitas : munkálódhatás, cselekedőség, consequens : következő dolog, efficiens : cselekedő, szerző ok, kitül valami lesz, efficacia : hathatóság, eventus : kimenetélé a dolognak, executio : végbevívés, megcselekedés, effectum : csinálmány, tetemény, ami lött, habitus : lehetőség, tehetőség, materia : amiből valami áll, objectum : cél, ami körül forgódnak, opus : munka, csinálvány, praedamnati : eleve-elkárhoztatás, privatio : hiba, fogyatkozás, passive : elviselő képpen, simplex : együgyű, magán való, simpliciter : őszinte, subjectum : hely, fundamentom, aminn vagy miben más valami dolog vagyon, universalis: kiszéledő, közönséges, ösz-veséggel való.

Láthatjuk, hogy mennyi talpraesett, jó nyelvérzékkel készült műszót alkot a neves puritán író. Tisztában van a nyelvi tények legfőbb bírójával, midőn így ír: „Továbbá találtam egy nagy hatalmas úrra, a consuetudora, a bevött szokásra, melynek ellene véteni sok helyeken nem mertem...”³³⁰ Említettük Mikolai Hegedűs és Apáczai szoros utrechti kapcsolatait. A *Mennyei igazságnak tüzes oszlopa* három más Mikolai-fordította puritánus irattal együtt³³¹ Utrechtben látott napvilágot, az utószavában tárgyalt nyelvészeti elvek és példák nem maradtak hatás nélkül Csere János fordítói gyakorlatára. Valójában nem sokat vett át a rövidke logikai szótárból (jóformán csak az efficiens = szerző ok és az alteratio = megmáslódás kifejezés azonos a két író szókinésében), mégis felszabadítólag hathatott a *Magyar Encyclopaedia* szerzőjére.

Sokkal jelentékenyebb az a hatás, amelyet Geleji Katona István *Magyar Grammatikácska* c. művének (1645) példaanyaga gyakorolt Apáczai fordító munkájára. Geleji Katona grammatikailag is öntudatos író volt, nyelvtanát egyrészt azért bocsátotta ki (a *Titkok titka* c. művének függelékeként),³³² hogy magyar munkáinak írásmódját indokolja, másfelől pedig „a magyarságon kapkodó elmés iffjúságnak oktattatására.” Mikor pedig a „technicum vocabulumok”-nak „s egyéb scholastica s theologica dictiok”-nak bajos magyarra fordítását panaszolja, akkor is „az iffjak kedvéért” ír le egy sorozat példát. Az a

³³⁰ Uo. 703.

³³¹ RMK. I. 812–815.

³³² RMK. I. 773. — Kiadva Toldy Corpus grammaticorum... 293. skk.

benyomásunk, hogy Apáczai a *Magyar Grammatikácskát* nagyon buzgón tanulmányozta, s nem lehetetlen, hogy e fogós kérdéstről — a terminus technikusok magyarításáról — magával Gelejivel is beszélgetett. Már Jancsó Benedek úgy látta, hogy „Apáczainak a nyelvművelésben a példát és az ösztönt Geleji adta, mit ő ugyan nyíltan sehol ki nem fejez, de sejtetni enged egy és más-helyen, így többek között ott, hol őt a haza legnagyobb tudósai közé sorolja.”³³³ Simai Ödön joggal javította e megállapítás egy részét, ti. azt, hogy Apáczai az újításban való bátorságot, ösztönt Gelejitől kapta volna, ő is elismerte azonban, hogy Csere János mégis Geleji tanítványa volt.³³⁴ Elméletileg Gaza alapozta meg számára azt az eljárást, amelynek gyakorlati megvalósítását Geleji Katona munkásságában láthatta. Át is vett tőle számos kifejezést.

- subjectum : alája vettetett [Ap. *alá vettetett dolog*]
 objectum : ellenében vettetett [Ap. *előtte lévő dolog*]
 essentia : magán létel, vagyonság
 essentialis : állati [Ap. *állattya* vm-nek!]
 substantia : alatta állóság [Ap. *állás*]
 propositio : elé tétel, feltétel [Ap. *feltétel*]
 assumptio : felvétel [Ap. *felvétel*]
 conclusio : rekeszték [Ap. *bérekesztés*]
 antecedens : előljáró rész [Ap. *előljáró*]
 qualitas : minéműség [Ap. *minéműség*]
 quantitas : mennyiség [Ap. *mennyiség*]
 compositum : öszve tétel [Ap. *öszveszerkesztés*]
 dissimilis : hasonlatlan [Ap. *hasonlatlan*]
 syllogismus : öszve foglaltatott okoskodás [Ap. *okoskodás*]
 sectio : vágaték [Ap. *vágaték*].³³⁵

Fontosabb azonban az, hogy Apáczai egész sor újszerű képzési módot sajátított el Geleji Katona nyelvtanából. Az ortodoxus püspök ajánlotta „a passiva voxoknak az activaktól felette szükséges megkülönböztetését”, a *teremtés, megváltás, megigazíttatás, szenteltetés, dicsőíttetés*-féle alakokat, amelyek *Med-*

³³³ Abafi Figyelője, VIII. (1880), 40.

³³⁴ MNY. 1908. 15.

³³⁵ TOLDY i. h. 317—318.

gyesi gúnyos ellenvéleményét váltották ki, de Csere János nyelvkinésében sűrűn előfordulnak. Ő használta a *hasonlóltan*, *egyenlőtlen*, *kegyességtelen* alakokat, az *-ék*, *-án*, *-eny*, *-ony* képzésű nomen verbalékat, mint *vágaték*, *akadék*, *raggaték*; *akadvány*, *ragadvány*, *televény*; *hívekény*, *gerjedékény*, *fáradékony*, *omladékony*. Erősen kardoskodott a számnevek után alkalmazandó többszám-mellett (*tizenkét apostolok*, *hetven tanítványok*), s Apáczai csakugyan így használja (*sok helyeken*, *két részei*). Tanácsolta a *természet szerént való*, *állat szerént való* nehézkes fordulatok helyett a *természeti*, *állati* alakokat: Apáczainál valóban nagyon sűrűn fordul elő az *-i* képző ilyen alkalmazása.³³⁶

Apáczai szóteremtő munkájának szinte vezérelvét mondja ki Geleji Katona következő megállapítása: „Mindenek felett, egy summában ez a legderekasb és fundamentumosb observatio a magyar szóknak formáltatásokban, hogy amennyire lehet, az ember azon ügyekezzeék, hogy amiket a deák (hagyjam el a sidót és a görögöt) egy igével kimond, ő is magyarul kimondhassa, és amit egy szóval kimondhat, azt többekvel és mint egy kerülő beszédvel ne mondja ki. Mivel pedig sok dolgokat a mostani magyarok egy szóval az ő nyelvekben ki nem tudnak mondani (!), nem mint ha neveik nem volnának, hanem csak hogy nincsenek szokásban, az értelmesek a deák szóból formálhatnak a dolgokhoz illendő ékes magyar szókat, csakhogy abban legelsőbben nézzenek a szónak eredetire, s annak-utánna a több hasonló magyar szókra, s a neveket azokhoz alkalmaztassák.”³³⁷ Utaltunk fentebb rá, hogy a *Magyar Encyclopaedia* szerzője erősen törekszik ugyan mindennek megvalósítására, de távolról sem teljes sikerrel.

Ne hagyjuk végül említés nélkül Medgyesi Pál tevékenységét sem. Elvi kijelentései során inkább csak Geleji Katonával — egyházpolitikai ellenfelével! — vitázik *Dialogus ecclesiastico politicus* c. műve (1650) előszavában. Szembeszáll Geleji néhány valóban túlzó vagy helytelen nézetével (a *jövt*, *lővt*, *babval*, meg a *-tattatott* ~ *-tettetett*-féle alakokkal), írói gyakorlatában azonban ő is sokat és ügyesen újít.³³⁸ Úgy látszik azonban, hogy

³³⁶ Uo. 309—312, 320, 315.

³³⁷ Uo. 323.

³³⁸ Uo. 708—712.

Apáczaira közvetlenül kevésbé hatott, leszámítva természetesen *Praxis pietatis*-át. A *Dialogus* Apáczai távolléte alatt jelent meg, s bár nem lehetetlen, hogy puritánus érzelmű deákok vittek belőle példányt az utrechti kör tagjainak is, ennek közvetlen bizonyítékát nem tudjuk felmutatni.

A Geleji Katona, Mikolai Hegedűs, Medgyesi által használatba hozott képzési módok közül Apáczai *Enciklopédiájában* az alábbiak fordulnak elő gyakrabban.

Főnévképzés

- at, -et: állapot, bányászat (= fém), futamat (bibliai!), kerület, próbálat, szegelet, tekintet (= logikai viszony), vizellet
- dalom, -delem: nyugodalom, unodalom
- ék, -lék -ték, -: főzelék, seprőlék, vágaték
- ság, -ség: arányosság, érzékenység (= érzékszerv, megérzés), kiterjedtség, közönségesség (= általánosság), minéműség, olyanság, sokság, temérdekség

Melléknévképzés

- atlan, -etlen; -talan, -telen; -tlan, -tlen: egyenetlen, érezhetetlen (= észrevehetetlen), feletlen (= nem páros), megválaszthatatlan (= el nem választható), mértékletlen (= nem mérsékelt), rendeletlen (= el nem rendezett)
- i; -ási, -ési: ételi, ismérzeti, kerületi, lélegzési, rendbeli, személyi, tekinteti, temérdeki, természeti, tudománybeli, választási (= elválasztó), viszontagsági (= ellentétes, megfordított)
- s; -ásos, -éses, -ságos, -séges: elégséges, setétes, teljességes, tekeres, vápás
- só, -ső: közelső, középső

Igeképzés

- l: nézell.
- dogál, -dögél, degél: fogydogál, gyakoroltatdogál, hömpölygetdegél, kerengeddegél, készítdegél, könnyítdegél, meg-

szüندögél, meritdegél, nevedekdegél, poroncsoldogál, szokdogál, tanuldogál, változdogál. (Ez a gyakorító képzésmód Apáczai legkülönösebb, más íróknál ily mértékben elő nem forduló nyelvi sajátossága!)

-odik, -ődik: bezáródik, megtemérdekedik, mutatódik
-ul, -ül: öregbül, kisebbül.

A *Magyar Encyclopaedia* feltűnőbb népnyelvi kifejezéseiről már Kremmer állított össze egy kis szótárt.³³⁹ Ime a legjelentékenyebbek:

I. rész: imette (= ébrenlét)

V. rész: tekeres (= görbe), köllöközép (= középpont), készántagi (= rézsútos)

VI. rész: csaponos (= ferde), alálükkenés (= aláhullás), lükkögés (= lüktetés)

VII. rész: poronyóság (porhanyóság, törékenység), vápa (= vájat, homorúság), megerdesedik (= megfogasodik), hópeléh (= hópehely), kegyelet (= szivárvány), oszolton-oszló, ujlton-ujul, csom vagy buz (= comb), ittegyen (= itt), szerrel-szerrel, harántékos, udus (= odvas), félszűrül való (= fél), zákány (= üledék), semminég (= semmiképpen), fikarty (= rost), csemete (= ág), haba-hurgya, meggyakdos (= megszurkál), urusság (= orvosság), kanta ir (= kanalas orvosság), lágymadag, kacola (= kanca), tálgyu (= kelés), szulák (= tüske), zászpa (= helleborus, hunyor), szántóka (= pacsirta), napotló napestig, hegyi csillyán, kópotyó (= kopoltyú), zavarék, megkoporodni, egy kicsinyég, cseges-bogos, gallos (= gubacs), paponya (= solanum, növénynév), sümölcs (szemölcs), pokol-sinnyedék (= rüh), likas-bikas, homolitás

VIII. rész: süvöltyü, koresoma, esztena, megfogonyik (= gyökeret ver), sokbogu, cáp (= kecskebak), gölye (= koca), tömpe (= alacsony), szőrölget (= szőrét símogatja), cobok (= comb), polosnok (= a tyúk fészkebe rakott tojás), zápon marad, pislen (= esibe), karuly (= karvaly)

³³⁹ KREMMER 176–177. E jegyzékbe, sajnos, belekeveri Apáczai egyéb különö szóalkotásait is, s több kifejezés tájszó voltát alaptalanul állítja. Az elefánt ordítására használt *barcoq* kifejezés pl. megvan már Szikszai Fabriciusnál és Molnárnál is, tehát lényegében már közszó. Egyébként latinul is *barrio*, *-ire*.

X. rész: másik apa (= nagyapa), kicsinyded (= gyermek), déllyest (= délután), mentést (= mindjárt)

XI. rész: elegy-belegy

Megemlíthetnénk néhány olyan kifejezést, amely nem népnyelvi eredetű ugyan, de Apáczáinak teljesen népies szemléletű, sikerült alkotása: ilyen a *bolond tűz* (ignis fatuus) vagy a *fattyu nap* (parahelium), *fattyu hold* (paraselene). Nem lehetetlen persze, hogy ezek is a nép nyelvéből valók, csak eddigi forrásainkból nem tudjuk őket kimutatni.

Jelen tanulmányunknak nem lehet célja Apáczái főművének teljes nyelvészeti elemzése, inkább csak arra akartunk rámutatni, milyen lehetőségek állottak a fiatal magyar tudós rendelkezésére s hogyan élt velük küzdelmes nyelvteremtő munkája során. Fontosabbnak tartjuk, hogy — ha röviden is — Apáczái stílus-készségére, stilisztikai-művészi erőfeszítéseire, gyengéire és sikereire mutassunk még rá.

Apáczái főműve — újra hangsúlyozzuk — iskolakönyvnek, compendiumnak készült, s ez a jellege nagyrészt stílusát is meghatározza. Célja a rövid, tömör és bizonyára világos kifejezőmód. Hogy ez utóbbi nem mindig sikerül, annak oka e stilisztikai követelmények összeütközése: a compedium-jelleg annyira lefoszt a szövegről minden formai elemet, hogy sokszor csak a szárazon zörgő logikai csontváz marad. A „kevés helyen sokat adni” törekvés, a terjedelmes források folytonos sűrítő kivonatosítása Apáczái stílusát jórészt megfosztja a szemléleteségtől, a fordulatosságtól, a retorikai díszől. Van talán ebben az eljárásban szándékosság is: Apáczái a retorikus prózával szemben egyszerűbb, fogalmibb jellegű tudományos írásmódot szeretne kialakítani. A logikai, matematikai és csillagászati részek feltűnő gyengéje a skolasztikus elvontság, a szemléltető példák, a megvilágítás teljes hiánya. Annak a formai-művészi igényességnek, amely a vérbeli humanista Ramust még az elvont tudományok tárgyalásában is jellemzi, Apáczáinál, sajnos, nincs nyoma. Inkább Amesius puritánus szárazsága hat rá:

1. Az immár feltalált tekinteteket el kell egymás között rakni.
2. Mely elrakás (dispositio) azért lesz, hogy azokról ítéletet tegyünk vagy hogy jobban elménkben tarthassuk őket. Innen vagy a megítélés és az elrendelés (iudicium et methodus).
3. Ami a mű megítélésünk alá vettetik vagy világos vagy homá-

lyos. 4. A világosokról mingyárást itéletet teszünk, mihelt előnkbe adatnak, a homályosokról pedig tovább való gondolkodás, értekezés és végezés léssen: honnan az megítélés igen igazán osztathatik megnyugvóra és értekezőre (Judicium axiomaticum et dianoeticum)” (17. l.). Apáczai úgy érzi, hogy mondanivalójának tökéletes egyértelműségét a közölt latin terminusok hiánytalanul biztosítják, példákra nincs szüksége. A skolasztikus gondolkodásmód maradványa az Apáczainál szinte kényszerré vált dichotomia, a folytonos felezés, kettőre osztás.

Ez a lényegében skolasztikus gondolat kifejtés nagy mértékben magán viseli még a latinul gondolkodás bélyegét. A szenvedő alakok állandó használatát ne is rójuk fel neki, a kor jobb stilisztái sem tudnak szabadulni tőle, szinte a XIX. századig. Sűrűn kerülnek azonban a szerző tolla alá a nominativus cum infinitivo és az accusativus cum infinitivo-szerű szerkezetek is: „Az állati kerületnek tisztjei ezek: 1. A csillagok hosszúságát és szélességét megmutatni. 2. A fogyatkozásokat, csillagoknak feljövéseket, sőt akarminemű nézéseket is megjelteni. 3. És legfőbbképpen az üdőknek folyásokra és termő dolgok különbségeknél megmutatására szolgálni.” (94. l.) — „E pedig e végre lött: 1. Hogy Isten fiának lenni megmutatódnék. 2. Hogy a halálon tellyes diadalmat venne. 3. Hogy feltámadása után való tisztit véghez vinné. 4. Hogy megmutatná magát megigazítottottnak és másoknak is igazítójának lenni.” (393. l.) Az infinitivusos szerkezetek mellett itt vannak a célhatározói mellékmondatok conjunctivusai, s a passivumok is. — Ez a száraz, latinos és skolasztikus — kedvünk volna azt mondani: *amesiusi* — jellegű stílus főleg a II—IV. és X—XI. részben uralkodik. Descartes és Regius ismeretanyaga konkrétabb, stílusuk szemléletesebb, művészibb, s ez nyomot hagy Apáczai kifejezésmódjában is. Régóta ismeretes, hogy a *Magyar Encyclopaedia* I. része Descartes filozófiájának alapelveit nem csekély ügyességgel és stílusában is elég fordulatossan tudja átültetni: „II. 1. Így kételkedvén azért, egy először könnyen feltehetjük, hogy se Isten, se föld, se semmi test ne legyen, és hogy magunknak se kezünk, se lábunk, se semminemű tagunk ne legyen; mindazonáltal, hogy mű magunk, akik így gondolkodunk és kételkedünk, semmik ne volnánk, azt semmiképpen meg nem engedhetjük, mivel magával ellenkeznék, ha azt vélnök, hogy a mi

gondolkodik azonba [= azonközben] hogy gondolkodik ne legyen. 2. Minekokaért ez : gondolkodom, azért vagyok, minden megtudható dolgok között legelsőbb és bizonyosabb.” (1—2. l.)

Apáczai a „descartes-i” stíluson belül is állandóan rendszerez és tömörít, de éppen az anyag változatossága kényszeríti a nagyobb szemléletességre. Mondottuk a maga helyén, hogy a fiziológiai, orvostudományi részek *Enciklopédiánk* legsikerültebb lapjai közé tartoznak. Fentebb idéztünk példákat is (többek között a himlő leírását!), álljon itt még egy a diaeteticából: „41. Az aluvás éjszaka legyen, de a vacsora után egy-vagy két órával, mert egyébként sok párákkal telik meg a fő, minekokaért a nappali aluvás is káros, mindazáltal, ha ember megfáradt vagy éjszaka nem aludt, nem árt, kiváltképpen a véneknek. Az aluvásra hat óra alig elég, kilenc pedig majd sok, többire elég hét. 42. A szárokat és karokat kevésbé meghajtván kell alunnod, fejed valamennyivel fellyebb állván, valamelyik oldaladon, mivel hanyott avagy homlok alonni ártalmas. 43. Először jobb oldaladra fekügy, azután a balra, ha elkerülheted pedig a holdfényen és künn ne, hanem ablaka bézárt és nem бүдös házban, lágy ágyban . . .” (174. l.) Kissé laza, de szépen folyó, egyszerűségében is szinte elegáns írásmód : a tömörség itt nem fogalmi sűritésben, hanem magyaros kifejezések fordulatossághoz használatában mutatkozik („hanyott avagy homlok alonni”, „ablaka bézárt ház”). Ennek a prózának olykor már numerusa is van : „Az aluvásra hat óra alig elég, kilenc pedig majd sok, többire elég hét.”

Fegyelmezett írói érzékre vall Apáczai tudományos stílusának feltétlen purizmusa. A XVII. század magyar prózájának jelentékeny részére éppen az jellemző, hogy még a legjelesebb elmék is minduntalan visszacsúsznak a kényelmes latin fordulatokba, s nem vállalkoznak Apáczai magasrendű szellemi erőfeszítésére, arra, hogy mindent magyarul mondjanak. Még Zrínyi gyönyörű prózai stílusa is tele van, igaz, hogy nála páratlan erejű latinizmusokkal : Apáczai vagy magyarul beszél vagy latinul. Nyoma sincs nála annak a nyelvi habaresnak, amely kora magyar köznyelvét, leveleinek stílusát előnti, s amelynek szélső változata a *Horologium Turcicum*.³⁴⁰ Ismét

³⁴⁰ Rosnyai Dávid : *Horologium Turcicum*, kiadta DÉZSI LAJOS, Bp. 1926. (Régi Magyar Könyvtár 38. sz.). Ime egyetlen mondat a 82.

csak egy orvostudományi részt mutassunk be, amelyből jól látszik Apáczai szabatoságra törekvése, az idegen szó feltétlen mellőzése: „Az orvossággal élés annak bévételének igaz módja, mely az illendő hozzámenetelnek, elégséges adománynak és az alkalmas időnek megválasztásából áll. Az illendő hozzámenetel az, mely az megsérült részre igazítottatott: ezt (ha a természet maga nem készítette) mesterséggel kell megcsinálni, mely ha hosszú leend, az orvosság általfolyó legyen, s ha szükséges pedig, vékony nedvesség is legyen alatta, hogy könnyebben elmehessen. Az elégséges beadás (adomány) annyi, amennyit a beteg elszenvedhet: és ez először nagyobb legyen, és az első dologban eljárván, mást kell beadni, s ismeg, mig az egész nyavalya meggyőzttetik. Alkalmas időben kell ennek lenni, mivel némellyek elől, némellyek utol, némellyek a kezdeten, némellyek az öregbüléskor, némellyek a megállapodáskor, némellyek a meghanyatláskor, némellyek reggel, némellyek este, némellyek akarmikor illenek.” (195. l.) Szó szerinti fordítás Regiusból, de pontos, kiegyensúlyozott tudományos próza. Látható, hogy nehézséget egyedül az *aditus commodus* lefordítása okoz Apáczai számára, ezt teszi magyarra az *illendő hozzámenetel* fordulattal, amin persze a „betegségnek megfelelő” gyógyszerert kell érteni. Erővel teljes és magyaros az *augmentum-nak öregbülés-sel, a declinatio-nak meghanyatlás-sal* való fordítása. Máshol is láttuk már, hogy a *Magyar Encyclopaediában* el vannak hintve tudományos műnyelvünk életképes magvai, s csak társadalmi fejlődésünk akadozó voltában kell keresnünk az okát, hogy szárba nem szökhettek. Bugát Pál kétszáz év múlva gyártott természettudományos szakkifejezései jórészt nem érik el Apáczai terminusainak kifejező erejét.

Tovább emelkedik Apáczai stílusa az állattani, növény-tani leírásokban, a gazdálkodás rajzában. A szöveg fordítás-jellege szinte eltűnik, szemléletes, olykor művészi lesz. A VII—VIII. rész tárgyalásakor bőséges szemelvénnel szolgáltunk: az elefánt, a fügefá, a cseresznye, az égerfa, majd a szőlőművelés, a

lapról: „Végre egy barom erejű Oroszlán mindeneket debellálá 's az országot subjugálá, a' Fejedelmi maradék gondolván néki ott commoralni nem egészséges, a' Commetaneusok között magát leszivá, kiktől a rajta esett gyalázatnak deploralásával segítséget kér vala, de meg értvén annak az otromba Oroszlánnak praevalentiáját, assistentiajokat denegálák, sőt hogy ő is azzal ujjat ne vonna suggerálák.”

legeltetés, a ló, a komondor, a kakas sikerült leírása, a halászat és méhészet rajza, a paraszti kalendárium, az időjóslások gazdag népiessége arra mutat, hogy van Apáczaiiban művészi érzék, ha tudatosan nem törekszik is írói-retorikus hatásokra. (Ily-fajta szándéknak majd a Fortius-átültetésben leszünk tanúi!). Elbeszélő jellegű stílusára is következtethetnénk egy-egy állattani leírásából, a hód fentebb idézett mulatságos példájából: ilyen egyszerű és fordulatossá lett volna, ha Apáczai művelte volna a prózai elbeszélést.

Vannak a *Magyar Encyclopaediának* olyan stíluselemei is, amelyek sajátos írói veretet, élményszerű jelleget kölcsönöznek neki. Ilyen mindenképp előtt a latin nyelvű bevezetés, amely — mint elemeztük — Apáczai egyik legszebb, legőszintébb írása. A lelkesedés, a tárgyszeretet, a semmi nehézségtől vissza nem riadó munkakészség, a halálig való helytállás nemes pátosza, az igaz hazafiság árad minden sorából. Benne ég a keserű szegény a magyar elmaradottság miatt, de a feltétlen használni vágyás és töretlen bizalom is. Ugyanez a lírai hév árad a magyar akadémia hiányát panaszoló két híres kifakadásából is. Annál érdekesebbek az *Enciklopédiában*, mert a szinte egyhangú tudományos próza síkságából emelkednek ki. (267. és 364. l.) A maguk helyén mindenhol hivatkoztunk más személyes részletekre is, itt csak futólag, mint stíluselemekre, utaljunk néhány fordulatra. Erdély említésekor, a földrajzi részben így sóhajt fel: „Szegény hazám, mikor látlak!” (118. l.) A hegyek és barlangok leírásakor elmondja egy barlangkutató útját a Vargyas melletti Csudakőn (120. l.). Tudjuk, hogy Utrecht városához is személyes megjegyzést fűz (261. l.). Megjelöli születési évét (312. l.), a folyók felsorolásakor pedig az Olt nevéhez odateszi: „ki mellett felnevelkedtem” (123. l.). Az érzelmek melege ömlik el azon a helyen is, ahol az anyanyelvi iskoláról beszél, a „legénykék és leánykák” tanításának módszeréről (362. l.). A hitvesi gyöngédesség rejtett, de mégis kiérezhető megnyilvánulását láthatjuk az asszony kötelességeiről írt sorokban: egészen bizonyos, hogy Fennerus szövegének fordítása közben Aletta van der Maet kedves alakja jelenik meg a fiatal férj képzeletében, talán közelében is van, mint a Kazinczy íróasztala mellett „szófájára dülő” és olvasgató Török Zsófia. Az *Enciklopédia* utolsó mondata is a személyes érzelmek megnyilvánulása, magát is odakívánja az üdvözülők közé.

Mindez azonban — ismételjük — csak önkéntelen, mesterkedés nélkül termett stílusérték, nem tudatos írói szándék eredménye. Apáczai idejében „szépen írni” csak a retorika *ornatus*-ával lehetett, akár latinul, akár magyarul. Ott a bizonyosság az *Enciklopédia* bevezetésében, hogy Csere János is mester volt benne, de éppen ez az előszó jelenti ki, hogy nem törekedett rá: „Ha dicsőség végett akartam volna mindezt kiadni, akkor ragyogóbbá és mások írásmódjától mindenképpen különbözővé tehettem volna . . .”³⁴¹ Ezeket az Aphraniustól idézett szavakat Apáczai tollán teljes komolysággal kell elfogadnunk: bizonyára stilisztikailag is több telt volna tőle, de mindent alárendelt annak a nagyszabású logikai erőfeszítésnek, amellyel a tudományok egész körét meg akarta szólaltatni magyarul, mégpedig nem csupán a polgári praktikumok színvonalán, mint Comenius és magyar kommentátorai a *Janua, Vestibulum* és *Atrium* hármaskísérletében, hanem komoly elméleti rendszerezéssel.

Apáczai viszonylag keveset írt ahhoz, hogy művészi képességeit alaposan vizsgálhassuk, az *Enciklopédia* erre nem nyújt elég alkalmat. Stílusa nyilván nem hasonlítható Pázmány remek prózájához, meg kell azonban állapítanunk, hogy Apáczai többre és nehezebb írói feladatra vállalkozott, mint a harcos kedvű esztergomi bíboros. Utaltunk már rá, hogy Pázmány ragyogó nyelvművészete megmarad a falusi nemes szemléleteinek körében, Apáczai pedig tankönyvével a haladó tudományosság eredményeinek akar polgárjogot szerezni magyar nyelven. Nem éri el Alvinczi Péter, Medgyesi Pál, Geleji Katona István vagy Diószegi Bónis Mátyás erejét, bőségét és fordulatosságát sem, viszont ezek az írók egy lépéssel sem térnek le a protestáns egyházi stílushagyomány ekkor már jól kitaposott országútjáról. Apáczai új ösvényt akar vágni. Eszméivel, tudományos anyagával, nyelvvel egyaránt igen nagy követelményt állít magyar olvasói elé, nem csoda, hogy egyedül marad. Ez a bátorsága mégis különleges érték. A *Magyar Encyclopaedia* nyelvileg és stilisztikailag is múltunk jeles emlékei közé tartozik, s eredményei szerint is jóval több, mint heroikus példamutatás. Tudományos műnyelvünk, modern értelemben vett értekező prózánk kialakulásának történetét mindig Csere János nevével kell kezdenünk.

³⁴¹ * II verso. Saját fordításunk.

IV. A HAZAI PURITÁNUS MOZGALOM SODRÁBAN

Gyulafehérvári állapotok 1653 őszén

Apáczai puritánus jellemének szinte természetes következménye, hogy egyéni sorsa eltűnik művei mögött. A modern olvasó azonban inkább e megkapóan szép, férfias élet eseményeiről szeretne bővebben értesülni, s az irodalomtörténetíró olykor restelkedni kénytelen, hogy — adatok hiányában — ezt a jogos érdeklődést nem tudja kellőképpen kielégíteni. Hosszú ideje elemezzük már Apáczai élete főművét, az *Enciklopédiát*, de Apáczairól, az emberről vajmi keveset tudtunk mondani.

1653 nyarán ott állott tehát nagyobb részben kész és félig már kinyomott művével az elhatározás előtt, hogy végleg hazatér, s minden erejét az erdélyi iskolaügy és a puritánus ébredés szolgálatába állítja. Nem hisszük, hogy a döntés könnyen ment. Nem hagyott ugyan ott felkínált egyetemi tanszéket, sőt inkább csalódásoktól kellett búcsút vennie, ez a búcsúvétel mégsem lehetett fájdalom és szomorúság nélkül való. Utrecht, ha más nem, kiegyensúlyozott polgári jólétet nyújthatott volna, s jól felkészült szellemi ember számára a kicsi holland világ valójában nagy volt: a rengeteg főiskola valamelyike hamarosan Apáczainak is kínálhatott volna elhelyezkedést. Egészen valószínű, hogy Aletta ezt a megoldást ajánlotta, hiszen férje hazájában, Erdélyben csak a bizonytalanság, a maga és gyermeke sorsáért érzett aggodalom, szerény életkörülmények vártak rá. Apáczainak magának is akarata megfeszítésére lehetett szüksége, hogy a haza hívó szavának engedelmeskedjék. Nagyon jól tudta azonban, hogy így kell tennie, elképzelhetetlen, hogy a puritánus teológia és etika neveltje sorsának alakulásában ne az eleve elrendelő isteni szándék ujjmutatását látta volna. Apáczait vont a honvágy is, az erdélyi táj varázsa — öt esztendő óta volt már távol a hazától! —,

s a szelíd asszony lehajtott fővel, alázatosan követte. Szenczi Molnár Albert felesége Ferinari Kunigunda és „gyenge német házanépe” sohasem tudott megszokni Magyarországon, Aletta van der Maet vállalta a magyar sorsot is. Ez a dallamos nevű s jóformán csak nevében élő fiatal asszony a hitvesi hűségnek éppen olyan hőse volt, mint férje a magyar művelődésnek.

A hazautazás nyilván a szokott útvonalon történt, de jóval lassabban, mint a kiutazás öt évvel azelőtt: asszony, gyermek, könyv, háziholmi volt Csere Jánosunkkal, s éppen ezért hajlandó vagyok feltételezni, hogy kizárólag szárazföldön utazott, ezúttal Gröningán, Oldenburgon át közelítve meg a nagy északnémet emporiumot, Hamburgot. A Csulai püspök küldötte útiköltség egy részét ugyan az *Enciklopédia* nyomtatására fordította, de feltehető, hogy apósa pénzzel támogatta messze vándorló vejét és leányát. A szükséges pihenők is hosszabbak lehettek, mint annakidején a kiutazáskor, s ez a körülmény bizonyára módot adott Apáczainak, hogy a berlini és odera-frankfurti hitfelekkel, református papokkal és tanárokkal érintkezzék. A „nagy választó”, Frigyes Vilmos udvarában jól csengett a Rákóczi-ház neve, Zsigmond herceg és Pfalzi Henrietta házassága nemrégiben az elector közvetítésével ment végbe,¹ magyarok sűrűn forogtak Berlinben, s bár Harsányi Nagy Jakab még nem volt ott,² az Apáczai-család mégis található pártfogóra, aki útjuk nehézségeit megkönnyítette. Mikor hagyták el Utrechtet, nem tudjuk meghatározni; Lórántffy Zsuzsánna már aug. első felében érdeklődik Apáczai felől, II. Rákóczi György Radnótról 1653. aug. 14-én így válaszol anyjának: „Apáczainak kegyelmes asszonyom, semmi hírért nem hallottam, írunk felőle Fejérvárra.”³ Bizonyára Csulai püspöknek, aki talán Apáczai értesítéséből pontosabb

¹ SZILÁGYI SÁNDOR: Felsővadászi Rákóczy Zsigmond, Bp. 1886, 149 skk. (Magyar Tört. Életr.)

² A következetesen puritánus gondolkozású Harsányi Nagy Jakab valószínűleg Apáczai személyes ismerőse volt, 1648-ig Váradon tanárkodott; 1655-ben lépett az elector szolgálatába. Vö. ZOVÁNYI Cikkei... Bp. 1940, 176. és MAKKAI 112., 115., 141.

³ SZILÁGYI SÁNDOR: A két Rákóczy György családi levelezése, Bp. 1875, 471. (Mon. Hung. Hist. Diplomataria XXIV. köt.) Különös egy kissé, hogy ezt az érdeklődést Makkai és nyomában Orosz egyszerűen a „pataki puritánus kör” számlájára írja (id. művek 149. ill. 34.).

adatokkal rendelkezhetett. Tanú a levél arra is, hogy a fiatal tudós hazaérkezését a legmagasabb helyek érdeklődő jóindulata várta. A Seivert kezén forgott Apáczai-feljegyzésekből tudjuk, hogy a kis család aug. 29-én ért Fehérvárra, állítólag egy szombati napon, amelynek évfordulóját Csere János fogadalomból mindig megbőjtölte. Nem jelent persze semmit, hogy Apáczai emlékezete kihagyott: aug. 29-e (Decollatio Johannis) 1653-ban nem szombatra, hanem péntekre esett, lényeg az, hogy Apáczai élete legdöntőbb eseményének érezte a hazaérkezés pillanatát.⁴

Nagyon jól tudta, hogy súlyos harcok várnak rá és arra az etikai és egyházpolitikai magatartásra, a puritanizmusra, amelynek Hollandiában meggyőződéses híve lett. Apáczai még I. Rákóczi György Erdélyből távozott külföldre, s II. Rákóczi Györgybe tért haza: a különbség pedig igen nagy volt. Az öreg fejedelem is szemben állt a puritanizmussal, de bölcs önmérséklete, óvatosan számítgató reálpolitikája mindig megtalálta a modus vivendit-eket, a puritanizmus Tolnai és Medgyesi izgatásai ellenére sem dagadt jelentékenyebb népmozgalommá. II. Rákóczi György trónralépésével minden megváltozott. Az ifjú fejedelem nem örökölte atyjától sem bölcsességét, sem óvatosságát, de annál inkább a korlátlan fejedelmi öntudatot, s e hajlama, indulatos természetével párosulva, nem egy uralkodói tettének a zsarnokság színezetét kölcsönözte.⁵ Másfelől, különösen 1652 folyamán, a Tiszántúl a puritánus mozgalom újra nagy erővel ütötte fel a fejét, s ezúttal jelentékeny népi erőkre támaszkodott.⁶ Az 1653. jan. 15-én megnyílt országgyűlés végzéséből az erdélyi törvények készülő kodifikációjában, az *Approbatae Constitutiones*-ben drákói szigorral készült szakasz tiltja meg az innovatiót (Pars I-a, titulus I-us, art. 3-us). Újítás csak a „magok religióján levő fő magistratusoknak és patronusoknak egyenlő tetszésekből” lehetséges, s a tilalom ellen vétők az államügyész elé idéztetve, hűtlenség (nota infidelitatis) bűnében marasztaltassanak el, s büntetésük a fej- és jószág-

⁴ JOH. SEIVERT: Beitrag zur Gelehrten Geschichte der Siebenbürgischen Unger und Szekler. Siebenbürgische Quartalschrift V. (1797), 226. — A napra nézve SZENTPÉTERY IMRE: Oklevéltani naptár, Bp. 1912, 103.

⁵ SZILÁGYI SÁNDOR: II. Rákóczy György, Bp. 1891. (Magy. Tört. Életr.) és KÓSA JÁNOS: II. Rákóczi György Bp. 1942. (Magyar Életrajzok.)

⁶ MAKKAI 140. skk.

vesztés legyen, amelyet csak első ízben lehet megváltani. A visszaesőknek másodízben kegyelem még „életeknek is ne adassék.”⁷ Hiába tiltakozott a puritánus értelmű Bisterfeld, hiába írta keserű leveleit a vérig sértett anya, Lórántffy Zsuzsánna, a puritánus mozgalom legnagyobb pártfogója; a fejedelem hajthatatlan maradt. Még azt a vádat is elviselte, hogy saját anyjának meggyőződése ellen hozatott halálbüntetéssel fenyegető törvényszakaszt, oly nagy volt benne a félelem az „angliai zűrzavartól”. Anyjával szemben egyébként mindig az „ország” akarátára, azaz a nemesi közvéleményre hivatkozott, nem véve észre, hogy a rendi önzés magának a fejedelemnek egyházi hatalmát is megnyirbálta. „Az mi az presbyterium felől való nagyságod írását illeti kegyelmes asszonyom, én azt tovább nagyságoddal vitatni nem akarom, látom azt: az én ítéletem szerint következhetendő alkalmatlan állapotoktól tartván, akadálím megírasi nagyságod megbántódásával vannak... az ország... határozta csak azokat meg, kik az ecclesiában addig való jó rendtartást csak magoktól meg akarnák bolygatni” — írja 1653. jun. 5-én kelt levelében.⁸

Apáczai a puritánus forrongás leghevesebb szakaszában ért haza Erdélybe, s jellemerejét, bátor következetességét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy elveiből mit sem adva fel, a közhatalom fenyegető magatartása ellenére is bekapcsolódott a mozgalomba.

Az iskolát nagyjából oly állapotban találta, ahogyan ott hagyta volt: ⁹ Bisterfeld János vezetése alatt. Azok a messzeható diplomáciai tervek azonban, amelyeket II. Rákóczi György éppen ezidőben szövögetett a legnagyobb eréllyel, nem sok időt hagyhattak az öregedő és beteges tudósnak az iskolai munka irányítására. Minduntalan a fejedelem vette igénybe közvetlen tanácskéréssel vagy diplomáciai levelezéssel. Bisterfeld kedvelte Apáczait, a puritanizmus közös meggyőződésük volt, az iskola híres igazgatója a fiatal tanár számára nemcsak védelmet

⁷ POKOLY JÓZSEF: Az erdélyi ref. egyház története, Bp. 1904 — 1905, II. köt. 226 — 227. és MAKKAI 138.

⁸ SZILÁGYI S.: A két Rákóczy György családi levelezése, Bp. 1875, 462.

⁹ Az iskola elhelyezését jól mutatja egy Giovanni Morando Visconti által 1711. febr. 18-án készített térkép. L. Szilágyi Sándornak az 5. jegyzetben említett művét a 78. l. után.

jelentett, hanem szabadabb, európai tudományos távlatot is. Nem így a püspök, Csulai György. Geleji Katona István utóda, már 1635-től udvari lelkész, szűk szellemi horizontú, átlagember volt. Erélytelen egyházvezetésének része volt abban, hogy az irányítás csaknem teljesen a világiak, főleg Kemény János kezébe esőszott. Csulait terheli a felelősség a Geleji Katona gyűjtötte óriási egyházi vagyon (75 000 tallér, jórészt a Bethlen-örökség!) elkallódásáért is. Hatalomfélétsége és merev ortodoxiája szellemi fegyverekkel küzdeni nem tudott, s így minduntalan a „világi kar” erejéhez nyúlt. Apáczai neki ajánlotta ugyan az *Enciklopédiát*, s gyulafehérvári székfoglalójában említi is a jeles magyar tudósok között, ezt azonban csak az alantás lojális magatartásaként kell felfognunk. Az események hamarosan igazolták, hogy Csulai nem lehetett Csere János őszinte pártfogói között.¹⁰

Ma már világosan látjuk, hogy milyen állást foglalt el Apáczai Gyulafehérvárt. Seivert Csere Jánosunk sajátkezű feljegyzéseire hivatkozva iskola-rektorrá („Schul-Rektorat”) teszi meg, Benkő József viszont csak egyszerű collaborátorrá. Mindketten tévednek, a pontos adatokat Bethlen Miklós jegyezte fel. „Mikor ez a nagy tudós ember lejött az akadémiából, az akkori erdélyi szokás szerint Fejérvárott adják kezébe a poetica classis, melyet is nem lehetett megvetni az obedientia és szokás szerint, mind a mindennapi kenyérre nézve, melyre szüksége volt maga, felesége s gyermekének.” Fentebb viszont már világosan megmagyarázta, mit kellett érteni Fejérvárott a „rektor” címen: „Fejérvárott négy akadémius simpliciter stultis titulis syntacticae, poeticae, rhetoricae, logicae facultatis rector volt, a német gallér sacrae scripturae et theologiae professor. O vanitas et miseria nostrae burdae gentis!”¹¹ A középfokú gimnáziumi tanfolyam magasabb osztályainak külföldi egyetemmet járt tanítóit nevezték nagyzóló címmel az illető „fakultás rektorának”: Bethlen Miklós szégyenkező sajnálkozással tiltakozik ez ostobaság ellen. A főiskola valóóságos igazgatója, a mai értelemben vett rektora maga a vezető professzor volt (a „német gallér”), ezidőben még Bisterfeld János.

¹⁰ Csulaira I. POKOLY i. m. II. 214., 222., 224., 242. s BOD PÉTER Smirnai Szent Polycarpus, avagy ... erdélyi református püspököknek históriájok, 1766.

¹¹ BETHLEN M. Önéletírása, id. kiad. I. 160. és 157.

Megbízhatónak látszó értesülései vannak Bod Péternek is, aki viszont három rektorról és két collaboratorról tud: „Factus est eodem anno (sc. 1653) in collegio Albensi Rector: erant enim ex consuetudine istius temporis in illustri Lycaeo Albano tres Rectores praeter Professores et duo Collaboratores. Collaboratores instituebant classes inferiores ad syntaxin usque: Rectores Poesin, Rhetoricam, Logicam; Professores autem graviores scientias. Apatzaio doctissimo Th. Doctori demandata est Classis Poetica . . .”¹² Apáczai helyzetében az volt a megalázó, hogy neki, a nagyhírű teológiai doktornak alsóbb gimnáziumi osztállyal kellett megelégednie, már a retorikát és logikát is nála alacsonyabb képzettségű és képesítésű, de úgy látszik befolyásosabb tanárok tanították. 1648 óta itt működött Crispinus (Crispurinus?) János, Bisterfeld Jánosnak 1655. jan. 6-án kelt végrendeletéből pedig azt tudjuk meg, hogy Crispinus mellett Bihari Ferenc volt még Apáczai gyulafehérvári tanártársa, bár ő alighanem csak a syntactica „rektor” lehetett, mert a végrendeletet legutolsónak, Apáczai után írta alá.¹³ Anyagilag azonban nem igen panaszkodhatott az újonnan kinevezett tanár. Alább tárgyalandó *Akadémiai tervezetében* Apáczai maga sorolja fel, mi volt a négy fehérvári rektor évi fizetése.¹⁴ A tervezetből az derül ki, hogy a javadalmazáson

¹² BOD PÉTER: *Historia Hungarorum Ecelesiastica*, Lugduni Batavroum, 1890, II. 453.

¹³ Uo. 448. — A végrendelet tanújaként szereplő Pápay M. János nem volt tanár (mint KVÁCSALA Századok, 1891, 562. alapján OROSZ L. állítja i. m. 35. 9. jgyz.), hanem a gyulafehérvári káptalan requisitora. Téved Orosz abban a felsorolásban is, amelyet a gyulafehérvári kollégium 50-es évekbeli tantárgyfelosztásáról id. műve 41. lapján bemutat. Bethlen Miklós világosan megmondta, hogy a négy „rektor” syntaxist, poétikát, retorikát és logikát tanított; a felső hármat Bod is ilyen sorrendben közli. Crispinus a logikát tanította, Apáczai pedig a poétai classissal csak *harmadik* „rektor” volt, így még a retorika tanítójával szemben is háttérbe került! Orosz táblázatának az a hibája is megvan, hogy a logika kétszer szerepel, mint a 3. és az 1. magister tantárgya. Azt, sajnos, nem tudjuk megmondani, ki volt a retorika tanítója.

¹⁴ HEGEDÜS 150. — BÁNÓCZI (Athenaeum, 1892, 354.) rosszul számít, s adatainak forrására nem hivatkozik, Neményi (64) pedig kritikátlanul átveszi a hibás adatokat. Képtelen felületességét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a 112. lapon Apáczai évi fizetését már csak 45 forintra teszi. Ezt az adatát is Stromptól veszi át (Athen. 1897, 646.), aki — helyesen — a *kolozsvári praeceptorok* fizetéséről beszél.

egyenlő arányban osztottak, így könnyű kiszámítani, hogy Csere János évi fizetése 250 forint, 36 köből búza, 200 veder bor, 3 disznó, 15 bárány, 1 raj méz és 16 forint értékű tüzifa volt. Nagyon szép jövedelem, gazdag városok papi állásával feléről! Ifj. Geleji Katona István, Apáczai barátja udvarhelyi prédikátorként (1659) évi 150 forint készpénzt, 50 szász (azaz kis!) köből búzát és 100 urna bort kapott; ¹⁵ Debreczeni Ember Pálnak, mint debreceni-ispotályi lelkésznek 1704-ben 220 forint készpénz és közelebről meg nem határozott naturalék jártak. ¹⁶ A módos mezővárosok — pl. Gyöngyös — pénzben átlag 100 forintot fizettek évenként papjuknak. ¹⁷ Apáczai állásának értékét növelte az is, hogy minden biztonnal lakás járt vele. ^{17a} Szó sem lehetett tehát arról az anyagi szűkölködésről, aminőt Neményi a fiatal gyulafehérvári tanár számára feltételezett. Bethlen Gábor főiskolája nem tartotta éhbéren tanerőit! A puritán-stoikus Apáczait elsősorban nem is a jövedelem érdekelte, hanem annak a küldetésnek végrehajtása, amelyre már Németalföldön oly szent komolysággal készült: a magyar művelődés reformja. Ennek jegyében keletkezett tanári székfoglalója, a *De studio sapientiae*.

A gyulafehérvári székfoglaló: De studio sapientiae

Seivert János világosan megmondja, hogy Apáczai 1653. nov. 2-án kapta meg tanári kinevezését, ¹⁸ november hónapot

¹⁵ ItK. 1894, 346. (Beke Antal közlése.)

¹⁶ HERPAY GÁBOR: A debreceni ref. ispotály története, Debrecen, 1929, 129.

¹⁷ Adatok a gyöngyösi ref. egyház 1588-ban kezdődő legrégebb számadáskönyvében. 1698-tól 1792-ig ezt az összeget fizették a katolikus plébánosnak is. Az 1698. máj. 12-én kelt megegyezés a gyöngyösi ref. egyh. levéltárában. (Vö. Egyháztörténet 1943, 396. és 401.) — A nagybányai ref. főiskola vezető rektorának igen szerény javadalmazására vonatkozólag I. THURZÓ FERENC: A nagybányai ev. ref. főiskola története, Nagybánya 1905, 17.

^{17a} Hogy Apáczainak lakás járt Gyulafehérvárt, bizonyítja Szathmári Pap Mihály feljegyzésének következő mondata: „Ezután a Püspök a házából ki akarta küldeni . . .” (Ti. az 1655. szept. 24-i események után. GYALUI 15.)

¹⁸ Siebenbürg. Quartalschrift V. (1797) 226.

tud Benkő József is :¹⁹ minden bizonnyal ugyanerre a hónapra esik Apáczai tanári székfoglalója. A régebbi irodalom Seivert alapján 1654. január 11-ére teszi a beszéd elmondásának idejét, s ezt az állítást Gyalui Farkas, sőt legújabban Makkai László is átveszi.²⁰ holott Seivert értesülését ezúttal kétségbe kell vonnunk. Igaz, hogy ő magának Apáczainak az irataira hivatkozik, de nemkevésbé Apáczai tollából származik a *De studio sapientiae* első, önálló kiadásának (RMK. II. 785) címlapja is, ezen pedig világosan ott olvasható: „Habita cum Rectorum in Illustri Collegio Albensi suscipere A—C. M. D. C. LIII. Mense Novembri.” Az A.C.-t akár „anno currente”, akár „anno Christi” értelemben oldom fel, mindenképpen vitathatatlan a november hónap. Egészen bizonyos, hogy Seivert ismét félreértett valamit az előtte fekvő Apáczai-kéziratból, sőt hajlandó vagyok azt hinni, hogy a székfoglaló dátuma egyenesen 1653. november 11-ike volt! A 2-án kinevezett tanár hamarosan bemutatkozott az akadémiára nyilvánossága előtt, hiszen székfoglalójára bőven felkészülhetett szeptember és október folyamán. Igazat kell adnunk Neményi talpraesett érvelésének is: semmi értelme nem lett volna, hogy egy 1653-ban már kinyomatott beszédet valaki 1654 januárjában újra előadjon.²¹ Tudjuk, hogy Apáczai sokra tartotta ezt a művét, s az *Enciklopédia* függelékeként 1655-ben újra megjelent (RMK. III. 1941), de mégis csak ez a természetes sorrend: élőszóbeli előadás, első kiadás a magyar közönségnek (Gyulafehérvár 1653),²² második publikáció a nemzetközi nyilvánosság számára (Utrecht 1655). Utaltunk fentebb arra is, hogy a szerző beszédét a Dániel Jánoshoz intézett ajánlásban hazai munkássága zengéjének nevezi („primitiae laborum meorum patriorum”).

A gyulafehérvári tanári székfoglaló beszéd tehát Csere Jánosunknak első olyan irodalmi alkotása, amely a magyar élet-

¹⁹ Transilvania sive Magnus Transilvaniae Principatus . . . , Vin-dobonae 1777–78, II. köt. 256.

²⁰ SEIVERT id. h. — ERDÉLYI Sárosp. Füz. 1859, 317. — GYALUI 10. — STROMP Athenaeum 1897, 628. — MAKKAJ 159.

²¹ NEMÉNYI 64.

²² A *De stud. sap.* in 4° különkiadásának (RMK. II. 785) két példányát láttam: az egyik a kolozsvári volt ref. kollégium RMK. 70. sz. kolligátumának első darabja; a másikat a nagyenyedi volt ref. koll. könyvtárában őrzik egy A V. 11. sz. kolligátumban.

tel való közvetlen érintkezésből jött létre, a magyar társadalom diktálta feladatok megoldására tesz kísérletet. Irodalomtörténetünk keveset foglalkozott e művel, Stromp, Kremmer, Nemény²³ a beszéd eszméinek többé-kevésbé részletes ismertetésén kívül megelégedett néhány általános „méltató” fordulattal, a beszéd műfaját, szerkezetét, forrásait, európai távlatait, eszmei mondani-valóját komolyan senki sem vizsgálta.

A beszéd elemzése során figyelmünket legelőször a műfaj kérdése köti le. Előljáróban mindjárt rá kell mutatnunk, hogy az antik retorika szabályai, az állandó iskolai gyakorlat révén a XVIII. század végéig, sőt azon is túl, szilárdan őrizték uralmukat. 1800 előtt írt latin nyelvű beszédhez csak az antik retorika műfaji szabályainak ismeretében közeledhetünk. Az antik retorika három fajta beszédtypust különböztet meg: a törvényszéki beszédet (*genus iudiciale*, γένος δικανικόν), a tanácskozó vagy politikai beszédet (*genus deliberativum*, γένος συμβουλευτικόν) és a dicsőítő beszédet (*genus demonstrativum*, γένος επιδεικτικόν vagy πανηγυρικόν).²³ A történelmi események alakulása következtében mind a görög, mind a római társadalomban a két első műfaj mihamarabb létjogát veszítette, bár a görög és római szónoklat remekei éppen a politikai és törvényszéki beszédben keletkeztek (Demosthenes, Isokrates, Cicero). A makedon korszak, az alexandrinus birodalmak vagy a császári Róma politikai viszonyai között azonban csak az epideiktikus, panegyrikus beszédek számára maradt tér, így ezek az i. e. III. századtól rendkívül nagy mértékben elterjedtek, s a görög—római rétoriskolák fő tananyagát alkották. A *panegyrikos* első-sorban természetesen „az istenek és emberek dicsérete”, mint Quintilianus kifejti (III. 7, 6.), s a két lehetőséget egyesítette a császár, az uralkodó istenítése (apotheosis). Lassanként azonban a hellenizmus korának egész szellemi életét elárasztotta a retorika uralma; a temetés, házasság, születés, felköszöntés, szerencsekívánat mind alkalmat adott egy-egy dicsérő beszédre, de az antik írók utalásai és valóban ránk maradt példák szerint lehetett dicsérni városokat, műalkotásokat, a művészeteket vagy a tudományokat, esetleg közülük egyet-egyet. Ismeretes, hogy

²³ Vö. QUINTILIANUS: *Oratoriae institutiones libri XII.*, lib. III. cap. 4. és E. R. CURTIUS: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern 1948, 75.

Cicero „De inventione” c. beszéde a szónoklat dicsérete, Plutarchos pedig a zenéről írt szónoki panegyrikost. Az antik panegyrikosok egyik fajtája a *protreptikos*, latinul *adhortatio*, *cohortatio*, *exhortatio*: a hallgatót valamely studium tanulmányozására intő beszéd (első renden többnyire a filozófiáról van szó), amely természetesen az illető tudományág vagy művészet nagyarányú dicséretével, az ellenvélemények cáfolásával, visszautasításával jár együtt. Az ilyfajta beszéd klasszikus példája Aristoteles *Protreptikos*-a a filozófia tanulásáról. Quintilianus azt is kifejti, hogy a dicséret, a *laudatio* a gáncsolással, a *vituperatio*-val párosul a *genus demonstrativum* különféle műfajaiban.²⁴

Könnyű ráismerni, hogy Apáczai mindkét székfoglalója esetében dicsérő beszéddel, *laudatio*-val van dolgunk, még közelebbi meghatározással a „De studio sapientiae”-t *protreptikos*-nak, a bölcsesség tanulására intő beszédnek nevezhetjük. Az ilyenfajta intőbeszédnek egyébként, az akadémiai szokásoknak megfelelően módon, már századok óta a tanári székfoglalók műfajául szolgáltak. Legyen itt elég Melanchton 1518. aug. 29-én tartott wittenbergi beköszöntő beszédére („De corrigendis adolescentiae studiis”), mint a műfaj világhírű mintájára hivatkoznunk.²⁵

Teljesen az antik retorika szabályai határozzák meg Apáczai beszédének szerkezetét is: a beszéd öt főrésze (*exordium* sive *prooemium*, *narratio*, *argumentatio* sive *probatio*, *refutatio*, *peroratio* sive *epilogus*) szabatos pontossággal kimutatható. Előírás az is, hogy minden beszédnek, így a *laudation*nak is tétele legyen, ezt bizonyítani, az ellenvéleményt cáfolni kell. Quintilianus azt is megállapítja: „*Proprius laudis est res amplificare et ornare*”, a dicsérettel együtt jár a dolog nagyítása és felékesítése.

²⁴ Az elmondottakra vonatkozólag l. a Pauly-Wissova Real-enciklopédiájának WILHELM KROLLTól származó „Rhetorik” cikkét, Ed. NORDEN: Die antike Kunstprosa, Leipzig – Berlin 1909. c. könyvét és CURTIUS idézett művét. Aristoteles id. művéről TRONSKIJ: Az antik irodalom története, Bp. 1953, 196 – 197.

²⁵ Melanchton e beszéde kiadva a *Corpus Reformatorum* II. kötetében (Halis Saxonum, 1843, 15 – 24. hasáb.). A beszéd humanista jellegére, majd Melanchton humanizmusában beállott változásokra l. DIETER KAUFMANN – BÜHLER: Eine Vorlesung Ph. Melanchtons über das Theognis-Corpus, Philologus, Band 100, Heft 1 – 2, 1956, 120 – 121. Vö. még CONRAD BURSIA: Geschichte der classischen Philologie in Deutschland, Leipzig 1883, I. 173 – 178.

(*Inst. orat.* III. 7.). E műfaji és szerkezeti szempontok ismerete, nélkül könnyen kockáztathatnánk helytelen magyarázatokat, Apáczáinak tulajdonítva oly gondolatokat és fordulatokat, amelyek a retorikai irodalom egyetemes közkinésében számtalanszor előfordulnak. A nagy terjedelmű és nem könnyen áttekinthető beszéd szerkezete a következő:

A) *Prooemium* [63]²⁶: A szónok készültségének, kicsisége. (A leggyakoribb antik *κόινος τόπος!*)

B) *Narratio* [64] A *sapientia* jelentése, kiterjedése. — A tudományok osztályozása: az ész és a kegyelem világossága.

C) *Argumentatio* [66]: A bölcsészet hasznának részletes bizonyítása

a) [66] Teológia (Írásmagyarázat)

b) [70] Mennyiségtan (Idézet Descartes „*Principia philosophiae*” c. művéből. Kitérés a magyar ipari elmaradottságra.)

c) [74] Dialektika. (Ismét Descartes alapelve, a *clare et distincte*)

d) [75] Nyelvtudomány. (A névadás: Ádám)

e) [78] A bölcsesség útja: Ádám—Seth—Énok—Noé—Ur—Ninive—Bábel—Zoroaster—Görögország (a görög filozófiai iskolák, epikureusok, peripatetikusok, stoikusok, akadémikusok) — Alexandria (a könyvtár pusztulása) — az arabok — a latin bölcsészet és a reneszánsz — a reformáció — Ramus—Descartes. (A két utóbbi lelkes magasztalása, a cartesiusi filozófia haszna.)

f) [94] A nyelvek haszna: latin, görög, héber, arab.

g) [100] A történelem szépsége. (A *theatrum mundi*-toposz.)

D) *Refutatio* I. a) [101] A tárgy nem túlságosan nagy terjedelmű.

b) [101] Nem kell minálunk a költséges külföldi akadémiai berendezkedés.

c) [102] A magyar sem barbárabb másoknál. (Jeles magyar egyházi írók felsorolása.)

²⁶ A zárójelbe tett számok itt és alább is Hegedűs István fordításának lapszámaira utalnak: A. Cs. J. pedagógiai munkái, Bp. 1899.

- II. [102] Az új iskolai módszer kérdése: a tervezett 7 oktató beosztása. (Alapfokon az anyanyelv használata.)
- III. a) [105] Haladnunk kell, megújítani a régit. (A magyar iskolák szemléje: az udvari schola, Patak, Várad, Nagybánya, Kolozsvár, Vásárhely, Gyulafehérvár.)
- b) [107] Az új módszer nem zavarosabb, hanem jobb a réginél: a formalizmus kárhoztatása.
- c) [109] A nemesség ékesszólásra tanítása nem lehet meg a dolgok ismerete nélkül: a szónoknak minden tudományban járatosnak kell lennie. Reáliákat tanítsunk!

E) *Peroratio* [113]: Cleanthes mondása.

A beszéd, amint látjuk, a *sapientia* hasznának, jelentőségének igazolása, s ennek ürügyén lelkes izgatás az enciklopédikus tudás megszerzése érdekében, valamint — *refutatio* címén — a magyar iskolai (és részben társadalmi!) állapotok bírálata: *laudatio* és *vituperatio* ügyes vegyítése. A *sapientia* szó Apáczai szerint „kifejezi az egész *Encyclopaediát*, azaz a tudásra méltó ismeretek módszeres foglalatját: és mi jelen alkalommal éppen erre a jelentésre irányozzuk a figyelmet.”²⁷ Benne van ez az enciklopédikus igény már a beszéd címében: „*Johannis Apatzai Oratio De Studio Sapientiae in qua artium et scientiarum omnium utilitas, earumque ortus et ab Adamo ad Hebraeos, ab Hebraeis ad Chaldaeos, ab his ad Aegyptios, ab Aegyptiis ad Graecos, a Graecis ad Arabas et Latinos progressus et inter eos cultura promotioque breviter perstringitur, ob hancque causam harum linguarum necessitas probatur: Postremo modus ostenditur, quo gens Hungarica hujus Sapientiae non tantum particeps fieri, sed brevi illas omnes si non superare, aequare saltem potest.*” Az összes tudományok hasznát, kialakulásának történetét és magyar alkalmazásukat óhajtja vizsgálni: a humanista enciklopédikus célkitűzés mellé a nemzeti párosul.

Az enciklopédikus tudás igényéből származik a beszéd zsúfoltsága, utalásaink gazdagsága, sőt szétágazó volta. Mutatja

²⁷ HEGEDŰS 64.

ezt a források vizsgálata is. Apáczai beszéde igen nagy mértékben függ klasszikus és korabeli szerzők gondolataitól és részben szövegétől. Különösen sűrűn veszi át Platon és Cicero eszméit, s idézi is őket hűségesen, bár modern filológiai értelemben sohasem jelöli meg forrásait. Hivatkozik a *Timaios*ra, mint a mennyiségtan világmagyarázó szerepének kitűnő példájára²⁸. Az *Epinomis*ből azt idézi, hogy mennyiségtani tudás nélkül az ember esztelen és tudatlan.²⁹ A *Politeiából* származik az a platoni nyilatkozat, hogy „akik természeti tehetségünkénél fogva matematikusok, azok minden tudomány fölfogására élesebb elmével bírnak.”³⁰ Szerepel természetesen Apáczainál is az a Platonnak tulajdonított híres mondás, hogy „Isten geometra”, valamint az Akadémia felirata („Senki sem léphet be, aki nem matematikus”), de akét utóbbit Alstedből veszi át, amint az szöveg szerint megállapítható.³¹ Platonnal érvel Apáczai, amikor a névadást akarja magyarázni: átveszi vagy átírja a *Kratylos* megfelelő részleteit.³² A Platon által több ízben felhasznált Prometheus-mondát is közli, a *Philebos* nyomán.³³ — A Cicero-hivatkozásoknak szinte se szeri, se száma. Már az exordiumban idézi Ciceronak azt a mondását, hogy egészen megrendült, ha a beszéd megtartásának idejére gondolt, holott csak más ügyéről volt szó.³⁴ Ciceroval

²⁸ PLATON: *Timaios*, cap. 53–55. PLATON: *Oevres complètes* tome X., Paris 1925, Collection des Universités de France (Association Guillaume Budé).

²⁹ *Epinomis* 977 c–d., ed. Firmin–Didot, Paris 1846, tom. II. pag. 505; *Platonis Dialogi* ed. Teubner, V. köt. 1910, 424.: ... ὡς ἐπιπερ' ἀριθμὸν ἐκ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἐξέλοιμεν, οὐκ ἂν ποτέ τι φρονιμοὶ γενοίμεθα... si numerum tolleremus e natura humana, nulla nos unquam in re prudentes fieri posse... etc.)

³⁰ *Politeia* Z. 526 b., ed. Firmin–Didot II. 132, ed. Teubner IV. 215. (... Socrates: Quid vero? hocne iam considerasti, homines natura ad computandum idoneos ad omnes disciplinae, ut ita dicam, habiles nasci...)

³¹ *Encyclopaedia*, 117. („... quod nempe Deus summus ille Mathematicus...” és „Unde Plato hoc symbolum foribus scholae suae inscripsit: οὐδεις ἀγεωμέτρητος εἰσίτω”)

³² *Kratylos* 389 d, 390 d. — L. III. fejezetünk 315. jegyzetét is. Apáczai görögül idéz.

³³ *Philebos* 16. c., ed. Firmin–Didot I. 402, ed. Teubner II. 67. — Platon egyébként nem itt, hanem a Protagorasban adja elő részletesen a Prometheus-mondát (322 a–e).

³⁴ A nagy római szónok ilyen gondolatokat a Pro Sexto Roscio Amerino és a Pro Archia poeta c. beszédeinek bevezetésében mondott, de erre céloz a Pro Quinctio II. 2. is.

vázolja a kaldeai csillagászat jelentőségét;³⁵ Cicerora hivatkozik a szónoki sokoldalúság kérdésének tárgyalásakor is. Érdekesség kedvéért idézzük itt magát Apáczeit: „A szónokban (mondja a szónokok fejedelme, Cicero) meg kell lennie a dialektikusok éles eszének, a bölcselők gondolatainak, majdnem a költők nyelvének, a jogtudósok emlékezetének, a legkitűnőbb tragikus színészek taglejtésének. Ezért nincs ritkább dolog, mint az ékesszóló ember.”³⁷ Megjegyezhetjük, hogy ez nem szó szerint közölt Cicero-szöveg, hanem a nagy szónok retorikai munkáinak lényege: valamennyi elméleti írásában a tökéletes szónokot keresi.³⁶ Cicero mellett a hivatkozásokban csak az antik szerzők közül Hippokrates, Galenus, Flavius Josephus, Plinius maior, Quintilianus, Gellius, Diogenes Laërtius, Lucretius, Vergilius, Ovidius, Lucanus és Augustinus szerepel. Humanista és az ő korában modern auktórt Apáczei számtalanszor idéz, mindig csak név szerint, nem kis gondot okozva ezzel a modern filológusnak, aki az idézeteket azonosítani akarja.³⁷

Forrásaitól való függése olykor, mint mondtuk, szó szerinti. Josephus Flavius *Antiquitatum Judaicarum libri XX* c. művéből pl. szó szerint veszi át a Seth fiaira vonatkozó tudósítást (79), akik két oszlopra vésték föl koruk összes tudományát.³⁸ Ugyanígy szó szerint olvasztja saját szövegébe Diogenes Laërtius egy hosszú részletét (84—85) a görög filozófia kezdeteiről.³⁹

³⁵ De divinatione I. 1., de vö. még II. 46. — Az ugyanitt (HEGEDŰS 82.) előforduló két Plinius-hivatkozás, PLINIUS MAIOR: *Historia naturalis*, VII. 57 (56), 3. ed. Firmin—Didot, Paris 1883, I. 311. és *Hist. nat.* V. 13 (12), 2. ed. Firmin—Didot I. 220. (Ez utóbbi pl.: „Ipsa gens Phoenicum in magna gloria litterarum inventionis et siderum, navaliumque ac bellicarum artium.”)

³⁶ HEGEDŰS 109. Ciceroból a *Dialogus de oratore* I. 6, 11—16, 34 és az *Orator ad Brutum* VI. — Ugyanerről van szó QUINTILIANUS *Inst. orat.* I. könyvének 10. fejezetében is.

³⁷ Az idézés filológiai technikájának elhanyagolását a szónoki beszéd jellege indokolja: itt nem értekezésről vagy vitairatról van szó, amelynek minden állítását támogatni kell. A XVII. század elején már egyébként általános a pontos idézőmód, amint Magyarai, Pázmány vagy Szezezi Molnár művei mutatják.

³⁸ *Lib. II.* 3. ed. Niese, Berlin 1888, I. 14.

³⁹ Diogenes Laërtius *De Clarorum philosophorum vitis... libri X.*, ed. Firmin—Didot, Paris 1878, 3—4. Pl. Apáczeinál (*De stud. sap.* 1655, 434.): „Enim vero, ut Diogenes Laërtius ait, philosophiae duo fuere principia unum quod ab Anaximandro, altero quod à Pythagora fluxit. Anaximandro Thales Milesius qui etiam in Aegypto didicit genere

Még érdekesebb az a mód, ahogyan Apáczai egy modern szerző szövegével bánik. Egy hosszabb szemelvény jól megvilágítja dolgozómódját, filológiai technikáját. A görög filozófia történetének vázolása után rátér az alexandriai könyvtár pusztulásának elbeszélésére: a görög filozófia fejlődését és további virágzását a török előretörése („immanis Turcarum grassatio”) akadályozta meg. E barbárok a bölcsek katedráit felforgatták, a könyvtárakat tüzzel pusztították el. Ismeretes Omar „török császárnak”-nak („Turcarum imperator”) Philoponus grammatikus közbenjárására az alexandriai könyvtárról mondott híres dilemmája. Az antik tudományosság e kincstárával félévig fűtötték a 4000 alexandriai fürdőt. „Omnes namque inibi contenti libri in balnea comburendi jussu Imperatoris sunt distributi, quibus calefaciendis post semestre demum spatium absumpti sunt: quod mirari non poterit qui ex historia Saracena didicerit Alexandriae quatuor balneorum millia tunc temporis fuisse.” Ezután a szerző az arab tudomány haladásának vázolására tér át, részletesen elmondva a görög kultúra megmentése körül szerzett érdemeit. Végül így fejezi be ezt a részletet: „Sed enim quum nihil in eodem statu semper permaneat, languescere sub barbaris Turcarum armis caepere demum apud eos haec studia et cum honore pristino, pristinum etiam vigorem amisere.”⁴⁰

Apáczai mindezt Pockoke Eduard oxfordi keleti nyelvész (1604—1691) *Specimen historiae Arabum sive Gregorii Abul Farajii Malatinensis de origine et moribus Arabum succincta narratio, in linguam latinam conversa, notisque e probatissimis apud ipsos authoris fusiis illustrata* . . . Oxoniae 1650. c. művéből merítette. A fürdők fűtéséről idézett részlet pl. Pockoke-nál

Phoenix praceptor fuit, Pythagorae vero Pherecydes Syrus. Appellatum est id philosophiae genus Jonicum, quod Thales ex Jonia fuerit. Hoc autem Italicum, quod illius author Pythagoras in Italia ut plurimum philosophatus sit.” — Diogenes Laërtiusnál: Jam vero philosophiae duo fuere principia, unum quod ab Anaximandro, alterum quod a Pythagora fluxit. Anaximandri Thales praceptor fuit, Pythagorae vero Pherecydes. Appellatum est illud philosophiae genus Jonicum, quod Thales ex Jonia esset (erat enim Milesius), hoc autem Italicum, quod ejus auctor Pythagoras in Italia ut plurimum philosophatus est.” A két szöveg jelentéktelen stilisztikai eltérésektől eltekintve azonos, legfeljebb Apáczai még egy-két adatot belezsúfol a magáéba: Thales Egyiptomban tanult, föníciai volt, Pythagoras tanítója a szír Pherekydes,

⁴⁰ De stud. sap. 1655-ös kiad. 433—435. HEGEDŰS 87—89.

így hangzik: „In balnea itaque comburendi jussu Imperatoris distributi, iis calefaciendis post semestre demum spatium absumpti sunt: quod mirari satis non poterit qui ex Historica Saracenicā didicerit, Alexandriae quatuor balneorum millia tunc temporis fuisse.” A befejező idézet pedig Pockoke szövegében: „Languescere sub barbaris Turcarum caepere demum apud eos haec studia et cum honore pristino, pristinum etiam vigorem amisere.” Jegyezzük meg, hogy Apáczai a hosszú átvett szöveg egyik zárójelében említi Pockoke nevét („sunt verba Pockoke”), tehát forrását elhallgatni nem akarja, de ott is az oxfordi tudóst írja ki, ahol erre nem céloz.⁴¹

A forrás hasznosításának ilyen módjában természetesen nincsen semmi feltűnő, a megszokott humanista technika ez még akkor is, ha dicsérő beszéd megszerkesztéséről van szó. Az eredetiség mai értelmezése e korban még fel sem merül, megkövetelése (mint éppen Apáczaival kapcsolatban történt) tudománytalan eljárás volna. Lehetetlen viszont Apáczai beszédeit úgy vizsgálunk, hogy a források kérdésére ügyet sem vetünk. Érdekesek inkább az apró különbségek. Nagyon jellemző, hogy Apáczai az alexandriai világhírű könyvtár elpusztítását nem az araboknak, hanem a törököknek tulajdonítja: magyar gondolkozás ez, és keserves nemzeti tapasztalatok igazolják anakronizmusának jogosultságát. Megrendítő a könyvtár elsíratásának humanista fordulatokból összeállított, mégis őszinte részlete. A szerző forrását másfelől szerzett értesülésekkel is megtoldja, olykor elhagy belőle. Legfontosabb tanulság pedig az, hogy Apáczait a XVII. század folyamán felvirágzó holland—angol orientalisztika egyik első magyar tanítványának kell tartanunk, aki az arab kultúrának az egyetemes művelődéstörténetben elfoglalt helyét, az antik hagyaték megmentésében játszott jelentékeny szerepét világosan látja és értékeli. Itt említhetjük meg, hogy a *De studio sapientiae* ajánlásában idézett arab közmondás („Ha tehetség árva, törekvés hiába”) Erpen Tamás arab grammatikájához csatolt adagia-gyűjteményből való.⁴² Ezt a grammatikát egyébként Apáczai az arab nyelv tanulásának ajánlása során is dicséri (100). A kép-

⁴¹ A Pockoke-szövegek i. m. 165–167. lapján. Debr. Ref. Koll.

⁴² THOMAS ERPEN: *Grammatica Arabica. Loemanni sapientis fabulae et selecta quaedam arabum adagia*, Amstelodami 1636, 49.

zett és lelkes orientalistát mutatják a beszédnek a héber nyelv hasznáról és szépségéről szóló részletei is. Bár a héber tanulmányok Reuchlin János úttörő munkája nyomán mindig elég tekintélynek örvendtek a protestáns tudományosság világában, a héber nyelv tudása éppen nem volt általános. Apáczai maga mondja az *Enciklopédia* előszavában, hogy az ő diákkorában a gyulafehérvári kollégiumban senki sem tudta tanítani.⁴³ Nyilvánvaló, hogy ezt a studiumot is Hollandiában ismerte meg igazán, amint arra fentebb több ízben utaltunk. E beszédében korának jeles hebraistái közül Hackspannt és Empereur Konstantint citálja (97, 98), a régebbiek közül Münster, Vatablust, Juniust, Tremelliust, Forstert emlegeti.⁴⁴ A *De studio sapientiae*

XXVI. adagium. A közmondás egyébként Apáczainál latinul: „Si deficiat potestas, conatus quoque frustraneus est”, Erpennél: „Deficiente potestate, frustra est conatus. Magyarul HEGEDŰS 63. — Erpenre 1. a Realencykl. für prot. Theol. u. Kirche, 5. köt. 481.

⁴³ Magy. Enc. Bevezetés * 3 verso lap, Szöveggyűjtemény... I. 554., HEGEDŰS 20.

⁴⁴ HACKSPANN THEODOR német hebraista (1607–1659). Apáczai Liber Nizachon R. Lipmanni. Accedit Tractatus de usu librorum Rabbimicorum, Nürnberg 1644. c. könyvére hivatkozik. Vö. Allg. Deutsche Biogr. X. 299. L'EMPEREUR KONSTANTIN leydeni holland orientalista (1581–1648). Apáczai idézte a De dignitate et utilitate linguae hebraicae, Leyden 1627. c. székfoglaló beszédéből való. Allg. Deutsche Biogr. VI. 92. — MÜNSTER SEBESTYÉN (1489–1552) bázeli tanár volt. (Allg. Deutsche Biogr. XXIII. 30. Nyilván róla, a híres hebraistáról van szó, nem az Apáczai-kortárs hasonnnevű frankeri professzorról, mint Orosz állítja id. m. 133, 83. jgyz.) — VATABLUS (VATABLE) FERENC († 1547) a Collège de France-on adta elő a héber nyelvet. — TREMELLIUS EMANUEL (1510–1580) olasz zsidó származású prot. hittudós és veje a francia JUNIUS (DU JON) FERENC (1545–1602) a biblia közismert latin verziójának szerzői. — Az Apáczai által támogatott FORSTER JÁNOS német evang. teológus (1495–1558) Luther segítőtársa volt a bibliafordításban. (Realenz. für. prot. Theologie ... VI. 129.) — Apáczai Forsterrel kapcsolatban éles kritikai megjegyzést tesz a De stud. sap. 440. lapján: „Nec moror hic Forsteri cavilla, qui tyronibus in voce לילה (= lajla) se irridendum prostituit, palamque fecit, se illos irrisisse, quorum scripta nec lectu digna unquam existimaverit.” (HEGEDŰS 97., OROSZ 133.) A megrovás arra vonatkozik, hogy Forster sokat emlegetett nagy héber szótárának előszavában igen leszólja a rabbinusi iratokat, s a héber nyelv rendszerét egyedül a Szentírás alapján óhajtja összeállítani. A kifogásolt *lajla* szó nem is fordul elő Forsternél, hanem a *lin*, *lon* (= pernoctare) gyökből akarja származtatni. Apáczai ezt nevezi (helyesen!) nevetségesnek. A modern tudomány álláspontja, természetesen itt is a két dogmatikus szélsőség között alakult ki: a biblia nyelv értelmezéséhez szükségesek a talmudi-rabbinikus iratok, de döntő tekintélyt nem tulajdoníthatunk

maga is szép bizonyíték Apáczai héber nyelvtudásának alapos voltára.⁴⁵

A források vizsgálatát még hosszú ideig folytathatnók, de a filológiai teljesség igényét úgyis csak egy kritikai kiadás jegyzetanyaga elégíthetné ki, nem egy összefoglaló monográfia szűkségképpen korlátozott fejezete. Említsünk még annyit, hogy a beszéd forrásai között szerepel Fortius is, a neves flamand humanista,⁴⁶ róla azonban alább kissé részletesebben szólunk majd. Van végül Ramusnak egy *Oratio pro philosophica Parisiensis Academiae disciplina* c. beszéde,⁴⁷ s érzésünk szerint ez is szerepelhet a *De studio sapientiae* forrásai között, e ritka művet, sajnos, semmilyen módon nem tudtuk megszerezni.

A források kérdésénél lényegesen fontosabb azoknak az eszmei-filozófiai hatásoknak vizsgálata, amelyek a beszéd keletkezésében szerepet játszottak. Említettük már, de újólágy nyomatékosan alá kell húznunk, hogy Apáczai a tudományok rendszerezésekor megkülönbözteti azokat, amelyekben az ismereteket „lumine naturae” és olyanokat, amelyekben „lumine gratiae” szerezzük. Ez lényegében Ramus és Keckermann rendszere, s egyben a protestáns skolasztika filozófiai felfogása.⁴⁸ Apáczai

nekik. Vö. FORSTER JOHANNES: *Dictionarium Hebraicum novum, non ex rabinorum commentis, nec nostratum doctorum stulta imitatione descriptum, sed ex ipsis thesauris sacrorum Bibliorum et eorumdem accurata locorum collatione depromptum* . . . , Basiliae 1564, az *Ad linguae Hebraeae studiosum praefatio* 1–2. számozatlan lapja, valamint a *lin, lon* szó a 411. lapon. (Debr. Ref. Koll. E. 798. sz.) A modern értelmezéseket l. LUDWIG KOEHLER *Lexicon in veteris testamenti*, Leiden 1953, 480. és 481. (A héber szövegek magyarázatáért hálás köszönetemet fejezem ki Ötvös János koll. könyvtáros úrnak.) —

⁴⁵ Apáczai héber nyelven idézi a Jób könyve 38. részének 4–12., 18–22., 28–29. és 31–33. verseit, valamint alább néhány nyelvtudományi például kiválasztott szót. L. III. fejezetünk 316. jegyzetét. Az Apáczai által emlegetett (99.) Maimonides-féle műre („Jad Chazóka”), mint kiváló kalauzra Voetius is hivatkozik többször idézett bibliográfiai kézikönyvében (*Exercitia* . . . 315. és 317.). — Vö. még ZSOLDOS JENŐ: *Maimonidesz és A. Cs. J., Izr. Tanügyi Ért.* 1935, 63.

⁴⁶ L. a *De stud. sap.* 1655-ös kiadásának 450. és 451. lapját.

⁴⁷ Vö. THEOBALD ZIEGLER: *Geschichte der Pädagogik*, München 1904,² 107.

⁴⁸ EMIL WEBER: *Die philosophische Scholastik der deutschen Protestantismus im Zeitalter der Orthodoxie*, Leipzig 1907. — NAGY GÉZA: *A magyar református egyház története 1608–1715*, kézirat, 1943, 341.

ebben a keretben mozog, s egész munkásságában tekintélyes hányadot képviselnek az iskolás bölcsészet akadémikus-platonista hagyományai, amint ezt a források is (Platon, Cicero és Augustinus állandó idézése) bizonyítják. De nem ez a beszédben az új és előremutató, hanem Ramus és Descartes jelenléte.

Ramusnak nem filozófiai rendszere, hanem személyes hatása és életpéldája volt igen nagy. Érezni lehet ezt azokban a rajongó fordulatokban is, amelyekkel Apáczai róla nyilatkozik. Személyes részvét, emberi azonosulás árad Ramus tragikus sorsának forró pátosszal teli ismertetéséből. A modern olvasónak az az érzése, hogy Apáczai 1653 őszén a maga eljövendő mártírsorsát rajzolja a szeretett mester ünneplésében: „Bár ha csak egy szikrájával rendelkezném a te ékesszólásodnak, ha az idő engedné, a te tragikus sorsodról szólhatnék ékes ajakkal eme fényes gyülekezet előtt!... Oh szomorú, oh nyomorú emberi végzet! Íme, az esztelenség mily mélységére süllyedtünk! Íme, ki az emberek irányában a legnagyobb érdemet szerzett magának, a legrosszabb hírbe kerül!”⁴⁹ Eszmei szempontból jelentékenyebb azonban Apáczainak az a megállapítása, hogy csak a vak nem látja Ramus hatását a század enciklopédiáiban — Martiniust, Fabritiust, Alstedet és Keckermannt említi⁵⁰ —, ez a hatás néha a szerzők akarata ellenére jelentkezik, s jómaga is arra törekedett *Enciklopédiájában*, hogy ha Ramus halottaiból föltámadna, e művet magáénak ismerhesse el. Céloz itt Apáczai arra, hogy a számos tudományszakban dolgozó Ramus nem írt összefoglaló enciklopédiát, így az ő könyve mintegy a francia bölcselő óhájának megvalósulása. Ramus valóban elvszerűen törekedett gyakorlati tudományos teljességre, s e tekintetben Alsted (Apáczai egyik mintaképe) és Bisterfeld (gyulafehérvári tanára) ramisták voltak. Ramusra mutat a beszédben a dialektika raiongó magasztalása, melyet Apáczai is „ars artium”-nak,

⁴⁹ HEGEDŰS 91—92.

⁵⁰ MATTHIAS MARTINIUS (1572—1630): *Lexicon philologico-etymologicum*, Bremen 1633. Az 1697-es utrechti kiadás megtalálható a kolozsvári ref. koll. könyvtárában 80.340. sz. — Apáczai valószínűleg GEORGIUS ANDR. FABRICIUSRA céloz (1589—1645). Neki van *Theatrum philosophicum* c. enciklopédikus műve és egy *Compendium logicum ramo-philippéum* c. kézikönyve. Vö. JÖCHER II. 482. — Alstedre l. III. fejezetünk megfelelő részeit. — BARTHOLOMAEUS KECKERMANN (1571—1609) óriási terjedelmű munkásságának összefoglalása a Genfben 1614-ben megjelent *Opera omnia* két in fol. kötete. — Vö. Realenz. f. prot. Theol. u. Kirche, X. 195.

„scientia scientiarum”-nak nevez. Ramusszal egyezik az arisztotelizmus éles elítélésében. „Miért van oly sok peripatetikus? Mert még képzetlen embereknek is a legkönnyebb egész napon át az iskolában asszonyos módon civódni és a legfőbb jóról elterjedt ama népszerű nézetet hirdetni, hogy a vagyon, a tisztaság, a jó egészség, a szép feleség, a háborítatlan folytonos jólét teszi az embert boldoggá” — írja filozófiatörténeti áttekintésében. Felhasználja az arisztotelizmus ellen azt az érvet is, hogy a peripatetikusok közül jóformán senki sem lett keresztyénné, míg a platonikusok, „mint böcs és erkölcsileg fegyelmezett emberek”⁵¹ nagy számban lettek az új vallás híveivé (Alexandriai Kelemen, Justinus, Irenaeus, Origenes). Ezt az argumentumot azonban közvetlenül alighanem Amesiustól veszi.⁵² Ramusnak tulajdonítja Apáczai azt az érdemet, hogy Aristoteles bölcsészeti mindenhatóságával szembeállt, sőt a francia filozófust — és ez nagyon figyelemre méltó! — a reformáció betetőzőjének hirdeti: „... föltámasztá az Ur a mult században az evangéliumi világosságnak Luther, Bucer, Oecolampadius, Zwingli, Kálvin útjain történt megújódása után, Ramus Pétert, ki a valódi bölcséletnek, mely akkor haldokolt, segítségére jött, a hitvány század szennyétől megtisztította, a hamis és a keresztyén igazsággal ellenkező véleményeket megcáfolta, az igazságra borult kimmériai homályt elűzte és a bölcsészet zavaros chaosát a tudomány módszerének fényével szép rendbe hozta.”⁵³

Apáczai a vallás és a kegyes, puritán élet érdekében állónak érzi a skolasztika „kimmériai homályának” eloszlatását, de Ramusban mégis a tudóst magasztatja: egész beszédének gondolatmenete, mint a *Magyar Encyclopaedia* is, a világi tudományosság követelményeit állítja előtérbe. Nyilván a legkomolyabban veszi azt az indoklást, hogy a világi tudományok összességére a Szentírás magyarázata céljából van szükség, de az egyes tudo-

⁵¹ HEGEDÜS 87. ill. 86. A peripatetikus bölcsészetnek Apáczaiéhoz hasonló összefoglalása A. GELLIUSNÁL olvasható, Attikai Éjszakák, XVIII. 1. Bp. 1905, II. 495.

⁵² AmesiUS a Disputatio contra metaphysicam c. híres értekezésének IV. pontjában használja ezt az érvet. (Vö. Gulielmi Amesii Magni Theologi ac Philosophi accuratissimi Philosophemata, Amstelodami 1651, 86. Debr. Ref. Koll. F. 481. sz.). AmesiUS Justinus és Origenes mellett Augustinust említi.

⁵³ HEGEDÜS 91. A fordítást egy helyen javítanom kellett, mert Hegedüs a „hitvány század” helyett „következő század”-ot ír.

mányszakok „dicséretének” terjedelme azt mutatja, hogy érdeklődése főként erre a világi tudományosságra irányul.

A klasszikusok iránt való rajongásában is megerősítik Ramus elvei. Tárgyaltuk, hogy a francia bölcselelő mekkora jelentőséget tulajdonított a helyes tudományos gondolkodás megszerzésében az antik írók és szónokok példájának, különösen az Apáczai által is minduntalan idézett Cicerónak és Quintilianusnak. Figyeljük meg, hogy Apáczai ebben a beszédében is, mint az *Enciklopédia* előszavában, a reáliák tanításának szükséges voltát, a természettudományos tárgyszerűség követelményét antik szerzők tekintélyével bizonyítja. Ez Ramus gondolkozásmódja.⁵⁴

Ramus életműve, különösen az *Aristotelicae animadversiones* (1543) nagy vihart idézett ugyan elő ortodox-skolasztikus körökben, mégsem számított forradalmi újdonságnak, hiszen a renszánsz neoplatonizmusa eléggé hozzászoktatta a közgondolkozást Aristoteles támadásának lehetőségéhez. Ramus egyébként nem vetette fel a filozófia végső problémáit; az ismeretelmélet kérdéseit, a világmagyarázat módját nem bolygatta; logikus és dialektikus maradt egész munkásságában. Az újkori filozófiai gondolkodás forradalmi átalakulása nem vele, hanem Descartes-tal kezdődik.

Kísérletet tettünk rá fentebb, hogy Apáczai és Descartes viszonyát tisztázzuk, s azt állítottuk, hogy a *De studio sapientiae* magyar gondolkodónk Descartes-ismeretének elmélyülését tanúsítja. E benyomásunkat főleg abból merítjük, hogy Apáczai beszédében a matematika magasztalása, hasznának bizonyítása során Platon és Aristoteles mellett Descartes-ra hivatkozik és nem Ramusra, akinek mennyiségtanát *Enciklopédiájában* átvette. A *Principia philosophiae* idézett részlete kitűnően van megválasztva, Descartes egyik lényeges világmagyarázó elvét ragadja meg:

„Nem szólok többet az alakokról, sem arról, hogy azok végtelen változatosságából miként származik a mozgások számtalan változata is, mert hiszen eléggé érthetők azok magokban is, ha csak alkalom szerint is beszélünk róluk. Mert fölteszem, hogy olvasóim a mértan elemeit már ismerik, vagy legalább eléggé képzett elméjük van a mennyiségtani bizonyítások meg-

⁵⁴ A Ramus-irodalomra l. III. fejezetünk 65. jegyzetét.

értésére. Mert őszintén megvallom, hogy a testeknek más anyagát nem ismerem, mint azt, mely osztható, idomítható és változékony, melyet a geometrikus mennyiségnek hívnak és bizonyításuk tárgyául vesznek ; és nem is jöhet semmi egyéb tekintetbe, mint eme felosztások, idomok és változások ; nem is lehet semmit igaznak tartani, ami ama közös elvekből, melyeknek igazsága felől nem kételkedhetünk, oly világosan le nem származtatható, hogy számtani bizonyítás gyanánt tekinthető. Mint-hogy pedig a természet minden tüneménye így magyarázható, azt hiszem, hogy a természettannak más elve el nem fogadható, sem nem keresendő.”⁵⁵

A *De studio sapientiae* egésze azonban azt bizonyítja, hogy a hívő és meggyőződéses puritán Apáczai nem gondolta át Descartes e tételeinek egész horderejét (az anyag és a mozgás, mint a természeti világ egyedüli magyarázó elve!), számára e citátum csupán a mennyiségtan csodálatos erejét és méltóságát példázza, de ez érthető, hiszen még a descartes-i rendszer is tele van vallásos, metafizikai fogalmakkal. A Descartes-tal való állandó foglalkozásra vall azonban, hogy e részletet kikereste és érv gyanánt felhasználta. Rámutattunk viszont arra is, hogy a descartes-i mennyiségtant, magasfokú geometriát Apáczai akkor sem értette meg, ha létezéséről egyébként tudomása volt is. Valószínűleg éppen azért rajongott érte annyira : matematikai-természettudományos elmaradottságunkat valóságos nemzeti szerencsétlenségnek érezte.

A beszédnek a dialektikáról szóló részében ismét felbukkan Descartes : „... ha csak föl nem fegyverkezünk a logika világával és nem iparkodunk azon, hogy semmit se gondoljunk, semmit se beszéljünk, se ne tegyünk, hol a logikai összefüggést világosan föl nem ismerjük, nem érezzük, nem látjuk.” (75. l.). Ez azonban a legalapvetőbb, legismertebb cartesiusi tétel, a „*clare et distincte*” — ekkoriban már szélteben idézték. Apáczai is kifejtette a *Principia* alapján *Enciklopédiájának* I. része IV/5. pontjában.

⁵⁵ De stud. sap. 420—421., HEGEDŰS 71. Az idézet a Prin. phil. II. részének 64. pontja. Picot abbé egykorú francia fordításában így kezdődik : „Je n'ajoute rien ici touchant les figures, ni comment de leurs diversités infinies il arrive dans les mouvements des diversités innombrables, d'autant que ces choses pourront être assez entendues d'elles-mêmes lorsqu'il sera temps d'en parler...” etc.

A harmadik és legfontosabb Descartes-hivatkozása a filozófia-történeti áttekintés végén található (93): „...nem akarta a Mindenható Isten, hogy a mi korunk nélkülözze az ő jóságának tanújelét, hanem a világnak e késő vén korában támasztotta az előző századok irigységét keltve föl Des Cartes Renét, az egész bölcsészet újjáteremtőjét, korunknak páratlan ékességét és díszét, az úgy származás és ősök, valamint műveltség és erények tekintetében legelőkelőbb férfiút.” Ezután Apáczai tömören összefoglalja Descartes metafizikáját, pontosan annyit, amennyit az *Enciklopédia* I. részében átültetett (a kétkedés, a gondolkodó valóság létezése, Isten léte, a test valódisága), de hozzáteszi Descartes kiindulásának módszertani alapelvét, „nem lehetne-e valami módon a bölcsészeti igazságokat a mennyiségtani igazságok bizonyosságáig fokozni?” Ezzel is világosan igazolja, hogy kezdi érteni Descartes rendszerének matematikai jellegét. Nagyon érdekes az is, hogy mindjárt e részlet után közli a *Principia* francia fordításának előszavából (ez lényegében a fordító Picot abbéhoz intézett levél) Descartes-nak saját rendszere hasznáról vallott nézeteit. A nagy francia bölcselelő szerint az ő módszerének első gyümölcse az ismeretlen igazságok felfedezésének gyönyöre, a második a helyes véleményalkotás, a harmadik a lélek szelidsége (evvel szemben a skolasztikus módszer civakodóvá és makacssá tesz!), végül ez a módszer folyamatosan új igazságok feltárására képesít és így biztosítja a bölcsészet előrehaladását. Jellemző az utolsó mondat, amelyet Apáczai tesz hozzá Descartes gondolatmenetéhez: „Ez lesz a bölcelet tizedik és utolsó korszaka.”⁵⁶ Mindebből megállapítható, hogy a

⁵⁶ Az Apáczai-idézte gondolatsor, mely a *De stud. sap.* 438., HEGEDŰS 94. lapján szerepel, a *Les principes de la philosophie „Lettre au traducteur”* c. bevezetésének vége felé található. Az Abel – Tannery-féle teljes Descarteshoz Debrecenben, sajnos, nem férek hozzá, a *Bibliothèques des Lettres* kiadásában (Paris 1948.) megjelent modern szemelvényes kötetben pl. a 338. lapon van. („Cependant, enfin qu'on puisse voir en quoi je pense lui avoir déjà servi, je dirai ici quels sont les fruits que je me persuade qu'on peut tirer de nos principes. *Le premier* est la satisfaction qu'on aura d'y trouver plusieurs vérités qui ont été ci-devant ignorées . . .” etc.) A Picot abbéhoz intézett és a francia kiadás számára először gyanánt szereplő levél 1647-ben kelt. Ez persze nem jelenti azt, hogy Apáczai csak a francia szövegből vehette át a szóban forgó részletet, hiszen az *Opera philosophica* 1650-től több kiadásban megjelent Amsterdamban, s ezek a kiadások *latinul* tartalmazzák az előszót.

De studio sapientiae kartézianizmusa rendszeresebb és elmélyültebb az *Enciklopédia* átvételeinél.

Első magyar tudománytárunk történelmi (IX.) részének elemzése során utaltunk arra, hogy a *De studio sapientiae* tanúsága szerint Apáczai még a középkori történet szemlélet kategóriáiban gondolkodik:⁵⁷ a Descartes-ot magasztaló sorokban bukkanunk rá „a világ e késő vén korában” megjegyzésre, s ez Augustinus 6 világkorszakára mutat. A „senectus mundi” Krisztus születésével kezdődik, s a világ végéig tart. Ezt pedig a kortársak egészen közelre várták. Ismeretes, hogy Alsted, Bisterfeld, Comenius egyaránt chiliasták voltak.⁵⁸ Nincs adatunk rá, hogy Apáczai is hódolt volna e rajongó nézeteknek, de az előbb említett megjegyzésekből kiderül, hogy a Descartes-tal kezdődő filozófiai korszakot *utolsónak* tekinti. Ez a felfogás persze éppen magának Descartes-nak a végtelen fejlődésbe vetett optimista bizakodásával kerül ellentétbe: Apáczait vallásos világképe e ponton is megakadályozta mestere gondolatvilágának teljes megértésében.

Igen színvonalas az a művelődéstörténeti áttekintés, amelyvel Apáczai a „bölcesség” haladásának útját megrajzolja. Részleteiben nem eredeti — láttuk, hogy Josephus Flavius, Diogenes Laërtius, más antik írók, Pockoke hosszú szövegrészletei szó szerint szerepelnek benne —, de mint összefoglalás értékes egyéni teljesítmény. Ilyfajta összeállításra több mintája is lehetett szónokunknak. A legrégibb „filozófiai iskoláról”, a bibliai pát-

A debreceni ref. kollégium nagykönyvtárának legrégibb *Principia* példányában (Amstelodami, apud Johannem Jansonium juniorem, anno 1656) az Apáczai-idézte hely az „Epistola a authoris ad Principiorum Philosophiae interpretem Gallicum, quae hic praefationis loco esse potest” II. számozatlan lapján (* * 2) található. A Descartes-citatum után fűzött Apáczai-mondatban a fordítást javítottam: Hegedüs *tizedik* helyett *legnagyobb*-at ír. Nem tudtam megállapítani, hogy Apáczai milyen rendszerezés alapján nevezi saját korának filozófiai iskoláját *tizedik*nek. Alsted Encyclopaediája ilyen felosztást nem ismer. — Feltűnő, hogy Hegedüs fordítási tévedését Orosz legújabb interpretációja is átveszi (id. m. 131.), holott Apáczai szövege világos: „Quae decima et ultima erit Sapientiae periodus.” (438.)

⁵⁷ L. III. fejezetünk 207. és 208. jegyzetét.

⁵⁸ Vö. I. fejezet 124. jegyz. — „Sőt nagyobb része e világnak ez utolsó időkben minden ő célját a testi gyönyörűségben helyezteti.” (SZENCZI MOLNÁR ALBERT: Discursus de summo bono, Kolozsvár, M. Tótfalusi, 1701, 12.)

riarkákéről Heurnius alapján ír⁵⁹ — hivatkozik is rá! — Alsted is közöl egy iskolatörténeti áttekintést nagy műve II. kötetében,⁶⁰ de a legvilágosabb és Apáczai számára leginkább példamutató az a sikerült filozófiatörténeti vezérfonál lehetett, amelyet Adrianus Heerebord adott 1641. febr. 9-én tartott leydeni székfoglalójában *De varia, vario tempore et variis usitata, ac vera tandem philosophandi ratione* címen. Innen különösen a peripatetikus iskola és a skolasztikus bölcsészet éles elítélését visszhangozza a gyulafehérvári beköszöntő.⁶¹ Látszik egyébként, hogy Apáczai ezt a művelődéstörténeti áttekintést nagy gondnal dolgozta ki: a fiatal tanár főleg itt akarta megmutatni sokoldalú humanista képzettségét. Felhívtuk már a figyelmet e részlet orientalista vonatkozásaira, de utalhatnánk a reneszánsz jelentőségének világos felismerésére is: „... a szabad és humán tudományok (disciplinae liberaliores et humaniores) a scholastikusok szennyéből és homályából kitisztítva, régi szerepüket visszanyerték.”⁶² Ebben a kijelentésben persze egy Pico della Mirandola, Janus Pannoniusz, Erasmus, egy Zsámboki János vagy Rimay humanista öntudata után semmi meglepő nincs, de mégis figyelmet és feljegyzést érdemel. Mint az erasmusi-melanchtoni indításokat

⁵⁹ HEURNIUS OTTO (1577–1650) leydeni orvos és filozófus *Antiquitates philosophiae barbaricae*, Leyden 1600 c. művéről van szó. (Későbbi kiadásokban *De Barbarica Philosophica libri duo* címen szerepel.) MORHOF a *Polyhistorban* igen lenéző véleményt nyilvánít róla. Apáczai leydeni beiratkozásakor Heurnius volt a rektor. Nem tévesztendő össze atyjával, Heurnius Jánossal (1543–1601), aki szintén leydeni orvosprofesszor volt. Őt idézte Apáczai az *Enciklopédia* előszavában. (L. III. fejezetünk 32. jegyzetét.) Helytelenül OROSZ 117. 22. jgyz., valamint Stromp 1897, 283., aki az így „egyesített” Heurniust még franekeri tanárnak is megteszi.

⁶⁰ Az 1540–41. lapon az *Oratio de providentia Dei circa scholas* c. beszédben.

⁶¹ A *Disputationes ex philosophia selecta* (Debr. Ref. Koll. N. 211.) c. kötet „Ad Acedemiae curatores epistola” elnevezésű bevezetésében a 30–47. lapon. — A skolasztikusokról a következő gúnyos szellemesség: „... in cujus Doctoris non mortalís, sed Angelici summa Theologica pari ambulans passu Aristoteles et Deus, aut, quod Doctoribus tam illuminatis, Seraphicis ac Cherubicis est indignissimum, a tergo longe sequitur non passibus aequis Dominum Aristotelem Dominus Izraélis” (42.). A reneszánsz első hírnökei gyanánt Dantet és Petraracát említi. A bölcsészet legfelsőbb grádusát szerinte is Descartes érte el. Vö. II. fejezetünk 89. jegyzetével és a vonatkozó szövegrésszel!

⁶² HEGEDŰS 91.

őrző protestáns teológia általában, a reformációt Apáczai is e nagy megújulási mozgalom szerves részének fogja fel. A történelmi studiumok szépségéről egyébként Cicerora, Scaligerre és Grynaeusra hivatkozva lelkes magasztalást ír, a legutóbbtól vett hosszú idézetben részletesen kifejti a theatrum mundi toposzt, rámutatunk azonban arra, hogy tudománytára IX. részében, amely e beszéd elhangzása után, már itthon készült, e szép elveket igen kevésbé sikerült megvalósítania.⁶³

A hazafiúi keserűség és elégedetlenség, amely már a *Magyar Encyclopaedia* létrejöttének is lényeges indítóoka volt,⁶⁴ a *De studio sapientiae* sorait is átfűti. Apáczai az előadottakkal nem általában akar a *sapientia* művelésére buzdítani, hanem a magyar társadalom, Erdély sajátos művelődési szükségletei lebegnek szeme előtt. A mennyiségtan megismerését pl. nemcsak azért sürgeti, mert a világegyetemet matematikai törvényszerűség kormányozza, hanem azért is, mert ez minden praktikus tudás, így a hadviselés alapja, s mire volna nagyobb szüksége az elmaradt magyarnak, mint gyakorlati tudásra és iparra. S itt következik a beszédben az a méltán híres részlet, amely Apáczai nemzeti elkeseredéstől fűtött bátor kritikájának nagyerejű kitérése:

„Ámde inkább sírnom kellene, mint beszélnem, ha az egész magyar nemzet örök gyalázatára fájó szívvel szemlélni vagyunk kénytelenek csapásainknak, ínségünknek, szégyenletes tudatlanságunknak és aluszékony tespedésünknek végtelen tengerét és azt a letörülhetetlen szégyenfoltot, hogy mi már nem is a fegyveres erőszak, nem is a rabság miatt, mint egykor a zsidók ekéik vasát és kapáikat a filiszteus táborba voltak kénytelenek vinni kiélesítés végett, hanem magunk szántából, pusztá álomkórság-

⁶³ HEGEDÜS 100. — CICERO *De oratore* II. 9. („Historia vero testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis qua voce alia nisi oratoris immortalitati commendatur.” M. Tulli Ciceronis Opera rhetorica, ed. Teubner, Lipsiae 1907, II. 75.) — Bizonyára JOSEPHUS JUSTUS SCALIGER (1540–1609) *De emendatione temporum* c. művében (először Párizs 1583.). Az idézet közelebbi helyét nem tudtam megállapítani. — Joh. Jak. Grynaeus (1540–1617) nagy terjedelmű munkásságában szinte lehetetlen megtalálni az Apáczai-idézte helyet. A theatrum-mundi toposzra egyébként I. ANGYAL ENDRE: *Theatrum mundi*, Bp. 1938. (Minerva-könyvtár 118. sz.) és E. R. CURTIUS i. m. 140–152.

⁶⁴ Szöveggyűjtemény... I. 555. (saját fordításunk), HEGEDÜS 20–21.

tiszta meggondolatlanság-, számár tunyaságból, egy értelmes emberhez sem, nemhogy uralkodó nemzethez illő tudatlanságból, eltompult és elfásult lelkiismeretből, mely nem tudja, nem érzi a maga nyomorúságát és (hogy kimondjam, amit ki kell mondanom) vakságból, mellyel Isten megvert, hogy ügyefogyott, inséges, nyomorult mivoltunkat ne lássuk: minden műipari dologban az idegen segítségre szorulunk.” (73—74.)

Minden iparosunk idegen eredetű, bennünket „barbárok-nak, bárgyúknak, tudatlanoknak, faragatlanoknak hívhatnak”, sőt mi több: portékáikat ránk tukmálják, szegénységünkön híznak. Mi ez, ha nem a magyar gyarmat éles szemű felismerése? Kitűnően mutatja azt a polgári fölényt, amellyel magyar tudósunk a gazdag, erős, kapitalista Hollandiából hazatérve, az itthoni állapotokat szemléli. Más helyen⁶⁵ rámutattunk, hogy Comenius is mond hasonlókat, csak hangját fogja udvariasabbra. Nem lehetetlen, hogy Apáczai olvasta is *De cultura ingeniorum* címen 1650-ben elhangzott és 1652-ben kinyomtatott sárospataki beköszöntő beszédét. Ha így áll is a dolog, sok szüksége nem volt a nagy cseh pedagógus figyelmeztetésére, legfeljebb nemzeti szégyenérzetét növelte, hogy „az idegeneknek örökké csak gúny tárgyai vagyunk.” (74. l.)

Megcsendül azonban Apáczai beszédében a nemzeti önérzet hangja is: „És éppen nincsen rá ok, hogy Magyarországot valami képzelt barbárság címen valaki kivételnek tekintse . . . , nem nemzetünk barbár szellemében rejlik eme szerencsétlen elmaradás oka, hanem a szerencsétlen közoktatásban.” (102. l.) Bizonyítékkal felsorolja a jeles magyar egyházi írókat: a református Szegedi Kis Istvánt, Szenczi Molnár Albertet, Geleji Katona Istvánt, Csulai Györgyöt, Medgyesi Pált, Kereszturi Pált, Tolnai Dali Jánost, Gidófalvi S. Balázst, majd az „ellenfelek” közül Pázmány Pétert, Csanádi Pált, Enyedi Györgyöt és egy nehezebben azonosítható, de nyilván unitárius Dálnoki nevű szerzőt.⁶⁶ Egészen helyes felismerés, hogy „egy nemzetnél sem

⁶⁵ Comenius és a magyar irodalom, It. 1950, 4. sz. 104—105, 108.

⁶⁶ E névsorban említett Gidófalvi S. Balázs tudományos munkásságáról jóformán semmi adatunk sincs. (Vö. ZOVÁNYI Cikkei, 157.) Lehet szó persze a puritánus Gidófalvi Jánosról is (MAKKAI i. m. 122, 123.), de nem értjük, hogy milyen címen kerülhetett volna e valóban jeles tudósok közé. Bizonytalan, hogy Apáczai kit jelöl Dálnoki névvel, de alighanem Dálnoki Nagy Mihályra, a kolozsvári unitárius kollégium 1648-

vagyunk alábbvalók” a nép tehetségét illetőleg. Azt persze már nem várhatjuk Apáczaitól, hogy a helyesen felismert szimptómák gyökerét a társadalom felépítésében keresse, elég, ha az iskolázás és közművelődés terén érvényesíti haladó elveit.

Apáczai pedagógiai eszméinek fejlődését és rendszerét alább igyekszünk majd megvilágítani: ez áttekintéshez a *De studio sapientiae* igen becses adalékokat szolgáltat. Utaljunk azonban itt is arra a nem lekiesinylendő szerepre, amelyet Apáczai az anyanyelvnek az alsó és középfokú oktatásban biztosítani óhajt. Megköveteli a klasszikus auktorok állandó és szabatos magyar fordítását (103. l.). Ebben a beszédben nyilatkozik igen élesen a nyelvtan emléztető, értelem nélküli tanítása ellen, itt követeli nagy nyomatókkal a humanista-retorikus képzés reáliákkal való megtöltését. Ramus híve lévén, mint láttuk, nem akar szakítani a klasszikusokkal, de polgár is egyben, Descartes tanítványa, a természettudományok lelkes rajongója. Érdekes, hogy a reáliák tanítását éppen a nemesség szónoki képzésének megjavítása érdekében követeli (111. l.), de nyilván nem akarja kizárni a természettudományos oktatásból a nem nemes származású ifjúságot sem. Azt a racionalista fölényt, amely Apáczai tantervei maximalizmusából árad, nem itt bíráljuk: aki nagyot akar, az rendszeren sokat is akar, mert magához szabja a mértéket.

Rendkívül figyelemreméltó a beszédnek az a részlete (105—106), amely a magyar iskolai állapotok szemléljét adja. Figyelmezteti hallgatóit az állandó változás, a haladás tényére a politikai, gazdasági, egyházi és iskolai állapotok terén, és mindenhol az új mellett fog pártot. Nyíltan helyesel a puritánus mozgalomnak, mikor a családi életben megújuló kegyességét dicséri. Örömmel emlegeti az iskolai reformokat, és itt is haladó, jórészt puritánus-elvbarátait emeli ki: Tolnait, Comeniust, Medgyesit, Igaz Kálmánt, Sikót és másokat. Dicséri Patakot és Váradot, ahol már a puritánus szellem munkál, félti a Medgyesi távozásával árván maradt Nagybányát,⁶⁷ korholja az elhanyagolt Kolozs-

ban elhunyt rektorára gondol, akit kortársai páratlan emlékezőtehetsége miatt magasztaltak. (Vö. SZINNYEI M. Ir. II. 579. és GÁL KELEMEN: A kolozsvári unitárius kollégium története, Kvár 1935, II. 399—400.)

⁶⁷ HEGEDŰS ISTVÁN Rivulinát Patakkal akarja értelmezni (106.), holott ez Nagybánya (régén Asszonypataka!) neve. A város latinul Rivulus Dominarum (és nem Dominorum, mint Orosz Lajos írja id. m. 141. lap 11. jegyz.). Vö. THURZÓ FERENC: A nagybányai ev. ref. főiskola története, Nagybánya 1905, 4.

várt, s végül bírálattal illeti Gyulafehérvárt, ahol ím tanári székét elfoglalja. Apáczai nem csinál titkot meggyőződéséből, véleményét egyéni érdekeit félretéve mondja ki: Bethlen Gábor főiskolájának állapotát „zürzavarosnak” tartja, s fél, hogy az ország legjobbainak pártfogását veszíti el. Átalakulást, a puritánus szellem és kegyesség mélyebben formáló hatását, modernebb tanítási módszerek eredményét szeretné itt is az iskolai formalizmus taposómalma helyett. A *De studio sapientiae*-t az ilyfajta részletek emelik irodalmunk komoly értékeinek sorába.

Néhány szót még a beszéd stílusáról! Apáczai tudatosan az antik dicsérő szónoklat ragyogó kifejezőmódjára törekszik. Egy mesterségesen felvetett ellentéttel kezd (a szolgát nem tömeg előtt, hanem magánosan szokták számadásra vonni), Cleanthes filozófus szentenciózus, ellentétekre kihegyezett mondásával végzi. A halmozó felsorolás, a retorika ez ismert fogása, mindúntalan szerepel nála. Hosszú idézetei túlnyomólag antik szerzőktől valók, alkalmazkodik is körmondatos, numerózus stílusukhoz. Retorikai figurák nélkül szinte egy mondatot sem tud leírni (felkiáltás, tegező megszólítása a tárgyaknak, szónoki kérdés stb.). Ott vannak beszédében a megszokottabb antik *locus communis*ok, pl. a bevezetésben a szerző önlebecsülése („oratione rudi ac incompta dicenti”), a történelem magasztalásában a „*theatrum mundi*” topos, felbukkan természetesen a beszéd bevonandó vitorláinak közhelye is (Hic jam orationis meae vela contraherem . . .”). Tagadhatatlanul érezhető a beszéd stílusán bizonyos keresettség, a szónok tudásának és retorikai készségének fitogtatása, de ez velejár a műfajjal, s Apáczai esetében még külön is érthető: a méltatlan helyzetbe szorított fiatal tudós nagyon ki akar tenni magáért! Széppé és nem egy helyen élményszerűvé teszi viszont a stílust a meggyőződés ereje, a tárggyal való azonosulás, az a nemes hevület, amely Apáczai jellemének sajátos vonása. Amikor Apáczai patetikus, nem humanista stílusgyakorlatot végez, hanem legbensőbb érzelmeit közli.

A *De studio sapientiae* Apáczainak méltó magyarországi bemutatkozása. Igazolja, hogy szerzője valóságban „*doctus doctor*”, ahogy a hálás tanítvány, Bethlen Miklós nevezte. Műfaja szerint *laudatio* (protreptikos), az antik retorika szabályai nyomán készült, de éppen enciklopédikus igényénél fogva igen sok modern elem nyomul bele. Legjelentősebb ezek közül Descartes hatása, amely itt érettebbnek látszik, mint az Encik-

lopédiában volt. A magyar társadalom kritikája már ebben a beszédben megkezdődik, Apáczai nyíltan állást foglal a puritánus mozgalom tekintetében is. Régi és új keveredik a beszédben: vallásos világkép és Descartes, a modern tudományosság igénye és a klasszikusok iránti rajongás; augustinusi történelem-szemlélet maradványa a művelődéstörténet haladó mozzanatainak világos felismerésével párosul. Az antik retorika technikai fogásait, közhelyeit minduntalan átforrósítja a szerző lendületes egyéniségének, meggyőződésének heve. A beszéd nagyarányú humanista forráshasználata ellenére Apáczai szellemének jeles alkotása.

Csodálókát, őszinte ifjú tisztelőket szerzett is neki e beszéd, de ugyanakkor irigyeket és ellenfeleket is, mégpedig főként tanártársai köréből.⁶⁸ Apáczai kemény, megalkuvásra képtelen jelleme, nagy szellemi fölénye és ezzel párosult öntudata óhatatlanul surlódásokat okozott volna a tantestületben még akkor is, ha az új kollégának nem lettek volna határozott reformtervei. Egyébként is élénk tudományos tevékenységet folytatott; beszéltetett magáról. Karácsony előtt nyilvános vitát tartott „az istentagadók, pogányok, törökök, zsidók, római katolikusok, luteránusok, socinianusok, arminianusok és anabaptisták ellen.” Nyilván dogmatikus igazhitűségét akarta igazolni és egyes vádaskodók rosszindulatú fecsegését leszerelni. E, sajnos elvesztett vitáirat címe egyenesen Geleji Katona István *Praeconium evangelicum*át visszhangozta, s bizonyára érveiben is reá támaszkodott. A nagyhatalmú püspök ugyanis a református hittételeket éppúgy „contra Rabbinos, Samosataneianos, Socinianos, Francisci-Davidistas, Anabaptistas, Lutheristas” oltalmazta, mint a magyar puritánusok legöntudatosabb képviselője.⁶⁹

Csere János igazi munkamezeje azonban az iskola volt, itt adta lényének legjavát. Pontosán tudjuk, hogy a poétai klasszis

⁶⁸ SEIVERT i. h. 227.: „Ueberhaupt erwarb ihm sein fruchtbaren Vortag eine Menge von Schülern, aber auch nicht weniger beneidende Feinde unter seinen Mitbrüdern.”

⁶⁹ SEIVERT uo. 226.: „Im Christmond hielt er eine öffentliche Disputation wider die Gottesleugner, Heiden, Türken, Juden, Römisch-katholischen, Lutheraner, Sozinianer, Arminianer und Widertäufer.” — GELEJI KATONA műve RMK. II. 521. Vö. Makkai László könyvéről írt bírálatunkkal It. 1954, 518. A magyar puritánoknak nincs *szektás* teológiája, éppen ezért nem tartom helyesnek a reájuk gyakran alkalmazott *independens* megjelölést.

vezetését bízták rá, iskolai tevékenységéről mégis ellentmondó adataink vannak. Seivert határozottan állítja, hogy logikát, retorikát, görög és héber nyelvet tanított, s Vergilius *Georgicáját*, valamint Cicero *De officiis*-ét magyarázta az ifjúságnak. Láttuk, hogy e két utóbbinak fordítása a XVII. század végén a marosvásárhelyi iskola könyvtárába jutott, s e két auktor meg is felel a poetica classis anyagának. Logikát, retorikát talán csak kiegészítésképpen adott elő a magasabb osztályokban, görögöt már a magáéban is tanítania kellett, hébert viszont csak a teológusok hallgattak. Feltehető, hogy Apáczai rendkívüli képességeit sokfelé felhasználták, s talán ki is használták.⁷⁰

Tanári sikereiről legszebben Bethlen Miklós számol be, minden szavából árad az a csodálat, amelyet mestere sugalló erejű egyénisége iránt érez: „Bezzeg ő tudott ex necessitate virtutem et gloriam csinálni: fogja a Virgilius *Georgicáját*, azt kezdi fordíttatni magyarra a poétákkal, de nem hogy azok tudták volna, de az egész kollégium mesterestől együtt sem tudta volna, (amicsodások akkor voltak) végbevinni. Ő azért maga foga vélek együtt hozzá, és annak alkalmatosságával physicát, astronomiát, geographiát kezd tanítani, úgy hogy egyszer azt az ő *Georgicáját* írni s tanulni kezdék a theologiára s filozófiára járók is, Bisterfeld német nagy professzornak és az Apáczainál ordine et professione felsőbb, de tudománnyal infinite alsóbb, rhetoricae et logicae magyar asinus rectoroknak nagy gyalázatjára és bosszúságára.”⁷¹ Apáczai felsőbbségének ily csattanós, mert a legelfogulatlanabb bírótól, az ifjúságtól jövő elismerése méltán bánthatta Apáczainak „tudományra infinite alsóbb” tanártársait. Ugy látszik, még Bisterfeld is féltékenykedett rá. Megvilágítottuk hogy a *Georgica*-fordítás egyes töredékei ott találhatóak az *Enciklopédiában*, s a fizika, csillagászat és földrajz anyaga is valószínűleg innen került ki, főleg ha Apáczai a magyarra fordítás során — s ez feltehető — magyarázatait olykor anyanyelven tartotta. Ezzel nem akarjuk azt mondani, hogy Apáczai magyarul tanított, sőt a *Georgica*- és a *De Officiis*-diktátumok minden bizony-

⁷⁰ SEIVERT i. m. 226. — A marosvásárhelyi kéziratokra I. III. rész 191. jgyz. — OROSZ 36–37. Itt jegyezhetjük meg, hogy Ramusnak is van Praelectiones in Virgilio Bucolica et Georgica c. műve, s ez nyilván forrása lehetett Apáczai előadásainak. (Vö. JÖCHER III. 1895.)

⁷¹ BETHLEN M. Önéletírása, id. kiad. I. 161.

nyal latinul készültek, a marosvásárhelyi kéziratok csak a hozzájuk tartozó szabatos magyar fordítást tartalmazták.

Annak a pedagógiai reformtevékenységnek körvonalai bontakoznak ki itt gyakorlatban, melynek elméleti alapjait már az *Enciklopédia* előszavában s *A bölcsesség tanulásáról* mondott beszédében lerakta. A *quieta non movere* elvét valló tanártársak állandó vitában voltak vele, s Seivert arról is tudósít bennünket, hogy „augusztusban” (nyilván 1654 augusztusában, egy évi tapasztalat alapján) elő is terjesztette módszertani elképzeléseit, de minden eredmény nélkül.⁷² Apáczai helyzete Gyulafehérvárt folytonosan nehezedett, s van bizonyos védekező jellege annak, hogy soronkövetkező tudományos munkáját, *Magyar Logikácskáját* a fejedelmi háznak ajánlotta.

A Magyar Logikácska és Fortius Tanácsa

Apáczai Csere János logikai kézikönyvéről már Bod Péter tudott, említette Benkő, Horányi, Veszprémi, Wallaszky, majd Szilágyi Sándor és Erdélyi János, példányát azonban senki sem látta, míg végül Szabó Károly 1862. jun. 18-án, a marosvásárhelyi református kollégium új könyvtárjegyzékében rá nem bukkan.⁷³ Azonnal hírt is adott róla a *Korunk* jun. 25-i számában. Pontos címe: Magyar /Logicácska/ melyet /a' Kitsindedek számára írt/ Apatzai Janos, /egy a' tudomány dolgában meg/ kívántatot Tanats-tsal /egyetemben/ Fejervarat. /Nyomtatta Maior Marton. MDC. L IV./ A marosvásárhelyi példány mai napig is unikum.⁷⁴ Bod Péter a marosvásárhelyi Teleki-tékában

⁷² SEIVERT id. h. 227. : „Im August hatte er einen scharfen Streit mit ihnen wegen der dassigen Schulmethode, aber zu seinem Verdrusse mit gar keinem glücklichen Erfolg.”

⁷³ BOD PÉTER: Magyar Athenas, Szeben 1766, 12., BENKŐ JÓZSEF: Transilvania . . . Vindobonae 1777–78, II. 273., HORÁNYI ELEK: Memoria Hungarorum . . . Viennae 1775, I. 63., WESZPRÉMI ISTVÁN: Succincta . . . biographia, Viennae 1774, I. 7., WALLASZKY PÁL: Conspectus . . . Posonii et Lipsiae 1785, 161., SZILÁGYI SÁNDOR: Erdély irodalomtörténete, Bp. Sz. 1854, 194., ERDÉLYI JÁNOS: Apáczai Csere János ösmertetése, Sárosp. füz. 1859. — A felfedezés körülményeire l. F. Szabó Sámuel alább idézendő cikkét.

⁷⁴ RMK I. 883. — Mai jelzete Unicum 87. sz. Teljes fényképmásolata a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában és a debreceni egyetem könyvtárában is.

őrzött *Magyar Bibliotéka* c. kéziratában azt állítja, hogy a *Magyar Logikácska* 1656-ban jelent meg (így a *M. Athenasban* is!) s nyolc részből állott. Neményi e tudósítás nyomán egy második bővített kiadásra következtetett, valószínűleg alap nélkül.⁷⁵ Az 1656. év folyamán — látni fogjuk! — Apáczai nem igen lehetett olyan helyzetben, hogy logikai kézikönyvét tetemesen megbővítsen bocsássa sajtó alá. A Bod-féle tudósítás csak annyit bizonyít, hogy a *Logikácska* nem fordult meg Magyarigen tudós prédikátorának kezén, s róla szerzett értesüléseit nem megbízható forrásból merítette.

A magyar bölcséleti irodalom e ritkaságát F. Szabó Sámuel, a vásárhelyi kollégium akkori könyvtárosa ismertette először a *Budapesti-Szemle* 1863. évfolyamának XVII. kötetében.⁷⁶ Érdekes, hogy cikkének címében még mindig a Bod-megadta 1656-os évszám szerepel, holott ő már az eredeti, kétségtől első kiadást tartotta kezében, s helyesen cáfolta Bod felfogását.

A kis 8 r. alakú, ma már rongált egykorú bőrkötésben maradt könyvecske elejére első tulajdonosa négy levélnyi írópapírt illesztetett, s ezek néhányán (a III—VII. lapon) egy a XVII. század 80-as éveiből származó magyar—latin logikai műszótár található: az *Enciklopédia* és a *Logikácska* terminológiája. Világos bizonyossága ez annak, hogy Apáczai logikájának magyar nyelven való tanulása igenis megkezdődött! A könyv elejére írt bejegyzésekből unikum példányunk sorsára is világosság derül. 1662-ben Kabós László tulajdonában volt, második birtokosa az a nagybányai Károlyi István lehetett, akinek kezeírásában a logikai műszótár fennmaradt. A könyv birtokbavételét 1683. jun. 20-i dátummal jelezte. 1741-ben Salánki Pál írja be a nevét tulajdonosként. Kiderül még a bejegyzésekből, hogy 1750-ben valaki Pápai Mihálytól kapta ajándékba, végül is Sárközi József a vásárhelyi bibliotékának adta Szilágyi J. könyvtárossága idején. Ez utóbbi bejegyzés, sajnos, dátum nélküli, de a XVIII. század dereka táján történt.⁷⁷ A könyv azóta a kollégiumi könyvtár birtokában maradt. A toldalék lapokon és a könyv-

⁷⁵ NEMÉNYI 80. — A két kiadás lehetőségét már Szabó S. felvette id. h. 495. jgyz.

⁷⁶ F. SZABÓ SÁMUEL: Apáczai Csere János Magyar Logikája 1656-ból, Bp. Sz. 1863, XVII. 490—501.

⁷⁷ Uo. 500.

táblákon egyéb, nem egészen érdektelen bejegyzések is találhatóak, a könyv tartalmával azonban nem függenek össze.⁷⁸

Az ifjú I. Rákóczi Ferenchez intézett előszóban a szerző előadja, hogy e kötetbe foglalt két művét — t. i. a *Logikácskát* és a *Tanácsot* még Hollandiában szerezte: „Innen vagy onnan az is, hogy e két rövid és kicsin munkácskámot még oda fel laktomban írogattam volt.” Kijelenti, hogy lényegében Ramus logikáját írja le magyarul: „Holott elsőben a Ramus Logikáját magyarul írván le, szép, könnyű és többnyire gyermeki példákkal világosítottam meg...⁷⁹

Apáczai, mint mindig, most is pontos forrásainak megjelölésében. A *Logikácska* valóban szorosan Ramus nyomdokain halad, az ő meghatározásait fordítja, humanista példáit azonban nem veszi át, hanem a gyermeki értelemhez jobban illő (a fejedelmi mindössze 9 éves volt!) hétköznapi példákat válogat össze. Az összevonásokban, rövidítésekben Apáczai az *Enciklopédiában* már megismert önállósággal jár el. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy a *Logikácska* szövege az *Enciklopédia* II. és III. része után készült, sőt éppen az a valószínű, hogy a jelen kompendium volt az első kísérlet Ramus kivonatolására, s Apáczai csak később tért Amesiushoz szorosabban a francia bölcselet nyomán haladó, de vele mégsem azonos szövegéhez. Az azonban feltehető, hogy a „gyermeki példák”-at Apáczai már itthon, 1654-ben adta hozzá a Ramus-kivonathoz. Ilyesmire ugyanis az *Enciklopédia* előkészítése közben semmi szüksége nem lehetett. Valószínűvé teszi e hazai toldást a mű nyomdai kiállítása is: a szöveg kurzív szedéséből a példák álló betűvel emelkednek ki. Mindezek tudatában nem nevezhetjük pontosaknak azokat a régebbi megállapításokat, amelyek a *Logikácskát* a *Magyar Encyclopaedia* II—III. része megismétlésének nevezik.⁸⁰ Néhány szemelvény világosan megmutathatja a szövegek egymáshoz való viszonyát

⁷⁸ Az I. toldalék lapon olvasható egy „Tüdő és máj rothadás ellen való orvosság, melyet tüdőviznek hínak”, ugyanitt egyik tulajdonos álmának feljegyzése, a hátulsó könyvtábla belső oldalán pedig Károlyi István kezeírásában 20 sornyi latin vers, amelyben Szabó Sámuel a Fortius-féle Tanács főbb eszméit vélte felismerni. A szöveg ma már molyrágás, szakadás, moeskolódás miatt szinte kibetűzhetetlen.

⁷⁹ HORVÁTH CYRILL 34—35.

⁸⁰ SZABÓ SÁMUEL i. m. 496., KREMMER 56., NEMÉNYI 80.

Ramus: Causa est, cujus vi res est. Itaque primus hic locus inventionis, fons est omnis scientiae, sciri que demum creditur, cujus causa teneatur.

Apáczai: Az ok (causa) az, melytől vagyon valamely dolog. Minek okáért ez kútfeje minden tudományak: úgy, hogy többet nem tudsz jól, hanem csak aminek okát tudod adni.

Amesius: Causa est quae vim adfert ad rei productionem; a causa enim vis proficiscitur, quae conferens aliquid ad rei constitutionem, in re ipsa haeret; res igitur suum esse habet a causa, per hanc vim; undè sequitur, accuratam scientiam rei non posse haberi nisi per cognitionem illarum causarum, quarum vires ac virtutes concurrunt ad eam constituendam atque haec eadem est ratio, cur inter omnia Argumenta primum locum teneat...

Apáczai (Enc.): 1. Az ok az, aminek erejétől valami vagyon. 2. Mivel az októl erő származik, mely valamit hozván a dolognak lételére, a dologban marad. Minekokáért a dolognak valósága lészen az októl ez által az erő által. 3. Honnan a következik, hogy a dolognak elégséges tudására nem mehet senki, hanem csak azoknak az okoknak ismeretek által, mellyeknek erejek annak szerzésére megkivántattak.⁸¹

Látni való, hogy a szöveg az egyszerűbbtől halad a bonyolultabb felé s Apáczai először Ramust, majd Amesius fordítja.

Maga a logikai rendszer teljesen azonos az *Enciklopédiában* kifejtettel, tehát az első rész a *tekintetekről*, a második a *tekinteteknek egybefoglalásáról*, azaz a fogalom, az ítélet és a következtetés logikájáról szól. Érdekesebbek a „gyermeki példák”. „Efficiensnek mondatik az, ami hoz, szerez, nevel, csinál, terem, sőt még az is, ami csak oltalmaz valamit, mint példának okáért az atya és az anya szülik s nevelik a gyermeket, melyet a dajka őriz, oltalmaz, táplál.” (37) „Természeti szerént cselekszik a tűz, mikor éget. Tanácsból az ember, ki midőn valamihez akar fogni, először meggondolja, hozzá fogjon-e vagy ne, s annakutánna mint vihetné legjobban végbe... Szükségből (t.i. cselekszik a szerző ok), mint midőn a gyermek a mesterétől való félelmében jól tanul. Szerencséből, midőn a porban játszódván pénzt talál.”

⁸¹ Petri Rami... Dialecticae libri duo, Frankfurt 1590, 76.; Magy. Logik. HORVÁTH C. kiad., Pest 1867, 36.; AMESIUS: Philosophemata..., Amsterdam 1651, 125.; Magy. Enc. 5.

(u.o.) Apáczai itt hozzáteszi, hogy „a szerencsének nevezetivel való élést szerette az okoknak nem tudása,” véletlennek csak azért nevezünk valamit, mert a dolgok összefüggését nem ismerjük. Ez a ramusi megjegyzés az *Enciklopédiában* nem fordul elő.⁸²

Az anyagot ez a példa magyarázza: „A materia az, amiből valamely dolog áll, mint az asztal, tál, kalán és többek fából valók; a szoba kőből vagy fából; a kemence, kályha agyagból.” (38.) „A finis az, amiért a dolog vagyon, mint azért csinálja a gyermek a pennát, hogy írjon vele, azért viszen kenyeret az oskolába, hogy megegye, azért fizet a mesterének, hogy tanítsa.” A nevelő Apáczai minduntalan az iskola, a tanítás szemléleteiből meríti példaanyagát.

E példák néha mosolykeltők: ... a négyszegletűség formája a táblának, mert ha kerek volna, tányér volna.” (38.) Vagy: „a kalamáris subjectuma a téntának, az asztal a tálnak, mikor rajta vagyon, a tál az ételnek, mikor benne vagyon...” (u.o.). Az ily-fajta meghatározások jól mutatják e formális logika avult voltát a kartézianus gondolattal szemben. Csak a skolasztikus dogmatizmus írhat le oly képtelenséget, hogy a „táblának” lényegét adó formája a négyszegletűség. „A mineműségben való egybevettetés”-re Apáczai a következő példákat idézi: „oly gazdag mint Kroesus, oly szegény mint a tetű, oly tudós mint Aristoteles avagy Pláto..., te sem léssz olyan író mint apád volt, ő sem oly ékesen szóló mint Cicero...” (41).

Íme néhány az ítéletek különböző fajtáit megvilágító *mondás*: „Minden ember okos állat; minden okos állat ember. A tűz éget. Némely kegyelmesség nem dicsérendő. Esaiás ékesen szóló próféta.” (45.) *Foglalt mondás* (axioma compositum): „az Isten irgalmas s kegyelmes, az ember gyarló és halandó”; *függesztő mondás* (a. connexum): „ha az Isten rajtunk nem

⁸² „Fortunae autem nomen ignoratia causarum confinxit, cum enim aliquid praeter consilium spemque contigerit, fortuna vulgo dicitur.” (Id. kiad. 91.) Ramus idézi itt a Zrínyi számára is kedves Juvenalis-szentenciát:

Nullum numen habes, si sit prudentia: sed te
Nos facimus fortuna deam, coeloque locamus.

(X. satíra, 365–66. sor)

Vö. ZRÍNYI MIKLÓS: Válogatott művei, Magyar Klasszikusok, Bp. 1952, 348.

könyörült volna, mű mind elvesztünk volna” ; *szélyesztő mondás* (a. segregativum) : „bár ugyan haragodjék is az atya az ő fiára, de mindazáltal meg nem tagadja.” (46.)

Álljon itt végül néhány Apáczai-féle szillogizmus :

Ami halandó, az másból vagyon egybe szerkesztve.
A lélek nincsen másból egybeszerkesztve. Azért
A lélek nem halandó.

Minden törvény szerént való dolog hasznos.
Minden tisztességes dolog törvény szerént való. Azért.
Minden tisztességes dolog hasznos.

Ha a bölcs hamar hiszen, valaha megcsalatik.
De soha nem csalatik meg.
Azért nem hiszen hamar.⁸³

A *Magyar Logikácska*, akárcsak az *Enciklopédia*, iskola-könyv, s a pedagógus Apáczai ezt műve előszavában ki is fejtí : „Mióltától fogva, Kegyelmes uram, hazánkknak egyetlenegy ékessége, a dologhoz valamit sajdítani és a több keresztyén nemzeteket a magyar nemzettel egybe kezdtem hasonlítani: csudálkóztam erőssen rajta, hogy a tudomány dolgában mindazoktól olyan messze maradtunk. Úgyannyira, hogy mikor más nemzet már fáradsági után jól meg is nyugutt, s magát bizonyos állapotra fogta, mű közüllünk többen akkor kezdenek rettenetes nagy költséggel, megállapodott idejekkora idegen országokra tanulásnak okáért bujdosni.” Ugyanaz a nemzeti szégyenérzet vezeti tollát, mint amely az *Enciklopédia* előszavát leíratta : a magyar elmaradottság okát rossz iskolarendszerünkben kell keresni! A férfikorba lépett ifjúság még idegen akadémiákra kénytelen vándorolni, hogy tudományos képzését befejezettnek érezhesse. Apáczai úgy találja, hogy az okos és hűséges tanítók hiánya, a helytelen módszer, „és végezetre a magyar nyelven írott könyveknek (kiváltképpen amelyek a scholai állapotot néznék) rettenetes

⁸³ Mindhárom szillogizmus megtalálható Ramus *Dialecticájában* (id. kiad. 425., 429., 440.), ugyanígy a *Logikácska* többi szillogizmusai is.

szük volta” e nemzeti betegség legfőbb kórjelei. „Kicsiny tálen-toma szerént”, a harmadikat akarja legelőször orvosolni, mert ezt találja legártalmasabbnak.⁸⁴ Vegyük észre itt is, hogy a nemzeti tudományosság igénye a legfontosabb!

Figyelmeztetnünk kell azonban arra, amit egyébként már az *Enciklopédiával* kapcsolatban is kifejtettünk, hogy az iskolai szempont és a magyar nyelvűség követelménye Apáczai elgondolásában nem jelenti a tudományos színvonal csökkentését, sőt a modern nevelő számára éppen Csere Jánosunk maximalizmusa a feltűnő, amellyel e logikai kézikönyvet kilenc éves gyermeknek szánja, s felteszi, hogy az ifjú Rákóczi Ferenc „mostani idejéhez képest gyönyörködhetik” benne.

Apáczai makacs következetessége nem is maradt hatás nélkül: magyar nyelvű logikai kompendiumát a deákok segéd-eszközül használták, s ennek bizonyossága a már érintett latin-magyar logikai műszótár, a *Logikácska* ez értékes függeléke: a maga helyén, az Apáczai-mű utóéletének vizsgálata során szólni fogunk róla.

Az I. Rákóczi Ferencnek ajánlott Apáczai-művecske pedagógiai jellegét mi sem mutatja jobban, mint Fortiusnak a könyv második felében közreadott *Tanácsa*.⁸⁵ Ez Apáczai legszebb írása, s nevelői étoszát is ez sugározza legteljesebben. Fortius (eredeti nevén Joachim Sterk van Ringelbergh) flamand humanista, Erasmus barátja, Apáczai egyik kedvelt auktora volt, láttuk, hogy az *Enciklopédia* előszavában, de a *De studio sapientiae*-ben is idézte a tudományos nehézségek legyőzésére lelkesítő szavait.⁸⁶ Minden alkalommal a *De ratione studii* c. 1529-ben megjelent műből merítette szemelvényeit, s ez a *Tanácsnak* is forrása. Fortius igen kedvelt irata sokszor megjelent Nyugaton, 1622-ben Erpenius adta ki Leydenben, s minden okunk megvan annak a feltételezésére, hogy Apáczai ezt az edíciót használta. Igaz ugyan, hogy Comenius 1652-ben Sárospatakon szintén közzé-

⁸⁴ HORVÁTH CYRILL 33., OROSZ 148.

⁸⁵ Pontos címe: „Tanács mellyet Joachymus Fortius ad Apáczai János által egy tanulásba elsűggedt ifjúnak.”

⁸⁶ FORTIUS RINGELBERGIUS 1479 körül született Antwerpenben. Párizsban, Orleansban, Bourges-ban, Lyonban és Bázelen működött, s 1536-ban halt meg, akárcsak Erasmus. — Idéztük fentebb, hogy összegyűjtött műveit 1541-ben adták ki Bázelen Lucubrationes... címen (III. fej. 17. jgyz.)

tette, Csere János azonban ekkor még külföldön tartózkodott, s a hazai kiadványt aligha volt alkalma megismerni.⁸⁷

Fortius irata viszonylag terjedelmes mű, az általunk használt 1531-es lyoni kiadásban 63 kis oktáv lap, Apáczai feldolgozása viszont mindössze nyolek petit-szedésű lapot tesz ki: nyilvánvaló tehát, hogy Apáczai átdolgozó munkája során nagy önállósággal járt el. Nem csupán fordításról, hanem Fortius néhány vezető gondolatának ügyes és szerkezetileg is világos elrendezéséről van szó a magyar *Tanács*ban. Növeli a Tanács eredetiségét, hogy Apáczai párbeszédese formát alkalmaz, s így ezzel — ha halványan is — jellemzi a dialógus résztvevőit. Bevezetését, s utolsó lapját is önállóan alkotja meg. Ha ezt az írását is, mint mondja, még „oda fel laktában”, azaz Németalföldön vetette papírra, értékes bizonyosságát kapjuk a nevelői elhivatottsága korai kialakulásának.

Szabó Sámuel egészen futólag utalt már az Erpenius-kiadás szövege és a *Tanács* közötti összefüggésre, de felületes lapszám-megjelölései⁸⁸ nem adnak képet sem Fortius gondolatmenetéről, sem Apáczai kölcsönzéseinek mértékéről és jellegéről.

Fortius irata a tudományok művelésének elvi szempontjait és a tudományos munka erkölcsi normáit foglalja össze laza szerkezetű elmélkedések, buzdítások formájában. Első fejezetei pl. így hangzanak: Mindig bizonyos célt kell kitűzni, Szeresd a munkát, vedd meg a fényűzést, Sohasem szabad elesüggedni, Ne becsüld a gazdagságot stb. Apáczai a magyar főiskolai ifjúság helyzetére gondolva, kiválogatja azokat a legfontosabb taná-

⁸⁷ Vö. RMK. II. 774. E műben együtt van kiadva JOACHIMI FORTII RINGELBERGII De ratione Studii Liber Vere Aureus és DES. ERASMI ROTERDAMI De Ratione Studii Tractatus. COMENIUSnak Fortius redi-vivus sive de pellenda scholis ignavia c. traktatusa ugyanebben az időben keletkezett (1652), s szintén Fortius inspiratio, mint Apáczai érteke-zése, de csak az 1659-es Opera didactica omnia III., 758–775. lapján jelent meg. Modern kiadása Veskere Spisy JANA AMOSA KOMENSKEHO, IX. köt., Brünn 1915. 47–69. L. még RÁCZ LAJOS: Comenius Sáros-patakon, Bp. 1931. 172–181. — Az Erpenius-féle kiadáshoz, bár Aka-démiank könyvtárában megvan, rendezési munkálatok miatt nem tud-tam hozzájutni, így az Orsz. Széchényi Könyvtár birtokában levő (Opp. 505. sz.) Joachimi Fortii Ringelbergij Andoverpiani opera... Lugduni 1531 c. kiadványt használtam. A De ratione studii a 3–65. lapon található.

⁸⁸ Id. ért. 497.

csokat, amelyeket a tudományos munka alapfeltételeinek tekint, s ezeket Fortius, mint tanár nevében közli a „tanulásban elcsüggedt” ifjúval. Mily jellemzően magyar az a helyzetkép, amelyet az ifjú magáról ad: apja iskolába küldte, sokat vár tőle, de „iskolában tekergésének” ennyi ideje alatt sem tudott a középszerűség színvonala fölé vergődni. Nem jobb lenne-e magát más, „külső” világi pályára adni, hiszen nem lehet mindenki pap? Az ifjú valaminő világi deákságra, gazdatiszti, hivatalnoki állásra gondol, ahová a magyar kollégiumok számos végzettje felcsapott, a szénior pedig bejegyezte nevük után a subscriptiók lajstromba: „secularis factus”. A jóindulatú ifjú iskolai vergődése egyben burkolt kritikája a rossz tanítási rendnek. Fortius—Apáczai is a magyar viszonyoknak megfelelő módon adja meg a választ: először is „nyomorék gondolkodás” az, hogy tudós ember csak pap lehet, s világi tudományosságra nincs szükség; másfelől az egyház sem virágozhatik, ha a „politia” azaz az állam rendje nincs jó karban, „ide pengig tudomány kívántatik”. Látjuk, hogy jellegzetes Apáczai-gondolatok vezetnek be a Fortius szájába adott tanácsokat, s nyomatékosan kicsendül közülük a világi tudományosság megbecsülése.

Apáczai egyébként három dologra akarja oktatni csüggedt növendékét: a készület, az út (= módszer), a tudományos anyag ügyében kívánja felvilágosítani. Az eszméket, sőt a megfogalmazást is Fortiustól veszi, a szerkezet azonban sajátja. A „készület” öt dologban áll: a cél kitűzésében, a munka szerkezetében, a kishitűség legyőzésében, az önkéntes szegénységben s végül a hírnév keresésében. A célt a legmagasabbra kell tűzni; a munkakészség legyen állandó, a nehézségeket ne kerülje, hanem keresse; „soha tudományi fegyveredet kezedből le ne tedd” (46);⁸⁹ a nehézségek ne csökkentsék, hanem növeljék a makacs kitartást: „semmit a természet oly fel nem helyhetett, az hova az virtus, ha akar el nem érhet”(47); a tudomány emberének természetes életformája az önként vállalt szegénység, anyagi önzetlenség nélkül nagyot alkotni nem lehet; egyetlen jutalom a hírnév, amelyre való törekvés az alkotó munka rugója lehet. Igazi humanista elvek, amelyeket a stoikus Apáczai magatartásában meg is valósít, s tanítványaitól megkövetel.

⁸⁹ A zárójelbe tett számok itt és alább Hegedüs István kiadására utalnak.

Az „út”, azaz a módszer szintén öt követelményt állít fel : olvasás, hallás, elmélkedés, tanítás, írás. Az első hármát Apáczai nehéznek minősíti, mert különleges lelki koncentrációt igényelnek, a másik kettő szerinte könnyű, mert irányításuk akarattunktól függ. Az olvasás ne történjék egyedül, hanem mindig felolvasás legyen : a hallgató jelenléte elősegíti az összeszedettséget. A hallgatás és elmélkedés állandó kapcsolatot jelentsen a tanítóval : minden kétségre azonnal felvilágosítást kell kérni : „Ha mit meg nem értesz, tüstént tanítóhoz fuss”(48). A tudomány megszerzésének legfontosabb fegyvere a tanítás : csak azt tudjuk, amit szüntelenül tanítunk : „Azonközben az magad gyakorlása által esudálatos mely nagy dolgok bőségét szerzed tennen magadnak..., akár készülhetsz reá, s akár ne, csak tanítton taníts”(49). A tudományos munka végcélja az írás, azaz az írói mű megalkotása : „Minden gyönyörűségedet az írásban helyeztesd, melyre gondolkodásidot, beszédidet, munkáidot, figyelésidet, elmédet, egészségégedet, keresményégedet, végezetre, valamit tanulsz, hallasz, látsz, vezérel. Úgy hogy soha ne hidd, hogy annál többet tudj, mint az mit már megírtál.” (50) Apáczai azért rajong annyira Fortiusért, mert tanácsaiban a maga legmélyebb meggyőződésére ismer, ugyanakkor papírra veti a nagy írók — egy Kazinczy, egy Arany — emésztő gyötrelmeinek képét : mindent a műért ! Az írásra egyébként részletes tanácsokat is ad, elmondva még a könyvkészítés fortélyait is, amint azt az *Enciklopédia* keletkezésének taglalásakor elemeztük. Ide, az írásra adott tanáchoz kapcsol Apáczai még egy sor gyakorlati utasítást : a fáradság elkerülésének módját, a fölösleges nyugalom mellőzését, a test-edzést, a peregrináció fontosságát.

A harmadik főrészt, a tudományok rendszerének felsorolását már elnagyolja. Fortius e ponton jóval részletesebb. Apáczai két lényeges mozzanatra utal, s ezek egyike nincs meg Fortiusnál : a teológiai írásmagyarázathoz az enciklopédikus tudás szükséges ; másrészt az ékesszólás a legnagyobb szellemi kincs. Ez utóbbi humanista eszméhez azonban hozzáteszi haladó gyakorlatias álláspontját : „De mindezeknek bölcsek írások, ha az megnevezett tudományokkal rakva nem volna, mi volna? Zengő czimbalom s haszontalan fecsegés.” (53) Jellemző Apáczaira az is, hogy a görög-latin ékesszólás mesterei (Homeros, Platon, Demosthenes, Cicero, Camillus, Scipio, Vergilius, Ovidius) mellé az arab és zsidó eloquentia nagyjait is felsorolja. Ezt sem találta forrásában. A

rövid traktátus váratlanul, minden nyomatékosabb befejezés nélkül végződik.

Említettük, hogy Apáczai nagyjából követi Fortius gondolatmenetét; a tudományok felsorolását a maga szerkezetének végére hagyja. Kezdetben részletesebben fordít, később egy-egy mondatba tömörít egész fejezeteket. Munkamódszerét mutassa néhány párhuzamos fejezet!

Apáczai: Tégy fel oly célt, melyre soha senki nem ért. Mert szép dolog a középszerű tudós emberekkel elérkezni, de szebb még a legtudósabbakkal egy arányu meszsze hagyittatni, legszebb pedig mindeneket felül (mulni) haladni, és a nagy hegynek oly részében állani, a hová senki soha maga erejétől nem hághatott s talám soha nem is hág. (44)

Fortius: Pulchrum est enim mediocrem autorum aequare doctrinam. Pulchrius ad summorum virorum excellentiam contendere. Pulcherrimum longe superare maiores omneis, atque eum tenere montis tractum, quo nec aliquis pervenisset unquam, nec fortasse quisquam esset perventurus. (34)

Apáczai: Megutálván a henyélest szeressed a munkát. Fuss mindentől, valami az embert kényessé teheti. Hálj örömesben száraz deszkán avagy kemény kövön, mint lágy párnán vagy gyenge ruhán. Non jacet in molli veneranda scientia lecto. Egyél olyan ételeket jobb szívvel, az mellyek nem igen kedvesek az ínynék; kerüld valami gyönyörüséget hoz.

Quisquis enim durus casus virtutis amore

Vicerit, etc. (45—46)

Fortius: Qui sub signis nostris merere studet, in primis amplecti vigilias ac labores debet; fugere luxum, delicias et quicquid effoeminatum reddit animum. Dormire malit subiectis corpori aut saxis aut lignis, quam plumis pellibusve. Vesci alimentis assuescat, quae minime placere sentit palato; avertentur ea, quae voluptatem adferunt.

Quisquis enim durus casus virtutis amore

Vicerit, etc. (7)

Látható, hogy egy-egy kiválasztott szakaszon belül Apáczai a gondolatokat rendre követi (idézetei általában mind Fortiustól valók), de olykor be-betold, mint itt egy latin citátumot. Mindjárt ez után a részlet után következik a sokszor emlegetett Apáczai-mondás: „Soha tudományi fegyveredet kezedből le ne tedd.” (46) Fortiusnál egyszerűen így olvassuk: „nunquam arma

deponat e manibus". Apáczainál nemcsak a felszólító második személy nyomatékosabb, hanem a kitűnő jelzős szerkezet is: tudományi fegyver.

Egy elbeszélő részlet Apáczainál: „A nagy Alexander, seregével egy kőszikla mellé, mellynek tetejében egynehány fejedelmek szorultak vala, érkezvén, követeket küldött hozzájuk, kiktől ők nevetségesen azt kérdék, ha Alexander tudna-e szárnyalni? Mellyet az király nehéz neven vévén, vitézinek ilyen szóval felele: semmit a természet oly fel nem helyhetett, az hová az virtus, ha akar el nem érhet. Tíz talentumot igérvén azért annak, az ki először az kőszál tetejébe felhágná, az másodiknak kilencet, nyolcat az harmadiknak, hetet az negyediknek stb., kevés üdő mulva az kősziklát megvevé.” (47)

Fortius: Rex Alexander generosi homo spiritus, domiturus orbem, ad rupem venit ita sublimem, ut aditum militibus nullum reperiret. Eo principes aliquot confugerant, advecto commeatu in biennium, sperantes fore, ut interea homo aut moreretur, aut minus saeviret cupidine imperandi. Hi ridentes num Alexander volare possit, exploratores illuc missos interrogabant. Nuntiatum hoc regi est. Qui graviter id ferens, volensque suos ad victoriam incitare, aiebat: Nihil tam alte posuisse naturam, quo virtus pervenire non queat. Nec multo post petram occupavit, pollicitus ante decem talenta illi, qui primus ad verticem evaderet, novem secundo, sequenti octo, quarto septem, usque ad decimum de-crescente numero.” (10)

Könnyű megállapítani, hogy Apáczai elbeszélése tömörebb és hatásosabb; *Fortius* mellékes részleteket halmoz, prózájaak ritmusa is, ezen a helyen sekélyebb. Apáczai fejlett retorikai érzékkel a legnyomatékosabb mozzanatot teszi az elbeszélés végére: „a kősziklát megvevé”.

Ha Apáczai összes átvett részleteit áttekintenők, meg lehetne állapítani, hogy *Fortius* művének főleg első és utolsó harmadát értékesítette. Az általunk használt 1531-es lyoni kiadás szerint a 3—15, 34—40, 47—55. végül a 22. lapokat. (Ez utóbbi helyen az ékesszólás dicsérete található.) Saját lényeges kiegészítéseit már említettük.

Különleges figyelmet érdemel a mű stílusa. A tárgyával való teljes azonosulás, a meggyőződés heve, a nevelői lélek nehézségektől vissza nem riadó következetessége sodrást, lendületet ad előadásmódjának. Retorikus próza ez a javából, antik

tógában jár, mégis természetes és magyaros. Nem csupán arra kell gondolnunk, hogy a szerző a magyar iskolai élet jellemzéséből indul ki, hanem arra a sok, erővel teljes, népszerű, olykor népies fordulatra, amellyel gondolatait kifejezi: Iskolában tekerésemnek egy csepp hasznát nem látom; nyomorék gondolkodás; zászpara (= helleborus, hunyor) méltónak kiáltani; karó hegyébe tőkeszteni; félszerű tudósok; munkádnak foganatját mindjárást nem látnod; napotló napestig; tanítton taníts; kevesen érnek oda el az hová igyekeztenek; duggatván erősen az micskét tudnak; szüle természet; parasztul szól; könyvet nyomtatás alá vetni; gezemice teretura és fajra-faj beszédek; ottan ottan untig hányj követ. Mutassunk rá e stílus következetes és sikerült purizmusára is. Apáczaiknak magasrendű műfordítói munkájához jóformán nincs szüksége idegen szóra. Bizonyítja mindez, hogy Apáczaiban volt írói érzék, stílusképesség, s ha a tárgy nem nyűgözte, szabadon is tudott szárnyalni. Megerősíti ezt néhány különlegesen szép részlet jóhangzása, zenei ereje is: „No tehát; ha mellyedben vagyon még elevenség, ha szivedben a virtusnak csak szikrája maradt, távul, távul légyenek minden lágy, könnyű, kényes dolgok, keményeket, keményeket keress, tűzön, vízen, kősziklákon, havasokon járd, kelj. Scyllákat, Syrteteket, Charybdekert kergess. Valahol ez földön nehéz dolgot hallasz, ott teremj. Ez indulatodnak sarkából csak az halál vessen ki.” (46) Csupa mozgás, indulat és lángolás ez a pár sor az igés stílus remek példája. A ritmus zeneiségét ismétlésekkel, alliterációkkal biztosítja (könnyű — kényes — kemény — keres — kősziklákon — kergess). Időnként szinte versbe lendül Apáczaik ritmikus prózája: „Az ékesszólás amaz, az mely az csillagok járásit, az szeleknek fuvásit, az lángok murrogásit, az vizeknek zugásit, hegyeknek magasságit, az berkeknek árnyékit, az patakok folyásit úgy fejezi ki, mintha szemeid előtt volnának.” Szabályos 4/3 osztású hetes sorok peregnek egymás után, s a ritmus hol megtartja, hol eldobja a birtokos jelzős szerkezetek ragját. Az egész idézett részlet szinte egy Himfy-strófa alaksejtelmét csendíti fülünkbe.

Az eredetiség régebbi, humanista jellegű értelmezése szerint a *Tanács* nyugodtan tekinthető Apáczaik-opusnak; logikai erejével, lendületével, szép stílusával méltán állítható Zrínyi prózai művei mellé. Eszmei mondanivalójával pedig, Kölcsey *Parainesis*-ével együtt, az érett magyar ifjúság komoly erkölcsi kalauza lehet.

A nagy megpróbáltatás

Csere János *Magyar Logikácskájának* ajánlása aligha kelt a fejedelmi udvar előzetes tudta nélkül, a fejedelemfinak bemutatott szellemi hódolat azonban nem sokat javíthatott puritánus tudósunk szorongatott helyzetén. A puritánus mozgalom történetírói világosan megrajzolták a haladó és konzervatív eszmék harcának 1654—55-ös újabb fellángolását, s rámutattak, hogy az erdélyi események középpontjába — talán akarata ellenére — Apáczai került. Már 1654 februárjában egy névtelen vádiratot terjesztettek a puritánusok ellen, s ennek — mint Makkai László fejtegeti⁹⁰ — az volt a jelentősége, hogy az újító mozgalmat egyházi keretei közül kiemelve, politikai veszélyként igyekezett feltüntetni: „Hallatik az praesbiteriumot mostani formában kiadott tanítók felől, hogy noha ekkoráig independentizmust publice nem profiteáltak, de kitetszik ex subsequentibus, hogy azt fomentálják conspirálván némelyek egymás között ennek az éretlen mérges gyümölcsnek hintegetésérül... Hallatik olyan is közöttök, az kik puritanizmust, megszedült independentizmust, fejetlen lábságot, Arianizmust és Anabaptizmust s több efféle sectákat, tévelygéseket hintegetnek...”⁹¹ Nyilvánvaló, hogy az ilyféle hangok a fejedelem és a nemesi rend ijesztgetésére valók voltak, s az igaz vallás védelmének ürügyével lényegében a politikai denunciació talajára léptek. Csulai püspök 1654. márc. 19-én a fejedelemhez intézett levelében nyíltan megmondotta: „... ha ezek — t. i. a puritánok — szabadosan előmennek dolgokban s meg nem zaboláztatnak a magistratusnak ereivel és auctoritásával, az ecclesiáknak közönséges békességét és egyességét felzavarják, és félő, hogy az angliai rút zűrzavar állapot ne kövessen bennünket.”⁹² Az utrechti magyar kör bemutatásakor utaltunk Miskolczi Csulyak Gáspár *Angliai independentizmus*-ára. Nem tudjuk elnyomni azt a nézetünket, hogy a puritánizmusnak ez a nagy elmeélel, jó stílusban megírt veszedelmes rágalmozgása itthoni megrendelésre, mintegy időzítve jelent meg 1654 májusának első felében,⁹³ s az angliai állapotokat rajzolva minden sorá-

⁹⁰ Makkai 146.

⁹¹ Tört. Tár 1889, 476 és 479.

⁹² Uo. 479.

— ⁹³ ZOVÁNYI JENŐ: Puritánus mozgalmak..., Bp. 1911, 282.

val a magyarországi viszonyokra céloz : „Nincs az ég alatt olly keresztyén magistratus, nincs ez földön olly hatalmasság, ámbár helyes, ámbár Istentől rendeltetett légyen, kit ennek [értsd az independentizm^{us}nak] poroszlói egy szempillantásban pokolra, ha lehetne, ne vetnének, hogy így szabadon, tetszések szerint a szép ecclesiát eretnkségek moslékjává, a külső társaságot latrok barlangjává tehetnék. Kik ellen minden keresztyén magistratusok, királyok, fejedelmek, főrendek, valakiket az Úr az ő anyaszentegyháza mellé oszlopokká rendelt, hogy szemeket felnyissák, felette szükséges, veszteglések veszedelmes ; ahová ezek immár beférkeztek, kigyomlálni az Úrnak szőlejéből siessenek, ahová pedig beférkezni igyekeznek, reájok hiuzi szemmel vigyázzanak.”⁹⁴ Még világosabb a hazai állapotokra való célzás a puritanizmusnak az independens politikai magatartással való tudatos összekeverésében. Miskolezi Csulyak Salmasius *Defensio*-jára hivatkozva így nyilatkozik : „Határát és végét ez hallatlan kegyetlenségnek úgy kell az Independenseknek tulajdonítani, hogy kezdeti és közepi a Presbyterianusokat illeti. Kiknek kezéről a Király úgy szállott az Independensekre, mint Pilátusról Caiphásra, igazán mondathatik azért, hogy ezt az áldozatot a Presbyterianusok kötötték meg, s az Independensek mecczették meg.”⁹⁵

Érdemes volt részletesebben idéznünk e nyilatkozatokat, árad belőlük a rosszindulatú gyanúsításnak az a légköre, amely mindjobban sűrűsödött az erdélyi puritánusok, Gyulafehérvárt Apáczai körül. Vegyük mindehhez a tanártársaival folyó viszálykodását, s ha Bisterfeld mindvégig tartó pártfogását feltételezzük is — ez sem kétségtelenül bizonyos ! — mégsem mondhatjuk, hogy Apáczai helyzete a legkevésbé is biztonságos lett volna.

Gyalui Farkas a kolozsvári ref. egyházközség levéltárában oly adatot talált,⁹⁶ hogy 1654. jun. 11-én Apáczai Kolozsvárt időzött több állítólagos gyulafehérvári ismerőse társaságában — két pap volt közöttük —, s ebből arra következtetett, hogy Apáczaiék valaminő puritánus gyűlést tartottak. Zoványi Jenő ezt az állítást már annak idején kétkedéssel fogadta,⁹⁷ s ha a névsort pontosan megvizsgáljuk, könnyű rájönni, hogy Gyalui

⁹⁴ Idézi MARRAI L. 147.

⁹⁵ 97—98.

⁹⁶ GYALUI II.

⁹⁷ Id. m. 341.

egyszerű tévedéséről van szó: elnézte az évszámot, s azt a kolozsvári küldöttséget, amely Apáczeit 1656-ban Gyulafehérvárról elhozta, a fejedelmi székhelyről jött puritánus elvbarátok gyűlésének nézte. Gyalui Farkas a kolozsvári ref. egyházközség levéltárában két papírosszeletet talált. Az egyikén ez állott: „1654. jún. 11-én Apáczei urammal érkeztenek megh Fejérvárról: 1. Kanta pap 2. Kolozs István 3. Fejér Benedek 4. Timár Bálint 5. Wicza Péter 6. Mátyás deák 7. Szeőrös András 8. Almer Márton”, a másikon: „Jenei István pap Apáczaival jött Fejérvárról.” Nos, Herepei János magukból az egyházi számadáskönyvek pontos adataiból kimutatta, hogy az Apáczeiért menesztett kolozsvári küldöttség tagjai Jenei István esperes, Kanta pap, Fejérvári Benedek főbíró, Kobzos István, Timár Bálint, Wiczey Péter, Brassai Mátyás deák, Szőrös András és Almer Márton kurátorok voltak. Megérkeztek pedig Kolozsvárra 1656. június 17-én.⁹⁸ Nyilvánvaló, hogy ez a két névsor azonos, pusztán Gyalui Farkas helytelen olvasatait kell kijavítanunk (Kolozs helyett Kobzos, Fejér helyett Fejérvári, Wicza helyett Wiczey). Furcsa is lett volna, hogy Apáczei *szász* polgárokkal (Brassai, Szőrös, Almer !) tartson puritánus gyűlést, ahol neves elvbarátai közül senki sem volt jelen! A tévedés ily helyreigazításával természetesen elesnek azok a következtetések, amelyeket Makkai László az állítólagos kolozsvári puritánus gyűléshez fűzött.⁹⁹ Abban persze igaza van, hogy Apáczei kitartott a radikális puritán felfogás mellett.

1655. febr. 16-ika nagy csapás volt Apáczaire. Bisterfeld János elköltözött az élők sorából. Nyugodtobb viszonyok között talán inkább előnyére vált volna az öreg tudós távozása, hiszen magas képzettségével bizton számíthatott volna a rektor-professzori állás elnyerésére, de az 1655-ös év körülményei között, egy a fejedelem által gyűlölt egyházpolitikai irányzat kiemelkedő képviselőjeként erre semmi reménye nem lehetett, sőt Bisterfeld kidőlte a közvetlen üldöztetés rémét idézhette fel számára. Hogy ez azonnal nem következett be, holott a Tiszántúl és a Tiszáninnen egyházkerületeiben már nyíltan készülődött a puritán-üldözés,¹⁰⁰ annak egyedül a pillanatnyi politikai helyzet volt az

⁹⁸ HEREPEI JÁNOS: Apáczei Csere János kolozsvári lakozásának ismeretlen részletei, Pásztortűz, 1925, 262.

⁹⁹ MAKKAI 160.

¹⁰⁰ MAKKAI 164., 161.

oka. 1655 tavaszán folyt az a döntő jelentőségű országgyűlés, amelyen a magyar függetlenség pártja megkísérelte Zrínyi Miklós nádorságának kiharcolását, s ennek megghiúsulta után is meg tudta védeni a szabad királyválasztás jogát.¹⁰¹ II. Rákóczi György, Zrínyi Miklós biztatására, nem titkolt vágyakozással tekintett a magyar trón felé, s nem lett volna helyes, ha az országgyűlés együttléte alatt intézett volna támadást az erdélyi puritánusok ellen.

Lehet, hogy a fejedelmi székvárosban el is maradt volna az 1655 folyamán másfelé újra fellángolt puritánüldözés, ha márciusban el nem foglalta volna állását a már 1654-ben meghívott Basirius (Basire) Izsák,¹⁰² aki egyébként éppen idejében érkezett Bisterfeld elárvult örökének átvételére. Már meghívása is Apáczai tudatos mellőzését jelentette.

Basirius éleadatai ismertebbek, semhogy újra el kellene őket mondani.¹⁰³ I. Károly angol király francia származású, holland nevelésű udvari papja, cambridege-i hittudor, anglikán kanonok, a stanhope-i egyház javadalmasa és Northumberland főesperese gondolkozásában, de anyagi érdekeiben is teljesen az államegyházzal nőtt össze; az angol forradalom elől menekülve változatos szellemi foglalkozások bizonyára szűkös kenyerét fogyasztva, bolyongta végig Európát, s kapva-kapott az alkalmon, midőn Barsay Ákos portai követ jóvoltából ismét fejedelmi kegy napfényébe juthatott vissza. „Bizony jól is jára — írja Bethlen Miklós —, mert a fejedelem 1000 tallér fizetést, professzori hivatalt rendele neki, ottan csakhamar Bisterfeld is meghala, és az egész kollégium Fejérvárott, az előtteni nagyhírű Alstedius, Piscator, Bisterfeld híre, neve, tekintete becsületével együtt reá szálla, kivált hogy ez is idegen, még pedig anglus nemzet, és ott micsoda rendű, és önnét micsoda formán kiűzetett exul, semimartyrnak tartatott ob causam justitiae...”¹⁰⁴ El kell ismerni, hogy II. Rákóczi György bőven sugárzó jóindulatát hűségesen meg is hálálta, mindvégig kitartott mellette, s csak fejedelmi pártfogója halála után, 1661-ben tért vissza a restaurált

¹⁰¹ KLANICZAY TIBOR: Zrínyi Miklós. Bp. 1954, 351. skk.

¹⁰² KROPF LAJOS: Basirius Izsák életrajzához, Tört. Tár 1889, 493.

¹⁰³ ENDRŐDI FRIGYES: Basire Izsák Erdélyben, Studies in english philology, vol. II. Bp. 1939, 71–81.

¹⁰⁴ Önéletírása, id. kiad. I. 157.

Stuartok Angliájába. Érthető, hogy minden erejével gyűlölte a forradalmi jellegű egyházi áramlatokat, udvar és fejedelmi akarat nélkül el sem tudta képzelni életét. Magatartása, levelezése és az egykorú feljegyzések jellembeli Achilles-sarkának hiúságát mutatják, ami már csak azért is veszélyes fogyatkozása lehetett, mert nem támaszkodott alapos tudásra s mélyenjáró elmére. Bethlen Miklós a maga lapidáris modorában a következőképpen jellemzi tudományát: „Theologus mediocris, et in aliis etiam... tinctus magis, quam solide eruditus, zsidót görögöt is igen gyengén tudott, noha tanítani akarta...; derék emberek és az ő maga tanítványai ítéletek szerint is nem volt elégséges arra a provinciára és fizetésre.”¹⁰⁵ Magyarán nem érdemelte meg az 1000 talléros óriási jövedelmet.¹⁰⁶ A nagyszellemű tanítvány kiméletlenül megmondja: „de én és az énnálamnál sokkal üdösebb és tudósabb deákok semmit tőle nem tanultak, és ha az alumnia a deákokat, és engem az atyám ott nem tartott volna, bizony mind odahagytuk és Kolozsvárra Apáczaikhoz mentünk volna, amint hogy a deákoknak a java azt is cselekedte...”¹⁰⁷ A rendszeres, összefüggő tudás hiányát anyaghalmozással, eredetieskedő diktálással pótolta. Érdemtelen tündökléséhez jócskán hozzájárult az a kisebbségi érzés, amellyel a „szegény, goromba magyar, kivált Erdélyben, úgy hitte, hogy ha nem német, plundrában nem jár, nem lehet tudós ember.”¹⁰⁸

Helytelen lenne azonban Basire-ről torzképet rajzolni, mint azt Apáczaik egyik-másik monográfiája teszi. Bethlen Miklós azt is megírja, hogy „jámbor, mértékletes, józan életű, tisztességes magaviseelő, affabilis, jó conservativus, kegyes és eloquens ember volt.” Elegánsan szónokolt latinul, ámbar franciás kiejtéssel, Bethlen úgy hiszi, hogy a francia és az angol szónoklatban is kivált.¹⁰⁹ Orvosi tudományát meg egyenesen dicséri, sőt az ő egészségügyi tanácsainak tulajdonítja, hogy nem kapott rá az erdélyi főnemesség körében oly általános részegeskedésre. Hogy Basire főúri tanítványát „optimus et charissimus discipulus”-nak szólongatta s feltűnően szerette, az lehetett sima udvari modorának s jól felfogott anyagi érdekeinek következménye is.

¹⁰⁵ Uo. I. 158.

¹⁰⁶ Basire fizetését l. Tört. Tár 1889, 493.

¹⁰⁷ Önéletírása, I. 159.

¹⁰⁸ Uo. I. 158.

¹⁰⁹ Uo. I. 158. — Torzképet Basire-ről főleg Neményi rajzolt.

Angliában feleséget, népes családot hagyott ott, ez anyagiassága magyarázatául is szolgálhat, de Erdélyben maradt holmijának leltára azt bizonyítja, hogy nagy kedvelője volt a luxusnak, s a kényelmes életmódnak is. Arany poharakkal, ezüst kanalakkal teli cistát, rendkívül becses ágyneműt, zöld selyem ágykárpitot, török szőnyeget, rengeteg ruhát írtak össze, közöttük egy 120 imperiális tallért érő angol doktori díszöltönyt selyemből. Jellemző, hogy a névtelen íródeák csak az ágynemű értékét 150 császári tallérra becsülte.¹¹⁰ Nem felesleges az ily apró adatok megemlítése sem, különösen ha ez értékek gazdájával szemben a Fortius *Tanácsának* szellemében élő, végsőkig puritán Apáczai Csere János áll.

Egészen bizonyos, hogy Basire megdöbbenve vette tudomásul a puritánus eszmék erdélyi jelenlétét. Megnyugtathatta ugyan őt a fejedelem elszánt reformellenessége, de egészen biztonságban még sem érezte magát, hiszen adatunk van rá, hogy Lórántffy Zsuzsanna igyekezett Basire-nak II. Rákóczi Györgyre gyakorolt befolyását csökkenteni.¹¹¹ Minden különösebb bizonyítás nélkül is elfogadható az a feltevés, hogy a Bisterfeld tanácsadói örökébe lépő anglikán hittudós összes szellemi energiáit felhasználta a puritán-presbiteri eszmék elrágalmazására. A fejedelem körül való sürgölődésének ékes bizonyossága az a dicsőítő irat, amelyet a „fehérvári universitas” nevében 1655. július 26-án II. Rákóczi György havasföldi „cédrusra méltó” győzelmének ünneplésére tett közzé! A könnyű, s inkább Rákóczi hiúságát legyezgető, mintsem politikai érdekeit komolyan előmozdító győzelem mértéktelen ünneplése még a barokk dicséretnek világában is feltűnő lehetett.¹¹²

Nincs adatunk arról, milyen volt a viszony a rektor-professzorra lett Basire és az alacsonyabb magisteri beosztásban megmaradt Apáczai között: külsőleg bizonyára nyájas. Hogy azonban Apáczai gyanús, sőt veszedelmes személynek számított, az a szeptember 24-én kirobbant események fényében egészen világos. Basire elérkezettnek látta az időt a nagytudású.

¹¹⁰ NAGY GYULA: Adalék Basirius Izsák XVII. századi gyula fehérvári tanár könyvtárához, MKSz. 1883, 264–66.

¹¹¹ ZOVÁNYI JENŐ: Puritánus mozgalmak... Bp. 1911, 338. (l. jegyzet)

¹¹² Vö. RMK. II. 825, Erd. Ogy. Eml. XI., 1886, 37., KÓSA JÁNOS: II. Rákóczi György, Bp. 1942, 93–96.

és igen tekintélyes fiatal tanár megsemmisítésére. Bethlen Miklós világosan utal rá, hogy Basirius volt az „importunus turbo”, a zavartkeltő, aki a szikrát nagy tűzzé gerjesztette. A politikai ellenszenv mellé személyes neheztelés is járult Basire részéről, hiszen a „jóindulatú ifjúság előtt unalmas volt . . . haszontalan disputatioi” miatt,¹¹³ s ezt — akárcsak más tanártársai — ő is Apáczai népszerűségének kellett, hogy tulajdonítsa. Apáczai egyéni tragédiájában kitapintható módon jelentékeny szerepet játszott a környezete fölé emelkedő tudományos és erkölcsi kiválóság.

Az 1655. szept. 24-i nyilvános vita lefolyásáról lényegében csak két forrásunk van : egyik a Seivert János és Szathmári Pap Mihály által kivonatolt Apáczai-féle feljegyzés, a *Narratio vera actus, qui anno 1655 die 24 Sept. in Collegio Albensi contigit*, a másik az eddigi kutatás által jóformán figyelemre sem méltatott Herman Dávid-féle feljegyzés,¹¹⁴ amellyel viszont Seivert vitatkozik, anélkül, hogy megnevezné. A lényegben mindkét feljegyzés erősen megegyezik, úgy, hogy a sokszor ismertetett események lefolyását hitelesnek kell tartanunk.¹¹⁵

Ami a szept. 24-*é* összejövetel jellegét illeti, arról Apáczai minden kétséget kizáró módon megállapítja, hogy „examen generale”, azaz afféle záróvizsga volt a szüreti vakáció előtt. Megjelent a fejedelem bizalmas híveivel együtt („cum multis suae aulae familiaribus”), amint ez magának Apáczainak a feljegyzéséből kiderül ; ott volt természetesen a püspök, Csulai György és a fejedelem hajdani nevelője, az Apáczait egyébként kedvelő s önálló gondolkozású Keresztúri Pál. Jellemző, amit Hermann Dávid a maga *Annales*-ében feljegyez : a nyilvános számadásravonás szándéka egyenesen a fejedelemtől származott,

¹¹³ Id. h. I. 158.

¹¹⁴ JOHANN SEIVERT : Beitrag zur Gelehrten Geschichte der Siebenbürgischen Unger und Szekler. Siebenbürgische Quartalschrift V. (1797), 228–231. Magyar fordításban kiadta Orosz 163–164. ; Szathmári Pap Mihály életrajzát l. TÖRÖK ISTVÁN : A kolozsvári ev. ref. collegium története, Kvár 1905, II. köt. 71–88. ; HERMANN DÁVID (†1682) kéziratosa műve : Annales Ecclesiasticae Rerum Transylvanicarum inde a Reformatione Religionis A. 1520. Az Apáczaira vonatkozó részlet közölve FRIEDRICH TEUTSCH : Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen, Hermannstadt 1921, I. 461–62. — Hermannra l. JOSEF TRAUSSCH : Schriftsteller-Lexicon . . . der Siebenbürger Deutschen II. Band, Kronstadt 1870, 121. és 123.

¹¹⁵ Az események első rendszeres összefoglalása Szilágyi Sándortól : Erdély irodalomtörténete, BpSz. 1858, IV. 195–197.

aki szerette volna pontosan tudni, hányadán áll Apáczaival („Georgius Rakoczius II. cupiens experiri profectus et fidem doctoris Hungari, Apatii . . .”). Ha az ötletet, ami egészen valószínű, Basire adta is, eltalálta a fejedelem gondolatát. A vizsga jellege megkövetelte, hogy disputációt is tartsanak rajta: a feltűnő az volt, hogy ezúttal nem valamelyik jeles deák védte az elnök téziseit, hanem maga Basire tartott nagy beszédet a kitűzött tárgyról, az independentizmusról és a presbiteri eszmékről. Szatmári Pap ugyan csak „oratócskát” említ, valószínű azonban, hogy a heves támadó beszéd terjedelmesebb retorikai alkotás volt: az érvek Salmasiusnál készen állottak. Basire már a bevezetésben, logikai eszűtatással, egybekeverte az independenseket a presbiteriánusokkal olyféleképpen, ahogyan azt Miskolczy Csulyaknál láttuk; Hermann feljegyzésében a „puritanus” kifejezés is előfordul. Apácza megörökíti, hogy a beszéd minden mondata hízelgő fordulatokkal volt tele, s nyíltan arra törekedett, hogy a fejedelmet a presbiteriánusok ellen felingerelje („adulationibus omnia complens Principisque animum inflammare contra nos miseris Presbyterianos omnibus modis conatus est”). A szokott ijesztgetés az angol királygyilkosság és forradalmi terror rémképe volt, Basire ügyesen vigyázott rá, hogy a püspökök és mágnások (Strafford és Laud érsek!) sorsát is felvillantsa: ha kellő időben elejét nem veszik az independens veszélynek, akkor ama gazfickók („nebulones”) vére helyett a hatalmon levők fog ömleni. Mindezek az állítások és az egész stílus hiteles, Seivert itt Apácza eredeti szavait idézi a *Narratióból*. Basire alattomos rosszindulatát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a fejedelemnek egyenesen sugalmazta néhány „independens nebulo” kivégzését. Meg vagyok győződve, hogy e sugalmazott tanácsot maga sem gondolta komolyan, legfőbb célja a presbiteriánus ellenzék halálra rémítése volt. Lórántffy Zsuzsánnával és a tekintélyes presbiteriánus tömegekkel szemben nem lehetett volna palloshoz nyúlni, s éppen II. Rákóczi György nagyszabású külpolitikai aspirációinak tervezetése idején!

Elég volt azonban ez az alattomos sugalmazás arra, hogy az indulatos és — mint Bethlen Miklós mondja — „immár praeoccupatus”¹¹⁶ fejedelem vérét felforrálja s heves közbe-

¹¹⁶ Önéletírása, id. kiad. I. 158.

szólásra bírja. A most következő szóváltást — bár gyakorta közölték már — érdemes Seivert kivonata alapján újólag szemügyre vennünk :

„Ekkor mondta a fejedelem : ha a tanítók között akad independens, az nyilvánosan tegye meg az ellenvetését. Nem hiszem — felelt Basirius —, hogy akadnak közöttük ilyenek. De én bizonyosan tudom — válaszolt Rákóczi —, hogy van néhány ilyen tanító. Apáczai, aki érezte a szúrást, a fejedelemhez fordult : „Nagyságos fejedelem, legkegyelmesebb uram! Olyat nem is hallottunk, hogy köztünk valaha is independensek lettek volna, azt sem hiszem, hogy most lennének. Hanem amennyiben vannak néhányan, úgy azok presbiteriánusok. Ami engemet illet, én sohasem voltam independens, most sem vagyok az, és nem is leszek soha, hanem igenis presbiteriánus vagyok.” A fejedelem : A presbiterianizmus út az independentizmushoz — „Kegyelmes uram, természetesen így mondják.”¹¹⁷

Feltűnhet az olvasónak a dialógus rendkívüli elevensége, életszerűsége. Seivert itt nyilván szó szerint tette át németre Apáczai szövegét, aki élete e döntő óráját a legnagyobb hűséggel örökítette meg *Narratio*ájában. Basire magatartása képmutatóbb volt, mint valaha : Apáczai ellen ingerelte a fejedelmet, jóelőre telesugdosta fülét az independentizmus szörnyű vádjával, majd pedig kijelentette, hogy tudomása szerint nincs independens a tanári karban. Apáczai jellemerejét és bátorságát nem kell külön magasztalni, róla bizonyos volt, hogy elvállal annyit, amennyinek igazságáról meggyőződött. Kinyilvánította presbiteriánus voltát, de tagadta az independentizmust. Nyomatékosan rá kell mutatnunk e nyilatkozatának súlyára és értékére. Apáczai öntudatos puritán volt ; eszmeileg, a bibliai tanításon belül, még a zsarnokölés jogosságát is ki merte mondani, eszébe sem jutott azonban, hogy mindezt a magyar viszonyokra alkalmazza. A fejedelem hűséges alattvalójának érezte magát, holott II. Rákóczi Györgyre mint szűkebb hazájának, Apácának fia is nehezteléssel tekinthetett. Ne feledjük, hogy II. Rákóczi György szolgáltatta ki végleg Apácát Brassó önkényének, s a kíméletlen luteránus visszatérítésnek. Ha Apáczai mégis azt mondta, hogy nem independens, ezt nem félelemből tette. Amit elvállalt, az is elég súlyos volt reá nézve.

¹¹⁷ OROSZ 164.

A fejedelem ugyanis egészen hatása alá került Basire okfejtésének, s az idézett Miskolczi Csulyak nyilatkozat szellemében a presbiteránus meggyőződést a politikai independentizmussal azonosította: a különbség csak annyi, mint amennyi Pilátus és Kajafás, az áldozatot megkötő és megmentsző szerepe között van. Apáczai szomorú válasza körülbelül azt akarta kifejezni, hogy látszatok és rágalmak ellen védekeznie nincs módjában.

Pillanatnyi visszavonulásán vérszemet kapva, Basire hevesen tovább folytatta beszédét, s most már taktikát változtatva, egyenesen a presbiteriánusok vádolásába fogott. Nos jó — gondolta, vagy talán mondotta is — nem vagytok independentsek, de bevallottátok presbiteriánus elveiteket, holott ezek magyar talajon használhatatlanok és az irányadó körök leghevesebb ellenzését váltották ki. A vitáról reánk maradt kivonatok úgy sejtetik, hogy Basire e ponton teológiai-egyházigazgatási fejtegetésekbe bocsátkozott olyanfajta érveléssel, aminőt Medgyesi Pál cáfolt *Dialogus*ában. Apáczai megélnékült, úgy érezte itt elemében lenne, s égett a vágytól, hogy Basire gyenge érvelését visszautasítsa. Jelenlevő jóbarátja, ifj. Geleji Katona István hasztalan igyekezett lebeszélni veszélyes szándékáról. Apáczai vállalta a kockázatot s Basire beszédének elhangzása után kifejezést adott annak a nézetének, hogy a professzor okfejtését egy közepes presbiteriánus is megcáfolhatja. Egészen bizonyos, hogy Seivert e ponton helyesen vitázik Hermann Dáviddal, aki meglehetősen fennhéjázó szavakat ad Apáczai szájába.¹¹⁸ Igaz viszont, hogy ő a kihívást is Basire-nak tulajdonítja. Valószínűbb azonban, hogy Basire előkészített beszédének elmondásával szerepét bevégeztnek hitte, s mind őt, mind a fejedelmet meglepte Apáczai merészsége. Seivert meg is jegyzi, hogy Basire „idegesebb lett”. A vitát azonban nem kerülhette el, noha Apáczai is megbánta hevességét és szívesen kitért volna előle. Készületlenségére azonban hasztalan hivatkozott. Forrásainkból, sajnos, nem sikerül megállapítani, milyen hosszú ideig tartott e rögtönzött vita, érzésünk szerint nem sokáig. Egyrészt Basire könnyen sarokba szorulhatott, másfelől a fejedelem nem

¹¹⁸ „Ad haec assurgens dom. Apatius respondet: Ego quidem si quod res est eloquar, Presbyterianum seu Puritanum me profiteri non erubesco, adeoque omnia argumenta, quae dom. doctor in contrarium attulit, pro quisquiliis agnosco.” Teutsch id. h. 462. 1. jgyz.

tudta türtőztetni magát, s fenyegetésekkel hallgattatta el a mindenre elszánt fiatal tudóst.

A vita e második felére egyébként Szathmári Pap kivonata szolgál jó forrásul: szó szerinti magyar fordításban hozza a fejedelem, majd Kereszturi Pál szavait. A fejedelem hevesen tiltakozott a „Medgyesi-féle” presbiterium ellen, s keményen eltiltotta még a róla való tanítást is: „Mást ne tanítsön, mert Isten engem úgy segéljen, valaki mást tanít, a Marosba vettem vagy a toronyból hányatom le!”¹¹⁹ Hermann Dávid szerint hevesen kikelve és süvegét az asztalra vágva, fogadkozott, hogy a puritánokat nem tűri birodalmában, Apáczeit pedig 2000 tallér pénzbüntetésre és száműzetésre akarta ítélni.¹²⁰ Nehéz eldönteni, vajon a két tudósítás mely mozzanatait kell kétségtelenül hitelesnek tekintenünk. A második nem Apáczei feljegyzéseire megy vissza, s a szóbeszéd alakító hatása érezhető rajta. Szathmári Papnál a fejedelem *kegyelmednek* szólítja Apáczeit, s megurazza, emitt csak durván tegezi; amott a fejedelmi indulatkitörésben is van bizonyos méltóság, Hermann szerint II. Rákóczi György süvegét vágdalva dühöngött, nem is fejedelmi, hanem földesúri jogaira hivatkozott, s hallatlan kegyetlenséggel 2000 tallérral akarta sújtani a szegény fiatal tanárt. Mindez magában nem lenne lehetetlen, Rákóczi György indulatos természetével össze is férne, az adott helyzetben és Apáczei sajátkezű tudósításával szemben mégis valószínűtlen. Egy azonban mindkét feljegyzésből világos: Apáczei *nem* forgott életveszélyben, s biográfusai hosszú sorának ilyen irányú állítását nem tartom megalapozottnak. A fejedelem nyilván fenyegetőzött, de vegyük észre, hogy a Marosba hányatás, a toronyból való levettetés nem neki szól közvetlenül, hanem *ha valaki mást tanít*, értsd: ha valaki *ezentúl* mást tanít. A fejedelem kinyilvánította akarátát, nem kíván többé hallani sem a puritanizmusról, Apáczei is hagyjon fel a hirdetésével, mert ha nem, akkor a fejedelmi hatalom kemény eszközökhöz nyúl. Ennyi és nem több a sokat idézett

¹¹⁹ GYALUI 15.

¹²⁰ „Interrupto ergo sermone, princeps vehementer excandescens, pileo super mensam projecto, iracunde dixit: Scivi te talem esse: sed Deum contesor, non nomine celsitudinis meae principalis, sed Georgii Rakoczii nomine, me unquam in ditionibus meis hanc sectam tollerare velle. Solvas ergo . . . duo millia thallerorum et discede, ne unquam videaris.” TEUTSCH id. h.

zsarnoki nyilatkozat lényege, s ebből nem következik, hogy „a fejevári legmagasb torony lett volna, mint beszélék, tarpéji sziklája” (Erdélyi J.).¹²¹ Nagyon figyelemreméltó, hogy a halállal való fenyegetésre Bethlen Miklós is csak mint szófia beszédre emlékezik, s erre is csak úgy, hogy Apáczai *megérdemelné*: „... hallatott akkor olyan szó, tudom, de a fejedelem szájából-é vagy a vádlókéből, nem tudom: megérdemelné ez az Apáczai, hogy a fejevári torony tetejéből vetnék le.”¹²² Hermannál — a másik egykorú forrásban! — nyoma sincs az életveszedelemnek. A XVII. század Erdélyében — tanú rá Bethlen Miklós — könnyen dobálták a nagy szavakat, de ezeknek, szerencsére, sokkal kevesebb súlyuk volt, mint a modern olvasó vélné. Apáczainak pedig meg sem ígérték a poena capitalist!

Volt szegénynek elég baja enélkül is. A fejedelem dühe nehezen csillapult, bár a fiatal tudós érdekében sokan közbeléptek, s mint Hermanntól tudjuk (becses adat!) maga Basire is. Valószínűleg megdöbönt attól a hatástól, amelyet rágalmaival elért, s bizonyára nem pusztá képmutatás volt részéről, hogy bocsánatot kért Apáczai számára. Legtöbbet minden esetre Keresztúri Pál tehetett: a fejedelem nevelője volt, s az uralkodó általában hallgatott is rá. Apáczait, akiben nyilván saját nevelői talentumát látta újjászületni, fiaként szerette, „s ritka ebédje volt nála nélkül”. A vita során maga is korholó szavakat intézett ugyan pártfogoltjához, de igaza van Neményinek,¹²³ ezt alighanem egyes taktikából cselekedte. A fejedelem álláspontját kellett osztania, ha Apáczait meg akarta menteni. Tág látókörű, szabad szelleme egyébként nem állott távol a puritánus eszméktől, noha nyíltan „episcopalis” volt.

A fiatal tanár állását veszítette, a püspök megvonta fizetését, szolgálati lakásából is ki akarta küldeni (de csak akarta!), Apáczait azonban mégsem lehetett egészen mellőzni vagy anyagiilag teljesen megsemmisíteni. Nem engedte ezt a jó tanerők

¹²¹ A bölcsészet Magyarországon, Bp. 1885, 121. (Filozófiai Írók Tára) — Az életveszedelem hírért Seivert bocsátotta szárnyra bizonyára Bethlen Miklós alapján: „Doch wußten seine Feinde den Fürsten so sehr über ihn empfindlich zu machen, daß Apatzai in Gefahr war, ein Märtyrer des Presbyterianismus, und von der Thurmspitze zu Weisenburg heruntergestürzt zu werden.” (Id. h. 230.)

¹²² Önéletírása, I, 162.

¹²³ 126.

állandó hiánya, de a politikai szempont sem: a nagy vállalkozásra készülő Rákóczi György nem hagyhatott hátra Erdélyben oly botránykövet, mint a jeles doctor theologiae állástalan nyomora. Szathmári Pap úgy tudja — s ez nyilván hiteles —, hogy Kézdivásárhely vagy Enyed lelkészi állásával kínálták meg, de Apáczai ragaszkodott tanítói hivatásához. A marosvásárhelyi partikula rektorságát is elutasította, mert oda már végzett diákként hívták. Közbelépett Lórántffy Zsuzsánna is, aki Apáczait már hazajövelekor meg akarta nyerni a pataki iskola élére. Most meg éppen elkelt volna, hiszen Comenius 1654 végén ott hagyta a „bodroparti Latium”-ot. Rákóczi György azonban egyideig hajthatatlan maradt. Állítólag azt a kijelentést tette: „Nem illik ilyen ember jóván így munkálódni.”¹²⁴ Azt mindenesetre megírta anyjának: „Apaczaihoz semmi közünk kegyelmes asszonyom, collegium költségével püspök uram taníttatta.”¹²⁵ Törje hát a fejét a püspök, hová teszi hajdani alumnusát!

A püspök, Csulai György (s ez becsületére válik!) törte is, sőt szerette volna Apáczait Fejérvárott tartani. Igaz, hogy a fejedelem nyilvánosan megfosztotta állásától a rebellis tanárt, de Csulai azt remélte, ha Apáczai megköveti Basire-t, s kötelezvényt ad magáról, ki tudja eszközölni állásába való visszahelyezését. Minden törekvése meghiúsult azonban Apáczai ércjelmén, „nunquam revertar” — magatartásán. Csere János igazának tudatában nem volt hajlandó megalázkodni. *Narratio*ját is Pál apostolnak Timotheushoz intézett szavaival végzi: „Első védekezésem alkalmával senki sem volt mellettem, sőt mindnyájan elhagytak: ne számíttassék bé nekik. De az Úr mellett állott és megerősített engem” (2 Tim. 4: 16).

Kényszerű munkátlansága hamarosan lázas tevékenységgé változott: írásban is meg akarta védeni igazát, annál inkább, mert Basire dicsekedésből kéziratot művet terjesztett a szept. 24-i vita lefolyásáról, ez lehetett a hosszú című *Examen*... Apáczai a korabeli polémiák szokott módján *Examen examinis*... c. vitairattal felelt. Sajnálatos, hogy egyik röpirat sem maradt ránk, akárcsak a *Narratio vera actus*..., amelyből viszont

¹²⁴ GYALUI 15.

¹²⁵ Gyalu, 1656. jan. 10-én kelt levele. SZILÁGYI SÁNDOR: A két Rákóczy György családi levelezése, Bp. 1875, 499.

legalább kivonatot mentett meg Seivert János és Szathmári Pap Mihály gondossága. Zoványi Jenő¹²⁶ valószínűleg helyesen következtet, hogy az első Basire érveinek elvi cáfolata volt, a második — mint láttuk is — a vita lefolyásának pontos előadása. Írt Apáczai még egy *Brevis pro Presbyteriis Apologia ad Serenissimum Principem Transilvaniae* c. művecskét, de címén kívül ebből sem ismerünk egyebet.¹²⁷ Annyit mindenesetre bizonyít, hogy Apáczait nem tudták megrettenteni a fejedelem fenyegető szavai: íme továbbra is kitart puritánus álláspontja mellett.

A kenyérgondok mégis erősen gyötörhették, s ez lehetett az oka, hogy az 1656. év folyamán *Supplicatio*¹²⁸ intézett a fejedelemhez. Azért merem ezt az ismeretlen Apáczai-iratot 1656-ra tenni, mert a fejedelemnek anyjához intézett, s Apáczait elítélő nyilatkozata 1656. jan. 10-én kelt, nyár elejére viszont már megkapta a kolozsvári beosztást. A fejedelem haragját a tavaszi hónapok engesztelheték meg, ekkorra érvényesült Keresztúri Pál mérséklő hatása, aki különben 1655 decemberében eltávozott az élők sorából. Bethlen Miklós egész határozottsággal állítja, hogy a kolozsvári kinevezés Keresztúri Pál ötlete volt, de kétségtelennek tartom, hogy II. Rákóczi György más bizalmasai, Bethlen János és apósa, a dúsgazdag kolozsvári kalmár, Váradi Miklós szintén ebben az irányban dolgoztak. A két nagyképzettségű s iskolaszerető férfinak nem volt nehéz felismerni Apáczaiiban a hivatásos nevelőt, s meg akarták szerezni városuk számára. Az okosan számító és világlátott Váradi Miklós, aki egyébként nagy egyházi autokrata és kemény episcopalis volt, nem sokat törődött Apáczai egyházpolitikai elveivel: neki a jó tanár kellett, s Apáczai ment is örömmel Kolozsvárra, ifjúkori tanulmányainak színhelyére: „rák a Szamosba” (Bethlen M.).¹²⁹

¹²⁶ Puritánus mozgalmak . . . , 342–43. — Téved Gyalui (16–17) amidőn az Examen examinist Basire-nak tulajdonítja.

¹²⁷ ZOVÁNYI id. m. 343.

¹²⁸ GYALUI 15. Mind az *Apologia*, mind a *Supplicatio* emlékezetét Szathmári Pap Mihály tartotta fenn.

¹²⁹ Apáczai kolozsvári áthelyezése BETHLEN Önéletírása I. 162. — Váradi Miklós puritánellenes tevékenysége miatt különösen Medgyesi Pál panaszkodik. Egy 1647. dec. 9-én Rákóczi Zsigmondhoz intézett levelében így ír róla: „. . . kinél perditissimum persecutorem a mi időnk nem látott a Magyar Nemzetben . . .” Erd. Prot. Közlöny 1876, 321.

Basire-ral több vitája nem volt, a püspökös főprofesszor további vitairataira már a patakiak, Medgyesi Pál, adtak választ, mégpedig „cum sale et pipere”, mint Bethlen Miklós csípősen megjegyzi.¹³⁰ Mindez persze érdekelhette Apáczait, de tekintete már újra az iskolán függött, s alig várta, hogy megint odaállhasson az ifjú tekintetek elé, amelyekből a tudásvágy, a lelkesedés és a szeretet lángja fénylett feléje.

¹³⁰ Basire és a puritánusok vitája RMK. II. 849, 850, 851, 861. Marosvásárhelyi tézisei Erd. Muz. 1910. (Vö. Zoványi id. m. 347–54.) — Schema primum generale sive forma studiorum albensium c. műve (1657, modern facsimile kiadása 1896. Debr. Ref. Koll. S. 1452.) jó képet ad a gyulafehérvári főiskola belső rendjéről. (Vö. Stromp Athenaeum, 1897, 642–43.)

Kolozsvár, Farkas utca : Apáczai kollégiumának épén maradt fala

V. KOLOZSVÁRI ÉVEK

Apáczei kolozsvári lakozásának körülményei

A kolozsvári reformátusok triviális iskolája — mint azt Apáczei és Bethlen Miklós életrajzaiból is tudjuk — a gyulafehérvári főiskola partikulája volt, de azzal a lappangó lehetőséggel, hogy kedvező körülmények között az anyaiskola vetélytársává fejlődhessek. Említettük, hogy az 1622. évi májusi országgyűlés, de még az *Approbatae Constitutiones* is a fejedelem tetszésére bízta, hol kívánja felállítani az akadémiát, Kolozsvárt — é vagy Gyulafehérvárt.¹ Bethlen Gábor ugyan a fejedelmi székhely mellett döntött, de I. Rákóczi György már komolyan gondolt a kolozsvári iskola kollégiummá fejlesztésére. 1640. jún. 29-én így rendelkezett: „Kolozsvárott vagyon egy elpusztult templom, melyet azelőtt régen a jezsuiták bírtak, de már az ország constitutiójából az minékünk conferaltatott, holott mi egy collegiumot akarunk építtetni, papok s mesterházat.”² Igaz, hogy a fejedelmet építkezésre kényszerítette az óvári iskola romlott állapota is,³ ha csak a kolozsvári reformátusokat teljességgel iskola nélkül nem akarta hagyni, amit a jelentékeny mértékben unitárius lakosságú Szamos-parti emporiumban sem vallásos buzgósága, sem a politikai eszélyesség nem javallott

¹ L. I. fejezetünk 121. jegyzetét és a hozzátartozó szövegrészt. — *Approb. Const.* Pars. I-a, tit. X-us: „Collegium állapotjáról. Articulus II. Collegiumnak legalkalmasabb hely Colosvárat itilletett volt az előtti időkben-is, ennek utánna-is azért az Evangelicus Orthodoxus Fejedelmeknek szabados dispositiójára hagyattatik, akár a Colosvári Farkas utczei Templum körül erigáltassanak Collegiumot, vagy derekas Scholát, akár penig Fejérvárat, vagy ha mind két helyet akarják is. . . .”

² Erd. Ogy. Eml. X. 296. Idézi HERPEI JÁNOS: Scholabeli állapotok Apáczei Csere János Kolozsvárra jövele előtt, Kolozsvár 1943, 7. (Erdélyi Tudományos Füzetek 166. sz.)

³ HERPEI id. m. 16.

volna. Nyilvánvaló azonban, hogy a fejedelem nem lett volna kénytelen *kollégiumot* tervezni Kolozsvárra. Már pedig ezt tette. Öreg Rákóczi György azonban csak a Farkas-utcai templom felépítésének és felszentelésének ünnepét érte meg, „s 1648. október 11-én meghalt anélkül, hogy az új schola-ház megépítéséhez csak hozzá is foghatott volna.” Fia átvette az iskolaépítés gondolatát, s 1651-ben Serena Ágoston, a velencei származású olasz építőmester már tervezi a református tanintézet épületét, sőt az 1653. év dereka táján az építkezésnek a vége felé járhattak: ekkoriban már a „hező” ácsoknak fizettek a kolozsvári „orthodoxa ecclesia” számvevői.⁴ A református iskola 1654-ben még az Óvárban működött, Bethlen Miklós is ott kezdte tanulmányait,⁵ de az 1655. év nyilván meghozta volna az átköltözködést, ha az 1655. április 3-i tűzvész⁶ a kollégium jóformán készen álló épületét tönkre nem tette volna. Bizonyos, hogy a Farkas utcai templom falához épített, szabályos négyszögre tervezett, egyemeletes komoly kőépítmény⁷ nem pusztult el teljesen, de a famunka és a berendezés jelentékeny része kétségkívül a tűz martaléka lett. Éppen Csere Jánosunk 1656. nov. 20-i beköszöntő beszédéből tudjuk, hogy akkoriban, jó másfél évvel a tűzvész után, az az egyetlen auditorium volt használható állapotban, amelyben a *De summa scholarum necessitate* lángoló szavai elhangzottak.⁸ Az óvári iskola azonban olyan lehetetlen állapotban volt — a leomlás veszélye fenyegette —, hogy a tanulóifjúság kénytelen-kelletlen az égett, de mégis nagyobb biztonságot nyújtó épületbe húzódott. Apáczai még 1658 végén is így panaszkodott Barcsay Ákos fejedelemnek: „... a nagy égés után még csak egy auditorium sem volt mindeddig is, melyben taníthattonk volna, hanem kamarákban kényszerítettünk tisztünköt végben vinnünk. Igyekeznek ugyan a már itt való uraim felépíttetéseken, de mikorra leszen az, én nem tudom.”⁹ Mindamellett a kolozsvári iskola

⁴ Uo. 7., 8. és 12.

⁵ L. az I. fej. 114. jegyzetében felsorolt irodalmat.

⁶ HERPEI id. m. 16. — A tűz leírását l. JAKAB ELEK: Kolozsvár története, II. köt. Bp. 1888, 658. skk.

⁷ HERPEI id. m. 12–13. (A 11. lap előtt az 1734-es és 1760-as látképek!)

⁸ HEGEDÜS 142.

⁹ GYALUI 21. — 1655/56-ban 100 magyar forint 44 pénzt fordított az egyházközség a legsürgösebb javításokra, HERPEI id. h. 16.

az anyagi csapás ellenére is, kereteiben már készen állott a kollégiumi fejlődés megkezdésére.

Voltak ilyen irányú lehetőségei a szellemiek terén is. Igazat kell adnunk Herepei János okfejtésének: az a körülmény, hogy az 1650-es években a már 1642 óta itt szolgáló Porcsalmi András lector mellé még két külföldi akadémiákon végzett tanerőt állítottak be, a magasabb, kollégiumi jellegre való törekvést igazolja.¹⁰ A triviális tagozat preceptorait, collaboratorait nem válogatták az akadémiát végzett ifjak közül.

Apáczai két közvetlen elődjének életrajzi adatait a legújabb kutatás meglehetősen rendszerességgel összeállította, de sajnálatosan szűkebben vagyunk iskolai működésükre vonatkozó feljegyzéseknek. Igaz Kálmán kolozsvári polgárcsalád szülötte volt, 1620 körül láthatta meg a napvilágot. Szülővárosában s nyilván Gyulafehérvárt tanult, 1646. jún. 30-án iratkozott be Franeker egyetemére, majd Utrechtben és Harderwijkben gyarapította ismereteit, 1651-ből és 1652-ből egy-egy akadémiai disputációját ismerjük. Külföldi tanulmányainak bevégzése után azonnal Kolozsvárra alkalmazták, mint rector primariust s így a nála idősebb, de „domi doctus” Porcsalmi Andrásnak igazgatója lett. A kolozsvári számadáskönyvekből állásának jövedelméről is kapunk adatokat: 150 forint készpénz, 118 veder bor s 96 nagy véka búza járt neki. Az egyházközség e terhek egy részének fedezésére a fejedelmi kincstárból kapott rendszeres dotációt. Ez a tény is bizonyíték rá, hogy Kolozsvár kollégiummá fejlesztése a fejedelmi akarat célkitűzései között szerepelt. Igaz Kálmán egyébként nem a fejedelem, II. Rákóczi György egyházpolitikai irányvonalát követte, puritánus volt, s ezért állásából 1654 nyarán elbocsátották. Igazról tudjuk, hogy később is hevesen bírálta a fejedelmet.¹¹

Fiatalabb kollégája, Sikó János szintén rövid ideig volt tanára a fejlődő iskolának. Valószínűleg papi származás, akadémiai studiumait fiatalon, már 19 éves korában megkezdte Franekerben (1628-ban született), azután Leydenben, majd Utrechtben folytatta, Apáczaival egyidőben. Számos teológiai

¹⁰ HÉREPEI id. m. 18.

¹¹ HÉREPEI JÁNOS: Kolozsvári Igaz Kálmán, Erdélyi Irodalmi Szemle, 1925, 141–144.; MAKKAI 161. és 166. Vö. még Erd. Prot. Közl. 1876, 174.

tárgyú vitán szerepelt respondensként Franckerben Cloppenburg, Utrechtben Voetius és Hoornbeck elnöklésével, sőt orvosi tanulmányokat is folytatott Regius vezetése alatt. Kolozsvári állását 1652 elején foglalhatta el, de 1653 augusztusában már súlyos beteg volt, s 1654. febr. 28-án el is temették a házsongárdi hantok alá. Az a pompa, amelyet az egyházközség fiatal tanárának temetésén kifejtett, bizonyítja személyének és állásának megbecsült voltát.¹² Apáczai mind Igazzal, mind Sikóval a legmelegebb baráti és kartársi viszonyban lehetett, igazolja ezt a gyulafehérvári székfoglaló reájuk vonatkozó dicsérete: amíg Porcsalmi, Igaz és Sikó Kolozsvárt tanít, az iskola reform-szellemét nem kell féltetni. („Ast ex vetustis exues exuviis? haud equidem persuadere mihi unquam poteris, vivit enim, in te Portsalmius... vivit Colomannus, vivit et Sikó, quos dum vivos sentis, reformata es.”)¹³

Az eddig elmondottak után világos, hogy helytelen volna Apáczait — mint nem is egyszer megtörtént —¹⁴ szinte a kolozsvári kollégium alapítójaként ünnepelni. A fejlődés igen jelentékeny elemei — fejedelmi támogatás, méltó elődök, megfelelő iskolai keret — adva voltak Apáczai megérkezése előtt is. A sors különös szeszélye folytán azonban e próbálkozások mind szertezilálódtak, úgy, hogy Kolozsvár számára Apáczai mégis csak a gondviselésszerű erős kezet jelentette. Azt sajnós, nem tudjuk megmondani, milyen közvetlen okok bírták rá a fejedelmet, hogy a puritánus mozgalomban kompromittált Apáczait a puritánus meggyőződése miatt elbocsátott Igaz Kálmán igazgatói székébe ültesse, de, hogy Kolozsvár és az erdélyi közoktatás érdekében kitűnő lépés volt e kinevezés, azt a következmények megmutatták. Mindezek ismeretében meg vagyok győződve.

¹² HERPEI JÁNOS: Sikó János kolozsvári iskolamester, Erd. Múzeum, 1942, 132–136.

¹³ HEGEDÜS 106–107.

¹⁴ STROMP: „... a kolozsvári intézet eddig csupán a humaniorákra berendezett alsófokú triviális iskola volt” (Athenaeum, 1897, 645.) — NEMÉNYI: „Apáczai a kolozsvári iskolát átvételekor... a legszánalmasabb, legelhanyagoltabb állapotban találta.” (131.) — „A kolozsvári triviális iskolát Apáczai egy csapásra teljes szervezetű *kollégiummá* fejleszti át.” (132.) Neményinek egyébként nincs tudomása az 1655-áprilisi tűzvészről! — KIRÁLY ISTVÁN disszertációjának (A. Cs. J. művelődéstörténeti jelentősége, Marosvásárhely 1911, 57.) hasonló állítását Herepei (id. h. 27.) megcáfolta.

hogy a fejedelmi udvar nem szánta lefokozásnak¹⁵ az alsóbbrendű kolozsvári iskolához való áthelyezést, s Apáczai sem érezte annak. Sőt szárnyakat, lendületet kapott, hiszen önálló lett, vezetője egy az államkormányzat által is fontosnak tartott intézménynek; tér nyílt alkotó munkája számára, nevelési terveinek megvalósítására. Bármily furesának tűnhetik is fel: az 1655. szept. 24-i események után Apáczai szinte bizalmi állásnak érezhette a kolozsvári kollégium igazgatóságát.

Maga a város is szeretettel várta és fogadta. Nagy tudományának, lelkes tanító munkájának híre megelőzte, méltatlan üldözése bizonyára sok emberben ébresztett iránta meleg részvétet. Kolozsvárt jó néhány híve volt az elmélyültebb puritánus kegyességnek, bár éppen az Apáczai sorsát intező hatalmasok aligha tartoztak közéjük. Bizonyára sokan emlékeztek rá, mint hajdani kolozsvári deákra, a jó Porcsalmi András szélében dicsérhette egykori kedves tanítványát; sőt talán legközelebbi rokonsága is élt a városban: annyi bizonyos, hogy 1653-ban egy Apáczai Bálint nevű ifjú volt a kolozsvári szenior, s benne egyes kutatók Apáczai János egyik öccsét sejtik.¹⁶

Herepei János szerető gondoskodása Apáczai Kolozsvárra költözésének aprólékos részleteit is feltárta az eklezsia számadáskönyveiből. Nehézséget okozott mindjárt a fiatal professzor elhelyezése. Az egyházközség parochiális háza odavesztek vagy súlyosan megrongálódtak, így hát bérelt házba kellett költöztetni az érkezőket. Apáczai első kolozsvári szállása „a várfalon belőli *Magyar utcában*, valószínűleg annak vége felé . . . *Debreceni János* háza felett, a főtér felőli szomszédságában” volt. Az épület rendbehozatalára (zsindely, ablakozás, festés, takarítás) 3 forint 61 pénzt költöttek. Az egyszerű, szinte a kelleténél puritánabb bútorzat egy feketére festett asztalból, egy festetlen asztalból, egy festetlen padból, egy „öreg” és két kisebb, de „embernek való” karszékből, két ágyból, egy kis padocskából és egy „köntöstartóból” állott. Megesínálta pedig mindezt az asztalos — bizonyára az eklézsiának állandóan dolgozó Régeni Asztalos János — 9 forint 65 pénzért. A pincébe egy 78 vedres hordót vitettek, s egy szekér tűzifát rakattak a színebe.

¹⁵ Régi nyomokon haladva, ilyennek értékeli még Apáczai áthelyezését A magyar református egyház története, Bp. 1948. c. legújabb összefoglalás („ . . . a büntetésből idehelyezett A. Cs. J.” 159.)

¹⁶ HEREPEI JÁNOS: Scholabeli állapotok . . . 22. és 25.

Az egyszerű előkészületnél sokkal díszesebb volt az Apáczai-ért útnak indított küldöttség. Tagjai voltak Jenei István lelkész-esperes, Kanta pap, Fejérvári Benedek deák városi főbíró és eklézsiái főpatrónus, Kobzos István, Timár Bálint, Wiczey Péter, Brassai Mátyás deák, Szőrös András és Almer Márton kurátorok, a három utóbbi alighanem a szász reformátusok képviselőit. Az úti és szállítási költségek 6 forintot tettek ki. Búcsúztatta-e valaki Gyulafehérvárt az elköltözőket, nem tudjuk. Bizonyos azonban, hogy az ifjúság ott volt, hiszen jónéhányan — vagy ekkor vagy az ősz folyamán — utána-mentek szeretett mesterüknek Kolozsvárra. „Anno 1656 Die 17 Junij Apáczay Urammal érkeztenek Fejérváruul” — írja az egykorú feljegyzés. A kurátorok figyelmességből 2 napra való élelemmel „gazdálkodtak”, hogy a berendezkedés első napjait ne kelljen bevásárlással vesztegetni: vettek két pipét (fiatal libát), két csirkét, másfél kenyeret, egy ejtel bort, s kiadtak 3 köből (24 véka) búzát, de ez utóbbit már a professzor „jövendő szolgálattjára” számították be.¹⁷ Apáczai tervekkel, határozott célokkal telve érkezett Kolozsvárra. Aletta asszony bizonyára szorongó aggodalmak között, s gondjait legfeljebb az enyhítette, hogy a kolozsvári asszonynép között bőségesen akadt jótét lélek, aki szívesen segített neki a kirakodásban, sőt bizonyára olyan is, aki az első pipét megkopasztotta.

*A kolozsvári beköszöntő beszéd:
De summa scholarum necessitate*

A kolozsvári iskola belső életéről is tudott a kutatás néhány apró, de nem jelentéktelen adatot összegyűjteni. A tanintézet kétségkívül a gyulafehérvári mintára volt szervezve, azzal a

¹⁷ A kolozsvári átköltözés adatai HERPEI JÁNOS Apáczai Csere János kolozsvári lakozásának ismeretlen részletei c. cikkéből, Pásztortűz, 1925, 260–61 — A deákok átvándorlása BETHLEN MIKLÓS Önéletírása id. kiad. I. 159. — A megérkezés dátumára nézve Herepei önmagának is ellentmond. A Pásztortűz 1925, 261. lapján jún. 17-ét ír, a Scholabeli állapotokban (26.) jún. 11-ét. A GYALUI (11.) találta feljegyzés alapján ez utóbbi látszik helyesnek. Helyszíni kutatás során nem tudtam ellenőrizni, mert a kolozsvári ref. egyházközség irattára 1955 tavaszán még szétszórt, rendezetlen állapotban volt.

különbséggel, hogy a triviális cursus osztályainak száma nem öt, hanem hat volt. Az átszervezés alighanem Igaz Kálmán nevéhez fűződött. A classisokat, szokásos módon, az iskolát végzett jelesebb tanulók, mint praeceptorok vezették, Bán Gergely az 1655. esztendőre 20, az 1656-ikra 25 forint készpénz fizetést kapott egy-egy osztály vezetéséért (ellátás és lakás természetben járt!). Ez utóbbi fizetést a *rudimenta*, tehát az alulról számított második osztály tanításáért kapta. Az 1653. év egyik collaborátoráról, Pávai Jánosról pedig azt tudjuk, hogy évi 40 forint fizetést húzott, valószínűleg a retorikai osztály tanításáért. Ez pedig a legmagasabb triviális osztály volt, nem alaptalan tehát Apáczai keserű kifakadása a pedagógusok rossz fizetése miatt. Apáczai Kolozsvárra érkeztek a magasabb — filozófiai, filológiai, teológiai — tanfolyam egyedüli tanára az 1654. második fele óta Pórcsalmi András volt, készpénz-szegődménye (igaz, hogy 1654 előtt!) mindössze 125 forintra rúgott, de magának az igazgatónak jövedelme is (láttuk fentebb Igaz Kálmánét) alig haladta meg a kolozsvári másodpap dotációjának felét. A fizetéseket jórészt a fejedelmi kincstár fedezte a kolozsvári dézsmajövedelmekből. Ebből éltek a deákok is: az alumniát élvezők kaptak havi 3 forintot, s ezenfelül napi 50 dénárt. Szállás, fűtés az iskolában ingyen járt, sőt benn lakott nem egy előkelő úrfi is, mint Bethlen Miklós, aki a kapu feletti emeleti szobában szállásolt a szeniorral együtt. Az ifjúság igen szerény jövedelmét a temetési éneklés és az esetleges jótékonykodás növelte egy kissé. A módosabb nemesi és polgárifjak persze jobb sorban voltak, de az iskola tanulóinak többségét — éppen Apáczaitól fogjuk megtudni! — a szegény deákok tették ki. A deákönkormányzat elég jelentékeny mértékben kiépült Kolozsvárt már Apáczai odaérkezése előtt. A szenioron kívül van említés decuriókról és explorátorokról, sőt az oeconomusi (sáfári) tisztet is fel kell tételeznünk: ahol alumnia járt, ott a szétosztásáról mindig a diákönkormányzat gondoskodott.¹⁸

Ezt az izmosodóban levő szervezetet azonban szinte tragikusan visszavetette az 1655-ös tűzvész. Apáczai erős akarata, nehézségektől vissza nem riadó egyénisége számára maradt tehát tennivaló bőven. Szándékai, gondolatai felől nem tapogató-

¹⁸ Az adatok mind HERPEI: Scholabeli állapotok... c. műve 17–26. lapjáról.

zunk sötétben, mert itt van legjelesebb műveinek egyike, beköszöntő beszéde *De summa scholarum necessitate*. A beszédet az Apáczaiból nevezett sajátkezűleg megkezdett kéziratos kötet tartalmazza,¹⁹ s ennek címlapja azt bizonyítja, hogy 1656. nov. 20-án, amidőn az új rektor-professzor beiktatása történt, Apáczaiban megbeszélést tartott tanártársaival, s ezen megállapították a kollégium törvényeit is. A törvények, sajnos, nem kerültek be a kolozsvári főiskola ez alapító aranykönyvébe,^{19a} de az Album 24. lapján ott olvasható Apáczaiban

¹⁹ Az Apáczaiból egy 32×21 cm nagyságú in-fol. alakú kötet. A múltban a református kollégium könyvtárában őrizték, ma a ref. püspöki hivatalban található. Újabbban a M. Tud. Akadémia mikrofilm-tára is rendelkezik az Album fényképmásolatával. A könyvet a régi anyag felhasználásával a múlt század folyamán újrakötötték. A kódex jelentékeny hiányokkal jutott korunkra, amint ezt az Apáczaiból kezétől származó levélszámozás mutatja. Jelenleg hiányzik a XIII–XIV., XX., XXVIII., XXX–XXXI., XXXV., XLII–XLV., XLVIII–CCXLVII., CCL–CCLIII., CCLVIII–CCLIX. levél. Apáczaiban levélszámozása itt megszűnik, de a kódexben még 23 levél található. Apáczaiban 1–93-ig (az utóbbi a XLVII. lev. versoján) lapszámozást is adott. A kötet ma modern kézzel 1–132-ig számozott lapokat tartalmaz, de ebbe beleszámították a kötetláblák beírt két belső lapját (egyet elől, egyet hátul). — A kódex pontos címe: Ill. Coll. Orthodox. Claudiopol. /Album/ Scholae Leges, Constitutio-nes, seriesq[ue] Professorum, Rectorum, /Lectorum, Praeceptorum, Civiumq[ue] omnium pleno comprehendens, /A/ Joh. Chierj Apacio SS. /Theologiae Doctore et apud Claudiopolita/nos reformatos Professore, /Collegiijq[ue] primario /Rectore/ In Publicum Scholae recentis usum /destinatum propriaque] donantis manu in /scriptum/ A. D. M. DC. LVI-o /die vicesimo nov. / post/ solemnem Introductionis actum. Az Album Apáczaiban kezeírásában tartalmazza a *De summa scholarum necessitate* kézirátát (2–22.), a 24. lapon az 1656. év három tanárának nevét, a 32. lapon az 1657., 1658., 1659. év praecceptorait. Apáczaiban több bejegyzés nincs a könyvben. Érdekes megemlíteni, hogy ezeket az adatokat Fekete Mihály, a kolozsvári kollégium első modern történet-írója 1868-ban a 28. és 36. lapon találta. (Vö. A kolozsvári ev. ref. főtanoda régibb és legújabb története, egyszersmind értesítő az 1874/5 tanodai évről, Kolozsvár 1876, 31–32.) Ez is adat az album csonkulására. Fekete a kódexet még az újrakötés és újraszámozás előtt használta! Török István már úgy találta a könyvet, ahogyan mi. (A kolozsvári ev. ref. collegium története, I. köt. Kv. 1905, legvégén: képmagyarázat.)

^{19a} A kolozsvári ref. kollégium első reánk maradt törvénykönyve 1737-ből való, címe *Leges Collegii Reformatorum Claudiopolitani Renovatae. Seniore Michaële Lator Anno 1737. Mensi Septembri per Stephanum Páldi p. t. Civem Collegii. Ennek XVII. pontja az 1656. nov. 20-iki határozatra hivatkozik, amely a tanulók osztályonkénti névsorának elkészítését rendeli. Nyilvánvaló bizonyossága ez az Apáczaiban tartotta*

neve mellett Porcsalmi Andrásé és Csernátorni Pálé, ez utóbbi mint lector, pedagogiarcha és testületi jegyző. Világos bizonyosság ez arra, hogy 1656-ban hárman alkották a szorosabb értelemben vett tanári kart, akik az iskolát igazgatták. Porcsalmi és Csernátorni Apáczaik egész szolgálati ideje alatt megmaradt a kolozsvári iskolánál: Porcsalmi 26 évi tanári tevékenység után csak 1667-ben lépett papságra, Csernátorni Pál pedig 1661 májusában utazott külföldre Bethlen Miklós ephorusként. Később a kartézianus-cocejanus teológia egyik legjelesebb magyar képviselője lett.²⁰

Beköszöntő beszédét Apáczaink már kolozsvári tapasztalatainak hatása alatt szerkesztette meg, az sem lehetetlen, hogy közvetlenül elmondása előtt: az Alumba beírt szövegben nem egy törlés, javítás olvasható.²¹ Mindamellett az egész erdélyi nevelésügy oly élesszemű és határozott felmérése, hogy háromszáz esztendő távlatából is megragadja, lenyűgözi modern olvasóját.

Műfaja ennek is *laudatio*; *protreptikos* jellege azonban nem oly szembeszökő, mint a *De studio sapientiae* esetében volt. A kolozsvári beszéd az iskola magasztalása és bár kétségtelenül buzdít az iskola pártolására, elsődleges célja mégis inkább a tények, a valóságos magyar helyzet feltárása. A műfaji minták kérdésének vizsgálatát nem akarjuk elválasztani a források kimutatásától, lássuk inkább a beszéd szerkezetét. Az antik szónoklat öt főrésze itt is jól kitapintható. A szellemes *prooemium* után a *narratió*t az iskola fogalmának egyszerű meghatározása és taglalása helyettesíti, majd a szerző rendkívül hosszasan *argumentál* az iskola szükséges volta mellett, a *refutatio* pedig az erdélyi iskolák hiányosságainak négy főforrását jelöli meg. Az antik beszéd *vituperatio*ja kemény és keserű vádolásba csap át. A hosszú *peroratio* engesztelő hangnemben zárja le a

tanári gyűlés fontosságának. Török István, a kollégium történetírója ígérte e törvények kiadását, de háromkötetes nagy művében az ígért „melléklet” nem található (i. m. I. köt. 52–53.). A kollégium 1905/6. évi értesítőjében mellékletként valóban kiadta a series studiosorumot, a törvényeket azonban nem.

²⁰ Vö. ZOVÁNYI JENŐ: A cocejanismus története, Bp. 1890, 130. skk.

²¹ Kiadta FELMÉRI LAJOS: Johannis Apacii Csere... Oratio De Summa Scholarum Necessitate, Claudiopoli 1894.

beszédet. A részletesebb felosztás — Hegedűs lapszámai szerint — a következő :

I. *Prooemium* (115) : Egy böles a szószékre lépve egyetlen szót mondott : „ember”, majd leszállott. Én is csak egy szót mondhatnék : „iskola”.

II. *Propositio* (116) : Az iskola meghatározása : anyanyelvi, közép- és főiskola.

III. *Argumentatio* (116) : Az iskola haszna :

a) az anyanyelvi iskola fontossága, az írás—olvasás dicsérete (116) — a vademberek esodálkozása az írás mesterségén (117) — az írástudatlan nép szomorú helyzete (118) — figyelmeztetés a magyarsághoz az anyanyelvi iskola ügyében (119) ;

b) a triviális iskolák szükséges volta (120) ;

c) a felső iskola, a gymnasium tárgyainak fontossága (121) — a maradi álláspont — jók a régi iskolák! — ostorozása (122) ;

d) a bölcsesség szépsége (123) ;

e) a bölcsesség tűzhelyei az akadémiák : Julianus Apostata és Nagy Károly példája, a három P (124) ;

f) az iskola szükséges volta az egyház szempontjából, az egyházi iskolázás múltja : már Ádám házában megvolt, Platon iskolája és a keresztyénség, az egyházatyák, a vittenbergi egyetem alapítása és a reformáció (125) ;

g) az iskola haszna az állam szempontjából : Fülöp király dicsérete Aristotelesről, Mózes, Salamon, Platon, a kínai és holland példa (127) ;

h) az akadémiái koszorúk serkentik a dicsőségvágyat — Magyarországon csak az iskolák nem adhatnak címet és igazi képesítést, a tudomány embereinek lenézett sorsa (129) ;

i) a magyar sem barbárabb nép, mint más. Saron király példája. Barbár állapotainknak oka egyedül az akadémiának hiánya (130) ;

j) csak az akadémia menthet meg bennünket! (132)

IV. *Refutatio* : A magyar bajok kútfejének és forrásainak vizsgálata (133).

1. Az iskolák tanulói (133) : nem a tudományok szeretete viszi őket a studiumokra, lusták, nem vállalják a fáradalmat.

2. A tanítók (35) : nincs nevelői hivatásuk, csak az egyházi pályákra törekednek, így nem szereznek szakmai gyakorla-

tot; folytonosan változnak, amit az egyik épített, a másik lerombolja; nincs semmi megbecsülésben részük.

3. Az egyházi férfiak (138): csak a „kleba” érdeklí öket; felfuvalkodottak, maradiak, lenézik a tanítókat, s folyton a papi jelleget hangsúlyozzák (Salánki István szomorú példája); a közjó iránt érzéketlenek, személyes gögjükét elébe helyezik az iskola érdekeinek.

4. A gondnokok (140): általában tudatlanok, kevés iskolát jártak, nem értik meg a tudományos szükségleteket; folyton a papi állások szaporítására törekesznek, az iskolát másodrendűnek tekintik; aluszékonyak, halogatók, kicsinyesek (a kolozsvári iskola még mindig nem épült meg a tűzvész okozta romokból!). Így azután hiábavalók a fejedelmi adományok!

V. *Peroratio* (143): Mindenki fogjon a maga hibáinak kijavításához: a diákok máris szorgalmasabbak; a tanítók hivatástudatát mutatja, hogy visszautasítják a papi állásokat és módszeres eljárással dolgoznak; az egyháziak siessenek a tanítók támogatására; a kurátorokat maga az iskola, mint szegény anya, kéri a hathatósabb segítségre.

Látnivaló, hogy a mű szerkezete kitűnő: nyoma sincs itt a *De studio sapientiae*t jellemző zsúfoltságnak, az anyag olykor öncélú halmozásának. Célratóró, a szög fejére csapó itt minden gondolat. Az egész beszéden az a logikai fegyelem uralkodik, amely a *Tanácsra*, de az *Enciklopédia* egészére is jellemző. Minden gondolat, sőt minden retorikai dísz az eszmei mondánivaló szolgálatában áll: a magyarság számára nemzeti veszedelem művelődési színvonalának alacsony volta, s a szegényérzettel párosult segíteni vágyás annyira égeti a szerző lelkét, hogy csaknem rányit a bajok igazi okára, a társadalom szerkezetében rejlő végzetes hibákra. A beszéd kíméletlen következetességére, rettenthetetlen, szinte forradalmi bátorságára már sokszor rámutattak,²² Apáczai hangja Gyulafehérvár óta valóban nem lett szelídebb, sőt keserűbb és vádlóbb. Nem érinti már a kárhoztatott puritán-presbiteri eszméket, de a művelődés állapotán

²² STROMP, Athenaeum, 1897, 657. Idézi Beöthy Zsolt szép szavait is: „... a tudomány oroszlánszívű felkentje, tudós, aki hisz eszméiben; hazafi, ki hivatottnak érzi magát az igazság szavával megváltani nemzetét: puritán, ki mit sem vár a nagyoktól; haldokló, ki Istene előtt tárja fel lelke keserveit.”

mutatja ki a magyar élet vérző, szinte üszkösödni kezdő sebeit : „Mert szeretném tudni, honnét van a mi háztartásaink között annyi istentelen család, oly sok dőre család-anya és anya, rakoncátlan fiú, álnok, verekedő, kegyetlen úr, csalárd és hűtlen szolga, az egyházban a keresztyénség alapelveit sem ismerő annyi pocakos, simoniákus, ragadozó, bérenc papi bábalak! Az iskolákban annyi kósza árnyék, a tanult férfiak üres álcái, buta álarcok, iskolai rókák ; a közügyekben annyi ajándékfaló bíró, Bileám-követő ügyvéd, igazságtalan per, erőszakoskodás, zaklatás, elnyomás ; a nép között annyi panasz, siránkozás, sóhaj, nyögés ; mindenféle annyi feldúlt ház, birtok és falu ; rongyos város, moeskos utca, ronda közút és hogy egyetlen szóval mondjam meg, amit mondani akarok, oly sok rosszul kormányzott közügy.”²³ — Gondoljuk el, hogy mindez a kollégium papi és nemesi előljárói, kurátorai, a város előkelőségei előtt hangzott el. Igaz, hogy retorikához szokott emberek voltak, tudták mi az *amplificatio* és az *antonomasia*, de Apáczai kegyetlen szavai húsba és csontba vágtek : pocakos bérenceknek nevezte a papokat, iskolai rókáknak az erdélyi tantintézetek mestereit, s az egész nemesi világnak szemére lobbantotta a nép sanyargatását és a mindenféle terjengő fizikai moeskot. Jobban nem is dolgozhatott volna saját érdekei ellen egy megnyitó beszédben, amelynek egyik állandóan követett célja a patrónusok megnyerése szokott lenni. Az Apáczai-tanítvány Bethlen Miklós még kegyetlenebbül megfestette ugyan Apafi Mihály Erdélyének boszorkány-szombatját, de ezt csak önmagának és az utókornak szánta Isten előtti gyónásban. Csere János nyíltan bírálta a hatalmasokat egy oly fejedelem uralkodása idején, aki ekkor még hódító ábrándokat, királyi trónt forgatott elméjében.

Fokozza Apáczai ezt a kíméletlenséget azzal, hogy nem egyetlen keserű kifakadásába sűríti kritikáját, hanem lényegében egész beszédét ennek a szolgálatába állítja. Már székfoglalója elején kikel az írástudatlanság, az anyanyelvi iskolák hiánya ellen, s a „mámoros, hályogos szemű” magyar népet Petőfihez méltó szatírával aposztrofálja : „... leheld ki magadból Bachust, akinek mindig áldozol.”²⁴ Nincs semmi megértéssel a fennálló

²³ Szöveggyűjtemény . . . I. 570.

²⁴ Uo. 565.

rend, a „megszentelt ősi hagyományok” iránt. Gúnyosan fordul a régi iskolát magasztalók önelégültsége ellen: „Szeretném, ha ezek megfelelének nekem és egyetlenegyről mutatnák meg azok közül, kiknek kiváló tudománya oly nagy elismerésre méltó, hogy a magyar iskolák a külföldi akadémiák nélkül nevelték.”²⁵ Feljajdul a tudomány embereinek lenézése, sőt folytonos mellőzése miatt: „De lelkemet igen nagy fájdalom tölti el, ha meggondolom, hogy nálunk a tímárok, szabók, vargák, szücsök, mészárosok, bognárok, kovácsok, rézművesek és más kézművesek rendje az iskolai társaságot, oh szegény!, messze felülmúlja.”²⁶ Ezeknek céhei ugyanis adhatnak képesítést a mesterlegényeknek, a magyar iskolák végzettjei külföldre járnak a tudományos fokozatok elnyerése végett, s ha megszerezték őket, itthon elfoglalhatják helyüket a papok *mögött*. Nyilvánvaló, hogy a kolozsvári beszéd egyik hajtómotorja szerzőjének egyéni mellőzöttsége miatt érzett keserősége. Ez annál jogosultabb, mert képességeinek tudatában sem vágyott sokra, csak annyira, amennyi méltán megillette volna.

A kritika kíméletlensége azonban főleg a negyedik rész pontokba szedett „hiányjegyzékében” nyilatkozik meg. Apáczai logikai ereje nem tűri, hogy valami megvilágítatlan maradjon. Az erdélyi iskolaügy összes tényezőit szemügyre veszi, s elmondja bírálatát a tanulókról, a tanítókról, a papokról és gondnokokról egyaránt.

A tanulók hibáinak részletezése során feltűnhet a faluról, jobbágysorból jött deákok ellen használt kemény hang: „... minthogy különben örökös jobbágyságban vagy iszonyú szegénységben kellene robotolniok, hogy ezt az oly súlyos bajt nyakukból kiszegjék, az iskolák oltárához menekülnek, és világosan bebizonyítják, hogy nem a tudományok önzetlen szeretetétől vezetette, hanem a testi nyomorúságoktól való félelmökben adták elméjüket a tanulmányokra, és csupán csak akkor lettek fuvolások, miután lantosok már nem lehettek.”²⁷ Egészen bizonyos, hogy Apáczai nem a jobbágytanulók felemelkedése ellen beszél, de a hivatás és tehetség nélkül iskolába özönlő, az eke szarvától menekülő deáksereg a nagyképességű értelmiségi

²⁵ Uo. 566.

²⁶ Uo. 569.

²⁷ Uo. 571.

ember fölényével, sőt aggodalmával tekint. Az iskolát maga is a társadalmi emelkedés lépcsőfokának tekinti — látni fogjuk, hogy az akadémia végzettjei számára nemességet kér! —, de csak a méltók, a tehetségesek számára. Azt meg egészen világosan kimondja, hogy a nemesség fiainak nagyobb számban volna helyük a kollégiumok padjaiban: tőlük várja a magyar művelődés, és rajta keresztül a társadalmi állapotok egészséges reformját. Meg kell vallanunk, hogy az idealista Apáczai e ponton valóban reálpolitikus volt, a magyar haladás ügyének még századokra egyedül a nemesi középréteg lehetett hordozója. Az persze, hogy e ponton Apáczaiiban a nemesi származás öntudata mozdulna meg, s a kiváltságosok göggyével nézné le a paraszti fuvolásokat, alaptalan és merőben önkényes feltevés.²⁸

Különösen éles Apáczai hangja a papokkal szemben. Többször hangoztatja ugyan, hogy vádjai nem a lelkészi kar egészét érik, de mindannyiszor azt is hozzáteszi, hogy vajmi kevesen vannak a kivételek. Lehetetlen itt is észre nem vennünk a tudós, a szakember keserűségét, aki az egyházi ranglétra tetején álló hatalmasok gögös magatartásában személyes sérelmét látja. Számtalanszor észbe juthatott, minő megbecsülés jár Hollandiában a tudósnak, nálunk pedig csak gúny és mellőzés volt osztályrésze a tudomány és az iskola emberének, s éppen azok részéről, akiktől segítséget várt volna: Basire Izsákra kellett gondolnia, Csulai püspökre meg bizonyára másokra is, akik ha felhasználták is, de mindig maguknál kevesebbre nézték a tudomány fanatikusait. A jövedelmező állásokban elkevélyedett lelkipásztorok göggye Apáczait éppúgy sértette, mint Misztótfalusit, akit végül is halálba kergetett. Egészen bizonyos, hogy Bártai Mihály kolozsvári lelkész a *De summa scholarum*... kegyetlenül éles szavainak hatása alatt lett Apáczai halálos ellensége.

²⁸ KREMMER 4–5. Igaz, hogy műve 132–133. lapján már ő is Stromp józanabb véleményéhez csatlakozik. Orosz úgy véli (56.), hogy „Apáczai a tudományoktól idegenkedő jobbágytanulókon keresztül azokat a prédikátorokat is bírálja, akik anyagi javak, nagyobb darab kenyér kedvéért elárulják a puritánus mozgalom célkitűzéseit és kiszolgálják a kegyurak érdekeit.” Ez a feltevés akkor volna megalapozott, ha Apáczai beszédében valahol is felbukkanna nemesség-ellenes hang: ennek azóiban éppen az ellenkezője igaz!

Legmerészebb kritikáját azonban a végére hagyja : magasra tűzött céljai érdekében bátran fejére olvas a világi gondnokoknak, a nemességnek, a gazdag polgárságnak is, holott tőlük függ iskolájának léte, saját fizetése. Apácaiban még nyoma sincs annak a megalkuvó loyaltásnak, amely a XVIII. század derekától éppen a protestáns papi értelmiségnek a hatalommal szemben tanúsított magatartását jellemezte.²⁹ Itt azután sorra kerülnek a legégetőbb kolozsvári szükségletek : az iskola még mindig romokban, nincs főiskolai auditorium, nincs osztályterem, de még lakószoba sem. „Ám hagyjunk fel e tárgyall! Maga a dolog oly teli torokkal kiált, hogy egész Magyarország és Erdély füle beleszendülni látszik.”³⁰ Alighanem beleszendült Váradi Miklós főpatrónusnak, Fejérvári Benedek főbírónak a füle is, s becsületükre válik, hogy ők elfogadták Apáczai kritikáját. A lelkes tanár tekintélye Kolozsvárt nőttön-nőtt, s rövidesen látni fogjuk, hogy legtöbb támogatást nemesi és polgári mecénások részéről élvezett, ezzel szemben egyetlen adatunk sincs, hogy erről az oldalról támadásban vagy gánecoskodásban lett volna része.

Előrebocsátottuk a kolozsvári székfoglaló eszméinek vizsgálatát, mert nyomatékkal hangsúlyozni kívántuk eredetiségét, alkalomszerű voltát, személyes jellegét. Mindez nem zárja ki, hogy Apáczai — kora szokásainak megfelelő módon — egy-két forrást bőven ki ne használt volna.

A kolozsvári székfoglaló egyik legjelentékenyebb forrása Johannes Althusius *De utilitate, necessitate, antiquitate scholarum admonitio panegyrica*, Herborn 1603 c. beszéde. Látnivaló, hogy már a cím innen visszahangzik, s a műfajra (admonitio panegyrica) is főleg ez ad mintát. A herborni professzor oratóija *Politica*-jával egybekötve jelent meg, s az 1625-ös IV. kiadás Apáczai könyvei között is megvolt.³¹ Néhány jellegzetes szövegegyezés jól megvilágítja e forrás felhasználásának módját. Apáczai a triviális iskolák hasznának fejtegetésekor azt állítja, hogy ezek

²⁹ Vö. VARGA ZOLTÁN: Debreceni lelkipásztorok, mint híveik politikai és társadalmi vezetői (1790–1848), Pallas Debrecina, Debrecen 1936, 392. skk. — Az persze, hogy a puritánus Apáczai nem megalkuvó, éppen nem bizonyítja, hogy nemesség ellenes volna.

³⁰ Szöveggyűjtemény... I. 575.

³¹ Kolozsvári ref. koll. könyvtára, V. 201. sz. (Vö. III. fejezetünk 268. jegyzetével). Ennek a kiadásnak lapszámait idézem.

segítségével szerezzük vissza az Ádám bukásakor elvesztett szellemi adományokat: „in hujuscemodi Scholis illa praeeparari instrumenta, quibus in Adamo amissa dona, pro hujus mortalis et caducae vitae modulo restaurentur, pristinus sapientiae splendor redeat inque dignitatem unde excideramus pedetentim restituamur”. Althusius ezt így fejezi ki: „Nunc vero, proh dolor, horum omnium privatio et depravatio, lapsus hominis consecuta, totius naturae vires afflixit et pene extinxit, quas nunc magno labore studio discendi, ex parte vix recuperare possumus.”³² A gondolat azonos, de Apáczai önállóan stilizálja. — Szorosabb a kapcsolat az alábbi esetben. Apáczai elbeszéli az amerikai vademberek esetét, akik az írást különleges csodának tekintették: „Unde Americani 164 abhinc annis nobis veteris orbis incolis agniti, cum viderent nostris ex literis hinc eo missis, cognoscere posse tam longo terrarum mariumque intervallo dissitorum voluntatem, ipsi quoque ad rem tam arduam inflammatis oculis primum obversas, tandem auribus applicatas, manibus denique contrectatas literarum figuras, earumque notiones cognoscere allaborabant: quod sibi aliter ac illis postquam nihil prodesse animadverterent, earumque peritos numina quaedam arbitrabantur esse.” Althusius kevesebb retorikai díszszel így adja elő a történetet: „Refert Benzo in historia novi illius orbis, cum gentiles homines illius orbis viderent Hispanos suos victores et dominos animi cogitata per chartas leves, aliis etiam absentibus patefacere, hoc ipsum ad stuporem et miraculum usque admirati sunt et chartas ori, auribus, oculis admotis, cum vim nullam iis inesse perciperent, concludebant, divinum quid in hisce hominibus inesse, quos ideo quidam eorum tamquam deos coluerunt.”³³

³² FELMÉRI kiad. 10., ALTHUSIUS 972.

³³ FELMÉRI 9. Althusius 973. Az Althusius szövegében idézett Benzo (Geronimo Benzo) milánói származású olasz utazó volt, aki műve címlapja szerint 14 évet töltött Dél-Amerikában, a spanyol birtokokon, Latinra fordított *Novae Novi Orbis Historiae* c. művének egy 1600-as genfi kiadását használtam (Debr. Ref. Koll. K. 584. Maróthy György példánya volt!) Benzo szavai a következők: „Sed super omnia noster legendi et scribendi usus Indis miraculo fuit. Itaque quum Hispanis literas Indis ad aliquem perferendas dabant, nusquam cogitando assequi poterat qua ratione charta alba nigro distincta eloqui posse.” (243.) Érdekes, hogy a tapogatás, fülhöz tartás stb. novellaszerű mozzanatai Benzonál nem találhatók meg.

Althusiushoz egészen hasonló módon ünnepli Apáczai az iskolának az egyház és az állam szempontjából nélkülözhetetlen voltát; ott találjuk Althusiusban Xerxes példáját, aki azt mondotta: nem kívánhat ellenségeinek nagyobb rosszat, mint hogy a tudós embereket magoktól elidegenítsék. Althusiustól veszi a legendás gall király, Sáro nevét, akiről egyébként egy helyt Ramus is szól, de megtaláljuk itt Macedóniai Fülöpnek Aristoteleshez írt szavait, Julianus Apostata iskolaüldöző rendelkezéseit. Nagymértékben innen való Apáczai iskolatörténeti áttekintése (az első iskola Ádám családjában, Mózes példája, a próféták iskolái, a tudós egyházatyák felsorolása). A trójai faló példája Althusiusnál kétszer is szerepel: a második esetben a züllött tanulók ellen intézett oly kifakadásában, amelynek keserű hangja szintén Apáczaira emlékeztet. Mint apróságot megemlíthetjük, hogy Althusius is használja „a világ e késő vénségében” (in hac ultima mundi senecta) fordulatot: Apáczainál a *De studio sapientiae*ben találkoztunk vele.³⁴ Újólag aláhúzhatjuk, hogy ezek a párhuzamok inkább csak olvasmányhiteket, retorikus közhely-anyagot jelentenek, Apáczai egyet

³⁴ Az idézett gondolatok Althusiusnál a 979., 982., 984., 986., 1000. és 1003. lapon. Az 1001. lap kifakadása: „Pro talibus hodie ex hisce collegiis prodeunt, tanquam ex equo Troiano, ignorantiae et Bacchi fratres, porci saginati, pingues vituli et boves Basan, epicurei, magi, necromantici et Baalifici sacerdotes, strenui regni Antichristi propugnatores.” Emlékezhetünk, hogy Apáczai is nevezi az elhanyagolt magyar iskolákat disznóólnak, a szerencsétlen rektort kanásznak („Scholae pro haris deputarentur, Rectores pro subuleis”, FELMÉRI 13.) — A *De stud. sap.* említett helyére I. III. fej. 207. jgyz. — A legendás Sáro vagy Saron gall király neve Apáczainál mint iskolaalapító mecénás fordul elő (FELMÉRI 18.) Felméri — minden alap nélkül — egy VII. századbeli gazdag frank kereskedővel, Salmoval akarja azonosítani. Hegedűs és a kolozsvári beszéd minden átültetője *Károlyt* fordít s Nagy Károlyra gondol a Saronem-Carolum elírást tételezve fel. Valamennyi eddigi okoskodás helytelen. P. Ramus írja *De moribus veterum Gallorum* (Basileae 1574, kolozsvári egyet. könyvtár 43.393. sz.) c. művében (94.) c. művében, hogy Diodorus Siculus szerint a gallok teológusait *saronidáknak* hívják. Apáczai innen vette adatát. Furcsa csak az, hogy Diodorus Siculusnak a gallokról írt híres fejezeteiben szó sincs a saronidákról. (Vö. DIODORI SICULI Bibliothecae Historicae quae supersunt, Parisiis, ed. Firmin-Didot, 1878, I. 269–274.). A Sáro vagy Saron nevet (a galloknál!) a legrészletesebb ókori lexikonok (pl. Pauly-Wissova-Kroll) sem ismerik. — Julianus Apostata iskolaüldözését Nicephorus és Augustinus tartotta fenn (*De civitate Dei*, 18 : 56). Említi Pázmány is Őt szép levelében, Egyet. kiad. II. köt. Bp. 1895, 576.

sem vesz át szó szerint. Mindamellett Althusius beszéde lényegesen hozzájárult a kolozsvári székfoglaló kialakításához.

Ugyanilyen szerepet játszik Voëtius Gisbert egyik értekezése. Ezt *Problemata aliquot ad politiam ecclesiasticam de scholis* címen Alistáli Farkas Jakab, Apáczai barátja adta elő respondensként Utrechtben 1652. júl. 13-án Voëtius elnöklete alatt. Egészen bizonyos, hogy Csere János jelen volt a disputáción, az értekezés kinyomatott példánya neve aláírásával ma is megvan a kolozsvári volt ref. kollégium könyvtárában.³⁵ A beszéd négy részre oszlik: az iskola általános hasznáról szóló bevezetés után az alsó, közép- és felső iskolákat tárgyalja. Alistáli Farkastól azt tudjuk meg, hogy Voëtius az iskola definícióját Alstedtől veszi, Apáczai meg ezt ismétli. A bevezető gondolat is mindjárt az, hogy az eklézsia és az állam legkomolyabb veszedelme nélkül nem lehet elhanyagolni az iskolát. Itt forrásai között említi Voëtius Althusius fentebb tárgyalt beszédét, de Pier Paolo Vergerio *Liber de ingenuis moribus* c. művét is.³⁶ Nagyon szép az a részletes rajz, amelyet Voëtius a jól szervezett holland anyanyelvi iskolákról ad: a felsőbb fokon a francia nyelvet és a levélírást is kell tanítani, a leányoknak kézimunkát, mindkét nemnek az éneket és rajzot. Anyanyelvi iskola minden községben állítandó, hogy az emberek barbár, cyclops-szerű, vadállati színvonalra ne süllyedjenek.³⁷ Apáczai mindezt nyomatékkal hangsúlyozza, s a magyar falu műveletlenségéről festett fájdalmasan keserű rajzát akkor értjük meg igazán, ha a Voëtius adta ragyogó holland képet állítjuk oda háttérül. Ebből a fejtegetésből veszi át a *ῥαβδοῦχου βασιλῆος* („a pálcát hordó király”) fordulatot is.³⁸ Szép fejtegetéseket ad elő a respondens az

³⁵ Kolozsvári ref. koll. RMK. 374. sz. disszertáció-gyűjtemény. A különálló Apáczai-példány névbejegyzése: *Apaczai Janos*. A disputáció megvan a Debr. Ref. Koll. F. 321. sz. gyűjteményében is.

³⁶ „An scholae sint necessariae, an tantum utiles? Resp. Aff. Pr. Nisi Ecclesiam perire et Rempublicam nullam esse aut in barbaricam hominum colluivem et Cyclopicam societatem degenerare velimus.” (A₃ recto)

³⁷ A₃ verso: „... in omnibus civitatibus, oppidis, vicis erigendae — sc. scholae maternae — ne homines instar hamaxobion et Nomadum aut barbarorum solivagorum, cyclopicos et belluinos mores induant.” Vö. Apáczai: „Sed enim ut eos homines barbaros, belluinos et Cyclopicos omittamus...” (FELMÉRI 9.)

³⁸ A kifejezés Aristophanes és Thukydides stílusában fordul elő. V. ö. pl. Jacobitz—Seiler: Griech. deutsch. Wörterbuch, Leipzig 1876, 1579.

írás—olvasás hasznáról is: nélküle vakok az emberek, nincs rendezett család, háztartás és polgári társaság. Az írás—olvasás nélkül nincs igazi keresztyénség, az emberek oly sötét tudatlanságba merülnének, mint a pápaság ideje alatt voltak, s Apáczai kedvvel ismétli meg Voëtius egyik példáját is: Neuhausen apátja kijelentette, hogy ha Luther nem jött volna, a klérus még a szénaevésre is rávette volna a népet.³⁹ Voëtius büszkélkedik azzal, hogy a hollandoknak nemcsak a legkisebb falvakban is vannak iskoláik, hanem még az Indiákon is: Apáczainál ez a magyar barbárság ellen fordított bizonyítékká válik.⁴⁰ Nem egy Voëtius-gondolat bukkan fel a kolozsvári beszédben a triviális iskola és az akadémia dicsérete során is, az itt elmondottak azonban már inkább *Akadémiai tervezetének* kialakulását befolyásolták. Tudománytörténeti érdekessége kedvéért megjegyezhetjük, hogy értekezése végén Voëtius hivatkozik 1636-ban holland nyelven tartott utrechti beköszöntő beszédére: ebben 114 akadémiát és 60 illustris scholát számolt össze, kijelenti viszont, hogy a katolikus szemináriumok, káptalani iskolák és szerzetesi lecturák nem akadémiák, ahogyan nem azok az araboknál és perzsáknál nagyúri mecénások házában tartott tudós collatiók sem.⁴¹

A *De summa scholarum necessitate* lehetséges forrásai között megemlítendőnek véljük még Gisbertus Gulielmus ab Isendoorn *Effatorum Philosophicorum centuria secunda* c. művét is (Amsterdam 1633). Ennek Deventer város előljáróihoz intézett ajánlós-

³⁹ A₄ verso: „Clerici Papales ante reformationem in tam crassa ignorantia rerum divinarum et humanarum miseros subditos detinebant, ut pauci essent qui artem scribendi et legendi tenerent, atque ita de brutali eorum ignorantia triumpharent, et abbas monasterii Neuhusani in Vangionibus diceret: Si Lutherus non venisset, se persuasuros fuisse populo, ut foenum edissent.” — Apáczainál: „De quorum brutali ignorantia Abbas Neuhusanus Papae satelles illustre perhibet testimonium (etiam si alia nos destituerent) cum si Lutherus non venisset, se persuasuros fuisse populo ut foenum edissent, affirmat.” (FELMÉRI 10.)

⁴⁰ Uo.: „... imprimis in nostro Belgio, ubi non tantum domi suae in omnibus vel minimis viculis et viciniis... ludimagistros alunt, sed in plantationibus Ecclesiarum in Indiis.” Apáczai: „Quod Belgae Anglique hodie, non domi solum, sed et in ipsis ultimis Indiis assidue faciunt, ut Indiarum barbara natio nobis hac felicitate longissime praejudicet.” (FELMÉRI 10.)

⁴¹ B₄ recto.

levele az iskola lelkes dicséretét zengi.⁴² Nem kellene persze az egyébként teljesen jelentéktelen Isendoorn munkájára rámutatnunk, ha nem tudnók, hogy Apáczai a harderwijki egyetemen az ő rektorsága idején doktorált *legelsőnek*, s így a magyar ifjú vele szoros kapcsolatban állott.

Érdekesebb ennél az, hogy a beszédben egy feltehető Descartes-utalás is előfordul. Apáczainál a kellőleg nem képzett tanítványokról ezt olvassuk: „Ha pedig tovább haladni nem képesek, a repkényhez fognak hasonlítani, amely bizonyos magasságig felkapaszkodott, de ha a fa, amely fenntartotta, tovább nem nyúlik, önként a föld felé hajlik vissza.” A *Discours de la méthode*-ban viszont a következő sorok találhatók: „Olyanok ezek, mint a repkény, mely nem iparkodik magasabbra, mint a fa, amely támogatja: sőt, mely gyakran, miután a fa csúcsát elérte, lefelé száll.” A latin szövegek azonban nem egyeznek szó szerint, s ha feltételezhető is, hogy Apáczai itt önkéntelenül Descartes-ra emlékezett vissza, nem bizonyítható, mert elvégre a borostyán példája szélteben ismételt antik tropus.⁴³

Azt talán mondanunk sem kell, hogy Apáczai e beszédben is sűrűn hivatkozik kedvelt auktoraira, Platonra és Ciceróra; az előbbit öt ízben, a másodikat négyszer idézi: Vergilius *Georgicájából* is bukkan fel két citatum. Hivatkozik rabbinusi

⁴² Pl. a * * * 3 recto lapon: „Quid enim? an-non Scholae sunt officinae virtutis, cunctae salutis seminaria, fontesque tum publicae, tum privatae utilitatis? Hic pietate et virtute, hic sapientia et eloquentia, hic artibus et scientiis, quibus hominis dignitas excolitur et naturae imperfectio utenque sanatur, adolescentes imbuuntur et ad veram beatitudinem compendio ducuntur. Hinc velut ex navi Thesei, innumerabiles viri prodeunt qui Ecclesiae et Reipublicae sint lumina et columnina . . .” etc. A * * * 2 recto lapon előfordul a Julianus Apostata-féle példa is. (Debr. Ref. Koll. N. 877. sz.)

⁴³ Szöveggyűjtemény . . . 566. — DESCARTES, Filozófiai Írók-Tára I. Bp. 1906, 58. ALEXANDER BERNÁT ford. Latinul: „In quo similes sunt hederæ, quæ nunquam contendit altius ascendere, quam arbores, quæ ipsam sustinent, imo saepe descendit, postquam ad fastigium usque sublata fuit.” (Dissertatio de methodo, Amstelodami 1656, 55.) — Apáczai: „Sih autem ultra progredi non liceat, haederae similes erunt, quæ postquam aliquousque sublata fuit, nisi arbor, quæ ipsum sustinet, ulterius quoque exporrigatur, versus terram imam suapte sponte declinat . . .” (FELMÉRI II.). Mulatságos, hogy HEGEDŰS (121.), ebben a szövegben *haederát* félreérti (*haedus?*) és *vadállat*-nak fordítja.

forrásokra, a Pirke Abothra⁴⁴ és Ibn Ezra-ra, a Példabeszédek és a Prédikátor könyvét is héberül szólaltatja meg; Macedoniai Fülöpnek Arisztotelészhez intézett sorait,⁴⁵ Phocylides gnómáját görögül hozza. Egy ízben Kína leírására hivatkozik: ez talán Georg Ludwig: *Descriptio nova Chinae* c. műve.⁴⁶ Sokatmondó, hogy Apáczai érdeklődése a Távolszelekre is kiterjedt!

A figyelembe veendő műfaji minták közül — Althusius fentebb elemzett beszédét nem számítva —, talán Alsted *Oratio de causis corruptarum scholarum* c. művét kell legelőször megemlítenünk. Ennek a gondolatmenete nem egy ponton elősegítette Apáczaink beszédének kialakulását. Bevezetésében az iskolák szükséges és hasznos voltáról szól („necessitas et utilitas”), majd tételül az iskolák romlottságának vizsgálatát tűzi ki. Vétkeznek a magistratusok, de vétkeznek az alattvalók is — mondja —, minthogy keveset törődnek az iskolával. Veszedelmes ellenségei az iskola szellemének a hitetlenség, a rágalmazás, a széthúzás, a tanárok hiúsága, a tanítási rend összevissza volta, a preceptorok készületlensége, az irigység és a lágy szívű elnézés. A tanulók rendkívül nagy mértékben hozzájárulnak a romlott iskolai állapotok kialakulásához: nincs bennük igazi tudományszeretet, rendszertelenül tanulnak, irigykedők, fennhéjázók, engedetlenek és züllött életűek. A szónok Istenhez fohászkodik beszéde végén és segítséget kér az iskolai állapotok megjavítására.⁴⁷

Jegyezzük meg, hogy Alsted orációja nem valósággal elmondott beszéd, hanem csak minta-szónoklatnak készült. Ez is mutatja, hogy tipikus példáról van szó. Valóban, az iskolák romlottsága, a középkori formalizmus nyűgének lerázása, a felsőbb tanintézetek hallgatóságának szabados életmódja a

⁴⁴ Szövegében feljegyzí, hogy itt BUXDORF Florilegium Hebraicum c. antológiájának 63. lapját idézi. Az id. Buxdorf János (1564—1629) e művének egy 1648-as bázeli kiadását ismerem. (Vö. TH. GEORGI: Bücherlexicon, Leipzig 1742, I. 230.)

⁴⁵ Az Apáczai által is idézett szavakat AULUS GELLIUS tartotta fenn, Noctes Atticae IX. 3. (A. Gellius „Attikai Éjszakák”. Latinul és magyarul. Bp. 1905, I. 530—31.)

⁴⁶ Apáczai zárójelbe tett utalása így hangzik: „Vide Regni Chinesis descriptio l. I. cap. 3.4.” Éppen nem bizonyos tehát, hogy G. Ludwignak Frankfurtban 1584-ben megjelent könyvéről van szó.

⁴⁷ Encyclopaedia, II. 1544—1549.

humanizmus kora óta kínzó problémája a nevelés ügyével komolyan foglalkozóknak, s Agricola Rudolf, Erasmus, Vives, Sturm, Andreä, Schuppius, Ratke és Comenius működésének, elveinek egyaránt komoly vezérszempontja.⁴⁸ Az iskolai romlottság kérdése, bár gyötrő valóság, így többé-kevésbé retorikai toposszá válik, legalábbis annyiban, hogy a róla szónoklók érvet, gondolatot bőven találnak elődeik műveiben. Alsted is Althusius híres beszédére támaszkodik, Voëtius meg Alstedre. Említsük még, csak éppen találomra, Erasmus *De ratione studii* c. művét, amelyre Fortiusnak, Apáczai kedvelt szerzőjének könyve hasonló címmel visszhangzik. De itt van Amesius szép rektori beszéde,⁴⁹ vagy Sixtus Amama két híres akadémiai oratóija *De barbarie morum* és *De ebrietate*: mindkettő abban a gondolatkörben mozog, amelyben Apáczai.⁵⁰ Egy szóval sem mondjuk, hogy a kolozsvári székfoglaló forrásai voltak, de példát, itt-ott egy eszmét szolgáltathattak.

Egy pillanatra megvillant emlékezetünkben Opitz Márton neve is. Érdeklődéssel nyomoztunk olyan irányban, hogy a gyulafehérvári főiskola hajdani tanára nem volt-e valaminő hatással az akadémia későbbi jeles növendékére. Első renden Opitz fiataalkori művére, az *Aristarchus, sive de contemptu linguae Teutonicaera* (1618) kellett gondolnunk. A jeles sziléziai költő szónoki jellegű (bár nem szónoki formájú!) művében van valami Apáczaiéval rokon heves lendület és szenvedélyes hazafiság. A szorosabb vizsgálat azonban arról győzött meg bennünket, hogy eszmei rokonság viszont semmi. Opitz értekezése annyira irodalmi érdeklődésű, s annyira a német költészet létjogának igazolására készült, hogy nem állítható párhuzamba Apáczai e nagyszabású társadalómkritikai beszédével. Azt természetesen, hogy Apáczai Opitz e művét ismerhette, nem akarjuk feltétlenül tagadni, hiszen 1624-ben és 1641-ben a költő német verseivel és a *Buch von der deutschen Poeterey*el együtt újra megjelent, s e kiadások egyike eljuthatott Gyula-

⁴⁸ Vö. pl. TH. ZIEGLER: *Geschichte der Pädagogik*, München 1909, 135. skk. — Andreä pl. az iskola „Augias istállójáról” beszél!

⁴⁹ Rendesen a *Medulla Theologica* függelékeként található, pl. a Janson-féle év nélkül (1643?) megjelent kiadásban a 407–414. (Debr. Ref. Koll. F. 913.)

⁵⁰ Ismerteti őket BAYLE *Dictionnaire*-jében ed. 1730, I. 174.

fehérvárra. Apáczeit azonban legfeljebb az anyanyelv művelésének szükséges voltában erősítette meg.⁵¹

A beszéd stílusáról nem sokat kell mondanunk. Láttuk már, minő ügyességgel kezeli Apáczi az antik retorika eszközeit. A *De summa scholarum necessitate* is szolgálhatna szép példákkal. Rendkívül csattanós a bevezetés a szűkszavú görög szónok esetének meglepő alkalmazásával. A mondanivalót szépen hullámzó körmondatok adják egymásnak, szerkesztésükben Apáczi valóságos mester. Utaltunk rá, hogy e beszédben stilisztikailag is átdolgozza forrásait, szó szerint jóformán semmit sem vesz át. Érdemes megfigyelni egyetlen, találomra kiválasztott mondatát:

„Nec vero solum prophanæ historiae Reipublicae Antistites Sapientia varia ornari debere docent, docent id et sacrae, quum Mosen in omni Aegyptiorum sapientia institutum, Danielem ejusque socios vero Magis et Astrologis in omni libro et sapientia Chaldeorum omnibus peritorem decuplo affirmant, ut jure merito Selomo ad populi Israelitici rectionem, solam sapientiam a luminis fonte flagitet.”

A két rövid bevezető főmondatot (Nec vero . . . docent — docent id . . .) két hosszú alárendelt mondat követi (quum . . . affirmant: ennek alanya a második főmondatéval azonos és ut . . . flagitet). A két vezérmondat sarkkal fordul egymásnak, a két azonos állítmány (docent — docent) hatásosan ismételt, egyben kiemeli az ellentétet. Az első (időhatározói) mellékmondat két tartógerendája egy-egy participium (institutum — peritiorem), de nem azonos grammatikai alakban: közöttük két hosszú sor hullámzik tele művészi hyperbatonokkal. Ugyanilyen ritmikus a befejező következményes mondat szórendje. A retorika e szerényebb eszközei is széppé, kellemesen hangzóvá teszik a mondatot. A szerkesztés lényege, mint látnivaló, minden vonatkozásban az antithesis.

Nem akadályozza meg az antik retorika Apáczeit abban, hogy személyes érzelmeit tolmácsolja. A szónoki előadás inkább megneemesíti, római méltósággal ruházza fel őket. Legvégső mondata is szerény személyes kérés, amelyben azonban rettenthetetlen bátorsága és felelősségvállalása is hangot kap: azt

⁵¹ OPITZ Aristarchusát G. Witkowski kritikái kiadásában (Leipzig, 1888.) használtam. Ugyanebben a „Német poétika” is. A bibliográfiát l. a 75. skk. lapon.

akit a fejedelem Muzsáim táplálására — mondja a megszemélyesített Kollégium, a szegény anya — hozzátok küld, támogassátok, ha csak a meztelen igazság feltárásával benneteket már a küszöbön meg nem sértett. Tudja, hogy kemény beszédet mondott, de minden felelősséget vállal a „nuda veritas” annyira szükséges kimondásával.

Emésztő napja lehetett szegény Apáczainak ez a november 20-a. Tanári értekezletet tartott, utána legalább három óráig perorált hosszú beszédének előadásával, majd megnyitotta az Albumot, s a kolozsvári kollégium e valódi születésnapján le is másolta beszédét: kisebb törlésekkel ugyan, de mindvégig szépen, egyenletesen, jól olvashatólag. S a gyenge, beteges testnek mindezt bírnia kellett!

Az igazi nehézségek pedig még csak ezután kezdődtek a szürke hétköznapi munkájában. Apáczai nyilván már a tanév elején összeállította tantestületét. Az 1657. évre a következő preceptorokat találjuk feljegyezve: Csernátoni Pál tanította a retorikát, a pfalzi származású Kedob Gottfrid a poetikát, Pávai János a szintaxist, Karácsonfalvi Zakariás az etymologiai osztály tanítója volt, Váradai György (majd a helyébe állított Dállyai Mihály) a rudimentát, Szanki András az elemi osztályt vezette. Csernátoni Pál állandóan a legmagasabb középfokú osztályt tanította, de a többi tanerő folytonosan változott, s Apáczai egész kolozsvári működése alatt nem történt meg, hogy ugyanazt az osztályt két egymást követő évben ugyanaz a tanár oktatta volna. Az állandó testület kialakítása Apáczai számára is csak szép ábránd maradt, s nagy eredménynek számíthatta, hogy a legértékesebb tanerők, Porcsalmi és Csernátoni, mindvégig kitartottak mellette.⁵²

A legsúlyosabb terhet mégis az anyagiak jelentették, a túlnyomó részben szegény tanulókból álló deákság eltartása. Apáczai hamarosan tisztába jöhetett a kolozsvári polgárság teherbíró képességének határaival (a szörnyű tűzvész után a lakosság maga is nehezen építkezett), ezért 1657 áprilisában megragadta az özvegy fejedelemasszony, Lórántffy Zsuzsánna

⁵² Az Apáczai-albumba bejegyzett praeceptorai névsorokat pontosan közölte FEKETE MIHÁLY: A kolozsvári ev. ref. főtanoda története, Kolozsvár 1876, 32. (Értesítő az 1874–75. tanodai évről). TÖRÖK ISTVÁN: A kolozsvári ev. ref. collegium története, Kolozsvár, 1905, I. köt. 41., valamint KREMMER 144.

kolozsmonostori időzésének alkalmát, s kérvényt nyújtott be hozzá iskolájának segélyezése céljából. A rövid írásmű tömörségében annyira jellemző Apáczaira, hogy érdemes teljes egészében elolvasni:

„Apáczai János alázatos supplicatioja Nagyságodhoz, mint kegyelmes asszonyához. — Kegyelmes Asszonyom, noha jól tudom, mely sok ecclesiák s scholák támaszkodnak a Nagyságod fejedelmi kegyelmességére, mindazonáltal mivel Nagyságodban az Isten dicsőségére való nagy indulatot mind azok is meg nem határozhatják, én is Nagyságodnak egyik méltatlan cliense kénszerítettetem scholám nevével, nagy szükségében Nagyságod előtt esedezni, hogy Nagyságod Istenét s igaz vallásunknak ennyi derék adversariusok között való gyarapodását kegyelmesen megtekintvén, méltóztassék fejedelmi kegyelmességéből szegény scholánk előmenetelire valami beneficiumot rendelni, hadd tapasztalja meg scholám is, nem csak én magam, hogy az igaz reformáta religionak dajkájaul ez hazában ama nagy országló király Úr Krisztus Nagyságodat rendelte, s ehhez képest igyekezzék annál nagyobb indulattal a Nagyságod mind világi, mind örökkévaló boldogságáért Isten előtt esedezni.”⁵³

Az április 23-án kelt, kis alakú, sebtében írt supplicatiót — törlések, javítások vannak benne! — egészen bizonyosan maga Apáczai vitte Monostorra, s ott előszóval bőven indokolta. Figyeljünk fel arra a fordulatra, hogy Csere János maga már megtapasztalta a fejedelemasszony kegyességét, most iskolája számára kéri: Egészen bizonyos, hogy Lórántffy Zsuzsanna legnehezebb napjaiban erélyesen védelmezte Apáczeit, sőt az sem valószínűtlen, hogy anyagiakkal — természetbeniekkal — támogatta. Nem érdektelen a „derék adversariusok” fordulat sem: Apáczai az unitáriusokra és a katolikusokra gondol, ezeknek kitűnő tanintézeteivel szemben kell állania a versenyt. A supplicatió látszik, hogy a kérelmező bizonyos a sikerben, patrónáját személyesen ismeri, s jóindulatára építhet. A fejedelemasszony még ugyanazon a napon intézkedett, s magára Apáczai kérvényére írta rá sajátkezűleg döntését: ezer forintnyi tőkét

⁵³ Betűhíven közölte FEKETE MIHÁLY i. m. 91–92., itt modern helyesírással adom. Megtalálható még SZILÁGYI SÁNDOR: Vértanúk a magyar történetből, Bp. 1867, 132., valamint Erd. Prot. Közl. 1875, 5. sz.

rendelt a kolozsvári iskolának, s azt ajánlotta, hogy szőlőt vegyenek rajta, „mert a szőlő maga meg mieli magát, de az interes gyakorta csak oda lesz; mind az által amelyik legh job, azt cselekedgyék.” Erről az adományról 1658. aug. 10-én donationalist is állított ki. Elégedett dicsérettel emlékezik meg benne az iskolának Apáczaikéze alatt elért gyarapodásáról: „... megtekintvén a kolozsvári orthodoxum collegiumnak mostani szép állapottal való indulatját s nevedekését, azokon az rendes és épületes utakon, mellyeket mostani böcsülletes mester Apáczaiké János uram abban bevitt és vött; conferáltunk annak promotiojára, nevezet szerint a szeginb szerű, jó indulatu s serényen tanuló Alumnusoknak táplálásokra ezer magyariforintokat jure perpetuo.”⁵⁴

Apáczaiké munkáját dicsérő e fejedelmi elismerés nem áll egyedül, s ez a körülmény annál figyelemreméltóbb, mert az 1657. év második felében bekövetkezett a virágzó erdélyi fejedelemség szomorú romlása. II. Rákóczi György a vesztes lengyel hadjáratból visszatérve, a Porta haragjával szemben nem tudta magát tartani, s az 1657. nov. 1—3-i gyulafehérvári országgyűlésen kénytelen volt lemondani. A rendek mindjárt meg is választották Rhédey Ferencet.⁵⁵ Az új fejedelem nem sok intézkedést tehetett, alig három hónapig ült a trónon, 1658. jan. 29-én már újra ő esküdött hűséget Rákóczinak,⁵⁶ e kevés intézkedése között mégis ott szerepel Apáczaiké fizetésének kiutalása. A Váradik Miklóshoz, Kolozsvár „első polgárához” („Civi Primario Civitatis nostrae Colosvar”) és a református egyház főgondnokához intézett oklevelet a marosvásárhelyi Teleki-téka kéziratárában sikerült megtalálnunk. Rhédey arról intézkedik benne, hogy „Apáczaiké Jánosnak, Theologia Doctornak, Kegyelmetek Orthodoxa Fő Mesterének esztendőnként járó Salariumjában” Váradik Miklós fizessen ki a kolozsvári dézsmából angariatim (azaz dézsmaterminusonkint) 100—100 forintot, annuatim (évenkint) pedig 60 veder bort és 20 köből búzát.⁵⁷ Ez az utasítás Apáczaiké-

⁵⁴ FEKETE i. h. — Szilágyinál is.

⁵⁵ SZILÁGYI SÁNDOR Erd. Ogy. Eml. XI. köt., 1886, 318—325.

⁵⁶ Uo. 357.

⁵⁷ Az ismeretlen oklevelet az alábbiakban teljes egészében közlöm: „Francis (!) Redei Dei gratia Electus Princeps Transylvaniae, partium regni Hungariae Dominus et Siculorum Comes etc. Fidelis nostro Prudenti et Circumspecto Nicolao Váradik, Civi Primario Civitatis nostrae

nak — ha valóban hiánytalanul megkapta! — tekintélyes évi jövedelmet (a természetbenieken kívül 400 forintot) biztosított. Valószínű azonban, hogy a tragikus történelmi körülmények következtében a fizetés nem egyszer ki-kimaradt.

Az 1657. év szomorú családi gyásszal is meglátogatta a nehéz körülmények között iskolájáért küzdő, az összeomló haza gondjától gyötört Apáczai Jánost: 1657. szept. 18-án gyermeküket vesztették el. Kovács Máté, a református egyház harangoztató gazdája e napon a következőket jegyezte be számadáskönyvébe: Apaczey (sic!) Uram gyermekét hogy eltemették, attam az harangozó legenek fl. —, den 9.⁵⁸ A harangozás költsége az egyház kiadásai között szerepel, tehát „hivatalból” történt. Herepei János joggal következtet rá, hogy az elhunyt gyermek nem azonos a Bethlen Miklós által emlegetettel,

Colosvár, et Ecclesiae ibidem orthodoxae proventuum Perceptorum et Erogatorum moderno et futuris quoque pro tempore constituendis Salutem et favorem nostrum. Tiszteletes Apáczai Jánosnak, Theologia Doctor-nak Kegyelmetek Orthodoxa Fő Mesterének járó Salariumjában Kegyelmetességünkből rendeltünk Kegyelmed által adatni abból a' pénzbeli proventusból, mellyet annuatim rendeltünk Kegyelmetek Ecclesiajához Désről, Colosról és Székről Angariatim száz száz forintot, az mely husz köből buza pengig és hatvan Veder bor az eo Kegyelme előbbeni Conventiojába rendeltetett volt, a' helyet azon Kegyelmetek Ecclesiaja számára járn szokott Colosvári Dézmából annyit adatni kegyelmesen parancsollyuk azért Kegyelmednek és Kegyelmed után mi időnkben állítandó Perceptornak is, hogy azon száz száz forintot Angariatim, hatvan veder bort és husz köből buzát pengig annuatim adgya meg, erről több parancsolotunkat nemis várván. Secus non facturus, gratiose propensi manemus. Praesentis perlectis exhibenti restituti. Datum in Civitate nostra Alba Julia, die vigesima septima mensis Novembris. Anno Domini Millesimo Sexcentesimo Quinquagesimo Septimo Franciscus Redei (sajátkezű aláírás) Papírba nyomott fejedelmi pecsét. — Hátlapon régiesebb elmosódott írással: „Huszti Rhedei Ferencz Fejedelemségbeli leveli.” XVIII. század első feléből származó írással: „Rhedei Ferencz fejedelem Collatioja a Kolosvari Ref. Theologiae Doctor-nak Apáczai Jánosnak fizetése iránt az akkori Varos Erogatorához Váradi Miklos Urhoz de Anno 1657.” — A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár kéziratgyűjteményében, Dipl. 16. sz. alatt. — A ref. kollégiumnak a dézsmából járó jövedelmeit jól ismerteti az 1874/75. értesítő, 96 — 98.

⁵⁸ A kolozsvári ref. egyház levéltárának Fasc. VI. Nro 19-Kt. 86. jelzetű harangozási számadáskönyve, 22. Közölte HEREPEI JÁNOS: Apáczai Csere János kolozsvári lakozásának ismeretlen részletei, Pásztor-tűz 1925, 262.

hiszen az — a tudósítás értelme szerint — atyját túlélte.⁵⁹ Bizonyos csak annyi, hogy Apáczai Csere Jánosnak és Aletta van der Maetnak legalább két gyermeke volt.

A Disputatio de mente humana

Az 1658. év Erdélyben a legnyomasztóbb bizonytalanság légkörében kezdődött. A makacs Rákóczi György januárban visszaült fejedelmi trónjára, holott a török halálos gyűlöletéről és engesztelhetetlen álláspontjáról hamarosan meggyőződhetett. A tehetetlen erdélyi rendekkel való alkudozó huzavona az év egész első felét betöltötte, s csak aug. 3-án jutottak el odáig, hogy II. Rákóczi Györgyöt az ország megmaradása érdekében újabb lemondásra szólítsák fel: a rendek szóvivői Bethlen János és Csulai püspök voltak.⁶⁰

Apáczai az események forgatagától kissé távolabb, úgy tetszik, stoikus nyugalommal tanított Kolozsvárt, s az év első fele nagyobb zavar nélkül el is telt a szellemi munkában. Bethlen Miklóst valószínűleg már az 1657. év utolsó napjaiban behozták Apáczai keze alá, de zaklatott családi körülményei, atyja folytonosan növekvő politikai szerepe miatt csak az 1658. év elején foglalta el a Farkas utcai kollégium első emeletén Uzoni Balázs szeniorral megosztott nappali deákszallását. Öccsével együtt egyébként nagyatyjuknál, Váradi Miklósnál laktak, bár az ifjak jobban szerettek volna még éjszaka is a kollégiumban maradni. Bethlen Miklós kijelenti, hogy ez nagy javára szolgált volna: bizonyára az Apáczai által meghonosított szép rend és fegyelem nevelő erejére céloz.⁶¹

Az eddigi irodalomtörténeti kutatás figyelemre sem méltatta Apáczainak az 1658-as év iskolai munkájából kinövő egyik művét, az éppen nem jelentéktelen *Disputatio de mente humanat*.⁶² Címlapja szerint Fogarasi Mátyás teológus adta

⁵⁹ Önéletírása, i. kiad. I. 165. — Bod Péter is Apáczai „terhes Ház-népé”-ről s „gyermekeiről” tud. (Magyar Athenas, 1766, 14.)

⁶⁰ Erd. Ogy. Eml. XI. 281.

⁶¹ Önéletírása, I. 159–160.

⁶² RMK. II. 918. Ma csak két példányban ismeretes. A marosvásárhelyit ott jártomkor nem találták, a Magyar Tudom. Akadémia könyvtáráét (Philos. Qu. 61.) használtam. (Fényképmásolatban a Debreceni Egyetemi Könyvtárban is.) A mű ajánlása Istvándi Bálintnak

elő respondensként Apáczai elnöklete alatt, Szenczi Kertész Ábrahám váradi nyomdájában 1658-ban napvilágot is látott. A disputáció, az általános szokástól eltérőleg, nem jelzi az előadás idejét és helyét, azonban minden valószínűség szerint az év első felében hangzott el. Kedob Godofréd a mű végére a respondenshez intézett dicsérő verset függesztett, s ezt „praeceptor poesos” -ként írta alá. Ismeretes pedig, hogy Kedob az 1657. évben, s 1658 első hónapjaiban tanította Kolozsvárt a poetikát. Az 1658. május 20-án tartott tanítóválasztáson már Karácsonfalvi Zakariást találjuk a poétai classis élén.⁶³ Kedobról több adatunk nincs. Nem lehetetlen, hogy visszatért hazájába, Pfalzba. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a disputáció keletkezhetett 1657-ben és csak kinyomatására került sor 1658-ban. Abból a körülményből azonban, hogy Fogarasi Mátyást 1658 dec. 31-én a syntaxis praeceptorává választották,⁶⁴ arra következtetnek, hogy a disputáció 1658-ban hangzott el: a tanítói megbízatás a végzett teológus jutalma volt sikeres főiskolai szerepléséért, a nehéz Apáczai-dissertatio előadásáért. Apáczai egyik monográfusa, Király István, azt próbálta bizonyítani, hogy a művecskét Fogarasi Mátyás szerezte, hiszen ott a címlapon a neve, mindez azonban csak azt árulja el, hogy régebben nem voltak tisztában a respondensi szereplés lényegével.⁶⁵ Apáczai egészen egyéni művéről van itt szó, aminthogy az ő utrechti respondens-szereplése, az *Introductio ad philologiam sacram*, Voetius szövegének megtanulására és előadására korlátozódott. Fogarasit egyébként 1659-ben már a dési iskola igazgatói székében találjuk.

szól, a kolozsvári református kollégium egyik gondnokának, aki, úgy látszik, Fogarasi Mátyást tanulmányaiban is támogatta: „Generoso prudenti ac circumspecto viro D. Valentino Istvandi. Gravissimo Claudiopolitanorum Centumviro, Solertissimo Collegii Reformatorum Curatori, Benignissimo Musarum Patrono ac Fautori, Liberalissimo studiorum meorum Moecenati.” Istvándi Bálintot Bethlen Miklós is „Kolozsvárott igen gazdag, első református ember”-nek nevezi. Az ő fiával Istvánnal és egy Lucietta nevű velencei kurtizánnal esték meg 1665-ben azok a kalandok, amelyeket Bethlen oly mulatságosan beszél el Önéletírásában (I. 210.).

⁶³ FEKETE MIHÁLY i. m. 32. (Az adat az Apáczai-albumból származik.)

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ L. a 14. jegyzetben i. művét, 58. Ezt a tévedést azonban, sajnos, Stromp László is elköveti (Athenaeum, 1897, 280.).

Az érdekes filozófiai mű lényege az, hogy szembeszáll Regius fentebb már érintett híres tanításával, amely szerint a lélek (gondolkodás) csak a test *modusa*, egyfajta létezési módja. E merész, lényegében materialista tétel nagy vihart váltott ki nemcsak ortodox teológus körökben, hanem még Descartes is tiltakozott ellene. A nagy francia bölcselelő a *Principia philosophiae*ban így határozza meg a modust: „Et quidem hic per modos plane idem intelligimus, quod alibi per attributa, vel qualitates. Sed cum consideramus substantiam ab illis affici, vel variari, vocamus modos” (I. 56.). A szám és idő szerinte a gondolkodás modulusai („modi cogitandi”, I. 55. skk.)⁶⁶ Azt azonban óvakodott kimondani, hogy a test és a lélek a substantia és a modus viszonyában lennének egymással, sőt a res extensa és a res cogitans merev széttartásával azt a látszatot keltette, hogy a skolasztikusok módjára különálló substantiáknak fogja fel őket. Másfelől teljesen materialista jellegű filozófiája és lélektana szinte kényszerítőleg vitte egyes természettudományos képzettségű tanítványait a Regius által merészen levont következtetés felé. A harcos kedvű utrechti orvos-professzor meg volt győződve, hogy csak mestere felfogásának lényegét mondja ki, midőn a lélek (a gondolkodás) modus voltát hirdeti. Apáczai viszont nem tudott elszakadni a skolasztikus-teológiai felfogástól, amelyet egyébként e ponton Descartes-éval azonosnak tartott, s ő is úgy vélte, a mestert védi Regius túlzó és veszedelmes állításaival szemben. — Lássuk hát a magyar Descartes-recepció és a hazai gondolkodás történetének ezt az érdekes dokumentumát. A mű megvilágítatlan voltára való tekintettel kénytelenek vagyunk az ismertetésben némi részletességet megengedni magunknak. Meg kell még jegyeznünk, hogy Apáczai Regiusnak *Philosophia naturalis*ában kifejtett elméletével vitázik, idézetei szó szerint innen valók.⁶⁷ A gondolatmenet XIII tézisben bomlik ki.

Az embernél — mondja — nincs istenibb, szebb és csodálatosabb lény a Hold alatt. Az emberi elméről akar szólni, amelyről egyébként a közeli napokban tanítványainak részletes megvilágosító előadást fog tartani. (Thes. I.) Az emberi elmének mind a latinban, mind a görögben és héberben három elnevezése

⁶⁶ Vö. R. EISLER: Wörterbuch der Philosophischen Begriffe, Berlin, 1904,² I. 678.

⁶⁷ Amsterdam, 1654, 334. skk.

van: anima (*ψυχή*, nephes), spiritus (*πνεῦμα*, ruach), mens (*νοῦς*, daghat). Az első az, amitől élünk; a második amelytől tudunk; a harmadik, amellyel az isteni dolgokat szemléljük. (Thes. II.) Az elme tehát az emberi test irányítására szánt *spiritus*. Az emberi elme nem más, mint a gondolkodó substantia (s. cogitans). A gondolkodás pedig közvetlen tudomásulvétele annak, ami bennünk van. Ily substantia Isten, az angyalok, az emberi elme. Van különbség is: amazok test nélküliek, ez a legfelsőbb lény rendeletéből csak a testhez kötve jelentkezik. (Thes. III.) Ez a különbség azonban nem benső és lényegbe vágó (substantialis), hanem csak külső és esetleges (accidentalis); az emberi elme is substantia. A gondolkodás az emberben nem lehetséges spiritualis substantia nélkül, ha csak fel nem tesszük, hogy a test is képes a gondolkodásra, s így a lelki és testi (anyagi) substantiát ugyanazon tulajdonságokkal nem ruházzuk fel. Minthogy tehát az elme érzékelve, akarva és ítélve végzi cselekedeteit, fel kell tennünk, hogy *valami*, tehát substantia (Thes. IV.)

Hogy az elme a testtől valósággal különálló substantia, onnan bizonyítható, hogy a gondolkodás kiterjedés nélkül világosan és szabatosan („clare et distincte”) gondolható el. A kiterjedés a test lényeges attributuma. Amit pedig mi így fogunk fel, azoknak a valóságban elválasztva és külön kell létezniök, hacsak Istent a *cselekvésben* nem tételezzük fel gyengébbnek, mint magunkat a *gondolkodásban*. A világos észrevétel (clara perceptio) az, midőn a dolog a figyelmes elmének jelenvaló (praesens) vagy valósággal elébe jön (obvia est). Szabatos (distincta) pedig akkor, ha nem csak világos, hanem minden mástól elvonatkoztatott és pontos (praecisa). Ezenfelül a százados tapasztalat a testet romlandónak mutatja, ezt pedig az emberi elméről sem természet, sem működése, sem pedig Isten természeté nem engedi meg. A gondolkodásnak ugyanis nincsenek részei, amelyekre széthullhatna: ez a *corruptio* lényege. Az észrevétel és az ítélet az elmét nem csökkentik, hanem növelik. Az embert teremtő Isten természeténél fogva bölcs és igazságos, a lélek célja e világon kívül van, erre törekszik. (Thes. V.)

Ezért azoknak a nézete, aki szerint az elme (lélek) a testi substantia modusának mondható és fogható fel, nem csupán hamis és nagyon veszedelmes, hanem észrevétlenül az atheismushoz vezet. Ha ugyanis az elme a test modusa, vele együtt

el is pusztul; vagy pedig az következik, hogy a modus nem a dologban benne létező is lehet, következésképpen nem modus, ami nyilván ellentmondás. [értsd: ha a lelket mint *modust* tételezzük fel halhatatlannak, akkor már modus voltát tagadjuk]. Nem állhat meg a következő ellenvetés: a gondolkodás és a kiterjedés *attributumok*, amelyek bizonyos substantiákban, mint subjectumokban vannak benne és minthogy ezek egymás között *különfélék* (diversa), de nem *ellentétesek* (opposita), az elme is lehet valaminő attributum és ugyanabban a substantiában (az emberben) a kiterjedéssel összeférő, ámbár az egyiknek a fogalma nincs benne a másikban. Apáczaí felelete erre az, hogy valóságban (re) és logikailag (ratione) különböznek egymástól: a lényeges dolgok (essentialia) mindig attributumok, amelyek a dolog megváltozása nélkül nem változhatnak. „Hogy a testben a ratio a kiterjedéstől, Istenben és az angylokban pedig a spiritus a testtől különvállik, azt azok sem merik tagadni, akik ellen disputálunk” — mondja. Innen az következik, hogy a gondolkodás másként van benne a testben, mint a kiterjedés és elválhat tőle. Apáczaí bizonyítása arra törekszik, hogy az *ember* egyszerű substantia voltát cáfolja, amelynek csak egy-egy attribútuma lenne egyfelől a kiterjedés, másrészt a gondolkodás. Egyik megjegyzése pl. a következő: egyszerű subjectumnak (substantiának) az embert csak az mondja, aki Lucretiusszal semmi egyebet nem lát benne az állatokkal is közös, romlandó testnél. Egyébként is — folytatja —, az olyan subjectum, amelyben több, egymástól világosan elkülöníthető attributum van, már összetett és nem egyszerű, így hát a koncipiált „ember” subjectum is. (Thes, VI.) A lélek és test szoros egyesüléséből (egymás nélkül nem lehetségesek!) azonban az következik, hogy az ember nem per accidens létező lény, hanem per formam essentialem egységes. A forma az az ok, amelynél fogva valami az, ami. Az ember a test és lélek valóságos egyesülése folytán ember: a test és lélek külön nem ember. Ez persze nem jelenti azt, hogy az *ember* egyszerű substantia, hiszen Apáczaí éppen ennek cáfolására törekszik. (Thes, VII.)

A továbbiakban Apáczaí azt bizonyítja, hogy a gondolkodás és kiterjedés ugyanazon subjectumban nem lehetségesek. A gondolkodás nem lehet hosszú, széles, mély, négyszögű vagy gömbölyű, ahogyan a kiterjedés sem állított, tagadott, látó vagy halló. A mozgás és alak sajátos testi modusok, a gondol-

ködés nem függhet tőlük. Ha a gondolkodás egyenesen a testre tartoznék, csupán a testi dolog lenne alkalmas a gondolkodásra (Thes. VIII.).

A skolasztikus finomságokba bonyolódó bizonyítás további célja annak az ellenvetésnek elhárítása, hogy a gondolkodás a testi substantia attributuma lehet. Apáczaí itt ügyesen használja ki a kartéziánus alaptételt, ti. hogy a test létezésében kételkedhetünk, a gondolkodásában — mely közvetlenül adott számunkra — azonban nem. Ha tehát a gondolkodásban nem kételkedhetünk, hogyan lehet ez a valami modusa (létezési módja!) annak, amiben kételkedhetünk. Igaz, hogy Apáczaí nagy szabatosséggal és jóhiszeműséggel azt is leszögezi, hogy a lét és a gondolat kategóriái nem zavarhatók össze, s a mi kételkedésünk, állításunk vagy tagadásunk nem okozza, ahogyan nem is semmisíti meg a dolgok létezését. A kartéziánus ismeretelmélet egyik alaptételének helyes megértését tükrözi az a megállapítás is, hogy az észrevétel (szemlélet) nem mondható szabatosnak (*distincta*), ha a dolog, maga a valóság, csekélykét is másként van. Teljesen az aristotelesi skolasztikus gondolkodás keretében marad azonban annak a Regiusnál is aristotelesi tételnek a cáfolata, hogy a gondolkodási képességet fogjuk fel *nemnek* (genusnak), amely alá különböző fajok tartoznak: substantia, attributum, modus, így hát nincs ellentmondás. Apáczaí szilárdan leszögezi magát a mellett a tétel mellett, hogy az emberi elme testetlen substantiának fogandó fel, nem pedig a test modulusának. Az állat viszont nem fogható fel gondolkodó substantiának. A *facultas cogitandi* egyedül a *mens humana* modusa. (Thes. IX.) Meg kell persze jegyeznünk, hogy Regius — merész modus-elmélete ellenére — végső soron szintén nem meri tagadásba venni az emberi elme önálló substantia voltát, sőt így ír: „Hogy pedig az emberi elme, vagyis ez a testtől valóságosan különböző és ténylegesen is elválasztható létező, külön állva, magától is létezhetik, azt a Szentírás több helyen kinyilatkoztatta számunkra.”⁶⁸ Ebből a fogalmazásból, de az alábbiakból is kiderül viszont, hogy

⁶⁸ I. m. 341. („Quod autem mens humana sit substantia, sive ens realiter a corpore distinctum et actu ab eo separabile, quodque seorsum per se subsistere potest, id in Sacris literis plurimis in locis, nobis est revelatum.”)

Regiusnak, a természettudósnak a bibliára való hivatkozása pusztán önvédelem vagy leplezés, Apáczaínál pedig őszinte meggyőződés. Csere Jánosunk nagyon világosan látja Regius alapvetően materialista állásfoglalását, szembe is száll vele. Magasfokú tudományos becsületességére és a világi tudományosság tiszteletére jellemző azonban a gondolatmenet folytatása, amelyet érdekessége kedvéért szó szerinti fordításban közlünk :

„Az eddig mondottakból, úgy véljük, világosan kiderül, hogy amidőn a gondolkozási képességet nem lehet több *species*ből álló *genushoz* hasonlítani, az állatnak vagy az órának... példája semmit sem ér annak bizonyítására, hogy a gondolkodás a testi modusok között is létezhet. Sőt úgy véljük, az is kiderül, hogy az emberi elmét nem járuléknak, hanem substantiának kell mondani. Ámbár a Szentírás bizonyossága a bizonyágtévőnek [ti. Istennek] legfőbb tekintélye és méltósága folytán minden kifogásnál (ellenvetésnél) nagyobb, így minden okoskodást felülmúl, mégis mivel a filozófiai dolgokat többnyire a tömeg értelme szerint adja elő, hacsak magából a természetből szorgos kutatással kijelentései nem igazolhatók, ugyanazt felelni itt is elsietett lenne, amit a föld forgásában és hasonlókban. Tedd hozzá, hogy az istentelenek, Isten létét és a lélek halhatatlanságát tagadók előtt a Szentírásnak nincs nagyobb tekintélye, mint nálunk [értsd : a protestánsoknál] Szent György, Kristóf vagy a tizenegyezer szűz viselt dolgainak. Sőt nem ritkán magukkal a keresztyénekkal is megesik a kétkedés, amely semmilyen okoskodással másként [mint ti. tudományos bizonyítással] el nem űzhető. Vajha ne lenne ez a nézet. [a Regiusé!] lejtő és ösztöke ily hitelenségre!” (Thes. X.)

Élesen megvilágítja ez a rövid részlet Apáczaei egész tudományos és emberi magatartását. Osztozik Descartes-nak abban a felfogásában, hogy a biblia a tömeg nyelvén és a tömeg értelmi színvonalán beszél: tudományos megállapításai a természet szorgos kutatásaival ellenőrizendők.⁶⁹ Ne hivatkozzunk a Szentírásra, mondja Regiusnak, ő a hívő a lényegében már kétkedő természettudósnak. A világi tudományosság e feltétlen tisztelete Apáczaei legjellemzőbb vonásai közé tartozik, s ez annál

⁶⁹ Vö. ALFRED FOUILLÉE: Descartes, Paris, é. n. 18–20. (Les Grands Écrivains Français.)

nevezetesebb, mert a puritán teológus őszinte vallásos meggyőződésének birodalmán belül alkot független tartományt.

A továbbiakban Apáczai azt bizonyítja, hogy a gondolkodás a test minden közrehatása nélkül megy végbe. Érvei, hogy úgy mondjuk, ortodox kartézianus érvek, de felbukkannak közöttük a kor *pneumatológiájából* átvett bizonyítékok is. A lélek nem úgy organikus — mondja, hogy a test nélkül semmit végbe nem vihetne (Isten, angyalok!). Ha a gondolkodás saját cselekedetünk tudatos volta, ellentmondás lenne a gondolkodást a test segítségével végezni. A gondolkodás aktusa annyira egyszerű, hogy nem engedi meg a kölcsönhatást (circulationem) a lélektől a testhez, s innen vissza amahhoz. A lélek mozgáson kívül semmi egyebet nem közöl a testtel, a test nem hat vissza a lélekre. Igaz, hogy a gondolkodás szerve az agy, de ez csak eszköz és a cselekedeteket nem az eszköznek, hanem az ezt mozgató okoknak, itt a gondolkodó léleknek (anima rationalis) kell tulajdonítani. Ezt bizonyítja a tapasztalat is az extazisban levőkkel. A tagok hevesen mozognak s valószínű, hogy a heves mozgás az agyat is befolyásolja, az ember mégis a halotthoz hasonlít [értsd: tehát a test és lélek között nincs kapcsolat, a lélek nem vesz részt a test fizikai convulsióiban]. Ugyanez világlik ki némely haldoklók fenségesebb gondolataiból, szavaiból. (Thes. XI.)

Regius fő érve a gondolkodás modus voltára az, hogy a szellemi tevékenység eszköze, az egészséges agy nélkül még a legmagasabb rendű isteni dolgokról sem lehet gondolkodni, mint pl. mély álomban, gutaütésben stb. Érdemes itt kissé részletesebben idézni Regius eredeti szövegét, a modern fiziológia és lélektan megtámadhatatlanul helyes alapelvét mondja ki: „Az emberi értelem, ámbár a testtől valóságosan különálló substantia, mégis minden elvégzendő cselekvésében, amíg a testben van, nézetem és e közkeletű kérdést tárgyaló sok bölcselelő nézete szerint, organikus, azaz testi szervekre szorul, úgy hogy testi szervek nélkül semminő cselekedetet nem vihet véghez: a lélek használja a testet, a test pedig nem használja a lelket... Ha az életkor vagy a gyógyítás folytán az agy működése megjavul, rendeződnek a gondolatok is; ha viszont a vénség vagy betegségek miatt megromlik, elgyengülnek az elméleti tevékenységek (mentis operationes) is; ha végül a betegség egészen tönkreteszi, csaknem minden elméleti tevé-

kenységünk megszűnik, s az ember végül meghal. Ez pedig nemcsak a testi, hanem a szellemi és isteni dolgok szemléletében is nyilvánvaló.⁷⁰

Apáczainak ezzel szemben már nincs komoly érve; itt is megmarad az ortodox kartéziánus gondolatnál, s mereven tagadja, hogy az agy, a vér, az életszellemek a magasabb gondolkodás szervei lennének, azt viszont megengedi, hogy ezek a szervek bizonyos gondolatoknak mozgató és segítő okai lehetnek, amiképpen a kézművest a haszon vagy a tisztesség vágya, a festőt ecsetének jósága, festékeinek változatossága segíti a mű megalkotásában. — Láthatjuk azonban, hogy ez nem felelet Regius kitűnő megfigyeléseken alapuló tételére. Apáczai — mint fentebb már kifejtettük — nem tudja végiggondolni a test és lélek viszonyának bonyolult kérdését. Nem egészen értjük a kézművesről odavetett metaforájának célját sem. Ha a testi szervek mégis lehetnek „mozgató és segítő okok” (*causae moventes et adjuvantes*), sőt, — mint mondja — eszközök nélkül Apelles nem lesz Apelles, Daedalus nem Daedalus, akkor a test és lélek kölcsönhatása a valóságban fennáll, holott Apáczai ezt a feltevést elutasítja. A *causae adjuvantes et instrumentales* fogalmát láttuk már az *Enciklopédiában*: amesiusi-ramusi eredetű, végső elemzésben arisztotelészi. Apáczai e helyen formális logikai fordulattal akar kitérni Regiusnak a gyakorlat által ezerszer ellenőrzött ténymegállapítása elől. Még két descartes-i gondolatot sorakoztat fel tételének védelmére (saját hibánk, hogy az *intellectio pura*, a tiszta gondolat képzelgéssel vegyül, mert gyermekkorunk óta szokva vagyunk, hogy érzékeink ítélete alapján filozofáljunk; ⁷¹ amit érzékeink

⁷⁰ REGIUS i. m. 342 — 43. „Mens humana, quamvis sit substantia a corpore realiter distincta, in omnibus tamen actionibus peragendis, quamdiu est in corpore, ea, meo et multorum philosophorum, tritissimam hanc questionem ventilantium, iudicio, est organica, sive corporeorum organorum indigens, ita ut plane nullas actiones sine corporeis organis perficere possit, eaque utatur corpore, corpus vero non utatur mente . . . Correcta enim per aetates et sanationes temperie cerebri, corriguntur cogitationes; ea vero per senectutem et morbos depravata, depravantur etiam mentis operationes; ea denique per morbos omnino corrupta, mox etiam cessat omnis nostra cogitatio, sive cogitandi actio et homo tandem moritur. Idque non tantum in rebus corporeis, sed etiam spiritualibus et divinis considerandis, est compertum.”

⁷¹ Vö. Magy. Enc. : „a sok eleve való ítéletekkel félen fordítottunk az igaznak megismeréséről.” (1.)

útján veszünk tudomásul, annak nincs semmi köze az isteni dolgokhoz, az agyon csak mozgások mennek keresztül, s ezek nem hasonlíthatók a lelki substantiához, az istenséghez), lényegében azonban egyikük sem cáfolja Regius tételét. (Thes. XII.)

Az utolsó (XIII.) thesisben Apáczai már csak kérdéseket vet fel, anélkül, hogy feleletet adna rájuk. Miért van az emberben két egyesített substantia: test és lélek? A lelket Isten teremti-e a foganáskor vagy a szülőktől plántálódik át, mint a szőlődugvány (tradux)? Annyit elárul, hogy az utóbbi lehetőséget (a továbbplántálást) tagadja. Meg kell jegyeznünk, hogy Aquinoi Tamás is hasonló nézeten van.⁷² A *Disputatio de mente humana* nagyon jellemző Apáczai-mű, világosan mutatja szerzőjének filozófiai elmélyedését, kartézianus gondolatvilágának határait és a skolasztikus teológiai rendszerhez való viszonyát. Meg kell azonban jegyeznünk azt is, hogy 1658-ban nincs olyan gondolkodó Magyarországon, aki a Descartes-recepció terén Apáczainál messzebb jutott volna.

Komoly figyelmet érdemelnek a vitairat függelékei, a *corollaria respondentis*. Ezek — formailag — a felelőnek (Fogarasi Mátyásnak) tulajdoníthatók, valójában ezek is a tanár elvei, a katedráról elhangzott tanítás megisméltése. Ezek egyike-másika persze merő általánosság, vagy jelentéktelen részletkérdés, de nem egy közülük fényt vet Apáczai gondolatvilágának alakulására. Érdekes volna pl. a logikai tételek közül részletesebben vizsgálni azt, amely szerint a ramusi logika *argumentum nudumok* hiányában szenved. A homályos fogalmazású mondat⁷³ azonban nem enged meg messzemenő következtetéseket (pl. azt, hogy Apáczai észrevenné ennek a logikai rendszernek tökéletesen formális voltát), valószínűbb, hogy a Ramus-komentátorok szokott kicsinyes vitáinak egyikéhez szól hozzá.

⁷² Summa Theologiae, Pars prima, Quest. 118. (Th. von Aquino Summa der Theologie, zusammengefaßt . . . von J. BERNHART, I. köt. Stuttgart 1933, 417.) Apáczai respondense e helyt egyébként a *creatianismus* és *tradutianismus* évezredes vitáját pendíti meg. Vö. Révész IMRE: Méliusz és Kálvin, Kolozsvár 1936, 34–35. (Erdélyi Tudom. Füzetek 85. sz.). Calvin is a konzervatív álláspont (a lélek teremtett volta) felé hajlott.

⁷³ „Nec sufficit dicere solum Logicam Ramaeam laborare defectu argumentorum nudorum, cum ea (uti alia quaeque ad proprias sedes revocare solet) accurate ad argumenta modo quodam consentanea referat, ut quae consensionem habeant laxiorem.”

A retorikai corollariumok között feltűnik az, amely a retorika és oratoria azonosságát állítja. Az etikai tételek egyike tagadja az erény aristotelesi meghatározását („két véglet között középút”), az erény lényegét a szabályhoz való alkalmazkodásban látja. A szülők joga — mondja egy másik propositio — királyi jog (jus regium). Legjobban érdekelnek bennünket a politikai tételek. Ezek közül a második a monarchiát a legjobb államformának minősíti, minthogy benne minden egy célra tör, s nincs könnyen alávetve a felbomlásnak. Még jellemzőbb a harmadik politikai tétel: a fejedelemnek joga van az isteni törvény helyes tanítása céljából, a liturgia meghatározására, a zsinatok összehívása és tartása ügyében, az egyház és az iskola felülvizsgálata, valamint az egyházfegyelem gyakorlása végett törvények kibocsátására, de nem formálisan, közvetlenül, hanem közvetve és tárgy szerint. Fogarasi Mátyás e tézise Apáczai egyházi-politikai felfogásának bizonyos változását jelenti, mondjuk ki nyíltan: egy visszafelé tett lépést. A *Magyar Encyclopaedia* X. részében kifejtett tökéletesen puritánus felfogással szemben a fejedelmi hatalom előtt való gyakorlati meghódolást igazolja e corollarium, még akkor is, ha a fejedelmi hatalom nem „formaliter et directe”, hanem csak „materialiter et objective” jogosult az egyházi élet szabályozására. Láttuk ugyan, hogy a magyar viszonyokra tekintő Apáczai már *Enciklopédiájában* elismerte a fejedelem zsinattartó jogát, de itt még a liturgiában („de Sacramentis rite administrandis”) is elfogadja a felsőbbség irányítását. Nem állítjuk egy szóval sem, hogy Apáczai feladta puritánus elveit. A teológiai tézisek között e corollariumokban is előfordul az, hogy az eklézsia kormányzási módja az Isten ígében elégséges módon meg van határozva. Ez pedig, Medgyesi könyve után csak a presbiteri rendszer helyeslését jelentheti. Mindezek ellenére mégis azt kell hinnünk, hogy Apáczai az 1655-ös szeptemberi válság után, a fejedelmek (Lórántffy Zsuzsánna, Rhédey Ferenc, Baresay Ákos) támogatását élvezve, újító hevét mérsékelte, s vállalta, mert vállalnia kellett, azt az episcopális-consistoriális egyházi rendet, amelyet maga körül talált.

Egyéb tudományágakból merített corollariumok is vannak még a vitairat végén. Jellemző Apáczaira az a tétel, hogy a fizikának praktikusnak is kell lennie. A mennyiségtanról tanítványa ezt jelenti ki: „A matematika tanulása annyira szükséges

az ifjúság számára, hogy amely helyen teljességgel elhanyagolják, ott szükségképpen a barbárság uralma honol." A teológiai tézisek közül egy visszautasítja azt a felfogást, hogy „a kegyesek lelke testükkel együtt alszik a feltámadásig." Azért érdekes ez, mert ismert anabaptista tanítással fordul szembe, amely — úgy látszik — még a XVII. század közepén is lappangott a kolozsvári unitáriusok között vagy egyebütt Erdélyben.⁷⁴ A corollariumok kicsengése teljesen ortodox, utolsó tétele: „Az igazi filozófia nem harcol a teológiával, hanem szolgál neki." Apáczai kétségtől nem vitatta ezt a tételt, azt azonban már több ízben megfigyelhetjük munkásságában, hogy a világi tudományosságnak, a tágabb értelemben vett filozófiának, nem pusztán a szolgálóleány szerepét szánta. Éppen ez a disputáció bizonyosság rá: Apáczai világosan látta, hogy az „atheusok"-kal csak a tudomány fegyverei segítségével lehet mérkőzni.⁷⁵

Apáczai 1658. évi főiskolai oktatómunkájának még egy emlékéről tudunk. Bod Péter értesít róla, hogy ez évben Kolozsvárt *Disputatio de politia ecclesiastica* c. vitairatot tett közzé.⁷⁶ Az az érzésünk, hogy a Fogarasi Mátyás corollariumaiban érintett kérdések részletesebb kifejtése lehetett, talán a puritánus elvek és a fejedelmi hatalom gyakorlata között fennforgó ellentétek egyeztetésére szánt kísérlet. Mindez azonban csak sejtés bizonyíték nélkül, a vitairat, sajnos, mai napig sem bukkant fel; lehet, hogy örökre elveszett. Ugyanígy vagyunk az Apáczai művei között szerepeltetett *Catechismus secundum dogmata Calvinii* című, év nélkül, állítólag Amsterdamban megjelent munkával is: nagy bibliográfiáink (Szabó-Hellebrant,

⁷⁴ Ismeretes, hogy ezt a tanítást a fiatal Calvin legelső vitairatában, a Psychopannychiában cáfolta. Vö. RÉVÉSZ IMRE: Az Institutio története, a Kálvin János Institutiója 1536 c. kötet bevezető tanulmánya, Bp. 1936, XVIII—XIX. (Ref. Egyházi Könyvtár XIX.) és uő.: Debrecen lelki válsága, Kny. a Századok 1936. évi kötetéből, 20.

⁷⁵ A disputációt Kedob Godofrédnak egy Fogarasihoz intézett dicsérető verse zárja. Az üres retorikának e diszpéldánya legfeljebb humoros elemzést érdemelne. Jól bizonyítja azonban az Apáczai tanítványai körében kialakult testületi szellemet és a mesterük iránt érzett rajongást. Kedob barátját is, mint *Apacidát* ünnepli. („Unus es Apacida qui pocula sana propinans, Fonte levas patriae lympidiore sitim.")

⁷⁶ RMK. II. 897. — Vö. ZOVÁNYI JENŐ: Puritánus mozgalom..., Bp. 1911, 363.

Stripszky, Apponyi) nem ismerik, soha senki nem látta, hiteles tudósítás nincs róla. Jó okunk volna létezését is kétségbe vonni.⁷⁷

Éppen nem bizonyos persze, hogy mindezek a művek az 1658. év első felében keletkeztek. Azért beszélünk itt róluk, mert az év utolsó harmadában oly súlyos megpróbáltatásokat élt át Erdély s Kolozsvár is, hogy még az Apáczaikhoz hasonló stoikus lelkek is keveset dolgozhattak. Említettük fentebb, hogy Lórántffy Zsuzsanna adománylevele aug. 10-én kelt, e hónap közepe táján már reazúdult Erdélyre a török-tatár áradat, s néhány hónapra a borzalmak földjévé tette a virágzó fejedelemséget. Elpusztult Csere János szülőföldje az egész Barcasággal együtt. Idősebb Paulus Beneker diáriuma szerint Apácát (Geist) augusztus 21-én égették fel.⁷⁸ Különösen szörnyű volt Vidombák (Weidenbach) sorsa, lakosságát a legnagyobb kegyetlenséggel mászárolták le.⁷⁹ Apáczaik testvérei, rokonsága Kolozsvárra menekültek. Ez év végén kelt levelében így vigasztalja a szintén kárvallott Geleji Katona István udvarhelyi lelkészt: „... ide a váras közé húsz tallért adtam, az ötséimnek: kik még kglmednél sokkal nyomorultabban maradtak, mert azoknak se házok, se semminemű marhájok, se búzájok, se semmiük a világon a testeknél s rajtok valónál egyéb nem maradt, s azonban az egyik talán négy gyermekkel vagyon...”⁸⁰ Szeptember 5-én Gyulafehérvárra került sor: a csaknem védetelen várost felégették, kirabolták. A kollégium, a fejedelmi könyvtár és levéltár áldozatul esett a barbár gyújtogatásnak. A székesegyház sírboltjait feltörték. Hunyadi János tetemeit kiszórták: a bosszúra szomjas hódító így akart megfizetni Nándorfehérvárért.⁸¹ Szeptember 10—14-ike Kolozsvár meg-

⁷⁷ Bod, Benkő, Weszprémi, Horányi, Wallaszky nem ismerik ezt a művet. KATONA ISTVÁN említi egyedül, *Historia critica regum Hungariae*, XXXVI, 715, Budae 1805. Tudósításának hitelét azonban emeli az a tény, hogy a könyv formátumát is jelzi (in 12-o).

⁷⁸ Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt, IV. köt. 185.

⁷⁹ Nekesch—Schuller Dániel krónikája, uo. 248.

⁸⁰ A levelet közli SZILÁGYI SÁNDOR: *Vértanúk a magyar történetből*, Pest 1867. c. művében a 138—141. lapon. Az id. részlet a 140. lapról. A levél eredetije a gyulafehérvári Batthyány-könyvtárban. Geleji Katonára lásd II. fejezetünk 68. jegyzetét.

⁸¹ Szilágyi Sándor *Erd. Ogy. Eml.*, XI. 284, uó.: *Vértanúk...* 137. (Itt még, Szalárdi téves adatai alapján aug. 29—31-ére teszi Gyulafehérvár felégetését.)

próbáltatásának napjai voltak. A város kb. 60,000 tallér irtó-
zatos sarc árán megmenekült ugyan a pusztulástól, de a testi-
lelki gyötrelmek áradatairól csak annak lehet fogalma, aki a
város megkínzott bírájának, a hősről Lintzegn Jánosnak
emlékezéseit elolvassa: „... mint a kenyeret, ugyan megévénék
bennünket” — jajongta Medgyesi Pál prófétai hangú beszéde-
iben.⁸² Apáczai amúgy is fogytán levő életerejét végtelenen
megviselheték ezek a napok, amikor neki, mint a város egyik
szellemi kiválóságának, az erős lélek próbáját is meg kellett
állánia és példát kellett mutatnia.

A nagyvezér szept. 14-én fejedelemmé tette Barsay Ákost,
akit azután az okt. 5-i segesvári országgyűlés megválasztott és
be is iktatott a fejedelmi székbe. Rákóczi György ezzel nem volt
még kitudva Erdélyből, jelentékeny várak (Szamosújvár,
Görgény, Gyalu) kezén maradtak és a hajdúság támogatását
is élvezte. Barsaynak pártot kellett szerveznie maga mellett.
Bethlen János, a legbefolyásosabb főurak egyike mellé is állt.
Mint Szilágyi Sándor megjegyzi: „Haller és Bethlen tolták
előre meg a papok.”⁸³

Az új helyzetben váratlanul megnőtt az egyházi rend
jelentősége, s az eddigi egyházkormányzati felfogások (epis-
kopális-presbiteriánus párhare) egyenesen politikai színezetet
öltöttek. Basire Izsák II. Rákóczi György legerélyesebb párt-
híveként működött, Csulai püspök is mellette nyilatkozott,
a puritánusok viszont mind Barsay pártjára állottak, hiszen
csak keserű emlékekkel gondolhattak a trónjavesztett fejedelem
önkényére. „Rákóczi és a puritánusok ellentéte a végsőkig
kiélesedett” — írja e mozgalom modern történetírója —: Enyedi
Sámuel orvos (Apáczai tanuló társa és barátja!), Nagyari József,
a híres prédikátor halálos veszedelemben forogtak Rákóczi
katonái részéről, Barsay viszont szabad kezét engedett a
puritánus reformok hirdetőinek, s ha politikai hatalma meg-
szilárdulhat, az erdélyi püspökös rendszert alighanem felszámol-

⁸² JAKAB ELEK: Kolozsvár története, II. köt. Bp. 1888, 663 — 666.
— Az idézet Medgyesi Pál egy 1658. okt. 20-án Sárospatakon elmondott
beszédéből, a Magyarok Hatodik Jajja c. gyűjteményben, RMK. I. 960,
30.

⁸³ Erd. Ogy. Eml. XII. 12. — L. még minderre a IV. fejezetünk
5. jegyzetében idézett Rákóczi György-monográfiákat is.

ták volna.”⁸⁴ Apáczainak különösen volt oka rá, hogy Barcsaytól többet reméljen, mint amennyit az 1655-ös szeptemberi vita kényurától kapott. Barcsay pártjára vonta őt közvetlen patrónusainak Bethlen Jánosnak, Váradi Miklósnak állásfoglalása is.

Egyéni életsorsáról, sajnos, roppant keveset tudunk: egy-egy véletlenül reánk maradt adat vet itt-ott halvány fényt e rejtőzködő életre. 1658. nov. 9-én Enyedi M. János gyalui prédikátortól egy Galenus-kötetet kapott ajándékba, s ez ma is megvan a volt ref. kollégium könyvtárában.⁸⁵ Jóval többet mond már idézett, s Geleji Katona István udvarhelyi paphoz írt levele, mely 1658. dec. 27-én kelt. Szerelmes atyjafiának, régi és igaz barátjának szólítja Gelejit; láttuk, hogy együtt tanultak Hollandiában s egyedül Geleji állt mellette az 1655-ös megpróbáltatás idején is. Gyermeke halála miatt vigasztalja barátját: szinte boldog lehet az, akinek az Úr ma elveszi gyermekét: „... ha gondolkodik kegyelmed sok szegény atyánkfia felől, kiknek gyermekek a földhöz verettetett, keresményekkel szemek láttára az idegenek osztoztak éppenséggel, a magok pedig e mai napon is nem pinzében, a magok szabadságában, hanem nehéz vasban, és takarózó nélkül, a ló hátán keserves rabságban szigorognak, vagyon úgy tetszik mivel vigasztalni magát.” Majd saját bajainak felsorolására tér át a szerző: a fejedelemtől járó fizetéséből ebben az évben „csak egy batkánit” sem látott. Rosszabbul esik azonban a személyes sérelem: „Bántásom is nagy vagyon, a’ miá’ a kevély Batai miá’. Tellyességgel azon vagyon, mint kevés böcsületecskémben megkárosíthasson. Vasárnap a titulusért erősen ki praedicála. A deákok fogják fel ügyemet. Valóban ők is feladták néki a vizes inget, és még hátra is van valami. Ezekről másszor.”

Batai B. György néhány évvel Apáczai előtt járt a holland egyetemeket, 1649-ben lett kolozsvári lelkész. A puritánusok, úgy látszik előbb maguk közé számlálhatták, majd szembe fordult a haladó egyházi irányzattal, ezért hajdani elvbarátai árulóként emlegették. Medgyesi Pál már 1649-ben a legnagyobb elkeseredéssel nyilatkozott róla: „... ama botránkozató Aposztatát, Bathai Györgyöt akarták polczra ültetni: ha Isten le nem vetette eddig...” Medgyesi óhajával szemben azonban

⁸⁴ ZOVÁNYI: Puritánus mozgalmak..., Bp. 1911, 363–64., MAKKAJ 179–180.

⁸⁵ SZILÁGYI SÁNDOR: Vértanúk... 101.

csakugyan sikerült kolozsvári másodpapságra vergődnie. Apáczaira minden bizonnyal már a beköszöntő beszéd kíméletlen őszintesége miatt megharagudott, s nem állhatta, hogy a fiatal tudós, a kollégium igazgatója, az őt méltán megillető professzori címet felvette. Áskálódásai nem lehettek új keletűek, s az 1658. dec. 22-én történt szószéki támadás csak egyik megnyilatkozása volt a közte és Apáczai között folyó harcnak. Hihetőleg megpróbálta az iskola ügyeibe való beavatkozást is, erre az Apáczai által oly keservesen panaszolt papi fölénye adott neki jogot. Egészen bizonyos, hogy Apáczai nem ismerte el Bátai felügyeleti jogát, okvetetlenkedéseit visszautasította. Rendkívül jellemző, hogy a deákság mestere oldalára állott és nyers kellemetlenkedéssel torolta meg az Apáczain ejtett sérelmet. Bátaít ugyan a püspökös párt vitte be Kolozsvárra, de 1658-ban már aligha találhatott pártfogót az egyház hivatalos vezetői (Váradi Miklós, Istvándi Bálint) körében: semmi nyoma, hogy Apáczainak bárminő kellemetlensége lett volna abból, hogy deákjai „feladták a vizes inget” Bátainak.⁸⁶

A Geleji Katonának írott levélben van egy házassági jogeset tárgyalása is. Az udvarhelyi pap esperes ugyan csak 1659-ben lett, de nyilván már ekkor is a traktuális synodus házassági ügyekkel foglalkozó assessora volt, s tanácsért fordult tudós barátjához. Apáczai a választ olyformán adta meg, hogy a Szentírás nem tiltja a másodfokú rokonok (sógorok) házasságát, a hazai törvényes gyakorlat azonban még harmadfokon is alig engedi meg. Megható, hogyan ajánlja segítségét a régi barátnak. Panaszolja, hogy maga is sokat költött nyomorba jutott testvéreire: „Mindazáltal ha közelebb volnánk egymáshoz, ugyan lehetnék kegldek valami könnyebbséggel, s így is édes atyámfia, ha miben tudhatja keglde, hogy az én kegldehez való barátságomnak hasznát veheti, tudósítson felőle, s nem leszek háládatlan és feledékeny a keglmed régi atyafiságos barátságáról.” Végül könyvekről értesíti Gelejít, egy Eutropiust

⁸⁶ Bataira ZOVÁNYI Cikkei . . . Bp. 1940, 36. Erd. Prot. Közlöny 1876, 321. (Medgyesi levele Rákóczi Zsigmondhoz) és TÖRÖK ISTVÁN: A kolozsvári ev. ref. kollégium története, Kvár 1905, I. köt. 24–25. — Másodpapi fizetésére HERPEI JÁNOS: Scholabéli állapotok . . . 24. — Bod Péterrel együtt téved OROSZ (194.), amidőn azt állítja, hogy Bátai csak 1652-ben tért haza Franekerből. Medgyesi a bizonyosság, hogy már 1649-ben itthon volt.

küld neki, Althusiust emlegeti, s azt írja, hogy Csernátoni egy Socratest vett meg egy forinton. A levélből úgy tetszik ki, hogy ezek Geleji Kolozsvárt áruba bocsátott könyvei. Az Eutropiust pl. Apáczai vette meg, s most a pénzzel együtt a levélvivő útján visszaküldi barátjának. A hétköznapi, szürke adataival is jellemző levelet Apáczai őszinte jókívánságai fejezik be.

Bizonyára az ebben a levélben is emlegetett fizetéstelen-ség s Kolozsvár kifosztása kényszerítette Apáczait arra, hogy újólag Lorántffy Zsuzsánna bőkezűségéhez folyamodják. Ne feledjük el, hogy benne mindvégig a puritánusok patrónáját látta, s úgy vélte, hogy a megváltozott politikai helyzetben is bátran fordulhat hozzá. Kérelmező levele nem maradt ugyan ránk, de a fejedelemasszonynak 1659. jan. 10-én Patakon kelt válasza, adománylevele és Váradi Miklós főkurátorhoz intézett rendelete jól megvilágítja a kolozsvári főiskola újabb segélyezésének ügyét. Kiderül, hogy Apáczai folyamodványa 1658. nov 29-én kelt, s jelezte benne: 1000 forintnyi tőkét kapott Fogarashól, a fejedelemasszony birtokáról. Ez nyilván az augusztusi donationalis alapján kifizetendő összeg volt. Lórántffy Zsuzsánna újabb adománya az I. Rákóczi György (1648) és Rákóczy Zsigmond (1652) temetése után eladott bársony áráról rendelkezik: 1000 forintig a fehérvári deákoké, ami azon felül van, csatolják a kolozsvári tanulóifjúság tartására rendelt alapítványhoz. Váradi Miklósnak az volt a kötelessége, hogy az adományt Csulai György püspöktől kisürgesse. A fejedelemasszony emlékezete szerint „ad minimum hat száz forintra felmenne” az összeg.⁸⁷

Szépen megvilágítja Lórántffy Zsuzsánna önzetlenségét, hogy Apáczai kérelmére ismét azonnal válaszolt és adakozott, noha lett volna oka, hogy az erdélyiekre fiának ügye miatt haragudják: „... mind annyi kereszt próbáink-közt is másoktól való megbántatásainkért ígéretünkről meg nem feledkeztünk..” Igaz viszont, hogy a Rákóczi-ház politikai céljait is szolgálta olyan jellemű emberek lekötelezése, mint Apáczai Csere János volt. A fejedelemasszony nem sajnálta tőle azt a titulust sem, amellyért Bátai oly gorombán kiprédikálta: a levél címezése illően megadja neki a „clarissimus dominus”-t éppúgy, mint a doctort és professort.

⁸⁷ Az okmányok kiadva SZILÁGYI: Vértanúk... 141–144. és A kolozsvári ev. ref. főtanoda... 1874/75. évi értesítője, Kvár 1876, 92–95.

Az 1659. év ismét politikai szélséggel kezdődött: Barcsay és II. Rákóczi György között kiegyezési tárgyalások folytak, s ezek eredménnyel kecsegtettek. Barcsay ugyan ragaszkodni kezdett a szinte kényszerből vállalt fejedelemséghez, de néha felülkerekedett benne a nyugalom vágya, s nem egyszer foglalkozott a visszavonulás gondolatával. Másfelől Rákóczi, bizonyos feltételek mellett, hajlandónak mutatkozott az eddig jórészt birtokában tartott Tiszántúl és Várad átengedésére.⁸⁸ Úgy látszik, hogy Apáczai — Barcsay őszinte párthíve — ezt a viszonylagos nyugalmi állapotot használta fel, hogy a fejedelem jóindulatát kollégiuma számára megnyerje. Barcsay Ákos buzgó református volt, az iskolaügy is mindig érdekelte: Basire-t is ő hozta volt Erdélybe. Apáczai nyilván személyesen ismerte a hajdani befolyásos tanácsurat, támogatására számíthatott, annál is inkább, mert az adott pillanatban Kolozsvár az erdélyi reformátusság egyetlen főiskolai jellegű tanintézete volt. Erre az időpontra, valószínűleg 1659 januárjára kell tennünk a Barcsayhoz intézett *Supplicatio* keletkezését. A kolozsvári ref. egyházközség levéltára őrizte meg a folyamodvány sajátkezű impurumát, Herepei Gergely már 1879-ben közzétette, pontos, betűhív kiadása azonban Gyaluinál található.⁸⁹

Érdekes, hogy Apáczai Barcsayt nemcsak kegyelmes urának, hanem mecénásának is szólítja: éppen nem tartom lehetetlennek, hogy Barcsay a puritánus párt e szellemi kiválóságát valami szívességgel már előbb is lekötelezte. Apáczai folyamodványának fő érve ugyanaz, amellyel Lórántffy Zsuzsánnát is adakozásra bírta: a kolozsvári reformátusság „az egész keresztyénség között fenn forgó legnehezebb és legártalmasabb két adversa relligiok ellennében plántáltatott volt a' bodogh emlékezetű Fejedelmektől”, s nehéz helyzetében állandó fejedelmi „patrocinium” nélkül nem tarthatja magát. Alább is azt panaszolja, hogy „a Reformátusok gyermekei latinitás tanulása kedvéért” a pápistákhoz folyamodnak, s ez „a Pápista tanítóknak intzelkedések” miatt nem esik meg lelkük nagy

⁸⁸ Erd. Ogy. Eml. XII, 12–13.

⁸⁹ HEREPEI, Erdélyi Prot. Közlöny 1879, 279.; GYALUI 21–23., OROSZ 195–197. (a rövidítések feloldása hiányzik, a szöveg így néhol félreérthető).

sérelme nélkül, mert vallásuktól elszakadnak. Úgy járnak a reformátusok, mint régen az izraeliták, akik kénytelenek voltak fegyvereiket élesítés végett a filiszteusokhoz hordani. Emlékszünk rá, hogy ez a bibliai érv a *De studio sapientiae*ben is felbukkant. A kolozsvári protestantizmusnak valóban erős versenytársa volt a jezsuiták vezetete kolozsmonostori katolikus gimnázium. A jezsuitákat az 1653. évi törvényhozás újra kitiltotta ugyan Erdélyből, de a kolozsmonostori iskolázás végleg sohasem szűnt meg.⁹⁰

A *Supplicatio* második indoka a Farkas utcai kollégiumi épület romlott volta. A nagy égés óta még egyetlen auditoriumot sem állítottak helyre, s mint Apáczai írja: „kamarákban kényszerítettünk tisztünköt végben vinnünk.” Nem valami nagy bizalommal szemléli a kolozsvári egyházközség erőfeszítéseit: „Igyekeznek ugyan már az itt való Uraim felépíttetéseken, de mikorra leszen az en nem tudom.” Az épületek hiányosságainál is szomorúbb azonban a tantestület rendkívül siralmas volta. Rendes tanerők csak ketten vannak (magát és Porcsalmit érti), a többi collaborátor fizetése szánsalmasan alacsony, az sincs rendszeresítve, s csak jámbor lelkek alkalmi jótékonykodásától függ: „Noha nemely jo indulatu emberek az el mult télben magokat megh szedvén, három Praeceptornak rendeltek volt esztendeig valo fizetést, de félek rajta, ez az idő eltelvén azis tsak füstbe megyen, ha a' Ngd Fejedelmi kglgsge nem accedál.” Szeretne a retorika és poétika tanítójának legalább évi 60 forintot fizetni, a két középső osztály (syntaxis, etymologia) vezetőinek 50-et, a két alsóban (rudimenta, orthographia) pedig 40-et. Láttuk, hogy 1653-ban a legmagasabb osztály (a retorika) kollaborátora kapott 40 forintos javadalmat. A tanítói fizetés rendszerességét Apáczai azzal kívánja biztosítani, hogy a 300 forintnyi összeg utalványozása az eklézsia folyó bevételeiből történjék. Erre idáig csak a kinevezett tanerők (Igaz, Sikó, Porcsalmi, Apáczai) esetében volt fejedelmi rendelet vagy egyházi díjlevél. Herepei János úgy tudja,⁹¹

⁹⁰ ERDÉLYI KÁROLY: A kolozsvári r. kath. főgymnasium története 1579–1898, A. . . . kolozsvári róm. kath. főgymn. értesítője 1897/98, 24. és 35. Vö. még JAKAB ELEK: Kolozsvár története, II. köt. 1888, 694. és 705–706. — Az unitáriusokra GÁL KELEMEN: A kolozsvári unitárius kollégium története, Kvár 1935, I. 134–135.

⁹¹ Scholabéli állapotok . . . , 25.

hogy Apáczainak ezt a törekvését Veresmarthi Gáspár kolozsvári első pap is támogatta, s a kollaborátorok fizetésének emelése csakugyan megtörtént. Elhárítani igyekszik Apáczai azt a kifogást is, hogy a viszonylag jól fizetett tanerők miért nem vállalnak több munkát: „Két ember pengig, (bár az maga volna az Istenes Plato és a nagy Aristoteles) annyi sok külömb külömb féle korban levő elmeknek hasznos taníttására elegséges nem lehet soha.” Sőt ha rászánnák is magukat, el kellene maradni a teologia és filozófia oktatásának, „mellyek nélkül amazok — ti. az alsóbb classisok anyaga — tsak haszontalan tsevegések.” Apáczai öntudatos büszkeséggel ragaszkodik intézetének főiskolai jellegéhez.

Nem feledkezik meg a deákokról sem, Barcsayt néhány beneficium alapítására kéri. Megemlíti, hogy egy-egy deáknak naponta ötven pénz jár, számuk pedig ötven—hatvan. Ez az adat természetesen csak a jótéteményt élvező nagyobb tanulóokra vonatkozik, a kollégium létszáma nemes ifjakkal, szolgáldeákokkal, expectánsokkal jóval nagyobb volt.

A *Supplicatio* éles fénnnyel világítja meg a kolozsvári kollégium küzdelmes hétköznapjait, biztos érvelésével, öntudatos fölényt és szakértelmet árasztó stílusával jellegzetes Apáczai mű, s nem is tévesztette el hatását.

Barcsay fejedelem 1659. január 27-én Désen kelt adománylevelével⁹² felelt a kolozsvári professzor kérelmére. Az éppen nem szokványos oklevél jól jellemzi Barcsay helyzetét és nyugtalan lelkiállapotát. Utal rá, hogy mily haszontalan dolog kiténő tettekkel keresni a halhatatlanság emlékét, nem hoz ez egyebet örök gyötrelmennél („... multi studuerint immortalitatis sibi parare momentum, facinoribus ac rebus praeclare gestis, omnes tamen . . . caducis innixi fundamentis, inania sectati, nihil praeter irritos labores, ac aeternos . . . cruciatus nancisci potuere.”) Ómaga, akit Isten ily nehéz körülmények között állított az annyi veszedelem között forgó Erdélyország kormányrúdjához, egyedül arra törekszik, hogy a lelki javak hű sáfárának találtassék, ezért — míg a béke visszatérével fejedelmi kegyeinek bővebb jelét is nem mutathatja, — mintegy zsengeként a kolozsvári ref. egyháznak a kolozsi, a tordai, a széki és a dési kamarai jövedelmekből évi 400—400, azaz összesen 1600 forintot rendel.

⁹² GYALUI 23—24.

Ebből az iskola primarius rectora évi 100 forintot magának megtarthat, 200 forint tíz alumnus tartására fordítandó, a többi pénz felől az ekklezsia előljárói rendelkezhetnek. Nagyon jellemző, hogy a fejedelem valamennyi utódját nyomatékos kérés, sőt átok súlya alatt kényszeríti e rendelkezésének tiszteletben tartására: „... ha pedig a jövőben lesznek olyanok, akik e mi végtelen fáradozásunknak csekélyke gyümölcsét az egyháztól irigyelni fogják, kívánjuk, hogy inkább Isten igazságosságát, mintsem irgalmát tapasztalják meg, és a 109. zsoltárban kifejezett átok rontsa meg őket és családjokat.” Bizonyára a zsoltár 8. versére gondol, ahol Károlyi Gáspár szövegében ezt olvassuk: „Az ő életének napjai legyenek kevesek és az ő *fejedelemségét* más vegye el.”

Az eddigi kutatás ezt a rendelkezést az ún. *cameraticum beneficium* megalapításának tartja, s innen számítja a kolozsvári ekklezsia, majd az erdélyi református egyház állami segélyezésének kezdetét. Gyalui Farkas szerint egyenesen „Apáczai Csere Jánosnak és fáradozásának köszönhető, vagy legalább is nagyobb részben neki tulajdonítható a Baresay-féle cameraticalis alapítvány.”⁹³ Mindebben van némi túlzás. Legyen szabad itt csak az általunk fentebb elemzett Rhédey-féle 1657-es oklevélre utalnunk, amelyben a Baresayéhoz erősen hasonló rendelkezések foglaltatnak, s bevételi forrásul ott is a kolozsi, dési és széki jövedelmek szolgálnak. Ezek pedig csak a *sóaknákról*, tehát kamarai kezelés alatt álló fejedelmi (állami) pénzekből származhatnak. Bethlen Miklós is tud erről a kamarai eredetű jövedelemről: „Az atyám szerze neki [ti. Apáczainak] Baresay Ákos fejedelemtől, a rendszerint való kolozsvári fizetésen felül eszten-dőnként az aknáról 400 forintokat.”⁹⁴ Azt, hogy Baresay jóindulatának megnyerésében Bethlen János, Apáczainak maga is nagy pártfogója, közreműködött, nem lehet kétségbe vonni. E visszaemlékezés mégsem pontos. Láttuk, hogy a Baresay-féle donationalis szerint Apáczait csak évi 100 forint illette meg. Bethlen Miklós 400 forintja azért nem kitalált szám: Rhédey Ferenc rendelt neki ilyen összeget. A valóságban persze nem kapta, hiszen értesültünk róla, hogy az 1658. év egész folyamán a fejedelmi kincstárból járó dotációból „egyetlen batkáni” sem

⁹³ Uo. 25.

⁹⁴ Önéletrása I. 162.

jutott kezéhez. Apáczai nem volt kezdeményezője, sem kieszköz-
lője a *cameraticum beneficium*nak: a kamarára (első renden
sókamarára) iskolák és egyházak számára történő adomány-
kiutalás szokott fejedelmi eljárás volt. 1660-ban Apafi Mihály
a debreceni kollégiumnak adományozott évi 3000 darab kósót.
A szép Baresay-adománylevél és a jelentékeny összeg azonban
mégis Apáczai személyes érdemének elismerése volt.⁹⁵

Az a meghitt és bizalmas viszony, amely Baresay fejedel-
em és Apáczai között — úgy látszik — feltételezhető, indokol-
hatja azt az elhatározását, hogy élete legszebb álmát, az erdélyi
universitás gondolatát is a fejedelem elé terjeszti. Nyilván
szerepel ebben az elhatározásban a politikai helyzet mérlegelése
is: a puritánus eszme Baresay országlásával győztesnek érez-
hette magát, Apáczai üstökön akarta ragadni az alkalmat,
amidőn akadémiai tervezetét előterjesztette.

*A magyar nemzetben immár elvégtére egy Académia felállítá-
sának módgya és formája . . . c.* tervezet Apáczainak érett és
kitűnő munkája. Bethlen Miklós, Pápai Páriz Ferenc, Bod
Péter ismerte, Szabó Károly mégis csak 1872-ben tudott nyomára
bukkanni az Aranka-gyűjtemény egyik csomójában. Ezt a pél-
dányt Galambfalvi Mózes másolta Nagyenyeden 1740-ben, az
eredetit Bethlen János iratai között találta: ez teljesen érthető
is, Baresay bizalmas hívének és kancellárjának adta oda Apáczai
előterjesztését véleményadás céljából. Az eredeti, sajnos, elkal-
lódott. Szerencse, hogy a Galambfalvi-féle másolat hibáit egy
másik, Pápai Páriz közvetítésével a marosvásárhelyi Teleki-
levéltárba került, jobb kézirattal lehet kijavítani.⁹⁶

Akadémiai tervezetének bevezetésében Apáczai két ízben
is céloz rá, hogy rövid munkáját Baresay uralkodásának elején
írta: első mondatában a fejedelmet „mostan felemeltetett”-nek

⁹⁵ A Baresay-féle adománnyra I. a kolozsvári ref. koll. többször
idézett 1874/5. évi értesítőjét (98.). Megható, hogy az 1661-ben fogságra
vetett Baresay még utolsó akaratóval is 500 aranyat hagyományoz a
kollégiumnak (uo. 99.). — A *cameraticum beneficium*ra KOLOZSVÁRI
SÁNDOR Erd. Prot. Közl. 1872, valamint az id. értesítő 97. Kolozsvári
1698 előtt 53 fejedelmi adománnyról tud. — Debrecenre NAGY SÁNDOR:
A debreceni kollégium mint egységes intézmény . . . Debrecen 1940,
39. és 299.

⁹⁶ GYALUI 25—28. A tervezet kiadva SZABÓ KÁROLY, Érték. a
nyelv és széptud. köréből III. köt. 2. sz. 1872, HEGEDÜS 146—160, OROSZ
198—211.

nevezi, majd az alattvalók engedelmességéről írva, ezt jelenti ki: „melyre ismét most Nagyságodnak országlásának kezdetiben nagyon legnagyobb szüksége”. Barcsayt október 5-én választották fejedelemmé, az akadémiai tervezet e hónap, vagy november folyamán minden bizonnyal elkészült. Valószínű, hogy a szerző Bethlen János vagy Váradi Miklós közvetítésével ugyanakkor be is nyújtotta a fejedelemnek. Bevezetésében nyomatékosan hivatkozik rá, hogy nem egyéni érdek, „valami egyéb haszon avagy méltóság keresés, mely énnékem érdemem felett Nagyságodtól megadatott”, indította őt tervezetének kidolgozására: „... soha többet nem is kívánok, indítsa fel Nagyságodat is egy fertály órácskát ez rajznak megszemlélésében eltölteni, és az építésnek könnyű voltát ebből eszében vévén az Academia erectiójához kezdeni.”

A kis értekezés egyébként „az sok szomorú magyar vérhullás és omlás után csendes és sokáig tartó békesség” óhajtasával indul, s Apáczai keserű hazafiságából fakad, szívfájdalommal kell látnia „a szegény magyar nemzetnek academiája nemlétéből kiszármazott és ez egész világon széljelterjedett barbarus nevét s honjában is rettenetes kárát”. Mozgás, haladás mindenütt, csak a mi népünk nem tudja letörölni a barbárság szennyét! A tudomány gyarapodása, az alattvalóknak Isten és a fejedelem iránt való engedelmsége nem képzelhető el a legmagasabb tanintézet, az akadémia nélkül. Az elvi alapvetés, indokolás tekintetében Apáczai maga írásaira hivatkozik, jelesen kolozsvári székfoglalójára, itt most csak az anyagi számvetést, az akadémia megszervezésének gyakorlati kérdését akarja feltárni. Az akadémiának nagyobb jövedelemre, kellő számú hallgatóra és szabadságra (kiváltságokra) van szüksége.^{96a}

Apáczai az anyagi alap megteremtését tartja a legfontosabbnak, s azt állítja, hogy a gyulafehérvári kollégiumra ezideig kiadott évi összegből kényelmesen, szinte egy fillér többletkiadás

^{96a} A főiskola privilégiumainak emlegetése során Apáczai kétszer hivatkozik I. Barbarossa Frigyes császárra és az általa engedélyezett akadémiai szabadságra, „mellyel mind ez mai napig éltünk” (Orosz 206.) I. Frigyesnek 1158-ban a roncaliai birodalmi gyűlésen kiadott *Privilegium scholasticum*áról van szó. L. Monumenta Germaniae Historica, Legum sectio IV. Constitutiones et acta publica, tomus I., Hannoverae 1893, p. 249. Vö. még K. VON RAUMER: *Geschichte der Pädagogik*, IV. Theil, Die deutschen Universitäten, Gütersloh 1898,⁴ 4.

nélkül akadémiát lehet fenntartani tíz vagy tizenegy professzorral, száz alumnus deákkal, „olyat pedig, hogy Scotiában talán egyik academia is nem érkezett volna el véle”, azaz külön lehetne akármelyik skót főiskolánál, mert száz ösztöndíjas helyre lenne bőven saját költségén tanuló várományos (expectans), özönlene a módos nemesség, s még idegen vallásúak is „confluálnának”. A 11 tanárt ily sorrendben képzelem: két teológiai professzor, egy-egy a keleti nyelvek és a görög számára, egy jogtanár, egy orvosprofesszor, egy-egy az etika, a fizika, a mennyiségtan, a dialektika, végül egy az ékesszólással kapcsolt történelem számára. Az eddigi rendszerben szörnyűségesnek tartja „az minapi professor”, azaz Basirius 1800 forintos fizetését,⁹⁷ nemcsak puritán életelvei miatt, hanem praktikus eszejárása szerint is felháborodik ezen a céljátévesztett pazarlásra. Kiszámítja, hogy az eddigi főprofesszor évi 1800, a négy akadémikus rektor pénzben és természetben 1798 forintot vett fel, összesen tehát kettő híján 3600 forint kellett a tanszemélyzet fizetésére. A Bethlen Gábor által beállított 40 alumnus eltartása is felemésztett 2960 forintot. Az évi kiadás végösszege tehát 6558 forintot tett ki.

Apáczai költségvetési tervezete szerint a 100 deák csak 3000 forintot kapna (fejenként és évente 30-at), a professzori fizetések pedig 250 forinttól 400-ig változnának: az artista facultas tanárai (történelem, dialektika, matematika, fizika és etika) 250 forintot, az orvos, a jogász és a két nyelvész 300—300 forintot, a két teológus 400—400-at élveznének. Az akadémiai gyakorlatnak megfelelő módon szabad volna a privát kollégiumok megfizettetése, ettől csak a két teológust kellene eltiltani. Nem mondja Apáczai, de természetesen tartja, hogy lakás jár: eddig is káptott minden tanügyi alkalmazott. A patriarkális jellegű és sokszor bizony megalázó természetbeni járandóságokat viszont el akarja törölni. Tervezete a tőle megszokott önzetlenséget mutatja, hiszen az egyetemi fokozatú intézmény tanárainak zöme kevesebbel lenne kénytelen megelégedni, mint eddig egy-egy gyulafehérvári magister, mindezek ellenére nem elfogadhatatlan, mert a német egyetemek tanárai sem voltak jobban fizetve, s a népes felsőoktatási intézmények előadói

⁹⁷ Basire fizetésére l. IV. fejezetünk 106. jegyzetét. 1000 imperiális tallér 1800 magyar forint.

sokféleképpen tudták fokozni jövedelmüket, különösen a holland egyetemeken is széltében dívott asztaltartással.^{97a} A jurista és a medicus számára természetesen szabad lenne a praxis. Apáczai egyenesen kijelenti, hogy az eddigi idegen főprofesszorok a „magok csudáltató nagy tudományért”, az academicus mesterek pedig a grammatica, poesis, rhetorica (tehát középiskolai studiumok!) tanításáért nem érdemelték meg a jelentős fizetést; „fogták volna inkább nagyobb dologra őket”. A deáksághoz szokása szerint szigorú: maga is keserves ifjúságot élt át, s nézete szerint a tanulás nem fér meg a kényelemmel és az ellátottság tudatával. A nélkülözés — láttuk a *Tanács*-ban — a deák számára a jellemnevelés iskolája, így Apáczainak nincs lelkiismeretfurdalása, hogy 100 alumnusnak szán annyit, amennyit Bethlen Gábor 40-nek adott. Az a nézetünk, hogy Apáczai szemhatárát itt egy kissé megszűkítik a kicsinyes kolozsvári viszonyok és a magyar nyomorúság. Lényegében mégis igaza van, hiszen az élet igazolja: saját korában is, de még utána is századokig nőttek fel deáknemzedékek példátlan — vagy ha tetszik: példás! — szűkölködés közepett, s lettek mégis a magyar művelődés életerős hordozóivá!

Ezután tér rá Apáczai a szerinte leglényegesebb kérdésre, a professzori székek betöltésének ügyére. A nagy ellenvetés, mondja, az szokott lenni, „hogy ennyi fizetésre idegen országbul nem hozhatni, s az magunk felekezeti penig nem arra valók”. Mindkét kifogást határozottan elhárítja: a bő népű, de szegény Skóciából mindig lehet tudós embert kapni. Figyelmet érdemel, hogy Zrínyi Miklós is innen akar tiszteket szerezni a tervezett állandó hadsereg számára.⁹⁸ A magunk szakembereinek esetleges gyakorlatlansága sem alapos ellenérv: majd belejönnek! „Mert az mint halljuk és látjuk magunk, az nevezetes academiákban is az mostan felvött professorok gyakorta gyengék szoktak lenni, s hogy lehetne is másképpen? Holott, aki ma deák, holnap néha professorrá tétetik, csak fundamentuma és indulatja jó légyen, e reménység alatt, hogy a sok exercitium által idő telve perficiálódik.”⁹⁹ Egészen bizonyosra vesszük, hogy Apáczai itt hajdani versenytársáról, Leudsen Jánosról beszél, aki — mint láttuk —

^{97a} THOLUCK: Das akademische Leben . . . I. 224.

⁹⁸ Áfium, Zrínyi Miklós válogatott művei, Magyar Klasszikusok, Bp. 1952, 368.

⁹⁹ HEGEDÜS 153., OROSZ 205.

már 27 éves korában tanára lett Németalföld első egyetemének.¹⁰⁰ Át is ugrik gondolata Voetius doctorra, egykori híres tanárára: ő jelentette ki, hogy a magyar iskolaügy javulásának alapfeltétele lenne magyar tanárok alkalmazása, legalább az idegenekkel felesen. Saját helyzetén érezhette Apácza Voetius szavainak igazát: az idegen tanárok nem törődtek a nemzet „közönséges előmeneteli”-vel, minden tekintélyt maguknak igyekeztek biztosítani, „az mellettek való tudós magyar fiakat pedig, ha még theologiae doctorok voltak is . . . az grammatica, rhetorica, poëtica tanításra nyomták őket alá, hogy meg ne tetszhetnék tudományok . . .”¹⁰¹ Ne legyen a magyar több, mint az idegen, de alábbvaló se legyen nála! Érvényesüljön a tudományos verseny, az *emulatio*: egyik teológiai tanár legyen idegen, de a másik magyar; ha görög nyelvészt idegent hozunk is, zsidó professzort magunk között is könnyen találunk; az öt filozófiai tanszék közül legalább hármat nemzetünk fiaival töltsünk be. Nevezzük ki a fiatal magyar tudóst rendkívüli tanárnak, jöjjön utána néhány évig a tudós idegen, azután jusson a katedrára ismét a magyar, most már rendes professzor-ként. Csupa gyakorlatilag helyes szempont: Apácza legértékesebb hollandiai tapasztalatait mozgósítja a magyar felsőoktatás szolgálatában, s akadémiai tervszövege első és hosszú ideig egyetlen magyar írás, amely kinőve a Sturm—Trotzendorf-féle középiskolai-kollégiumi légkörből az *egyetem* szellemét árasztja.

Az akadémiai szabadság kérdésének megvitatása alkalmat ad azután Apáczaainak, hogy ismét a magyar élet sűrűjébe nyúljon. Nagy merészséggel nem kevesebbet kíván, mint hogy az akadémia diplomájával rendelkezők megkapják a nemességet akár oklevelük erejénél fogva, akár úgy, „hogy az ilyen személy *academicum* diplomáját az ország fejedelmének bémutatván, ő Nagysága az akademiának judiciumán megállván, méltóztatnék maga diplomájával is efféle személyt muniálni, és az szokás szerint nobilitálni”.¹⁰² A feudális magyar világban a tudós tekintélyét, de pusztán emberi jogegyenlőségét és személyes biztonságát is a nemesi diploma jelentené. Apácza előtt a Bethlen-féle elgondolás lebeg, aki a református papságot országosan meg-

¹⁰⁰ II. fejezet 115. jegyzet és a hozzá tartozó szövegrész.

¹⁰¹ HEGEDŰS 154., OROSZ 205.

¹⁰² HEGEDŰS 155., OROSZ 207.

nemesítette.¹⁰³ Érzi persze Apáczai a nehézségeket is, mindent megtesz a nemesség ellenkezésének elhárítására. Nem jelentené ez a rend a jobbágyok számának csökkenését, „mert vajki kevesen volnának olyanok, akik ilyenképpen szabadulást szerezhetnének magoknak”. A jelenlegi törvényes rend szerint is még szabadul a jobbágyi kötöttségekből az iskolát végzett emögé még akkor is ha csak kántor vagy „hitván falusi costa frater” lesz is. Mennyivel derekabb és hasznosabb lenne, ha philosophiae magister, orvosi, jogi vagy teológiai doktor válhatnék belőle, volt földesura is mennyi hasznát vehetné. De ha még kára esnék is a nemesnek, akkor sem ellenezheti ezt a rendet, hiszen a hazának van belőle haszna: „hogy férne azért az igaz generositáshoz és nemesi természethez, hogy magának egy igen kicsin hasznával hazájának nagy kárt igyekeznék tenni?” Az „igaz nemesség” humanista közhelye íme nemzeti tartalommal telítődik!

Itt egyébként Apáczai nyíltan megmondja, hogy a magyar művelődés ügyében a vezetést a nemességtől várja: „Én úgy vészem eszemben sok okokból, hogy a tudománynak előmozdítását nem egyebünnen, hanem a főrendüektől kell minékünk várnunk, kik ha maguk nem tudósok, hogyhogy igyekezhetnek másokat tudósokká tenni.”¹⁰⁴ Nem mintha illúziói lennének a nemesi neveléssel kapcsolatban, kemény szatírával korholja azokat a tanulni nem akaró nemeseket, akiknek „az paraszt ember gyermeki után... gyakorta süveg levévé kell salápolniok”, akik időnek előtte agárra, paripára kapnak, holott ha csak „eltekeregtek” volna tíz-tizenöt esztendő az iskolában Justinianus Pandectái mellett, az is nagyobb hasznukra lett volna.

Nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a nemesség műveltségének ez a kritikája az egész századon keresztül fokozódó erővel hangzik. Már Kecskeméti A. János 1621-ben megjelent, de a század elején, a Bocskai-korban elmondott prédikációinak egyikében felharsan: „Tanuld meg elsőben, kiknek kellene gyönyörködni az deáki tudományban, bizonyára az urak gyermekeinek, főfő emberek gyermekeinek, hogy nemzetjüket tudományokkal is ékesítenék. De most nem kell az urak gyermekinek,

¹⁰³ SZEKFI GYULA: Bethlen Gábor, Bp. 1929, 202. és ZSINKA FERENC ott idézett tanulmánya.

¹⁰⁴ HEGEDŰS 156., OROSZ 208.

fiainak, hanem az táskás mendikáns inasokra szorult az szép deáki tudomány. Nem csoda hát, hogy ennyi sok zenebona vagyon, mert nagyobb részre a főfő emberek tudatlanok, deákság nélkül valók, más szegény ember tudós fia szájával élnek még csak országunk törvényes dolgában is; az meg nem kicsiny kisebbség, hogy az úrnak jobbágya fia után süvegvetve kell supplicálni. De Istennek méltó büntetése, mert maguk nem tanultak és gyermeköket sem taníttatják.”¹⁰⁵ — Zrínyinek az *Áfiumban* a nemesi nevelésről adott remek rajza ismeretesebb, semhogy idézni kellene. Klaniczay Tibor helyesen mutat rá,¹⁰⁶ mennyire rokon Apáczainak és Comeniusnak kifakadásával, ha talán a polgári szempontok nem ütköznek is ki belőle oly erősen. Bethlen Miklós átveszi és szinte a kegyetlenségig kiélezi Apácza bírálatát: „Ez csinálta Erdélyben a sok nyomorgató, istentelen főurat, főembert és ezekből osztán a sok istentelen hamis bírót, igazgatót...; ez adta az alacsony és sokszor parasztemberek gyermekeiből álló prókátor, director, secretarius és ítélőmestereket, mert a főember gyermeke nem volt arravaló, s osztán morgott, mikor utol kellett mosdani... Béadták a vadszamár fiát a scholába, tizenkét esztendő múlva kijött egy mindenfelé ordító, visító nyerítő nagy vadszamár...”¹⁰⁷ Csak futólag emlékeztetünk rá, hogy szinte szósz szerint ezt mondja Mikes az enyelgő humort a szatíra színeivel vegyítő pompás LXII. levelében,¹⁰⁸ de ott van Apácza hangja még Kármán művében, a *Nemzet csinosodásában* is, amikor a falusi nemes parlagi önelégültségét és műveltséghiányát a magyar haladás legnagyobb akadályának látja.¹⁰⁹

Kidolgozza Apácza a tervezett egyetem teljes tanulmányi rendjét és szervezetét is. A triviális iskolát végzett ifjú a facultas artiumban öt vagy hat esztendőt töltsön, s magisteri diplomával léphet csak a jogi vagy orvosi studiumokra, ezeknek tartama szintúgy öt-öt év. A teológia tanulmányi ideje hét év, mert

¹⁰⁵ Az Daniel Propheta Könyvenek... magyarazattya, Debrecen 1621, RMK. I. 510, 29.

¹⁰⁶ Zrínyi Miklós, Bp. 1954, 429. Comenius kritikája főleg *Gentis felicitas* c. művében. Vö. Irodalomtörténet, 1950, IV. 107. skk.

¹⁰⁷ Önéletírása I. 148.

¹⁰⁸ Mikes Kelemen Törökországi levelei, Bp. 1905, 104–105. (Képes Remekírók Könyvtára)

¹⁰⁹ Kármán József válogatott művei, Magyar Klasszikusok Bp. 1955, 82.

egyed a görög, egyed a zsidó nyelv elsajátítására kell fordítani. Nem szükséges mindenkinek teológiai doktorrá lennie, ha a gyakorlati lelképásztorkodásra elégséges ismeretet mutat fel, lelkészi oklevelet nyerhet a facultastól. Még azt is megmondja Apácza, hogy a zsidó nyelvből Mózes, a zoltárokat és a prófétákat, a görögből Platon néhány könyvét és az újtestamentumot kell ismernie a jelöltnek. A keresztyén teológiában Ágoston óta élő platonista hagyomány sodrában vagyunk még Apáczaínál is, amely persze nem tudja kiküszöbölni a tudományok rendszerének és előadásmódjának skolaszticizmusát. Apácza egyetemi rendje, mint Nyugaton is mindenütt, csaknem teljesen középkori jellegű. Szervezetében is az átlagos európai egyetemet mutatja évente változó rektorával, a senatus academicus működésével, az immatriculatioval. A ceremóniák és külsőségek szintén elválaszthatatlanok az Apácza-elképzelte universitástól, a bennük közreműködő pedellusnak évi 100 forint fizetést szán. A holland, közelebbről az utrechti példa készíti a szerzőt arra, hogy az egyetem mellé nyomda, könyvtár és botanikus kert felállítását is tervezze.¹¹⁰ A nyomda csak a senatus academicus által jóváhagyott könyveket nyomtathat, de egyébként önálló üzleti vállalkozás azzal a kikötéssel, hogy az akadémia nyomtatványait tartozik előállítani. A kertész és a könyvtáros évi fizetése 100—100 forint. Könyvet csak szerda és szombat délután kölcsönöznek. Felveti végül Apácza az akadémiai konyha, a menza kérdését, erre is látott Hollandiában jó példákat: nemcsak magát tarthatná el, hanem derekas jövedelmet hozhatna az akadémiának is.

Apácza tervezete minden ízében átgondolt, igényes alkotás, legfeljebb az a hibája, hogy szerzője kissé önmaga önzetlenségéből és páratlan önfegyelméből indul ki. Nem számol eléggé a kedvezőtlen időponttal, valamint az egyházi ortodoxia és a rendi—nemesi gondolkodás várható ellenállásával sem: mindent a fejedelmi akaratra épít. Hatása azonban így is volt s éppen a legjobb elmékre. Bethlen Miklós írja róla: „Szép projectumot írt vala egyszer, melyben megmutogatta vala, hogy a Basiriusnak rendelt ezer tallérból és az akkori fejevári kollégiumra esztendőnként menő költségből nyolc professzor, akadémia, és Classisok tanítására való gymnasium kitelik; nem

¹¹⁰ L. II. fejezetünk 43. jegyzetét.

hiszem Barcsay Ákos, ha floreál vala, hogy fel nem állítja vala, de Isten ezt máig Erdélynek nem engedte.”¹¹¹ Bethlen Miklós téved, amidőn Apáczai tervezetében gymnasiális jelleget is talál: egyetemi gondolat szülte azt teljes egészében, annyira, hogy a magyarországi—erdélyi rendszerbe belerögzött gondolkodás nem is értette meg egészen. Nem is nyole, hanem tizenegy professzor alkotta volna a senatus academicust. Önkéntelenül is nyilatkozik azonban Bethlen a tervezet sikeréről: Barcsaynak annyira tetszett, hogy „ha floreál vala”, megvalósította volna. Ezt Bethlen csak atyjától, a tervet pártfogoló kancellártól tudhatta.

Az egyetemről álmodozó Apáczai a valóságban csak a kolozsvári kollégium mindennapi gondját hordozta, s jóformán egyedül küzdött a magasra tűzött tudományos színvonal megvalósításáért. Iskolai munkájának világos képe maradt ránk Bethlen Miklós kitűnő emlékiratában. Testet-lelket emésztő munkával mindent akart nyújtani tanítványainak. Nyilvános előadásain kívül magánórákon, házánál is tanított. Első renden teológiai praelectiókat tartott Amesius Medullája alapján, de neki kellett tárgyalni a „filozófiát” is, amelyen itt *philosophia naturalist*, azaz természettant kell értenünk. Vezérfonala Descartes volt (nyilván a *Principia philosophiae*) és Regius. Magánóráin Ramus mennyiségtanát és Metius mértanát magyarázta, alighanem sokkal többet annál, mint amit az *Enciklopédiában* adhatott. Még a jogi oktatást is megkísérelte Justinianus *Institutióinak* magyarázatával. Többször kifejtett nézete szerint (láttuk a *De studio sapientiae*ban is!) a nemesség jogi képzettségének emelését a magyar iskola fontos kötelességének érezte.¹¹² Bethlen Miklós révén taneszközöket szerzett a kollégiumnak: a gazdag nagyatyával, Váradi Miklóssal égi és földi globust és csillagászati szakkönyvet vásároltatott.¹¹³ Az 1659. év első

¹¹¹ I. m. I. 162.

¹¹² BETHLEN MIKLÓS Önéletírása, id. kiad. I. 162–164. és OROSZ 140.

¹¹³ HERPEI JÁNOS: Néhány adat gróf Bethlen Miklós tanulóéveiről, Erd. Muz. 1938, 295. — Az Apáczai-albumban is olvashatjuk: „Generosus et Amplissimus D. Nicolaus Váradi emit Globum Coelestem ac Terrestrem cum Institutione Astronomica de Usu Globorum Gvil. Blaeu. Imper. 12” — Ez a Blaeu-féle Institutio ma is megvan a volt kollégiumi könyvtárban, a könyv Amsterdamban jelent meg 1652-ben s előbb ifj. Geleji Katonáé volt. Váradi Miklós tőle vette. — Vö. egyébként BETHLEN Önéletírása, I. 164.

felében, a viszonylagos nyugalom hónapjai alatt folytak a filozófiai és teológiai disputációk is: „ekkor már a filozófiában, theológiában is respondens voltam, nevezetesen egy celebris disputációt írt vala De peccato originali, s én annak corollaria responsiót ex theologia et philosophia, melyet ha a háború engedje, ki is nyomtatok vala” — jegyzi fel Bethlen Miklós.¹¹⁴ Sajnálatos, hogy ez a kinyomtatás nem történt meg, itt is egy Apáczai mű veszett el örökre. A disputációk a szokásos fénnel, nagy nyilvánosság előtt mentek végbe: „Unitárius professzorok, papok, pápista páterek is invitáltattak és opponáltak.” Bethlen Miklós — ekkor 17 éves ifjú — különösen alkalmas volt ily nyilvános szereplésre, hiszen már Keresztúri Pál keze alatt, 12—13 éves korában bátran és ügyesen vitázott a híres unitárius rektorral, Baumgart Bálinttal, akit egyébként Bongardus néven emleget.¹¹⁵ Minthogy Baumgart 1661-ig állott a kolozsvári unitárius kollégium élén, az 1659-es vitán is bizonyára ő vett részt; a pápista páterek a kolozsmonostori jezsuiták voltak.

Apáczainak nemcsak az anyagi gondokkal, hanem az ismeretlen dolgoktól való vonakodással, a tunyasággal is küzdenie kellett, amidőn „a solida theológiát és az Erdélyben új, de világi életre legszükségesebb és főember gyermekének kivált legillendőbb és gyönyörűsebb tudományokat megmutatta”. Alig tudott Bethlen Miklós mellé tanulótársakat szerezni a „privatum collegiumok” számára. „Csaknem erővel vona rá” egy néhány érett deákot: Macskási Boldizsárt, Vadas Gábort, Köpeczi Jánost, Szentgyörgyi Györgyöt. A két utóbbi 1659 júliusában már preceptor (Szentgyörgyi a poétikáé, Köpeczi a szintaxisé), tehát Apáczai legbensőbb tanítványi köréhez tartozott.¹¹⁶ A munka minden nehézség ellenére mégis folyt, mégpedig eredményesen. Nemcsak Bethlen Miklós mondhatta magáról, hogy Apáczai a fejében levő „confusum chaost” rendbe szedte, hanem egész Erdély elismerte tanító munkájának eredményét. A marosvásárhelyi generális zsinat egyik végzésében olvassuk: „Ami bonumi maradtak a collegiumnak, azokról s a kelneki dézsmáról, mely a fehérvári privátus deákoknak is jár, gondol-

¹¹⁴ Uo.

¹¹⁵ Uo. I. 151., 155. — Baumgartra l. JAKAB ELEK: Baumgart Bálint életrajza, Ker. Magvető, 1888 és GÁL KELEMEN: A kolozsvári unitárius kollégium története, 1935, II. 400—401.

¹¹⁶ Önéletírása, 163., FEKETE MIHÁLY i. m. 32.

kozván, s ha a kelneki dézsma a fejevári deákoknak elég lenne, tetszett Kegyelmes Urunk minekünk, hogy a Nagyságod kegyelmes consensusa accedálván, egyik része convertáltatnék a kolozsvári kollégiumbeli deákoknak sustentatiójukra, mind mostan egyebütt nincsenek annyi számú deákok, se olyan szép rendes tanítás.”¹¹⁷ Ez a „szép rendes tanítás” az életerejét végsőkig felemésztő fiatal igazgató érdeme volt. Sőt a gyulafehérvári feldúlt kollégium romja közül menekült deáksereg is egyedül Kolozsvár falai között találhatott otthont. 1659-re annyira megnőtt a tanulók létszáma, hogy a gyulafehérváriak mellé külön tanárt kellett Apáczai igazgatása alá rendelni a fejedelem udvari papja, Vásárhelyi Péter személyében.¹¹⁸

Nagy nehezen tudunk még innen-önnan egy-két apró adatot összeszedni Apáczairól. Máig megvan Kolozsvárt az az Althusius-kötet, amelyet 1659. május 1-én szerzett meg Váradai Mátyástól. Apáczai sajátkezű bejegyzése szerint egy Justinust, egy Curtiust és egy Sallustiust adott érte, valószínűleg olyan kötetet, amelyben ez a három történetíró együtt fordult elő.¹¹⁹ Ugyancsak a volt kollégiumi könyvtár őrzi Theodorus Zwinger *Methodus rustica Catonis atque Varronis* c. művét (1577), amelyben Apáczai névalírása olvasható. Halála után Tamás öccse tulajdonába került, s azután a kollégiuméba.¹²⁰

Az 1659. év nyugodtabb hónapjai azonban gyorsan továtüntek. Váradai Miklós március 18-án meghalt, Apáczai bőkezű támogatóját veszítette el benne. Bethlen János jún. 3-án kancellár lett, az egész ország gondja nehezedett rá, a kolozsvári kollégiummal keveset törődhetett. A nyáron azután, augusztusban, vég-

¹¹⁷ Idézi NAGY GÉZA: A ref. egyház története 1688–1715, 329. gépirati lap.

¹¹⁸ FEKETE M. i. m. 33–34.

¹¹⁹ Kolozsvári volt ref. koll. könyvtára V. 201., a Hernbornban 1625-ben megjelent 4. kiadás. — A címlap előtti első előzéklapon recto: zöld tintával *Charissimus librorum* (erősen kihuzgálva, olvashatatlan) *Anno 1643 Franequerae Frisiorum. Imo sum ex Libris Matthiae Varadini mpra Anno Domini 1658. Claud.*; verso: *Sum ex libris M. Varadj Anno 1659 Claudiopoli mpra.* Utána Apáczai kezeírásával: *Qui pro Justino historico, Curtio et Sallustio cessit Joh. Apacio Claudiop. anno 1659 Maji 1. — Ex donatione Praeceptoris sui Pauli Tsernátoni post mortem D. Apaczai Valentini K. Istvandi et amicorum ejus.*

¹²⁰ HERPEI id. ért. 295. Herepei Apáczai Tamást e bejegyzése alapján tartja „szép írónak”. Nem hiszem, hogy Bethlen ismeretes nyilatkozata (I. 160.) Apáczai Tamás szép kezeírására vonatkoznék.

leg felborult a békesség a két vetélkedő fejedelem között, „béjőve Rákóczi feles haddal Magyarországból, Baresait kiűzé s kiszalasztá Erdélyből”. Bethlen János urával együtt Temesvárra menekült, az „optimus és charissimus discipulus” pedig kénytelen volt odahagyni szeretett mesterét, akit azután soha többé nem látott.¹²¹ Apáczai számára megkezdődtek életének utolsó, testileg-lelkileg gyötrelmes hónapjai.

Apáczai pedagógiai eszméi

Mielőtt Apáczai tollának utolsó termékét, a *Philosophia naturalist* szemügyre vennők, itt az ideje, hogy Apáczai pedagógiai eszméinek rendszerezését kíséreljük meg. Nem osztjuk ugyan azoknak a nézetét, akik Apáczaiiban kizárólag a pedagógust látják, kétségtelenül igaz azonban, hogy Apáczai gondolatvilágának és gyakorlati tevékenységének középponti kérdése az iskola és az a pedagógiai optimizmus, amely egész magatartásából árad. A puritánus teológus, a kartézianus filozófus, a természettudományos műveltség híve, a magyar társadalmi viszonyok reformere minden tervét az *iskolán keresztül* akarja megvalósítani. Ami Zrínyi számára a fegyver és a „jó vitézi resolutio”, ugyanaz Apáczainak az iskola, a könyv, a kimondott szó ereje: a haza megmaradásának eszköze. Társadalmi helyzetüknek, élettapasztalataiknak megfelelő módon mindketten mást láttak meg a magyar élet égetően időszerű kérdései közül, de, hogy Zrínyi teljes erejével sürgeti a művelődés szükségét, Apáczai pedig a természettudományos oktatást a honvédelem szempontjából is kívánatosnak tartja: ez nemzeti felelősségérzetükre, gyakorlati érzékükre világít rá.

Apáczai pedagógiai eszméinek e lépten-nyomon előtörő hazafias pátozsa természetesen kora vallásos világnézetének köntösében, teológiai alapozással lép elénk. Az iskola szükséges volta Apáczai szerint Ádám bukásában leli magyarázatát: az elvesztett isteni tudást rengeteg érzékeléssel, megfigyeléssel, vizsgálódással és következtetéssel kellett visszaszereznie: „Mind-ebből az előbb leírt módon egy részecskét, bár nagy fáradsággal

¹²¹ BETHLEN MIKLÓS i. m. I. 164. Váradi Miklós halálának pontos dátuma a kolozsvári ref. egyházközség számadási irataiból állapítható meg. (Fasc. 1. Nro. 1. Kt. 86.)

és küzködéssel visszaszerezvén, fiait akikkel hosszú-hosszú időn át (mintegy 930 évig) együtt élt, sok találmányára megtanítá” — írja a gyulafehérvári székfoglalóban.¹²² A kolozsvári beköszöntő beszéd még nyomatékosabban kifejti: „Az ilyen iskolákban szereztetnek meg azon eszközök, melyekkel az Ádámiban elvesztett adományokat e halandó és veszendő élet mértékéhez képest visszaszerezhetjük, a bölcsesség régi fénye földerülhet és azon méltóságra rendre fölemelkedhetünk újra, melyről alábuktunk vala.” Apáczai a nevelés-oktatást az *ember* kiformálása legfontosabb eszközének tartja. Iskola nélkül csak „vad, barbár és cyclops-féle” lények élhetnének a földön, s talán nem kell újra felhívni a figyelmet Apáczainak arra a többször hangoztatott nézetére, hogy egyházi élet iskola nélkül elképzelhetetlen.¹²³ Láttuk, hogy e szent meggyőződése védelmében magával a fennhéjázó papsággal is kész volt szembeállni. A nevelés ügyének ez az egyházas jellegű indokolása különben mélységes humanista meggyőződést rejt magában: az embert egyedül a tudás és a társas viszonyokhoz való alkalmazkodás teszi igazán emberré, legfeljebb ez a humanista embereszmény Apáczainál nem Pico della Mirandola költői színezetű neoplatonizmusával, hanem Erasmus, Vives és Sturm *docta pietas*ának fényében jelentkezik.¹²⁴ Meg kell azonban modanunk azt is, hogy Apáczai, a XVII. század fia, Descartes tanítványa, Comenius kortársa már nem elégszik meg pusztán a humanista-retorikus embereszmény megközelítésével: gyakorlati ismerteket akar látni kora iskolájában, s a *non verba, sed res* elvének igen következetes magyar képviselője. E téren nem úttörő, Erasmuson kívül Ratketől és Neandertől is sokat tanulhatott, hazai viszonylatban Keresztúri Pál jeles példával szolgálhatott számára a realista jellegű pedagógia terén. Eddig — úgymond — csak a tudás segédeszközzeit, a grammatikát, dialektikát, retorikát tanítottuk növendékeinknek. „Úgy, de valamint bármely mester-

¹²² De studio sap. HEGEDŰS 78.

¹²³ Uo. 120, 118, 119, 124–127.

¹²⁴ PICORA Ph. MONNIER: Le Quattrocento, Paris 1924, II. köt. 88–92. Erasmus keresztyén-humanista eszményeinek igen szép modern összefoglalása A. RENAUDET: Erasme et l'Italie, Paris, 1954, 110–121. Vives válogatott neveléstudományi műveit Péter János adta ki, Kézdivásárhely 1935 (embereszménye főleg 12. skk.); Sturmól Theobald ZIEGLER: Geschichte der Pädagogik, München 1909,³ 76–95.

ember nyomorult, ha csak eszköze van: így a mi növendékeink is, míg csak a segédeszközökül szolgáló tantárgyakat tanulják, semmiknek tarthatók. Ellenben rövid idő alatt mily sokra vihetnék, ha előrebocsátva a reáliákat és mintegy az egész épület anyagát minél teljesebb mérvben összehordván, azután a logika segítségével az összeillőbb köveket kiválasztanánk és elrendeznénk.”¹²⁵ Apáczai nem akarja nélkülözni a humanista-retorikus műveltség értékeit sem — erre is sokszor utaltunk már —, de világosan látja, hogy ezideig helytelen úton járt az oktatás. A valóság megismerésével kezdődik minden tudás, vallja szinte Bacon erejével. Semmi nyoma annak, mint erre Stromp László helyesen rámutatott, hogy Apáczai közvetlenül tanulmányozta volna a nagy angol filozófust, de a baconi realizmusnak a pedagógia fejlődésében oly fontos eszméi sok úton eljuthattak hozzá, első renden talán Bisterfeld közvetítésével.¹²⁶

Apáczai egész életén keresztül az iskola embere volt, pedagógiai eszményeit így az iskolaszervezetben akarta megvalósítani. Nem elégedett meg elgondolásokkal, hanem gyakorlati reformokat terjesztett a magyar közvélemény elé. Ezek közül kétségtelenül az anyanyelvi népiskola eszméje a legfontosabb. Nem Apáczai vetette fel először a kérdést; Senczi Molnár Albert az anyanyelvi leányiskolázásnak, Mikolai Hegedüs János az egyetemes népoktatásnak a híve,¹²⁷ de Apáczai erélyesebben és jóval hatásosabban szállt síkra e puritánus követelésért. Azt azonban nyomatékosan hangsúlyoznunk kell, hogy Apáczai az anyanyelvet csak az elemi fokon és a gimnáziumi studiumok alsóbb lépcsőin akarta használni. Eszméinek teljes eltorzítása az a nézet, hogy ő a magyar tanítási nyelvet követelte volna az iskolázás egész területén.¹²⁸ Eszméi az anyanyelvi iskola tekintetében sem egyszerre alakultak ki.

Apáczai első iskolai tervezete a *Magyar Encyclopaedia* előszavában található.¹²⁹ Itt azt szögezi le, hogy a tudatlan

¹²⁵ HEGEDÜS 112.

¹²⁶ STROMP, Athenaeum 1897, 80. és 1898, 133. Rákóczi Zsigmond-ról van adatunk, hogy Bisterfeld közvetítésével Bacont, Campanellát, és Comeniust olvassa. (Tört. Tár 1888, 109.)

¹²⁷ MAKKAJ, 159. és 151.

¹²⁸ NEMÉNYI 73. és 159. Neményi szándékos torzítására jól mutat rá OROSZ LAJOS i. m. 41. 33. jgyz.

¹²⁹ HEGEDÜS 34.

ifjakat legelőször magyarul tanítaná írni-olvasni, s az alapműveltséget anyanyelvükön közölné velük, tankönyvül használva az *Enciklopédiát*. Azt is megmondja, hogy előbb a kellemes és könnyű tudományokat tanítaná, a földrajzot és természetismeretet, majd az etikai—politikai tárgyakat, s csak a legvégén a nehéz természettudományokat, pl. a fizikát. A tudományok anyanyelvi alap-kurzusa után térne át a négy nyelv tanítására, mégpedig sorrendben a görög, latin, héber, arab nyelvére. Részletes anyagfelsorolást is ad, megjelölve a tanítandó és magyarázandó auctorokat. „Így már e négy nyelvet tudván, bátran búcsút vehetnek az iskolától . . .”¹³⁰ Világosan látszik ebből a tervezetből, hogy Apáczai még nem gondol egyetemes népoktatásra, de a felsőoktatásra sem. Szeme előtt a triviális iskola lebeg, azzal a lényeges különbséggel, hogy alsó osztályai-ban valóban a magyar nyelvet alkalmazná az ismeretek megszerzésében, s a reáliákat, a dolgok megismerését a nyelvekkel összekötött retorikai képzés elé tenné. *Magyar* „enciklopédia” és *latin—görög* retorikai képzés: ez Apáczai első reformgondolata, s nem lehetetlen, hogy az ösztönzést Keresztúri Pál tanítói eljárásából merítette, bár Bethlen Miklós öreg mestere a reáliák rendszeres tanításával valójában keveset törődött. Az alapelvet mindenesetre kimondta: az ember „tanuljon dolgot, valóságot először, és azokkal a dolgokkal együtt azoknak neveit, neveit, mineműségeit, hadd legyen osztán miből s mivel poemát, oratiót csinálni . . .”¹³¹ A *Magyar Encyclopaedia* kartézianus szerzőjének érdeme, hogy ezt a komoly, szónokképzésben már az ókorban (Cicero) felbukkanó és Erasmustól is sűrűn hangoztatott követelményt (*Copia rerum et verborum*) a természettudományos ismeretek terjesztésének szolgálatába állította.

A második tervezet a *De studio sapientiae* vége felé található. Ez is a kollégiumi tanítás rendjére, közelebbről a gyulafehérvárirra tekint, a népiskolázásról még mindig nincsen szó. Itt már szabatosan meg van határozva a tanítók száma, s ez a fehérvári rendszernek megfelelő módon hét. A legelső osztály collaboratora írni-olvasni tanít először magyarul, de utána latin, görög, héber és arab olvasásra kell oktatnia növendékeit.

¹³⁰ Uo. 36.

¹³¹ BETHLEN M. Önéletírása id. kiad. I. 148.

A következő osztály collaboratora a négy nyelv grammatikáját oktatná olvasmányok alapján, erősen használva kisegítőként a magyar nyelvet (fordítási gyakorlatok!). Apáczai mindemellett kijelenti, hogy „a társalgási nyelv, melyet úgy a mester, mint a tanítványok használnak, kizárólag a latin legyen”. Ezt a két tanfolyamot elvégezve (Apáczai szemmel láthatólag nem egy-egy évre tervezi őket), a tanuló szabad választás szerint léphetne az ékesszólás—történelem, a logika—metafizika, a matematika—csillagászat, a fizika—orvostudomány vagy a teológia—jogtudomány hallgatására. Apáczainak ez a tervezete nem világos, nem is eléggé átgondolt. Nem derül ki belőle, hogy az öt említett tanár kurzusa középiskolai vagy főiskolai jellegű-e. Azt kell gondolnunk, hogy az utóbbi, ha a teológiai tanfolyam csak egy közülök. Az viszont teljesen szokatlan és a korabeli iskola-rendszerben egyenesen feltűnő, hogy valakit logikai studiumok nélkül engedjenek a teológia tanulására. Úgy véljük, hogy ez a futólagos tervezet Apáczai akadémiai elgondolásainak első, még fejletlen csírája. Maga a szerző is látja, hogy magyar viszonyaink között keresztülvihetetlen utópia, mindjárt javaslatot is tesz, hogy „a jelenlegi kényszerű viszonyok közt” a kollégiumban a négy rektor minő módon ossza meg a tárgyakat, hogy munkaerejük jobban ki legyen használva: tanítsák a fentebb megjelölt tárgyakat egymás után, egymásra építve, de középiskolai fokon. A betetőzés a professzor által előadott teológia és a magyar jog lenne, ez utóbbi a nemes ifjak érdekében.¹³² Apáczai a valóság nyomására kénytelen megalkudni a kollégiumi rendszerrel, bár színvonalban az eddigieknél jóval magasabbra törekszik. Ez az a tervezet, amely oly heves ellenzésre talált gyulafehérvári kartársai részéről, hiszen nem lettek volna képesek matematikát, csillagászatot, fizikát, orvostudományt, magyar jogot előadni. Emlékszünk viszont rá, hogy Apáczai már gyulafehérvári osztályában megkísérelte, amikor „fogta Vergilius Georgicáját”.

A *Magyar Encyclopaedia* XXXI. fejezetének az a nagy újdonsága, hogy megjelenik benne az anyanyelvű népiskola világos képe, rendje és tananyaga. Ezt a részt elemeztük már fentebb, itt csak azt említjük összefoglalólag, hogy a magyar írás—olvasás, katekizmus, bibliaolvasás a „mester” keze alatt

¹³² A De stud. sap. iskolarendje HEGEDÜS 104—105.

tanuló „legénkék és leánykák” napi foglalatossága. Hogy Apáczai ezt az iskolafajtát tudatosan elkülönözi a középiskolától, az nemcsak a *schola* Alsteden alapuló felosztásából nyilvánvaló, hanem abból az utasításból is: az anyanyelvű iskola ne abban a házban legyen, „melyben a Deákul tanulók vannak” (362. l.).

Enciklopédiánk XXXII. fejezete a „deák nyelven lévő tudományt” tanító „oskoláról” pontosan azt a képet adja, amelyet a gyulafehérvári székfoglaló vázolt fel. „Legalább hét tanító személy kívántatik.” Az első tanár az öt nyelven való olvasás—írásra oktat. A második — s ez bizonyos visszatérés az Előszó tervezetéhez — az enciklopédikus kurzust veszi át magyarul, de azután Cicerot, Vergiliust, görög, zsidó és arab olvasmányokat magyaráz. A harmadik tanár retorikát, poétikát ad elő, szónoklatokat, verseket készített latinul és görögül. Láttuk, hogy az Alsted-féle gyulafehérvári rendszer is ezt csináltatta. „Innen azután a Logicára (és a többi tudományokra ki hova akar) általmehetnek.” Egészen világos, hogy Apáczai a retorika—oratoria tanításával a középfokú, triviális oktatást befejezettnek érzi, a többi tudományt főiskolai-fokon szeretné előadni: a logika, matematika (az astronomiával), a fizika (az orvostudománnyal) és a teológia (etikával, politikával, joggal) lennének a magasabb-studiumok tárgyai. Apáczainak azonban itt sincsenek illúziói: „De ha ez a rendtartás nem tetszenék az irigyeknek, mivel nem ő tőlök jött; vagy az éretleneknek, kik e dolognak hasznos voltát nem látták; vagy a resteknek, kik a jón sem kapnak” (364. l.), egyszerűbb kollégiumi rendet ajánl a hét osztály számára, azt, amelyet a *De studio sapientiae*-ban is láttunk: deák írás, deák grammatika, retorika, logika, mennyiségtan, fizika, teológia. Ehhez az ismeretanyaghoz ragaszkodik, mert benne látja a korszerű haladás biztosítékát: „Bizony ha csak így lenne is, hamar világot látnánk és lerázhatnók nyakunkból ama megmondhatatlan gyalázatot, mely miá más nemzetiségeknek csudáivá és csúfjivá lettünk volt.” (364. l.)

Apáczai Gyulafehérvárt, bár törekszik rá, nem tud véglegesen kitörni a Sturm—Trotzendorf-féle kollégiumi rendszer bűvköréből, Kolozsvárt azonban felszabadul, szelleme szárnyra kap és felragyog gondolatvilágában az egységes magyar iskolaügy rendszere. Emlékszünk rá, hogy híres székfoglalójában részletesebben csak a népiskolával és a hazai akadémia felállításának szükségességével foglalkozik: a magyar művelődés

kérdését ezen a két végponton ragadja meg, egyébként az egész rendszeresen áttekinti. Beszédében nem ad semminő tervezetet, iskolai rendet, megmarad a magas elvi szempontoknál. Utolsó nagy pedagógiai iratában, az *Akadémiai tervezet*-ben azonban megjelenik a teljes magyar egyetem képe 11 tanárral és a századok alatt kialakult Európa-szerte szokásos szervezettel. Itt viszont középiskoláról nem esik szó. Úgy vélem, hogy ezen a ponton Apáczai az *Enciklopédiában* kimondta az utolsó szót, s valószínűnek tartom, hogy a megvalósuló egyetem mellé a három kurzusból álló nyelvi—retorikai jellegű középiskolát állította volna magyar alapvetéssel. Idézhetjük ezzel kapcsolatban az *Enciklopédia* XXXI. részének az anyanyelvi (elemi) iskolára vonatkozó utolsó mondatát is: „Minekokáért szintén olyan szükséges a keresztyén s hazáját igazán szerető fejedelmeknek effélett állatniok, mint másféle Scholákat, holott azoknak is az a fundamentomok.” (362. l.) A népiskola, mint a felsőbb tanügyi intézmények „fundamentuma”: ez a gondolat szintén a magyar iskolai rendszer egészének áttekintéséről tanúskodik. Olyannyira újszerű, a magyar iskolaügy akkori állapotához képest oly forradalmi újítások ezek, hogy Apáczait bátran nevezhetjük — eddigi méltatóival egyetértve — nemzeti oktatásunk első nagy elmélkedőjének.

Midőn Apáczait nemzeti oktatásunk elmélkedőjének nevezük, nem állítjuk, hogy az oktatás rendszeres teoretikusa lett volna. Didaktikai elveit, módszeres eljárásait seholsem állította össze, mint Comenius tette híres *Didactica magná*jában (latinul 1638). Ennek ellenére munkáiban tanítói elveire és módszereire vonatkozó számos megjegyzése található. Az eddigi Apáczai-irodalomban főleg Stomp László vette őket vizsgálat alá, s alapos, józan megállapításait jórészt ma is elfogadhatjuk.

Utaltunk rá, hogy Apáczai pedagógiai gondolatai vallásos indokolással öltének testet, s nyilvánvaló, hogy a puritánus teológus az ember végső célját a földön túl keresi. Ennek ellenére semmi nyoma nála Comenius chiliasmusának (e tekintetben Geleji Katona tanítványa) és transcendens nevelői célkitűzéseinek. Comenius így ír: „Amilyen nyilvánvaló, hogy az anyánk méhében eltöltött idő testi életünk előkészülete, ugyanolyan bizonyos az, hogy testi életünk viszont előkészülete annak az életnek, mely a mostaninak folytatása és örökkön örökké fog tartani. Boldog az, ki jól formált tagokkal születik meg anyja

méhéből! ezerszer boldogabb azonban az, aki innen jól csiszolt lelket visz magával.”¹³³ Apáczai a világi tudományosságot, az ismeretszerzés és embernevelés kérdését nem állítja a vallás ügye mögé, hanem úgy véli, hogy az emberi életnek evilági értelme és célkitűzése is van. Schneller István tömör párhuzama jól fejezi ki a lényegét: „... míg Apáczai erejét a descartesi gondolkodó önállóságában és tudományában, mint egyedüli nemesítőben leli, addig Comenius ereje a keresztény vallás igazságában s közelebb a minden egyes emberben meglévő és sajátosan kifejtendő Istenfiúságban rejlik.”¹³⁴

Apáczai ugyan nem fejt ki oly rendszeresen a *természetes* — a természet eljárásaihoz alkalmazkodó! — nevelés elveit, mint Comenius, de egész tudományos és emberi magatartása mutatja, hogy ennek a híve. A természetes, az ismeretszerzés minden emberrel közös folyamatához való alkalmazkodást jelenti az anyanyelv használatának követelménye, majd az anyanyelvi iskola gondolata. Apáczai e tekintetben is Comenius rokona, aki nemcsak a *Didactica magná*ban, hanem sárospataki írásai-ban is nagy részletességgel fogalmazta meg ezt az elvet.¹³⁵

A reáliák tanításának követelményét már szintén érintettük, ezzel didaktikai tételként a *szemléltetés* követelménye jár együtt. Apáczai már az *Enciklopédia* előszavában kívánja a térkép és a földgömb használatát, bár ebben a vonatkozásban eléggé nyűgözi a skolasztikus örökség. *Enciklopédiája*, mint érintettük, éppen a szemléletesség hiányában szenved. Csere János tanítói gyakorlata azonban pótolta, amit a compendium-szerző e nagy didaktikai alapelv ellen vétett. Comeniusnak az érzékekre, a megfigyelésre alapított didaktikáját éppen a sokoldalú szemléltetés sürgetése jellemzi.¹³⁶

Felbukkan Apáczai didaktikai elvei között a *gyakorlatias-ság* emlegetése is. Főműve előszavában, amidőn könyve kezelésének módszeréről ír, kijelenti, hogy a tanultakat a gyakorlati életbe is átvinné.¹³⁷ A fizika tanárától megköveteli: „Keressen

¹³³ COMENIUS ÁMOS JÁNOS Nagy Oktatástana, fordította Geréb György, Bp. 1953, 167.

¹³⁴ Comenius és Apáczai, Prot. Szemle 1918, 29–30.

¹³⁵ Nagy Oktatástan id. kiad. 230. és 354. — RÁCZ LAJOS: Comenius Sárospatakon, Bp. 1931, 77.

¹³⁶ Uo. 288. és az Orbis pictus (Rác L. i. m. 193. skk.)

¹³⁷ * * recto I.

igaz, de kevés principiumokat. Azokból igyekezzék mindent megmagyarázni. A nevezet szerént való dolgokra ottan-ottan leszálljon, hasznokat e világi életre megmutogatván. Az ember-ről való tudományban a medicinát is megmagyarázza” (364. l.). Csupa gyakorlati követelmény, amelyet még ki lehetne egészíteni az *Enciklopédia* határozottan gyakorlatias részeinek (a növénytan, mint a gyógynövények ismerete, a gazdaságtan, városépítés stb.) tanulságaival. Ebben is rokon Apáczai Comeniuszal, akinek *Aranyas ajtaját* éppen a mechnológia tárgyalásakor emlegeti.

Mélyen átérzett felindultsággal fordul szerzőnk a korabeli iskolában uralkodó formális tanítás és verbalizmus ellen. „Azt állítom, hogy annyi esztendő alatt, amennyit némely ember egy nyelvnek tanulásában tölt, azt még a szarka is megtanulná.” — „Én legalább, midőn már tizenhat éves voltam, a mondat-tant, mely a nyelvtan második fele, még nem értettem, holott azt jól beemlézttem, igaz, hogy rengeteg fáradsággal.” — A nyelvtan olyan szabályait erőltetjük — panaszolja — melyeket maga Cicero sem tudott volna, s amelyeknek a növendék egyszer sem veszi hasznát egész életében. — „Amint a logikát legtöb-ben tanítják, a pusztán logikus tisztán számár.” — „Inné a sok szemrehányás, hogy annyi költség, oly sok áldozat árán . . . fiaikat középszerű tanultsággal sem bírjuk fölruházni. Igen, mert a nem is fontos dologra túlon túl sok fáradságot fordítunk.”¹³⁸ Apáczai az értelem pedagógusa, aki állandóan a lényeg kiemelését követeli, tiltakozik a folytonos emléztetés ellen, s enciklopédikus felfogásából is a tudományok koncentrációja következik. Oly kívánságok, amelyek a haladó comeniusi didaktikának is vezérelvei. Fortius *Tanácsában* hangsúlyozza Apáczai : „Nem kell sokat olvasni, hanem soká.”¹³⁹ A non multa sed multum helyes elve ez, Comenius is sűrűn hangoztatja, ma az *isméltés* pedagógiai törvényeként ismerjük. Világos tudatában van Apáczai annak, hogy a könnyebbről kell a nehezebb felé haladni: az *Enciklopédia* használójától megkívánja, hogy a földrajzzal kezdje. Comenius is így gondolkodik *Magna Didacticája* XVII. fejezetének IV. alaptételében: „A természet a könnyebektől halad a nehezebbek felé.”¹⁴⁰ Téved azonban

¹³⁸ HEGEDŰS 40., 108., 109. és 111.

¹³⁹ Uo. 49.

¹⁴⁰ Nagy Oktatástan, id. kiad. 248.

akkor, midőn az általánosból az egyes felé való haladást követeli (uo. III. alaptétel), hiszen saját, szemléletekre alapozott filozófiájával kerül ellentétbe. Úgy vélem, hogy az általában realista Apáczai is áldozatul esik e felfogásnak — nem kizárólag Comenius befolyására! —, s az ő pedagógiai elméletét is lehetne jellemezni a *Magna Didactica* szavaival: „1. Minden mesterséget rövid, de pontos szabályokba kell foglalni. 2. Valamennyi szabályt rövid, de felettebb világos szavakkal kell megfogalmazni. 3. Minden szabályhoz sok példát kell csatolni.”¹⁴¹ Magyar pedagógusunk még az utóbbit is mellőzi, s egyedül a *Logikácskát* „világosítja meg szép, gyermeki példákkal”.

A felsorolt didaktikai elvek (a természetesség, reáliák tanítása, szemléltetés, gyakorlatiasság, küzdelem a verbalizmus ellen, ismétlés, koncentráció) Apáczait saját korában igen haladó pedagógusnak mutatják, s ha ezeket az elveket rendszeresen ki nem fejtette is, tanítói gyakorlatában eredményesen alkalmazta, amint az tanítványai ragaszkodásából és elért eredményeiből egészen bizonyos.

Érdeemes ebben az összefüggésben újra egy pillantást vetni azokra a módszeres követelményekre, amelyeket Apáczai a tanítóval szemben támaszt: ezeket a *Magyar Encyclopaediá*-ban pontokba is szedi, amint azt a maga helyén már vázoltuk. Felhívja a tanítót, hogy egy időben csak egy dolgot tanítson, ne kapkodjon ide-oda; addig gyakorolja az anyagot, „míg a tanítványok jól meg nem fogták”. Csak a lényegyet kell tanítani, ellenkező esetben a tanulók nem tudják megkülönböztetni a szükségeset a nem szükségesétől. Kerülje a tanító az unalmat, ennek elűzésére „okóssággal” is éljen, modern szóval: ügyes módszeres fogásokat alkalmazzon. Mai iskolai életünknek is egyik legnagyobb problémája a tanítvány érdeklődésének felkeltése és ébrentartása. Az ismétlés és a begyakorlás („disputatio”) Apáczai módszeres eljárásai között is szerepel. A fegyelem már szorosan nem metodikai kérdés, de az iskolai élet leglényegesebb mozzanatai közé tartozik. Apáczai úgy véli, hogy szükséges a feddés és a fenyték, de módjával. Mint Erasmus, Vives és Comenius, ő is a szelídség pedagógiájának híve. E tekintetben magyar elődje Keresztúri Pál volt, de a XVII. században bizony ritka kivételt alkottak a nevelői közgondolkodás terén.

¹⁴¹ Uo. 247.

Módszeres elvei végére azt is odateszi, hogy a tanító végző tanítványait arról is „megintse . . . miket kell még életben tanulniok”. (360. l.)

Az egyes tárgyak módszertanát tekintve, Apáczai leginkább a nyelvtanítás kérdésével foglalkozott. Több ízben rámutattak már, hogy szerzőnk a nyelvtudás követelményeivel erősen túlzásba lendül.¹⁴² Nemcsak a négy nyelv (görög, latin, héber, arab) középiskolai tanításának a kívánalma sok, hanem a módszer is meghaladja a gyermeki befogadóképesség határait: a legelső fokon kellene megtanulnia a növendékeknek a magyar írás—olvasáson kívül mind a négy nyelv elemeit, mégpedig nem a szokottabb latinon, hanem a görögön kezdve. Igaz, Apáczai kifejti, hogy nem sokat gyötörné őket a nyelvtani szabályokkal, de a felsorolt olvasmányanyagból (*Enciklopédia* előszava, XXXII. fejezete, *De studio sapientiae*) mégis a tanuló fárasztó túlterhelése derül ki. Pl. csak a görög nyelvből Hesiodos, Homeros, Demosthenes, Isokrates, a tragikusok kerülnének sorra, végül levelek, versek, beszédek szerkesztése görög nyelven. Nem kétséges, hogy a régebbi magyar iskolák jeles végzettjei elérték a görög verselés fokára, de Apáczai elfeledkezik róla, hogy ő a reáliák irányában is erősen meg bővíti az anyagot, a humanista képzésben viszont semmit sem enged, sőt a héber és arab nyelv megkövetelésével szinte legyőzhetetlen akadályokat állít még a legjobbak elé is. Naiv jóhiszeműséggel úgy véli, hogy az eddigi verbális módszerek, a rossz nyelvtanítás félre vetésével rengeteg idő szabadul fel, az anyagot tehát bátran bővítheti. Eljárása éppen az általa is helyesen felállított „non multa” elve ellen elkövetett véték.

Maga a nyelvtanulás paradigmák leírásával kezdődik. A táblázatok mindenütt a *magyar* jelentést is tartalmazzák olyképpen, mint azt Molnár Albert nyelvtanában látjuk. Nem mutattak még rá, hogy Apáczai nyelvtanítási elképzelései alighanem ennek a könyvnek forгатása során alakultak ki. A leírt paradigma-táblázatok, felosztásokat a gyermeknek tökéletesen meg kellett tanulnia. A nyelvtani alapvetés után az olvasmány-feldolgozás következik. A tanuló az egész olvasmányt leírja, majd a leírt olvasmány mellé, a túlsó lapra a *kijavított* magyar fordítási szöveget tisztázza. „Javítás közben

¹⁴² L. különösen SCHNELLER ISTVÁN id. ért., id. h. 30. (jegyzet),

a szokat, ha nem is mind, de nagyobbbrészt elemezni és gyakran kell visszavinni a példákból betanult formákra. Ez alkalommal kiváló figyelmet kell fordítani a rendhagyó szókra, ezeket a gyermek saját erején törekedjék a megfelelő etymologiai és mondattani szabályokhoz csoportosítani. . . Az egész tanfolyam alatt két dologra kell a legnagyobb lelkiismeretességgel ügyelni: először, hogy a társalgási nyelv, melyet úgy a mester, mint a tanítványok használnak, kizárólag a latin legyen, másodsor, hogy a minél sűrűbben adandó feladatokat a latinul tanulók latin, a görögül görög, a héberül héber, az arabul arab nyelven dolgozzák ki.¹⁴³ A nyelvtanulás öt lépcsőfoka tehát a paradigmák megtanulása, a fordítás, a nyelvtani gyakorlás, a beszédgyakorlat és az írásbeli feladat. Manapság nem kezdenők az idegen nyelv megismertetését a paradigmák szemléleti alap nélkül történő elsajátításával; egyébként Apáczai összes módszeres lépéseit használjuk és mióta egy kissé kiábrándultunk a „direktnek” nevezett metódusokból, nagyobb tisztelettel nézünk nyelvtanító eljárására, mint akár néhány évtizeddel ezelőtt is. Comenius gyakorlata talán egyszerűbb, könnyebb, közelebb áll a modern „direkt módszerhez” (apró, eleven mondatokon begyakoroltatni az illető életkornak megfelelő latin szókinccset), de őt kortársai és utódai éppen viszonylag alacsony követelményeiért, konyhalatinságáért gáncsolták:¹⁴⁴ a Ramus-tanítvány Apáczai magasabbra tűzi a célt, így nagyobb erőfeszítéseket követel.

A jó tanár és tanuló eszményképét Apáczai az *Enciklopédiá*-ban, méginkább a *Tanácsban* rajzolta meg, de erről esett szó a két székfoglalóban is; e helyen már csak emlékeztetünk azokra a stoicizmus szellemében fogant magas erkölcsi elvekre, amelyek magánéletét éppúgy irányították, mint nevelői tevékenységét. Apáczai azok közül a nevelők közül való volt, akik sokkal többet tettek, mint követeltek vagy ígértek.

Nem zárhatjuk ezt a fejezetünket az Apáczai—Comenius viszony rövid megvilágítása nélkül, hiszen az Apáczai-irodalom egyik legtöbbit vitatott kérdése ez. A két nagy nevelő módszertani elveinek felsorolásakor szándékosan idéztük állandóan Comeniust, s ezzel Apáczaira gyakorolt hatását bizonyítottuk

¹⁴³ HEGEDŰS 103—104.

¹⁴⁴ BAYLE Dictionnaire-jének Comenius-cikke és MORHOF: Polyhistor, Tom. II. Lib. I. cap. 15., par. 18. (Lübeck 1747, II. köt. 119—120.)

is. Comenius tankönyvei Apáczai gyulafehérvári deáksága idején már használatban voltak, a *Magna Didactica* 1638-ban latinul is megjelent, Apáczai két ízben hivatkozik Comeniusra, a *De studio sapientiae*-ben, mint akinek hatását már érzi és érezni fogja Magyarország. Mindez kétségbevonhatatlanná teszi, hogy maga Apáczai is érezte. Egyébként kedvelt mestere, Bisterfeld, Comenius híve, baráti levelezőtársa, s Alsted lábánál herborni tanulótársa volt. Apáczai a legnagyobb érdeklődéssel kísérte figyelemmel Comenius sárospataki munkásságát (1650—54), gy lehetetlennek tartjuk, hogy a nagy eseh nevelő ott írt beszédeit, elméleti műveit meg ne ismerte volna. Kinek írt Magyarország és Erdély akkori kicsiny tudós értelmisége, ha nem egymásnak? E szellemi kapcsolat bizonyítékát látjuk Apáczai többször hangoztatott keserű kifakadásában, hogy az idegenek a magyart barbárnak tartják elhanyagolt iskolai, művelődési viszonyai miatt. Comenius beszél így *De cultura ingeniorum* c. 1652-ben elhangzott sárospataki beköszöntőjében, s Apáczai keserősége azért oly égő, mert egy jóindulatú és udvarias idegen jogos kritikáját kell benne látnia.

Mindezeket figyelembe véve mosolyt keltőnek kellene nevezniünk a régebbi Apáczai-irodalom (főleg Neményi) olyan állításait, hogy a nemzeti iskola és az anyanyelvi tanítás eszméjét Comenius kölcsönözte Apáczaitól, hogy közös elveikben Apáczaié az elsőség, hogy Apáczai egy lapján több és értékesebb nevelési és módszertani eszmét találunk, mint Comenius összes műveiben; mindezt, mondom, mosolyt keltőnek kellene minősíteniünk, ha nem lett volna a nemzeti sovinizmus szomorú eltévelyedése. Apáczai nem lett kisebb azzal, ha kora legnagyobb nevelőjének egyik-másik vonatkozásban hatása alá került. Sőt, valószínűnek tarthatjuk: Apáczait egyenesen ösztönözte Comenius példája — eszméivel és gáncsaival egyaránt —, hogy a magyar nemzeti művelődés megalkuvást nem ismerő harcosa legyen.¹⁴⁵

¹⁴⁵ A Comenius — Apáczai kapcsolatra l. STROMP Athenaeum 1898, 133 — 137.; KREMMER 155.; SCHNELLER I. id. ért. Prot. Szemle 1918, 27 — 39.; ALGÓVER ANDOR: Comenius Ámos János és Apáczai Cseri János paedagógiájának bírálatos egybevetése... Balassagyarmat, 1906. (különösen 55 — 60.); NEMÉNYI 163 — 173.; Rácz Lajos és Neményi Imre vitája Theologiai Szemle 1925, 165 — 66. és 398 — 400.; cikkünk Comenius és a magyar irodalom, It. 1950, 4. sz. 110 — 111. Comenius jelentőségének kitűnő modern összefoglalása ROBERT ALT: Der fortschrittliche Charakter der Pedagogik Komensky's, Berlin 1953.

Volt Apáczaiban úgyis olyan többlet, amivel a pansophia nagy elmélkedője nem rendelkezett: a kartéziánus gondolat következetessége, a világi tudományosság öncélú megbecsülése. Apáczaei nevelési elgondolásait és gyakorlatát talán nem járta át annyira a kartéziánus gondolat, mint némely modern méltatója feltételezi, de hogy lényeges szerepet játszott kialakításában, azt tagadni nem lehet.

A Philosophia naturalis

A két fejedelem, Rákóczi és Bercsényi párharca 1659 őszén különösen mozgalmas szakaszába lépett. Augusztus 30-án Rákóczi Kolozsvárt fenyegette lövéssel, a szept 24-i marosvásárhelyi országgyűlés újra fejedelemmé választotta, de fosztogató csapatai az erdélyiek közhangulatát meglehetősen ellene fordították. November 22-én a vaskapui csatában Rákóczi serege vereséget szenvedett a törökkel szemben, s 29-én már Bercsényi csapatai portyáztak Kolozsvár környékén, Vajasad táján. Dec. 18.-án azután Bercsényi Szebenbe húzódott párthíveivel, s a szászok e fellegrát Rákóczi nem is tudta soha hatalmába keríteni.¹⁴⁶ Elképzelhető, hogy e viharos hónapok izgalmi mily hatással voltak a halálos beteg Apáczaire.

Élete utolsó hónapjairól nincs semmi közvetlen adatunk. Tudjuk azonban azt, hogy hol lakott. A kolozsvári református egyházközség számadáskönyvében 1664-re a következő adat olvasható: „Vagjon ugyan Farkas Utzában Scholánkhoz közel Szakáts István háza fele, melj háznak felét nem régen vöttek Ecclesiánk gondviselői Schola Mesterek számára kibem lakot Apátzai Uram.” Herepei János tisztázta, hogy ez a ház a mai 12—14. számú kettős telek keleti felén állott, a 14. szám, amely 1925-ben is a kollégium tulajdona volt a mai Kovács Dezső utca sarkán. A gondos igazgató lakni is az iskola tőszomszédjában akart, s minden bizonnyal ebben a házban hunyta le örök álmra szemét.¹⁴⁷

Utolsó munkája a *Philosophia naturalis* volt. Nem állítjuk, hogy az 1659. év második felében írta, hiszen — mint ismeretes —

¹⁴⁶ Erd. Ogy. Eml. XII. bevezetés, passim.

¹⁴⁷ Kvári ref. egyházközs. levéltára, Fasc. I. Nro 1. Kt. 86, 29. levél recto; HEREPEI JÁNOS, Pásztortűz 1925, 262.

nem saját kéziratában, hanem Porcsalmi másolatában maradt ránk, az azonban bizonyosnak látszik, hogy e jegyzet Apáczai utolsó évei tanító munkájának eredményeként jött létre. A kéziratról először Fekete Mihály tett említést a kolozsvári kollégium történetéről írt művében,¹⁴⁸ első ismertetését Gyalui Farkas adta,¹⁴⁹ de rövid áttekintése nem nyújtott világos képet Apáczai e művéről, s egyébként is számos hiba, félreértés torzítja. Kísérletet tett azonban Gyalui arra, hogy meghatározza a *Philosophia naturalis* jellegét. Helyesen mutatott rá tankönyv vagy talán pontosabban „diktátum” voltára. Úgy vélte, Apáczai azért volt kénytelen latin compendiumot írni, mert a *Magyar Encyclopaediát* tankönyvvül használni nem tudta. A kérdés ilyfajta megvilágításában van valami félrevezető. Apáczai a felsőfokon egyáltalán nem szándékozott magyarul tanítani, az *Enciklopédiát* csupán segédkönyvnek szánta (ezt egyébként Gyalui is említi): jegyzetet tehát mindenképpen adnia kellett tanítványainak. A magyar *Enciklopédiát* igenis a megértés eszközének tekintette, latin jegyzetében minduntalan hivatkozik rá. Lehet az is, hogy e hivatkozások nem Apáczaitól, hanem a másoló Porcsalmi tollából származnak, ebben az esetben azonban még jobban kiemelik a *Magyar Encyclopaedia* jelentőségét. Az iskolai gyakorlat használta a magyar kézikönyvet, éppúgy, mint ahogy a deákok a *Logikácskát* is hasznosították a filozófia tanulása során. Előadni és felelni azonban latinul kellett, s minden bizonnyal könnyebb is volt tanár-deák számára egyaránt.

A *Philosophia naturalis* nehezen olvasható kézírata nem csábította a kutatást a vele való megismerkedésre, így Apáczainak ez utolsó művével is kissé részletesebben kell foglalkoznunk.¹⁵⁰

¹⁴⁸ A kolozsvári ref. koll. 1874/75. évi értesítője, 33.

¹⁴⁹ GYALUI 35–37. Ez az ismertetés terjesztette el azt a furcsa hibát, hogy a *Philosophia naturalis* kolligátumában levő Regius-mű kézirat másolat, holott 1646-os nyomtatvány.

¹⁵⁰ Minthogy irodalomtörténeti kutatásunk e kéziratot tartalmazó kódexet soha nem írta, itt adjuk tüzetes ismertetését. — A kézirat kolligátum 19,5 × 15 cm nagyságú, erős, viszonylag jó állapotban levő egykorú (XVII. század közepi) kötésben reánk maradt könyv. Végig Porcsalmi András írása. Porcsalmi a lapszámozást a kötetábla belső oldalán kezdi, a 111. lapig a számozás hiánytalanul folyik, a 112–117. lapok a könyvből ki vannak vágva (csonkjuk megmaradt), a 118–140. lapig a számozás rendben folyik, utána Porcsalmi a lapszámozást

A mű, mint címe mutatja, a természettudományok rendszerező összefoglalása, de a kor szellemének megfelelő módon filozófiai alapvetésből indul ki. Mondanunk sem kell, hogy ez a filozófia Descartes-é, utaltunk már rá: Apáczai egyik művében sem találunk érettebb kartézianus gondolatokat, mint itt. A 204

eltéveszti, s 150-től (ami így verso-ra esik) 154-ig jegyez még be lapszámokat.

I. A kolligátum ez első részének tartalma a következő:

1–13: Különböző fizikai jegyzetek, az elején naptártaniak (hora, dies, mensis, annus solaris, annus lunaris, epacta). A 2. lapon idegen kéz írásával: Anno 1721 *Anahema (!) Francisci Soós*. A 4. lapon rajz, melynek közepén ez olvasható: *Az hclđ világa, hány oraigh legyen fen étzaka, innel megh tudhated*. Az 5. lapon egy epacta számításban az 1666-os évszám.

14–79: Johan. Henrici Bisterfeldii Aphorismi Physici. A mű a VIII. sectioval, a 79. lapon megszakad, ennek csak címe van bemásolva: De metallis.

80–92: üres lapok.

93–95: Az emberi test egyes részeire vonatkozó különböző adatok, a szövegből úgy tetszik, hogy ez is Bisterfeld előadása, mert egyik-másik szónak héber etimológiáját is adja, mint fentebb általában található. A 95. lap alján *Maxilla est őrszavak*.

96–105: üres lapok.

106–III: Philosophia naturalis Sebastiani Bassonis doctoris medicæ liber primus.

112–117: kivágva.

118–140: üres lapok.

150–154: tévesen számozott üres lapok.

II. A kolligátum második részét Henricus Regius *Fundamenta physices* 1646-ban Elzevir Lajosnál Amsterdamban megjelent műve alkotja. Ennek beosztása: címlap, ajánlás, index capitum, összesen 8 számozatlan levél, 306 számozott lap, a végén 1 számozatlan levél, melynek rectóján az errata található. A címlapon a következő bejegyzések: *Oportet cum bene vivere qui vult beate vivere And. Porcsalmi, lectoris*. — *Ex testamentaria ejusdem clarissimi viri legatione possidet Orthodoxum Collegium Claudiopolitanum ab Anno 1681*. — A lap alján levő bejegyzés le van vágva, a mondatkezdő E megmaradt. A könyv oldalmargóin itt-ott, nagyon ritkán, Porcsalmi néhány jelentéktelen beírása, pl. a 15. lapon a csigasornál *Hinc veritas dictj Archimedej constat*. — A 306. lap alján és az errata lap margóin fizikai feljegyzések a napról, ez utóbbi levél üres versoján 11 pontban természettudományi tételek (plantæ, materia, motus stb.).

III. A kolligátum harmadik része az Apáczai-féle *Philosophia naturalis*. Ennek címlapját Porcsalmi az előbb említett fizikai jegyzetek folytatására írta rá, tehát a nyomtatványt követő első levél rectójára.

lapos munka négy könyvre oszlik s ezek a philosophia, az arithmetica, geometria és a physiologia. A második és harmadik könyv egyáltalában nincs kidolgozva, a másoló Porcsalmi (vagy maga Apáczai) Ramus számtanához és mértanához utasítja az olvasót. A physiologia viszont a legszélesebb értelem-

(A fizikai jegyzetek egyébként e levél versóján is tovább folynak, de nem tartoznak a Philosophia naturalishoz.) A mű kéziratos címlapja a következő: *Philosophia naturalis Cl. Joh. Cheri Apaci SS. Th. doctoris, ejusdemque et philosophiae naturalis in Collegio Claudiopolitano Reformatorum professoris ordinarii. In usum ejusdem collegii. Anno M. DC. LX.* Apáczai munkája 204 Porcsalmi által számozott lapra terjed, a másoló a 205. lapra is kiírta a számot, innen kezdve azonban több lapszám nem fordul elő a kötetben.

IV. A kötet negyedik részének a még hátralevő bejegyzéseket tekinthetjük. Ezek beosztása a következő:

a) üres levél (beszámítva azt is, melynek rectóján a 205. lapszám áll)

b) 36 levélen Petri Rami Arithmetica, liber I. et II. E mű végén: Scribebam Anno D. 1662 mensibus januario et februario calamo currente Rector. (Az I. könyv 16, a második 19 fejezetből áll a Schonerus-féle kiadások 14 ill. 17 fejezetével szemben.)

c) 4 üres levél.

d) 10 levélen egy 50 pontból álló összefoglalás a cartesiusi természetfilozófia alapelveiről: Brevis res corporeas cognoscendi hypotyposis, duobus libris absoluta, quorum primus rationem scrutandi rerum corporearum naturam; secundus rationem contemplandi praecipua rerum corporearum genera exhibet. — A másoló mindig csak a lap rectójára ír (a tinta erősen átüt), úgy hogy jegyzet mindössze tíz lapot tesz ki. Az utolsó beírt lap alsó részén XVIII. századi kéztől értelmetlen tollpróbák, köztük azonban a bejegyző neve *Samuelis Pap Kolosvári Anno 1721 a partu virginis*. Kremmer szerint — 180. l. — ez Apáczai írása lenne:

e) 74 üres levél.

f) A levél kivágva, csonkáján egy felsorolás (tételsorozat) számai 1—7-ig.

g) 1 levélen Joh. Hen. Bisterfeld de creatione. A lap alján Species örszö, de a kézirat tovább nem folytatódik.

h) 15 üres lap.

i) A hátsó kötéstábla belső oldalán csillagászati feljegyzések (mikor lép a nap az állatöv egyes jegyeibe. Ugyanehhez versus memorialis, s ennek magyarázata).

Meg kell jegyeznünk, hogy a kéziratos kötetet kolligátumnak csak annyiban tarthatjuk, amennyiben Porcsalmi a jegyzőkönyvnek szánt papiroskódexbe bekötötte Regius Fizikáját. A nyomtatványt nem számítva a kézirat 317 levelet tartalmaz. A papiros kétféle minőségű egy vastagabb a 111 lapig, innen végig vékonyabb, keresztben vízjel-vonalazott finomabb papír túlnyomórészt koronás sellő és T. B. P. betűk közl fogott háromlevelű lóhere vízjellekkel.

ben veendő, mint a „physis”, a természet tudománya. Láttuk már ezt a szóhasználatot pl. Isendoornnál. Álljon itt egyébként áttekintés végett a könyvek és fejezetek rendje:

- Liber* I. De philosophia in genere
Cap. I. De definitione et natura philosophiae
Cap. II. De principiis philosophandi
Cap. III. De mente humana et ejusque operationibus
Cap. IV. De philosophiae partitione
Cap. V. De philosophiae naturalis definitione
Cap. VI. De rerum corporearum principiis
Cap. VII. De philosophiae naturalis distributione
Cap. VIII. De mathesi in genere
- Liber* II. De Arithmetica
- Liber* III. De Geometria
- Liber* IV. De Physiologia
Cap. I. De Physicae definitione et distributione
Cap. II. De rebus coelestibus et in specie de stellis (ut vocant) fixis
Cap. III. De coelo
Cap. IV. De cometis et planetis
Cap. V. De sphaera coelesti et ejus circulis
Cap. VI. De corporum coelestium apparentiis, ratione circulorum, itemque domiciliis et planetarum dignitatibus
Cap. VII. De elementis vulgo dictis
Appendix. De distributione terrae secundum longitudinem et latitudinem; itemque zonis, climatibus et parallelis et ex Metio et G. Blavo, quae brevis quaedam est institutio geographica
Cap. VIII. De corporum generatione, corruptione et qualitatibus
Cap. IX. De meteoribus
Cap. X. De animatis et animalibus in genere
Cap. XI. De partibus animalium
Cap. XII. De actionis animalium
Cap. XIII. De sensuum perceptionibus et motu animalium spontaneo
Cap. XIV. De hominis mente ejusque passionibus

- Cap. XV. De corporis humani elegancia, proportione, temperamentis, physiognomia, hominisque distributione a loco, colore, magnitudine, moribus, linguae, religione etc.
- Cap. XVI. De bruto in genere deque quadrupedibus et reptilibus
- Cap. XVII. De avibus
- Cap. XVIII. De piscibus
- Cap. XIX. De stirpibus et arboribus
- Cap. XX. De fruticibus
- Cap. XXI. De herbis
- Cap. XXII. De non vivis et in specie de metallis
- Cap. XXIII. De gemmis
- Cap. XXIV. De friabilibus
- Ad doctrinam de stirpibus et metallis appendix. Ex celeberrimo Sennerto de eorum (imo omnium fere quae hactenus dicta sunt) facultatibus ratione graduum. — Totius philosophiae coronis de magnetete.

Láthatjuk, hogy Apáczaí lényegében kettős feladatot tűz maga elé utolsó művének megalkotásával: egyrészt össze akarja foglalni a tudományos gondolkodás és világmagyarázat kartéziánus elveit, másfelől ki akarja bővíteni a természet-tudományokból az *Enciklopédiában* egybehordott ismereteket. Az is hamarosan ki fog derülni, hogy az iskolai tanítás gyakorlata szemléleti anyag válogatására, irodalmi illusztrációk alkalmazására kényszeríti.

A filozófia — kezdődik a gondolatmenet — a szó etimológiája szerint nem egyéb, mint a bölcsesség tanulmányozása. A bölcsesség (sapientia) az ember által megismerhető összes dolgok tudománya (scientia). A tudomány viszont a dolgok végokainak (causae primae) ismerete. Végokok pedig azok a legvilágosabb és legnyilvánvalóbb alapelvek (principia), amelyekről az összes többi dolgok világos és nyilvánvaló ismerete függ. A bizonyítás (deductio) úgy vezetendő, hogy minden tagja kézenfekvő (manifestissimus) legyen. Ezután, Cartesiusra hivatkozva, közli a *Discours de la méthode* négy alapelvét (a margón: Cart. diss. de methodo p. 16): 1. a részekre osztás, 2. a rendszeres haladás egyszerűbbtől a bonyolultabbig, 3.

az ugrások, feleserélések kikerülése, 4. a teljes felsorolás keresztülvitele. Ha ezeket az elveket — mondja — szorgosan szem előtt tartjuk, ebből a filozofálásból az emberi elmét hihetetlen gyönyörűség tölti el, látva az eddig ismeretlen igazságok felfedezését; lassanként hozzászokik az elme, hogy mindenről helyesebben ítéljen, ne a dolgok árnyéka miatt veszekedjék s a bölességeknek arra a fokára törekedjék, amelyben az ember természetes boldogsága áll (in quo solo humanum bonum naturale consistit). Ezzel a filozófiával azután nem érnek föl a hétköznapi filozófiák. Voltak ugyan az elmúlt korokban is kitűnő elmék, de vagy hamar lemondtak a kutatásról vagy nagyon siettek (holott a legnagyobb elméknek hosszú fáradságos munkára van szükségük a dolgok okainak kifürkészésére), a bizonytalan bizonyosság gyanánt fogadták el, így az említett boldogsághoz el nem érhettek. (I. cap.)

Ha tehát az ember nem hinni, hanem tudni akar, szükséges, hogy előbb mindenben kételkedjék. Így kételkedve nyilvánvaló lesz, hogy az, ami bennünk kételkedik, bizonyosan létezik. A Cogito ergo sum igazságát senki sem tagadhatja. Ami hat (operatur), annak léteznie kell. A gondolkozó dolog (res cogitans) az, ami önmagának közvetlenül tudatos. (Est autem res illa cogitans aliud nihil, quam quod operationis suae immediate conscium esse potest). Az elménkben levő ideák vagy benne vagy rajta kívül bírják okukat, olyan dolgokat mutatnak (repraesentant), amelyek létezhetnek vagy nem és egy olyat is, amely minden tökéletességet magában foglal. Ez a tökéletes lény saját képzetét (sui ideam) csak önmaga (ipse solus) nyomhatta tudatunkba (imperimere nobis potuit), létezése így szükségszerű és minden dolog létének tőle kell függenie. Ez a legfőbb lény a legfőbb jószág is, másokat tehát meg nem csalhat. Értelmünk, sőt magában véve akaratunk is tökéletes. Tévedéseink oka abban áll, hogy az akarat, amely jóval meszebbre érhet, mint az értelem, befolyásolhatja értelmünket és idő előtt, kellő vizsgálódás nélkül, elhamarkodottan ítélünk a nem eléggé világos dolgokról.

A nem szükségképpen ideák között ott van a kiterjedt test fogalma is. Ez az értelemtől teljességgel különböző valami és nem tételezhetjük fel, hogy Istentől nekünk adott természetünk ily nyilvánvaló dologban megcsalhatna: így ennek a rajtunk kívül levőnek létezését is bizonyosnak kell tartanunk,

oly substantiának, amely bennünk benyomásokat kelt. A külső dolgokról való benyomásaink (sensus omnes) mindig testünk különböző részeinek mozgása révén jutnak tudomásunkra, megtörténhetik, hogy a testünk valaminő fogyatkozása miatt ez nem tökéletes. Minthogy azonban a testi szükségleteink ügyében érzeink többnyire helyesen jeleznek, nem kell feltétlenül kételkednünk érzeink adataiban (ut illa quae nobis quotidie a sensibus exhibentur, sint falsa, vel insomniarum ludificationes). Minthogy azonban a mindennapi életben nincs időnk az alapos vizsgálódásra, ezen a réven is gyakorta vagyunk tévedések áldozatai (II. cap.).

Bizonyára nem kell külön felhívni a figyelmet arra, hogy a kartéziánus ismeretelmélet ez összefoglalása lényegében a *Magyar Encyclopaedia* I. részében foglaltakat adja, de részletesebben, árnyaltabban és magasabb színvonalon. A III. caputban Apáczai az emberi elméről és működéséről szól. Miután az anyagi és anyagtalan létezőt még egyszer szabatosan elhatárolta, kijelenti, hogy az emberi értelem (mens humana) a test kormányzására szolgáló lélek (Mens itaque hominis est spiritus corpori ejus regendo destinatus). A lélek tehát a gondolkodó substantia. A gondolkodás a közvetlen tudatosság. A gondolkodás (cogitatio) egyébként vagy értelmi tudatosság (perceptio intellectus) vagy akarati elhatározás (determinatio voluntatis). Az értelmi tudatosság a dolgok „eszmeinek” szemléletére irányuló képesség (Perceptio est facultas rerum ideas contemplandi). A kartéziánus Apáczai tökéletesen az akadémikus-platonista hagyomány stílusában fejezi ki magát, bár az „ideá”-n csak fogalmat s nem a dolgok létét meghatározó ősképeket ért. Miután a „clara et distincta perceptio” kívánalmait tisztázta, vissza is tér az *idea* magyarázatához, hogy ez gondolkodási módozat vagy gondolkodási forma, amelynek segítségével a közvetlen tudatosság bennünk tudatossá lesz (Idea est modus cogitandi seu cogitationis illa forma per cuius immediatam perceptionem ipsius ejusdem cogitationis conscius sumus. — 6. I.). Részletesebben szól ezután a tudatunkban megtalálható egyetemes fogalmakról (notiones universales), amelyekben természetesen a kartéziánus „ideae innatae”-t érti. Számos ilyet fel is sorol. (Pl. Lehetetlen, hogy valami legyen vagy ne legyen, Ami hat, léteznie kell. Amit nem akarsz magadnak, ne tedd másnak.) Ezeket — folytatja — lehetetlen

az érzéki tapasztalatból meríteni, hiszen a tapasztalat csak mozgásokat közvetít az értelemhez. Ebből nyilvánvaló a „Nihil est in intellectu, quod non prius fuerit in sensu” közkeletű tétel hamissága. — Az egyes (tehát nem universalis) fogalmaink között vannak esetlegesek (contingentia) és egyetlen olyan, amely szükségszerűen létezik, s ez az istenfogalom. Minden létező tökéletlen Istennel szemben, s egyéb fogalmainkat is az istenfogalommal kapcsolatban alkotjuk meg: a Deus-szal szemben a non-Deus áll.

Ezután Apáczai az akaratról szól és meggyőződéses kartéziánusként az akarat teljes szabadsága mellett száll síkra. Az akarat elhatározástól függ az ítélet (judicium), oly értelmi aktus, amellyel állítunk és tagadunk. A főbb ítéletmódok (modi judicandi) a scientia, sapientia, prudentia és ars. Ezeknek a meghatározása, majd az observatio, inductio, experientia, syllogismus tisztázása során egy kartéziánus logika elemei bukkannak fel a *Philosophia naturalis* lapjain: sajnos oly töredékesen, hogy még csak egy rendszer körvonalainak sem nevezhetjük őket. Érdekes, hogy Apáczai a lelkiismeret (conscientia) fogalmát is ideiktatja a logikai részbe: ez ugyanis az embernek magáról alkotott ítélete. Nyilvánvaló, hogy ez a lépése Amesius hatásával magyarázható.

A IV. fejezet a filozófia felosztásáról szól. Miután a „régiek” (veteres) naturalis-moralis-rationalis felosztását megvilágította, maga a következőt ajánlja: a filozófia vagy reális vagy racionális, ez utóbbi viszont naturálisra és morálisra tagozódik. A racionális filozófiát a tudományok „ama nagy doctora” P. Ramus tárgyalta, a morálist — a Szentírás alapján — D. Fennerus és G. Amesius adták, „a naturálist részben a újak, részben a régiek írásaiból, amennyire csak lehetséges volt, módszeresen mi nyújtjuk a magyar ifjúságnak” (9. l.). Apáczai itt bizonyára nemesak jelen compendiumára, hanem *Enciklopédiájára* is gondol. Nagyon jelentős, hogy magát lényegében a naturális filozófia mesterének tartja. Az ötödik caput a philosophia naturalis meghatározását adja (doctrina rerum corporarum naturis bene utendi), majd azt bizonyítja, hogy az orvostudomány is a philosophia naturalishoz tartozik. A következő fejezet a testi dolgok alapelveit írja le erősen kihasználva Regius *Fundamenta physices* (1646) c. művét és a descartes-i *Principia* (1644) téziseit. A testi dolgok lényegét a kiterjedésben

(extensio) és a mozgásban (motus) határozza meg. A mozgás definícióját egyébként pontosan Regius nyomán közli, felsorolja a mozgás törvényeit, hivatkozva a saját *Enciklopédiájára* is (Vide Encycl. Hung. pag. 85). Majd a testek oszthatósága, az alak, a nagyság, a hely, a felület, a fekvés fogalmai kerülnek tárgyalásra rövid meghatározások formájában.

A VII. caputban a philosophia naturalis felosztásáról (mathematika—physika), a VIII-ban a mennyiségtanról esik szó. A II—III. könyv, mint jeleztük, a számtant és mértant nem tárgyalja, hanem Ramus hanai kiadásához utasítja az olvasót.

A IV. könyv, a Physiologia 24 fejezetben csoportosítja a *Magyar Encyclopaedia* megfelelő anyagával (VI—VIII. rész) erősen rokon mondanivalóját és két ízben (a VII. caput után és a végén) terjedelmesebb Appendixben közöl még természet-tudományi ismereteket. A fizika alapvetésében (I. cap.) Apáczai Cicero *De natura rerum* c. művére hivatkozik, majd kifejti, hogy mit jelent valaminek a „természete”: alkalmatosságot (aptitudo), amely őt a létezésre és a cselekvésre képessé teszi: Közli ezután a természet működésének (operandi) elveit: 1. a természet semmit sem végez hiába, 2. amit kevéssel elvégezhet, nem teszi sokkal, 3. amilyen az ok, olyan az okozat.

A II. fejezetben Apáczai áttér a csillagászatra s először kozmogoniát ad, elmondva a kartéziánus teremtéstörténetet. Érdekessége kedvéért álljon itt a szöveg szó szerinti fordításban: „Ugyanis e világegyetem legbölcsebb alkotója a teremtés kezdetén e látható világ egész anyagát egyszerre és egységesen megteremtve, de nem egyenlő, hanem különböző sűrűségben, ez anyag óriási nagyságához elégséges mozgást adott bele. Ettől a különböző részek hevesen üzetni kezdtek, a gyakori és különböző összeütközések folytán a szögletes részek nagy heveséssel leszakadtak. Ezeknél a vastagabb maradványoknál gyorsabban mozgó részek, amennyiben ugyanolyan sebességük volt, könnyen összeállottak és a többieket a maguk szomszédságából kiűzték, és mivel azelőtt már nagyobbra nőttek, most nem egyenletes fényel világítottak, hanem a Tejúthoz hasonló fényt bocsátottak ki magukból, amelyről azt mondják, hogy az első napon teremtett.” (17. l.)¹⁵¹ Jegyezzük meg,

¹⁵¹ „Sapientissimus namque hujus universi conditor, initio creatio-
nis totam visibilis hujus mundi materiam simul et semel, sed non con-
tinuam sed discretam creans, pro magnitudine ingentis materiae motum

hogy a másoló Poresalmi ezt a teremtéstörténetet nem állhatja megjegyzés nélkül, s a közepe tájára odajegyzi: „üdő kellet ehez”, majd a végére: „Moses vix consentit”, Mózes aligha egyezik bele! Apáczai meg van győződve róla, hogy a kartéziánus kozmogonia alapján egyeztetni lehet a bibliai elbeszélésnek a fény első napon történt teremtése és a világozó testek negyedik napon végbement megalkotása között felfedezhető ellentmondását. A konzervatívabb jámbor Poresalmi azonban úgy látja, hogy ebben az egész okoskodásban Mózes alaposan a rövidebbet húzza, nincs ebben bizony semmi bibliai. — Galilei neve a 19. lapon, a heliocentrikus rendszer kifejtése a 28—29. lapon olvasható.

A III—VI. fejezetben Apáczai a csillagászat anyagát hordja össze, nagyrészt az *Enciklopédia* terjedelmében, állandóan hivatkozva Regiusra, a magyar kézikönyvre, az asztrológiával kapcsolatban Vendelinus Fizikájára is. A 39. lapon a négy évszak felsorolásakor Poresalmi a margóra odajegyzi, hogy a tavasz Űszögös Péter napján (febr. 22.), a nyár Orbán napján (máj. 25.), az ős Bertalan napján (aug. 24), a tél Kelemen napján (nov. 23.) kezdődik. Ugyanígy találjuk Lippay János *Calendarium Oeconomicum Perpetuum*-ában (1662) azzal a különbséggel, hogy az őszt Szent Symphorianus napján (aug. 22.) kezdi.¹⁵² Az asztrológiát Apáczai itt sem mellőzi, a planéták „méltóságairól és házairól” részletes tanítást kapunk.

A VII. fejezet az elemekről szól Regius, Descartes és az *Enciklopédia* nyomán,¹⁵³ a 48—49. lapon azonban tüzetesebben leírja a négy kontinens határait, országait. Afrika népei között

quoque ei indidit sufficientem, quo quia partes vehementer impelli coeperunt, per unius in aliam collisionem variam et frequentem, si quos angulos partes illae habuerunt, magnâ violentiâ avulsi et abrasi sunt [üdő kellet ehez], qui residuis utpote crassioribus multo celerius moti, aequae celeriter motis facile aggregati sunt, reliquosque e sua vicinia exturbarunt [majores vel minores cogitandum], quia tamen antequam incrementum majus sumsissent, non aequae clare et nunc lucere poterunt, confusam (qualem Galaxia) lucem de se sparserunt, quae primo die dicitur creata [Moses vix consentit].” — A zárójelben Poresalmi megjegyzései.

¹⁵² RMK. I. 995, 15. — Az 1751-es kassai kiadásban 15—16.

¹⁵³ Álljanak itt mutatóban e fejezet utalásai: Enc. 115, R. 42, Enc. 124, R. 81, Enc. 123, R. 79, Enc. 120, R. 90, R. 92, R. 93, R. 76, Enc. 27, Cart. 125, R. 127, R. 110, Enc. 134, Cart. 123, Cart. 216, R. 80,

a „szatírokat” (Satyri) is felsorolja. Földrajzi jellegű a Metius alapján kidolgozott függelék is. Részletes táblázatot közöl a fontosabb városok hosszúsági és szélességi adatairól. A különböző zónák leírásakor utasítást ad a szerző, hogy a tanulók olvassák el Vergilius *Georgicájának* 1. könyvéből („*Quinque tenent coelum zonae etc.*”) és Ovidius *Metamorphosésének* 1. részéből („*Utque duae dextra coelum totidemque sinistra Partae secant zonae . . . etc.*”) között szemelvényeket, majd részletes leírást ad a különböző égövek alatt lakók tulajdonságairól, az antipodusokról, a régiek hét, a modern szerzők 23 „klímájáról”, mindenütt számos jó példát sorolva fel. Láttuk, hogy az *Enciklopédia* földrajzi része meglehetősen fogyatékos volt, a *Philosophia naturalis* a korszerű tudományos eredmények alapján pótolja e hiányosságokat. — A VIII. fejezetben a XVII. századi „fizika” általános elveit: a generatiót és a corruptiót, valamint a testek tulajdonságait kapjuk, a IX-ben a szerző a „meteorok”-ról értekezik, új forrásként jelölve meg Vendelinust.

A X. fejezet áttér az élőlények tárgyalására. Megállapítja, hogy az élet az élőlényben benne levő természetes meleg, amelyet sokan anima vegetatívának hívnak. Az élet lényege egyébként a táplálék felvétele és áthasonítása. Az élőlények testrészeiről, élettevékenységeiről (emésztés, vérkeringés, szülés), majd az érzékelésükről, mozgásukról szól a XI—XIII. fejezet, mindenhol a fejlettebb gerinces állatot tartva szem előtt. Ezek a részek sokkal pontosabbak, tüzetesebbek, mint az *Enciklopédiában* voltak, anatómiai adatokat is tartalmaznak. A 100. lapon például szakszerűen felsorolja a fej csontjait. Lássuk ezt eredeti szövegében: „*Ossa capitis sunt Calvariae vel Maxillae. Calvariae ossa sunt 13, nempe duo sincipitis, os occipitis, os frontis, duo ossa temporum, os cuneale, cribri-forme et jugale; tria ossa in meatibus auditoriis, nempe malleus, incus et stipes; os linguae seu hyoides. Maxillae superioris sunt tredecim, inter quae duodecim constituunt se paria, decimum tertium est solitarium. Inferior maxilla unico constat osse et utraque habet 16 dentes.*” Az összes testrészek felsorolása

R. 81, R. 217. — Az R. Regiusnak a kolligátumban található műve lap-számaira utal, az *Enc.* a Magyar Encyclopaediára, a *Cart.* a Principia philosophiaera.

után, három pontban a tenyérjós-lással (chiromantia) is foglal-
kodik, megmagyarázva az emberi tenyérben levő vonalak és
dombok értelmét. A humanizmus kora ezt még tudománynak
tartotta. Adatait, mondja Apáczai, a physiognomiával és az
astrológiával kell kapcsolni, akkor némi bizonyosságra tehetünk
szert vele (nec omnino sine contingente certitudine).

A XIV. fejezettel az ember világába lépünk. Az ember
összetett lény, amelyben két attributum van, amelyek egyébként
egymás nélkül is elképzelhetők (ti. a test és a lélek). Az attri-
butum nem módus, mert nem változhatik. Az ember értelemmel
felruházott lény. Ezt az értelmet a testi substantia modusának
mondani nem csupán hamis és nagyon veszélyes elv, hanem
egyenesen ateizmusra vezet. Ha ugyanis a lélek a test modusa,
a test szétbomlásával magának is el kell pusztulnia. Láttuk
már ezt a Regiusszal vitázó gondolatmenetet a *De mente humaná-*
bán, csak ott egy fokkal még szigorúbb az álláspontja: Apáczai
a lélek attributum voltát sem fogadta el, hiszen akkor a *homo-t*
kellett volna substantiának tartania. Nem merek dönteni e
rövid részlet alapján a két fogalmazás időrendi elsőbbségéről,
de az a benyomásom, hogy a *Philosophia naturalis* e szakasza
kelt előbb. Ha így lenne, természettudományi compendiumunk
keletkezését 1658 első felére kellene tennünk. Jelenlegi adataink
birtokában azonban e végkövetkeztetést túlságosan ingatag
alapon állónak érzem. — A továbbiakban azután Apáczai
átveszi a Descartes-féle *passiones animae* rendszerét, a margón
csupa Descartes-hivatkozást találunk. A *spiritus animales*
és a glandula szerepéről szintén itt olvasunk. Nem találunk
azonban semmi utalást arra, hogy Apáczai a test és lélek egy-
máshoz való viszonyáról tüzetesebben elmélkedett volna.

Tarka, színes fejezet a XV., az emberi test arányairól,
a temperamentumokról, az arcismérről, az emberi faj felosztá-
sáról, erkölceseiről, nyelvéről, vallásáról szól. Ezek a részek
teljesen hiányoznak az *Enciklopédiából*. Itt újra olvasunk a
chiromantiáról. A temperamentumokat hosszú emlékeztető
verssel akarja bevésni „Si quis nascatur cum Saturnus domina-
tur . . .” etc. (138. l.). A nyelvek közül a hébert magasztalja,
majd a magyarról nyilatkozik következőképpen: „A magyar
nyelv, ami a ragozást és szóképzést illeti, a héberen kívül kevés
nyelvnek engedne tökéletességben, ha nem volna annyi barbár
szó belekeverve” (142. l.). A vallások (pogány, zsidó, keresztyén,

mohamedán) felsorolása után a foglalkozásokat érinti, elmondva a filozopter-szegénységet sajnálató közismert epigrammát is :

Dat Galenus opes, Justinianus honores
Pauper Aristoteles cogitur ire pedes.

Ezután részletes egészségügyi szabályokat olvasunk.

A hosszú XVI. fejezetben (145—163. l.) a négy lábúakról, a csúszómászókról és a rovarokról kapunk leírásokat. A felsorolt állatok a következők: elefánt, teve, ló (idézve Vergilius *Georgicájából* 14 sor), szamár, egyszarvú, ökör (ismét *Georgica*-idézet), szarvas, jávorszarvas, kecske, juh, sertés, oroszlán (Ovidius-idézet), medve, párdue, tigris, farkas, róka, kutya, macska, nyúl, ürge, borz, mókus, egér, vakond, sündisznó, krokodil, teknős, gyík, béka, kígyó, sárkány, aspis, vipera, vízi kígyó, kétfejű kígyó, koronás kígyó, giliszta, búzaféreg, moly, hernyó, selyembogár, pók, hangya, tücsök, poloska, bolha, tetű, összesen 48.

A XVII. caput ugyanilyen bőségben 49 madarat sorol fel, a röplők közé számítva természetesen a szárnyas bogarakat is. Színes leírásai nem mindig egyeznek az *Enciklopédiában* közölttel (az elefánt ugyanaz!), de jórészt Alsteden alapulnak ezek is. A kakast pl. nem külsejében írja le, mint magyar kézikönyvében tette volt, hanem viselkedésében, szokásaiban. Gyakorta idéz költői részleteket pl. a galamb, a farkas, a pacsirta (itt Baptista Mantuanust!), a fürgész, a rigó, a csíz (Vergiliust és Plutarchust egyaránt!), a pinty és a hattyú leírásakor. A rovarok közül a méhet, a darazsat, a legyet, a bögölyt, a szúnyogot, lepkéket és a szentjánosbogarat tárgyalja ebben a fejezetben.

A halakról értekezik a XVIII-ik (182—187. l.). A bálnánál Plinius leírására hivatkozik: a delfinnél Aelianus alapján említi egy gyermek és a vidám tengeri emlős barátságát, az angolnát a viperával rokonítja; közli, hogy a viza (huso) 24 lábnyira is megnő és a Dunában található. A halak természetrajzát egyébként Alstedből veszi át.

A növénytannak Apáczaikét két fejezetet szentel, de e két caput mindössze csak öt lapot tesz ki. A szerző láthatólag belefáradt a munkába, olvasóját mind sűrűbben utasítja forrásához, itt elsősorban Scriboniushoz, de Alstedhez és egy ízben az „aphorismák szerzőjéhez” azaz Hippokratéshez is. Megható

személyes nyilatkozatot is tesz erről a halálos fáradságról: „Minthogy sok kísérlet, hosszú és sokrétű munka kellene még ide, a zavaros körülmények és a makacs betegség miatt megelégedtünk avval, hogy Scriboniust, e ramusi szerzőt, a mi módszerünkkel egyeztessük és kitöltsük, másnak engedve át, hogy őt Matthiolinak Dioscorides-kivonatával, ahol szükség lesz rá, kiegészítse.” (192. l.)¹⁵⁴ Egy tudós élet keserű tragédiája rejtőzik e pár sorban. A folyton tanuló Apáczaai látja az önálló kutatás jelentőségét, már Mattiolinak maga korában kitűnő növénytanánál tart, de meg kell elégednie Scriboniusszal, mert sem idő, sem energia nincs már többre! Ezek után szinte keserű iróniának hat — Apáczaai nem szánja annak! — hogy a 193. lapon az árpával kapcsolatban leírja a sörgyártás módját és a sör egészségügyi hatását. Forrása Sennertus *Institutio medicája*.

A XXII—XXIV. fejezet az ásványvilágról, az ércekről, a drágakövekről és a „morzsolhatókról” (friablilia) tudósít teljesen Scribonius nyomán. Ezt a körülményt a szerző (vagy másolója) mindhárom ízben meg is mondja. E négy lapnyi (194—197) kivonatban az *Enciklopédiához* viszonyítva komoly többlet nincs. Az Appendix első fele Sennertus alapján a növényi és ásványi orvosságokat osztályozza a mérsékelték, melegék, hidegek, nedvesek és szárazak csoportjai szerint. Egy-egy csoporton belül négy fokozat van, csak a hidegek között kettő: negyedik (azaz legmagasabb) fokon meleg pl. a vitriol, hideg az ópium; legnedvesebb pl. a dinnye, legszárazabb az erdei ruta. Vegyítésükből száraz meleg, nedves meleg, száraz vagy nedves hideg orvosság állítható elő, a humoralpathologia ezeket az orvosságokat a temperamentumok szerint, illetőleg aszerint adagolta, hogy a betegség az emberi humorokra milyen befolyást gyakorolt. — Az Appendix második felében „az egész természetfilozófia koronájá”-ról, a mágnességről esik szó: Apáczaai tíz pontban felsorolja a mágnes tulajdonságait és öt pontban a

¹⁵⁴ „Quia tamen multis experimentis hic opus esset, longo multiplicique nos in tanta rerum naturalium caligine, morbique pertinacia, contenti sumus Scribonium Auctorem Rameum methodo nostrae commodare et explere, eumque ex Epitome Matthioli in Dioscoridem sicubi opus erit aliis supplendum reliquere.” Pierandrea Mattioli (1500—1570) összes művei, köztük a híres Dioscorides-kommentár, 1598-ban jelentek meg Bázelen (Debr. Ref. Koll. Q. 14.).

mágneses jelenségekből levonható következtetéseket (202—204. l.). E szakasz forrásaként Regiust nevezi meg, aki — mint említettük — a mágnességgel igen részletesen foglalkozik. A *Philosophia naturalis* mondanivalója itt terjedelmesebb és szabatosabb annál, amit az *Enciklopédiában* kaptunk. A kézirat utolsó tudományos megjegyzése: „Aki többet óhajt, azt Cartesius és a mi Magyar Encyclopaediánk fogja kisegíteni” (204. l.) Az egész a puritán vallásos szerző rövid, bensőséges fohásza zárja.¹⁵⁵ Porcsalmai alájegyzí a másolás dátumát: Anno D. 1661.

A *Philosophia naturalis* áttekintésünk során mindenhol igyekeztünk összemérni a *Magyar Encyclopaediával*. Kétségtelen, hogy Apáczai ez utóbbinak megalkotása óta is sokat tanult, ismeretei nem egy ponton rendszeresebbé váltak, kartéziánus elmélyedése biztosabb, árnyaltabb lett, egészében véve mégis az *Enciklopédia* a nagyobb alkotás. Nemesak magyar nyelvű volta, hanem szép, zárt szerkezete és teljessége miatt is. Az igaz, hogy kéziratunk sok ponton szemléletesebb, jobban tanítható, de nem egy helyen zsúfolja az anyagot és szinte fölösleges részletekbe vesz. Érdeme viszont, hogy anyagán uralkodik, nem tapad forrásaihoz, nem veszi át őket szó szerint. A magyar természettudományos oktatásnak mindenesetre egyik büszke momentuma és itt volna az ideje, hogy kritikai kiadásban álljon a kutatás rendelkezésére.

Apáczai a „morbi pertinacia”, a makacs betegség szorogatása közben sem csökkentette munkaütemét, valószínűleg úgy vélte, hogy betegségén úrrá is lehet. Legalább erre mutat az, hogy november folyamán vitát állott Veres Ferenc kolozsvári róm. kat. lelkésszel arról a sokat tárgyalt protestáns hittételtől, hogy Krisztus nem mindenkiért halt meg. A vitáról késői jezsuita forrásból értesülünk, Spangár András jegyezte fel a Pethő

¹⁵⁵ GYALUI 36. — Mint 150. jegyzetünkben már utaltunk rá, Kremmer Dezső a *Philosophia naturalis* tartalmazó Porcsalmai-kódexben egy Apáczai-kéziratot vélt felfedezni. A kolligátum IV. részében levő 10 lapos kartéziánus tételsorozatot azonban mi nem tartjuk Apáczai kezeirésének, hanem Porcsalmai tisztázatának. Az anyag természetesen lehet Apáczaié, de az eddigi összefoglalásai után nem mond semmi újat. Azt is meg kell azonban jegyeznünk, hogyha a tételek csakugyan Apáczaitól származnának, Porcsalmai ezt valaminő formában feltüntetette volna, mint ahogy Bisterfeld, Basso, Ramus nevét kiírta, s az Apáczaiét is a *Philosophia naturalis* címlapján. Amit nem jelez névvel az mind a maga jegyzete!

Gergely-féle *Magyar krónika* toldalékának negyedik részében az 1660-ik évnél. Szerinte a vita hét héten keresztül folyt 250 ember jelenlétében. Egy ízben Apáczai két órás latin beszédben védelmezte álláspontját, majd Veres felszólítására a magyar nyelvre tértek át. A katolikus pap állítólag azzal hallgattatta el ellenfelét, hogy jelölje meg: a 250 ember vagy kettejük közül kiért nem halt meg Krisztus. „Apáczai János peniglen meg némulván, és el szégyenülvén... éppen új esztendő napján meg hal.”¹⁵⁶

A vita tényét nincs miért kétségbe vonnunk, Apáczai szívesen vitázott nagy nyilvánosság előtt 1653 karácsonya táján, 1655 szeptemberében és bizonyára máskor is. Spangár tudósításában azonban ellentmondások vannak. Lehetetlen ugyanis, hogy a vita hét hétig folyt légyen, ezt a témát néhány óra alatt kimeríthették. Apáczai elhallgattatása sem valószínű, hiszen Veres kérdésre Calvin *Institutiója* alapján könnyű szerrel megfelelehetett, ez a „sacrosancta theologia” doktorának nem volt probléma.¹⁵⁷ Nem bizonyítható persze az sem, amit Neményi állít — forrásával homlokegyenest ellentétben! —, hogy Apáczai hallgattatta el Verest.¹⁵⁸ A teológiai vitatkozások szokott eredményeként mindkét fél kitartott a maga igaza mellett, s győztesnek érezte magát. Jellemzőbb Spangárra az a burkolt gyanúsítás, hogy Apáczai mintegy szégyenletében vagy talán éppen eretnek meggyőződésének büntetéseként halt meg. A tudósítás ténybeli hitelét erősíti viszont, hogy Apáczai halálának idejét pontosan közli.

Számunkra Apáczai ez utolsó tudományos tevékenysége csak Bethlen Miklós szavait erősíti meg: „A szörnyű tanulás, és az Isten háza és közönséges jó miatt való buzgó szorgalmatoskodás betegíté száraz betegségbe, melyben is semmit sem kedvezvén az erős lélek az erőtelen testnek, ki kellett menni belőle, úgy tetszik ultima diei 1659.”¹⁵⁹ Az „optimus és charissimus

¹⁵⁶ A' magyar krónikának a' mellyet elsőben megirt 's ki bocsátott nemzetes Petthő Gergely... negyedik, ötödik és hatodik része. Iratott és szép Toldalékokkal szaporítottatott Spangar Andras jesuvita által. Kassa 1734, 19—20. (Debr. Ref. Koll. I. 428. sz.)

¹⁵⁷ Kálvin: A keresztyén vallás rendszere, II. könyv 16. fej., III. könyv 22. és 24. fej., Pápa 1909—1910, I. köt. 480. skk., II. köt. 224., 254. skk., 266—267.

¹⁵⁸ NEMÉNYI 174.

¹⁵⁹ Önéletírása I. 165.

discipulus” nem állhatott ugyan ott szeretett mestere halálos ágyánál, volt tanulóársaitól azonban számos ízben hallhatta a nagy nevelő utolsó napjainak, óráinak elbeszélését. Ő úgy érezte, hogy ez az „ostoba és háládatlan magyar világ”, kora Erdélye méltatlan volt mesterére. Mi azt hisszük, Apáczai nem keserűséggel szállt sírjába: tudta, hogy többet tett, mint amennyire életereje képesítette, s a jól végzett munka tudata az egyetlen jutalom, amelyet az Apáczaihoz hasonló jellemeknek a földi pálya nyújthat.

Temetése 1660. január 9-én ment végbe, a szabócéh rendezte s tevékenységéért (amely főként a sír megásásában s a halott kivitelében állott) 2 forint 50 dénárt kapott az egyháztól.¹⁶⁰ Az eklézsia nyilván megadta a módját a temetésnek, erre vall Apáczai ravatalozásának viszonylag hosszú ideje is: ez a kiváló tudósnak és professzornak kijáró tisztelet jele volt. A külsőségekről Sikó János temetése nyújthat fogalmat,¹⁶¹ de annál még díszesebbnek kell elképzelnünk. Halálára barátai és tanítványai füzetnyi gyászverset adtak ki. Ennek már címe is mint a kollégium reformátorát ünnepli, aki „virrasztásai és az irodalom ügyéért végzett fáradhatatlan munkássága során, míg a tudományokra a legnagyobb fényt derítette, maga lelkét lassanként kilehelte; életét 35. évében csendesen befejezte, nem sokkal az új év beállta előtt 1659 folyamán.”¹⁶² A versek sorát Mogyorósi Elek kolozsvári lelkész nyitja meg, aki az erdélyi iskola és az egyház veszteségét gyászolja. Érdekes, hogy alá-

¹⁶⁰ HERPEI JÁNOS: Néhány adat gróf Bethlen Miklós tanulóéveiből, Erd. Múz. 1938, 297. — Az eredeti forrást, a szabócéh jegyzőkönyvét Szabó T. Attila kolozsvári egyet. tanár nézte meg számomra a Román Akadémia kolozsvári levéltárában (volt Erd. Múzeum Egyesület).

¹⁶¹ Vö. Herepei Jánosnak 12. jegyzetünkben említett cikkével. ¹⁶² *Epicedion in mortem viri rever. ac clariss. D. Joannis Tseri Apacii, s. s. theolog. doctoris ejusdemque et Hebr. L. Philosq. Natural. in collegio reform. Claudiop. Professoris diligentissimi. Itemque primi ejusdem collegii reformatoris. Qui ob vigiliis et indefessum in re literaria promovenda studium, dum maximum artibus lumen praeberet, ipse Phtisis et Hecticae invalescentis vi sensim exhalavit Anno aetat. 35. prid. Kalend. Jan. labente Anno VItaM pLaCIDE fInIt novoque mox ineunte, moerens soLe CaDenté parnassVs, sVö parentat phoebo. Közölte SZILÁGYI SÁNDOR, Magy. Akad. Értesítő. A Nyelv- és Széptud. O. Közl. I. köt. Pest 1860, 496—498. Az ismeretlen RMK. nyomtatvány ma valahol lappang.*

írásában Apáczai komájának nevezi magát. Porcsalmi András — egyébként szintén keresztkoma! — versében nagyon figyelemre méltó célzás van: „Igazáról meggyőződött lelked, éleselméjű doktor, állhatatos maradt a klérustól támasztott viharokban is” — írja.¹⁶³

Bizonyára Basire-ra, a puritánüldözésekre, Bátai kellemtelkenkedéseire utal, de meggondolkoztató, hogy ezt még Apáczai ravatala fölött is elmondadónak tartja. Az iskola fiatal preceptorai (Karácsonyfalvi Zakariás, Szentersébeti György) és tanulói (Abafái András, Gidófalvi Péter) főleg lehunytt napjukat, a haza díszét siratják. Egyikük kiemeli, hogy a városnak is tisztessége volt: másokat fölülmúlt, őt aligha múlta fölül valaki erkölcsére és roppant tudományára nézve. Egyik gyászversben egyenesen azt találjuk, hogy Apáczai tizenkét nyelven beszélt. („Bissenas uno linguas qui gessit in ore?”). Ha van is benne túlzás, nem járhat nagyon messze az igazságtól. Akad olyan vers is (Gidófalvié), amely emberi együttérzéssel a munkában és gondokban megőrölt fiatal életet gyászolja. Az egész gyűjtemény — bármennyi is benne a szokványos retorika — Apáczai egyéniségének sugalló erejéről és környezetének őszinte megrendüléséről tanúskodik.

Ha valami nyugtalanította Apáczait halálos ágyán, az nyilván a családjá sorsa volt. „Igen gyámoltalan belga feleségére” valóban végzetes csapást jelentett férje korai halála. Apáczai életelveivel vagyont gyűjteni nem lehetett, mégsem az anyagi elhagyatottság volt a legkeservesebb az özvegy számára. Elvégre jó emberei akadtak Kolozsvárt, mindjárt a derék Porcsalmi és maga a Béthlen-család. Miklós ünnepélyesen kijelentette, hogyha Apáczainak valakije is maradt volna, megmutatta volna, hogy mesterét atyjaként szerette.¹⁶⁴ Aletta asszony bizonyára az idegen magyar világban rászakadt lelki magány- és talán a honvágy súlya alatt roskadt össze. Apáczai feleségéről feljegyzett utolsó adat 1660. febr. 20-i keletű s egy Galenus-kötetben van, amelyet Apáczai 1658. nov. 9-én kapott Enyedi János gyalui lelkésztől: a könyvet az özvegy a kollégiumnak adományozta.¹⁶⁵ Férjét legfeljebb egy-két évvel élhette túl:

¹⁶³ „Conscia sic recti mens Cleri agitata procellis Permansit constans. Doctor acute, tua.” (497.)

¹⁶⁴ Önéletírása I. 165.

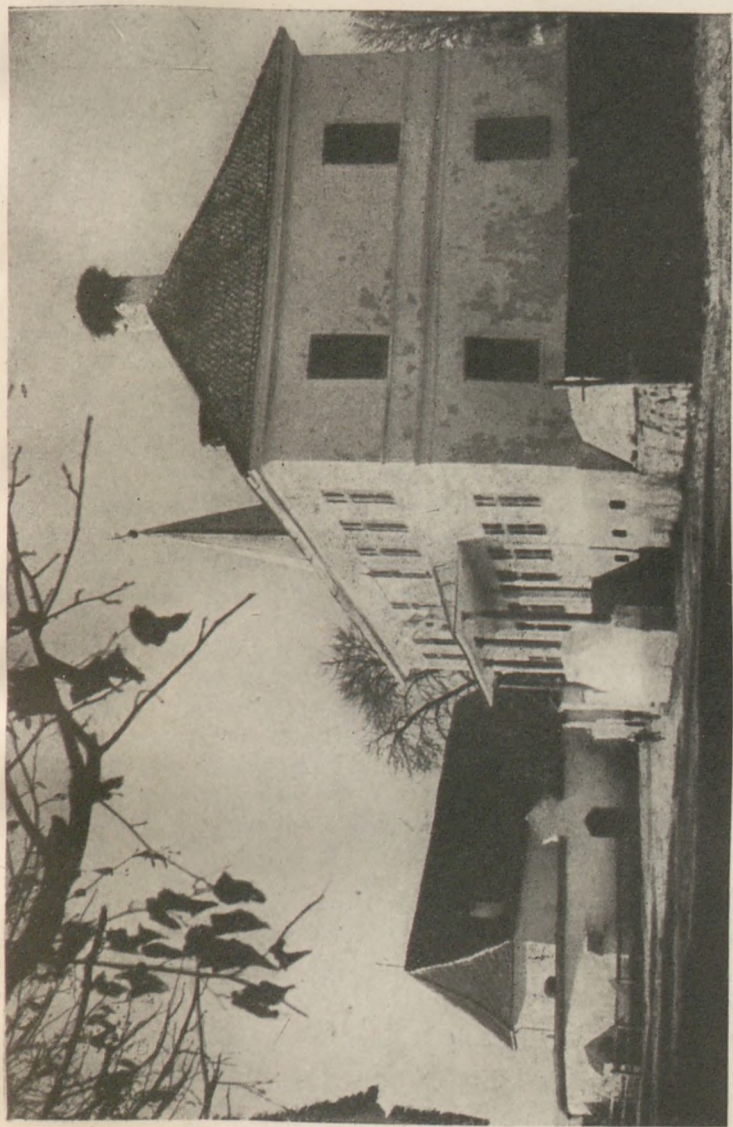
¹⁶⁵ SZILÁGYI SÁNDOR: Vértanúk... Pest 1867, 101.

midőn Bethlen Miklós 1661-ben Csernátonival együtt külföldre indult, Apáczainé már aligha volt életben. A hálás tanítványnak nem volt módjában segíteni rajta (hiszen akár haza is vihette volna Hollandiába!), s ekkor már legfeljebb hírt adhatott Utrechtben a házsongárdi temető csendes lakójáról.

Az Apáczai-család János testvéreinek leszármazottaiban virágozhatott tovább. Említettük, hogy 1653-ban a kolozsvári széniort Apáczai Bálintnak hívták,¹⁶⁶ a Csere név is sűrűn bukkant fel a XVII—XVIII. század folyamán Erdélyben. Ma is élnek Budapesten Cserik, akik családi hagyományuk szerint a nagy nevelő rokonságának utódai.¹⁶⁷

¹⁶⁶ HEREPEI JÁNOS: Scholabeli állapotok... 22. — A marosvásárhelyi ref. kollégium subscriptiós könyve (jelenleg Bolyai-könyvtár MS. 376. sz.) szerint 1653. febr. 25-én Apáczai András subscribált, 1672-ben Apáczai Péter volt a szénior, aki 1673. aug. 17-én Nagyenyedre lépett át. (51., 79., 81.)

¹⁶⁷ Cseri Károly úrnak hozzám intézett levelei.

Apáca : általános iskola

VI. AZ APÁCZAI-MŰ UTÓÉLETE

Közvetlen tanítványok

Rácz Lajos, Comenius és Rousseau magyar mőnográfusa 1925. május 24-én, a háromszázados évforduló alkalmával emlékbeszédet mondott Sárospatakon Apáczai Csere Jánosról.¹ Kifejtette, hogy sem filozófus, sem szaktudós nem volt, hanem csak nevelő, korára semmi hatást nem gyakorolt, eszméi nyomtalanul tűntek el. Az állítás első felét — ha eddigi okfejtésünk kielégítő volt — nem kell cáfolnunk, a másodikra, hogy ti. Apáczai eszméi hatástalanul szórodtak volna szét, szeretne felelni munkánk utolsó része. Nem tekinti hivatásának az Apáczai-irodalom teljes összefoglalását és bírálátát, inkább csak korszakonként szeretne bemutatni néhány tipikus esetet annak bizonyítására, hogy Apáczai működésének, főleg a *Magyar Encyclopaediának* ismerete sohasem tűnt el nemzeti művelődésünkől, sőt állandóan élt és hatott.

Néhány napja hunyta csak le szemét a sokat szenvedett fiatal tudós, amidőn Nadányi János Leydenben jogi-politikai disputációt tartott.² Január 17-én elmondott értekezését Apáczainak ajánlotta: halálának híre természetesen még nem jutott el Hollandiába. Ha tudjuk azt, hogy Nadányi János Mizáld Antal *Kerti dolgok* c. művének (1669)³ magyar fordítója volt, egészen bizonyos, hogy a természettudományos foglalkozásra Apáczaitól kapta az ösztönzést.

Az a tanítványi együttes, amelyet Apáczai maga körül kialakított, már életében kezdte szertevinni Erdélyben nemcsak eszméit, hanem tanítói gyakorlatát és erkölcsi magatartását is. Fogarasi Mátyás, aki 1658-ban a *Disputatio de mente humanát*

¹ Kiadta MARTON LAJOS, Sárospatak 1925, vő. 10., 15.

² RMK. III. 2114.

³ RMK. I. 1087.

előadta, 1659-ben már a dési triviális iskola rektori székét foglalta el, 1662. május 22-én pedig a jelentékeny marosvásárhelyi intézet élére került. Mindkét helyen ugyanazt az igazgatói beköszöntőt⁴ mondotta el, s ebben Apáczai beszédeinek nyilvánvaló hatása tükröződik. A „taceamne an loquar” antik közhelyével indulva, bevallja gyengeségét, majd rátér az iskola meghatározására, osztályaira, a több tanerő szükséges voltára, a nyelvek tanulásának hasznára. A *barbaries* elleni küzdelemben egyenesen Apáczai és Porcsalmi példájára hivatkozik, akik neki szeretett mesterei voltak, s ebben a harcban fáradhatatlanul küzdöttek. A tanító és tanuló kötelességeinek felsorolása, a sapientia és a szellemi nemesség dicsérete, a munkára való felszólítás mind Apáczai szellemében történik. Fogarasi 1665 áprilisáig maradt tanári pályán,⁵ amikor makfalvi papságra vitték. Külföldi akadémiát nem járt, szellemi útravalóját, eszményeit teljes egészében Apáczaitól kapta.

Köpeczi Jánosról Bethlen Miklós említi, hogy neki tanuló-társa volt Apáczai keze alatt, később jeles orvos lett, 1668-ban tette le doktori szigorlatát Leydenben.⁶ Magáról Bethlen Miklósról nem kell beszélünk, Apáczai legnagyobb tanítványát élete és munkái jellemzik igazán. A mester egyéniségét, emberi nagyságát senki úgy meg nem értette, mint ő, s mily keveset tudnánk Apáczairól, ha a magyar irodalomtörténet nem támaszkodhatnék az *Önéletírás* hiteles és művészi tanúskodására. Bethlen örökíti meg egy szürke és szinte névtelen Apáczai-tanítvány portréját is: „Még in anno 1667. kezdettem volt prédikátor-házat csináltatni; az megkészlüvén, fogadék prédikátort, Uzoni Balázst, néhai condiscipulusomat, Apáczai János tanítványát, honn tanult emberben sok akadémiakust tudományával, buzgóságával meghaladó merő apostol embert. Ez volt, aki Szent-Miklóson legelőször az evangeliumot az ő tisztaságában hirdette, mert Szent-Miklós régen pogány volt, azután keresztyén, de pápista,

⁴ Kiadva KONCZ JÓZSEF: A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium története, Marosvásárhely 1896, 81–88.

⁵ A marosvásárhelyi ref. kollégium subscriptiós könyve a Bolyai Dokumentációs könyvtárban, MS. 376. sz. (Régi jelzet 4084), 68.

⁶ BETHLEN M. *Önéletírása* I. 163.; RMK. III. 2433. (Leyden 1668); DEMKÓ KÁLMÁN: A magyar orvosi rend története, Bp. 1894, 354., ő azonban összezavarja Köpeczi Bálint sárospátkai tanárral, aki a *theologia* doktora volt. (Lásd ZOVÁNYI Cikkeit).

azután unitárius volt. Ez az Uzoni fundálá itt a reformata ecclesiát, itt is az asthmaban hala meg; az Úr házának szerelme emészté meg, mert noha Bethlen Farkas, kivált először semmit sem fizetett néki, mégis mindennap kétszer tett nála könyörgést, nálam kétszer. Scholát is csináltata vélem és mind férfi, mind leány gyermekeket tanított.”⁷ Uzoni Balázs egész élete az Apáczai által beléjeoltott elvek, az önfeláldozás, a lehetetlent nem ismerő kötelességteljesítés jegyében telt el: elégett ő is, mint mestere. Példája annak is, mit jelentettek gyakorlatban a komolyan vett puritánus eszmék: a tudós pap fárasztó lelkészi, szolgálata mellé felvette az egyszerű nép művelésének gondját is, nap mint nap tanította a „legénykéket és leánykákat”. Ahogyan Apáczai kívánta!

Apáczai mellől indul el Pápai Páriz Ferenc tudományos életpályája is. Életrajzában feljegyezte, hogy 1658-ban szüleivel együtt Kolozsvárra menekült, itt Abafái keze alá járt, de iskolájuk díszje és valamennyiük eszménye Apáczai professzor volt. 1664-ben Marosvásárhelyt Fogarasi rektorsága alatt tanult, Nagyenyeden 1668-tól Csernátoni Pál oktatta teológiára.⁸ Ezek pedig Apáczai szellemi örökösei voltak. A népszerű orvos és szótáríró, az erdélyi tudományos élet vezető egyénisége, Misztótfalusi barátja becsülettel adta tovább ezt az örökséget a XVIII. századnak.

Arra is vannak kézzelfogható adataink, hogy Apáczai *Enciklopédiájának* tudományos öröksége sem kallódott el. Hivatkozunk rá, hogy Martonfalvi Tóth Györgyöt, a debreceni kollégium átszervezőjét és nagyhatású mesterét már Gyulaféhevárt megérinthezte Apáczai szelleme. Debrecenben 1664-ben kiadott *Petri Rami Dialecticae Libri duo* c. művének⁹ magyar terminusai csaknem egészükben Apáczai szakkifejezéseit veszik át. A *dialectica* pl. nála is a *dolgok közönséges tekintetinek tudománya* (1. I.), az *inventio a dolgok közönséges tekintetinek feltalálása* (11), az *argumentum tekintet* (12), az *argumentum simplex csupán csak egymást néző* (22). Az *efficiens, materia, forma, finis, effectum* nála éppúgy *szervő ok* (34), *tevé ok* (60), *állató ok* (66), *végző ok* (76),

⁷ Önéletírása I. 235.

⁸ PÁPAI PÁRIZ FERENC: *Cursus vitae meae*, Marosvásárhely, Teleki-téka 37. sz. (rég. száma 3619). Kiadta KONCZ JÓZSEF ItK. 1892, 389., 390., 392.

⁹ RMK. II. 1031.

lött dolog (87), mint Apáczainál. Átveszi Martonfalvi a subjectum vagy adjunctum Apáczai-alkotta szakkifejezéseit is : *valami alá vettett dolog* (104), *hozzá adatott dolog* (118). Nagyon jellemző, hogy latin nyelvű, iskolai célra készült művében az Apáczai-féle terminusokat a megértés érdekében használja, nyilván arra számítva, hogy a hallgatók használják a *Magyar Encyclopaediát*. Láttuk, hogy Apáczai Kolozsvárt erre egyenesen utasítást is adott.

Martonfalvi magyar nyelvű *Tanító és czáfoló theológiája* (1679) szövegében is erősen függ a *Magyar Encyclopaediától*, amint ezt a Kegyes Olvasóhoz intézett ajánlólevelében meg is mondja.¹⁰ Igazolja ezt két rövidebb szemelvény !

Apáczai

„38. A takarékoságnak és a használatosságnak ellene vagy a tékozlás, mely azoknak, amink vagyon felettébb és mód nélkül való közlése, kiadása. 39. Az adakozásnak pedig a fősvénység tétetik ellenébe, mely azoknak, amink vagyon mód nélkül való megtartása, ami nincs kívánása” (327—28. 1.).

Martonfalvi

„30. Micsoda vagyon ellene a takarékoságnak és a használatosságnak ? A tékozlás, mely azoknak, amink vagyon, felettébb és mód nélkül való közlése és kiadása. Luc. 15, 13 (idézve !)

31. Micsoda tétetik ellenében pedig az adakozásnak ? A fősvénység, mely *a*) azoknak, amink vagyon mód nélkül való megtartása, *b*) és azoknak, amink nincs kívánása (bibliai idézetek : Prov. 11, 24 ; 1 Tim. 6,9) (366—67. 1.).

Apáczai

„Az Isten, amint vagyon senkitől nem ismértetik, hanem csak önnön magától ; mindazáltal amennyiben ő magát kijelentette az írásban, megismerhettyük őt, de csak hátulról, nem szénről szénre, azaz csak példában és a mű megfoghatásunkhoz képest.” (365. 1.)

Martonfalvi

„1. Az Isten amint magában vagyon, megismertethetik-e valakitől ? Senkitől sem, csak magától (bibl. idézet).

¹⁰ RMK. I. 1231 ; vö. III. fejezetünk 239. jegyzetével.

2. Az Istent, amint magát írásban kijelentette, megismerhettyük-e? Úgy, de csak hátulról, nem színről színre, azaz homályosan, nem világosan (bibl. idézetek)" (9—10. l.)

Martonfalvi népszerű magyar munkát ír, Apáczai szövegét felbontja, áttekinthetőbbé teszi, itt-ott Amesius alapján meg bővíti, bibliai idézetekkel támogatja, de a legszorosabban követi. Apáczai szellemi hagyatéka kezd felszívódni a magyar tudományos élet vérkeringésébe.

Ezt igazolja a *Magyar Logikácska* mellékleteként reánk maradt filozófiai műszótár is¹¹ Az, hogy a marosvásárhelyi unikum őrizte meg, nem bizonyítja vásárhelyi eredetét, inkább enyedi vagy kolozsvári munka, a magasabb filozófiai tanulmányok iskolai műhelyében, tehát valamelyik kollégiumban készült. Apáczai logikájának rendjében (*tekintetek feltalálása — tekintetek elrakása — okoskodás — elrendelés*: fogalom, ítélet, következtetés, módszer) összeállítja az *Enciklopédia* filozófiai műkifejezéseit: 98 latin terminus magyar egyenértékűjét közli, négynél csak a latin szó van meg, a magyar értelmezés elmarad. A tanuló deák nyilván a maga munkájának megkönnyítésére, a minél jobb megértés előmozdítására készítette ezt a kis segéd-esszét, de érdekessége az is, hogy itt-ott próbálkozik Apáczaitól eltéréssel is: nyilván nem maga a másoló, hanem tanára volt a kísérletező. Apáczainál az abstractum *maga erejét való*, szótárunkban „Maganak el választott szó”; a concretum Apáczainál *amattól függő*, itt „Massal egyben nőtt név.” Ilyen eset azonban nem sok fordul elő. Mindezt összevetve, nem egészen helytálló Bod Péternek az a panasza, hogy Apáczait „mások nem követték”¹² a magyar terminológia használatában és gyarapításában. Abban nyilván igaza van Magyarigen tudós papjának, hogy „sok nyomorúságban volt az ország”, az Apáczai-féle műszóanyag igazi meghonosodásának akadályát mégsem ebben látjuk. Apáczai magyar böleseleti terminológiája teljes egészében ramista, s a ramusi filozófia válik a XVII. század végére menthetetlenül avulttá. A *Magyar Encyclopaedia* logikai része addig volt használható, amíg a puritánus oktatók Ramus rendszerét életben tartották. Örök kár, hogy a jeles kartézianus kolozsvári

¹¹ A marosvásárhelyi unikum mikrofilm másolata a Magy. Tudom. Akadémia és a debreceni egyetem könyvtárában.

¹² M. Athenas 12.

professzor Descartes-ról — az *Enciklopédia* I. részét leszámítva — mindig latinul nyilatkozott, kartéziánus logikát alkotni nem tudott. Clauberg és Thomasius Descartes alapján teremtették meg a német filozófiai műnyelvet, s ez azután használható volt a további fejlődés kiindulópontjaként. Az az ellentmondás, amelyet Ramus és Descartes átvétele között a *Magyar Encyclopaedia* tárgyalása során kimutattuk, Apáczai műnyelvének utóéletében is megbosszulta magát.

Azt természetesen felesleges bizonyítanunk, hogy nagy kollégiumaink mindegyikében, de magánosok birtokában is féltve őrzött kincs volt a XVII. század folyamán a *Magyar Encyclopaedia*. Utaltunk már rá, hogy a debreceni kollégium mai példányai közül egy¹³ Komáromi Csipkés György volt, ez azonban csak később, Sárói Szabó István ügyvéd és szenátor hagyatékából (1814) került a könyvtárba. A Naszályi-féle 1706-os könyvjegyzék¹⁴ azonban már jelzi könyvünket a VI. theka 5. sorában. A marosvásárhelyi volt ref. kollégiumi (ma Bolyai) könyvtár egy olyan példányt őriz, amely bejegyzései szerint a XVII. században a sárospataki kollégiumé volt: a menekülés során vitték magukkal Erdélybe. Ha valamit, ezt igen! A könyv egyébként „ex testamenti legatione”, hagyatékként került a sárospataki bibliothékába. Az ajándékozó neve, sajnos, kiszakadt.¹⁵ Az is megjegyezhető, hogy ez a könyv egybe van kötve Komáromi Csipkés György *Hungaria Illustrata* c. Waesbergnél 1654-ben megjelent művével. Az egykorú kötésből arra következtetek, hogy az élelmes kiadó így, egybefoglalva is árulta a két fontos magyar érdekű művet, s azt hiszem, jó üzletet bonyolított le velük. Az Országos Széchényi Könyvtár Széchényi Ferenc tulajdonából származó példányában már 1672-es bejegyzések olvashatók.¹⁶ Egy magát meg nem nevező nemes a 487. lap záródíszé alá ezt írja: „Primogenitus filiulus Stephanus Natus est Hangesiei (?) A. D. 1672. d. 28. Maji ante meridiem circiter horarum 11. Baptisatus est die 2 Junij post meridiem circiter horarum 5.” Ugyanő a könyvhöz 136 levelet köttetett, s az

¹³ H. 1010. s. szám.

¹⁴ R. 71. 5. a. sz. 13. recto.

¹⁵ A bejegyzések az első és második előzéklevélen vannak.

¹⁶ Az előzéklap rectójára írt bejegyzés szerint 1803. jún. 24-én került a Széchényi Ferenc már „regnicolaris” gyűjteményébe Petrásóvics András táblabíró és ügyvéd ajándékából.

1—8. levélen magyar nyelvű csillagászati (kalendáriumi) megjegyzések olvashatók: „Hold nevekedésekor kel őlni marhát disznót s. a. t. mert job izü, fővób s táplálob lészen. Vajat kel csinálni első vizzel hold fottára. Hájjat csinálly hold tóltekor. Tyukmonyat újsákor gyüjes stb.” — A *Magyar Encyclopaediát* gazdálkodó birtokosaink szakkönyvként forgatták és hozzájegyezték a máshonnan származó „jótanácsokat”. Ha a bizonytalan olvasatú helynevet Hangácesal azonosíthatjuk, érdekes adatot kapunk az *Enciklopédia* Erdélyen kívüli elterjedéséhez is: ilyen nevű község Borsodban, Nógrádban, Ungban, Szabolesban található. — A Széchényi Könyvtár egy másik erősen rongált példányába¹⁷ a XVII. századi olvasó főleg a történeti részt jegyzetelte aláhúzással és NB. jelzésekkel, egy más kéz a fiziológiai részek mellé írt apróbb észrevételeket. Apáczai könyve megtette a szolgálatot, amelyre szerzője szánta: érdeklődő magyarok ezreit nevelte.

Említsünk végül még egy irodalmi törekvést a XVII. századból, amelyet nagy valószínűséggel Apáczai példaadása magyaráz, s ez a nyelvtisztaság követelése, az idegenszerűségek ellen meginduló küzdelem. Haller János, a *Hármas história* jótollú fordítója *Békességes türésnek payssa* (1682) c. fordításának előszavában így ír: „... annyira felkapták s egyelítik a magyar szót deákkal, hogy alig tudná hirtelen eszében venni az ember... melyik nyelven beszél: ezt pedig nem szükségből, hanem rész szerént szokásból, rész szerént magok mutogatásokból teszük, deáki tudományokat akarván jelezgetni az olyanok, legfőképpen a köznép között.”¹⁸ Apáczai nem tett elvi purista nyilatkozatokat, de érezzük, hogy ez a magatartás az övé: a *Magyar Enciklopédiában* fehér holló az idegen szó. — Kapcsoljuk a XVII. századi adatokhoz még azt a megállapítást, hogy Misztótfalusi Kis, akinek népművelő törekvései oly rokonok voltak Apáczai eszméivel, az *Apologia Bibliorum* III. részében^{18a} említi nagy elődje nevét.

Bethlen Miklós nagyszabású emberi és írói egyénisége Martonfalvi György logikai és teológiai átvételei, Fogarasi,

¹⁷ A Könyvtári Központ ömlesztett anyagából került a Széchényi Könyvtárba, eredete nem állapítható meg.

¹⁸ RMK. I. 1273; az idézetek ALSZEGHY ZSOLT: A XVII. század, Bp. 1935, 89.

^{18a} TOLDY: Corpus grammaticorum... 608.

Mátyás vagy Uzoni Balázs nevelő munkássága, Nadányi János és Köpeczi János természettudományos érdeklődése, Pápai Páriz egész tudós pályája, Haller okos purizmusa, de névtelen falusi gazdák feljegyzései mind azt igazolják, hogy a közvetlen tanítvány-nemzedék jelentékeny hatásokat kapott Apáczaitól, s ez az egyszerű, szerény élet nem égett el haszontalan áldozatul a nemzeti művelődés oltárán.

Apáczai- adatok a XVIII. századból

A XVIII. század Apáczai-érdeklődésének már nem közvetlen, személyes hatások a kiváltói. Az irodalomban Bethlen Miklós és Pápai Páriz adják tovább Apáczai szellemét és tudományos örökségét, de Apáczai műve, jórészt kizárólag a *Magyar Encyclopaedia*, már önmagában, szerzőjétől függetlenül él. A marosvásárhelyi Teleki-téka egyik példánya Teleki Sámuelné Bethlen Zsuzsánna tulajdona volt, de címlapján ott olvassuk egy régebbi birtokosa nevét: Stephani Récei de eadem 1703.¹⁹ Különlegesen érdekes bejegyzést tartalmaz a kolozsvári volt kat. lyceumi könyvtár egyik *Enciklopédia*-példánya; az első kötet-tábla belső oldalán ezt olvassuk: „Liber hic aureus intus et extra est Andreae Pálffy de Bölön mutatus per hinnulum equinum a Spectabili ac Generoso Domino Clemente Henter Anno 1718 die 2 Aprilis.” Nem lehet meghatódottság nélkül olvasni Bölöni Pálffy András nemes gesztusát: egy csikót adott cserébe az *Enciklopédiáért*, amelyet kívül-belül aranyos könyvnek nevez. A könyv 1770-ben került jezsuita tulajdonba. A lyceumi könyvtár egy másik példányát 1765-ben szerezték a jezsuiták.²⁰ A debreceni kollégium második Enciklopédiája a Szentgyörgyvölgyi Buzás (1727), a Váradi (1761), Dancs (1767) és Draskóczy (1825) családok kezén keresztül jutott mai helyére; a harmadik darab 1759-ben egyik Gyulai grófé volt Kolozsvárt, míg nem a Kálmánczhey-család (1856) tartotta meg a kollégiumnak.²¹ A budapesti református teológiai akadémia Ráday-Könyvtárában ma

¹⁹ Valószínűleg azonos azzal a Récey Istvánnal, akit Cserei Mihály említ *Históriájában* (371.) a Szebenbe beszorultak között. (NAGY IVÁN: Magyarország családai, IX., Pest 1862, 666.)

²⁰ A két Enciklopédia-példány száma RMK. 118. és RMK. 102.

²¹ Egyházm. letét 300. és H. 1010. sz. példányok.

három *Enciklopédia* található. Legérdekesebb közülük az, amelyet a bejegyzés szerint Huszty Sámuel küldött 1683. ápr. 8-án Leydenből ajándékként Husztra. A könyv bejegyzéseiből egész sorsát végig lehet kísérni. 1727-ben Nagy Miklóse volt, majd 1821-ben Chudan János kalocsai plébános, szentszéki ülnök tulajdonába jutott. Az olvasók bő jegyzetekkel kísérték a szöveget, kritikájuknak adtak kifejezést, a történelmi adatokat megtoldották, tartalommutatót készítettek. Apáczai műve hosszú ideig *élő könyv* maradt: olvasták és vitáztak vele.^{21a} Bethlen Kata könyvtárának jegyzékeiben is szerepel mind a *Magyar Encyclopaedia*, mind a *Magyar Logikácska*.²²

Bethlen Kata, a magyar irodalom nagy pártfogója, támogatta Bod Pétert, Apáczai eszmei hagyatékának XVIII. századi örökösét. Helyesen állapítja meg Jancsó Elemér, hogy „Apáczai lelke élt benne.”²³ Akadémiai tervei ugyan nem azt folytatták, amit Apáczai kezdett, a magyar egyetem gondolatát, de sokoldalúsága, nemzetnevelő szándéka erősen rokon volt nagy elődjének igyekezetével. Adataiból (*Magyar Athenas, Historia Hungarorum Ecclesiastica*) kiviláglik, hogy Apáczairól való tudását főként Bethlen Miklós emlékirataiból merítette, de Apáczai jelentőségét kitűnően ragadta meg, midőn így írt róla: „Ha ez az ember tovább élhetett volna, úgy lehet ítélni, hogy a' tudományok-is jobb lábra állattak volna; mivel néki a' tanításban nagy földön mássa nem vólt, kivált ha az ország tsendességben maradhatott volna.” Bod Pétert nyelvtisztaságra való törekvése is Apáczai-tanítványnak mutatja: „Kedvem ellen esett az hogy ezen Magyar könyvetskében sok Deák szók és Deák nyelven írott dolgok elegyedtenek; de azt el nem távoztathattam; mint hogy eleitől fogva bévették, nem tudom mitsoda okból szóllásait akartáké tzifrázni, vagy a' dolgot hathatósabban elő adni, a' Magyarok, azt a' kellelten szokást, hogy a' Magyar beszéd közé sok Deák szókat elegyítének, mellyek idővel meg-magya-

^{21a} A Rádai-Könyvtárból kapott adatokért Szalay György tanárnak szíves köszönetet mondok.

²² Erd. Muz. 1912, II. 164–165. — A Bod Péter által összeállított könyvtárjegyzék *-gal jelöli azokat a műveket, amelyek „nem találhatnak a mgs. asszony bibliotékájában, hanem a magam katalógusomból tettem ide.” A Logikácska nem forgott Bod kezében, ezért jelzi tévesen megjelenése dátumát.

²³ Erdély Öröksége, VIII. köt. Bp. 19.

rosodtanak.” Ezért tudja méltányolni, hogy Apáczai „sok Magyar szókat újjonnan tsinált, és mint-egy elsőben jeget akart törni a 'Tudományok' meg-értésekre.”²⁴ Egyébként Bod Péter *Athenasában* lesz először Apáczai irodalomtörténeti nagyság. Horányi, Benkő, Weszprémi, Wallaszky, Katona I. mind az ő nyomán haladnak.

Weszprémi Istvánra Apáczai különösen hatott, de számára már nem közvetlen, szinte kézzel elérhető hagyomány volt, hanem ideál. Zürichi elmékedései során naplójában váratlanul felbukkan Apáczai Csere János neve, éppen az *Enciklopédia* írásának századik évfordulóján (1753); magyar tudós voltára az ő példája döbrenti rá, elhatározza, hogy az utrechti egyetemre iratkozik.²⁵ Weszprémi hazai tanulmányait Debrecenben fejezte be, s itt Komáromi Csipkés óta sohasem feledkeztek meg a *Magyar Encyclopaedia* szerzőjéről. Weszprémi Apáczai munkásságából azt folytatta tovább, amit Bod mellőzött: a természettudományos kutatást. *Succincta... biographiájába* is úgy vette fel Apáczait, mint a magyar orvostudomány egyik úttörőjét. — Ráday Pál és Ráday Gedeon Apáczai-ismeretéről, sajnos, nem tudunk közvetlen adatokat kinyomozni. A Ráday-Könyvtár mai példányai nem Ráday-eredetűek, de Gedeonról, Bod Péter levelezőjéről, a régi magyar könyv szerelmeséről lehetlenség feltételezni, hogy a *Magyar Encyclopaedia* ne forgott volna a kezében, amikor ez kisnemesi hajlékok megbecsült magyar könyve volt.²⁶

Érdekes, hogy a XVIII. század végére Apáczai irodalmi munkássága már „magyar régiségnek” számít. Aranka György Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társasága így hivatkozik rá és tervbe veszi az *Enciklopédia* műszavainak összeírását, hogy a nyelvfejlesztés korszerű nagy munkájában felhasználhassa őket.²⁷

²⁴ Az idézetek a M. Athenas 14., * 8 r. és 12. lapjáról. Hivatkozik Bod Apáczaira Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza állapotjának története, Bazel 1760. c. művében is. 27. Idézi JANCsó ELEMÉR: Az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság iratai, Bukarest 1955, 16.

²⁵ DAVID LOFHOUSE: The road to life, Philosophical Transactions, Oxford, 1. sz. Ismerteti SÜKÖSD MIHÁLY: Weszprémi István naplója, ItK. 1956, 323.

²⁶ L. a 21a jegyzetet.

²⁷ JANCsó ELEMÉR i. m. 135. — Jancsó Elemér azt is említi, hogy Aranka leveleiben többször hivatkozik Apáczai bölcséleti elveire és népművelési törekvéseire (i. m. 379.). Kár, hogy e levelezés nagyrészt kiadatlan (uo. 6.).

Nyelvünk és irodalmunk fejlődése program-szerűen felveti azokat a kérdéseket, amelyekkel Apáczai másfél századdal előbb viaskodott. A magyar felvilágosodás vezére, Bessenyei György — tudunkkal — nem említi Apáczai nevét, ő azonban szándékosan fordult el a régi magyar irodalomtól. Kármán József, aki a *Nemzet csinosodása* (1794) lapjain Apáczai eszméihez oly közel járt, úgy látszik szintén nem ismerte. Földi János, Csokonai, Diószegi és Fazekas, a debreceni Fűvészkönyv nem hivatkozik Csere Jánosra: szaktudományi szempontból már nem jöhetett számításba Kazinczynak és baráti körének határozott történelmi és irodalomtörténeti érdeklődésére volt szükség, hogy Apáczai, most már mint irodalmi hagyomány, elfoglalja őt megillető helyét a magyar múlt értékei között. Ezt segítette elő igen nagy mértékben Apáczai főművének 1803-as kiadása.

A Magyar Encyclopaedia 1803-as győri kiadása Kitekintés

Irodalomtörténetünkben a legutóbbi időkig nem merült fel az a kérdés, ki adta ki a győri *Enciklopédiát*;²⁸ nem nagyon gondoltak rá, aki pedig érdeklődött utána, megnyugtatta Toldy Ferenc határozott kijelentése: Sándor István. Irodalomtörténetünk nagy mestere ugyanis *A magyar nemzeti irodalom története*, Pest 1872 c. művében (III. kiad.) a 89. lapon a *Magyar Encyclopaedia* ismertetése során azt állította: „ujra Sándor Istvántól, Győr 1803”. Állítását az 1878-as IV. kiadásban is megismételte,²⁹ Szily Kálmán pedig átvette a Természettudományi Közlönybe írt emlékezetes cikkében.³⁰ Toldy Ferenc kijelentése azonban teljességgel téves, s csak azon az alapon keletkezhetett, hogy Sándor István *Magyar Könyvesháza* csakugyan Győrött jelent meg 1803-ban. Említi is benne Apáczai tudománytárát a 37. lapon (természetesen az 1653-as kiadást!), de a modern kiadványhoz semmi köze nem volt. Könnyű ezt saját szavaival bizonyítani. Ő mint képzett történetkutató és a régi magyar irodalom kedvelője alaposan ismerte a *Magyar Encyclopaédiát*

²⁸ A győri Enciklopédiára vonatkozó kutatásainkat először az Irodalomtörténet 1953. évfolyamában megjelent Apáczai-tanulmányunkban foglaltuk össze.

²⁹ 100.

³⁰ 1889, 465.

és a *Sokféle* X. darabjában (1808) azon panaszkodik, hogy természetrajzi meséi még most is kísértenek az állattani művekben, bőven idézi is Apáczai leírásait. „Ezeket nem azért hoztam elő — folytatja, — hogy a jó Apatzainak az elkövetett vétkeik szemére vessem, hanem hogy ezen hibáktól őt valaki kitisztítván, s egyéb dolgait is a' mostani tökéletesebb Tudományaink szerint megjobbítván újra a' sajtó alól kibocsássa. Ezen írónak a' Nyelvünk kimívelésében nem kevés érdeme vagyon, 's a' vétkei annyival inkább megbotsáthatók, mennyivel a' Természetiek még akkor nem csak minálunk, hanem egyébütt is igen kevésé valának esméretesek.” Ehhez a szép és okos méltatáshoz azután jegyzetet fűzött: „Sajnálva jelentem, hogy ez a' Könyve mind azon babonás és hazug Állításokkal Győrött 1803-ban újra napfényt látott.”³¹ Világos bizonyosság arra, hogy a győri *Enciklopédiát* nem ő adta ki, megjelenéséről is csak 1808-ban vett tudomást.

A győri nyomdászat történetének kutatói, különösen Jenei Ferenc³² már megállapították, hogy a Streibig-cégnek régi magyar irodalmunk újrakiadása körül jelentős érdemei vannak. Mintha tervszerű kiadói elgondolást kellene látnunk abban, hogy 1753-ban Lippai *Posoni kertje*, 1756-ban Brodaries és Turóczy, 1766-ban az Eszterházy Miklós—Rákóczi György levelezés, 1782-ben Küküllei, 1783—84-ben Ranzanus, 1789-ben Heltai *Magyar krónikája* látott napvilágot. Ebbe a sorozatba tartozik Apáczai Csere *Magyar Encyclopaediája* is 1803-ban.³³ A kiadvány nyilván 150 éves jubileumi megemlékezésnek készült. A XVIII. század derekán fellendülő történeti érdeklődés bizonyosságai e művek, hiszen a német kiadó — bár önzetlenségét Jenei nem egy esetben hangsúlyozza — mégsem vállalkozott volna ilyen terjedelmes, részben magyar nyelvű sorozat kiadására, ha mind a nyakán maradt volna. A győri *Enciklopédia* tudós gon-

³¹ X. 35.

³² Régi magyar irodalmunk és a győri Streibig nyomda, A győri városi közkönyvtár évkönyve I. Győr, 1939, 52.

³³ PITROFF PÁL: A győri sajtó története, Győr 1915, c. művében (156.) tévesen 1805-re teszi, s „a híres munka egyik kevesebb értékű lenyomatának” nevezi. A szöveg nagyjából ép, s tipográfiaiilag jobb, mint az eredeti. Hiba viszont, hogy e második kiadás több helyen megkurtítja az *Enciklopédiát* s megváltoztatja a fejezetcímeket. A helyesírás természetesen a századfordulóé (y-ista!).

dozójának kiléte azért is érdekel bennünket, mert ő fordította először magyarra a latin előszót, amely szinte a legutóbbi évekig általánosan használatban volt.

A múlt század legelejének irodalmi viszonyaival ismerős olvasó Révai Miklósban, esetleg Kulcsár Istvánban keresné Apáczai új bevezetőjét, annál meglepőbb, hogy a névtelenség mögött Kőszegi Rájnis József húzódik meg. Mint annyi másban, itt is Kazinczy levelezése igazít útba. 1803. nov. 27-én Virág Benedek a következőket írja Kazinczynak: „Takáts leveléből Veszprémből értem: Hogy Rájnis 's Fábchich serényen dolgoznak: Rájnis a' M. Encyklopediát majd majd elvégzi: Talán ki is jött eddig.” Majd kissé alább Kazinczy tervezett Sylvesterkiadásával kapcsolatban: „Nem volna-e jó egy kis Magyar Praefatziót is írni? mert ha a' régiak a' Magyar könyveknek *deák* Praefatziót adhattak, miért nem mi Magyart a' *deákoknak*.”³⁴ Világos célzás a latin előszavú *Enciklopédiára*, amelynek készültéről Péteri Takáts József tudósítása alapján Kazinczyt értesíti. Takáts Józsefnek az Akadémia kéziratárában őrzött levelezése a szóban forgó levelet, sajnos, nem tartalmazza. Az persze nem lehetetlen, hogy a Révai régi magyar irodalmi érdeklődésének volt valami szerepe a *Magyar Encyclopaedia* megjelenésében (a két költő 1784—1795 között együtt élt Győrött),³⁵ de a kiadás és az előszó fordításának munkája kétségtelenül Rájnisé.

Rájnis már az 1770-es években ismerte Apáczai *Enciklopédiáját*. A *Magyar Helikonra vezérlő kalauz* (1781) előszavában szólt Apáczai Jánosnak arról a két hexameteres soráról, amely a fő mozgató idegeket foglalja versbe (*Magy. Enc.* 153. l.). E két hexametert, Rájnisra való utalással, Virág Benedek is bemutatta *Magyar poéták kik római mértékre írtak* c. antológiájában (Pest 1804, 44. l.). Bizonysága ez annak, hogy az írói köztudat a *Magyar Encyclopaediát* Rájnis nevével kötötte össze. Több ízben említettük, hogy Apáczai főművének második kiadása csonka, éppen a politikailag jellemző részletek (a jobbágynyilatkozat, a zsarnokölés szabadsága, a magyar akadémiák hiánya miatti feljajdulás) hiányzanak belőle, nyilván a cenzura húzta ki e „veszélyes” részeket. Apáczai-irodalmunk figyelmét

³⁴ KAZINCZY Levelezése, III. 123—124.

³⁵ JENEI i. m. 55.

ez a tény teljesen elkerülte, holott nagyon sokan majd mindig az *Enciklopédia* e könnyebben olvasható második kiadását idézik. A cenzura feltehető beavatkozása köteleességünké tette a könyvvizsgálati iratok megtekintését. Az Országos Levéltár cenzura-aktái³⁶ azonban semmi lényegeset nem tartalmaznak. A cenzor, a győri tanker. főigazgatóság meg nem nevezett tagja, 1804. jún. 8-án Fábchich József *Magyarrá fordított Pindarus*-ával együtt terjesztette fel a *Magyar Encyclopaedia* köteles négy példányát a Helytartótanácsához. A sajtó alá rendező neve nincs feltüntetve az aktában. Azt jelenti ez, hogy a cenzor a fentebb említett csekély terjedelmű kihúzásokkal megelégedve, nem tartotta szükségesnek további utasítás kérését, a művel kapcsolatos egyéb kifogása nem volt. Nem zárhatjuk ki természetesen azt a feltevést sem, hogy maga a sajtó alá rendező óvatossága hagyta ki az említett részleteket: a törlés így is, úgy is a cenzura rovására írandó. Mégis megerősít bennünket e felterjesztés Rájnis kiadói közreműködésének feltételezésében, hiszen Virág tudósítása is együtt említi Rájnis és Fábchich — egyébként földiek — egy-egy készülő művét. Schedius lapja, a *Zeitschrift von und für Ungarn* szerint (1804, VI. köt. 187. l.). Fábchich műve 1804. ápr. 21-én jelent meg, az *Enciklopédia* pedig nyilván a Virág jelezte időpontban, 1803 novemberében. A *Bécsi Magyar Kurír* 1804. március 9-i számában Kis István pesti könyvváros már hirdeti.

Érdekes az *Enciklopédia* második kiadásának fogadtatása is. A *Bécsi Magyar Kurír* csak hirdetést közöl róla, Schedius lapja semmit; ez utóbbinak hallgatása szándékos, mert Fábchich *Pindaros*-át ismerteti: nem tartja szóra érdemesnek Apáczei művét. Annál terjedelmesebb kritikát közöl azonban a bécsi *Annalen der Literatur und Kunst in der Österreichischen Staaten* (IV. Jahrgang 1805, II. Band, Sept. 155.). A feltétlenül magyar ismertető meleg méltánylással szól Apáczeiről, dicsérei szorgalmát, az anyag többnyire sikerült kiválasztását, majd alább az előző fenséges szépségét, meleg tudományszeretetét, szilárd eltökéltségét. Lesujtó véleménnyel van azonban a sajtó alá rendező munkájáról. „Mi szándéka volt azonban e vállalkozással annak a férfiúnak, aki a jelen kiadást gazdálkotta, el sem

³⁶ Conc. Locumt. Dep. Rev. Librorum, 1804, fons 4-tus, positio 29-a.

tudjuk képzelni: Ugyanúgy nyomtatta le, ahogyan 150 évvel ezelőtt kiadták. Mivel nem hihetjük, hogy tudományos szakember ilyen meg gondolatlanul és céltalanul pocékolhassa a papírt, kénytelenek vagyunk e vállalkozást nyomorult könyvkereskedői spekulációnak tekinteni, amely azáltal akarja az újság ingerét megszerezni, hogy az eredetinek latin előszavát... magyar köntösbe öltözteti." A művet szerinte korszerűen át kellett volna dolgozni, és akkor nagyon hasznos kézikönyv lehetett volna. „Így azonban tökéletesen használhatatlannak kell minősítenünk, pedig tiszta magyaros írásmódja miatt („der reinen ungarischen Schreibart wegen”) is méltó lenne rá, hogy valaki átdolgozza és így a magyar iskolák számára használhatóvá tegye.” Ebben az érdekes nyilatkozatban benne van a felvilágosodás korának jellemző utilitarizmusa, benne van Apáczai pedagógiai szempontjainak teljes méltánylása (az *Enciklopédia* iskolakönyvnek készült, maradjon is az!), de tökéletesen hiányzik belőle a történeti érzék, amely pedig Rájnist — mint ahogyan Révait, Virágot és Kazinczyt is — a magyar múlt irodalmi értékei felé fordította. Rájnis írói arcképéhez pedig új szint ad az, hogy ő, az ex-jezsuita a magyar nemzeti tudományosság e jelentős művének újrakiadója.

Érdekelne bennünket az is, ki volt a névtelen recenzens. Anélkül, hogy tárgyi bizonyítékot tudnánk hozni, nagy valószínűséggel mutathatunk rá Batsányi János személyére. Ismeretes, hogy Batsányi ebben az időben Bécsben élt, mint pénzügyi tisztviselő, s élénk érdeklődéssel kísérte a magyarországi irodalmi állapotokat.³⁷ Köztudomású az a heves ellenérzése, amely közte és Rájnis között fennállott. Batsányira mutat a felvilágosodás szempontjainak doktriner alkalmazása is. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az *Annalen der Literatur und Kunst* névtelen cikkírójának kifogásai erősen megegyeznek Sándor István 1808-ban közzétett nyilatkozatával: nem lehetetlen, hogy az *Enciklopédia* recenzense a szintén Bécsben élő Sándor István volt. A *Sokféle* VIII. kötete 1801-ben hagyta el a sajtót, s a IX. csak 1808-ban követte, Sándornak előbb nem volt alkalma magyarul közölnie a véleményét. Egy bizonyos: az *Enciklopédiának* legfeljebb bírálója volt, de kiadója nem.

³⁷ Vö. BATSÁNYI JÁNOS válogatott művei. Magyar Klasszikusok Bp. 1956, 42—43. (KERESZTURY Dezső bev. tanulmánya.)

Kazinczy és baráti köre jól ismerte Apáczai munkásságát. A széphalmi mesternek Virág fentebb idézett levelére adott válasza, sajnos, nem ismeretes, de 1805-ben ismét Apáczaira hivatkozik Buczy Emilnek, amidőn egy Révai és Baróti Szabó között zajló nyelvészeti vitát ismertet.³⁸ 1808-ban egy Kis Jánoshoz írt levelében,³⁹ majd a *Tübingai pályáírásában*⁴⁰ fejti ki azt a gondolatát, hogy Apáczai Csere jóval előbb használta a filozófiában az anyanyelvet, mint a német Thomasius. Ugyanezt *Erdélyi leveleiben* is megírja, amidőn Kisbún látogatásakor Bethlen Miklós emlékével együtt mesteréét is felidézi: „... az a tiszteletes, az az áldott magyar, ki hamarabb kezdé tanítani a hon nyelvén a fentebb tudományokat, mint Thomasius a németeknél; ez 1694-ben, Apáczai Csere 1653-ban. S hol maradánk mi a németek mögött e részben, mivel gazdag földünk parlagon hagyatott...”⁴¹ Ezt a gondolatot azután főleg Erdélyi János népszerűsítette. — Kölcsey 1808-ban jelenti Kazinczynak, hogy könyvei között az Enciklopédia 1653-as kiadása is megtalálható.⁴² Utaltunk már rá, hogy nézetünk szerint a *Parainesis* kapott indításokat a *Praefatio ad lectorem* erkölcsi emelkedettségéből és nemes stoicizmusából. Kazinczy levelezői közül egy ízben Édes Gergely tollán is felbukkan Apáczai neve.⁴³ Baróti Szabó Dávid *Orthographia és grammaticabéli észrevételek a magyar prosodiával együtt* (Komárom 1800) c. művében Apáczai Csere Jánosra is hivatkozik Pázmánnyal, Molnár Alberttel, Károlyival, Sylvesterrel együtt.⁴⁴ Pápay Sámuel *A magyar literatura' esmérete* (1808) c. művének irodalomtörténeti áttekintésében említi „Apáczai Tsere János Ref. Prof. Filozofiai Magyar Munkáit”.

³⁸ KAZINCZY Lev. III. 319.

³⁹ Uo. VI. 45.

⁴⁰ Kazinczy Ferenc Tübingai Pályaműve. 1808, kiadta HEINRICH GUSZTÁV, Bp. 1916, RMKvt. 37. sz. 81. : „... und Johann Apáczai Cserey (!) hat vierzig Jahre früher als Thomasius die deutsche Sprache in den Schulen eingeführt, den ganzen Cyklus der Wissenschaften für seine Zuhörer in Kollegium zu Karlsburg ungarisch gearbeitet, ja 1653 drucken lassen.”

⁴¹ Erdélyi Levelek IX., Magyar Nemzeti Könyvtár XII., Bp. 1880, 131.

⁴² KAZINCZY Lev. VI. 143–144.

⁴³ Uo. III. 126.

⁴⁴ Vö. NÉMEDI LAJOS Az egri pedag. főiskola évkönyve, 1955, 311.

A közölt évszámok (1653, 1656) igazolják, hogy az *Enciklopédiára* és a *Logikácskára* előz. Adatait nyilván Bodtól veszi.⁴⁵

Ruszek József apát, Kazinczy ellenfele, *A filozófiának előljáró értekezései* (1812) címen tesz kísérletet rendszeres magyar filozófiai mű és modern szellemű filozófiatörténet összeállítására. Apáczairól ennyit tud: „A' kik pedig utóbb a' Hollandiai Iskolákban nevelkedtek, azok meg többnyire mind tsak az ezekben uralkodó Carteziusnak Táborát követték; így annak Véleményei szerént kezdett még Hollandiába, 's rája meg mindjárt Erdélyben is; Apáczai Tsere János, ama' Némzeti Nyelvünkön első Enczyklopediát és Logyikát író Filozófus taníttani; amelly miatt ugyantsak el is árulták őtet a' Fejedelemlnél, 's nem sokba mult el, hogy a' Károly Fehérvári Toronybul e' miatt le nem vetették . . .” Jegyzetében, Wallaszkyra hivatkozva, közli a két érintett Apáczai mű címét, tud az Enciklopédia 2. kiadásáról is („ujjonnan Győr, 1803.”).⁴⁶ Látnivaló, hogy mindez már csak irodalmi hagyomány (Bethlen, Bod, Seivert) átvétele, s nem valószínű, hogy Ruszek Apáczait közvetlenül ismerte, olvasta volna. Jelentősége azonban megvan, mert ő jelöli ki először Apáczai helyét a magyar filozófia fejlődéstörténetében. Almási Balogh Pál 1835-ben kelt filozófiatörténeti áttekintése⁴⁷ világosan Ruszek munkáján alapszik. Erdélyi János viszont a Balogh Pál adta vezérfonalat gazdagítja, bővíti tovább a magyar bölcséleti gondolkodás múltját vizsgáló ismert művében.

A XIX. század közepén Apáczai Csere János életműve már a magyar tudomány múltjának komolyan számon tartott értéke, munkásságának behatóbb vizsgálata is megkezdődik. Amit a magyar kutatás e téren elért, igyekeztünk jelen összefoglalásunk lapjain értékesíteni, ismételjük azonban, hogy nem tarthatunk igényt a teljességre az Apáczai-mű utóéletének vizsgálata terén. A részletes keresgélés sem tudna sokkal többet feltárni, mint amit egy-egy jelentékeny tudós (Horváth Cyrill, Szily Kálmán, Stropm László) Apáczai-értékeléséből levonhatunk. A magyar szellemi életen áthullámzó áramlatok mind nyomot hagytak Csere János megítélésében. Bod Pétertől Kazinczyig főleg a nyelvteremtés bajnokát látták benne, a heroikus és követőkre nem talált kezdeményezőt; Ruszektól Erdélyi Jánoson keresztül

⁴⁵ Veszprém 1808, 385.

⁴⁶ Veszprém 1812, 357.

⁴⁷ Philosophiai pályamunkák I., Buda 1835, 45–46.

Horváth Cyrillig a filozófust tartották fontosnak; Hanáktól Szilyig a természettudóssal foglalkoztak; Toldy a magyar művelődés egyetemes bajnokát ünnepelte benne. Önfeláldozó életének szépségére Beöthy Zsolt mutatott rá,⁴⁸ Stromp és Schneller jóformán csak a nevelőt vették észre benne, de ilyen értelemben rajzolta meg Apáczai-arekéjét Imre Sándor is.⁴⁹ Lassanként kezdtek beszüremelni Apáczai értékelésébe azok a nacionalista túlzások is, amelyek szélső változatukban Neményi könyvét éktelenítik. Már Stromp írt olyasmit, hogy az *Enciklopédia* Sínai hegy, amelyről a nemzeti művelődés igéje kijelentetett.⁵⁰ Hamarosan szokássá lett Apáczairól mindig felsőfokban beszélni. Ehhez társult azután az a törekvés, hogy minden méltató saját korának vagy méginkább saját magának eszméit vélte felfedezni Apáczáiban: Finánczy Ernő 1925-ös akadémiai felolvasásában határozottan a klebelsbergi „kultúrfőlény” művelődéspolitikusának látta. A tanulmány — jellemző módon — a Klebelsberg-emlékkönyvben jelent meg. Tavaszy Sándor is egyetemes „kulturhős”-ként dicsőítette Apáczait,⁵¹ mintha bizony a kultúra fogalmának a német idealista filozófiában kialakult értelmezése reá alkalmazható lenne. Laurentzy Vilmos riasztó politikai-gazdaságtörténeti átértékelését fentebb láttuk.

A lelkes tömjénfűst, az Apáczáiban szellemi ősíket kereső különböző eszmemenetek ködfelhői azután eltakarták igazi arcát. A két világháború között lefolyt évtizedekben például, Herepei János dolgozatait leszámítva, új kutatás, anyagfeltárás alig történt Apáczai körül, s Turóczy-Trostler Józsefnek a magyar kartéziánusokról készült tanulmányán⁵² kívül eszmeileg sem mondtak újat róla. Művei nem jelentek meg s a rengeteg méltató cikk, megemlékezés mind szárazon zörgő babérlevél-

⁴⁸ A budapesti egyetem 1891/92. tanévének évkönyve. (Dékáni megnyitóbeszéd.)

⁴⁹ A kolozsvári ref. kollégium három százados jubileumán elhangzott beszéd (1906/1907 évi értesítő).

⁵⁰ Athenaeum 1897, 470.

⁵¹ Apáczai Cseri János személyisége és világnézete, Cluj—Kolozsvár 1925 (Minerva Könyvtár 1. sz.).

⁵² Minerva 1933. — 1934-ben franciául is megjelent a *Revue des Études Hongroises et Finno-ougriennes*-ben. — KERECSÉNYI DEZSŐ-nek is van egy szép francia nyelvű tanulmánya Apáczairól a *Nouvelle Revue de Hongrie*-ban (1940, 294.). — Jó összefoglalás BISZTRAY GYULA tanulmánya is Író és nemzet e. kötetében, Bp. 1943, 29—66.

Hol a kicsiny ház, melyben bölcseje ringa CSERÉNEK?
Századok érczeze közt elpusztult, nyoma sincs.
Ámde szülöttje nevét nem bánta s most e falak közt
Mint tanító buzdit gyermekeket és tanítól.

A brassómegyei tanítótestület

1881.

ként hatott, mert csak kivételes esetben alapult írásainak behatóbb ismeretén. Minőségileg újat a felszabadulás hozott, amikor a demokratikus közszellem Csere János törekvéseivel lényegükben rokon célokat tűzött maga elé: a széles néprétegek felemelését és művelését. A legutóbbi évtized Apáczai-tanulmányainak⁵³ van azonban egy közös gyengéje: kissé túloztuk eszmei tudatosodásának mértékét, nem számoltunk eléggé a puritánus vallásos ideológiának Apáczai egyéniségét, világnézetét kialakító igen jelentékeny hatásával. Igazán jelentőset kartéziánizmusával, a világi tudományosság megbecsülésével, demokratikus egyházi és politikai elveivel, pedagógiai reformterveivel hozott, de mindez puritánus eszméin belül, velük egyensúlyban alakult ki. Megesonkítanók Apáczait, ha ezt elhallgattuk volna.

Áldozatos élete a szépirodalom számára is tárgyul kívánkozott. Regényt írt róla P. Szathmáry Károly, Werner Gyula, Szenczei László, szép novellát Makkai Sándor, Áprily Lajos megragadó költeményben idézi Aletta van der Maet emlékét; dráma hőse lett Csere János Kovách Aladár és legutóbb Németh László tollán.⁵⁴ Az irodalomtörténész ezúttal nem érzi hivatásának, hogy kritikai polémiába bocsátkozzék az Apáczai életét feldolgozó írói ábrázolásokkal, mindössze Németh László legújabb drámájának alapkoncepciójáról ejtene néhány szót—befejezésül.

Az utolsó jelenetben a haldokló Apáczai feleségével beszélget: visszatekint élete értelmére. Úgy látja, Hollandiában kellett volna maradnia: „S én mint a béka a mocsárba, még meg sem

⁵³ VAS LÁSZLÓ: A Cs. J. a Századok és tanulságok c. kötetben, Bp. 1945, 97–112.; BARABÁS TIBOR: A Cs. J. az Egy nép nevelői c. kötetben, Bp. 1947, 9–36.; KEMÉNY GÁBOR: Apáczai vonalán, Továbbképzés és demokrácia, Bp. 1947, 55. skk.; LÁZÁR GYÖRGY: A Cs. J., Természet és Társadalom, 1954, 673–677.; OROSZ LAJOS: A Cs. J. élete és pedagógiai munkássága, a Válog. pedag. művei bevezető tanulmánya, Bp. 1955, 5–58.; valamint saját értekezéseink az It. 1953., az ItK. 1954. évfolyamában és a debreceni egyetem 1955. évi Actáiban.

⁵⁴ P. SZATHMÁRY KÁROLY: Tudósok harca, I–II. Bp. 1883.; WERNER GYULA: Doktor Apáczai, Bp. 1899.; SZENCZEI LÁSZLÓ: A halál és a tanítványa, Bp. 1943.; uő.: A koldusdiák, Bp. 1944.; MAKKAI SÁNDOR: Ithatsz Aletta! Az élet fejedelme c. kötetben, Kolozsvár 1936.; ÁPRILY LAJOS: Tavasz a házsongárdi temetőben, a Rasmussen hajóján c. kötetben.; KOVÁCH ALADÁR: Téli zsoltár, Bp. 1944.; NÉMETH LÁSZLÓ: Apáczai, 1955. megj. 1956.

szívtam magam levegővel, visszaugrottam ide. Nemcsak testem fogyasztottam el, a tudományom is hol van . . . Elvesztegettem, mielőtt megszereztem volna . . . Az az Encyklopédia is, mi az csak a cseh Comenius munkájához is. Ha csak egy ifjú szép igyekezetét nem nézik benne, mit mondhat róla egy műveltebb ember nyom, mint hogy tanult volna még szegény legalább negyvenesztendő koráig . . . Tudom, hogy magam nyomorítottam el az embert és a tudóst is magamban. A nemzetemhez való mértéktelen és soha nem viszonzott nagy szerelemmel . . . A nagy magyar barbárság, az rántotta magához az én csöpp pallérozottságomat.”⁵⁵ Igaz, hogy a haldokló a jó ügy, a felvilágosodás elkövetkezendő diadalával vigasztalja magát, de a dráma kicsengése mégis csak egy kétségbeesett felkiáltás: „Ha tudtam volna!” Ha tudta volna, nem énekelt volna bele a nagyajtai ház ablaka alatt a diákok kórusába, s maradt volna Apáca egyszerű, munkás fia.

Öt esztendeje már szinte nap mint nap váltottunk szót Apáczaival, igyekeztünk minden reánk maradt sorát fontolóra venni, így meg kell vallanunk: Németh László tragikus hőisében nem ismertünk rá egészen arra az Apáczaira, akit a filológiai aprómunka szemünk elé állított. Nem tudjuk elhinni, hogy benne az ember és tudós „elnyomorodott” volna: ez Szily Kálmán pozitivistá szemléletének öröksége. Comenius óriási terjedelmű munkássága persze nagyobb jelentőségű, mint a fiatalon megrokkant magyar tanáré, de az *Enciklopédia* nem nyomorék alkotás, amelyre egy műveltebb ember nyom, mint a jó igyekezet bizonyására, csak megbocsátó szánnal tekinthet vissza. Bizonyos, hogy Apácza élete utolsó perceiben is keserűséggel gondolt az őt körülvevő magyar barbárságra — bár ezen egész határozottan a feudális rend anyagi és szellemi mocskát értette! — de azt is kétségtelennek tartjuk, hogy nem bánta meg a nagyajtai éneklést. Ha előre tudta volna, hogy elbukik, akkor is beleénekelte volna a kórusba, hogy kivegye részét „a tudás és szépség székulumokon átzengő énekéből”.

⁵⁵ Történeti drámák, Bp. 1956, II. köt. 124.

A JEGYZETÉKBEN HASZNÁLT RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

BpSz.	Budapesti Szemle
EPhK.	Egyetemes Philologiai Közlöny
ErdMuz.	Erdélyi Múzeum
Gyalui	Gyalui Farkas : Apáczai Cseri János életrajzához és műveinek bibliográfiájához, Kolozsvár 1892, Különlenyomat az Erdélyi Múzeum 1892. évfolyamából
Hegedüs	Hegedüs István : Apáczai Cseri János paedagogiai munkái, Budapest 1899.
It	Irodalomtörténet
ItK	Irodalomtörténeti Közlemények
Kremmer	Kremmer Dezső : Apáczai Cseri János élete és munkássága, Bp. 1952.
Makkai	Makkai László : A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen, Bp. 1952.
MKsze	Magyar Könyvszemle
Neményi	Neményi Imre : Apáczai Csere János, Bp. 1925.
Nyr	Magyar Nyelvőr
Orosz	Orosz Lajos : Apáczai Csere János válogatott pedagógiai művei, Bp. 1956.
RMK	Szabó—Hellebrant : Régi Magyar Könyvtár
RMKT	Régi Magyar Költők Tára
RMKvt	Régi Magyar Könyvtár (Heinrich Gusztáv)
Stromp	Stromp László : Apáczai Cseri János mint pedagógus, Athenaeum 1897 és 1898. évf.
Száz.	Századok
TT	Történeti Tár

JEAN CSERE APÁCZAI*

L'auteur de la présente étude a pour but de donner une synthèse de la vie et de l'oeuvre de l'éminent penseur et pédagogue hongrois sous un point de vue d'histoire littéraire. Apáczai trouvait au cours des derniers 150 ans plusieurs monographies, mais ses rapports à la science de son époque, les sources de ses oeuvres n'ont pas été suffisamment éclaircis, l'analyse détaillée de son ouvrage principal, l'*Encyclopédie hongroise*, se fait attendre jusqu'à nos jours. Il est bien certain que les représentants des différentes sciences auront encore beaucoup à dire sur l'auteur d'une *encyclopédie*, mais l'histoire de la littérature a aussi sa compétence, surtout en ce qui concerne l'explication des textes d'Apáczai qui n'ont pas encore été tous présentés au public savant. Les sources directes de la vie d'Apáczai sont malheureusement fort précaires, Apáczai était bien puritain en ce qui concerne sa vie intime, il parle très peu de lui-même, et certaines notes manuscrites qui étaient encore entre les mains de l'érudit transylvain, Jean Seivert, à la fin du XVIIIe siècle, sont complètement disparues depuis. Il faut donc suppléer aux lacunes de la biographie d'Apáczai par des analogies plus ou moins hypothétiques, mais l'auteur de ces pages espère que ces analogies sont toujours restées dans les cadres historiques du XVIIe siècle. Son plus grand effort était d'ailleurs de ne point moderniser ou idéaliser la figure d'Apáczai qui n'a, en aucune manière, besoin d'une auréole postiche pour que le caractère nettement progressiste de son oeuvre se révèle aux yeux du lecteur de nos jours.

I. Origines, jeunesse, études

La commune *Apáca* (Apața en roumain, *Geist* en allemand) se trouve à la rive gauche de l'*Olt*, 40 km au nord de la ville de *Brassó* (*Brasov* ou *Orasul Stalin* en roumain, *Kronstadt* en allemand) en Transylvanie. Apáca a actuellement 3200 habitants à peu près, dont 85 % Hongrois. Au cours de son histoire Apáca avait une population presque exclusivement hongroise qui parle un dialecte sicule. La famille *Csere* vit encore de nos jours dans le village. Dans ses environs se trouve un

* Le nom est à prononcer Tchéraux Apatsai.

donjon, imposant même dans ses ruines avec les noms de ses restaurateurs, entre autres celui d'un *Csere*.

Le nom du village Apáca émerge relativement tard dans les chartes du Moyen-Age. On ne peut guère nier que le village ne dût sa dénomination à un cloître de religieuses (*apáca* signifie en hongrois religieuse). Geist nous semble démontrer que l'église de la commune (ou celle du cloître) était placée sous le vocable du Saint Esprit. Il est impossible pourtant de dire quel était l'ordre monastique qui s'installa dans cette vallée pittoresque. Nous avons une tradition bien incertaine que l'Ordre Teutonique — qui possédait entre 1211 et 1235 la contrée par le privilège du roi de Hongrie André II — avait aussi un couvent à Apáca. Mais tout cela n'a aucun fondement dans les documents. La première charte qui mentionne Apáca date de 1377. Les bourgeois de Brassó se chargèrent cette année de reconstruire la forteresse frontière *Törösvár* pour le roi Louis d'Anjou le Grand, en recevant naturellement une série de privilèges. Apáca, avec huit autres communes, appartenait alors au territoire de la forteresse, ses habitants, exempts de tout servage, étaient obligés au service militaire. Mais les bourgeois avisés de Brassó voulaient à tout prix entrer en pleine possession de ce riche territoire et firent des tentatives réitérées de se le procurer. Pendant le règne énergique du roi Mathias Corvin ils ne réussirent point, mais sous Vladislas II, de la dynastie des Jagellons, pendant l'affaiblissement du pouvoir central, ils atteignirent leur but. Vladislas II empruntant quelques milliers de florins à Brassó, leur laissa en gage le territoire entier de la forteresse de *Törösvár*. Les rois, successeurs de Vladislas II, puis les princes de Transylvanie ne réussirent jamais à dégager le territoire de *Törösvár*, les communes y appartenant restèrent jusqu'en 1848 sous la domination de Brassó et elles devinrent bien vite des villages de serfs. C'était le prince Georges II Rákóczi qui, en 1651, promulgea l'acte de donation définitif.

Nous connaissons les comptes municipaux de Brassó dès le XVe siècle et nous pouvons ainsi jeter un coup d'oeil dans la vie quotidienne de ces villages de serfs, dont Apáca était un des plus grands. Les données insignifiantes en elles-mêmes, montrent bien clairement que cette relation entre la ville et les villages devint peu à peu celle du seigneur et du serf taillable et corvéable. Cette relation était encore compliquée par les différends de nationalité. Brassó était une ville saxonne (allemande), la population des villages était hongroise. La réforme religieuse au XVIe siècle creusa une nouvelle fossée entre la ville et les villages lui subjugués, parce que la bourgeoisie était luthérienne, les villages adoptèrent bientôt la « religion hongroise », le calvinisme. Brassó avait à faire un effort séculaire pour ramener ses sujets à l'orthodoxie luthérienne et ce processus ne se termina qu'au commencement du XVIIIe siècle. La lutte de classe était donc bien vive à Apáca et, chose fort significative, les habitants des « Neuf villages » refusèrent nettement de prendre les armes contre les paysans révoltés de Georges Dózsa en 1514.

Jean *Cseri* Apáczai vit le jour à Apáca en 1625. Son nom a deux variations : *Csere* ou *Cseri*. Vers la fin de sa vie, Jean Apáczai écrivit lui-même *Cseri*, la forme régulière reste pourtant *Csere* qui vit encore de nos jours dans son village natal et qui se figure dans le titre de son célèbre

Encyclopédie hongroise. Le jour de sa naissance n'est point connu, le 10 juin, adopté par quelques historiens du siècle passé, n'a aucun fondement. Il n'est pas aisé de définir précisément la situation sociale de la famille d'Apáczai. Son illustre disciple, Nicolas Bethlen, chancelier de la Transylvanie écrit dans ses *Mémoires* (vers 1708) que son maître vénéré était fils d'un habitant d'Apáca qui avait «des libertés dont on jouissait alors dans ce village». Il est bien certain que le village d'Apáca gardait obstinément la mémoire de ses anciens privilèges, sa population augmentait continuellement par l'immigration des territoires voisins de la Siculie, et les Sicules, chose connue, possédaient selon le droit public hongrois, codifié par Werbőczy, la liberté et la noblesse personnelles. On peut supposer que la famille Csere était d'origine sicule ou bien elle possédait sa lettre de noblesse. Nous connaissons d'une manière détaillée la carrière du frère cadet de notre héros, Thomas Apáczai, qui après avoir fait ses études à l'académie de Kolozsvár (Cluj, Klausenburg), devint fonctionnaire de plusieurs comitats hongrois et ces charges étaient réservées exclusivement à la noblesse. On peut trouver aux Archives Nationales de Budapest plusieurs lettres de noblesse octroyées par des princes de Transylvanie (Gabriel Báthory, Gabriel Bethlen) à des habitants d'Apáca et rien n'exclut que la famille de Jean Csere n'eût aussi dans son armoiré ce diplôme tant précieux dans la Hongrie féodale. Ayant des privilèges ou non, la réalité sociale reste pourtant que le père de Jean Apáczai était un homme pauvre, petit propriétaire sans doute, et il faut mentionner que notre héros fait une sortie véhémente dans son *Encyclopédie* contre le servage «qui est plus dure chez nous que ne fut la servitude égyptienne».

Après avoir éliminé quelques légendes de la biographie d'Apáczai et rectifié quelques dates, l'auteur dessine le tableau des études d'Apáczai. Il les commença à Kolozsvár, selon toute vraisemblance, vers 1636—37 dans le collège des réformés dont le système pédagogique se modelait sur celui de Gyulaféhérvár (Alba Julia), rédigé par le célèbre Jean Henri Alsted. Ce dernier, avec Jean Henri Bisterfeld et Louis Piscator, fut invité à l'Académie de Gyulaféhérvár par Gabriel Bethlen et il présenta en 1630 son programme d'enseignement à la princesse veuve, Cathérine de Brandenbourg, le grand prince étant mort en 1629. On peut supposer que le collège de Kolozsvár avait, dans le cours secondaire, cinq classes qui ne signifiaient naturellement pas autant d'années, et il est presque certain que Jean Apáczai fit le cours secondaire en 7 années. Le caractère de l'enseignement était nettement rhétorique, comme partout en Europe. Pour la dernière classe secondaire Alsted ordonna : «Præcepta Logices plane docentor, et ipsorum praxis in tractatione thematis simplicis et compositi, nec non in analysi oratorum et poetarum ad oculum monstrator. Rhetorices præcepta plene docentor et variatio rhetorica urgetor.» Les sciences naturelles et même les mathématiques n'ont aucune place dans ce programme, l'influence de Jean Sturm et de son gymnase de Strasbourg ne peut être méconnue. Apáczai avait pourtant à Kolozsvár un professeur qui lui montra autre chose que les préceptes de la rhétorique et c'était André Porsalmi qui dirigea son attention vers les sciences naturelles aussi. L'auteur de l'*Encyclopédie hongroise* reconnaît avec gratitude les suggestions précieuses qu'il a reçues de Porsalmi

pendant leurs leçons et conversations privées. En 1643 Apáczai entra à l'Académie de Gyulafehérvár où il faisait ses études de philosophie et de théologie en cinq ans jusqu'en 1648.

Les réformés de Gyulafehérvár avaient une école distinguée dès 1565 (successeur elle-même de l'école capitulaire du Moyen-Age), mais le flux antitrinitarien l'abolit vers 1569. Le prince de Transylvanie, Jean Sigismond invita à l'école antitrinitarienne le célèbre Pierre de la Ramée (Ramus) qui refusa l'invitation. Après la mort du prince, grand protecteur des idées de Blandrata et de Socin, l'école devint de nouveau réformée. Bethlen avait l'intention d'en faire une académie et c'est pourquoi il fit venir de l'Allemagne les trois professeurs déjà mentionnés. Bethlen dota son école chérie de riches donations, Georges I Rákóczi fit ériger ses bâtiments et Gyulafehérvár devint ainsi un des foyers intellectuels de la Hongrie et de la Transylvanie protestantes. N'ayant jamais atteint le grade de l'université, ses meilleurs élèves, leurs études terminées, se rendaient à l'Occident pour visiter les universités allemandes, hollandaises ou anglaises. On peut mentionner que Martin Opitz, le grand poète allemand, était aussi professeur à Gyulafehérvár en 1622 et 1623.

L'auteur présente ensuite Alsted et Bisterfeld, dont le dernier était professeur d'Apáczai et avait une influence considérable sur l'esprit de notre héros. Apáczai raconte dans la préface de son Encyclopédie que Bisterfeld insistait souvent, lors de ses conférences, sur la nécessité du savoir encyclopédique, l'Écriture sainte ne pouvait être expliquée, selon lui, sans connaissances scientifiques approfondies. Bisterfeld était d'ailleurs un philosophe non sans mérite, précurseur un peu de Leibnitz qui parlait toujours avec respect du professeur de Gyulafehérvár.

Apáczai faisait de très bonnes études théologiques à l'académie de la capitale transylvaine, il se fit remarquer par le puissant évêque calviniste, Étienne Katona Gelei, qui l'envoya, en 1648, avec la bourse d'étude de l'Église transylvaine aux universités hollandaises. Il s'intéressait surtout aux langues orientales, au hébreu tout d'abord, mais à Gyulafehérvár il n'en avait que de «maîtres muets», c'est-à-dire des livres. Nous savons de lui-même qu'il était obligé deux fois à interrompre ses études, la maladie sournoise, la phtisie qui causa enfin sa mort prématurée, se présentait déjà dans sa jeunesse. «Diligentiae oestro percitus», comme il dit, Apáczai travaillait jour et nuit, «ingenti tamen corporis et animi fatigatione», et le corps débile se récriait quelquefois.

Il est bien certain que notre Apáczai avait déjà des contacts avec le mouvement puritain à Gyulafehérvár qui avait pour représentant dans la cour princière le «concionator aulicus», Paul Medgyesi. Chose remarquable, en dehors des Îles Britanniques le puritanisme n'avait ses partisans qu'aux Pays-Bas et en Hongrie. Les luttes autour de ce réveil religieux étaient chez nous fort mouvementées, étant donné la structure féodale de la société et de l'église réformée hongroises, semblables à cet égard à celles de l'Angleterre. On peut souligner aussi que les réformes pédagogiques de Comenius commençaient à se faire sentir à ce temps-là dans l'instruction publique hongroise. La *Janua aurea* quitta la presse de Várad en 1643 pour servir de manuel dans les écoles secondaires transylvaines.

Après avoir détaillé la vie quotidienne d'Apáczai à Gyulafehérvár, l'auteur fait un tableau de la littérature ecclésiastique et scientifique hongroise dans la première moitié du XVIIe siècle pour pouvoir mesurer le trésor intellectuel d'Apáczai avec lequel il se rendit «ad oras externas». Il souligne surtout l'influence d'Albert Molnár Szenczi, le grand humaniste hongrois, de Paul Medgyesi, de Pierre Alvinczy, mais on peut supposer celle du stoïcisme à la manière de Juste Lipse qui avait des traducteurs hongrois dès les années 40 du XVIIe siècle et celle de Guevara aussi dont le célèbre *Relox* avait une traduction complète hongroise en 1628.

II. Les années en Hollande

Apáczai quitta Gyulafehérvár (Alba Julia), selon toute vraisemblance, vers le milieu du mois de juin 1648, il prit ses inscriptions à Franeker le 22 juillet. Il ne nous laissa aucune note sur son itinéraire mais il est facile de le fixer à l'aide des analogies contemporaines. Nos étudiants hongrois, s'ils n'avaient pas choisi la route par Danzig et en mer, firent leur voyage à travers l'Allemagne, par Breslau, Francfort sur l'Odère, Berlin, Hambourg et Oldenbourg. Il est probable qu'Apáczai choisit à l'estuaire de l'Elbe la route maritime et atteignit en bateau les bords de Friesland.

Les Provinces Unies étaient alors le pays le plus riche et le plus développé de l'Europe, l'État bourgeois modèle, comme dit Ch. Marx. Un chapitre de la présente étude s'occupe des causes de cette floraison et fait un tableau de la vie active, commerçante de la bourgeoisie néerlandaise et touche aussi la question des controverses théologiques, celle p. ex. des arminiens et les gomariens. L'activité économique florissante a donné naissance à une vie intellectuelle qui était enviée en Europe partout dans les milieux savants. La richesse et la beauté des villes hollandaises étaient universellement louées et Apáczai partageait sans aucun doute les sentiments du savant allemand qui en 1645 s'exprimait ainsi : «Oppida ad invidiam pulchra, lautissima florentissima, *ἡρώσι μακρόων*». Les Pays-Bas donnèrent asile aux savants persécutés : Ames, Descartes, Alting, Geulinx, Koch et bien d'autres y trouvèrent refuge. La liberté intellectuelle était plus grande que n'importe où en Europe, les appointements universitaires s'élevèrent à un niveau inouï ailleurs.

Apáczai commença ses études à Franeker, où Jean Koch (Coccejus) occupait encore la chaire de la langue hébraïque et c'est de lui qu'Apáczai reçut les premières connaissances sérieuses de la langue sacrée. Il est fort probable qu'il fit la connaissance des ouvrages d'Ames (Amesius) ici, à l'académie vétuste des Frises, où l'esprit du grand puritain était plus vivant que n'importe où ailleurs. Il ne passait pourtant que six semaines à peu près à Franeker, le 5 septembre 1648 nous le trouvons à l'Université de Leyde. Il prit ses inscriptions en compagnie de deux Danois et d'un jeune homme de Rotterdam sous le rectorat d'Othon Heurnius, docteur en médecine. Notre Apáczai était le plus âgé de ses camarades, la matricule lui donne 24 ans. Il assista le 19 octobre au discours d'entrée du nouveau professeur de théologie A. Heidánus et il suivit les cours de Fr. Spanheim, de J. Triglandus et certainement ceux

de Golius, qui venait d'occuper il y a quelques semaines la chaire du grand orientaliste décédé, Constantin l'Empereur. C'est ici que professaient l'historien Daniel Heinsius et le philologue Claude Saumaise, porté aux nues par ses contemporains. La nouvelle philosophie de Descartes fut représentée par de Raet et surtout par Adrien Heereboort. Apáczai profitait beaucoup des leçons de ces professeurs illustres et il resta à Leyde probablement jusqu'aux Pâques de l'année 1649, quand il s'installa enfin à Utrecht.

Utrecht était le centre intellectuel des Pays-Bas quoiqu'il possédât la plus jeune des universités néerlandaises. Plusieurs voyageurs hongrois nous ont laissé des notes sur la ville, surtout Joseph Keresztesi qui fréquentait l'université en 1779—1780 et nous en donna une description intéressante. On peut en tirer des analogies sur le XVIIe siècle mais nous avons des sources directes aussi, p. ex. le beau discours que Johannes Georgius Graevius, professeur d'éloquence de l'université, prononça le 16 mars 1686, lors du premier jubilé, sur la beauté de la ville.

Aux XVII—XVIII-èmes siècles, les étudiants hongrois jouaient un rôle tout à fait considérable dans les universités des Provinces Unies. Il y avait presque une émulation pour les étudiants hongrois et toute une série de bourses d'étude était à la disposition des étrangers, à Utrecht p. ex. la bourse Van Frankendaal. Le célèbre Gisbert Voetius était un grand protecteur des Hongrois. Nous savons d'ailleurs d'Apáczai lui-même que les étudiants hongrois firent passer 18 000 thalers par an à l'étranger et une grande partie de cet argent resta en Hollande. Les étudiants hongrois avaient toute sorte de bénéfices aux universités p. ex. ils ne payaient pas les taxes d'inscription. «*Gratis inscriptus est quia Hungarus*», lisons-nous dans la matricule de Groningue. Les étudiants hongrois occupaient d'ailleurs une situation privilégiée au point de vue intellectuel aussi. Ils étaient beaucoup plus âgés de leurs camarades universitaires, ayant déjà terminé le cours académique en Hongrie; ils parlaient un latin classique et Pierre De Hofstede écrivit dans son œuvre satirique, *Pseudostudiosus hodiernus* (1738): «Comme les autres oiseaux se taisent, quand un oiseau chanteur commence à exécuter ses trilles, les étudiants hollandais restent muets, quand un théologien hongrois entre dans leur société.» Il faut naturellement reconnaître que ce beau latin humaniste de nos Hongrois était la fruit de notre faiblesse sociale et Apáczai et ses compagnons hongrois luttèrent avec toute leur force pour la culture hongroise *en langue maternelle*. Dans son *Areopagitica* Milton fit aussi le louange de ces hommes graves et savants que la Hongrie et la Transylvanie envoyaient dans son pays «de l'autre côté de la forêt hercynienne.»

On peut constater à Utrecht la présence d'un petit cercle de Hongrois entre 1648 et 1653 qui ayant des idées progressistes, firent cause commune dans leur patrie aussi. Ils étaient presque tous partisans du puritanisme anglais, plusieurs d'entre eux traversèrent le Pas de Calais et avaient des impressions de l'Angleterre de Cromwell. Georges Csipkés Komáromi p. ex. était un ami fidèle d'Apáczai, il faisait un séjour de neuf mois en pays britannique, passa son doctorat en théologie à Utrecht et devenait plus tard pasteur réformé de Debrecen et l'un des écrivains distingués de notre XVIIe siècle. C'est lui qui rédigea la première grammaire anglaise pour des Hongrois, en latin, sous le titre *Specilegium*

anglicum. Grand connaisseur des langues orientales, il publia à Utrecht une *Schola hebraica* aussi (1654). Ce cercle d'amis avait son adversaire parmi les Hongrois à Utrecht dans la personne de Gaspard Csulyak Miskolezi, auteur d'un *Indépendantisme anglais* (1654) qui attaquait avec véhémence et plein de mauvaise volonté les partisans hongrois du puritanisme. Son écrit, très bien composé d'ailleurs, était une dénonciation adressée aux autorités hongroises, surtout au prince de Transylvanie. Les puritains hongrois d'Utrecht répondirent avec le *Puritanisme anglais* d'Étienne Telkibányai (1654), traduit d'après Ames.

Il est bien certain que la révolution anglaise exerçait une influence considérable sur Apáczai et ses camarades. Ayant séjourné en Hollande entre 1648 et 1653, il avait l'occasion de se rendre compte des événements le plus impressionnants de cette révolution : le procès et l'exécution du roi, la dictature de Cromwell, l'anéantissement des *levellers* etc. On peut facilement prouver qu'il connaissait une série de brochures anglaises — en latin presque toutes — surtout les oeuvres de Milton, l'*Eikonoklastes* (1649) et la *Defensio pro populo Anglicano* (1651). Il ne devint naturellement pas un indépendant à la manière anglaise, mais son radicalisme et sa force morale recevaient une leçon inoubliable en voyant ces puissantes manifestations de la souveraineté du peuple. Dans son *Encyclopédie* l recueillit avec une adresse digne d'attention les événements de la révolution anglaise, il signala même un fait mémorable dont il fut peut-être témoin, le meurtre du docteur Dorislaus, ambassadeur de la République anglaise, à La Haye le 12 mai 1649.

La plus grande expérience intellectuelle pour Apáczai était pourtant la rencontre avec les idées de Descartes. L'auteur fait une revue des cartésiens d'Utrecht (H. Réneri, H. Le Roy, J. Bruyn), puis il souligne qu'à l'arrivée d'Apáczai en Hollande le cartésianisme était une philosophie prohibée, mais l'opinion publique embrassait partout avec ferveur les idées du seigneur de Perron. Les autorités universitaires se prononcèrent en 1651, sur la demande de Louis Henri, comte de Nassovie, pour la philosophie d'Aristote, mais la jeunesse et une partie des professeurs étaient partisans convaincus de Descartes. A. Heereboord, p. ex. adressa en 1648 une longue lettre aux curateurs de l'Université de Leyde en leur faisant un véritable cours de philosophie cartésienne. Le foyer des nouvelles idées était pourtant Utrecht où Apáczai passait plusieurs années faisant la connaissance non seulement de Reguis (Le Roy), mais de Lambert Velthuisen aussi, esprit ouvert et progressiste qui avait des luttes assez véhémentes avec les théologiens en faveur du système héliocentrique dont Apáczai était lui-même fervent confesseur.

Notre philosophe hongrois parla dans son *Projet d'une académie hongroise* (1658) de ses relations avec Gisbert Voetius (Voet). Le «papa Ultrajectinus», adversaire de Descartes, était le plus grand soutien de l'orthodoxie calviniste et il est bien intéressant que Jean Apáczai avec sa conviction cartésienne se disait pourtant son élève. Nous avons déjà mentionné que Voetius fut un grand protecteur des Hongrois, et puritain lui aussi, il s'est assuré la sympathie d'Apáczai et de ses compagnons qui admiraient d'ailleurs ses connaissances encyclopédiques, son dévouement à l'Université et sa vie pieuse dont le loua son grand adversaire, Descartes, lui-même.

Le début académique d'Apáczai fut la soutenance d'une thèse de Voetius dans la *Disputatio theologica continens introductionem ad philologiam sacram*, le 23 et 27 mars 1650. L'introduction est bien détaillée, elle montre le savoir étendu de Voetius et la soif de connaissance avec laquelle Apáczai se préparait à la carrière scientifique. Il faut noter qu'Apáczai souligne dans ses corollaires le besoin des connaissances linguistiques arabes dans l'explication de l'Écriture sainte. Il est un des premiers dans la vie intellectuelle hongroise qui eut des connaissances approfondies dans cette langue orientale.

Chose curieuse, Apáczai passa son doctorat en théologie non pas à Utrecht, sous Voetius, mais à Harderwijk sous la présidence du recteur Gisbertus ab Isendoorn, le 22 avril 1651. Le 26 il fut reçu docteur avec une solennité extraordinaire, le premier à l'université nouvellement fondée. Sa thèse soutenue était une *Disputatio theologica inauguralis de primi hominis apostasia*. Le seul exemplaire de cette dissertation qui se trouvât en Hongrie, fut anéanti pendant la dernière guerre mondiale et il serait à souhaiter qu'on en découvrit un autre aux Pays-Bas, parce que nous en avons des connaissances fort superficielles d'après un court compte-rendu du siècle dernier.

Après avoir passé son examen, Apáczai rentra à Utrecht où il se maria le 30 septembre 1651 épousant Aletta van der Maet, fille d'un négociant aisé. Nous savons bien peu sur ce mariage aussi, les matricules de la paroisse Sainte Cathérine (conservées actuellement aux archives de la ville) ont gardé le fait, mais elles ne disent rien sur la famille de la jeune mariée. Ce serait une belle tâche, même pour des chercheurs hollandais d'éclaircir la situation sociale de la famille, ou des familles, Van der Maet d'Utrecht ; l'auteur de ces pages est fermement convaincu qu'on pourrait trouver des renseignements sur Apáczai aussi. On peut supposer qu'Apáczai fit la connaissance d'Aletta dans un de ces cercles bibliques qui dans l'esprit de la dévotion puritaine se groupaient autour d'un pasteur pour étudier les Écritures. Le jeune docteur en théologie était certainement dirigeant d'un tel groupement.

Dans la littérature hongroise nous avons une ancienne tradition selon laquelle Apáczai aurait été invité à une des chaires théologiques de l'université d'Utrecht. Nicolas Bethlen, élève personnel d'Apáczai, en parlait déjà et tous les biographes du grand pédagogue prenaient cette tradition pour de l'argent comptant. L'auteur fait la critique de ces suppositions sans preuves : dans les actes du conseil municipal (Vroedschap) on n'en trouve rien, bien qu'il y eût deux occasions où Apáczai aurait pu être nommé, une fois à la chaire des langues orientales, où Jean Leusden, jeune savant lui-aussi, fut nommé professeur extraordinaire (1651) et une autre fois à la chaire de théologie morale, qui devint vacante avec la mort de Charles de Maets (le 20 avril 1651). Il est bien certain que dans la maison de son beau-père, dans les cercles d'amis on destinait Apáczai à une carrière académique ; nous nous en doutons que Jean Leusden fût son rival, mais les projets d'Apáczai ne pouvaient jamais être réalisés. Leusden avait des protecteurs beaucoup plus influents (il épousa la fille d'un Van der Nypoort), Apáczai, de son côté, fut obligé à l'Église transylvaine. Vers la fin de l'année 1652 il reçut une lettre de son évêque, Georges Csulai qui l'invita à rentrer dans

la patrie. Apáczai rédigea encore en Hollande plusieurs traités scientifiques en forme de lettres qu'il publia à la suite de son *Encyclopédie hongroise* avec son célèbre discours d'entrée de Gyulaféhérvár *De studio sapientiae*. Les deux premières lettres portent des dates de l'année 1651, 1652. Les sujets proposés et leur solution restent dans les cadres de la plus stricte orthodoxie calviniste : Pourquoi Dieu ne pouvait et ne voulait-il point pardonner la faute de l'homme sans la satisfaction du Christ ? Comment peut-on prouver que la foi salutaire est fondée dans la volonté ? Le Christ donna-t-il satisfaction pour nous avec une volonté active ou passive ? L'origine des choses est-elle dans la science ou dans la volonté de Dieu ? (Apáczai décide toujours selon la théologie volontaristique d'Amès). Quelle est la juste prononciation du tetragrammaton *J h v h* ? Jephthé sacrifia-t-il vraiment sa fille ou non ? Parmi les correspondants d'Apáczai nous ne connaissons que Jean Leusden, avec lequel il eut plusieurs discussions publiques à l'université aussi : c'est avec lui qu'Apáczai est en controverse sur le nom du Seigneur ; les autres destinataires, un certain Abraham Gelder d'Utrecht et un jeune théologien de Harderwijk, nommé Glandorpius, nous restent, malheureusement, inconnus. Terminons la revue des oeuvres d'Apáczai en Hollande en mentionnant deux poésies qu'il adressait à des compatriotes en les félicitant de grades universitaires obtenus. La première, en langue hongroise, se trouve à la fin de la *Lanterne céleste* de Jean Filep Bökényi (1652), l'autre, en latin, se lit dans la dissertation inaugurale de Georges Csipkés Komáromi (1653). Les deux poésies en hexamètre montrent Apáczai un maître habile de cette forme classique.

III. L'Encyclopédie hongroise

L'ouvrage principal de Jean Csere Apáczai est l'*Encyclopédie hongroise*, juste titre de son immortalité d'écrivain. La bibliographie hongroise constata il y a bien des années déjà que l'ouvrage dont le titre porte l'année 1653 ne parut définitivement qu'en 1655. Les parties I—VIII ont été rédigées à Utrecht et imprimées sans doute sous la surveillance de l'auteur, les parties IX—XI ont été envoyées à l'éditeur hollandais (Jean Waesberg) de la Transylvanie par l'intermédiaire des étudiants hongrois se rendant aux Pays-Bas. Nous avons déjà mentionné que l'ouvrage parut avec le discours d'entrée d'Apáczai *De studio sapientiae* et ce discours a une feuille de titre distincte datée de l'année 1655, en appendice nous lisons les quatre lettres scientifiques analysées. Dans sa *Praefatio ad lectorem* Apáczai raconte lui-même la genèse de son oeuvre. Il arriva aux académies hollandaises avec le désir de se procurer une vue d'ensemble sur toute les sciences et il se mit à faire des extraits, en latin d'abord, de ses lectures. Le premier ouvrage encyclopédique qu'il commençait à rédiger, s'appela *Ars artium* d'après, un peu, Raymond Lulle (*Ars magna, Ars generalis, Ars veritatis*), mais selon les idées d'Ames qui dans sa *Demonstration logicae verae* donna la définition de l'*ars* et de l'*encyclopédie* aussi.

Apáczai nous raconte plus tard dans sa préface qu'en feuilletant les différents livres en langues nationales traitant des matières scientifiques (il mentionne l'italien, le français, l'anglais et le hollandais), il a été pris d'une jalousie amère en pensant au manque totale de tels livres en langue hongroise. Or, une nation qui emprunte tout par l'intermédiaire d'une langue étrangère (le latin), dit-il, est infiniment malheureuse et misérable. « Cette vue tournant devant mes yeux jour et nuit, rongait amèrement ma conscience, chassait mon sommeil, détournait mon esprit des études et je concentrais toutes mes forces à la pensée, comment pourrais-je aider dans la misère de ma patrie. » Cette belle inspiration patriotique était la force motrice de l'*Encyclopédie hongroise*. Apáczai voulait dès ce moment rédiger son oeuvre en hongrois, mais « la dureté et l'aridité » de la langue maternelle, en ce qui concerne la terminologie scientifique, le rebuta « au seuil même ». Il fut pourtant fortifié par l'exemple de Théodore Gaza qui en traduisant la zoologie d'Aristote et la botanique de Théophraste, se plaignait lui aussi de l'insuffisance de la langue latine. Il résolut donc fermement qu'il donnerait « toutes les sciences en hongrois aux Hongrois ». Selon son nouveau projet, l'ouvrage devait porter le titre *Pasoptron* et il ne trouva le titre définitif, l'*Encyclopédie hongroise*, que vers la fin de l'année 1652 quand il fut rappelé par son évêque. Il resta à Utrecht jusqu'à l'été de l'année suivante et il travailla acharné à la rédaction de son ouvrage principal. Cette-fois le livre devait déjà servir la présentation de son auteur devant l'opinion publique hongroise.

La première encyclopédie en langue hongroise était d'ailleurs destinée à la jeunesse étudiante, elle était un livre scolaire. Cet objectif n'empêcha en rien l'auteur de s'efforcer à obtenir une plénitude scientifique, c'était un livre scolaire, mais selon les notions modernes on pourrait l'appeler un manuel universitaire. Bien que la définition de l'encyclopédie vint du petit traité d'Ames (*Demonstratio logicae verae*), le modèle d'Apáczai était l'*Encyclopaedia septem tomis distincta* d'Henri Alsted (1630). Ce dernier n'était point un esprit original, son ouvrage monumental qui comprend 2404 pages in-folio, est un mélange assez incohérent du savoir de son temps, on y chercherait en vain un système raisonnable. L'*Encyclopédie* eut néanmoins une fonction assez importante dans la vie scientifique contemporaine, surtout avec sa matière extrêmement riche, en donnant exemple à des penseurs beaucoup plus profonds, à Samuel Hartlib, à Comenius.

La structure de l'*Encyclopédie hongroise* est supérieur à celle d'Alsted, elle est vraiment cartésienne, claire et logique. Elle commence par la métaphysique ou mieux dire l'épistémologie de Descartes (I), elle traite ensuite de la dialectique ou logique qui selon le système de Ramus ne font qu'un (II—III). L'arithmétique et la géométrie (IV—V) préparent déjà les sciences de la réalité en restant pourtant théoriques. L'astrologie (VI.) est également une science mathématique, mais elle prélude aux sciences naturelles qui donnent la matière à la partie VII, fort étendue, une *philosophia naturalis* complète : géographie descriptive, physique, biologie, physiologie, médecine, zoologie et botanique tout ensemble. Dans la partie VIII Apáczai présente les arts mécaniques (« artes mechanicae ») selon les conceptions d'Alsted en y parlant de la

géographie politique, de l'architecture, de l'agriculture et de l'élevage des bestiaux. En expliquant ainsi la réalité extérieure, il se tourne vers la société. Après l'histoire qui n'est d'ailleurs qu'une chronologie (IX), il traite la « philosophie pratique » (X), c'est-à-dire les sciences qui règlent la vie de l'homme en société : l'éthique, l'économie, la politique et la pédagogie. La dernière partie (XI) est naturellement la théologie, le cercle rentre en lui-même, parce que le système des sciences a commencé par Dieu, garant de tout savoir et il finit par lui, but final de toutes connaissances. Dans sa préface Apáczai ne donne point un plan préliminaire de sa conception, mais en commençant la IXe partie, il dit : « Nous parlâmes jusqu'ici des choses qui pouvaient être considérées à la lumière de la nature, viennent maintenant celles que nous devons connaître de la révélation de Dieu, c'est-à-dire de l'Écriture Sainte. » Il a encore projeté une partie pour la grammaire et la rhétorique, mais il y renonça, parce que, selon toute vraisemblance, il ne se sentit pas assez fort à la construction d'une rhétorique hongroise : toutes les autres connaissances pouvaient être traduites, mais cette science de la belle parole, intimement liée à la langue, était encore à faire dans notre littérature. Dans la rédaction actuelle la philosophie, les mathématiques et les sciences naturelles, les sciences sociales, la théologie ont respectivement 26, 257, 74 et 47 pages, ce qui montre clairement combien l'*Encyclopédie hongroise* était un facteur sérieux du progrès scientifique. Apáczai savait fort bien, de quoi la vie hongroise — subjuguée aux idées féodales et au dogmatisme théologique — avait besoin. La prépondérance des sciences est une manifestation de la classe bourgeoise, faible en Hongrie au XVIIe siècle, mais qui veut néanmoins faire entendre sa voix.

L'*Encyclopédie hongroise*, comme toutes les encyclopédies du monde, est une compilation. Il est bien certain qu'Apáczai se servait, pour s'orienter, du manuel bibliographique de G. Voetius, *Exercitia et bibliotheca studiosi theologiae* (1644). Dans sa préface il énumère scrupuleusement tous les auteurs dont il utilisait les ouvrages. En négligeant les sources de second ordre, nous pouvons constater que les sources principales de notre *Encyclopédie hongroise* sont qui suivent : les *Principia philosophiae* (1644) de Descartes, *La demonstratio logicae verae* (1643) d'Ames, les *Arithmeticae libri duo et Geometriae septem et viginti* de Ramus (ed. Schonerus 1627), les deux manuels de Le Roy, *Philosophia naturalis* (1646) et *Fundamenta medica* (1647), l'*Epitome astronomiae reformatae generalis* (1643) de Jean Holwarda (Phocylides), la *Physica* (1587) de Guillaume Adolphe Scribonius, l'*Encyclopédia* (1630) d'Alsted, l'*Opus chronologicum* (1603) de Sethus Calvisius et le *Theatrum historicum* (1613) de Christophe Helvicus, enfin la *Medulla theologica* (1623) d'Ames, la *Sacra theologia* (1585) de Fennerus et la *Politica methodice digesta* (1603) de Jean Althusius. Apáczai s'efforçait de se documenter des meilleurs sources qu'il pouvait trouver. Il ne se proposait point d'être original, il ne voulait que servir à ses élèves et à la vie scientifique hongroise.

L'auteur de la présente étude fait une analyse détaillée de l'*Encyclopédie hongroise*. Il examine surtout les sources du texte hongrois, mais la manière de l'adaptation aussi et les questions idéologiques y touchant. La première partie de cette encyclopédie « en miniature » (elle compte 416 pages in 12) parle *Du commencement de la science* qui est un extrait

des idées les plus importantes de Descartes. Il faut appeler l'attention au fait, et M. Joseph Turóczy-Trostler l'a déjà fait en 1934 dans son étude *Les cartésiens de Hongrie* (Revue des Études Hongroises et Finno-ougriennes), que le cartésianisme d'Apáczai était fort précoce, il travaillait en 1651—52, immédiatement après la mort de Descartes, sur la base des sources originales, surtout d'après les *Principes de la philosophie*. Descartes occupa d'ailleurs notre Apáczai pendant toute sa vie. Dans son *Encyclopédie* ce n'est pas seulement la première partie qui montre l'influence immédiate de Descartes : l'appendix de la partie V sur les lois du mouvement, la cosmogonie de la partie VI sont traduits des *Principes*, mais Regius (Le Roy), source principale pour la physique, la physiologie et la psychologie, professait un cartésianisme si prononcé que Descartes lui-même était contraint de le désavouer pour éviter les attaques de l'orthodoxie religieuse et philosophique. Dans son discours *De studio sapientiae*, Apáczai fait un éloge chaleureux des mathématiques et cite la 64e paragraphe de la seconde partie des *Principes*. Dans son dernier ouvrage, la *Philosophia naturalis*, resté en manuscrit et négligé jusqu'ici par l'histoire de la littérature hongroise, Apáczai présente les idées de Descartes d'une manière plus détaillée et avec plus de cohérence que dans son *Encyclopédie*; il se réfère au *Discours de la méthode* et cite plusieurs fois les *Passions de l'âme* qu'il connaît en traduction latine. Le cartésianisme d'Apáczai a naturellement ses lacunes et ses insuffisances qui sont faciles à expliquer vu son cartésianisme précoce et sa vie courte. Il ne pouvait pas atteindre à une synthèse entre la théologie orthodoxe-puritaine et la philosophie de Descartes, nous ne trouvons pas chez lui cette « scolastique cartésienne » qu'on peut constater p. ex. chez Christophe Wittich ou chez l'allemand Jean Clauberg. Apáczai n'était point capable de construire une logique cartésienne, c'est-à-dire adapter les idées nouvelles à la logique traditionnelle fondée sur Aristote. Il emprunta sa logique (IIe et IIIe partie d'*Encyclopédie*) à Ames qui avait travaillé d'après Ramus. Apáczai n'examina pas dans toutes ses conséquences la relation du corps et de l'âme, thèse fondamentale du cartésianisme, il restait toujours dogmatique à cet égard, il croyait même que la distinction exacte de la *res cogitans* d'avec la *res extensa* qu'il avait trouvée chez Descartes, était la dualité professée par la théologie. Il ne découvrit point les problèmes qui mènent vers Geulinx, Malebranche et Spinoza. Étant donné tout cela, Apáczai ne reconnut pas assez clairement le caractère matérialiste du système cartésien dans l'explication de la nature, n'ayant pas eu la formation mathématique approfondie qu'exigeait la pénétration d'un système qui empruntait sa méthode aux mathématiques. Mais on doit être juste envers Apáczai. Il saisit très bien la portée du *cogito*, la possibilité du doute scientifique et il vulgarisa en langue hongroise une série de thèses cartésiennes fort progressistes et c'est un mérite de premier ordre dans la vie intellectuelle hongroise du XVIIe siècle où un orage éclata p. ex. même autour de la logique de Ramus qui supplanta celle de Keckermann dans quelques écoles des puritains.

Les IIe et IIIe parties de l'*Encyclopédie hongroise*, comme nous l'avons déjà mentionné, donnent la logique (la dialectique) d'après le texte d'Ames, selon le système de Ramus. Ce fait creuse un précipice

profond entre la Ière et la IIe partie, puisque la dialectique de Ramus était déjà surannée au milieu du XVIIe siècle. Jean Clauberg, contemporain d'Apáczai, en rédigeant sa *Logica vetus et nova* et surtout sa *Logica contracta*, donnait un heureux exemple à la fusion des idées nouvelles et traditionnelles et devenait ainsi précurseur de *l'Art de penser* du Port-Royal. Apáczai, lui-aussi disciple immédiat de Descartes, n'arriva pas jusqu'ici.

Les IVe et V^e parties présentent les mathématiques d'après les manuels de Ramus. Quant à l'arithmétique, Apáczai donne assez peu dans son texte, les équations du premier degré manquent déjà, mais dans la littérature mathématique de Hongrie Apáczai a néanmoins son importance, parce qu'avant lui il n'y avait chez nous que de primitifs manuels scolaires. La géométrie, vu la riche tradition antique d'Euclide, réussit mieux et d'une façon plus détaillée. Apáczai faisait des efforts héroïques pour créer la *terminologie hongroise* de telles sciences exactes que la logique et les mathématiques. S'il ne réussit pas toujours, cela n'enlève rien de son mérite de précurseur.

La partie VI, l'astronomie, est une belle construction. Sa grande nouveauté est que notre Apáczai se déclare expressément pour le système héliocentrique de Copernic que l'orthodoxie religieuse combattait en Hollande ou en Hongrie avec la même véhémence. Il fait une bonne recapitulation de la cosmogonie cartésienne aussi, en expliquant les trois degrés de la matière et la théorie des tourbillons.

La partie VII «Sur les choses terrestres» est «une philosophie de la nature» touffue. Les guides de l'auteur hongrois sont presque exclusivement Alsted, Le Roy et Scribonius. Le résultat de ses travaux devient un mélange assez curieux d'idées cartésiennes fort bien interprétées et de connaissances surannées, de légendes fabuleuses qui remontent au Moyen Age, même à l'Antiquité. Pour expliquer les phénomènes physiques, Apáczai considère comme suffisants la matière et le mouvement et en suivant Le Roy, il s'efforce toujours à donner des explications rationnelles. Sa physiologie, sa psychologie et la médecine, empruntées à Descartes et à Regius sont à tous points de vue au niveau de l'époque. D'autre part nous trouvons dans son oeuvre des théories non contrôlées par la pratique, des légendes et racontars millénaires. Dans la définition de la vie nous sommes encore à la théorie d'Aristote ; l'*Encyclopédie*, comme la biologie de son époque en général, enseigne la génération spontanée ; la chimie se repose dans les maillots de l'alchimie et dans la description des animaux, des plantes et des minéraux, notre manuel hongrois ne dépasse point Pline le Vieux, le Physiologue et Albert le Grand. Le cartésianisme de l'auteur n'entre point en collision avec sa foi religieuse, il est encore loin des idées du siècle des lumières. De l'autre côté, il n'est en aucune manière dogmatique, il croit sincèrement à la valeur intrinsèque des sciences et il ne veut pas les subordonner à la théologie.

La VIIIe partie de l'*Encyclopédie hongroise* a éminemment des buts pratiques, elle parle des «arts mécaniques». Apáczai donne une courte énumération, d'après la *Technometria* d'Ames, des différents instruments et mécanismes, il disserte sur la construction des villes, en suivant ici la *Geometria practica* d'Adrien Metius (1640) puis il présente

une longue liste des villes importantes du monde entier et des académies (universités) de l'Europe. Quant aux dernières, Apáczai en connaît 6 aux Iles Britanniques, 22 en Espagne, 2 en Belgique, 5 aux Pays-Bas, 16 en France, 22 en Allemagne, 15 en Italie, 3 en Pologne, 1 en Bohême, 1 en Danemark et 4 en Hongrie et en Transylvanie. Cette liste donne d'ailleurs une belle preuve de la solidarité savante, parce que les instituts catholiques ou protestants sont énumérées sans aucune distinction. Les autres chapitres de cette partie VIII traitent des «choses rustiques», c'est-à-dire de l'agriculture et de l'élevage. Leur source est presque exclusivement Alsted, en quelque lieu les *Géorgiques* de Virgile. Cette récapitulation réussit assez bien, ce sont des pages bien écrites, les observations directes rendent beaucoup plus clair le style d'Apáczai que dans les parties abstraites. Nous y trouvons de belles descriptions de la viticulture, du verger, des animaux domestiques, de la basse cour, de l'agriculture et de la pêche aussi. A la fin de cette partie Apáczai recueille «le calendrier domestique et perpétuel du paysan», c'est-à-dire les prédictions sur le temps qu'il fera, ces pronostics millénaires qui remontent presque toujours à l'Antiquité et qui ont été rassemblés la première fois par Bède le Vénérable. Ces dictons avec leur naïve beauté et qui sentent le terroir, constituent un détail fort attrayant de notre *Encyclopédie*.

«Les choses accomplies jusqu'ici» forment la IXe partie du livre d'Apáczai, mais au lieu de l'histoire nous n'y recevons que de la chronologie d'après Alsted, Calvisius (*Opus chronologicum* 1630) et Helvicus (*Theatrum historicum* 1613), Apáczai n'adopte pas entièrement le système historique de ses prédécesseurs. Au lieu des six intervalles d'Alsted, Apáczai en compte huit, mais sa chronologie reste tout de même une compilation assez faible, avec de fautes considérables même dans les données historiques hongroises qu'il devrait mieux connaître que ses sources. Il y a une exception et c'est précisément l'énumération des événements contemporains où Apáczai se montre d'ailleurs tout à fait indépendant, étant donné que ses sources ne pouvaient le conduire après 1630. Il recueille avec une habileté remarquable la chronique de la révolution anglaise, mais il mentionne la révolte napolitaine de Masaniello, la mort de Richelieu et de Descartes, le règne heureux de Christine de Suède etc.

La Xe partie «Sur la conduite humaine» résume les vues d'Apáczai sur la sociologie. Conformément à la structure de la grande oeuvre d'Alsted, il y traite des questions de l'éthique, l'économie, la politique et de la pédagogie. Il puise presque exclusivement dans des sources puritaines, comme la deuxième partie principale de la systématization d'Ames *Medulla theologica* (1623), la *Sacra theologia* (1585) de Fennerus, et pour les chapitres sur l'école, dans une certaine mesure, l'oeuvre d'Alsted. L'éthique d'Apáczai est imbuée d'esprit religieux. A l'instar d'Amesius, il professe que toutes les vérités de valeur universelle de l'économie politique, de l'éthique, de la politique, et de la jurisprudence font partie de la théologie. On n'y trouve aucune trace de la morale laïque, héritage de l'Antiquité, bien qu'il en aurait pu trouver un résumé dans l'oeuvre d'Alsted. Il faut remarquer qu'en parlant de la *justitia commutativa* Apáczai se déclare, d'accord avec Fenner, encore plus rigoureux qu'Ames, et rejette le paiement d'intérêts que Calvin et,

suivant ses traces, même Ames considéraient comme licite. Le disciple d'Apáczai, célèbre professeur théologien de Debrecen, Georges Martonfalvi Tóth adopte l'opinion d'Ames. Apáczai condamne la forme du servage en Hongrie car elle remonte, dit-il, à l'abus de l'emphyteusis. Les obligations qui s'imposent aux membres d'une famille, le pouvoir «royal» du père sont réglés par les plus rigoureux principes éthiques puritains. La seule directive est la loi biblique, les lois de Moïse. Les mêmes principes dominant la législation laïque et ecclésiastique. Dans son *Encyclopédie* Apáczai décrit le type anglais-écossais-néerlandais de l'organisation de l'église presbytérienne, bien que ce type n'ait eu rien de commun avec l'église réformée hongroise de structure épiscopoféodale. De plus, cette forme d'organisation était persécutée et considérée comme révolutionnaire. D'ailleurs il emprunte les «règles de la société civile» à Fennerus. La nouveauté dans cette partie est qu'il développe ouvertement la théorie du tyranicide, tout comme les théoriciens du radicalisme calviniste européen, dits monarchomachs (George Buchanan, Du Plessis-Mornay, H. Languet, La Boétie, Althusius, Milton). Apáczai connaît et reconnaît le principe de la souveraineté du peuple aussi. Ses idées sur l'enseignement témoignent d'une indépendance considérable, on y trouve l'enseignement en langue maternelle qu'il distingue nettement de l'enseignement moyen et supérieur et qu'il veut étendre aux couches les plus larges du peuple. Son système d'enseignement moyen et supérieur ébauché dans son *Encyclopédie* a le grand mérite d'exiger l'enseignement des sciences concrètes, sciences naturelles, mais il a le défaut de vouloir conserver toute la matière de l'enseignement rhétorique de Sturm et inclure, en dehors des langues classiques, l'hébreu et l'arabe.

Dans la XIe partie, consacrée à la théologie, les idées d'Ames sont complétées par quelques thèses de Fenner. Ce système théologique est orthodoxe et dogmatique, en dernière analyse il n'est pas rationaliste mais volontariste. Apáczai ne paraît pas s'apercevoir, au moins ici, que cette théologie puritaine soit en contradiction avec les thèses cartésiennes développées plus haut. Il raconte l'histoire de la création selon Moïse, ce qui est incompatible avec la cosmogonie cartésienne. Apáczai fait une analyse détaillée de la question de la conscience, des problèmes de la prédestination, de la vocation et de la consécration. C'est ce procès qui est reproduit, d'une force artistique, dans l'oeuvre de renommée mondiale de Bunyan *The Pilgrim's Progress* (1678).

Ayant exposé le contenu de l'*Encyclopédie hongroise*, l'auteur de la présente étude examine d'une manière détaillée le langage et le style d'Apáczai. La littérature hongroise au milieu du XVIIe siècle connaissait un développement considérable, la littérature de traduction interprète avec succès les idées millénaires de l'éthique et des sciences politiques. Apáczai, cependant, luttait avec les notions modernes de la science laïque. On ne saurait lui reprocher que son langage et son style ne soient pas toujours adéquats, que les parties abstraites soient un peu lourdes et que les termes techniques choisis pour combler les lacunes terminologiques manquent parfois de précision. D'ailleurs notre auteur, conformément à son attitude platoniste et mécanique concernant la langue (il se réfère à Kratylos), est d'avis que la formation libre du langage

et la création de notions constituent le droit, de plus, le devoir de l'écrivain et du savant. Apáczai n'avait pas besoin de créer une terminologie complète pour les notions des sciences abstraites, car ses prédécesseurs immédiats (par ex. Albert Szenczi Molnár) ainsi que ses contemporains (Étienne Geleji Katona, Jean Mikolai Hegedüs, Paul Medgyesi) s'étaient beaucoup occupés des questions de la langue, et Apáczai leur emprunta pas mal de termes qui allaient être adoptés par le langage scientifique du temps. D'ailleurs le style d'Apáczai est simple, de caractère rationaliste qui s'adapte bien à la description des détails basés sur la contemplation immédiate des faits. Il a soin d'éviter toute rhétorique ornementale. Il le fait exprès, et annonce cette intention dans la préface. Le style d'Apáczai est une des premières tentatives chez nous pour créer une prose objective et dissertative.

IV

Dans le courant du mouvement puritain hongrois

Le caractère puritain d'Apáczai fait disparaître son sort individuel derrière son oeuvre. Comme nous l'avons déjà dit, il nous a communiqué très peu de données concernant sa vie intime. En été 1653 il partit avec sa femme et son enfant nouveau-né pour regagner sa patrie. La princesse-mère, Susanne Lórántffy, dans une lettre adressée à son fils, le prince de Transylvanie, datée de la première partie d'août, s'intéressa à son sort. La petite famille arriva à Gyulafehérvár le 29 août. Pendant l'absence d'Apáczai une lutte acharnée s'était déclenchée autour des idées puritaines et présbytériennes, et la législation transylvanie, en janvier 1653, a pris de mesures draconiennes pour empêcher toutes «innovations». Susanne Lórántffy, grande patronne des puritains, ainsi que le vieux professeur Bisterfeld protestèrent avec indignation, mais sans succès. Le prince, Georges II Rákóczi resta intransigeant : il croyait que les idées puritaines et présbytériennes étaient les précurseurs des troubles en Angleterre. Apáczai était rentré dans une Transylvanie en effervescence spirituelle, mais, caractère fort, il ne désavoua pas ses principes, au contraire, il adhéra au mouvement puritain.

Il fut nommé professeur de cours moyen à l'académie de Gyulafehérvár pour enseigner la classe de poétique. Pour un docteur en théologie de grande renommée, il était humiliant de devoir se contenter d'une classe moyenne du gymnase, alors que la rhétorique et la logique étaient enseignées par des professeurs de qualification inférieure à la sienne, mais, évidemment, ayant des protecteurs plus influents. Néanmoins son salaire était satisfaisant : l'école riche de Gabriel Bethlen devait généreusement les professeurs.

Il prononça son discours d'entrée, *De studio sapientiae* en novembre 1653. Ce discours de réception grandiose fut imprimé deux fois, en automne 1653 et en 1655 comme annexe à l'*Encyclopédie hongroise*.

Le *De studio sapientiae* est conçu selon les règles de la rhétorique antique, son genre est le *protreptique*, c.-à-d. un discours exhortant à l'étude

de la philosophie. Ces discours d'admonition, comme celui de Melancthon *De corrigendis adulescentiae studiis*, prononcé le 29 août 1518, avaient constitué depuis des siècles le type conforme à l'usage des académies. Apáczai traite du sens et de l'étendu de la *sapientia*, analyse profondément l'utilité des études philosophiques, examine le développement de la pensée humaine à partir d'Adam jusqu'à Descartes. Ensuite il passe aux problèmes hongrois, propose une réforme détaillée de l'enseignement en exigeant la liquidation des méthodes désuètes et l'enseignement approfondi des sciences. Par *sapientia* il entend la connaissance encyclopédique de toutes les sciences. Il puise amplement dans les sources antiques, il cite Platon et Cicéron et, bien entendu, un grand nombre d'autres écrivains grecs et romains. Il connaît la philosophie orientale, arabe et hébraïque, il est versé dans l'orientalisme anglo-hollandais. Parmi les modernes, c'est Ramus et Descartes qui avaient une influence considérable sur les pensées d'Apáczai. Son cartésianisme semble être plus profond dans ce discours que dans son *Encyclopédie*. Sa revue de l'histoire de la philosophie est d'une haute tenue, Apáczai reconnaît clairement le rôle de la culture arabe dans la conservation de l'héritage antique ainsi que l'importance de l'époque de la renaissance.

Ce discours mérite notre attention par l'exposé des conditions nationales aussi : Apáczai flétrit violemment les conditions culturelles hongroises arriérées, le bas niveau de notre industrie, de la vie économique. Voilà pourquoi les étrangers plus avancés nous disent barbares, quoique le peuple hongrois, comme il dit, ne soit pas moins précieux que les autres : le manque de progrès s'explique par l'état malheureux de l'enseignement. Il insiste sur l'enseignement des éléments de la culture en langue maternelle. Il fait la critique détaillée des établissements notables de l'enseignement hongrois.

Par ce grand discours, Apáczai gagna des admirateurs mais se procura aussi des ennemis, et surtout parmi ses collègues. Selon une source contemporaine Apáczai, l'innovateur, avait des controverses avec le corps des professeurs conservateurs de Gyulafehérvár.

En 1654 le jeune professeur publia un manuel de logique dédié au fils du prince, manuel écrit en langue hongroise, ainsi qu'une traduction de Fortius : le premier fut intitulé *Petite logique hongroise*, le dernier porte le titre *Conseil*. Il traduisait le résumé de la logique de Ramus, avec des exemples cette fois, qu'il a, malheureusement, manqué d'insérer dans son *Encyclopédie*. Le *Conseil* est une sélection d'admonitions morales à la jeunesse, traduite de l'oeuvre *De ratione studii* de l'humaniste flamand Fortius (Joachim Sterk van Ringelbergh, 1479—1536). Dans la rédaction de cet ouvrage, Apáczai témoigne d'une grande indépendance, son style a un élan rhétorique. Il est imbu du caractère intransigeant de l'auteur, de la logique d'un esprit pédagogique qui ne s'arrête pas devant les difficultés.

Bien que la cour du prince ait consenti à la dédicace des deux dernières oeuvres d'Apáczai, cela ne pouvait guère améliorer la situation précaire du savant puritain. L'année 1654 vit renouveler l'attaque contre les partisans d'une politique ecclésiastique plus radicale. En février 1655 mourut l'ancien professeur et protecteur d'Apáczai, Jean Bisterfeld. C'était Isaac Basire, ancien aumônier du roi déca-

pité Charles I, réfugié en Transylvanie, qui lui succéda dans sa chaire à l'académie. Ce théologien anglicain de naissance française fut introduit à la cour du prince Georges II Rákóczi par la recommandation de l'envoyé du prince à Constantinople, Ákos Barsay, ce qu'il avait pleinement mérité par ses idées rétrogrades. Il était ennemi juré du puritanisme et étant inférieur à Apáczai en science, il devait voir dans cet homme de grandes qualités un rival. Nicolas Bethlen, disciple personnel de Basire déclare catégoriquement que Basire excita le prince contre Apáczai. Aussi était-ce chose facile, car Georges II Rákóczi nourrissait de la haine aux partisans du puritanisme. A l'examen de fin du semestre, le 24 septembre 1655, Basire prononça un long discours sur l'indépendantisme et les idées presbytériennes en présence du prince. Il dépeignit les partisans de ces idées comme régicides. A l'interruption du prince excité Apáczai déclara ouvertement que, sans être partisan de l'indépendantisme, il professait des idées presbytériennes. Lorsque Basire se mit à les dénigrer, Apáczai s'engagea courageusement dans la discussion avec lui. Le prince interrompit le débat et congédia Apáczai de son poste, comme partisan d'idées dangereuses. Selon une ancienne tradition le prince l'aurait menacé de le faire précipiter du clocher de la cathédrale, ce qui est, d'ailleurs, dénué de tout fondement. Apáczai ne s'est jamais trouvé en danger de mort, mais il est resté sans pain.

Pendant les mois de son repos forcé, Apáczai écrivait plusieurs oeuvres de caractère défensif. Dans sa *Narratio brevis* il résuma les événements du jour mémorable du 24 septembre, dans son *Examen examinis* il donna sa réplique au pamphlet de Basire traitant l'examen mentionné, il conçut une *Apologia* en défense des presbytériens, enfin adressa une *Supplicatio* au prince. Nous avons connaissance sûre de ces manuscrits que Jean Seivert voyait encore à la fin du XVIIIe siècle. Heureusement Seivert fit des extraits de la *Narratio*, mais aucun des manuscrits originaux de ces oeuvres ne s'est pas conservé. Au printemps de l'année 1656 le courroux du prince s'apaisa. Outre la vieille princesse-mère, Apáczai avait d'autres protecteurs aussi, comme le conseiller intime Jean Bethlen (père de Nicolas) ainsi que le beau-père de celui-ci, un riche négociant de Kolozsvár Nicolas Váradi. Ces protecteurs intervenaient auprès du prince afin de nommer Apáczai directeur de l'école de Kolozsvár et d'en développer une académie sous les soins du professeur remarquablement doué.

V.

Les années de Kolozsvár

Georges Ier Rákóczi s'était déjà proposé de transformer l'école «triviale» de Kolozsvár en académie. On commençait à l'élargir et après 1650 des professeurs ayant eu une qualification obtenue en Hollande furent engagés comme Coloman Igaz et Jean Sikó. Malheureusement le premier fut dès 1654 renvoyé de sa place pour ses opinions de puritain,

le dernier mourut soudainement, et en avril de 1655 un incendie consuma une grande partie de la ville et endommagea considérablement l'école aussi. La réorganisation de l'école était la tâche d'Apáczaï. On ne saurait guère dire pour quelle raison le prince nomma-t-il Apáczaï, puritain, professant des idées pareilles, à la place d'Igaz. Mais il ne faut pas oublier que Georges II Rákóczi avait des projets avec la Pologne, projets de grande envergure, pour en procurer la couronne. C'était une raison politique de ne pas laisser en Transylvanie une pierre de scandale, comme la misère du célèbre docteur en théologie négligé.

Apáczaï accepta l'invitation avec joie et fut accueilli par la ville avec affection. On retrouve dans les livres de comptes de Kolozsvár les moindres détails de dépense pour l'installation du nouveau professeur. La délégation envoyée pour le chercher arriva à Kolozsvár le 11 juin 1656. Le nouveau directeur fit son discours de réception le 20 novembre de cette année *De summa scholarum necessitate* qui ne fut imprimé qu'en 1894 sur la base du manuscrit conservé. Au fond c'est aussi une *laudatio*, mais la présentation de la réalité hongroise y joue un rôle prépondérant. Cette fois il ne parle pas des idées puritaines condamnées, mais fait une critique d'autant plus sévère des conditions culturelles de la Hongrie. Sa critique est tellement pénétrante qu'elle n'est pas loin de révéler les vraies causes des maux : l'état arriéré de la structure sociale en Hongrie. Par un raisonnement idéaliste il arrive à établir les causes principales qui, selon lui, seraient le manque d'académies (universités), les défauts des élèves, des professeurs, des pasteurs et des curateurs nobles et il soulève la question de leur responsabilité. Bien que son discours sévère se termine par un accord atténuant, l'intransigeance dans les principes, le courage et la sincérité de l'auteur stupéfient même le lecteur de nos jours. Ce discours est imprégné d'une grande indépendance d'esprit. Bien qu'il se soit servi des sources comme *De utilitate, necessitate, antiquitate scholarum* d'Althusius (1603), l'essai de Voëtius *Problemata aliquot ad politicam ecclesiasticam de scholis* (1652) ainsi que l'oraison fictive d'Alsted *Oratio de causis corruptarum scholarum* (1630), chacune de ses phrases se réfère à la situation générale de la Transylvanie. la critique sévère des pasteurs lui valait des ennemis locaux, mais les étudiants, les habitants de la ville et même une partie de la noblesse accueillirent le nouveau professeur avec enthousiasme. On ne s'étonne pas que la majorité de ses élèves à Gyulaféhérvár abandonnaient les cours ennuyeux de Basire pour aller s'instruire auprès d'Apáczaï à Kolozsvár. Même Nicolas Bethlen le joignit qui, plus tard, dans ses mémoires, fit un beau portrait du grand éducateur.

Apáczaï avait la tâche de pourvoir à la réorganisation financière de l'école et de relever le niveau de l'enseignement. En avril 1657 il sollicita et obtint l'aide de Susanne Lórántffy pour son école. Mais l'été de cette année allait être critique pour la Transylvanie : Georges Rákóczi fut défait dans sa campagne imprudemment initiée et continuée en alliance avec les Suédois. Son suzerain turc envoya contre lui des troupes tartares qui captivèrent la plus grande partie de son armée. Le prince opiniâtre ne voulait pas se rendre compte de la haine implacable du sultan et ne put être persuadé à abdiquer qu'au début de novembre 1657. Son successeur François Rhédey, pendant son règne court,

fit une donation généreuse en faveur de l'école de Kolozsvár sous la direction d'Apáczai. La première moitié de l'année 1658 voyait s'aggraver la tension politique: Georges Rákóczi occupa de nouveau le trône, mais l'aristocratie faisait son mieux pour l'amener à se retirer. Apáczai, loin du centre des événements, déployait son activité d'enseignement à Kolozsvár avec un calme stoïque. Le produit de cette année est un essai philosophique présenté comme *disputatio* par un de ses disciples sous le titre *De mente humana*.

Cet essai, auquel l'histoire de la littérature et de la philosophie hongroises a manqué de porter intérêt, est au fond un ouvrage de polémique qui met en doute la thèse fameuse de Le Roy selon laquelle l'esprit — *mens humana* — ne serait autre chose qu'une modulation — *modus* — du corps. C'est Marx (*La sainte Famille*) et Lénine (*Cahiers philosophiques*) qui soulignèrent l'influence de cette thèse sur la formation de la pensée moderne. Descartes, lui-même, protesta contre le raisonnement audacieux de son disciple, et Apáczai, lui aussi, engagea une discussion avec Le Roy, croyant par là défendre son maître. Tout le raisonnement de cet ouvrage polémique sert à prouver la thèse selon laquelle le corps et l'âme sont des substances entièrement indépendantes qui n'exercent aucune influence l'une sur l'autre. Apáczai refuse d'accepter les constatations de Le Roy basées sur des observations pratiques, car si le corps était le *modus* de l'âme, il périrait ensemble avec celle-ci, ce qui est, dit-il, de l'athéisme dangereux. Nous avons déjà mentionné qu'Apáczai est toujours resté fidèle au cartésianisme orthodoxe, il n'a jamais pu pénétrer plus profondément le problème épineux de la relation entre corps et âme. D'autre part, il faut avouer qu'en Hongrie du XVIIe siècle personne n'était capable de pénétrer dans le cartésianisme plus profondément qu'Apáczai, personne n'aurait pu mener un débat concernant les idées de Descartes sur ce niveau.

Dans la deuxième moitié de l'année 1658 la Transylvanie subit de dures épreuves. Le sultan envoya des troupes contre Georges Rákóczi qui transformèrent la principauté florissante en terre d'horreurs. La ville natale d'Apáczai, fut dévastée, la capitale de la principauté subit également de graves pertes. Le 14 septembre le sultan mit sur le trône Ákos Baresay qui, au début d'octobre fut élu prince de Transylvanie par la diète. Ce tournant politique rehaussa l'importance des puritains: les partisans de l'administration ecclésiastique épiscopale conservatrice continuaient à soutenir Rákóczi, les puritains se rangeaient autour de Baresay. Nous ne savons que très peu du sort personnel d'Apáczai. Selon une lettre il se voyait forcé d'assister matériellement ses quatre frères qui étaient restés sans abri, lui-même, il n'avait pas subi de pertes. Il avait des différends désagréables avec un des membres du corps des pasteurs à Kolozsvár, d'autre part il obtint une nouvelle aide de Susanne Lórántffy pour son école.

Le calme politique qui survint vers la fin de l'an 1658 rendait possible qu'Apáczai se dévouât à de nouveaux travaux scientifiques. Il s'en servit pour dresser le *Projet de l'Académie*. Son étude adressée à Baresay prouve que la somme assignée à l'entretien des professeurs et élèves du collège de Gyulaféhevár suffirait pour maintenir une université en Transylvanie avec onze professeurs sur le niveau de l'Europe occiden-

tale. Le plan d'Apáczai mûrement réfléchi est le premier vrai projet universitaire qui s'adapte aux conditions de la Hongrie. Il avait élaboré d'une façon détaillée tout le programme et l'organisation de l'enseignement. Bien que l'adresse d'Apáczai au prince eût été reçue favorablement et Ákos Barsay ait assigné une somme considérable à la réalisation du projet, le tourbillon des événements mettait un obstacle à sa réalisation.

Apáczai est une des plus grandes figures de l'histoire de la pédagogie hongroise. On aurait tort à ne voir en lui que le pédagogue bien que tous ses plans pour le développement de la culture hongroise fussent étroitement liés à l'école (en premier lieu, à l'académie!). Il est vrai que ses idées pédagogiques se manifestent sous un déguisement religieux, mais au fond elles sont les produits de l'intention de former l'homme humaniste. Il insiste énergiquement sur la réalisation en pratique du principe *non verba, sed res*. Nous avons parlé de ses idées concernant l'usage de la langue maternelle dans l'enseignement moyen (élémentaire), l'obligation universelle de l'enseignement comme les plus importantes. Son système d'enseignement se développe graduellement : il commence par exiger l'enseignement en langue maternelle aux cours élémentaires (latin pour les cours moyens et supérieurs) et finit par élaborer, d'une façon très claire, l'enseignement universel hongrois dans son *De summa scholarum necessitate*. Ses idées didactiques sont apparentées à celles de Comenius. Il n'y a pas de doute qu'il connaissait l'oeuvre de ce grand pédagogue tchèque, son activité en Hongrie et était influencé par lui, car il fait mention de son nom avec respect dans son *Encyclopédie*, ainsi que dans son discours de réception à Gyulafehérvár. Apáczai étudiait avec un profond intérêt les problèmes de l'enseignement de la grammaire aussi. À cet égard il se montre maximaliste, mais ses procédés méthodiques, quelque peu modifiés, sont toujours en usage. Il luttait contre le verbalisme, la grossièreté et les châtiments corporels. C'est son enseignement personnel, son travail plein de zèle qui devaient avoir eu un effet incomparable, dont parle dans ses mémoires Nicolas Bethlen en termes enthousiastes.

La dernière oeuvre d'Apáczai est la *Philosophia naturalis*, des notes pour l'académie en langue latine. Elle s'est conservée en copie faite en 1661 par son ancien professeur André Porcsalmi, plus tard son collègue. Ses notes indûment négligées méritent notre attention pour plusieurs raisons. Il résume, une fois de plus, et d'une façon plus détaillée cette fois, l'essence du système philosophique de Descartes, déploie les principes fondamentaux du *Discours de la méthode*, se réfère aux *Passions de l'âme*, donne un compte rendu excellent des connaissances de l'histoire naturelle de son époque, à certains endroits plus amplement qu'il ne l'avait fait dans son *Encyclopédie hongroise*. Il tâche de faire un pas en avant vers la réconciliation de la cosmogonie cartésienne et l'histoire de la création donnée par Moïse ; la partie géographique est bien rédigée, il cite de nombreux exemples démonstratifs pour expliquer les principes des différentes disciplines scientifiques, il puise amplement dans les oeuvres des auteurs antiques et dresse des tableaux utiles. On sent que la *Philosophia naturalis* s'était formée au cours de son activité pédagogique.

Vers la fin de cet ouvrage Apáczai fait quelques remarques concernant sa fatigue et sa maladie. Sa vie s'approchait vraiment à sa fin. En novembre 1659 il engage une discussion avec un théologien catholique romain, mais, le dernier jour de cette année, la maladie de ses poumons l'emporte. Il n'a vécu que 34 ans. Il avait perdu un de ses enfants encore en 1657 et fut bientôt suivi dans le tombeau par sa femme et son autre fils. Au dire de Nicolas Bethlen on croit qu'en 1661 Aletta van der Maet n'était plus parmi les vivants.

VI

La destinée de l'oeuvre d'Apáczai

Il faut constater que cette vie laborieuse et humble n'était pas sacrifiée vainement sur l'autel de la civilisation hongroise. Parmi ses nombreux disciples personnels c'était Nicolas Bethlen qui avait la plus glorieuse et la plus tragique carrière. Le fameux théologien de Debrecen, Georges Martonfalvi Tóth, dans ses oeuvres hongroises, se laissait influencer par Apáczai. Les notes marginales dans les exemplaires de l'*Encyclopédie* conservés jusqu'à nos jours sont autant de preuves qu'elle était un livre très lu. On connaît un dictionnaire philosophique latin—hongrois, rédigé par un élève pour compléter *La petite logique hongroise*, ce qui témoigne du fait que les oeuvres philosophiques d'Apáczai écrites en hongrois servaient de manuels dans l'enseignement académique. Plusieurs grands écrivains et savants du XVIIIe siècle, comme Nicolas Misztótfalusi Kis, François Pápai Páriz, Pierre Bod, Étienne Weszprémi le considéraient comme leur prédécesseur spirituel. L'*Encyclopédie* était un ouvrage que les plus grandes bibliothèques hongroises chérissaient comme un précieux trésor. A la fin du XVIIIe siècle, à l'époque de la réforme de la langue hongroise, le travail d'Apáczai dans le domaine linguistique, travail pour la création de la terminologie, était considéré comme exemple à suivre. Kazinczy et le cercle de ses amis voyaient en lui le pionnier de la culture nationale.

L'auteur analyse en détail la publication de la deuxième édition de l'*Encyclopédie hongroise* (Győr 1803) et constate qu'elle fut préparée et mise sous presse par le poète connu, l'ex-jésuite Joseph Kőszegi Rájnis qui, à l'époque de l'absolutisme réactionnaire de François Ier devait raccourcir le texte en plusieurs passages : la théorie du tyrannicide, les déclarations concernant les serfs, ainsi que d'autres remarques radicales devaient être omises. A partir du milieu du XIXe siècle Apáczai devenait l'objet de l'intérêt pour une série de savants hongrois, mais, chose regrettable, une recherche systématique de ses oeuvres a toujours manqué. Apáczai était fort en vogue : chaque tendance spirituelle voulait se l'approprier, le faire figurer parmi ses représentants, ce qui aboutissait à la déformation de sa figure historique. L'auteur analyse ces tendances en détail et refuse les panégyriques du nationalisme libéral. La dernière décade a connu la victoire de nombreuses idées d'Apáczai, bien que sa personne ait de nouveau été un peu déformée de l'autre côté : Apáczai était un

puritain de conscience, mais il n'était pas révolutionnaire ; il était philosophe progressiste, mais son cartésianisme et sa foi n'entraient jamais en conflit. Apáczai était le précurseur des lumières hongroises, mais il n'en était pas encore participant.

Sa vie exemplaire, sa personnalité sympathique ont inspiré plusieurs écrivains : Apáczai est devenu le héros d'un nombre de romans et de drames, dont, sans doute, le plus éminent est le drame de Ladislav Németh, prix Kossuth, publié en 1956. Pourtant l'auteur de la présente étude conteste l'idée-maitresse pessimiste du drame : la vie d'Apáczai n'était pas un vain effort, une tentative ratée. Son oeuvre, c'était la fondation de la vie scientifique en langue hongroise. Eût-il su qu'il allait échouer, il l'aurait quand même tenté!

Eméric Bán

NÉVMUTATÓ

- Abafái András 539
 Abetti, Giorgio 226
 Acronius, Johannes 128
 Adam, Ch. 187, 412
 Aelianus 257, 534
 Aemilius, Georgius 118
 Aeneas Sylvius Piccolomini 174
 Aesopus 67
 Ágh Antal 30
 Afranius 172
 Ágoston (Augustinus) 302, 403, 408,
 409, 504
 Agricola Rudolf 470
 Albericus de Rosate 128
 Albertus Magnus 256, 257, 269, 270,
 272
 Albinus, Flavius 172
 Alexander Bernát 125, 184, 468
 Alexandriai Kelemen 409
 Algöver Andor 520
 Alistáli Farkas Jakab 110, 112, 343,
 466
 Almási Balogh Pál 557
 Almer Márton 436, 454
 Alsted Henrik János 42, 44, 46, 47,
 48, 49, 50, 51, 52, 62, 104, 115,
 129, 158, 161, 162, 163, 164, 165,
 166, 168, 169, 170, 175, 211, 221,
 224, 226, 227, 228, 229, 233, 235,
 242, 244, 245, 246, 253, 254, 255,
 257, 259, 263, 264, 268, 270, 273,
 277—282, 286, 287, 289, 290, 291,
 293, 296, 297, 298, 299, 301, 302,
 304, 305, 306, 307, 308, 309, 312,
 317, 318, 323, 326, 328, 345, 348,
 408, 413, 437, 470, 513, 534
 Alszeghy Zsolt 547
 Alt, Robert 520
 Althusius, Johannes 27, 175, 334,
 338, 339, 340, 341, 342, 344, 463,
 464, 465, 466, 469, 492
 Alting (Altingius), Heinrich 83, 93, 128
 Alvinczy Péter 40, 60, 63, 64, 66,
 69, 78, 309, 389
 Amama, Sixtus 94, 103, 128, 129, 470
 Amerpoel, Johannes 349
 Amesius, Guilelmus 92, 95, 111, 149,
 158, 159, 162, 163, 170, 175, 179,
 185, 189, 193, 195, 197, 198, 199,
 200, 201, 202, 204, 205, 274, 286,
 313—324, 326, 348, 349, 350, 351,
 352, 353, 355, 384, 409, 424, 505,
 529
 Amincinus, Titus 21
 Anaximandros 403, 404
 Andreä, Johann 470
 Angyal Endre 415
 Apáczai András 540
 Apáczai Bálint 453, 540
 Apáczai Mihály 32, 36
 Apáczai Péter 540
 Apáczai Tamás 34, 35, 37, 507
 Apafi Mihály 23, 35, 107, 460, 497
 Apáti Miklós 191
 Aphranius 389
 Appelles 484
 Apponyi Sándor 488
 Áprily Lajos 559
 Aquinoi Tamás 65, 246, 319, 341, 485
 Aranka György 550
 Arany János 29, 36, 430
 Arator 130

- Aratos 130
 Archimedes 118
 Arrias, Montanus Benedictus 131
 Ariosto, Lodovico 60
 Aristoteles 48, 69, 118, 120, 239,
 260, 263, 318, 360, 399, 409, 410,
 458, 469, 481, 495, 534
 Árkosi Benedek 51, 52, 53, 56
 Árkosi Gelei Benedek 52
 Árkosi Tegző Benedek 53
 Arminius, leydeni lelkész 90
 Arnoldus, Nicolaus 111
 Artabanus 69
 Árvay József 13, 17, 29
 Asconius, Michael 58
 Asham, Anthony 116
 Averroes 67, 193

 Bacon, Francis 49, 186, 510
 Balásfi Tamás 60, 78
 Balassi Bálint 29, 60, 160, 164, 257
 Bálint Sándor 295, 299
 Ballhausen, C. 312
 Balogh Pál 9
 Balsaráti Vitus János 252
 Bán Gergely 455
 Bán Imre 40, 83, 281
 Bánóczy József 133, 179, 180, 395
 Barabás Tibor 559
 Barclay, John 340
 Barclay, William 340
 Baresay Ákos 26, 437, 450, 486, 489,
 490, 493, 495, 496, 497, 498, 505,
 508, 521
 Barents, Willem 88
 Barg, M. A. 117, 312, 334
 Baróti Szabó Dávid 556
 Báróti Sándor 236
 Barta János 40, 87, 96
 Bartók György 185
 Bary Mihály 58
 Barthos Márton 22
 Basire Izsák 437, 438, 439, 440, 441,
 442, 443, 445, 446, 447, 448, 462,
 493, 499, 504, 539, 489
 Basso, Sebastianus 523, 536
 Batai B. György 490, 491, 492, 539
 Batai Mihály 462
 Báthori Mihály 109
 Báthory Gábor 32, 36, 45

 Báthory István 15
 Báthory Zsófia 34
 Batízy András 79
 Batsányi János 555
 Batthyány Ferenc 62
 Baumgart (Bongardus) Bálint 506
 Bayle, Pierre 103, 306, 339, 340, 470,
 519
 Bayly, Lewis 56, 81
 Bährens, Emil 297
 Beaune, Florimond de 218
 Bebel, Heinrich 174
 Beck, Sebastian 90
 Beda Venerabilis 294
 Bedeghi Nyári Ferenc 70
 Bedeghi Nyári István 70
 Bédier, Joseph 340
 Bedő (Bencő) Ananiás 22
 Bedő János 22
 Beke Antal 49, 396
 Beke Ödön 28
 Bellaagh Aladár 177
 Bellarmino, Roberto 128
 Benckner, Paulus 21, 448
 Benczédi Székely István 60
 Benkő József 21, 394, 397, 421, 488,
 550
 Benkő Samu 9
 Benzo, Geronimo 464
 Beöthy Zsolt 459, 558
 Berckringer Dániel 110, 343
 Berg Pál 92, 104, 108
 Bernardin de Saint-Pierre, Jacques
 Henri 39
 Bernát, Szent 69
 Bernhart, J. 485
 Bernheim, E. 302
 Berze Nagy János 299
 Berzsenyi Dániel 177
 Bessenyei György 160, 161, 551
 Bethlen Farkas 543
 Bethlen Gábor 16, 17, 23, 33, 36, 38,
 41, 43, 45, 46, 47, 57, 59, 60, 61,
 62, 63, 64, 65, 68, 72, 73, 74, 75,
 76, 77, 79, 84, 282, 283, 396, 418,
 449, 499, 500, 501, 502
 Bethlen István 46, 61
 Bethlen János 73, 447, 476, 489, 490,
 496, 497, 498, 507, 508
 Bethlen Kata 549

- Bethlen Miklós 31, 34, 36, 37, 41, 42,
 46, 86, 87, 97, 99, 101, 105, 126,
 127, 134, 139, 140, 141, 142, 179,
 190, 213, 221, 228, 275, 321, 335,
 357, 394, 395, 418, 420, 437, 438,
 440, 441, 445, 447, 448, 449, 450,
 454, 455, 457, 460, 475, 477, 496,
 497, 503, 504, 505, 506, 511, 537,
 538, 540, 542, 547, 548, 549, 556,
 557
 Bethlen Péter 74, 86
 Bethlen Zsuzsanna 548
 Betuleius, Josquius 191
 Beythe András 251, 267
 Beza, Theodor 129, 130
 Bihari Benedek 68
 Bihari Ferenc 56, 395
 Bihari P. János 86
 Bisterfeld Henrik János 42, 45, 47,
 48, 49, 50, 51, 52, 53, 56, 57, 180,
 193, 221, 235, 393, 394, 395, 408,
 413, 420, 435, 436, 437, 439, 520,
 523, 524, 536
 Bisztray Gyula 558
 Blaeu (Blavus), Guil. 505, 525
 Bocatius János 73
 Bocskai István 63, 308, 502
 Bod Péter 21, 31, 51, 139, 140, 205,
 356, 394, 395, 421, 422, 476, 487,
 488, 497, 545, 549, 550, 557
 Bodin, Jean 341, 342
 Boecler, Johann Henrich 339
 Boëtius, Anicius Manlius 64
 Boetius, Dacus 64, 193
 Bohatec, Josef 120, 121, 122, 123, 189,
 205
 Bojthi Veres Gáspár 46, 50, 67, 68,
 73, 79, 84, 97, 105,
 Bonfini Antal 109, 309, 312
 Bonosus, Otto 307
 Bornemisza Anna 79
 Bornemisza Péter 60, 164, 302, 322,
 325, 337, 357
 Boucherius 340
 Bouillier, Francisque 93, 118, 119,
 121, 122, 187
 Boyle, Robert 236
 Bökényi Filep János 153
 Bölöni Pálffy András 548
 Bölöni Sándor 108
 Böszörményi János 22
 Böszörményi Mihály 22
 Brahe, Tycho de 174, 212, 221
 Brandenburgi Katalin 16, 43, 79
 Brassai Mátyás 436, 454
 Brassay Károly 109
 Brehm, Alfréd 260
 Bright, Timotheus 237
 Brodaries István 552
 Broughton, Hugo 128
 Brunschwig, Léon 187, 218
 Brutus, Marcus 342
 Brutus, Stephanus Junius I. Du
 Plessis-Mornay
 Bruin, Valter de 141
 Bruyn, Jan 119
 Bucer, Martin 409
 Buchanan, George 130, 340
 Buczy Emil 556
 Bugát Pál 387
 Bunyan, John 354
 Burckhardt, Jacob 340
 Burmannus, Casparus 119, 122, 143
 Bursian, Conrad 399
 Buschbeck, Ernst H. 257
 Buxtorf, Johannes 128, 469
 Buxtorf, Johannes ifj. 131
 Buzinkai Mihály 110
 Calepinus, Ambrosius 137, 367
 Callixtus, Georgius 90
 Calvin (Kálvin), Jean 27, 62, 88, 128,
 179, 322, 323, 330, 331, 340, 341,
 342, 349, 354, 409, 485, 487, 537
 Calvisius, Sefhus 301, 305, 308
 Camerarius, Joachimus 129
 Camerarius, Philippus 307
 Camillus 430
 Campanella, Tommaso 174, 510
 Canisius, Petrus 66
 Cantor, Moritz 212
 Capellus (Capelli), Ludovicus 131,
 152
 Cardano (Cardanus), Girolamo 165,
 174, 257
 Cassiodorus, Magnus Aurelius 168
 Castellio, Sebastianus
 Catullus 67
 Cellarius, Cristophorus 302
 Ceulen, Ludolf van 217

- Chambon, M. Joseph 326, 351, 354
 Cheri Balázs 30
 Chieri Benedek 33, 34, 36
 Chieri György 33, 34
 Chieri István 33, 34
 Chieri Mihály 33, 34
 Chieri Miklós 33, 34
 Chieri Tamás 33, 34
 Chudan János 549
 Chytraeus, Nathan 307
 Cicero 43, 67, 68, 178, 196, 341,
 360, 398, 399, 402, 408, 410, 415,
 420, 425, 430, 468, 511, 513, 516,
 530
 Clarendon, Edward Hyde 116
 Clauberger, Johann 120, 121, 122, 123,
 187, 190, 191, 192, 204, 205, 206,
 546
 Cleanthes 401, 418
 Clemangis, Nicolaus 128
 Clifton, Zacharias 325
 Cloppenburgh Johannes 452
 Clusius (De l'Écluse), Charles 95
 Cocejus I. Koch
 Colerus, Johannes 286
 Colombini, Giovanni 308
 Columella 291
 Comenius, Ámos János 29, 44, 48,
 49, 56, 107, 168, 174, 198, 274,
 276, 347, 389, 413, 416, 417, 428,
 470, 503, 509, 510, 514, 515, 516,
 517, 519, 520, 541, 560
 Comes, Natalis 69
 Conringius, Hermann 339
 Coring, G. 197
 Corneille, Pierre 117
 Cotterius, Mathias 131
 Craven, J. B. 165
 Crell, Johannes 107
 Créteineau-Joly 340
 Crispinus (Crispurinus) János 395
 Croesus 69, 425
 Cromwell, Oliver 117, 312, 334
 Curtius, Ernst Robert 39, 76, 77,
 161, 398, 415, 507
 Cusanus, Nicolaus 174
 Cyrus 304
 Czeglédi János 70
 Csaholczi János 56
 Csanádi Pál 416
 Csanaki Máté 41
 Cseffey László 86
 Cseli András 85
 Csere György 10, 28
 Csere Gáborné 28
 Csere Jánosné 28
 Cserei Mihály 23, 30, 31, 548
 Cseri Károly 540
 Csernátfalvi Pastoris Márton 10
 Csernáttoni N. Sámuel 114
 Csernáttoni Pál 97, 457, 472, 492,
 540, 543
 Csiky Kálmán 305
 Csokonai Vitéz Mihály 29, 551
 Csulai György 141, 142, 162, 355,
 391, 394, 416, 434, 440, 446, 462,
 476, 489, 492
 Dályyai Mihály 472
 Dálnoki Gotthárd Jakab 23
 Dálnoki Nagy Mihály 416
 Dániel János, vargyasi 58, 180, 397
 Dante, Alighieri 125, 178, 193, 246, 414
 Darholcz Kristóf 62
 Dávid Lajos 213
 Debreczeni Ember Pál 21, 151, 396
 Debreczeni János, kolozsvári polgár
 453
 Debreczeni János 72
 Debreczeni P. János 342, 343, 344,
 Debreczeni Syderius István 85
 Decio, Filippo 320
 Dedekind, Friedrich 174
 De Hofstede, Peter 105
 De Maets, Carolus, 141, 142, 143
 Demkó Kálmán 242, 247, 250, 542
 Democritos 67, 266
 Demosthenes 68, 132, 398, 430, 518
 De Raeci, Henri 97, 121
 Derecskei Ambrus 60, 168
 Descartes, René, 89, 92, 96, 106, 117,
 118—125, 145, 159, 162, 165, 169,
 175, 181—192, 193, 197, 202, 205,
 212, 218, 219, 220, 221, 222, 223,
 224, 226, 227, 228, 229, 233, 240,
 243, 244, 245, 311, 349, 385, 400
 408, 410, 411, 412, 413, 417, 419
 468, 478, 482, 505, 509, 523, 526
 529, 531, 533, 536, 546

- Dézsi Lajos 63, 386
 Dezső Lóránt 230
 Dickens, Charles 351
 Diderot, Denis 148
 Didot, Ambroise Firmin 502, 403, 465
 Dietrich, Gottlieb 101
 Diogenes Laërtius 403, 404, 413
 Dionysius Areopagita 128
 Dioskorides Pedatius 263, 535
 Diószegi Bónis Mátyás 81, 389
 Diószegi K. István 325
 Diószegi K. Pál 110
 Diószegi Sámuel 551
 Dorislaus, Isaac 116, 279
 Dou, Gérard 248
 Dousa, Jan 95, 96
 Dózsa György 23
 Drábik Miklós 48, 50
 Draskovich János 72, 358
 Drusius, Johannes 128
 Dryden, John 117
 Du Bois, Jacques 107, 122
 Dudichné, Vendl Mária 270
 Duker, A. C. 102, 103, 125, 143
 Du Plessis-Mornay, Philippe 340
 Duve 90
- Eckhardt Sándor 29, 78, 96, 160, 160, 256, 257
 Earles (Earle), John 113
 Édes Gergely 556
 Égető Dávid 32
 Eisler Rudolf 478
 Elzevir, Lajos 119, 523
 Endrődi Frigyes 437
 Engels, Friedrich 91, 119, 191
 Enyedi György 65, 79, 416
 Enyedi M. János 490, 539
 Enyedi Sámuel 110, 119, 489
 Epictetos 70, 317
 Erasmus, Rotterdamus 44, 76, 77, 129, 131, 179, 414, 427, 428, 470, 509, 517
 Erdélyi János 5, 31, 75, 133, 181, 192, 195, 201, 283, 325, 337, 343, 421, 445, 557
 Erdélyi Károly 494
 Erdélyi Lajos 11
 Erdő András 30
- Erdő István 30
 Erpenius (Erpen), Thomas 95, 175, 405, 427, 428
 Essenius András 141
 Esze Tamás 28, 34, 66
 Eszterházy Miklós 552
 Euklides 213, 218
 Eutropius 491, 492
 Ezra, Ibn ben 129, 469
- Fábchich József 554
 Fabritius, Georgius Fridr. 408
 Faludi Ferenc 139
 Farnese Sándor 88
 Fazekas Mihály 551
 Fegyverneki Izsák 53
 Fejér György 15
 Fejérvári Benedek 436, 454, 463
 Fekete Mihály 456, 472, 473, 474, 477, 506, 507, 522
 Félegyházi Tamás 60
 Felméri Lajos 457, 464, 465, 466, 467, 468
 Fennerus, Dudleius 319, 320, 321, 322, 323, 326, 328, 329, 330, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 341, 344, 529
 Ferenc, I. osztrák császár 283
 Ferenc, II. francia király 309
 Ferenczy Jakab 31
 Ferinari Kunigunda 391
 Fermat, Pierre 212
 Ficinius, Marsilius, 64, 174
 Fierz-David, H. G. 236
 Fináczy Ernő 233, 261, 286, 558
 Fischer, Kuno 92, 187, 192
 Flavius Josephus 403, 413
 Flavius Vespasianus 307
 Floccenius, Henricus 136, 137, 145
 Fludd, Robertus 165
 Fogarasi Béla 165, 197, 198, 205
 Fogarasi Ferenc 84
 Fogarasi Mátyás 26, 476, 477, 485, 486, 487, 541, 542, 543, 547
 Fonteyn, Isaacus 325
 Forgách Ferenc 62
 Forgách Zsigmond 16
 Forster, Johannes 406, 407
 Fortius (Joachim Sterk van Ringelbergh) 58, 162, 164, 165, 177, 178

- 230, 388, 407, 421, 423, 427, 428,
429, 430, 431, 432, 439, 470, 516
- Fouillée, Alfred 186, 482
- Földi János 55
- Földvári László 30
- Frankendaal, van 102
- Frankovith Gergely 251
- Frantius Farkas 257
- Fráter István 14
- Freigius, Thomas 165
- Friedrich, Hugo 178
- Frigyes, I. Barbarossa 498
- Frigyes, cseh király 90
- Frigyes Vilmos, brandenburgi vá-
lasztó 391
- Frisowitz Boldizsár 74
- Fueter, Rudolf 218
- Fülöp, Macedóniai 458, 465, 469
- Fülöp II., spanyol király 88
- Fülöp, III., spanyol király 88
- Gál Kelemen 417, 494, 506
- Gál Lajos 55
- Galambfalvi Mózes 497
- Galatinus, Petrus 151
- Galenus, Claudius 263, 403, 490, 534
539
- Galgóczy István 57
- Galilei, Galileo 168, 174, 186, 221,
236
- Gassendi, Pierre 106, 119, 174
- Gauden, John 113
- Gautier, L. 193
- Gaza, Theodoros 177, 359, 360, 361,
380
- Gelder, Abraham 144, 145, 152
- Geleji Katona Gáspár 109
- Geleji Katona István ifj. 108, 109
110, 126, 396, 443, 514
- Geleji Katona István 27, 29, 37, 49,
51, 54, 55, 56, 57, 61, 68, 79, 80,
105, 124, 148, 189, 302, 309, 338,
349, 357, 367, 377, 378, 379, 380,
381, 382, 389, 394, 416, 419, 488,
489, 491, 492, 505
- Gellius, Aulus 403, 409, 469
- Gemma, Rajnerus Frisius 213
- Georgi, F. Theophil 166
- Geréb György 515
- Gessner Konrád 256, 257, 259
- Geulinx Arnold 93, 187, 190, 191
- Géza fejedelem 308
- Gidófalvi S. Balázs 416, 539
- Gierke, Otto von 338, 339, 340, 344
- Gilson, Étienne 193
- Giordano, Bruno 78, 159, 174
- Glandorpius, Ludovicus 138, 144, 145,
146, 148, 149, 157
- Glassius, Salamon 129
- Golius, Jacobus 95, 96, 128
- Gomarus, Franciscus 90, 128, 131
- Gombocz Endre 261
- Gonsalvus, Reginaldus 174
- Graesse, Théodore 166
- Graevius, Johannes Georgius
- Grosse, Alexander 378
- Grotius, Hugo 90, 91, 129, 341
- Gryneus, Johannes Jacobus 301, 415
- Guevara, Antonio de 64, 69, 77, 78
- Guicciardini, Francesco 65
- Gulyás István 29
- Gunda Béla 294
- Gunkel, Hermann
- Gusztáv Adolf 310
- Guyénot, Émile 242
- Gyalui Farkas 26, 28, 36, 37, 59,
133, 135, 136, 138, 144, 169, 170,
171, 396, 397, 435, 436, 444, 446,
447, 450, 454, 493, 495, 496, 497,
522, 536
- Gyöngyösi István 29, 70
- György Lajos 266
- Hackspan, Theodor 128, 406
- Hadrianus császár 69
- Hajnal Mátyás 82
- Haller János 489, 547, 548
- Halmágyi Dániel 22
- Hamann, Richard 354
- Hamilton James herceg 114
- Hanák János 5, 253, 558
- Háportoni Forró Mátyás 13
- Háportoni Forró Pál 76 161, 357,
358
- Hárs János 213
- Hársányi István 29, 60, 61, 113
- Hársányi Nagy Jakab 391
- Hartlib, Samuel 113, 168
- Harvey, William 246
- Hatvani István 51

- Hauck Albrecht 52, 91, 92, 93,
 104, 125, 139, 143, 151, 152, 173,
 197
 Hauser, Henri 89, 91, 311, 322
 Hazagh Mihály 193, 195, 313, 316,
 348, 349
 Hazard, Paul 185, 340
 Házi János 77
 Heereboort (Heerebord), Adrian 97,
 119, 121, 126
 Hegedüs István 28, 40, 42, 49, 51,
 54, 58, 63, 87, 125, 141, 159, 162,
 170, 171, 175, 177, 178, 301, 302,
 335, 345, 358, 359, 395, 400, 401,
 403, 404, 408, 409, 412, 413, 414,
 415, 417, 429, 468, 500, 501, 502,
 509, 510, 512, 516, 519
 Heidanus, Abraham 93, 96, 121
 Heinrich Gusztáv 556
 Heinsius, Daniel 95, 97, 129, 131
 Hellebrant Árpád 158, 487
 Helmont, Franciscus Mercurius 93
 Helmont, Johannes Baptista van 93,
 242
 Heltai Gáspár 21, 27, 29, 60, 174,
 309, 312, 552
 Helvicius (Helwig), Christophorus 115,
 304, 305
 Hendriks, W. Ph. 103
 Henrik Lajos nassauai gróf 114, 120,
 137
 Henrik, II. francia király 309
 Henrik, IV. francia király 340
 Herczeg Tibor 228
 Herczeg Árpád 246, 249, 325
 Herepei Gergely 493
 Herepei János 28, 30, 41, 42, 59, 84,
 85, 436, 449, 450, 451, 452, 453,
 454, 455, 475, 491, 493, 494, 505,
 507, 521, 538, 540, 558,
 Heresbach, Konrad 286
 Hermann Dávid 440, 441, 444
 Herman Ottó 293
 Hermelinck, Heinrich 91, 340
 Hermes Trismegistrus 69
 Herodotos 69, 109, 309
 Herpay Gábor 396
 Herzog, Johann Jakob 52, 91, 92, 93,
 104, 125, 139, 143, 151, 152, 173,
 197
 Hesiodos 518
 Heurnius, Johannes 414
 Heurnius, Otto 96, 177, 414
 Hieronymus 130
 Hippokrates 249, 403, 534
 Hobbes, Thomas 106, 119
 Hoffer Ede, S. 101
 Hoffmann, A. 92
 Hojas, Andreas 130
 Holwarda, I. Phocylides
 Homeros 129, 430, 518
 Honterus, Johannes 21
 Hook, Robert 239
 Hoornbeck, Johannes 113, 452
 Horányi Elek 31, 421, 488, 550
 Horatius 48, 64, 69, 179
 Horger Antal 11
 Hornius (Horn), Georgius 113, 343
 Horti István 110
 Horváth Cyrill 5, 177, 181, 345,
 423, 424, 427, 557, 558
 Horváth Sándor 257
 Hottinger, Johann Heinrich 129,
 131
 Houtman, Cornelisz van 88
 Hudde (Hudden), Johannes 218
 Huguet 166
 Hunyadi Ferenc 79
 Hunyadi János 14, 308, 488
 Huszti Péter 79
 Huszty Sámuel 549
 Huyghens, Christian 93
 Huyghens, Constantin 93
 Hülsemann, Johann 124
 Iezkovits Emma 12
 Igaz Kálmán 110, 134, 417, 451, 452,
 455, 494
 Ilosvai Selymes Péter 79
 Imre Sándor 64, 558
 Ince Gábor 56, 63, 64, 73, 81,
 Irenaeus 409
 Isendoorn, Gisbertus Gulielmus 135,
 136, 137, 467
 Isokrates 398, 518
 István, I. magyar király 308
 Istvándi Bálint 476, 477, 491, 507
 Istvánffy Miklós 309
 Iványi Ede 49

- Jacobitz, Karl 466
 Jakab, I. angol király 73, 310, 333
 Jakab Béla 47
 Jakab Elek 450, 489, 494, 506
 Jancsó Benedek 359, 361, 380
 Jancsó Elemér 549, 550
 János, Szapolyai, magyar király
 13, 14
 János Zsigmond 45
 Jansonius, Johannes 313, 413
 Janus Pannonius 71, 178, 414
 Jaspers, Karl 193
 Jellinek, Georg 344
 Jenei Ferenc 552
 Jenei István 436, 454
 Jöcher, Christian Gottlieb 52, 136,
 143, 164, 207, 224, 301, 304, 408,
 420
 Julianus, Apostata 307, 308, 458,
 465, 468
 Julius Caesar 176, 177, 307, 342
 Justinianus 505, 534
 Justinus 409, 507
 Juvenalis 425
 Juvencus 130

 Kabos László 422
 Kanta pap 436, 454
 Kaposi K. István 71
 Karácsonfalvi Zakariás 472, 539
 Kardos Tibor 178
 Kármán József 503, 551
 Károly, I. angol király 114, 115,
 333, 437
 Károly, II. angol király 116, 310
 Károly, V. német császár 303, 304
 Károly, IX. francia király 309
 Károly, Nagy 109, 303, 304, 465
 Károlyi Gáspár 60, 134, 302, 496,
 556
 Károlyi György 68
 Károlyi István 422, 423
 Károlyi Péter 41
 Károlyi Zsuzsanna 67, 78, 79, 177
 Kathona Géza 302, 325
 Katona István 488, 550
 Katona Lajos 256
 Kaufmann—Bühler, Dieter 399
 Kazinczy Ferenc 192, 236, 388, 430,
 553, 555, 556, 557

 Keckermann, Bartholomaeus 408
 Kecskeméti Alexics János 71, 72, 321,
 357, 502
 Kecskeméti C. János 60, 65, 66, 357
 Kecskeméti K. Gergely 86
 Kecskeméti Tiburtii János 66
 Kedob Gottfrid 472, 477, 487
 Kelemen, VIII. pápa 131
 Kelényi B. Ottó 230
 Kemény Ferenc 109
 Kemény Gábor 559
 Kemény János 73, 109, 394
 Kemény Simon 109
 Kempelen Béla 33
 Kepler, Johannes 168, 174, 212, 221
 Kerecsényi Dezső 73, 74, 160, 357,
 558
 Keresszegi Hermán István 67, 79,
 80
 Keresztesi József 99, 100, 101
 Keresztesi Mária 207, 361
 Keresztúri Bálint 134
 Keresztúri Pál 46, 50, 61, 82, 213,
 416, 440, 444, 445, 447, 506, 509,
 511, 517
 Keresztury Dezső 555
 Kéri Sámuel 82
 Keserői Dayka János 69, 71, 84
 Király István 452, 477
 Kircher, Athanasius 128
 Kis Bálint 19
 Kis István 554
 Klaniczay Tibor 32, 40, 87, 96, 437,
 503
 Kleyn, H. G. 138
 Kner Imre 40
 Knieszta István 24, 27
 Kobzos István 436, 454
 Koch (Coccejus) János 93, 94, 95,
 104, 106, 124, 128
 Koch Sándor 270
 Kócsi Patkó Bálint 108
 Koehler, Ludwig 407
 Koehler, Walter 189
 Kolosvári Pap Sámuel 524
 Kolosváry Sándor 35, 38, 497
 Koltay-Kastner Jenő 78
 Komáromi Csipkés György 26, 103,
 105, 107, 108, 112, 134, 155, 546,
 550

- Komor Ilona 47
 Konecz József 46, 106, 133, 289, 542, 543
 Konstantin, Nagy 304
 Kornis Gyula 361
 Koós Ferenc 37
 Kopernikus 106, 175, 221, 224, 228
 Kósa János 392, 439
 Kovách Aladár 559
 Kovachich Márton György 35
 Kovács Imre 298, 312
 Kovács Máté 475
 Kovásznai Imre 70
 Kölesey Ferenc 176, 177, 433, 556
 König György 298
 Köpeczi János 506, 542, 548
 Köpeczi Sebestyén József 34
 Kremmer Dezső 5, 6, 25, 28, 133, 134, 181, 182, 195, 207, 231, 261, 284, 349, 361, 383, 398, 423, 462, 472, 520, 536
 Krisztina svéd királynő 311, 312
 Kroll, Wilhelm 399
 Kropf Lajos 437
 Krüger Gustav 91, 340
 Kudrjávcev, P. Sz. 220
 Kulesár György 60, 357
 Kulesár István 553
 Kulin György 230
 Küküllei János 552
 Kvaesala János 47, 48, 49, 51, 193, 198, 206, 395

 Labadie, Jean 124
 La Boétie, Étienne de 340
 Ladiver Illés 325
 Lajos, II., magyar király 308
 Lajos, Nagy, magyar király 13, 20, 309
 Láng Sándor 229
 Languet, Hubert 340
 Lanson, Gustave 185, 340
 Lapide, Cornelius à 129
 Laskai János 61, 82, 341, 358
 Laskai Oszvát 61
 László, IV., magyar király 13
 László, V., magyar király 308
 Lator Mihály 456
 Lauchert, Friedrich 257
 Laud, William 114, 441
 Laurentzy Vilmos 284, 285, 286, 558
 Lázár György 275, 276, 286, 559
 Lefèbvre, Henri 89, 186, 187, 191
 Leibnitz, Gottfried Wilhelm 51, 192, 218
 L'Empereur, Constantin 96, 128, 406
 Lencsés György 252
 Lenin, Vladimir Iljics 119, 186
 Lépez Bálint 60, 72, 81, 357
 Leusden, Johannes 142, 143, 144, 145, 149, 150, 151, 500
 Likai Skalich Pál 164
 Lintzég János 489
 Lippai János 298, 531
 Lipsius, Justus 82, 95, 96, 341, 342, 358
 Lisznyai Kovács Pál 304
 Lofthouse, David 550
 Lomonoszov, Mihail 236
 Loncz, Jan 100, 102, 134
 Lónyay Zsigmond 81
 Lorántffy Zsuzsanna 26, 57, 79, 391, 393, 439, 441, 446, 472, 473, 486, 488, 492, 493
 Lósy-Schmidt Ede 51
 Lotz János 302
 Lucanus 403
 Lucretius 403
 Ludwig, Georg 469
 Lugossy Margit 245
 Lukianos 307
 Lukinich Imre 86, 97
 Lullus, Raymundus 48, 158, 159
 Luther, Martin 228, 406, 409, 467
 Lutter Tibor 114
 Lycosthenes Konrád 165

 Machiavelli, Niccolò 340
 Macskási Boldizsár 506
 Maet, Aletta van der 99, 138, 139, 140, 388, 390, 391, 476, 539, 559
 Magyari István 72, 309, 336, 403
 Magyary-Kossa Gyula 251, 252
 Maffei, Raffaello (Volterranus) 164
 Maimonidesz 407
 Maizner János 247
 Makkai Ernő 183, 206, 228, 434
 Makkai László 50, 51, 56, 110, 112, 113, 343, 344, 391, 392, 393, 397, 416, 419, 435, 436, 451, 510

- Makkai Sándor 559
 Malebranche, Nicolas 187
 Mandonnet, P. 193
 Manitius, Max 294
 Mantuanus, Baptista 534
 Maray Péter 58
 Marcus Aurelius 77
 Maresius Samuel 55, 106, 112
 Margitai Péter 60, 67, 71, 76
 Mária, angol királynő 333
 Mariana, Juan 340, 343
 Maróthi György 114, 464
 Martinus, Matthias 408
 Marton Lajos 541
 Martonfalvi Tóth György 206, 320,
 321, 322, 323, 329, 356, 543, 544, 547
 Marx, Karl 91, 119, 191
 Masaniello (Tomaso Anello) 311
 Mattioli, Pierandrea 535
 Mátyás, magyar király 15, 308
 Maurer, Wilhelm 91, 340
 Maurus, Rhabanus 69
 Maxai Óse Péter 46
 Medgyesi Pál 50, 55, 56, 57, 61, 63,
 81, 113, 124, 238, 331, 378, 381,
 382, 389, 416, 417, 443, 444, 447,
 448, 486, 489, 490
 Meinecke, Friedrich 341
 Melanchton, Philipp 21, 44, 399
 Melich János 376
 Méliusz Juhász Péter 29, 60, 251,
 252, 267, 322, 485
 Mersenne, Marin 124
 Metius, Adrianus 175, 277, 286 505,
 525
 Metius Jakab 226,
 Meyer 339
 Mező Ferenc 30
 Mihálykó János 60
 Mikes (Sztripszky) Hiador 294
 Mikes Kelemen 266, 503
 Miklós Ödön 101, 104, 105, 134, 141,
 143
 Mikola Sándor 220
 Mikolai Hegedüs János 81, 113, 331,
 378, 379, 382, 510
 Mikszáth Kálmán 266
 Milotai Nyilas István 54, 60, 65, 74
 Milton, John 60, 104, 114, 116, 117,
 340, 341
- Miskolczi Csulyak Gáspár 29, 110,
 111, 112, 113, 114, 242, 434, 435,
 441, 443
 Miskolczi Csulyak István 110
 Misztótfalusi Kis Miklós 40, 83, 139,
 462
 Mizáld Antal 261, 541
 Moenich Károly 31
 Mogyorósi Elek 538
 Molière, Jean Baptiste 117
 Molinaeus, Petrus 124
 Molnár János 20, 21, 22, 23
 Monnier, Philippe 359, 509
 Monozslai András 60
 Montrose márki 116
 Morandi, Giovanni 393
 More, Alexander 113
 Moretto da Brescia 257
 Morhof, Daniel Georg 414, 519
 Mornet, Daniel 39
 Moulin, Pierre du 113
 Munsterus (Münster), Sebastianus
 128, 129, 406
 Muzsnai László 134
 Müller, Georg 13
 Müller, J. H. 192
- Nadányi János 73, 261, 541
 Nagy Géza 52, 54, 55, 171, 302, 331,
 407, 507
 Nagy Gyula 439
 Nagy Iván 31, 548
 Nagy Miklós 549
 Nagy Sándor 497
 Nagy Szabó Ferenc 73
 Nagy Tamás 32
 Nagyvari József 489
 Nardi, Bruno 193
 Nassaui Móric, stathouder 91
 Naszályi István 546
 Neander, Michael 509
 Négyesy László 154
 Nekesch Schuller Dániel 57, 488
 Nekesch Schuller Dávid 312
 Némedi Lajos 556
 Néményi Imre 25, 36, 40, 103, 133,
 134, 164, 261, 395, 396, 397, 398,
 422, 423, 438, 445, 510, 520, 537
 Németh László 559, 560
 Némethi István 110, 119

Newton, Isaac 168, 218, 220, 236
Noël, François 116
Noort, Olivier van 88
Norden, Eduard 77, 78, 399
Nypoort, Elisabetha van der 143

Oecolampadius, Johannes 409
Olden-Barnaveit, Jan van 90, 91
Omar, török császár 404
Opitz Márton 47, 62, 470, 471
Orbán Balázs 9, 10, 12, 17, 23, 39
Origenes 307, 409
Ormándy Miklós 6, 260, 261, 262,
263, 267
Orosz Lajos 56, 170, 171, 192, 193,
228, 275, 276, 395, 413, 414, 417,
420, 462, 491, 493, 497, 498, 500,
559
Osztroth János 74
Otrokosi Főris Ferenc 143
Óvári Kelemen 35, 38
Ovidius 48, 67, 174, 403, 430, 532,
534
Ozorai Imre 60
Ótvös János 180, 407

Pagel, W. 93
Páldi István 456
Pápai Mihály 422
Pápai Páriz Ferenc 496, 543, 548
Pápai Páriz Imre 325
Pápay M. János 395
Pápay Sámuel 556
Paraeus David, 83, 131
Paré, Ambroise 174
Pascal, Blaise 186, 197, 212
Pasor, Matthias 94
Passerat, Jean, 138
Pataki István 84
Pataki Füsüs János 60, 74, 75, 160,
357, 358
Pauler Gyula 35
Pauly, August Friedrich 399, 465
Paulsen, Friedrich 103
Pausanias 306
Pávai János 455, 472
Pázmány Péter 27, 54, 55, 60, 61,
62, 63, 64, 160, 177, 228, 309, 357,
389, 403, 416, 465, 556
Pécsvárad Péter 60

Pesti Gábor 357
Pesty Frigyes 31
Péter János 509
Péteri Takáts József 553
Pethő Gergely 536, 537
Petőfi Sándor 460
Petrarca, Francesco 64
Petrásovics András 546
Petrik Géza 299
Petronius 174
Pfalzi Henrietta 391
Pherekydes 404
Phocylides 224, 469
Phocylides (Johannes Holwarda)
224, 225, 226
Pico della Mirandola 174, 414, 509
Picot abbé 410
Pindaros 554
Piscator, Johann 52, 129
Piscator Lajos Fülöp 47, 51, 52,
56, 437
Pitroff Pál 552
Plantin, Christophe 131
Platon 65, 120, 132, 358, 402, 408,
410, 425, 430, 458, 468, 495, 504
Plinius Major 172, 177, 254, 257,
259, 260, 266, 269, 403, 534
Plutarchos 69, 177, 257, 399, 534
Pockoke, Eduard 404, 405, 413
Poe, Edgar 351
Pokoly József 46, 47, 55, 393
Polanus, Amandus 128
Polgár Máté 19
Poniatowska Krisztina 48
Porcsalmi András 26, 41, 42, 44, 45,
50, 158, 221, 451, 452, 453, 455,
457, 472, 494, 522, 524, 531, 536,
539, 542
Porta, Battista della 174
Pósházi János 183, 205, 206, 228,
272
Possevino Antonio 128, 165
Poyer ezredes 114
Prágay András 61, 66, 77, 177, 358
Püspöki Sylvanus János 343
Pythagoras 403, 404
Quesney, François 285
Quintilianus 196, 398, 399, 403,
410

- Rabelais, François 117
 Rácz Lajos 152, 428, 515, 520, 541
 Ráday Gedeon 550
 Ráday Pál 550
 Radvánszky Béla 293
 Raet, Henri de 97, 121
 Rajnis József 175, 309, 320, 552, 553, 554, 555
 Rákóczi Ferenc, I. 34, 423, 427
 Rákóczi György, I. 16, 23, 36, 47, 48, 55, 57, 59, 60, 61, 71, 77, 79, 84, 293, 392, 449, 450
 Rákóczi György, II. 16, 17, 48, 57, 78, 311, 342, 352, 392, 393, 437, 439, 441, 442, 444, 446, 447, 451, 474, 476, 489, 493, 508, 521, 552
 Rákóczi Zsigmond 7, 50, 113, 391, 447, 491
 Ramus, Petrus 45, 48, 96, 120, 138, 165, 169, 174, 175, 189, 195, 196—200, 202, 204, 205, 206, 207, 208, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 310, 316, 350, 384, 400, 407, 408, 409, 410, 417, 420, 423, 424, 425, 426, 465, 505, 519, 524, 529, 530, 536, 543, 545, 546
 Ranzanus, Petrus 552
 Rapaics Rajmund 230, 241, 242, 255, 261
 Rátkay György 61
 Ratke, Wolfgang 44, 470, 509
 Raumer, K. von 103, 498
 Ravasz László 64
 Récsey István 548
 Régeni Asztalos János 453
 Régeni Mihály 205
 Regius (Le Roy, Duroy), Henricus 110, 118, 119, 120, 125, 175, 179, 188, 224, 227, 228, 229, 233, 234—251, 261, 262, 267, 268, 269, 271, 272, 385, 387, 452, 478, 481, 482, 483, 484, 485, 505, 522, 523, 529, 530, 531, 532, 533
 Rembrandt Harmensz van Rijn 95
 Renaudet, Auguste 59
 Renerius (Réneri), Henri 118
 Reuchlin, Johann 406
 Reuter, Karl 92
 Révai Miklós 553, 556
 Révész Imre 113, 320, 321, 322, 326, 329, 331, 342, 485, 487
 Révész Kálmán 64, 78
 Rheda Pál 65
 Rhédey Ferenc 474, 475, 486, 496
 Richardson, Alen 151
 Richelieu, Armand Jean du Plessis 92, 311
 Riese, Alexander 297
 Rimay János 60, 62, 78, 96, 160, 357, 414
 Ripperda, Georgius 343
 Ritschl, Otto 125, 139
 Rodericus, Ponzius 311
 Ronsard, Pierre 117
 Rousseau, Jean Jacques 39, 339, 340, 541
 Rozsnyai Dávid 78, 386
 Rubens, Pieter-Paul 49
 Rupp Jakab 12
 Ruszek József 557
 Rutheford, Samuel 141
 Sajó Géza 193
 Salánki György 76, 422
 Salánki István 459
 Sallustius 507
 Salmasius (Saumaise), Claudius 95, 97, 113, 114, 116, 131, 322, 435, 441
 Samarjai János 324, 325
 Sándor, Nagy 67, 76, 176, 304
 Sándor István 551
 Sárközi József 422
 Sárói Szabó István 546
 Sárvári Pál 114
 Saszet Géza 310
 Scaliger, Josephus Justus 95, 131
 Scaliger, Julius Caesar 257, 415
 Schäfer, D. 280
 Schedius Lajos 554
 Schellenberg, Johann Baptist 82
 Schmid, Wilhelm 306
 Schneller István 171, 515, 518, 520, 558
 Schoedel Márton 62
 Schonerus, Lazarus 206, 207, 212, 214
 Schooten, François de 218
 Schubring, Paul 96
 Schulek Tibor 302, 322

- Schuppius (Schupp), Johann Balthasar 470
- Schürmann, Anna Maria 138, 139
- Scipio 430
- Scribonius Largus 224, 261,
- Scribonius, Guilelmus Adpolphus 174, 175, 224, 226, 233, 237, 238, 239, 262—267, 268, 269, 270, 534, 235
- Scultetus Ábrahám 90, 128, 131
- Sebestyén Gyula 325
- Sebestyén Péter: 19
- Segesváry Lajos 25, 94, 99, 101, 103, 126
- Seiler, Ernst Eduard 466
- Seivert János 6, 31, 139, 140, 392, 394, 396, 397, 419, 420, 421, 440, 441, 442, 443, 445, 447, 558
- Selyei Balogh István 321
- Seneca 67, 69, 70, 177, 178, 341
- Sennertus 535
- Serédi Benedek 78
- Serena Ágoston 450
- Serfőző József 228
- Sevillai Izidor 168
- Shakespeare 60, 117
- Sidney Philipp 114
- Sikó János 84, 110, 119, 417, 451, 452, 494, 538
- Simai Ödön 361, 377, 378, 380
- Singer, Charles 239, 242
- Snellius Rudolf 206, 207, 214
- Snellius, (Schnell), Sebaldus 131
- Socrates 120, 358, 492
- Soderini, Pietro 65
- Solon 69
- Soós, Franciscus 523
- Spangár András 536, 537
- Spanheim Frigyes 96
- Spinoza, Baruch 187
- Spoeri, Theophil 178
- Stählin, Otto 306
- Steuart (Stuart), Adam 121, 325
- Strafford grófja (Wentworth, Thomas) 114, 441
- Streibig, győri nyomdász-család 78, 552
- Stromp László 12, 20, 47, 125, 140, 395, 397, 398, 448, 452, 459, 462, 477, 510, 514, 558
- Strunz, Franz 257, 269
- Strzygowski 297
- Sturm, Johann 42, 44, 348, 470, 501, 503, 513
- Suaresius (Suarez), Josephus Maria 120
- Suetonius, Tranquillus 69, 176, 177
- Suri Orvos Mihály 62
- Steenberghen, F. van 193
- Sükösd Mihály 550
- Sylvester János 154, 553, 556
- Symonds, John Addington 340
- Szabó Géza 80, 106, 148
- Szabó Károly 13, 26, 40, 52, 53, 84, 108, 157, 187, 421, 497
- Szabó Sámuel 27, 109, 162, 421, 422, 423, 428
- Szabó T. Attila 538
- Szabolai Mihály 84
- Szádeczky Kardos Lajos 36
- Szakáts István 521
- Szakmári Fabricius István 79
- Szalárdi János 29, 73, 293, 488
- Szalay György 360, 549
- Szalay László 55
- Szalontai, Stephanus 173
- Szanki András 472
- Szathmári Baka Péter 112, 134
- Szathmári Pap Mihály 59, 396, 440, 441, 444, 446, 447
- Szathmárnémeti Mihály 29
- Szathmáry Károly P. 46, 559
- Szathmáry László 236
- Széchényi Ferenc 546
- Széchy Mária 46, 79
- Szegedi Bátsi Kata 54
- Szegedi Kis István 30, 53, 63, 322, 416
- Székely István 177
- Székelyhidi Mihály I. Tofeus
- Szekfü Gyula 60, 73, 75, 283, 502
- Szeli György 23
- Szeli József 22, 23
- Szenczei László 559
- Szenczi Csene Péter 61
- Szenczi Kertész Ábrahám 477
- Szenczi Molnár Albert 7, 41, 60, 61, 62, 63, 81, 83, 84, 139, 177, 191, 281, 321, 349, 357, 373, 374, 375,

- 376, 377, 383, 391, 403, 413, 416,
510, 518, 556
- Szende Aladár 359
- Szenterzsébeti György 539
- Szentgyörgyi György 506
- Szentiványi Márton 228, 255
- Szentszéchy Imre 392
- Szepe Csombor Márton 70, 71, 77,
84, 85, 86, 89, 90, 94, 97, 98, 103,
105, 139, 255, 281
- Szepe Korocz György 60, 73, 74,
358
- Szepe Lackó Máté 73
- Szepe Mihály 177
- Szigeti Sámuel 354
- Szikszai Fabricius Balázs 376, 383
- Szikszai Hollopus János 69
- Szilády Áron 213, 297, 298
- Szilády Zoltán 254
- Szilágyi Benjámín István 56, 274
- Szilágyi J. 422
- Szilágyi Márton, piskárosi 190
- Szilágyi Sándor 26, 28, 37, 51, 64,
144, 338, 391, 392, 393, 421, 440,
446, 473, 474, 488, 489, 538, 539
- Szilágyi Tönkő Márton 190
- Szilvási K. Márton 84
- Szilvás Ujfalvi Imre 238
- Szily Kálmán 5, 157, 172, 181, 207,
361, 377, 557, 558, 560
- Szinyei Gerzson 24, 108, 135, 136,
155, 343
- Szinyei József 31, 252, 417
- Szirmay Antal 35
- Szkhárosi Horvát András 62, 321
- Szombathi János 22
- Szőrös András 436, 454
- Sztárai Mihály 79
- Sztripszky Hiador 488
- Szumovski, Wladislaw 246, 249, 325
- Tacitus 305, 341
- Tagányi Károly 33, 34
- Taine, Hippolyte 354
- Talaeus (Talon) Audomarus 175
- Tannery, Paul 412
- Tartaglia, Niccolò 212
- Tartler, Thomas 39
- Tasi Gáspár 60
- Tatrossy György 22
- Tavaszy Sándor 276, 558
- Telegdi Miklós 60, 357
- Teleki Mihály 23
- Teleki Sámuel 548
- Telesius (Telesio), Bernardinus 174
- Telkibányai István 111, 112
- Temesvári Pelbárt 61, 128, 133, 256
- Tempellus, Guilelmus 110
- Terentius 43
- Teubner B. G. 402, 415
- Teutsch, Friedrich Josef 21, 39, 440,
443, 444
- Thales Milesius 403, 404
- Thaly Kálmán 29
- Theophrastus 67, 360
- Thienemann Tivadar 73
- Tholnai Mihály 336
- Tholuck A. 83, 90, 93, 94, 102, 103,
125, 139, 500
- Thomasius, Jakob 192, 546, 556
- Thorday, jezsuita páter 34
- Thorockai Máté 65
- Thuri Pál 62
- Thurzó Ferenc 85, 87, 396, 417
- Thury Etele 22, 108
- Tilly, Johann 83
- Timár Bálint 436, 454
- Titus Vespasianus 307
- Tofeus Mihály 25, 105, 106, 107, 122,
127, 134, 151
- Toldy Ferenc 5, 31, 356, 357, 378,
379, 380, 547, 551, 558
- Tolnai Dali János 56, 95, 109, 110,
206, 331, 416, 417
- Tolnai Gábor 32, 63, 281
- Tolnai Vilmos 360, 378
- Tordai Sámuel 354
- Tót Boldizsár 19
- Tóth Endre 171
- Tóth János 84
- Tóth Mihály 80
- Tölcéki István 97
- Török István 41, 42, 45, 456, 457,
491
- Török József 236
- Török Mihály 137
- Török Zsófia 388
- Trausch, Joseph 21, 440
- Tremellius, Emanuel 406
- Triglandus, Jacobus 96, 121

- Troeltsch, Ernst 34
 Tröstler János 321
 Tronszkij, J. M. 399
 Trontzenhof, Valentin 501, 513
 Tsétsi János 22
 Tulp, Nicolas 95, 96
 Turgot, Robert Jacques 285
 Turóczy János 309, 552
 Turóczy Trostler József 63, 73, 82,
 185, 188, 189, 190, 205, 375, 558
 Turrentinus (Turretin), Benoit 132

 Ulászló, II., magyar király 15, 17, 23
 Uzoni Balázs 476, 542, 543, 548
 Uzoni Béldi Kelemen 34
 Überweg, Friederich 187, 197, 306

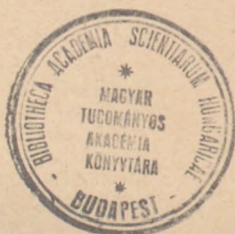
 Vadas Gábor 506
 Valla, Lorenzo 129
 Váradi György 472
 Váradi Mátyás 507
 Váradi Miklós 447, 463, 474, 475,
 476, 491, 492, 498, 505, 507, 508
 Várfalvi Kósa Mátyás 76
 Varga Zoltán 463
 Varjas Béla 252
 Váró Ferenc 43, 46, 58
 Varro, M. Terentius 291
 Vásárhelyi Péter 507
 Vass László, cegei 294
 Vass Miklós 33
 Vatablus (Vatable) Franciscus 406
 Vécsey Tamás 320
 Velthuysen, Lambert 107, 122, 145,
 228
 Vendelinus, Marcus Fridericus 531,
 532
 Veres Balázs 29
 Veres Ferenc 536, 537
 Veress Endre 45, 46
 Veresgyházi István 28
 Veresgyházi Szentyel János 56
 Veresmarthi Gáspár 435
 Veresmarti Mihály 60
 Vergerio, Pier Paolo 466
 Vergilius 174, 260, 286, 287, 288,
 289, 291, 403, 420, 430, 512, 513,
 532, 534
 Verhel, Arnoldus 109
 Vieta, François 212

 Vilmos, I. (Hallgatag), holland
 stathouder 88, 95
 Vilmos, II. holland stathouder 311
 Virág Benedek 553, 554, 555, 556
 Visscher, Hugo 92, 316, 317, 318,
 350
 Vives, Ludovicus 307, 470, 509, 517
 Vlad, havaselvi vajda 12
 Voetius, Gisbertus 93, 102, 103, 107,
 118, 123—125, 126, 127, 128, 130,
 131, 133, 134, 137, 138, 139, 142,
 143, 159, 162, 173, 174, 189, 228,
 237, 452, 466, 467, 470, 501
 Vogelsangius, Reinerus 159
 Voltaire, François Marie Arouet 307
 Vossius, Gerhardus 93
 Vörös Lőrinc 343
 Vutkovich Sándor 31
 Waesberg János 101, 111, 123, 157,
 179, 261, 285, 546
 Wagner Bálint 21
 Wallaszky Pál 31, 421, 488, 550
 Waser, Gaspard 131
 Watablus (Vatable), François 129
 Weber, Emil 407
 Weber, Max 341
 Werbőczy István 14, 35
 Werner, Carl 13
 Werner Gyula 559
 Wernherus, Georgius 174
 Weszprémi István 247, 421, 488, 550
 Whiteford, Walter 116
 Wiczey Péter 436, 454
 Willems, Alphonse 96
 Windelband, Wilhelm 186, 350
 Windisch Éva, V-né 32, 34, 86, 97,
 213, 357
 Wissova, Georg 399, 465
 Wittkowski, G. 471
 Wittich, Christoph 120, 121, 122, 191
 Wowerius (Wouveren), Johannes 165

 Xenophon 132
 Xerxes 69

 Zakalas Mihály 19
 Zanchius, Hieronymus 128
 Ziegler, Theobald 44, 191, 407, 470,
 509
 Zimmermann, Franz 13

Zoványi Jenő 25, 42, 53, 55, 98, 109,
112, 126, 135, 180, 321, 391, 416,
434, 435, 439, 447, 487, 490, 491,
542
Zrínyi Miklós 60, 75, 82, 113, 245,
336, 386, 425, 433, 437, 500, 503,
508
Zscharnak, Leopold 151
Zwinger, Theodorus 165, 507
Zwingli, Ulrich 409
Zsámboki János 414
Zsigmond, magyar király 13
Zsinka Ferenc 502
Zsoldos Jenő 407
Zsizsik Jenő 9

MELLÉKLETEK JEGYZÉKE

1. Gy. Szabó Béla: Apáczai Csere János	4—5
2. Az apácai őrtorony délkelet felől	8—9
3. Az apácai őrtorony kelet felől	14—15
4. A Rabszoros utca Apácán	24—25
5. Apáczai Csere János szülőháza helyén álló ház a Rabszoros utcában	30—31
6. Háromszögelő mérések a Jákob botjával Ramus Geometriájából.....	216—217
7. Kolozsvár, Farkas utca: Apáczai kollégiumának épen maradt fala	448—449
8. Apáca: általános iskola	540—541
9. Emléktábla az apácai iskolán	558—559

TARTALOM

<i>Előszó</i>	5
I. Származás, ifjúkor, iskolázás	
Apáca és múltja (9) — Csere vagy Cseri? (24) — Ifjú évek (31) — Magyar irodalom Bethlen Gábor és I. Rák- óczi György idejében (59)	9
II. Hollandiai évek	
Az utazás (83) — A vendéglátó ország (87) — Hollandia egye- temi városai (92) — Magyar deákok a holland egyetemeken. Az utrecht-i kör (101) — Descartes eszméi Hollandiában (117) — Apáczai tudományos munkássága Hollandiában (126)	83
III. A Magyar Encyclopaedia	
Az Enciklopédia keletkezése (157) — „A tudománynak kezdetiről” I. rész (181) — „A dolgoknak közönséges te- kinteteikről és azoknak feltaláltatásokról”, „A dolgoknak egybekötött tekinteteikről” II—III. rész (193) — „A dolgoknak megszámlálásáról” IV. rész (206) — „A meny- nyiségnek megméréséről” V. rész (213) — „A testes dol- goknak módjaikról” V. rész toldaléka (219) — „Az égi dolgokról” VI. rész (221) — „A földi dolgokról” VII. rész (231) — „A csinálmányokról” VIII. rész (273) — „Az ekkédig megtörtént dolgokról” IX. rész (301) — „Az em- bernek magaviseeléséről” X. rész (312) — „Az Istenről és az ő dolgairól” XI. rész (348) — Nyelv és stílus a Magyar Encyclopaediában (356)	157
IV. A hazai puritánus mozgalom sodrában	
Gyulafahérvári állapotok 1653 őszén (390) — De studio	

sapientiae (396.) — A Magyar Logikácska és Fortius Tanácsa (421) A nagy megpróbáltatás (434) 390

V. *Kolozsvári évek*

Apáczai kolozsvári lakozásának körülményei (449) — De summa scholarum necessitate (454) — Disputatio de mente humana (476) — Akadémiai tervezete (493) — Apáczai pedagógiai eszméinek fejlődése (508) — Philosophia naturalis (521) 449

VI. *Az Apáczai-mű utóélete*

Közvetlen tanítványok (541) — Adatok a XVIII. századból (548) — A Magyar Encyclopaedia 1803-as győri kiadása. Kitekintés (551)..... 541

A jegyzetekben használt rövidítések jegyzéke 561
Résumé 563
Névmutató 587
Mellékletek jegyzéke 603
Tartalommutató 605

Ara 100-30